

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**KURULUŞUNDAN 90.YILINA
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
23-25 EKİM 2013/ ESKİŞEHİR**

***FROM THE ESTABLISHMENT
TO THE 90th ANNIVERSARY THE REPUBLIC OF
TURKEY INTERNATIONAL SYMPOSIUM
OCTOBER 23-25, 2013 / ESKİŞEHİR***

Yayına Hazırlayan:
Arzu GÜVENÇ SAYGIN

CİLT I

ANKARA - 2016

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın,
tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (2013: Eskişehir)

Kuruluşundan 90. yılına Türkiye Cumhuriyeti uluslararası sempozyumu; Eskişehir, 23-25 Ekim 2013: bildiriler = From the establishment to the 90th anniversary the Republic of Turkey international symposium; Eskişehir, 23-25 October 2013: papers/yay. haz.: Arzu Güvenç Saygın. — Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2016.

2c.: res.: tbl.: hrt.; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN : 978-975-16-3235-7 (tk.)

978-975-16-3236-4 (1.c.)

978-975-16-3237-1 (2.c.)

1. TÜRKİYE — TARİHİ — 20. YÜZYIL

I. E.a.: Kuruluşundan 90. yılına... II. E.a.: From the establishment... III. Saygın, Arzu Güvenç, yay. haz. IV. Seri

956.102

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Osman KÖKSAL

KİTAP SATIŞI:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu:24/6 Kızılay/ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
Tel : 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73
E-posta : bilgi@atam.gov.tr
Web : <http://www.atam.gov.tr>
E-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3236-4

İLESAM : 16.06.Y.0150-488

BASKI SAYISI : 500 Adet

BASKI : GİRİŞİM MATBAACILIK
İstanbul Cad. 48/5-6 İskitler / Ankara
(0312) 384 22 23

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHANXV

SEMPOZYUM KURULLARI XXI

SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

CİLT I

Kurulduğu İlk Yıllarda Azerbaycan'da Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk, Kemalizm: Hayal Kırıklıkları ve Çelişkiler / *Turkish Republic in Azerbaijan, in Its Early Years, and Mustafa Kemal Atatürk, and Kemalism: Dissappointments and Contradictions*

Yrd. Doç. Dr. Kemale ELEKBEROVA 1

Bulgar Basınında Atatürk ve Türk Halkının Ulusal Kurtuluş Savaşı (1919-1938) / *Ataturk and the National War of Turkish People in the Bulgarian Press (1919-1938)*

Doç. Dr. Mümin TAHİR 21

Milli Mücadele Dönemi Türkiye ile Gürcistan Arasında Kurulan İlk Diplomatik İlişkiler / *The Initial Diplomatic Relations Between Turkey and Georgia During the National Movement*

Öğr. Gör. Derya ŞİMŞEK 41

Kars Konferansı'ndan Önce Türkiye'nin Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Politikasına Sovyet Rusya'nın Yaklaşımı (Azerbaycan ve Rusya Arşiv Belgeleri Işığında) / *Soviet Russian Approach to Turkish Policy on the Southern Caucasian Republics Before the Conference at Kars (In the Light of Archival Documents of Azerbaijan and Russia)*

Prof. Dr. Musa QASIMLI 67

Sevr Taslağına Karşı İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin Tavrı / *The Attitudes of the Istanbul Government and the Ankara Government Toward the Draft Text of the Sévres Treaty*

Doç. Dr. Mustafa BUDAK 89

Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına İngiliz Seyyahların Anadolu Hakkında Gözlemleri / *English Travellers' Observations on Anatolia, From the Late Ottoman Period to the Early Years of Republic*

Prof. Dr. Selma YEL / Yrd. Doç. Dr. Cengiz KARTIN 107

Modern Türkiye'nin Felsefi Temelleri / *Philosophical Fundamentals of Modern Turkey*

Prof. Dr. Emel KOÇ 177

İkinci Dünya Savaşı Şartlarının Ortaya Çıkardığı Bir Müessese: İaşe Müsteşarlığı / *An Institution As an Outcome of the Second World War Conditions: Undersecretariat of Subsistence*

Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI 213

Kosova Türk Edebi Yaraticılığında Atatürk / *Ataturk in the Literary Creativity of Kosovo Turks*

Dr. Taner GÜÇLÜTÜRK 257

Bağımsızlık Sonrası Kazakistanı'nda Atatürk İmajı / *The Image of Ataturk in the post-Independence Period of Kazakhstan*

Doç. Dr. Elmira ÖMİRZAKKIZI ZULPİHAROVA 279

Three British Biographers of Atatürk: An Analysis of Works by Armstrong, Kinross and Mango / *Üç İngiliz Biyografi Yazarının Çalışmalarında Atatürk: Armstrong, Kinross ve Mango'nun Eserlerinin Bir Analizi*

Prof. Dr. M. Naeem QURESHI 297

Atatürk Hakkında Yazılmış İki Kitap: “Dr. İbrahim Temo, Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal”, “Atatürk’ü Niçin Severim” / *Two Books Written on Atatürk: “Turkish Republic and Mustafa Kemal”, and “Why I Love Atatürk” by İbrahim Temo*

Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN 335

İranlı Bir Generalin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye / *Ataturk and Turkey in the Memories of An Iranian General*

Doç. Dr. Celal METİN 349

Eskişehirliilerin Anılarında Milli Mücadele / *The National Movement in the Memories of People of Eskişehir*

Prof. Dr. Sadık SARISAMAN 369

Türkiye’de Takrir-i Sükun Döneminde Uygulanan Sansür / *Censorship in Turkey During The Law of Maintenance of Public Order (Takrir-i Sükun)*

Okt. Dr. Gülben MAT 393

Gazi Mustafa Kemal Paşa İle İlgili “Taş İli” Gazetesi’nde Çıkan Haberler
Üzerine Bir Değerlendirme / *An Evaluation on the News About Gazi Mustafa
Kemal Pasha Published in the Newspaper “Taş İli”*

Yrd. Doç. Dr. Cihat YILDIRIM 411

Gagauzlar ve Mustafa Kemal Atatürk / *Gagauz People and Mustafa Kemal
Atatürk*

Araştırmacı Todur ZANET 437

Zeki Velidi Togan, Atatürk ve “Türk Tarih Tezi” (Başkurt Muhacir Bilim
Adamı Epistolary Mirasından) / *Zeki Velidi Togan, Atatürk and the “Turkish
Historical Thesis” (From the Epistolary Heritage of Immigrant Bashkir
Scientist)*

Prof. Dr. Marsil FARKHSHATOV 459

1909-1939 Yılları Döneminde Bulgaristan ile Türkiye Arasındaki İlişkileri
Düzenleyen En Önemli Andlaşmalar ve Sözleşmeler / *The Most Important
Treaties and Agreements Regulating the Relations Between Turkey and
Bulgaria within the Years 1909-1939*

Prof. Dr. Cengiz HAKOV 475

Turkish-Italian Diplomatic Relations From 1923 to the Second World War /
1923’ten II. Dünya Savaşı’na Türkiye-İtalya Arasındaki Diplomatik İlişkiler

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE 485

Romania and Turkey: 90 Years of Diplomatic Relations (1923- 2013) /
Türkiye-Romanya: Diplomatik İlişkilerin 90 Yılı (1923-2013)

Doç. Dr. Liliana Elena BOŞCAN ALTIN 501

Harf Değişikliğinin Ardından Bürokrat ve Memurların Durumu: Memurlar İçin Açılan Kurslar / *Status of Bureaucrats and Officers After the Alphabet Revolution: Courses Opened for Officers*

Doç. Dr. Niyazi ÇİÇEK 521

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Yaygın Halk Eğitimi / *Non- Formal Common-Public Education in the Early Years of The Republic in Turkey*

Yrd. Doç. Dr. Fahri KILIÇ 559

Öncesi ve Sonrasıyla Dönemin Basınında Cumhuriyetin İlanı / *The Declaration of the Republic in the Press at the Time, with Its pre and post-Period*

Yrd. Doç. Dr. Bahattin DEMİRTAŞ 581

Cumhuriyet Dönemi Türk Astronomisi / *Turkish Astronomy of the Republican Period*

Prof. Dr. Yavuz UNAT 603

Türk Sinemasının 90 Yıllık Zengin Birikimi / *The Rich Accumulation of 90 Years of the Turkish Cinema*

Prof. Dr. Kurtuluş KAYALI 631

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Havayolu Ulaşımının Gelişimi / *Improvement of Airline Transportation in Turkey in the Republican Period*

Doç. Dr. Nuray ÖZDEMİR 645

Afganistan'ın Modernleşmesinde Türkiye'nin Rolü (Arşiv Çalışması) / *The Role of Turkey in the Modernization of Afghanistan (Archival Study)*

Yrd. Doç. Dr. Abdullah MOHAMMADI..... 671

CİLT II

Mustafa Kemal Atatürk ve Afgan Kralı Amanullah Han Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti ve Afganistan Devleti Arasındaki Dostane İlişkiler Üzerine / *On Amicable Relations Between Turkish Republic and Afghanistan within the Context of Friendship Between Mustafa Kemal Atatürk and Amanullah Han, King of Afghanistan*

Öğr. Gör. Firuz FEVZİ..... 695

Sovyet Döneminde Ermeni Yazarlarının Türkiye Cumhuriyeti'nin Siyasal ve Sosyal Hayatı Hakkındaki Görüşleri / *Opinions of Armenian Authors About Political and Social Life of Turkish Republic in the Soviet Period*

Dr. Gönül ESEDLİ..... 711

Kosova Cumhuriyeti İlköğretim Okullarının Tarih Dersi Müfredatı ve Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyet Tarihinin Yeri ve Önemi / *History Curriculum of Primary Schools in Kosovo Republic and Importance of History of Turkish Republic in Textbooks*

Uzm. Bedrettin KORO..... 727

Bulgaristan Türk Muallimler Birliği'nin Memlekette Eğitim Kurma Çalışmaları 1906-1934 / *Endeavors of Establishing Education in Homeland by Turkish Teachers' Union of Bulgaria in 1906-1934*

Dr. İsmail CAMBAZOV..... 749

Türk Modernleşmesinde Köy Enstitüleri / *Village Institutes in Turkish Modernization*

Yrd. Doç. Dr. İsmail ÖZER..... 771

Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları: 90 Yıllık Süreçteki Değişim / *Republic Day Celebrations: Transformation in the 90-year Period*

Yrd. Doç. Dr. Bengül BOLAT 813

Cumhuriyet Döneminde Klasik Türk Edebiyatı Metinleri İle İlgili Şerh Çalışmaları / *Explication Studies on Classical Turkish Literature Texts in the Republican Era*

Doç. Dr. Mustafa GÜNEŞ..... 837

Amerikalı İşadamı, Hayırsever ve Diplomat Charles R. Crane'in Türkiye'deki Kültür ve Eğitim Faaliyetleri / *Cultural and Educational Activities of Charles R. Crane; American Businessman, Philanthropist and Diplomat*

Doç. Dr. Bahri ATA..... 853

Analysis Teacher Education Programs of Turkey and Pakistan in Perspective of Information Communication Technology / *Bilgi İletişim Teknolojileri Açısından Türkiye ve Pakistan'ın Öğretmen Yetiştirme Programları İncelemesi*

Yrd. Doç. Dr. Sufiana KHATOON 889

Türkiye Ordusunun İki Azerbaycanlı Generali / *Two Azerbaijani Generals of Turkish Army*

Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE..... 921

Cumhuriyet'in İlanı Sürecinde Türk Basını / *The Turkish Press Prior to the Proclamation of the Republic*

Dr. Hilmi BENGİ 949

Cumhuriyet Dönemi Köy Dergiciliği (1923-1950) / *Magazines on Villages Published in the Republican Era (1923 - 1950)*

Yrd. Doç. Dr. Türkan BAŞYİĞİT 967

The 'Turkish Humanism' Movement In Republican Turkish Literature / *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Türk Hümanizmi Akımı*

Dr. Petr KUCERA 987

Cumhuriyetin Yerel Bankaları / *Local Banks of the Republic*

Dr. Sadık ERDAŞ 1021

Türkiye'de Devletçilik İlkesi ve Birinci Sanayi Planı / *Statism Policy and the First Industrial Plan in Turkey*

Prof. Dr. Kemal ÇELİK 1065

Cumhuriyetçi Düşünce ve Türkiye Deneyimi / *Republican Thinking and Practice in Turkey*

Doç. Dr. Fahri YETİM 1105

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları / *Turkish Policies on Cyprus From the Foundation of the Republic of Turkey to the Foundation of the Republic of Cyprus*

Doç. Dr. Hasan CİCİOĞLU 1123

Türkiye Cumhuriyeti Kurulduğu Sırada Türkiye - Azerbaycan İlişkileri /
Turkish – Azerbaijani Relations When the Republic of Turkey was Founded

Prof. Dr. Tofiq MUSTAFAZADE 1137

1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye / *Jerusalem Islamic
Congress Dated 1931 and Turkey*

Y. Lisans Öğr. Mehmet AKÇA 1155

Türkiye'nin Transformasyonunda AB'nin Rolü / *The Role of EU in
Transformation of Turkey*

Doç. Dr. İrfan Kaya ÜLGER..... 1175

Azerbaycan Tarihinin Kurucu İlham Dönemi / *Founder Inspiration Period
of History of Azerbaijan*

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV 1197

Kuzey Kafkasya'da ve Azerbaycan'da Milli Kurtuluş Mücadelesi ve Türk
Dış Politikası (1918-1921) / *The National Struggle in North Caucasia and in
Azerbaijan and the Turkish Foreign Policy (1918-1921)*

Doç. Dr. Sevinç ALİYEVA..... 1223

Ermenistan – Azerbaycan Arazi Munakaşasında Ankara Hükümetinin
Mevkii (1920-1921) / *Position of Turkish Government in the Dispute
Between Azerbaijan and Armenia (1920-1921)*

Prof. Dr. İlgar NİFTALİYEV 1243

Azerbaycan'da Cumhuriyet Kuruculuğu-Türkiye Amili / *Establishing Republic in Azerbaijan – Turkey as Model*

Doç. Dr. Kamran İSMAYİLOV 1255

Hazar Petrolü ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik İşbirliğinin Temel Yönleri / *The Basic Dimensions of Strategic Cooperation Between Azerbaijan Republic and the Turkish Republic, and Caspian Oil*

Doç. Dr. Cebi BAHRAMOV 1271

Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermenilerin Türk-Müslüman Ahaliye Yaptığı Soykırım (1919-1921) / *The Genocide Carried Out against the Turkish-Muslim Population by Armenians in the Documents of Prime Ministry Ottoman Archive (1919-1921)*

Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ 1279

Haydar Aliyev ve Azerbaycan - Türkiye İlişkileri, Tarih Alanında Bu İlişkilerin Geleceği: Perspektifler ve Öneriler / *Haydar Aliyev and Azerbaijan-Turkey Relations Future of These Relations As Respect to History: Perspectives and Suggestions*

Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA 1289

Situating Turkish Foreign Policy in International Relations: the Ninth Decade Reflections / *Türk Dış Politikasının Uluslararası İlişkilerde Konumlandırılması: Doksan Yıl Üzerine Yansımalar*

Doç. Dr. Arshi KHAN 1305

Turkey in 1923- a Look from Aside (on the Basis of the Yugoslav Delegate's Report in Constantinople-Istanbul) / *1923 Yılında Türkiye – Dışarıdan Bir Bakış (İstanbul'daki Yugoslav Delege Raporu Temelinde)*

Prof. Dr. Vladan VİRİYEVIÇ 1331

Cumhuriyet Bayramı'nın 10. Yıl Kutlamalarında Bulgar İlgisi ve Bulgar Basınına Yansıması/ *Bulgarian Interest at the 10th Anniversary Celebrations of the Republic Day and Its Reflections in the Bulgarian Press*

Yrd. Doç. Dr. Mahmut BOLAT- Okt. Suzan ERTÜRK 1361

SEMPOZYUM FOTOĞRAFLARI..... 1381

SUNUŞ

Sayın Valim, Sayın Yüksek Kurum Başkanım, Osmangazi Üniversitesinin değerli rektörü; saygıdeğer meslektaşlarım, üniversitenin değerli yöneticileri; muhterem hanımefendiler, beyefendiler; sevgili öğrenciler,

Cumhuriyetin 90. yılı münasebetiyle, 2013 yılı Kültür Başkenti Eskişehir’de düzenlediğimiz sempozyuma hoş geldiniz. Sizleri sevgi ve saygıyla selamlıyorum. Aramızda, Azerbaycan’dan değerli dostlarımız var: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü Yakup Muallim; Prof. Dr. Yakup Mahmudov, rehberi olduğu Enstitünün akademik kadrosu ile burada bulunmaktadır. Kendilerini ve ekibini selamlıyorum.

Üzerinde yaşadığımız bu coğrafyanın, Mustafa Kemal ve silah arkadaşlarının öncülüğünde, bağımsız Türkiye Cumhuriyeti olarak dünya devletleri arasında yerini alması kolay olmadı. Cumhuriyet’e giden yol; uzun ve meşakkatli bir yoldu. Bu uğurda büyük gayretler gösterildi, emekler sarf olundu; acılar yaşandı ve nice hayatlar feda edildi.

Bu meşakkatli yolda emek verenleri, hayatlarını feda edenleri minnetle anmak, bu topraklar üzerinde yaşayan her birimizin eda etmesi gereken bir borçtur. Ben de huzurlarınızda bu aziz kahramanları rahmetle ve minnetle anıyorum.

I. Dünya Savaşı boyunca, Çanakkale’de, Irak Cephesi’nde; Selman-ı Pak’ta, Kûtu’l-Amâre’de parlak zaferler elde edilmesine rağmen Osmanlı Ordusu için savaşın neticesi değişmedi. Savaş sonrasında Osmanlı Devleti mağlupların safındaydı. Toprakları paylaşımaya açıldı, işgal edildi. Osmanlı Ordusu’nun savaş artığı birlikleri, muhtelif cephelerden Anadolu’nun sınırlarına çekilmek zorunda kaldı.

Daha savaşın ortalarında, 9-16 Mayıs 1916 tarihlerinde, Fransa ile İngiltere arasında gerçekleştirilen Sykes-Picot Anlaşmasında; sadece Ortadoğu haritası çizilmemiş, aynı zamanda zengin Anadolu coğrafyası da paylaşımına açılmıştı. Bu anlaşmaya göre; Irak toprakları İngiltere'nin; Beyrut, Suriye'nin kıyı kesimleri ve Çukurova Bölgesi Fransa'nın olacaktı.

Sömürgeci ruhun belirgin özelliği yağma ve çapuldu. Sadece zenginlikler o ruhu ilgilendirir. Sömürecekleri topraklarda yaşayanların değeri, kendilerine yapacakları hizmet kadardır. Onlar ancak idare edilmeye ve hizmet sunmaya mahkûmdurlar. Her türlü olumsuz sıfat onlar içindir. Sykes-Picot'nun aktörlerinden İngiliz Mark Sykes'ın, anlaşmadan on iki yıl önce bölge insanı için kullandığı sıfatlar, sömürgeci ruhun dışı vurmuş halidir. Sykes'a göre Doğu halkı; “ağzı iyi laf yapan, kurnaz, telaşlı ve korkak insan topluluğudur. İnsanın Doğu'da görebileceği en acıklı tabloyu oluşturan bu insanlar; aynı zamanda hastalıklı, kendini beğenmiş; ıslah olmayacak kadar tembel; çelimsiz bedenlerinin elverdiği ölçüde şiddet yanlısı küstah ve zavallıdırlar.” Kendileri ise “üstündürler, cesurdurlar ve kendileri kadar şanslı olmayanları yönetmek için yaratılmışlar”dır.

Gücü sonuna kadar kullanarak zenginlikleri ele geçirmek bu ruhun temel hedefidir. Zayıf gördüğü anda harekete geçer ve talana başlar. Tarih boyunca hep böyle olmuştur; Osmanlı Devleti için de böyle oldu: 1911'de Trablusgarp'ta, 1912'de Balkan Savaşı'nda mağlup olarak çıkmıştı. Ekonomisi zayıftı; savaşı kaldırabilecek güçte değildi. Silah ve mühimmat bakımından dışa bağımlıydı. Subay kadrosu politik çekişmelerden dolayı birbirleriyle kavgalıydı. Devleti yönetenler, gerekli dirayetten, öngöründen ve tecrübeden yoksundu. Her yönüyle Osmanlı Devleti zayıf bir durumdaydı.

I.Dünya Savaşı'na bu şartlarda sokulan Osmanlı Devleti, dört yıl boyunca, pek çok cephede bu olumsuz şartlarda savaştı. Savaş başladığında Osmanlı Devleti iki buçuk milyon (2.410.000) km²'lik bir coğrafyaya hükmediyordu. Coğrafyanın büyüklüğü Fransa, İtalya ve Almanya'nın sahip olduğu topraklara denkti. Bu büyüklük, savaşta savunulacak sınırların uzunluğu, çarpışılacak cephelerin çokluğu demektir.

1918'e gelindiğinde, devlet fiilen çökmüş bulunuyordu: Mondros Mütarekesi ile bu muazzam topraklar elden çıkmış oldu. Mütarekelerin, antlaşmaların şartlarını gâlipler belirler. Şartlara itiraz hakkınız, imkânınız

yoktur; Osmanlı Devleti için de böyle oldu. 30 Ekim’de Mondros Mütarekesi ile bu fiili çöküş tescil edildi. Devleti tüketenler, savaşa sürükleyerek mahvına sebep olanlar, memleketin başına getirdikleri felâketin, paylarına düşecek olanı kabul cesaretini gösteremediler. Mütarekeden iki gün sonra, savaştan/savaşlardan yorgun ve yoksun düşmüş bir milleti kaderleriyle baş başa bırakarak kendi canlarını kurtarma derdiyle kaçıp gittiler.

Mondros’a, yani Osmanlı Devleti’nin yenilgisini ilan ve tescil edecek olan ateşkesin imzalanmasına dört ay kala Osmanlı tahtında bir değişiklik oldu. 3 Temmuz 1918 akşamı Mehmet Reşat’ın ölümü üzerine 4 Temmuz’da Mehmet Vahdettin tahta çıktı. Aslında gerçek anlamda bir tahttan bahsetmek mümkün değildir. Çünkü devlet her yönüyle iflas etmiş, tüketilmiş, çökmüştür. Ama Vahdettin saltanatın vârisiydi; sadece hukukî anlamda da olsa tahta çıkacak olan oydu.

Sömürgecilerin nihai hedefi, milletimizin ilk ve son yurdu Anadolu topraklarıydı. Anadolu’nun güneyi işgal edildi. 1919 yılında İngiltere’nin desteğiyle Yunanlılar Ege Bölgesi’ne asker çıkardılar. İtilaf güçleri, Çanakkale Cephesi’yle ele geçiremedikleri İstanbul’u, devletin başkentini; mütarekeden sonra, Vahdettin’in tahta çıkışının yirminci ayında işgal ettiler.

Cumhuriyetin 10. yılında “on beş milyon genç yarattık” cümlesi; nüfusu erimiş, maddi değerlerini yitirmiş, topraklarının üçte ikisini kaybetmiş yıkıcı bir dünya savaşını geride bırakan ülkemiz için elbette bir anlam ifade ediyordu. O günler geride kaldı; Cumhuriyetin kuruluşundan bu güne dokuz kere on yıl geçti. Bir hafta sonra, 29 Ekim 2013’te Cumhuriyetimizin 90. kuruluş yıldönümünü idrak edeceğiz; bu münasebetle buradayız. 90 yılda ülke nüfusumuz 80 milyona dayandı; genç ve dinamik bir nüfusa sahip bulunuyoruz.

Bir ülkenin gücünü üç temel unsur belirler: Birincisi; yenilenebilir, devam eden bir nüfustur. Bir millet için, bir ülke için nüfus önemlidir ve bizde mevcuttur. İkincisi; ülkenin nüfusunu besleyebilen, ihtiyaçlarına cevap verebilen, kendine yeten öz kaynaklardır. Ülkemiz, yeraltı ve yerüstü zenginliklere sahiptir; zirai potansiyeli yüksek topraklarımız vardır. Üçüncüsü; üretilen bilgidir, üniversitelerin, bilim merkezlerinin bilgi üretebilmesi ve bu bilginin çağın gereklerine cevap verebilecek donanıma

dönüştürebilme yeteneğidir. Bilgi güçtür; bir millet ürettiği bilgi oranında güç sahibidir. Çünkü teknolojik gelişme, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek donanım, bilgi üretmekle sağlanabilir. Bir ülkenin milletlerarası sahada sözünün dinlenebilir ve dünya siyasetine yön verebilir olması bu güce bağlıdır.

Zira güç, caydırıcı olduğu gibi, savaşların sonucunu da belirler. Caydırıcı olması hasebiyle barışı ve huzuru temin eder. Teknolojik gelişmelere öncülük ediyorsanız bilgiyi üretirsiniz, dolayısıyla gücü elinizde bulundurursunuz. Kuvvet ve kudret; vatanın ve milletin geleceği için gereklidir. Aynı zamanda âkil, âdil ve cesur devlet adamları elinde dünya barışının ve huzurun teminatıdır. Bu üç temel unsur eğer mevcutsa hem bir milletin gücünü gösterir ve hem de her manada bağımsızlığın devamını sağlar. Kendi ayakları üzerinde durmasını becerebilen milletler ancak bağımsızlıklarını sürdürebilirler. Bu da elbette üreten, emeğiyle insanlığa katkı sağlayan insanların yetişmesiyle mümkündür.

Devlet yönetimi ve siyaset cesur insanların işidir. Değişim ve dönüşüme ancak ve ancak cesur devlet adamları öncülük edebilirler. Aksi halde statükonun, kemikleşmiş yapının çizmiş olduğu kulvardan dışarı çıkamazlar. Tarih cesur devlet adamlarının öncülüğünde milletlerin inkişafına tanıklık eder. Yine tarih, bilgi üreten, ürettiği bilgiyi hayata aktarma kabiliyeti gösteren milletlerin büyük medeniyetler kurduğunu göstermektedir. Türkiye'de ilklere değil, dünyada ilklere imza atmamız gerekiyor. Ülke olarak Cumhuriyetin 100.yılında, 2023'te böyle bir düzeye ulaşabilmek için umut verici gelişmeler, gayretler vardır. En büyük dileğimiz bu çalışmaların, gayretlerin kesintiye uğramamasıdır, semere vermesidir. Çünkü XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle hinterlandında oluşturulan siyasî coğrafyada; Cumhuriyetin kuruluşunun 90. yılında bugün yine savaş vardır, kargaşa vardır; kan, gözyaşı ve ıstırap vardır.

Sempozyumlar, ilmi toplantılar; muhasebe yapma, durum değerlendirmesinde bulunma imkânı veren faaliyetlerdir. Burada iki gün boyunca böyle bir faaliyet içinde olacağız. On dört ülkeden, tarihimize meşgul olan bilim insanları bu sempozyumda bilgilerini bizlerle paylaşacaklar, ilim âlemine duyuracaklar.

Umuyorum ve diliyorum ki, “Kuruluşundan 90.Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu” bu anlamda 90 yıllık yakın tarihimizin bir muhasebesini, bir muhasılasını ortaya koyacaktır.

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

SEMPOZYUM KURULLARI

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Osman KÖKSAL
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. İsmail COŞKUN
Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Mustafa TURAN
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Prof. Dr. Kemal ÇELİK
Doç. Dr. Mesut ERŞAN
Yrd. Doç. Dr. Cezmi KARASU

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Osman KÖKSAL
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. İsmail COŞKUN
Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Mustafa TURAN

Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ
Prof. Dr. Halil BAL
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Prof. Dr. Kemal ÇELİK
Doç. Dr. Uğur ÜNAL

Koordinasyon

Prof. Dr. Osman KÖKSAL
(Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı)
Hüseyin KOCABIYIK
(Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı Genel Müdürü)
Hüseyin TOSUN
(ATAM Bilimsel Çalışmalar Müdürü)

Sekreteryä

Merve UĞUR
Arzu GÜVENÇ SAYGIN
Murat SAYGIN

CILT I

KURULDUĞU İLK YILLARDA AZERBAJYAN'DA TÜRKiYE CUMHURİYETİ, MUSTAFA KEMAL ATATÜRK, KEMALİZM: HAYAL KIRIKLIKLARI VE ÇELİŞKİLER

Kemale ELEKBEROVA*

ÖZET

20. yüzyılın başları Azerbaycan'da zor ve hassas bir dönem yaşanmaktaydı zaten. Buna rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınmasında Azerbaycan'ın katkısı yalanlanamaz. Türkiye bizim özümüz, kan kardeşimizdir. Fakat dönem deđiŐtikçe ne yazık ki şartlar da deđiŐmek zorunda kalmış. Dönem gazetelerini inceledikçe cumhuriyetin ilk yıllarında Sovyet rejimi tarafından pek ciddi kabul edilmediği gibi bir duygu seziliyor sanki. Türkiye ile ilgili haberler genelde hep Birinci Dünya Savaşı haberleri içinde yer almaktadır. Daha sonraki yıllarda cumhuriyet, Atatürk, Türkiye'de her alanda yapılan reformlar ve onlara yaklaşım gibi haberler manŐetlere çıkmaya başlar. Dönem basınında hem de Türkiye'nin değişik Şehirlerinin, M. K. Atatürk'ün, diğer devlet adamlarının resimlerini görüyoruz belgelerini kaynak olarak kullandık. Fakat konuyu bir bildiriye sığdıramayacak kadar geniş olmasına rağmen kısaca toparlamaya çalıştık.

Kurulduğu ilk yıllarda sanki Türkiye'yi Sovyetleştirme propagandası kokuyor basın. Arşivleri inceledikte rastladığımız gazete ve dergilerde Türkiye ile ilgili çok daha sonraki yıllara ait yazılarda bir düşmanlık seziliyor gibi. Sanki Sovyetlerin uğradığı hayal kırıklığının hırsı alınmaya çalışılıyor. Bu yazılarda değişik alanlardaki değişik konular ele alınıyor. Bu yazılardan yerli aydınlarının amacı ne olursa olsun Türkiye'deki olayları gözlemledikleri, detaylı bir Şekilde inceledikleri ve yaptıkları anlaşılır. AŞağıda bu yazılardan ancak birkaçını inceledik.

Bildiri özetini yazarken Dan (Tan) Yıldızı, Türk Yurdu, İnkılâp ve Medeniyet, Şark Kadını vs. gibi cumhuriyet dönemi dergi ve gazeteleri, arşiv belgelerini kaynak olarak kullandık.

*Yrd. Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, kamakemale@gmail.com.

THE CONTRIBUTION OF THE REPUBLIC OF TURKEY IN THE EARLY YEARS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, MUSTAFA KAMAL ATATURK AND KEMALISM: DISSAPPOINTMENTS AND CONTRADICTIONS

ABSTRACT

Azerbaijan was experiencing a hard and sensitive period in the early years of the XX century. However, the contribution of the Republic of Turkey to the developments in Azerbaijan cannot be denied. Turkey has close ethnic and cultural affinities to Azerbaijan. Unfortunately, the historic period was to change with the changes of the circumstances. Exploring the newspapers, published in the early years of the Republic, we testimony that the Soviet regime has not seriously treated the Republic of Azerbaijan in those early years. The news articles about Turkey in general passed through news about World War I. In the following years the reforms of Ataturk in the different areas of the Republic of Turkey, news about the approaches to the reforms, begin to reach the headlines. In the periodic media, as well as in various cities of Turkey there the pictures and portraits of Ataturk and other statesmen appear. The press in Turkey smells like propaganda of the first years of Sovietization. As one explores the archives, one encounters hostile relations to Turkey in the newspapers and magazines for those early years, even in much later writings about Turkey. They seem to avenge of the Soviet Union's frustrations and disillusionments. These issues are dealt with in different texts, articles and areas of studies. Regardless of the native intellectuals' goals, one can observe that the events in Turkey have been described in details and understood thoroughly. We will examine but a few of these articles below.

In writing this summary, we have utilized a number of journals, newspapers, that date to the period of the republic, such as, Morning Star (Dan Ulduzu), Turkic Home (Türk Yurdu), Revolution and Culture (İnkılap ve Medeniyet), Oriental Woman (Şark Kadını), and other archival documents and sources.

28 Mayıs 1918 yılında Rus İmparatorluğu'nu pençesinden kurtularak kanı pahasına kendi bağımsız cumhuriyetini kuran 18 ay gibi kısa bir süre sonrası 28 Mayıs 1920 yılında Ruslardan ve Ermeni Taşnaklarından kurulmuş 11. Kızıl Ordu yardımıyla Sovyetler Birliği'ne katılan Azerbaycan tarih boyunca hep Türkiye'ye sevdalı olmuş. Zor günlerinde birbirine tutunan bu iki kardeş devlet Doğuda ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Demokratik

Cumhuriyeti kurulduğu zaman dış politikasında ilk başarılı adımı 4 Haziran 1918 yılı tarihinde Batum Őhrinde imzaladığı Barış Antlaşması oldu. Bu antlaşma gereğince Osmanlı Devleti Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet oldu. Tabii ki bu ilişkiler daha sonralar da tam kopmadı, o veya bu Şekilde sürdürüldü. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu büyük Atatürk boşuna "Azerbaycan'ı sevinci sevincimiz, kederi bizim kederimizdir" dememiŐtir. Azerbaycan Türkiye ilişkileri tarihinde Atatürk'ün etkisi büyüktür. Atatürk Azerbaycan'a karşı hep kardeş sevgisi sergilemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin temelinde de bu sevginin izleri hep duyulmakta.

Bu iki kardeş ülke arasında yardımlaşma ve birbirini kollamaya en güzel örnek Çanakkale Savaşı'na Azerbaycan Türklerinin yaptıkları yardım ve Osmanlı ordusunun Bakü'nün kurtuluşu için yaptıkları kahramanlık yeterlidir.

Bu yazımızda da biz kurulduğu ilk yıllarda Türkiye Cumhuriyeti Azerbaycan'dan nasıl görüldüğünü, bu bakış açısını, bu açığı etkileyen, tetikleyen nedenleri araştırmaya karar verdik. AraŐtırmamızda araç olarak dönem basınına kullandık. Peki, neden basın? Basın toplumun aynasıdır. Basını bir nevi hükümet sözcüsü de adlandırabiliriz. Fakat tüm sansürlere rağmen kamuoyu da basına yansır. Tabii ki de o dönem basınında Türkiye konusu hep geniş yer almaktaydı. Türkiye'de boy gösteren tüm olaylar, yapılan reformlar 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan basının sıcak takibindeydi. Türkiye'de yapılan ufak bir değişim basının dikkatinden kaçmazdı. Hatta Türkiye'deki görev atamaları hakkında bile Azerbaycan okuruna bilgi verilmekteydi. Dergilerin birinde Ali Nazım hiçbir zaman güncelliğinden ödünç vermeyen bu konuyu böyle ele alıyor: "Basınımızda Türkiye'ye karşı olan merak yeni değildir. İnkılaptan önce Türkiye'ye karşı Azeri halkı ve aydınları arasında büyük bir merak ve öğrenme hevesi vardı. Bunun o zaman sebebi başka idi. O zaman bilhassa aydınlr Türkiye'yi İŐlam hilafeti temsilcisi olarak tanıyor, Türkiye'yi Türk milletçiliğinin merkezi olarak görüyordu. Rusya Çarlığının Rusya Türklerinin baskı ve istismarı, RuslaŐtırma politikası, Rusya Türklerinde Türkiye'ye karşı bir

umut uyandırmıştı. Öyle zannediliyordu ki Osmanlı Saltanatı Türkleri her türlü baskıdan kurtaracak ve büyük Turan devleti kuracaktır”¹.

Bu da Azerbaycan'da Türkiye'ye olan sevginin ve merakın göstergesi değil mi? Burada Sovyet ideolojisini de göz ardı etmememiz gerekir. Nitekim basını takip edince dikkatli okur her şeyi anlar. Cumhuriyetin ilk yıllarında basından dünya devletleri arasında yenice kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti uğuna yapılan “mücadele”nin boyutu anlaşılmaktadır. Zaten hiç kimse de bu devleti kendi tarafına çekme isteğini saklamamıştır. Sovyet rejimi genç ve henüz güçsüz olan Türkiye Cumhuriyeti’ni kendi yanına çekemeyince, Türkiye vatandaşlarını devlete karşı kıskırtmaya çalışıyor. Türkiye’deki siyasal, sosyal, kültürel vs. gibi tüm alanları dikkat odağında tutan Sovyetler Birliği’nde Türk basını da sıkı takip edilmekteydi. M. K. Atatürk’ün, onun kurduğunu partinin, hükümetin tüm çalışmaları Türkiye Sovyetleri hayal kırıklığını uğrattıktan sonra tersine çalışmaya başlamıştı.

Bu açıdan “Yeni Yol” gazetesi dikkatimizi çekmektedir. 1924 yılında hemen hemen her sayısında Türkiye hakkında yazılar bulunmaktadır. Fakat daha sonraki yıllarda Türkiye ile ilgili yazıların bayağı azaldığını görüyoruz. Tabii ki genç Türkiye Cumhuriyeti’ni kendi yoluna çekemeyince Sovyet basını da konuyla ilgili propagandanın dozunu azaltmak zorunda kalmış. 1925 yılından sonra Azerbaycan Sovyet basınında daha çok Çin’le ilgili haberler yayılmaya başlar.

Türkiye toplumunun ve bilim adamlarının da dikkatini çekeceğini düşündüğümüz bu makale ve haberleri çok zor da olsa derlemeye çalıştık. Bu yazının araştırmacılar için bir kaynak niteliğinde olacağı düşüncesindeyiz. Nitekim dönem gazetelerinde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili çok sayıda yazıya rastladık. Elimizdeki malzemenin bolluğunu ve konu çeşitliliğini dikkate alarak onları aşağıdaki başlıklar altında toparlama kararını aldık ki, bu başlıklar birer özgür doktora tezi konusu olabilir:

¹Dan Yıldızı, №2 (14), Şubat 1928, s.13.

Türkiye'nin İç ve Dış Politik Yaşamı

Sovyetlerde Türkiye'ye olan merakın temelinde Sovyetleştirme politikasının olması basın tarafında hiç saklanılmıyor bile. Azerbaycan basınının bazı örneklerini inceledik. Bazı makaleleri inceleysek de basılarının üzerinden geçtik. Nitekim zamanın ve hacmin kısıtlılığını da göz önünde bulundurduk. Azerbaycan basınında ilk dikkati çeken konulardan biri de Mustafa Kemal Atatürk'ün dinin devletten ayırma politikasıdır tabii ki. Ateist olan Sovyet rejimi Atatürk'ün bu politikasını çok kabarık ve abartılı şekilde basına yansıtmıştır. Oysa cumhuriyet kurulmuş ve bu cumhuriyet hilafetin devamcısı olamazdı. Basında bu kararı Halk Partisi'nin en büyük ıslahatının sonucu gibi değerlendiriyorlar. Bu kararın Doğuda büyük yankılar yapacağını, bu kararın bir tek Türkiye için değil, tüm Doğu Dünyası için önemli olduğu savunuluyordu.

1924 senesine ait bir haberde² İsmet Paşa'nın Türkiye'nin dış ilişkilerinin güzel olduğu, hükümetin Amerika, Avusturya ve Almanya ile anlaşmaları imzalamak için TBMM'ye sunulduğunu, Lozan'daki vaatlere rağmen Lozan Antlaşması'nın henüz ilan ve onaylanmadığını, fakat anlaşmanın İtalya ve İngiltere tarafından onaylanmasının durumu değiştiği söylendiği yazılıyor. Aynı sayıda "Meclisin Bırakılma İhtiyarı Hakkında", "Hilafetin Kaldırılması Hakkında", "Vergilerin Artırılması", "Ankara – Sivas Demiryolu" başlıklı kısa haberlerin olması Azerbaycan'da Türkiye ile ilgili en ufak ayrıntının bile gözden kaçmadığının belirtisidir.

Basında Andrey Vorovski adlı Rus yazar Türkiye'nin Yunanistan'la ilişkilerindeki gerginlik hakkında "Türkiye – Yunan Alakaları"³ adlı yazıda Yunanlıların asırlar önce kaybettikleri İstanbul'u yeniden kazanmak düşünceleri Küçük Asya'yı fethederek Muazzam Yunanistan kurmak arzuları yüzünden bu iki devlet arasında ilişkilerin düzelmesinin çok zor olacağını yazıyor.

Tabii ki Atatürk hayatının en zor kararından birini vermişti, tüm Doğunun, tüm Müslüman ülkelerinin dikkati Türkiye'ye odaklanmıştı. Türkiye kutsaldı, İslam tarihinde önemli yere sahipti, İslam'ın en büyük ve

²Yeni Yol, 1924, № 8 (62), s. 2.

³Yeni Yol, 1924, № 1 (56), 10 Ocak 1924, s. 3.

kudretli takke, medrese, camii vs. buradaydı, o muhteşem bir hilafet merkeziydi. Halk Partisi'nin yaptıkları reformlar birer birer anlatılıyordu, nitekim konunun zorluğu herkesçe bilinmekteydi. Yeni Türkiye'nin politikasında önemli hattın memlekette asayişi ve istikrarı sağlayarak, Türkiye'nin çağdaşlaşarak, ekonomik, siyasal bağımsızlığını kazanması, sosyal kültürel açıdan yenilikler yaparak halka günlük yaşantı ve çalışmalarını sürdürme fırsatı verilmesiydi. Konuyla ilgili basından okuyoruz: “Yenileşen, çağdaşlaşan Türkiye, sistematik bir şekilde, siyasal, ekonomik ve kültürel açılarda ülkenin tüm gelişmesi ve yükselmesi için gerekli olan ıslahatı, inkılâbı usulde gerçekleştirmekten geri durmuyor. Halk fırkasının ıslahat planlarının bu kadar hızla gerçekleşmesi ve Yeni Türkiye'ye önderlik eden Mustafa Kemal Paşa'nın katiyet ve cesareti, asla kuşku bırakmıyor ki Türkiye'de 3 – 4 yıldan beri başlayan yeni hayat, Türkiye halkını da büyük başarıya götürecektir”⁴.

Türkiye ilgili haberler hep Şark ülkelerinde manşeti altında basılmaktaydı. Bu açıdan “Dan Yıldızı” gazetesinde aynı manşetle 1928 Ekim sayısında⁵ Türkiye'de başlığıyla verilen yazıda 8 yıldan beri Türkiye'yi yöneten iktidar Halk Partisi'nin kurultayının yurtiçinde olduğu gibi yurtdışında da büyük merak uyandırdığını, kurultayda millî harekâtın lideri Mustafa Kemal Paşa'nın 36 saat süren nutkunda Türkiye Cumhuriyeti'nin geçtiği yolları, siyasal, ekonomik ve kültürel cephede kazandığı başarılar hakkında bilgi veriliyor. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasında Türkiye (tabii ki burada Sovyetlerin Pantürkist etkisi açık görülmektedir. Türk değil de üstüne basa basa Türkiye halkı deniliyor –K. E.) halkının dediği herkesçe bilinir.

Türkiye'nin uluslararası arenadaki konumuna ait dönemin Azerbaycan basınında çok sayıda makale ve haberlere rastlıyoruz. Basında Lozan Antlaşması, Türkiye'nin Batı devletleriyle ilişkilerine ait çok sayıda yazılara da rastlıyoruz.

“Türkiye ve Emperyalizm” başlıklı haberde Avrupa devletlerinin Lozan Antlaşması'na karşı olduklarını Amerika senatosununsa zaten bu antlaşmayı onaylamamış, hükümetse daha sonra ayrıca bir anlaşma yapmıştır. Haberde

⁴Dan Yıldızı, №3 (15), Mart 1928, s. 49.

⁵Dan Yıldızı, №11 (23), Ekim 1928, s. 36.

daha sonra Atatürk'ün çalışmaları, hükümetin yurtdışında yatırım arama politikası hakkında bilgi veriliyor. Fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa zamanda kaydettiği ilerleme de es geiŐmiyor: "Türkiye hükümetinin, geniş kuruluş ve inşaat yolundaki programını tektir etmekle beraber, biz yine de tekit edebiliriz ki bu sahada Türkiye'nin başarısı, yabancı kapitaline karşı sıkı konum almasına bağlıdır"⁶.

Türkiye'nin iç ve dış politikasına ait en çok rast gelinen konular arasında Musul Meselesi, Türkiye Bulgar görüşmelerinin bozulması, Roma Papası'nın vekilinin İstanbul ziyareti, Türkiye donamasının kurulması, Türkiye'den Rus muhacirlerinin çıkarılması ve s. gibi çok sayıda haberlere rastlamaktayız.

Dönem Azerbaycan basınında en sık tartışılan konulardan birisi de hilafet konusudur. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Hindistan Müslümanlarının hilafeti Türkiye'nin Müslüman devletlerinin en müktediri olduğu için TBMM'ye verme kararını alması ve Atatürk'ün halife ilan edilmesini istemeleri⁷, TBMM'nin hilafet mensuplarının sürgününe karar vermesi⁸, Atatürk'ün Fransa seferi, Türkiye'de kurulan yeni partiler, Türkiye'nin ekonomi politikası vs. gibi haberler bile vardır.

Dil, Edebiyat ve Kültürle İlgili Konular

Türkiye'de Türk diliyle ilgili dönem basınında en çok görülen konu Latin Alfabesi konusudur. Türk gündemi kapsayan bu konuda çok sayıda bilimsel ve sosyal nitelikli yazılar basılmıştır. Dönemin Azerbaycan basınında en sık tartışılan konu da budur zaten.

Dönem Türkiyesi'nde Atatürk'ün yaptığı ve çok ses getiren en önemli reform olan alfabe sürecini basından yakın takip eden Azeri aydınları Türkiye'de durumun ne kadar zor olacağını açıkça görüyorlardı. Nasıl da olsa Türkiye'nin nüfusu daha çok ve demokratik bir devletti. Onlar Osmanlı Türkçesinin zorluğunu da çok iyi biliyorlardı. Durup dururken yüzyıllardan süregelen bir dil, alfabe geleneğini deđiŐmek zor iş olsa gerek. Bu yüzden de

⁶Dan Yıldızı, №10, Ekim 1927, s. 13.

⁷Yeni Yol, № 7 (61), 30 Mart 1924, s. 2.

⁸Yeni Yol, № 6 (60), 11 Mart, s. 2.

gazetelerde şöyle yazılara sık sık rastlanıyordu: “Elbet, burada olduğu gibi Türkiye’de de yeni alfabe kendi yolları üzerinde büyük dikenler görecektir. Fakat yukarıda söylendiği gibi Türkiye’de yeni alfabenin durumu buradan ağırdır. Bu ağırlığa Arap ve Fars sözlerinden kurulmuş eski İstanbul dili de büyük vasıttadır”⁹.

Azerbaycan’da ise bu süreç resmi olarak başlamıştı ve daha 1924’te yeni alfabe komisyonu kurulmuştu. Komisyona Samedaga Ağamalıoğlu başkanlık yapıyordu.

Latin alfabesi konusunda da Atatürk büyük bir kişilik olmasını kanıtladı. Onda her şeyi net olarak düşünme, öngörme yeteneği vardı. O daha yeni alfabeğe geçişin çok erken olduğunu, zamanın henüz yetişmediğini çok iyi biliyordu. Zaten yeni kurulan cumhuriyetin, Osmanlı İmparatorluğu’ndan miras kalmış sayısız sorunları vardı. İşte büyük Atatürk henüz olayları analize ediyor, kafasında araştırıyor, uygun zamanı bekliyordu. Atatürk’ün Azerbaycan’daki Latin alfabesine geçiş sürecini de yakından takip ettiği kuşkusuzdur.

Azerbaycan basınında da bu hakta çeşitli yazılar yazılıyordu. Bu konuda A. Nazım’ın fikri dikkat çekicidir: “Bakü Türkoloji Kurultayı meseleyi çözmüş ve Latin alfabesini kabul etmişti. Onun için bugün Latin alfabesi Türkiye’nin kapısına gelmiş ve kapı ziline basıyor ve benim kaderimi çözüyor.”

Biz eminiz ki, Türkiye yakın bir gelecekte bu meseleyi Avram Talantı’lara rağmen, çözecek ve Latinciler kafilesine karışacaktır. O büyük millî medeni inkılabı yapan Türkiye hükümeti onu elbet tamamlayacaktır”¹⁰.

Devrimden kaçmak zorunda kalmış, yurt dışında yaşayan Azeri Türkleri kardeş Türkiye Cumhuriyeti’nin başarısını görerek ve bundan gurur duyarak yayınladıkları “Azeri Türk” dergisinde yazıyorlardı: “Türk yurdunun bu müstakil kısmında Türk köylüsü, Türk amesi kendi millî hükümetinin irşat ile hakiki ihticatinde tevafuk eden maddi ve manevi gıdaları almakla ne bahtiyardır!...”¹¹.

⁹Yeni Yol, № 12, 2 Haziran 1924, s. 3.

¹⁰Dan Yıldızı, № 2, 1928.

¹¹Azeri Türk, S 22, 1929, s. 4.

Onlar bununla da Sovyet basına zıt olarak yeni Türk alfabesini tam destekliyor, onun ileride Türkiye'nin kalkınması için ne kadar verimli bir temel oluşturacağını bir Türk aydınları gibi görüyorlardı. Onlar Türkiye'nin hayatında bu olayın ne kadar önemli olacağını görüyorlardı;

“Yani denile bilir ki, bugün Türkiye’de yeni alfabeyi kabul etmek sırası değildir. Fakat bu fırsat yaklaşıyor. Çünkü Latin alfabesinin Türkiye’deki hali kışım karlı topraklar altındaki buğday tanesine çok benziyor. Keskin ve şiddetli bir ilkbahar güneşi gerektir ki, bu taneye filizlenmeğe imkân versin. İşte bu bahar ve bu baharı yaratacak güneş lazım ki, Türkiye’de Latin alfabesini günün en canlı meselesi haline koysun. Bu yakındır ve günün birinde filizlenerek çiçeklenmiş ve etrafına hayat vermeye başlamış bir Latin alfabesine tanık olacağız”¹².

İşte bu güneş bir tek Türkiye'nin için değil, bütün Türk dünyasının yetiştirdiği büyük evladı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'tür.

Bu arada onu da belirtmemiz gerekir ki konuyla ilgili tarafımızdan Atatürk, Türk Dili, Yeni Alfabe ve Azerbaycan'da Aynı Süreçler¹³ adlı makale de yazılmıştır. Makalede Türkiye'deki Latin alfabesine geçiş sürecinin Azerbaycan'da yaptığı yankılanmalar araştırılmıştır.

Tabii ki daha sonraki yıllarda Sovyetlerin tatlı dillerine aldanmayan Atatürk de, onun kurduğu devlet de, hatta Atatürk'e ve Türkiye Cumhuriyeti'ne gönül verenler de ağır eleştiri hedefine dönüştüler. Bu eleştiri tüm alanlarda olduğu gibi dil, kültür ve edebiyattan da yan geçemedi.

1931 yılında basılan “Türk Edebiyatında Pantürkizm ve Kemalizm’e Karşı” adlı büyük çaplı yazı da bu açıdan çok ilginçtir. Dizi özelliği taşıyan bu makale birkaç sayıda yer almaktadır. Burada Türkçü Azerbaycan aydınları Türkiye yanlısı olmakla suçlandırılıyor ve suçları kanıtlandırılmaya çalışılıyor. Tabii ki 20. yüzyılın başlarında Türk burjuvasının manevi gıda almak için Türkiye'ye yüz tuttıkları, Azerbaycan burjuva aydınlarının düşünce ve bakış açılarında Türkiye etkeninin büyük olması ve edebiyat ve kültür hayatında önemli ağırlığa sahip olduğu yazılıyor. Bu makale iki

¹²Dan Yıldızı, S 2, 1928.

¹³Kemal Elekbérova, 6. Uluslararası Atatürk Kongresi, 12 -16 Kasım 2007, Bildiriler, C 1, Ankara, 2010, s. 1107-1116.

sayıda verilen ve çok uzun bir yazıdır. Yazar Atatürk'ü de milletçilikle suçluyor ve Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarını Türkiye'den medet ummamalarını, Mustafa Kemal Türkiye'sinden alacakları bir şeyin olmadığını, tam tersi Türkiye'nin onlara zararlı etki göstereceklerini yazarak çok ağır suçlamalarda bulunuyor. 30'lu yıllar Sovyet rejiminin terör estirdiği bir dönemdi. Herkes kendi hayatını kurtarmak için başkalarını suçlamak zorundaydı. Fakat yazar ne kadar da çalışsa da kendisini kurtaramamıştır. Yazının sonundaki notta yazar Ali Nazım'ın kendisi de Pantürkizm'le suçlanıyor: "Pantürkist'ler ve Kemalistlere karşı yazılmış bu makalede Nazım edebiyatta Kemalizm ve Pantürkizm'i ifşa etmeyi başarmıştır. Fakat buna rağmen, makalede birkaç büyük yanlışlar vardır: Türkiye Pantürkist'leriyle Azerbaycan Pantürkistleri karşılaştırılmış Azerbaycan'daki Pantürkizm'in sosyal kökleri ifşa edilmeyerek, Pantürkizm yurtdışından gelme bir şey gibi gösterilmiş, edebiyatın son günlere kadar burjuva Pantürkist yöntemleri altında geliştiğini belirterek son yıllarda egemen konumuna geçmekte olan Marksist edebiyatı inkâr edilmiş "Türk Tatar Halkları", "Türk Dilli Halklar" gibi Pantürkist ibareler kullanılmış ve sair bu gibi yanlışlar yapılmıştır"¹⁴.

Alfabe ile ilgili çok sayıda yazılara "Şark'ın Yeni Alfabetesi"¹⁵, "Yeni Türkiye'de Yeni Alfabe Cereyanı"¹⁶ gibi çok sayıda makalelere sık rastlamaktayız.

Sovyet - Türkiye İlişkileri

Bu ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan hemen sonra başlar. SSCB Türkiye Cumhuriyeti'nin ilişkileri değişik açılardan farklı boyutlarda görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarına onu kendi tarafına komünizme çekmek isteyen Sovyetler, cumhuriyetin temellerini sağlamlaştırdıktan sonra, kendi ayakları üzerinde durduğunda sanki hayal kırıklığına uğrar. Çünkü Atatürk ve onun kurduğu genç cumhuriyet ruhunu sosyalizme satmağa karşı çıkar.

¹⁴ **İnkılap ve Medeniyet**, №5, Mayıs – Nisan 1931, s. 30.

¹⁵ **Yeni Yol**, №20 (74), 19 Temmuz 1924, s. 1.

¹⁶ **Yeni Yol**, №12 (66), 2 Haziran 1924, s. 2.

Çok karmaşık olan ilişkilerin kurulmasında kendi payının olduğunu da söyler. “Dan Yıldızı” dergisinde Lozan Antlaşması için Sakarya'da kazanılan zaferin yeterli olmadığını, Mudanya Barışı'nınsa Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde yüzüne kapıları henüz açmadığını, tam tersi bu kapıları daha da kapatmaya çalışanların olduğunu, fakat Sovyetlerin Türkiye'yi her zaman kolladığını belirterek konuyla ilgili şöyle yazıyor: "Türkler ise Lozan'dan büyük umutlarla vatana döndüler. Bu umutların en büyük nedeniyse, Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye yardımı olmuştur"¹⁷. Sovyet basını cumhuriyetin Batı devletleriyle ilişkilerini kötüliyor, onu kendi tarafına çekmeye, Sovyetleştirmeye çalışıyor, her defasında Türkiye için yaptıklarını hatırlatıyor. Basında sık sık emperyalist devletlerinin Türkiye'yi hem siyasal, hem de ekonomik açıdan mahvetmeye çalıştıklarına ait yazılara rastlıyoruz: “Bu türlü düşmanca harekâtlar arasında Şuralar Birliği Türkiye'nin İstanbul'a ait hukukunu onaylamadı mı? Cihan savaşında İstanbul'un Antanta tarafından Çar Hükümetine verilmiş olduğuna göre, Şuralar Birliği'nin bu tavrı, Avrupa emperyalistlerini Türkiye Cumhuriyeti'nden kovmak için milliyetçilerin yaptığı mücadeleye yeni bir ruh verdi”¹⁸.

Hatta 1930'lu yıllarda daha da ileri giderek ülkesini Sovyetlere satmayan Atatürk'e olan güvensizliğini belirtmekten bile çekinmezler. Cumhuriyet döneminde kurulan ikinci parti haberini verirken, Atatürk'ün yeni partiye yaklaşımını “Bu sahada Mustafa Kemal Paşa'nın tuttuğu konum nasıldır? Mustafa Kemal Paşa ve Fethi Bey (yeni parti başkanı – K. E.) yapılan görüşmelerden belli oluyor ki Mustafa Kemal Paşa yeni fırkanın kurulmasına rıza vermekle kalmamış, hatta bu fırkanın kurulmasına yardım etmiş ve güya kendisi de Halk Fırkası heyetinden çıkmıştır”¹⁹ şeklinde yazarak, Atatürk'ün ülkesine verdiği demokrasinin duyulmasından ve Sovyet rejimini etkileyerek küçük düşürmesinden korkarlar.

Daha sonra basında Sovyetler Birliği ve Türkiye, Sovyet Azerbaycan'ı ve Türkiye ilişkilerine ait kısa haberlere de rastlamaktayız. Bu genellikle

¹⁷Dan Yıldızı, №10, Ekim 1927, s. 13.

¹⁸Dan Yıldızı, №10, Ekim 1927, s. 13.

¹⁹Şark Kadını, №13, Eylül 1930, s. 4.

devlet adamlarının resmî gezileri, Sovyet desteğiyle Türkiye’de kurulan fabrikalar, Türkiye’nin Sovyetlerde düzenlenen fuarlar vs. ile ilgilidir.

Sovyet Azerbaycan’ı basınının yazdıklarında doğru payı da vardır. Nitekim Batı devletlerinin Osmanlı Devleti’nin çöküşünde rolü, genç Türkiye Cumhuriyeti’ne yaptıkları zaten herkesçe bilinmektedir.

SSCB tüm bunlar rağmen Türkiye’yle ekonomik ilişkiler de kurmuştu. Bu ilişkiler özellikle de cumhuriyetin ilk yıllarında daha sıklıdır. Bunlardan biri de 11 Temmuz 1925 yılında yapılan SSCB denizleriyle getirilen malların Asya piyasasına çıkarışıdır. “Türkiye ile İktisadi Yakınlık Yolunda” başlıklı bir yazıda Türkiye’nin zor durumda kalmış ekonomisi anlatılıyor, zorluktan kurtulmak içinse muhakkak Sovyetlerle işbirliği yapılması gerektiği yazıyor. Bu makale hem de Asya gümrük rüsumlarının önceleri tek kara sınırları için konulduğunu, oysa Sovyetlerle ticaret yapmak için deniz sınırlarının daha uygun olduğunu, Sovyetlerin Türkiye’ye koyduğu gümrük rüsumlarının listesini, bu iki komşu devletlerin ticaret yapmalarının her ikisi için verimli olacağını da yazıyor.

Türkiye’deki üretim hakkında basından okuyoruz: “Türkiye’nin genel ihracatı kuru meyveler tütün, zeytinyağı, pamuk, katran gibi mallardan oluştuğunu bilmek için Türkiye’nin 1924 yılı gümrük listesine göz atmak yeterlidir”²⁰.

Tabii ki basında Türk pazarlarının Sovyetlerle işbirliği yapmasının Türk ekonomisinin ve memleketinin sosyal kalkınmasına neden olacağı ve bunun için gümrük sınırlarının kaldırılması veya kolaylaştırılması gerektiğine inanılıyordu.

Ve Türkiye’deki olumlu gelişmeler sosyalist bakış açısından yorumlanıyordu: “Fakat çok yazık ki şimdiye kadar Azerbaycan’da Türkiye’nin bu özellikleri hiç de yazılmamıştır. Ya “inkılabı Türkiye ve Kemalizm” methedilmiş yahut menfur burjuva Türkiye’ye nefret uyandırmıştır. Oysa herkese belli ki bu kâfi değildir. Türkiye’yi iyi anlamak için oradaki olayları Marksist gözüyle görebilmek lazımdır”²¹.

²⁰Yeni Yol, №170 (281), 28 Temmuz 1925, s. 2.

²¹Dan Yıldızı, №2 (14), Şubat 1928, s. 42.

Eğitim Sorunları

“Doğu Ülkelerinde” manşetiyle basılan kısa haberler arasında eğitimle ilgili haberlere de sık sık rastlıyoruz. “Şark Ülkeleri” manşeti altında “Türkiye’de Tedrisat İşleri”²² başlıklı yazıda dönemin maarif vekili Mustafa Necati Bey’in girişimleri anlatılıyor. Türkiye millî istiklal ve özgürlük harekâtı sonucu ekonominin, millî sanayinin ve tekniğin geliştiği bir dönemi göz ününde bulundurarak meslek yüksek okulları açma gereğinin duyulması nedeniyle Avrupa’da ünlü Brüksel Meslek ve Teknik Tedrisat Müdürünün Türkiye’ye davet edilmesi haberini de yazıyor. O sıradan da kadınlar ve erkekler için 3-4 sene eğitim verecek meslek kurslarının açılması, Ankara’da kızlar için üniversite kurulması haberi de yazılıyor.

“Türkiye’de Darülfünun İslahatı” (1928) adlı makalesinde Ağaoğlu Mehemed adlı yazar cumhuriyet kurulduktan sonra eski usullerin hızla kaldırıldığını, fakat Türkiye’de üniversite yapısında da acil reformlara gerek duyulduğunu yazıyor. Yazar İstanbul Üniversitesinde çalışan hukuk fakültesinin Fransa hocaları Riol, Jan Jozef, Türkiye’de yeni vatandaşlık tüzüğüünün yazarından birisi olan İsviçreli Sozekol gibi yabancı hocaların adlarını sıralıyor, eğitimle ilgili ilginç tavsiyelerde bulunuyor ve üniversitelerde Türk hocalarının yetiştirilmesi arzuluyor. Fransa arkeolojisi Albert Kabriyel başta olmakla İstanbul’da Arkeoloji Enstitüsü’nün kurulduğu, Türkiye halklarının tarihine ait ders vermek için Sovyet Ordinaryüs Doktoru, ünlü bilim adamı Bartold’u bile Türkiye’nin eski başkentine gittiği belirtiliyor. Türkiye eğitimin düzeyini yükseltmek için devamlı diğer ülkelerinin pratiğinden faydalanmaktaydı. Dönemin milletvekili, eski darülfünun rektörü olmuş Nureddin Bey’in Avrupa bilim merkezlerini darülfünun ıslahatı için yaptığı ziyaret, Sovyetlerle de bilgi alış verişinde bulunmak için tıp fakültesinin eski dekanı, dönemin rektörü, Dr. Ömer Nijat Bey’in ve daha sonra millî eğitim müşaviri Nabi Lütfi ve Rıdvan Beylerin Moskova ziyaretleri buna örnek olabilir. Makalede Türkiye basınından alınan bilgiye göre İstanbul Darülfünunu’nun İstanbul Üniversitesi olarak adlandırılması, ders programlarının Avrupa

²²Dan Yıldızı, №1 (13), Ocak 1928, s. 36.

üniversitelerine uygun yapılacağını, bazı kürsülerin kaldırılarak, çağdaş Avrupa bilimi gereğinde yeniden yapılandırıldığını, yurtdışından profesörlerin davet edildiğini ve öğrencilerin eğitim için yurtdışına gönderildiklerini yazıyor. O yıllarda 300 öğrencinin Avrupa'da okuduğu, fakat hükümet hesabına daha 500 öğrencinin de gönderileceği belirtiliyor.

O Türkiye'nin geleceğine inandığını belirterek yazıyor: "Jön (Genç) Türk nispeten M. Kemal Paşa'nın başkanlığıyla Türkiye sultanlık esareti ve hilafet geleneklerinden kurtarılmış genç cumhuriyetin medeni terakkisine doğru, daha artık ve hakiki süratle ilerliyor"²³.

Basında Türkiye eğitim kurumlarının (örneğin eğitim müsteşarı Nafiz Etuf Beyin) Sovyet eğitim sistemiyle tanışmak amacıyla yaptıkları seferlerin haberlerini görüyoruz.

Çağdaş Türk Gençliği

Dönemin Azerbaycan basınında Türk gençliğiyle ilgili de çok sayıda yazılar vardır. Bu yazılar genel olarak komünist propagandist özellik taşımaktadır. Onları cumhuriyetin kazandığı başarılar gölge düşürmek için yapılan komploların bir parçası olarak değerlendiriyoruz. Nitekim gençlik ülkeyi yöneten, güçlü, enerjik bir kitledir. Bu yüzden de komünistler ilk olarak gençleri etkilemeye çalışırlar. "Türkiye'nin Çalışkan Gençliği"²⁴ adlı yazı cumhuriyetin ilk yıllarında zor günler yaşayan, ağır ortamda çalışan ve çok az maaş alan gençleri anlatıyor. 1922 senesinde işçilerin kızlar da olmakla %15'inin gençler olduğunu, gençlerin daha yaşlılara oranla daha az ücret karşılığında çalıştığı yazılıyor. Burjuva gençlerinin futbol ve büyük binalarda olan diğer kulüplere sahip olduklarını, işçi kulüplerininse hep küçük binalarda ve tek odalı olduğunu, orada tören yapmanın zor olduğu belirtiliyor. Anadolu'nun savunmasında ancak köylü gençlerin askere alındığını, işçi gençlerinse Ankara ve Eskişehir'in askerî fabrikalarında kurşun ve cephane hazırlamakta kullanıldıklarını, millî burjuva hükümetinin kurduğu Türk Ocakları ve Gençler Birliklerini amele gençleri teşkilatlarına

²³ **Dan Yıldızı**, №11 (23), Kasım 1928, s. 11.

²⁴ **Dan Yıldızı**, №7, Ocak 1929, s. 26.

almadıkları için, 1925 yılında Türkiye Komünist Gençler Birliğini bir sene sonra kapatmakla suçlarlar.

Kadın Hakları

Türkiye’de yaşayan kadınların yaşantıları, kadın haklarıyla ilgili çok sayıda yazıya rastlamaktayız. Bu Azerbaycan basınının en çok başvurduğu konulardan birisidir. Cumhuriyetin ilk yıllarından farklı olarak, daha sonraki yıllarda genel olarak Türkiye’de kadın haklarının çiğnendiği yazar hep. Oysa basından derlediğimiz aşağıdaki haberler birbirini yalanlamaktadır.

1924 senesine ait “Yeni Yol” gazetesinde “Türkiye’de Kadın Harekâtı” başlıklı yazıda “Manchester Guardian” gazetesinin özel muhabirinin İstanbul’da 400 kadının katılımıyla yapılmış miting haberini verdiği, kadınların çok eşliliğe karşı yasa kabul edilmesine rağmen kararın henüz kâğıt üzerinde kalmasına, küçük yaşlı kız çocuklarının evlendirilmesi, nikâh tazminatı konusunun yeniden ele alınmasına karşı taleplerini ileri sürdüğünü yazdığı belirtiliyor.

1922 senesinde tütün ve dokuma fabrikalarında çalışan işçilerin %70’inin kadınlar – genç kızlar olduğu yazılıyor²⁵.

“Şark Kadını” dergisinin 1928 yılına ait de “Türkiye Kadınları Nasıl Yaşıyor”²⁶ başlıklı yazılarda Türkiye’nin ileri giden kadınlarından ve kadın haklarından bahsediliyor, burada da farklı yaklaşımlarla karşılaşıyoruz. Yazı Türkiye’de Kemal Paşa’nın önderliğiyle kurulan yeni hükümetin yıllardır özgürlük ve kültür uğruna mücadele yapmasıyla başlar. Ülkede öğretmenler birliği vs. gibi birçok kadın örgütlerinin kurulduğuna, hükümetin kadınların özgürlüğü için yaptıklarına rağmen, tüm bunların yalnız burjuvazi aydınlarına hizmet verdiğini ve kadın örgütlerinde de bir tek okumuş kadınların birleştiğini yazıyorlar. Yeni hükümeti kendi tarafına çekmek isteyen, fakat bunu başaramayan Sovyet ideolojisinin sözcüsü “Tabii ki buna şaşırılmamalıyız, çünkü Kemal Hükümeti çalışkan Türkiye halkının gerçek amacını yürüten bir hükümet değildir. Kemal Hükümeti burjuvazinin bir

²⁵ **Dan Yıldızı**, №7, Haziran 1929, s. 26.

²⁶ **Şark Kadını**, №9, Eylül 1929.

rehberi ve aynı zamanda kuludur” diye yazar. Makalede hükümet burjuvaziye hizmette suçlanılır ve yaptığı her şeyde bir kusur, bir suç aranılıyor sanki. Hükümetin çarşafa karşı yaptığı yasanın da dış etki altında yapıldığını, fakat sokakta kadınların çarşafsız dolaşmalarını engelleyenlere ceza vermediğini eleştirir. Hemen sonra da, bu yasa uygulandığı zaman sokaklarda onlara takılan adamların hapsedildiklerini ve başlarda kadınların çarşafsız utandıklarını yazarak kendi kendisini yalanlamaktadır. Daha sonra yazıda ilginç verilere rastlıyoruz. Türkiye'nin büyük şehirlerinden olan Trapezun'da (Trabzon'da) kadınların sokağa çarşafı çıkmaya utandıkları için baş ve yüzlerini saklamak için şemsiye kullandıklarını ve Trabzon şehrinin tüm mağazalarında şemsiyelerin satılarak bittiği yazılıyor. Türk kadınlarının giydikleri uzun elbiselerin yaşadıkları makine döneminde onları engellediğini ve Türkiye basınında bir süre yeni milli giysi kampanyaları yapılmış, kadınların sokakta nasıl selamlanılması gerektiği konusunun da tartışıldığını ve sonunda Avrupa usulünün tercih edildiği belirtiliyor. Yazar Türkiye'nin Avrupa'dan etkilenecek ancak burjuvazi toplumunun güzel kadınlarının katıldığı örgütlerin kurulmasına şiddetle karşı çıkıyor, Türkiye'yi Avrupa'nın çürük geleneğini benimsemekten çekindirmek istiyor. Zor durumda yaşayan, mazlum Anadolu köylü kadınının üzerine dikkat çekmek istiyor. Tüm olumlu değişimlerde bir kusur arayan yazar, hükümetin kurduğu fabrikaları da kötümekten kalmaz. Bu yazıda fuhuşla mücadele derneğinin büyük çalışmalar yaptığını, hükümetin gizli genel evlerine ve hayat kadınlarına karşı tek tek mücadele etmek hakkında çıkardığı kararı gerçekleştirmek yanında bu derneğin genelevleri tespit etmekte hükümete yardım ettiğini ve hasta kadınların iyileşmesine yardım ettiği de belirtiliyor. O Türk kadınlarını etkilemek amacıyla, çünkü Türkiye'de birkaç yüz bin işçinin beşten birini oluşturan kadınların maaşlarının az, iş koşullarının ağır olduğu, onların tek çıkar yolunun Türkiye Komünist Fırkası'nın olduğunu yazıyor.

Makalenin sonunda açık açık Sovyet propagandası yapılıyor: “Bu onu gösteriyor ki yetişmekte olan Türkiye burjuvası, işçi sınıfı da oluşturmaktadır. Bu işçi sınıfının bir kısmı olan Türkiye kadınları ayrılmaktadır. Bunlar boyunlarında ağır yük olan çarşafı büküp uçuruma aşırıp kendisiyse sınıfla beraber ileri ve parlak yaşayışa doğru gidecektir.

O yaşayış Türkiye kadınlarının Şuralar Cumhuriyeti'nde olan bacılarının büyük kahramanlıkla kurdukları sosyalizmdir"²⁷.

Cumhuriyet gün geçtikçe kadınları daha da kollamış, kadın haklarını savunmuştur. Dönemin Azerbaycan basınında daha sonraki yıllara ait makalelerde kadın hakları konusu ele alınmaktaydı. 1930 yılına ait Al. Xosroev imzalı ve "Türkiye'de Kadınlar Nasıl Yaşıyor" başlıklı makale de bu açıdan ilgimizi çekmektedir. Kadınların Sultan Ahmet Meydanı'nda düzenlenen mitinginin, konuşma yapan Aliye ve Nigar hanımların resmi bile dergide basılmıştır. Bu yazıda öteki yazıdan farklı bir yaklaşım seziliyor sanki. Sovyetler Birliği genç Türkiye Cumhuriyeti'nin başarılarını yalanlayamıyor, konuyu saptırmaya çalışıyor sanki. Eskiden Türkiye'de kadın haklarının çiğnendiğini savunanlar şimdi 1924 yılında kurulan Kadın Birliği'nde yalnız İstanbul'daki ileri gelmiş burjuva ve aydın kadınlarından oluştuğunu ve bu kurumun siyasal değil, ancak sosyal ve kültürel çalışmalar yaptığını yazıyor. Siyasal haktan yoksun bırakılmış Türkiye kadınlarının restoran ve diğer sosyal mekânlara gidememeleri, tramvayda kadınların erkeklerle perdeyle ayrılmış yerlerde oturmaları, faytona kocalarıyla beraber binememeleri ve sokakta kol kola gezememeleri eleştiriliyor. Zaten bu yüzden de Kadın Birliği çalışmalarını yalnız kadınların günlük yaşantı sorunlarıyla kısıtlandırmışmış. "Şimdi Türkiye kadını daha eskisi gibi yaşamıyor. 1926 yılında Türkiye Cumhuriyeti çok eşliliği kaldırmak ve kadın haklarını erkeklerle eşleştirmek hakkında yasa kabul etmekle Türkiye kadınlarını yüzyıllardan beri süregelen geleneklerden kurtarmıştır. Şimdi Türkiye kadınlarının yüzüne tüm okullar açıktır. Onlar istedikleri meslekle (doktor, hukukçu, mühendis vs.) uğraşabilirler"²⁸ diye yazan dergi sanki cumhuriyetin bu başarısında gölge düşürmek amacıyla yine Sovyet propagandası estirerek kadınların politikayla uğraşma, oy kullanma haklarına sahip olmalarını belirtiyor. Dergide burjuva kadınlarından oluşan ve İstanbul dışına çıkamayan, 700 üyesi olan birliğin başkanı Nezihe Mehiyeddin Hanım'ın da kadın haklarıyla ilgili konuşmalar yaptığını, fakat kadınların oy kullanma hakkı için başlatılan kampanyanın bir sonuca

²⁷Şark Kadını, №9, Eylül 1929, s. 14.

²⁸Şark Kadını, №6, Eylül 1930, s. 14.

ulaşamadığını Türkiye basınının, hatta Mustafa Kemal Paşanın da buna iyi bakmadığı yazılıyor.

1928 yılına ait bir gazetede İstanbul Hukuk Fakültesi'nin mezun olmuş, adliyede staj yapmış, "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesinin yazarı ve Kars mebusu olan Ağa oğlu Ahmet Beyin (Ehmed Ağayev'in) kızı Türkiye'nin ilk kadın avukatı Sürreye Ağaoğlu hakkında manşet ve bilgiye²⁹ rastlıyoruz. Ankara Avukat Odasına başvurarak, kaydı yapılmış Süreyya Ağaoğlu'nun resmi de dergide basılmıştır.

"Türkiye'de Milli Zebek (Zeybek) Dansı.." adlı bir manşet ünlü Türk beden eğitimi öğretmeni Selim Sırrı Bey tarafından düzenlenen bu Türk millî dansının son zamanlarda Türk kadınlarının bile ilgi duymaya başladıklarını yazıyor³⁰. Geçenlerde İstanbul'da düzenlenen bir hayır gecesinde Selim Bey'le şehir belediye başkanının kızı Gün Seyli Hanım'ın bu dansı başarı ve beğeniyle sergiledikleri haberini de görüyoruz. "Dan Yıldızı" dergisinde Gün Seyli Hanım'ın resmi bile basılmıştır.

"Hiç kuşkusuz ki kadın hakları kampanyası geniş bir özellik kazanarak Anadolu'nun işçi ve köylü kadınlarını kapsamayınca olumlu bir sonuç veremeyecektir. Burjuva hanımlarının elde edemediği bu hakkı, Türkiye'nin işçi ve köylü kadınları elde edebilecekler³¹" diye yazan cumhuriyet kadınlarının başarılarını göz ardı eden yazar bugünkü Türk kadınlarının kazandığı hakları keşke görebilseymiş.

Bugünkü Türkiye

Dönem basınında en sık görülen manşetlerden birisi de "Bugünkü Türkiye" başlığıdır. A. Nazım adlı yazar 1927 senesinin yazında İstanbul'da bulunduğunu, yeterince kadar malzeme topladığını, kendi memleketinin bu bilgilere gerek duyduğunu ve bu yüzden de bu yazıyı yazma gereğini duyduğunu belirtiyor. "Millî Harekâttan Sonra Türkiye'nin İçtimai, Siyasi Vaziyeti" başlığı atarak Türkiye'nin tarih sahnesindeki yerini, savaşın

²⁹Dan Yıldızı, №1 (13), Ocak 1928.

³⁰Dan Yıldızı, №1 (13), Ocak 1928.

³¹Şark Kadını, №9, Eylül 1929, 15.

vurduğu darbeleri, Türkiye nüfusunun %80'nini oluşturan köylülerin durumunu, Türkiye'de burjuva sınıfının diktatörlük yaptığını anlatıyor.

“Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçip, isyancı kuvvetleri birleştirene kadar, millî harekât, ezilmiş köylülerin isyanı halindeydi. Oysa Mustafa Kemal yeniden ordu kurup, millî harekâtın başına geçince mesele değişti. Anadolu burjuvası millî harekâtın rehberi oldu ve bu suratla Türkiye millî harekâtı, burjuva harekâtı haline geçti. Millî harekâtın amacı istilacıları Anadolu'dan kovmak, feodalizm ile mücadele etmek ve memlekette millî sanayi ve ekonomiyi özgürleştirmek”³².

“Türkiye'de medeni hayat ve onun ana hatları” adlı yazıda da seçim karşısında kalmış Türkiye'deki durum anlatılıyor, ona bu konuda “yardımcı” olmaya çalışılıyor. Türkiye maarif vekili Mustafa Necati Beyin girişim ve alışmalarını anlatan “Türkiye'de tedrisat işleri” adlı yazı da ilginçtir.

“İstanbul'un Bugünkü Hali” adlı yazıda başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınma süreci ve nedenleri anlatılıyor. Burada İstanbulluların ticari, ekonomik ve ulaşım açısından daha iyi konumda olduğu için hükümetin yeniden İstanbul'a döneceğine umut ettiklerini, 10 yıl önceye göre şehrin yenilikler yaşadığı vurgulanıyor. Makalede boğazlar konusu, İstanbul halkının yabancılara olan yaklaşımı, kültürel hayatı ele alınıyor. “Özellikle sanayi-i nefise kısmı şeylerin yabancılar tarafından çalınmasından halk çok rahatsızdır. Şimdi hükümet yıkılmış müzeleri çok zahmet ile düzene salmaktadır. Türklerin Avrupa'dan nefret etmelerine ve onu bir medeniyet ocağı saymamalarında Avrupalıların kendileri suçlular”³³.

Bu makalede dönem basınının gözüyle Sovyet Azerbaycan'ından Türkiye Cumhuriyeti anlatmaya çalıştık. Yazımızdaki bilgilerin herkes için faydalı olacağını umuyoruz. Yeni kurulan cumhuriyeti sosyalizm yoluna çekemeyen Sovyet rejimi hayal kırıklığına uğramış ve ona çamur atmaya başlamıştır.

³²Dan Yıldızı, №2 (14), Şubat 1928, s. 43.

³³Yeni Yol, №18 (72), 3 Temmuz 1924, s. 2.

KAYNAKÇA**Azeri Türk****Dan Yıldızı****İnkılap ve Medeniyet****Şark Kadını****Yeni Yol**

ELEKBEROVA, Kemale, **6. Uluslararası Atatürk Kongresi, 12 -16 Kasım 2007, Bildiriler, C 1**, Ankara, 2010.

BULGAR BASININDA KURTULUŞ SAVAŞI VE ATATÜRK'ÜN VEFATI

Mümin TAHİR*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı, büyük ıslahatçı ve devlet adamı, halklar arasında barış ve anlaşmanın büyük gayretkeşi, büyük Türk Mustafa Kemal Atatürk hakkında Türk basınında olduğu gibi, yabancı basınında da nice yazılar yazılmış ve yayımlanmıştır. Atatürk'e ilişkin çok kitaplar basılmış, monografiler, bilimsel araştırmalar neşredilmiştir. Atatürk hakkında dünyaca anılmış nice politikacı ve devlet adamı türlü iltifatlarda bulunmuşlardır.

Türk halkının Mustafa Kemal'in başında bulunduğu Kurtuluş Savaşı Bulgaristan'da da büyük yankılara neden olmuştur. Bu da her şeyden önce onun Bulgaristan'da tanınmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Atatürk, Birinci Dünya Savaşı arifesinde bir yıldan fazla Sofya'da ataşe militer görevinde bulunmuştur. Bu bağlamda *Kemalizm* adındaki Türk dergisinin 1965 yılında yayımlanan 38. sayısında şöyle yazmaktadır: *"Türkiye'nin büyük kurtarıcısı, son derece değerli Atatürk Bulgaristan'da ataşe militer görevini yerine getirirken çok sayıda dost edinmiştir. Bunun neticesi olarak yüce önderimiz Atatürk'ün talihini değiştiren Bulgaristan'dan büyük yardım aldı."*

Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan da yenilgiye uğrayan ülkeler arasındaydı. Galip gelen Antant devletleri 1919 yılında imzalanan adaletten uzak Nöy Antlaşması'nı uyguladılar. Buna rağmen Bulgaristan, Kemalistlere yabancı işgalcilere karşı yürüttüğü savaşta silah ve cephane yardımında bulundu. Bulgaristan ile Türkiye Birinci Dünya Savaşı sonunda hemen hemen aynı talihe sahiptirler. Her ikisi de yenilgiye uğrayan devletler arasındaydı. Nöy Antlaşması'na göre, Bulgaristan Batı Trakya, Güney Dobruca ve Batı Eyaletleri topraklarından mahrum ediliyordu. Bulgaristan 2,25 milyar altın frank tazminat ödemeye mecbur edildi.

* Doç. Dr., University of Library Studies and Information Technologies – Sofia, Bulgaria.

Bulgar gazetelerinin büyük bir kısmı sayfalarında 29 Kasım 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı edilmesine de gereken yeri ayırmış oldular. Gazeteler hemen hemen aynı görüşü paylaşıyordu ki, bu olay tarihin vakayinamesinde yer alacaktır. Gazetelerin belirttiklerine göre, bir imparatorluğun yıkıntularından yepyeni, bağımsız bir Türk devleti doğdu. Böylece Türk halkının sosyal-politik ve ekonomik hayatında temelli değişiklikler meydana geldiğini gazeteler hemfikir olarak dile getirmişlerdir.

Bu bildiride ona yakın Bulgar gazetesi incelenmiştir. Ben burada yorumlara meydan vermeden Bulgar gazetelerinin sayfalarında yer verdikleri yazıları olduğu gibi aktarıyorum. Bu, Bulgar halkı, Bulgar toplumu Türk halkının Ulusal Kurtuluş Savaşı'na büyük bir ilgi göstermekte, özgürlük ve bağımsızlık savaşında ona maddi ve manevi destek veriyor demektir, sanıyorum.

REFLECTION OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLES OF THE TURKISH PEOPLE IN BULGARIAN PRESS

ABSTRACT

The period between 1919 and 1923 is known as years of the Turkish National Liberation movement. It was widely covered in Bulgarian press and that has its explanation: At the end of World War I, Bulgaria and Turkey share a similar faith – they are both among the defeated countries. Bulgaria is greatly interested in what's happening in Turkey. The struggle of Turkish people is subject to the interest of Bulgarian press also because of the popularity of its leader Mustafa Kemal in Bulgaria. On the eve of World War I he spends a year and a half in Sofia serving as military Attaché.

All articles in the newspapers I reviewed are objective, revealing a spirit of sympathy and support for the Turkish people's movement. Many of them mention the announcement of the Turkish republic, and nearly all of them describe this event as historical.

The press review for the period 1919-1923 shows that the Bulgarian society those days showed keen interest in the liberation movement of the Turkish people, sympathized with them and supported them morally and materially in their struggle towards independence.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı, büyük ıslahatçı ve devlet adamı, halklar arasında barış ve anlaşmanın büyük gayretkeşi, büyük Türk Mustafa Kemal Atatürk hakkında Türk basınında olduğu gibi, yabancı basınında da nice yazılar yazılmış ve yayımlanmıştır. Atatürk'e ilişkin çok kitaplar basılmış, monografiler, bilimsel araştırmalar neşredilmiştir. Atatürk hakkında dünyaca anılmış nice politikacı ve devlet adamı türlü iltifatlarda bulunmuşlardır.

Türk halkının Mustafa Kemal'in başında bulunduğu Kurtuluş Savaşı Bulgaristan'da da büyük yankılara neden olmuştur. Bu da her şeyden önce onun Bulgaristan'da tanınmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Atatürk, Birinci Dünya Savaşı arifesinde bir yıldan fazla Sofya'da ataşe militer görevinde bulunmuştur. Bu bağlamda **Kemalizm** adındaki Türk dergisinin 1965 yılında yayımlanan 38. sayısında şöyle yazmaktadır: *“Türkiye'nin büyük kurtarıcısı, son derece değerli Atatürk Bulgaristan'da ataşe militer görevini yerine getirirken çok sayıda dost edinmiştir. Bunun neticesi olarak yüce önderimiz Atatürk'ün talihini değiştiren Bulgaristan'dan büyük yardım aldı.”*

“Türk halkından sonra Türkiye'de Kemalizmin zaferinden kayıtsız şartsız olarak ancak onun komşuları ilgilenmektedir” diyor Prof. Dr. Stoyan Radev. *“Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Balkanlardaki komşularının, özellikle Bulgaristan'ın Almanya ve Fransa örneğini izleyebilmesi için gereken koşulları ancak Kemalist devrimin derinleşip zafere ulaşması sağlayabilir. Nihayet, Fransa ve Almanya aralarında 'Ebedi düşmanlık' güdüyorlardı, o yüzden de Avrupa'da Alman-Fransız antagonizminin neden olmadığı tek bir savaş yoktur. Şu an Fransa ile Almanya ilişkileri mükemmeldir.”*

Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan da yenilgiye uğrayan ülkeler arasındaydı. Galip gelen Antant devletleri 1919 yılında imzalanan adaletten uzak Nöy Antlaşmasını uyguladılar. Buna rağmen Bulgaristan, Kemalistlere yabancı işgalcilere karşı yürüttüğü savaşta silah ve cephane yardımında bulundu. Bulgaristan ile Türkiye Birinci Dünya Savaşı sonunda hemen hemen aynı talihe sahiptirler. Her ikisi de yenilgiye uğrayan devletler arasındaydı. Nöy Antlaşması'na göre, Bulgaristan Batı Trakya, Güney Dobruca ve Batı Eyaletleri topraklarından mahrum ediliyordu. Bulgaristan 2,25 milyar altın frank tazminat ödemeye mecbur edildi.

Türkiye İtilaf Devletleri'nin kendisini bölüşme niyetine karşı koydu. 1919-1923 döneminde Türkiye birkaç cephede savaştı. Bir yandan Sultana ve Halife ordusuna karşı, öte yandan İtilaf Devletleri'nin işgal güçlerine ve üçüncü bir cephede de Yunan ordusuna karşı savaşması gerekiyordu. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mudros Antlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun önüne son derece ağır şartlar kondu. İngiliz ordusu zengin petrol kaynakları bulunan Musul'u ve Anadolu-Bağdat Demiryolu hattını, İskenderiye'ye bağlayan eyaletleri işgal etti.

Karadeniz ve Akdeniz limanlarını kontrol altına aldılar. Fransız ordusu Adana'ya ve Doğu Trakya'ya hâkim oldu. Yunanistan askerleri İngiliz, Fransız ve Amerikan filoları koruması altında 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i ve Orta Anadolu'da daha bir sıra ili işgal etti. İngiliz askeri 16 Mayıs 1920 tarihinde İstanbul'u işgal ederek tüm devlet müesseselerini ele geçirdi ve birçok milletvekilini ve politikacıyı tutuklayarak Malta Adası'na sürgün etti. Böylece İngilizler Boğazlara yaslanmış şehre tamamen hâkim oldular.

Sultan hükümeti 10 Ağustos 1920 tarihinde Versay sisteminin sonuncu halkası hesap edilen Sevr Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşma ile Türkiye'nin bağımsızlığı sona ermiş oldu. Bütün memleket yasa büründü. Bu antlaşma gereğince, Boğazlar uluslararası bir komisyona teslim ediliyor, Doğu Trakya keza Yunanistan'a veriliyordu. Beş yıl sonra da İzmir, Manisa, Ayvalık illeri de Yunanistan'a bağlanacaktı. Doğu Anadolu'da bağımsız Ermeni devleti oluşturulmuştu. Yeni oluşturulan Ermenistan dışında kalan Doğu ve Güney-Doğu Anadolu toprakları ise Kürt otonom iline bağlanıyordu. Antalya, Silifke, Niğde, Aksaray, Akşehir, Afyon, Balıkesir, Muğla İtalya'ya veriliyor, Mardin, Urfa, Antep, Ceyhan Suriye'ye bağlı olarak Fransız mandası altında kalıyordu. Daha bir sıra toprak Antant ülkeleri kontrolü altına geçiyordu. Böylece, galip devletler yalnız Osmanlının hâkim olduğu toprakları değil, temiz kutsal Türk topraklarını dahi aralarında bölüşmüş oluyorlardı. Sevr Antlaşması'na göre Türkiye'ye Ankara ile Karadeniz arasında küçük bir bölge kalıyordu. Öyle ki, söz konusu bölge doğal zenginliklerden, sanayiden, iletişim ve ulaşım açısından, lafın kisası bağımsız var olabilecek her çeşit araç ve gereçten mahrum, yoksun bir bölgeydi.

Bu durum karşısında, iç savaş koşulları içerisinde Mustafa Kemal yeni oluşturulan orduyu seferber etti, bütün halkı düşmana karşı ayaklandırarak işgalcilere ağır darbesini indirmiş oldu. Mustafa Kemal Atatürk kumandası altında bulunan orduyla Yunan ordusunu görülmedik yenilgiye uğratarak 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir şehri üzerinde zafer bayrağını dalgalandırdı. 11 Ekim 1922 tarihinde Antant Devletleri ile Ankara Hükümeti arasında antlaşma imzalandı. Bu antlaşma gereğince, İtilaf devletleri İstanbul ve Boğazlardan, Yunanlılar da İzmir ve Doğu Trakya topraklarından çekilmeliydi. 23 Temmuz 1923 tarihinde İsviçre’de Lozan Antlaşması imzalandı ve nihayet Yeni Türkiye böylece uluslararası tanınmış oldu.

Küçük Asya’da (Anadolu’da) bütün bu olup biten olaylar Bulgaristan’ı çok yakından ilgilendirmektedir. Oradaki savaş Bulgaristan’ın iki komşusu arasında yürütülen bir savaştır. Bu, dikkate alınması gereken bir durumdur. Çünkü bu veya şu koşullarda savaş Bulgaristan topraklarına da sıçrayabilirdi. Bu savaşın sonuçlarından Bulgaristan’ın belirli bir yarar sağlayabileceğini de dile getirmek yerli olacaktır fikrindeyim. Ve öyle de oluyor. Aleksander Stamboliyski Hükümeti, Mart 1920’de iktidara gelince, Bulgaristan’ın da Sevr Antlaşması’nı iptal etmesi hususunda bir şans olarak görmektedir. Çünkü Antant Devletleri bütün bu olup bitenlerden sonra diğer antlaşmaları da gözden geçirmeye mecbur kalacaklardır. Antant temsilcilerinin Sofya’da yayınladıkları rapora göre, Haziran 1920’de Burgaz Limanı’na vasıl olan üç Türk gemisi kömür yerine silah ve cephane ile limandan ayrılıyorlar. Gemilerden birinin kaptanı, hatta şehrin askeri komutanı tarafından karşılanmıştır. Yine Mart 1922’de iki yük kamyonu silah ve cephane ile on dolayında Bulgar ve Türk askeri himayesinde Edirne üzerinden Türk topraklarına geçer. Kaptan Abdülrezak, İbrahim Çavuş, Ali Çavuş vb. subayların kumandanlığında Trakya’daki Yunan ordusuna karşı Bulgar-Türk çeteleri oluşturuluyor.

General Cafer Tayyar’ın Doğu Trakya’da uğradığı yenilgiden sonra 385 subay, 3239 er, 22 000 sivil Türk Bulgaristan topraklarına sığıyor. Aleksander Stamboliyski Hükümeti onlara Bulgar parasıyla 2 milyon leva yardım sağlıyor. Bulgar Çiftçiler Birliği Hükümeti tarımcı göçmenlere toprak veriyor, tarlalarını işleyebilmek için araç ve gereç sağlıyor, tohum dağıtıyor vs.

Bulgaristan'dan Türk hilaline 25 vagon un, 5 vagon fasulye, 1 vagon da yağ ve peynir gönderiliyor. Bu yardım İzmir, Bursa ve Trakya halkına yapılmıştır. Prof. Stoyan Andreev'in araştırmalarına, Aleksander Stamboliyski, başında Atatürk'ün bulunduğu Türk güçlerinin imkânlarını Batılı devlet adamlarından, politikacılardan çok daha önce anlamış ve değerlendirmiştir. Yaklaşık iki yıla yakın bir dönem Antant kontrol makamlarından gizlice Atatürk ordusuna yardım etmektedir. Basiretli bir devlet adamı ve politikacı olarak Aleksander Stamboliyski Mustafa Kemal'in zaferinde bir gün Bulgaristan'ın da Nöy Antlaşması'nın esir edici koşullarını iptal etme olanakları görmektedir. O, yeni Türk devletinin simasında dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri izleyecek bir ülke görmektedir. 26 Ekim 1922 tarihinde Aleksander Stamboliyski XIX Millet Meclisi'nde büyük bir nutuk irad ediyor. Nutukta Bulgaristan'ın dış politikasına açıklık getiriyor. Nutuk 29 Ekim 1922 tarihinde Zemedelsko Zname (Çiftçi Bayrağı) gazetesinde yayımlanıyor. Orada Stamboliyski: *“Yakındoğu sorunu! Sayın milletvekilleri, biz büyük devlet adamı Kemal Paşa'nın simasında Türkiye'nin hizmetini tanınmalıyız. Onun bir zamanlarki maceraperestliği sayesinde, onun ve dolayındakilerin sonsuz gayretleri sayesinde, biz bu sorunun müzakere için masaya konduğunu görüyoruz. Ankara şu an haksızlığa uğramış Müslümanların Mekke'si, Hıristiyanların Kudüs'ü haline gelmiştir. Eğer hakarete uğrayan insanlık herhangi bir zaman, herhangi biri için anıt dikmek isterse, bu anıt her şeyden önce Ankara faaliyetçilerinin anıtı olmalıdır. Antlaşmaların teftişi sorunu gözden geçirmek için artık masaya konmuştur. Türkiye'nin zaferi olmasaydı, bunu hiçbir kimse aklından bile geçiremezdi. Sevr Antlaşması'nın teftişi ile yan yana bütün diğer antlaşmalardaki ağır koşulları içeren maddeler de gözden geçirilecektir. Türkiye büyük güçlerin anlaşması neticesi, gelecekte de bizim komşumuz olarak kalmaktadır. Bizim Türkiye ile ilişkilerimiz ancak dostane ilişkiler olabilir. Umum çıkarlarımız aramızda, barış içinde yaşamamızı dikte etmektedir.”* demiştir bu önemli nutukta.

Pryaporets gazetesi 9 Temmuz 1923 tarihli sayısında *“Hükümetin Programı ve Görevleri”*ne yer vermiştir. Bu, Başbakan Al. Tsankov'un nutkudur. Aleksander Tsankov Bulgaristan ile Türkiye ilişkileri hakkında şöyle diyor: *“Bizim Türkiye ile artık paylaşacağımız bir şey yok ortada. Türkiye Asya'da geniş bir sahaya yaslanmış bulunuyor. O, geçmişte olduğu*

gibi, gelecekte de bizim sanayisel ve tarım ürünlerimiz için bir pazardır. Biz bu komşumuzla ancak iyi ticari ilişkiler kurabiliriz. Sizler biliyorsunuz ki, ticaret, ticari ilişkiler halklar arasında dostluk için sağlam bir zemin yaratmaktadır.”

O dönem Bulgar basını Türk halkının Kurtuluş Savaşı'nı uzun uzadıya yansıtmaktadır. **Novo Vreme (Yeni Çağ)** gazetesi 19 Haziran 1919 tarihinde çıkan 104. sayısında Atina'dan alınan bir habere istinaden, Yunanlıların İzmir dolaylarında Türkleri büyük bir hezimete uğrattıklarını yazıyor. Bu yazı fakat “*Yunan Uydurmaları*” başlığını taşımaktadır.

Adı geçen gazete 12 Mayıs 1920 tarihli sayısında “*Türkler ve Bulgarlar*” başlığı altında bir yazıya yer vermektedir. Bu yazıda şunları görüyoruz: “*Balkan Savaşı geçmişin sayfalarını ebedi olarak kapattı. Bulgarlar ile Türkler anlaşma ve dostluk yolunda ilerlemektedirler. İmzalanan anlaşmalar sonucu her iki ülke de aynı talihe boyun eğmek zorunda kaldık. Bizim topraklarımız Yunanistan'a verildi.”*

Bir ay sonra **Novo Vreme** gazetesi şöyle yazıyor: “*Nice devletler güzelim Boğaziçi sahillerinde gereken dersi aldılar. Yunanistan hala yabancı topraklar işgal etme düşüncelerinden vazgeçmiş değil. Fakat o, şu an kazmakta olduğu mezara yine kendi düşecektir.”*

Nezavisimost (Bağımsızlık) buna cevaben: “*Beklenilmeyen mucize gerçek oldu.”* diye yazdı ve devamla: “*Ölmüş hesap edilen Anadolu yeniden uyandı. Bu ancak Kemal Paşa'nın sayesinde oldu. Sahneye yeni başkent Ankara çıktı. Sevr Antlaşması'nın mimarları şaşkınlık içinde kaldılar. Kemal hepsinin hesabını gördü.”* diyerek yazısını tamamlamış olur.

Nezavisimost gazetesi 6 Ocak 1921 tarihinde “*Sevr Antlaşması ve Doğudaki Yankıları*” başlığını attı. Bu yazıda İtilaf güçleri, Yunanlıların 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e çıkartma yapmalarına izin verdikleri için yerle bir edici bir tenkit ateşine tutulmaktadırlar. Yazının devamında da: “*Bu Türklerin milli duygularını şahlandırdı, hiç kimsenin düşünemediği irade ve dayanıklılığa sahip olduklarını gösterdiler. Yunanlılar giriştikleri askeri saldırıya çabuk elden sona erdireceklerini hesap ediyorlardı. Hatta birkaç defa Mustafa Kemal'in başını ezme süresini belirleyen beyanatlarda yayımladılar.*

İttifakçılar yandan seyrediyorlardı. Yeni asker de gönderemiyorlardı, çünkü Yunanlılar Anadolu'da başlattıkları görevini kısa bir zaman içerisinde yerine getireceklerine emindiler. Uzun sürünce ve müzakerelerden sonra hazırlanan Sevr Barışı ıstırap verici duygularla imzalandı ve uygulanması bekleniyordu. Gerçekten bu ölü doğmuş bir antlaşmaydı, hiçbir şey getirmediydi. Ancak konferans ve müzakereler öne bir dönem olarak nitelendirilir. Loyd Corç, Venizelos ve Vasil Zaharov tarafından redakte edilmiş olan bu antlaşma Türkiye'nin önüne çok ağır koşullar koymuştu. Daha önceleri bir planda olduğu gibi, Türkiye Avrupa'dan tamamıyla kovulmuş değildi, fakat cezaya çarptırılmıştı. Türkiye'nin buna boyun eğeceğinden kimsenin asla kuşkusu yoktu. Çünkü Türkiye artık ölmüş hesap ediliyordu.

Fakat Kemal Paşa'nın Türkiye'si birden derin uykulardan uyandı. Savaşta kayba uğrayan Türkiye hala kendinde büyük bir güç gizliyordu."

Aynı yazının devamı şöyledir: "Uzun zaman yalancı galibiyetler beyanatında bulunan Yunan ordusu, Antant'ın Kemalistlere karşı savaşında son bir araçtı. Mustafa Kemal Ankara'dan dünyaya şöyle haykırıyordu: "İzmir ve Trakya'dan gayri, tüm kapitülasyonların yok edilmesini, boğazlar rejiminin iptalini, antlaşmadaki bütün ekonomik koşulların teftişini istiyoruz!" O, (Kemal) tam bir zafer üstünlüğüne sahip bir kişi. O, Amerika Birleşik Devletleriyle müzakerelerde bulunuyor, Bolşeviklerle işbirliği yapıyor, istediklerini Antant'a dikte ediyordu... Ve hakikaten politikacı general yaptıklarından memnuniyet duymakta haklıdır. O, Almanya ve Avusturya-Macaristan devletlerinin yapamadıklarını yaptı. Yenilgiye uğratılan en zayıf ulus nihayet savaştan galip çıkanlara kendi iradesini kabul ettirecekti."

Gazetenin sayfalarında makaleden sonra şu yoruma yer verilmiştir: "Sevr Antlaşması'nın teftişe tabi tutulmaması mümkün değildi. Bugün onu hazırlamış olanlar dahi çok gaddarca ve uygulanması mümkün olmayan bir antlaşma olarak kabul ediyorlar. Lakin insan vicdanı bununla da yetinmiyor. Onlar bütün barış antlaşmalarının hatalarını, bunların zafer sarhoşluğu neticesi hazırladıklarını kabul etmeye mecbur kalmışlardır."

Nezavisimost gazetesinin 6 Nisan 1921 tarihli yazısı "Ankara'nın Büyük Sevinci" başlığını taşıyor. O yazıda şunları okuyoruz. Türk

Ordusu'nun Anadolu'daki büyük zaferleriyle ilgili Londra'dan alınan bir telgrafta şöyle bir haber var: *"Ankara Sevinçler İçinde. Küçük Asya'da Yunanlılar ile Türkler arasında yürütülen amansız savaş, İstanbul'da meydana gelmiş olan uluslararası durumun sonu demektir. Avrupa'daki diplomatik kançelaryaların eski nizamı koruyabilme hususundaki son gayretleri Yunan halkını bedbaht bir silah durumuna getirdi, ona gayet ağır bir görev verildi..."*

...Ankara yeni bir hareketin temellerini attı ki, bu yalnız Türk ulusunu işgal altına almak isteyenlere karşı yönelik bir hareket değildir. Bu hareket yeni dönemin ihtiyaçlarını anlamak istemeyen, galip devletlerin gücünü sırtında hissedenlerin, korkunç talihlerini birleştirme arzusu hareketidir. Anadolu'daki Kemalist hareket Avrupa'nın talihinin artık birkaç kişinin elinde olmadığını dünyaya gösterecektir..." Yazının müellifi Statev devamla İngiliz Hükümetinin resmî temsilcisi Keynis'in Paris Barış Konferansı'na ilişkin izlenimlerini dile getirmektedir. Keynis, adaletli bir sonuca varılamayacağını anlayınca, konferansı terk eder. Müellif daha sonra: *"Gerçekten Paris 'kararları' günün olaylarını göz önünde bulundurmamışlardır. Anadolu'da devam eden müthiş savaş da bunu göstermektedir. Mustafa Kemal Türkiye'deki ulusal hareketin ideolojik ve pratik yöneticisi olarak yalnız ulusal kahraman olarak değil, Paris protokollerindeki kararlara saldıran tarihî bir kahraman olarak önem kazanmıştır. Kemal bu kararları ihlal etti ve yiğitçe ayakları altına aldı, onları kimseye lüzumu olmayan kağıt haline getirdi. Türk milliyetçilerinin galibiyeti tüm mazlumların, esirlerin zaferi olacaktır. Yunanlıların zaferi ise asil İngiliz temsilcisinin çizdiği tablodakilerin geçici bir zafer olacaktır. Eğer son anlarını yaşayan, kendini unutmuş galiplerin adaletsizliği, hayâsızlığı ve güç kullanışı devam ederse, üstünlük alma hevesleri sona ermezse, Kemalistler savaşı belki kaybedebilirler. Fakat Mustafa Kemal örneğin, onun büyük kahramanlığı ve büyük idealizmi tarihte yeni bir dönem açtı ve bu savaşa behemehal bir yeni güçler de katılacaktır. Umumdan ayrılma süreci baş gösterdi, yeni yeni cepheleler oluştu... Moskova ile Ankara kayıtsız şartsız halkların yürüyebileceği iki farklı yön çizdiler. Kimi izleyeceklerini önümüzdeki yakın zaman gösterecektir. Biri de, diğeri de kan akmasını ve şehitler verilmesini istiyor. Şüphesiz çoğunluğun sempatisi Mustafa Kemal'den yanadır. Onun savaş sloganları herkesçe bilinmektedir*

ve onlar yığınların psikolojisine daha yakın şiarlardır” diyor Statev “Ankara Sevinç İçinde” yazısında.

Politika gazetesi ise hemen hemen her sayısında Türk-Yunan savaşına ilişkin haberlere yer vermektedir. 22 Eylül 1929 tarihli sayısında Kemal Paşa'nın bir beyannamesi yer almaktadır. Türk Haber Bürosu Kemal Paşa'nın şu beyannamesini yayınlamıştır: “Eğer birkaç yıl savaşmamız icap ederse, biz savaştan vazgeçecek değiliz, savaşımız Yunanlıları Küçük Asya'dan kovuncaya kadar sürecektir...”

...İstanbul bizimdir, bizim olması gerekir. Boğazlar konusunda biz nispeten başkentimizi tehlikeye düşürmeyen koşullara razıyız.”

Aynı sayıda “Kemal Paşa Sultanın Tahttan Çekilmesini İstiyor” makalede, “Kemal Paşa Sultana bir mektup göndererek onun tahtan inmesini istiyor. Kemal Paşa diyor ki, Yunanlıları yendikten sonra Ankara ordusunun İstanbul'a yönelmesi için emir verecektir. O halde iki ordunun, hakikatte aynı ordunun iki kısmının çarpışmaması için Sultanın tahttan çekilmesi gereklidir” beyanatında bulunmuştur.

Türk halkının Ulusal Kurtuluş Savaşı'na **Zora** gazetesi hayli yer ayırmaktadır. Gazete, 3 Temmuz 1920 tarihli sayısında “Küçük Asya'da Askeri Savaş” başlığı altında bir yazıya yer vermektedir. Yazıda şunlar dikkati çekiyor: “Yunanlılar Alaşehir ve İzmir yörelerindeki başarılarını ilan etmeye acele ettiler, bunu da pek tabii Venizelos'a konferans önünde itibar, saygınlık kazandırmaktı niyetleri. Yunanlıların önünde duran güçlükleri yabancı muhabirlerin Kemalistlerin güç ve araçlarına ilişkin verdikleri haberlerden algılıyoruz.”, deniyor gazete sayfalarında. 23 Haziran sayısında **New York Herald** gazetesinde yer alan haberdeki Fransız – Türk antlaşmasının süresinin sona ermesiyle ortaya çıkan durumun tahlilini yaparak şunları yazıyor: “Fransa'nın Suriye komutanı General Guro'nun Mustafa Kemal ile yaptığı üç haftalık ateşkes süresi 30 Mayıs'ta sona erdi. Kemalistler görüşmeleri yenileme tecrübesinde bulunmadan Adana'yı Bağdat demiryolu hattına Kilikya limanı bağlayan Mersin'e saldırdılar. Böylece Fransız askeri güçsüz hale düştü.” Gazete devamla: “New York Herald gazetesine göre: “Fransız – Türk müzakerelerinin nedenleri şunlar: Mustafa Kemal'in ordusu ilkbaharda Kilikya'daki Fransız işgal ordusuna

saldırıda bulundu. Maraş, Antep ve Urfa'da Fransızlar tamamen hezimete uğradı. Kemalistler bu zaferle tüm Kilikya'yı ele geçirdi...

...Kemal'in bu ateşkes süresinin devamına razılık göstereceği zannediliyordu, lakin hiç de öyle olmadı. Kemal'in ordusu zaferden zafere koşuyordu. Türk ordusu tüm Anadolu'yu geri aldı. İngilizlerin elinde ise ancak Boğazlar etrafında birkaç kilometrelik bir mesafe kalmıştı. O da güç bela... İngiliz subayları Kemal'in askerlerinin en yakın zamanda İstanbul'a hücum edeceklerini kabulleniyorlardı." diyor.

Makale devamında Kemal'in askerlerinin Sultan, itilafçılar ve Yunan güçleri karşısındaki galibiyetlerini dile getiriyordu. Gebze, İzmit, Alemdağ vs. gibi kent ve kasabalar için yürütülen cenkler hakkında ayrıntılara gidiyordu. "Öyle, çünkü bugün artık Trabzon'dan İzmir'e kadar tüm Küçük Asya sahilleri Kemalistlerin elinde bulunuyordu..." diyor **Zora** gazetesi.

Yine **Zora** gazetesi iki gün sonra, 5 Temmuz 1920 tarihinde, "Türkiye'den Mektuplar" başlığı altında bir başka makale yayımlıyor. Yunan ordusunun Doğu Trakya'daki mevkillerini ayrıntılarıyla dile getirerek gazete yazısını şöyle sürdürüyor: "Burada Türkler yüksek halet-i ruhiyeye, yüksek morale sahip. Aydın Türkler gerçek bir Avrupa ülkesi olarak kalacaklarını umarak kendilerini aldatmıyorlar, lakin İstanbul ve Edirne vasıtasıyla Avrupa ile ilişkilerini her ne pahasına olursa olsun korumak istiyorlar."

Bu makalede Trakya Hak Savunması Komutanı Cafer Tayyar'ın resmî beyannamesine de yer veriliyor. Beyanname şu ifadelerle dikkati çekiyor: "Yunan ordusu kendini güçlü hissedeceği ve Doğu Trakya sınırlarını geçmek isteyeceği, bir günde iyi örgütlenmiş ve son damla kana kadar özgürlüğünü savunmaya kararlı olan bir halk ordusu ile göğüs göğse gelecektir. ...Türkler ve Bulgarlar tek bir Yunan köyüne saldırmış değillerdir. Onlar, kardeşlerinin derin ağrı ve ıstıraplarını hissedip içlerinde yaşatmalarına rağmen ölçülü davranıyorlar ve soğukkanlılığını layıkıyla koruyabiliyorlardı. Ki bura ahalisi Batı Trakya'daki evini, barkını, topraklarını terkedip Bulgaristan'da sığınak bulmuşlardı."

Zora gazetesi Türk ordusunun umum ilerleyişini dikkatle izliyor ve ayrıntılarıyla yansıtıyor. Gazetenin sayfalarında "İstanbul Dolaylarında" (8 Ağustos 1922), "İstanbul Önlerinde" (9 Ağustos 1922), "Savaş veya

Macera” (3 Ağustos 1922), “*İstanbul Önlerinde Neler Oluyor*” (5 Ağustos 1922), “*Yunanistan Teslim Bayrağını Kaldırdı*” (10 Ağustos 1922) gibi makalelere yer verilir.

Yazıların büyük bir kısmında **Zora** gazetesi **Politika ve Kathimerini** Yunan gazetelerinden, **Daily Mail, New York Herald, Times, Tan, Berliner Tageblatt, Daily Telegraph** gibi İngiliz, Fransız ve Alman gazetelerinden yararlanmaktadır.

Zora gazetesi 4 ve 6 Ağustos 1922 tarihlerinde “*Yunan Macerası*” umum başlığı altında geniş bir makale basıyor. Bu yazıda Yunan iddiaları dile getiriliyor, büyük güçlerin Türkiye politikası, Yunan ordusunun yenilgisi, İngiltere ve Fransa'nın Barış Konferansı düzenlenmesi için razılığı dile getiriliyor. Bundan sonra da bir yandan Türkiye ile Antant ülkeleri ve öte yandan da Yunanistan'la savaşkes antlaşması imzalanacaktır deniyor.

“*Ulusal Gücün Orta Direği*” 25 Haziran 1923 tarihli **Pryaporets (Bayrak)** gazetesinin en önemli yazısıdır. O yazıda şunlar dikkat çekmektedir: “*Türkler büyük zafer sevinci yaşıyorlar. Lozan Barışı onlara istediklerini verdi. Türkiye bugün bağımsız bir devlettir. Utanç verici kapitülasyon rejimi ortadan kaldırıldı. Türkiye bu büyük zaferi halkının olanca varlığını kurban etmeye hazırlığı sayesinde elde etti. Bu hususta Ankara Millet Meclisi büyük ve halledici rol oynadı. Meclis, tüm Türk halkının etrafında tek vücut olduğu bir bayraktan farksızdı. Zaferin örgütleyicileri ve galipleri ancak bu Meclis saflarından çıktı. Mustafa Kemal yalnız yetenekli bir asker gibi değil, aynı zamanda fevkalade bir teşkilatçı ve birinci mevkili diplomat olarak sahnede yer aldı. O bir fikir dehasıydı, ilham kaynağıydı ve son derece yararlı bir dava peşinde koşuyordu. Mustafa Kemal, Türkiye var olmazdan önce aşağılanıp küçümsendiği ve savaşta yok edildiği hesap edilen bir anda bir Millet Meclisi oluşturmayı başardı. Mustafa Kemal, Meclisi İstanbul'dan uzak, Ankara şehrinde meydana getirdi ve ondan sonra da Türkiye'nin savunmasına girişti. Türk halkı Ankara Millet Meclisi etrafına toplandı, parçalanmış ve bölünmüş Türk illeri keza bu Meclis etrafında bileşti, yine bu Meclis vasıtasıyla kitlelerde teşkilat ve zafer iktisadi ve kültürel kalkınma ruhu aşılandı. Politik yönde geri kalmış Türkiye'nin tarihî dersi başka halklar için de değerlidir. Türk halkı hemen*

hemen her şeyini kaybetmiş, hatta ölüm döşeğine yatırılmış bir halkın nasıl yeniden dirilebileceğini gösterdi.”

Türk halkının savaşlarına **Rabotniçeski Vestnik** gazetesi de ilgi göstermektedir. Gazetenin 23 Kasım 1922 tarihli sayısının baş yazısında şunları okuyoruz: *“Mudanya mütarekesinden bu yana çok kısa bir zaman geçti. Ama tarih büyük devletlere acı bir lokma hazırladı, bu lokmayı büyük devletler ister istemez Lozan’da yutmaya mecbur kaldılar. Bu acı lokma, Türkiye’de düzenlenen Cumhuriyet Devrimci Darbedir. Türk halkı tarihin tekerleğinin General Harington’un kılıcı ile döndürülmesini beklemek istemiyordu. Bundan üç yıl önce Ankara’da başlayan Devrimci Ulusal Hareket, İstanbul’a ulaşmalı ve o yuvadan, zayıf ve müstemleke halkların üzerinde kırbaç oynatan zalimleri silah gücüyle diplomatik girişimler yardım etmeyince kovmalıydı. Türkiye’deki darbe yalnız Türkiye’deki Avrupa emperyalist hâkimiyetinin değil, bütün Asya müstemlekelerindeki hâkimiyetin temellerini sarstı.”*

Bulgar gazetelerinin büyük bir kısmı sayfalarında 29 Kasım 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanı edilmesine de gereken yeri ayırmış oldular. Gazeteler hemen hemen aynı görüşü paylaşıyordu ki, bu olay tarihin vakayinamesinde yer alacaktır. Gazetelerin belirttiklerine göre, bir imparatorluğun yıkıntılarında yepyeni, bağımsız bir Türk devleti doğdu. Böylece Türk halkının sosyal-politik ve ekonomik hayatında temelli değişiklikler meydana geldiğini gazeteler hemfikir olarak dile getirmişlerdir.

Ben burada yorumlara meydan vermeden Bulgar gazetelerinin sayfalarında yer verdikleri yazıları olduğu gibi aktarıyorum. Bu, Bulgar halkı, Bulgar toplumu Türk halkının Ulusal Kurtuluş Savaşına büyük bir ilgi göstermekte, özgürlük ve bağımsızlık savaşında ona maddi ve manevi destek veriyor demektir.

Mustafa Kemal Atatürk’ün ömrünün son nefesine dek Bulgaristan’a ve Bulgar halkına en iyi duygular beslediğini kanıtlayan örnekler bir değil, beş değil. Kemal Atatürk hayata gözlerini yumduğu 10 Kasım 1938 tarihine kadar Bulgaristan ile Türkiye arasında dostluk ve iyi komşuluğun galebe çalması için tüm gayretlerini esirgmeden mücadele vermiştir.

Kemal Atatürk’ün ölümü zamanın bütün basın araçlarında geniş çapta yansıtılmıştır. Kemal Atatürk’ün ölümü münasebetiyle **Slovo** gazetesinin

Başyazarı Meçkarov: *“Mustafa Kemal Osmanlı İmparatorluğunun vücudunu acımasızca ameliyat eden bir cerrahdır.”* diye yazmıştır.

Zora gazetesinde ise Danail Krapçev: *“Atatürk’ün davasının varlığını sürdüreceğinde hiç kimsenin asla kuşkusu olamaz. Fakat onunla birlikte ortadan üç şey kaybolacaktır: ateşin karakter, güçlü ve tükenmez enerji, fikir ve metin irade.”* diye yazmıştır.

Slovo gazetesinin müdürü ve aynı zamanda milletvekili Todor Kojuharov 1938 yılında şunları kaleme almıştır: *“Atatürk’ün şanlı ve şerefli adı Ankara karşındaki kayalarda unutulmaz bir anı ve gelecek kuşaklar için bir ibadet dersi olarak ebedi yazılı kalacaktır. Bu yüce adam dünyamızda, bu topraklarda çağdaşımızcasına yaşadı. O, yabancı askerlerin saldırlarını yıldırım darbesiyle geri itiyor, sanki keskin bir kılıçla yürütülen müzakerelere, imzalanan mukavelelere çözüm getiriyordu. Bir hamlede halifenin çelenk ve tahtını ortadan kaldırdı. Ülkesini kurtardı, umutsuzluğa kapılmış halkının ulusal ihtiraslarını uyandırdı ve modern sivil bir toplum yarattı. İşte, gözlerimizin önünde yoğrulan Atatürk mucizesi bundan ibarettir. Böyle bir eşsiz kişinin ölümünden sonra dünya artık o kadar ilginç değil.”*

Bulgar devletinin taziye arzları, başsağlıkları Zora gazetesinin 10 Kasım 1938 tarihinde *“Haşmetli Çarın Atatürk’ün Ölümü Münasebetiyle Başsağlıkları”* beyannamesinde umumileştirilmiştir. Başlık altı olarak da *“Diğer Taziyeler”* ifadesini görüyoruz. Mustafa Kemal’in ölüm haberini alır almaz saray önündeki bayrak yarıya indirilmiştir. Çar Hazretleri Türk Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda’ya başsağlığı telgrafi göndermiştir. Dahası var. Haşmetli Çarın emri üzerine Yaveri General Tsanev ve Kaççelarya Müdürü Popov Sofya’daki Türk Sefiri Sn. Berker’i ziyaret ederek, kendilerine Çar Hazretlerinin taziyelerini bildirmişlerdir. Bundan başka Başbakan Dr. Köseivanov, Halk Meclisi Başkanı Sn. S. Moşanov, aynı zamanda diplomatik misyon yöneticileri de baş sağlığında bulunmuşlardır.

Gazetenin aynı sayısında daha birkaç makale yer almıştır. İngiliz gazetesi **Voyd Prays** anı ve kişisel izlenimler biçiminde şunları kaleme almıştır: *“Eski Türkiye’yi tanıyanlar için, onun getirdiği yenilikler asla inanılası değildir. Bunlar büyük davanın bir başlangıcı oldu, ortaçağ*

Türkiye'si yepyeni bir devlet halini aldı. Kemal Atatürk halkını ardıcıl bir surette, tüm gayretleriyle modern bir halka dönüştürdü. Kısa kısa buyruklarla bin yıllık müessesese ve gelenekleri ortadan kaldırdı, yok etti."

Zora gazetesi 13 Kasım 1938 tarihli sayısında Atatürk'ün cenaze törenine katılan Bulgar heyetine ilişkin ayrıntılı bilgi vermektedir. Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanının ölüm münasebetiyle defin merasiminde Bulgaristan'ı temsil edecek olan resmî heyet tespit edilmiştir. Heyeti oluşturanlar: Çar Hazretleri temsilcisi General Panov, Bulgar hükümet temsilcisi – Savunma Bakanı General Teodosi Daskalov ve Bulgar Ordusu temsilcisi Başkent Garnizon Amiri General Konstantin Lukaş. Yine bu münasebetle cenaze merasimine 72 Bulgar askeri gönderilecektir.

Zora gazetesi aynı yılın 17 Kasım sayısında Bulgar heyetinin ve Bulgar fahri bölüğünün Türkiye'de bulunmasına ilişkin bir yazı yazmıştır 20 Kasım sayısında. General Daskalov, Türkiye Dışişleri Bakanı Sn. Saraçoğlu ile görüşmesi esnasında şöyle bir beyanatta bulunmuştur: *"Ben sizlere Çar Hazretlerimizin, Bulgar Hükümetinin ve bütün Bulgar halkının Türkiye'nin kurtarıcısı ve yenilikçisi Atatürk'ün ölüm sonucu dost Türk halkının uğradığı büyük kayıp münasebetiyle taziyelerini bildirerek bir memuriyet görevimi yerine getirmiş oluyorum. Biz onun mezarı önünde büyük saygıyla derinden baş eğmeye ve Türk halkına kaybını metanetle karşılaması dileklerinde bulunmaya geliyoruz. Atatürk öldü. Fakat biz Türkiye'nin onun çizdiği yoldan ayrılmayacağına eminiz."* demektedir. Bakan Saraçoğlu'nun cevabı şöyledir: *"Bulgaristan'ın Türk hükümeti ve Türk halkının büyük kederi paylaşmasından büyük bir memnuniyet duymaktadır."*

Zora gazetesi 22 Kasım 1938 tarihli sayısında *"Sofya'da Kemal Atatürk'ü Anma Toplantısı"* başlığında bir yazıya yer vermiştir. (Toplantıda nutuklar irad edilmiştir.) *"Geçen akşam Bilimler Akademisi Salonunda saat 6 buçukta Türkiye Cumhuriyeti Başkanı Kemal Atatürk anısına Bulgar-Türk Derneği girişimiyle bir anma toplantısı düzenlendi. Toplantıda Başbakan Sn. Köseivanov, bakanlardan Prof. Filov, İ. Kojuharov, İ. Nedev, Pavel Gruev, başta Sefir Sn. Berker olmak üzere Türk elçiliğinin tüm personeli, generaller, Yunanistan Sefiri Diamontopulos, yüksek düzeyde Dışişleri Bakanlığı memurları, sabık bakan ve daha bir sıra seçkin kimseler hazır bulundular... İlk konuşmacı Bulgar-Türk Derneği Başkanı Prof. Petko*

Stoyanov: 'Kemal Atatürk Türk halkının bütün dönemlerde yetiştirmiş olduğu en büyük şahıstır!' diyerek, bütün katılımcıları ayağa kalkmaya ve Atatürk'ün anısına saygı durumunda bulunmaya davet etti.

Sn. Stoyanov'dan sonra sabık Ankara Şefiri Sn. Todor Pavlov bir konuşma yaptı. O, konuşmasında: 'Türkiye halkı büyük evladı için yas tutmaktadır. Atatürk kimdir? O, 1923 yılında cumhuriyeti ilan ederek, egemenlik halka aittir, yasal ve icra kuvveti halkın elindedir, Türkiye Cumhuriyeti laik bir cumhuriyettir, din işleri tamamen devlet işlerinden ayrıdır, kadının hasiyet kırıcı durumdan kurtarılması gibi ilkeler esasına dayanan yeni bir Anayasa kabul ettirdi. O, sivil vatandaşlık cesaretine gelince Büyük Petro denen başka bir büyük şahısla mukayese edilebilir. Atatürk fesleri ve feraceleri şahsen yırtıp atıyordu, bu da Büyük Petro'nun boyarlarının sakallarını şahsen kesip attığı gibi. Ben onun bahçesinde, Atatürk Orman Çiftliğinde 25 Bulgar bahçıvanının çalışmalarını gayet yakından izlemesine tanık oldum. Bu bahçıvanlar özel olarak Bulgaristan'dan davet edilmişlerdi. Sık sık Bulgarların dünyada en güzel bahçıvan olduğunu tekrarlıyordu. Bakanlarına ve yüksek düzeydeki devlet memurlarına uzağa gitmeden bazı etkinliklerin Bulgaristan'da nasıl gerçekleştirildiğine dikkat etmelerini ve onlardan örnek almalarını hatırlatıyordu.' diyordu.

Üçüncü söz alan kişi sabık Genelkurmay Başkanı Yedek General Jekov idi. O, Sofya'da ataşemiliterlik görevi esnasında Atatürk'le görüşüp konuştuğu anılarından bazı anlar dile getirdi. 'Yıl 1914, mevsim sonbahardı. Ordunun genelkurmayına Binbaşı Kemal de gelmişti. Onunla ilk görüşmemdi bu görüşme. Daha sonra birkaç defa daha görüşüp konuştuk... O, Bulgar askerinin çevikliğinden ve ahlaksal gücünden gurur duyduğunu belirtiyordu. Bulgar askeri bunu en iyi biçimde Balkan Savaşı esnasında göstermişti. Görüşmelerimizde dinsel, tarihsel ve politik olmak üzere türlü konulara değiniyorduk. Onun düşüncelerinde derin bir içerik vardı. Bugün onun büyük davasının meyvelerini görünce, tek iktidar için iktidara geldiğini asla düşünemeyiz. Hayır, o ancak davasının esiriydi, davasıyla büyülenmişti. O, açık görüşlüydü, o yüzden de iktidar olması ancak emellerinin gerçekleşmesine olanaklar yarattı. Onun yeniden doğan güçlü Türkiye'ye ilişkin planları dünden değildi. Bu plan onun tüm düşüncelerindeydi, onu çoktandır heyecanlandırıyor ve endişelendiriyordu. O, Bulgaristan'da

bulunduğu esnada Bulgaristan'dan çok şeyler öğrenmişti. Atatürk bunu asla gizlemiyor ve görüşüp konuştuğu nice Bulgarlar önünde paylaşmaktan da çekinmiyordu.'

Anma törenine gelen resmi katılımcılar Türkiye Cumhuriyeti Sefiri Sn. Berker'e baş sağlığı dileklerinde bulundular."

Mustafa Kemal Atatürk'ün iç dünyasını, karakter ve ahlakını çizerken vatan ve ulusuna olan sonsuz sevgisini olduğu gibi, alelade insanlara olan sevgi ve saygısını da dile getirirken **Daily Telegraph**'ın Ankara muhabiri *Kemal Atatürk'ün Vasiyeti* başlığını taşıyan yazısından şu alıntılar anımsatmak isteriz. Alıntılar **Zora** gazetesinin 22 Kasım 1938 tarihli sayısında verilmektedir. Orada şunları okuyoruz: *"Anlıyorum ki, diyor İngiliz gazetecisi, Kemal Atatürk ölmezden önce 4 milyon İngiliz lirası tutarında olan servetinin üçe taksim edilmesini vasiyet etmiştir. Üçte biri onun savaş arkadaşı, halen dava devamcısı İsmet İnönü'nün üç evladının eğitimine, çünkü İnönü'nün hiçbir serveti olmadığını belirtmektedir. İkinci kısmı halen uçman olan, edinme kızı Sabiha Gökçen'e ve geri kalanı da Atatürk'ün hizmetinde bulunan kişilere dağıtılmıştır"* demiştir.

Zora gazetesi 11 Kasım 1938 tarihinde, Cuma günü, Basın Müdürü Danail Krapçev'in *"Kemal Atatürk"* başlığı altındaki yazısına yer vermektedir. Müellif yazısında: *"Kemal Atatürk etrafa ıslıl ıslıl saçan gözlerini hayata yumdu. Politik sahneden kudretli, nüfuzlu, tükenmek bilmeyen enerjiye sahip bir şahıs iniyor. Türk yenilikçisinin davası paha biçilemeyecek boyuttadır. O, Birinci Dünya Savaşı esnasında param parça edilen Türkiye'yi bir araya toplayıp bir bütün oluşturduktan sonra durgunluk içindeki Türk kitlelerini harekete geçirdi ve sivil bir hayata davet etti. Etrafındaki dava arkadaşları ile hep birlikte Kur'an-ı Kerim'de yazdığı gibi teokratik değil, laik bir devlet örgütü oluşturdu.*

...Kemal Atatürk damgasını yalnız Türkiye Cumhuriyeti temelleri üzerine değil, güncel Türk politikası üzerine de vuruyordu. O, Türkiye'yi ilgilendiren her olaya derhal münasebet alıyor ve coşkuyla çözüm getirmeye çalışıyordu."

Adı geçen gazete (**Zora**) iki gün sonra (11 Kasım 1938) *"Atatürk'ün Vasiyeti"* başlığı altında yeni bir yazı neşretti. *"...Vefat etmiş olan Kemal Atatürk'ün şöyle bir vasiyeti vardır ki Türkiye bundan böyle dünyaya*

süğüleriyle değil, süğülerin de dayanağı olan ekonomisiyle poz verecektir...

Yeni Türkiye geçmişte olduğu gibi istilacı bir devlet değil, iktisadi bakımdan güçlü bir devlet oluşturmalıdır. Ordumuz vasıtasıyla eriştiğimiz, elde ettiğimiz zaferler, ancak gelecek zaferlerimizin zeminini hazırlamışlardı... yeni ekonomik ve bilimsel zaferlere hazır olalım!” diyerek sözünü tamamlamıştır.

KAYNAKÇA**Kemalizm****New York Herald****Nezavisimost (Bağımsızlık)****Novo Vreme (Yeni Çağ)****Politika****Pryaporets (Bayrak)****Rabotniçeski Vestnik****Slovo****Zemedelsko Zname (Çiftçi Bayrağı)****Zora**

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ TÜRKİYE İLE GÜRCİSTAN ARASINDA KURULAN İLK DİPLOMATİK İLİŞKİLER

Derya ŞİMŞEK*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı'nda düşman taraflar olarak karşı karşıya gelen Türkiye ile Rusya, savaşın sonunda Türkiye'de başlayan millî mücadele hareketi ve Rusya'da meydana gelen Bolşevik ihtilali ile birbirlerine yakınlaşmışlardır. Bolşevik İhtilali ile Rusya coğrafyasında önemli değişiklikler olmuş, birçok bölgede merkezden ayrılmalar yaşanmış, bu ayrılan parçalardan biri de Bağımsız Gürcistan Devleti'nin kurulması olmuştur. Bu dönemde Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yürütülen Millî Mücadele Hareketi, Müdafaa-i Hukuk hareketi içindeki dağınık mahallî güçlerin temsilcilerini TBMM Hükümeti bünyesinde Misakımillîci bir sentez içinde kaynaştırmıştır. TBMM Hükümeti Rusya'dan ayrılan, müstakil ve kuvvetli bir Gürcistan'ın varlığını menfaatleri için uygun görmüştür. Bu yönde Gürcistan ile ilişkilerini iyileştirmek, Kafkasya'da yaşanan gelişmeleri daha iyi takip edebilmek ve Sovyetlerle olan ilişkilerinde daha net stratejiler belirlemek amacıyla 23 Ekim 1920 tarihinde Kâzım (Dirik) Bey'i Ankara Hükümetinin Tiflis elçiliğine atamıştır. Gürcü Hükümetinin, Ankara'da elçilik açılması ise Ankara Hükümetinin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in Moskova ziyareti dönüşünde Tiflis'te, Gürcistan yetkilileri ile resmi görüşmeler yapmasının ardından kararlaştırılmıştır. Bu görüşmelerin ardından Sovyet yönetiminin izni ile 31 Aralık 1920'de Gürcistan Elçisi olarak Simon Mdivani Ankara'ya gelmiştir. Mdivani, 8 Şubat 1921'de Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiş ve güven mektubunu sunmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile Mdivani arasında yapılan görüşmede Mustafa Kemal Paşa, aynı bölgede sınır komşuluğunu ve bunun önemini vurgulamış, karşılıklı olarak dostluk ve dayanışmanın gerekliliğini ifade etmiştir. Bu iyi ilişkilere bağlı olarak 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile sınırlar çizilirken de bu iyi niyet kendini

*Dr., Başkent Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi (ATAMER) Öğretim Görevlisi.

göstermiş, Batum dışındaki Misakımillî sınırları çizilmiş, ardından imzalanan Kars Antlaşması ile doğu sınırimız kesinleşmiştir. Türkiye-Gürcistan arasındaki iyi niyet ve iyi ilişkiler iki taraf için de önemli olmuş, ancak bunun ardından Gürcistan, Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiş ve Kazım Bey, bu mümessillik lağvedilince Trabzon'a dönmüş ve bundan sonraki ilişkiler Türk-Sovyet ilişkilerinin gölgesi altında yürütölmüştür.

Anahtar Kelimeler: Diplomat, Temsilcilik, Büyökelçi, Elçi.

GİRİŞ

Tarih boyunca Kafkasya'nın¹ Anadolu ve İran gibi bir geçit yeri olması, Balkan Yarımadası ve Hindistan gibi göçlerin hedefi olan bir ülke konumunda bulunması, Gürcistan'da çok zengin bir tarih, kültür ve etnik birikimin oluşmasını sağlamıştır². M.S. 5 ve 6'ncı yüzyılda Gürcistan, İran ve Bizans İmparatorlukları'nın mücadelelerine sahne olmuş, 13 ve 14'üncü yüzyılda Cengiz ve Timur'un seferleri ile yıpranmıştır. 15'inci yüzyılda, Gürcistan'ın batısı Osmanlı ve doğusu ise Safevi hâkimiyeti altına girmiştir³. 1576 – 1590 yılları arasındaki Osmanlı – İran Savaşları sonucunda, Gürcistan ve Azerbaycan Osmanlı'ya bağlanmış, Hazar Denizi'nde bir donanma bulundurulmaya başlanmıştır⁴. Gürcistan zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu ve İran arasında el değiştirmiştir. Sonuçta İran-Rusya Savaşı'ndan yararlanarak harekete geçen Osmanlılar, 1728 yılında tekrar Gürcistan'ın hâkimi olmuşlar, fakat 1732'de tekrar kaybetmişlerdir⁵. XIX. yüzyıla girerken, gerek dış baskılar, gerekse iç karışıklıklar dolayısıyla Gürcistan zor duruma düşmüştür. Rusya, kendisine taraftar olan krallık ailesi mensuplarının ve soylularının desteğini alarak, 1801 yılında başkenti Tiflis olan Gürcistan'ın Çarlık Rusyası'na katıldığını ilan etmiştir. 1801 yılında Gürcistan'ın imparatorluğa katıldığını ilan edilmesinden hemen sonra, Ruslar idari reformlara başlamışlardır⁶.

1801 yılında Gürcistan'ı ilhak ederek Transkafkasya'ya giren Rusya; 1828 Türkmençayı ile İran'ı, 1829 Edirne Antlaşması ile de Osmanlı

¹Karadeniz'in kuzey doğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron (Apcheron) Yarımadası'na kadar devam eden dağlık bölgeye Kafkasya denmektedir. Bkz. Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s. 3.

²Mehmet Bülent Uludağ, **Rusya ve Sovyetler Birliği'nde Gürcüler ve Gürcistan**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, 1993, s. 11.

³Okan Mert, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 45.

⁴Ali Faik Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 65.

⁵Mert, a.g.e., s. 45.

⁶Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", **Kafkas Araştırmaları III**, Ayrı basım, İstanbul, 1997, s. 16; Hayri Çapraz, "Gürcistan'da Rus İdaresinin Yerleşmesi", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)**, C 1, S 1, 2006, s. 68.

İmparatorluğu'nu bölgeden çıkarmıştır⁷. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Gürcistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiş olan Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması'na göre Anapa'dan Batum'a kadar Karadeniz'in batı kıyısı ve Ahıska, Ruslara verilmiş ve Rusya'nın Gürcistan'daki hâkimiyeti, Osmanlılar tarafından tasdik edilmiştir⁸. 1878 Ayastefanos (Yeşilköy) geçici antlaşmasının 19. ve 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması'nın 58. maddeleri gereğince Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılan Kars, Ardahan ve Batum Sancakları (Elviye-i Selase) uzun süre Rus işgalinde kalmıştır⁹. Osmanlı'nın Batum'u, Rusya'ya bırakmasıyla bütün Transkafkasya, Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir¹⁰. 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali'nin ardından imzalanan Brest - Litovsk Anlaşması gereği¹¹ Berlin Anlaşmasıyla Rusya'ya terk edilen Kars, Ardahan ve Batum Sancakları Osmanlı Devleti'ne geri verilmiştir¹². Bu antlaşmanın 4. maddesi ile üç sancak ahalisine komşu devletler ve özellikle Osmanlı Devleti ile uzlaşarak kendi mukadderatını tayin etme hakkı tanınmıştır. Mayıs 1918'den itibaren mülki teşkilatlanmayı ve halkoylaması hazırlıklının yürütmek üzere Kars, Ardahan ve Batum'a bir heyet gönderilmiş bu sancaklarda önce nüfus sayımı, ardından da plebisit yapılmış, 1918 Haziranında başlayan halk oylaması en son 14 Temmuz 1918'de Batum'da gerçekleşmiştir¹³. Plebisit sonucu, 87048 kişiden 84124'ü (% 96'sı) Osmanlı Devleti lehine oy kullanmıştır¹⁴. Oylama sonucunda Üç Sancak ahalisinin tercih ve kararın Osmanlı Devleti lehine

⁷Ahmet Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24.

⁸Mert, a.g.e., s. 118.

⁹Esin Dayı, **Evliye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1998, s. 65–67.

¹⁰Sapmaz, a.g.e., s. 24.

¹¹Brest - Litovsk Antlaşması'nın IV. Maddesi: “Doğu Anadolu eyaletlerinin boşaltılması ve buralarda asayişin sağlanması yolunda Rusya, yapmaya muktedir olduğu her şeyi en kısa zamanda ifa edecektir. Ardahan, Kars ve Batum mıntıkları da hemen Rus askerlerinden hemen tahliye edilecektir. Bu mıntıkların da hemen Rus askerlerinden tahliye edilecektir. İdari, hukuki durumuna ve milletlerarası hukuklar meselelerine Rusya karışmayacak ve bu mıntıklar ahalisinin komşu devletler ve bilhassa Türkiye ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni idare şeklini (tarzını) kurmasına muvaffak edilecektir.” Bkz. Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, MEB Yayınları, Ankara, 1990, s. 652–658.

¹²Selahaddin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C 2, M.E.B. Basımevi, Ankara, 1978, s. 224.

¹³Dayı, a.g.e., s. 66.

¹⁴Tansel, a.g.e., s. 225; Yunus Zeyrek, **Acaristan ve Acaralar**, Ankara, 2001, s. 79.

çıkması ve bu sonucun kesinleşmesi üzerine 14 Eylül 1918'de Batum Vilayetine teşkilatı hakkında bir kararname çıkarılmıştır¹⁵.

1. Millî Mücadele Dönemi Türkiye İle Gürcistan Arasında Kurulan İlk Diplomatik İlişkiler

1.1. Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Birinci Dünya Savaşı'nda; Türk Kafkas Askeri Harekâtı ve Brest - Litovsk Anlaşması ile Rusya'nın iç karışıklıklarından istifade eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bir araya gelerek Petrograd Geçici Hükümeti'nin de onayı ile Maveray-i Kafkas Komitesi"ni teşkil etmişlerdir. "Maveray-i Kafkas Komiserliği" 15 Kasım 1917'de de Rusya'dan ayrı, bağımsızlığını ilan etmiştir. Bir federasyon şeklindeki hükümetin başkenti Tiflis'dir. Yeni Hükümet içinde en önemli görevleri Gürcüler üstlenmiş olup, Azerbaycan ve Ermenistan da kendi iç işlerinde serbest olacaktır¹⁶. 1918 yılı içinde, Rusya'nın savaştan çekilmesiyle birlikte¹⁷, Osmanlı orduları Kafkasya ve İran'a ilerlemiş, Kafkasya'daki halkları organize ederek zararına olmayacak oluşumları desteklemiştir. 14 Mart 1918'de toplanan Trabzon Konferansı'nda, Gürcü, Ermeni, Azeri heyetleriyle birlikte, Rauf Bey başkanlığında oluşturulan Osmanlı heyeti arasında bir konfederasyon ya da işbirliği konuları görüşüldüyse de, Gürcülerin ve Ermenilerin Almanya yanlısı siyasete taraf olmaları yüzünden bir sonuç alınamamıştır. Konferansa Kuzey Kafkasya adına katılan temsilcilerle Osmanlı heyeti arasında da bir görüş birliğine varılamamıştır¹⁸. Daha sonra yine aynı amaçlı ve Gürcü ağırlıklı olarak 11 Mayıs - 4 Haziran 1918 tarihlerinde Batum Konferansı

¹⁵Dayı, a.g.e., s. 66.

¹⁶Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayını, Ankara, 2002, s. 34.

¹⁷Rusya'nın savaştan çekilmesiyle birlikte, Türkiye cephesinden çekilen Rus birliklerinin yerini doldurmaya çalışan Ermenilerin silahlanmasına ve Gürcistan'ın da Ahıska ve Batum'u istemesine karşılık, Elviye-i Selase ve Ahıska Türkleri "İslam Komitesi"ni kurarak şubelerini sancak ve kazalarda açmaya, çekilen birliklerden zorla silah ve cephaneler almaya başlamışlardır. Geniş bilgi için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, "Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî-Şûrâ Hükümeti)", **Türk Kültürü Dergisi**, S 72 (Ekim 1968), s. 952-953.

¹⁸Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayını, Ankara, 2001, s. 70; Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Yardımı, 1917-1918", **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s. 43.

toplanmıştır. Bu konferansa Almanlar, Kafkas politikaları gereği olarak ilgi göstermişler ve Gürcülerin bağımsızlığına yardımcı olarak, kendilerine çıkarlar sağlamayı planlamışlardır¹⁹.

Batum Konferansı sonucunda Alman-Gürcü yakınlaşması sağlanmış ve Gürcistan'ın bağımsızlığına giden yol açılmıştır. Almanlar bu yardım karşılığında bölgede, bir takım avantajlar elde etmişlerdir. Bu arada bazı bölgelerin de Osmanlı Devleti'nde kalması sağlanmıştır²⁰. Rusya'dan ayrı, bağımsızlığını ilan eden Maveray-i Kafkas Komiserliği, üç ulusun kendi arasında var olan tarihsel ve etnik çatışmalar nedeniyle 26 Mayıs 1918'de kendi kendini feshetmiştir²¹. Ardından Gürcistan, 26 Mayıs 1918'de Menşevik Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmuş ve bağımsızlığını ilan etmiştir²². Gürcistan Cumhuriyeti, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile birlikte, büyük devletler tarafından da tanındığı gibi, Milletler Cemiyeti'ne de alınmıştır²³.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. ve 15. maddeleri ile Osmanlı ordusu Kafkaslardan çekilmiş ve Batum-Ardahan-Kars tekrardan kaybedilmiştir²⁴. Batum'da İngilizler, 17 -18 Aralık 1918'de var olmaya başlamış, 24 Aralık 1918'de Batum'daki Osmanlı Devleti'nin varlığına son verilmiş, İngiliz varlığı başlamıştır²⁵. Bölge 1919'un Ocak sonu itibarıyla Osmanlı askerleri tarafından tamamen terk edilmiş, İngilizler bu tarihten itibaren buradaki

¹⁹Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, TTK yayını, Ankara, 2006, s. 243-253.

²⁰Sürmeli, **a.g.e.**, s.103-148.

²¹Haydar Çakmak, **1989'dan Günümüze Gürcistan**, KTÜ yay., Trabzon, 1998, s. 22.

²²Cahit Aslan, "Türk-Rus- Gürcü İlişkilerinin Merkezindeki Ülke: Abhazy", **Akademik Bakış**, S 16, Nisan, 2009, s. 3.

²³Saray, **a.g.m.**, s. 35.

²⁴Mondros'un 11. ve 15. maddeleri şöyledir: Madde 1: İran'ın şimali (kuzey) garbi (batı) kısmındaki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine çekilmesi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Mavera-yi Kafkas'ın evvelce Kuva-yi Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mutebakiri müttefikler tarafından vaziyet mahallinde tetkik edilerek talep olunursa tahliye olunacaktır.

Madde 15: Bircümle hududu hadidiyeye İtilaf Murakabe Zabıtları memur edilecektir. Bundan dolayı Maverayı Kafkas hududu İtilaf Devletleri memurlarının idaresine bırakılacaktır. Ahaliden ihtiyacı olan dikkate alınacaktır. Bkz. Abdullah Saydam, **Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye**, Trabzon, Eylül, 1993, s. 95.

²⁵Tansel, **a.g.e.**, s. 52.

demografik yapı nedeniyle sıkıntılar yaşamıştır²⁶. Ayrıca o günlerde bölgede bir farklı gelişme olarak 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra 5 Kasım'da Kars'ta kurulan "Millî İslam Şurası" adlı yapı Anadolu'nun ilk, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"nin de çekirdeğini oluşturmuştur²⁷.

1.2. TBMM'nin Dış Politikası Çerçevesinde Türk-Gürcü İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesinden sonra İtilaf Devletleri tarafından Sevr'in dayatılması ile Türk milleti tarihinin belki de en karanlık bir dönemine girmiş bulunuyordu. İşte böyle bir ortamda Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde şahlanan Türk millî ruhu, Mondros Mütarekesi'nin boğucu havası ve yalnızlığı içinde Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nin kaynağı ve dinamosu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yürütülen Millî Mücadele Hareketi ile Türk milleti kendisine biçilmeye çalışılan Sevr kefenini yırtmış, Misakımillî sınırları içinde bağımsız genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu mücadele sırasında Türk toplumunu dağılma tehlikesinden kurtararak Müdafaa-i Hukuk hareketi içindeki dağınık mahallî güçlerin temsilcilerini TBMM bünyesinde Misakımillîci bir sentez içinde kaynaştırmıştır²⁸.

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçtiğinde Havza'da ve Erzurum'da Sovyet temsilcileri ile görüşmüştür²⁹. O günlerde bir Türk heyeti Tiflis'e gitmiştir³⁰. 3-4 Mayıs'ta yapılan seçimle oluşan ilk TBMM Hükümeti³¹ 5 Mayıs'ta yaptığı ilk toplantıda; birinci gündem maddesi olarak Sovyet Rusya ile ilişkileri ele almış ve Rusya'ya bir heyet gönderilmesi kararını vermiştir³². Bolşevik İhtilali'nden sonra Kafkasya'da ortaya çıkan yeni durum, Ankara ile yeni Sovyet idaresi arasındaki işbirliğini kaçınılmaz hale getiriyordu.

²⁶Tansel, a.g.e., s. 50-54; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C 1, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 1074.

²⁷Kırzioğlu, a.g.m., s. 952-953.

²⁸**Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, s. 3.

²⁹Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK yayını, Ankara, 1991, s. 11.

³⁰Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1981, s. 197.

³¹**TBMMZC**, D. I, C 1, T.B.M.M. Matbaası, s. 197-198.

³²Tengirşek, a.g.e., s. 140-141.

Sovyet idaresi iç savaşı kazanmak ve dış müdahaleleri önlemek amacıyla Türk Millî Mücadelesini, millî bir politika olarak destekliyordu. Aynı zamanda güvenliği için barış antlaşmaları yapmaya özen gösteriyordu. Ankara Hükümeti ise bu dostluk sayesinde İtilaf Devletleri ve Yunanlılara karşı gerekli desteği Sovyetlerden sağlayacak, doğu sınırını güvenlik altına alarak batıda ki mücadelesinde serbest kalacaktı³³. Bu sebeplerden dolayı Türk ve SSCB heyetleri değişik düzeylerde farklı zamanlarda bir araya geldiler. TBMM Hükümeti tarafından ilk heyet Hariciye Nazır Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında Moskova'ya Temmuz 1920'de gönderildi. Bu sayede ilk Türk-Sovyet resmi görüşmesi gerçekleşti. Heyet önemli bir iş görememekle birlikte Sovyetlerin niyetlerinin bilinmesinde yararlı oldu³⁴. Kafkaslarda yeni kurulan Gürcistan Devleti de o günlerde, TBMM Hükümetiyle ilgilenmeye başlamıştır³⁵.

İngilizler Batum'u Haziran 1920'de Gürcülere teslim ederek, Temmuz 1920 başlarında tamamen boşaltınca Gürcistan 7 Temmuz tarihinde uzun suredir beklediği işgali gerçekleştirmiştir³⁶. Oysa Batum'un, Brest - Litovsk Antlaşması'na göre, Türkiye'ye verilmesi gerekiyordu³⁷. Ankara Hükümeti, önceliğin Ermenistan sorunu olması nedeniyle, Gürcü işgalinin bölgede başlaması ile işgal karşısında Anadolu'daki TBMM Hükümeti ve Mustafa Kemal, çok sert bir ifadeyle bu bölgenin Misakımillî sınırları içinde olduğunu bildirerek işgali protesto etmiştir³⁸.

³³Ayfer Özçelik, **Ali Fuat Cebesoy**, İstanbul 1993, s. 187; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, C I, Ankara, 1959, s. 64.

³⁴Bilâl Şimşir, **Atatürk ile Yazışmalar I (1920-1923)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 59.

³⁵Karabekir, **a.g.e.**, s. 884.

³⁶Karabekir, **a.g.e.**, s. 884.

³⁷Enver Kartekin, **Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi**, İtimat Matbaası, İstanbul (Tarih belirtilmemiş.), s. 167.

³⁸BCA, 30.10/ 54.354.6. (29.7.1920); Batum'u işgal ettikten sonra da boş durmayan Gürcistan'ın Karadeniz halkına yönelik propagandalar yaptığı Doğu Cephesi Komutanlığı tarafından B.M.M'ne şifreli bir telgrafla bildirildikten sonra bu propagandaların önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istendi. Bkz. Sürmeli, **a.g.e.**, s. 555.

1.2.1. Kâzım (Dirik) Bey'in Tiflis Elçiliğine Atanması ve Tiflis'teki Faaliyetleri

Türk - Sovyet ilişkilerinin tam anlamıyla açıklığa kavuşmamasından istifade etmek isteyen Ermeniler, Sevr Antlaşması'ndan cesaret alarak harekete geçtiler. Kâzım (Karabekir) Paşa 29 Eylül'de Sarıkamış'ı alarak bu tehlikeyi kısmen ortadan kaldırdı³⁹. 9 Ekim'de Gürcistan'a başvurarak iki ülke arasında kalan sorunların dostça çözümlenmesi önerisini teklif etti. Ermenistan'a saldırılarının nedenlerini anlatmaya çalıştı. Gürcistan hükümeti de kendisine saldırmayacağı, Ardahan, Artvin ve Batum illerini kapsamak üzere iki ülke arasındaki sınırın yeniden çizileceği konularında güvence istedi. Bu notaya hemen ertesi gün cevap veren Türk Hükümeti, Gürcü notasında ifade edilen sınırı aşmayacağını bildirdi⁴⁰.

TBMM Hükümeti, Gümrü Antlaşması öncesi Ermenilerle büyük uğraşı içerisinde olduğu sırada Gürcistan'la dostluk ilişkileri kurma hususunda oldukça ilgili bir dış politika izlemiştir⁴¹. Türkiye müstakil ve kuvvetli bir Gürcistan'ın varlığını menfaatleri için uygun görmüş ve bu görüşlerini 21 Ekim 1920'de Gürcü hükümetine bir notayla bildirmiştir⁴². Ankara Hükümeti, Gürcistan ile ilişkilerini iyileştirmek, Kafkasya'da yaşanan gelişmeleri daha iyi takip edebilmek ve Sovyetlerle olan ilişkilerinde daha net stratejiler belirlemek amacıyla 23 Ekim 1920 tarihinde Kâzım (Dirik) Bey'i⁴³ Tiflis elçiliğine atamış, böylece Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamış oldu⁴⁴.

³⁹Tuncer Baykara, **Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, (Akademi Kitapevi), İzmir, 1994, s. 94.

⁴⁰Nilgün Erdas (Akgül), **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleriyle İlişkiler (1917- 1921)**, Ankara, 1994, s. 118.

⁴¹Ankara Hükümeti'nin Gürcistan'a uyguladığı dış politika, ana hatları ile şu şekilde sıralamak mümkündür. 1.Batum'u almak, sınır sorununu çözmek. 2.Türk-Ermeni Çatışmasında Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak. 3.Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya girmesini önlemek amacıyla Gürcistan'ı tampon bir bölge biçimine getirmek. 4. İtilaf Devletleri ile bir anlaşmaya varılır ve Sovyet Rusya ile bir çatışma olursa yardımına çok gereksinim duyulacak Gürcistan'ı müttefik olarak tutmaktır. Bkz. Mert, **a.g.e.**, ss. 125-126; Sürmeli, **a.g.e.**, s. 616.

⁴²Sürmeli, **a.g.e.**, s. 616.

⁴³M. Kazım Dirik, 1881 yılında Manastır'da doğdu. Askeri görevleri: 1900-1905'te 3. Ordu 5. Nişancı Taburunda, 20. Piyade Alayı ve sonra 5. Tümen karargâhında. 1905-1906'da Selânik Bölge Komutanlığı Karargâhında. 1906-1909'da Tuz (ilçesi) kaymakamı, İşkodra Vali ve Komutanlığı Sekreteri ve aynı zamanda İşkodra Tümen mülhakı. 1909-1912'de Harp Akademisinde öğrenci. 1912-1913'te İzmir'deki Batı Ordusu Harekât Şubesinde,

Kâzım Bey, Tiflis'te göreve başladığı ilk gün Gürcistan basınına demeç vermiş, demecinde; “TBMM Hükümetinin bağımsız bir devlet olarak tanıdığı Gürcistan'a karşı olan dostça duygularını belirtmek istediğini, her iki ülkenin ortak çıkarları olduğunu, aralarında fazlasıyla ayrılık yaratmaya çalışıldığını ama anlaşmazlıkların yapılacak görüşmelerle çözülebileceğine” dikkat çekmiştir⁴⁵. Tiflis elçiliği görevinde iken verdiği diğer demeçlerde Gürcistan ile Türkiye arasında samimî ilişkiler kurulmasına çalışacağına değinmekle beraber, bu hususta Gürcü Hükümetinden de kolaylık görmek istediğini bildirmiştir⁴⁶. Kâzım Bey, Tiflis'teki çalışma günlerinde Gürcistan Hükümet üyelerinin dışında Sovyet Hükümeti Tiflis Elçisi Şeynman ve

Başkomutanlık Karargâhı İstihbarat Şubesinde, Şark Ordusu Menzil Müfettişliğinde, haber subayı olarak Mahmut Muhtar Paşa Kolordusunda hizmet etti. Balkan Harbi Çatalca muharebelerinde Kanlıtabaya'da yaralanması üzerine tekrar Başkomutanlık Karargâhına atanıp, oradan da İstanbul Muhafızlığı Kurmayına nakledildi. Barış olunca, 1. Kolordu Karargâhı 1. Şubeye verilerek, Birinci Dünya Harbi Seferberliğine kadar bu görevde kaldı. 1914-1917'de 2. Ordu ve sonra 4. Ordu Menzil Müfettişi. 18 Mayıs 1917'de 43. Tümen Komutanı. 30 Haziran 1917'de 7'nci Tümen Komutanı. 1 Şubat 1918'de 49. Tümen Komutanı. 5 Mart 1918'de 49. Tümen Komutanı. 8 Haziran 1918'de Batum (Şark Orduları Grubu) Başmenzil Müfettişliğine atandı. Aynı yıl Ekim ayında bu müfettişlik lağvedilince İstanbul'a geldi. Çanakkale ve Gelibolu'daki topların ve mühimmatın Mütareke gereğince Anadolu'ya nakline memur edildi. 3 Mayıs 1919'da 9. Ordu Kıtaatı (3. Ordu) Müfettişi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın Kurmay Başkanlığına görevlendirildi ve onunla beraber 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktı. Mustafa Kemal Paşa'nın 8/9 Temmuz'da askerlikten istifasına kadar bu görevde kaldı. Eylül 1919 - Ekim 1920'de Erzurum Müstahkem Mevki Komutanı ve Vali Vekili, 15. Kolordu Komutan Vekili olarak hizmet etti. Ekim 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Gürcistan Mümessilliğine tayin edildi. Sonra bu mümessillik lağvedilince Trabzon'a döndü. 1 Nisan 1921'de, Millî Mücadele için görev isteğinde bulunması üzerine Ankara'ya çağırılarak Millî Savunma Bakanlığı emrine alındı ve daha sonra Batı Cephesi Komutanlığı emrine verildi. 10 Mayıs 1922'de Batı Anadolu Menzil Müfettişliğine atandı (15.6.1921'de kendisine Kolordu Komutanı yetkisi verilmiştir). 28 Kasım 1922'de Millî Savunma Bakanlığı Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürü. 26 Eylül 1923'te 2. Tümen Komutanı ve aynı zamanda (2.8.1924'ten itibaren) Bitlis Vali Vekili. 16 Ekim 1925'te Bitlis Valisi. 1926'da İzmir Valisi oldu. 24 Eylül 1928'de askerlikten emekliye ayrıldı. 1935'e kadar İzmir Valiliği görevi ve 1935'ten ölümüne kadar Trakya Genel Müfettişliği görevini sürdürdü. 3 Temmuz 1941'de Edirne'de öldü. Geniş Bilgi için Bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972, s. 114–116; Dirik Kazım Doğan, **Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik**, Gürer Yayınları, İstanbul, 2008.

⁴⁴Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918–1938)**, Ankara, 1983, s. 210.

⁴⁵Kocatürk, **a.g.e.**, s. 213; Mert, **a.g.e.**, s. 126.

⁴⁶Süremeli, **a.g.e.**, s. 586.

yardımcısı ile de görüşmelerde bulunmuştur⁴⁷. 9 Aralık 1920 tarihinde Şeynman'la yaptığı görüşmede kendisine Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye ait olduğunu söylemiştir⁴⁸. Kazım Bey, Tiflis Elçiliğine atandıktan sonra Gürcistan hükümeti üyeleri ile görüşmelere bulunarak; Gürcistan-Türkiye ilişkileri, iki ülke arasında hudut problemleri ve diğer konularda müzakerelerde bulunduğu gibi aynı zamanda, Bolşevik diplomatik temsilciliği ile de ilişkilerini sürdürmüştür⁴⁹.

1920 sonundan itibaren Sovyet Rusya'nın tehdidini yakınında hisseden Gürcistan'da bölgede topraklarının güvenliği açısından Türkiye ile dostluk ilişkileri kurmak hususunda diplomatik faaliyetlere hemen geçmek istemiştir. Bu doğrultuda öncelikle Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermeye karar vermiştir⁵⁰. 1920 yılı Kasım ayında Moskova'da Gürcistan'ın Rusya temsilcisi G. Maharadze Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'le buluşmuştur. Aralık ayında Bekir Sami Bey Tiflis'e gelmiş ve Gürcistan Hükümeti ile çeşitli görüşmeler yapmıştır. Bundan sonra Ankara'da Gürcistan büyükelçiliğinin⁵¹ açılması kararlaştırılmış, Gürcistan Büyükelçisi olarak Svimon Mdivani⁵² görevlendirmiştir. Gürcistan

⁴⁷Sürmeli, **a.g.e.**, s. 587.

⁴⁸Sürmeli, **a.g.e.**, s. 602.

⁴⁹Gela Guniava, **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s. 133–134.

⁵⁰Sürmeli, **a.g.e.**, s. 616.

⁵¹Gürcistan Diplomatik Temsilciliği ilk kez, Batum Konferansı sonrası İstanbul'da oluşturulmuştur. İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesinden sonra konsolosluk da açılmıştır. Gürcistan Diplomatik Temsilcisi K. Gvarcaladze, Konsolos ise İ. Gogolasvili olmuştur. Temsilcilik, Padişah hükümeti ile beraber İtilaf Devletleri'nin komiserleriyle de sıkı ilişkilerde bulunmuş ve onlara Gürcistan'da gerçekleşen olaylar hakkında bilgiler vermiştir. Gürcistan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra, ülkeden kaçan mültecilerin çoğu İstanbul Konsolosluğu yardımıyla Avrupa'ya kaçmayı başarmış, milli güçler tarafından 6 Ekim 1923'de İstanbul'un alınmasından sonra Gürcistan Diplomatik Temsilciliği ortadan kaldırılmıştır. Konsolosluk ise eski Konsolos İ. Gogolasvili başkanlığında Mültecilerin Yardımlaşma Komitesine çevrilerek birkaç sene daha çalışmıştır. Geniş Bilgi için Bkz. Guniava, **a.g.t.**, s. 133–134.

⁵²Gürcü Menşevik olan Svimon Mdivani, Ankara'da Sovyet Rusya Büyükelçi görevine atanmış olan Gürcü Bolşevik Gurgenoviç (Budu) Mdivani'nin kardeşiydi. Gurgenoviç (Budu) Mdivani, 15 Aralık 1920 tarihinde Sovyet Rusya Büyükelçi'si olarak atanmıştır. 19 Şubat 1921'de Ankara'ya ulaşan Mdivani, 5 Mart 1921 tarihinde güven mektubunu Mustafa Kemale sunarak resmen görevine başlamıştır. Ancak Mdivani'nin Türkiye'deki görevi sağlık nedenleri ile uzun sürmeyecek ve kendisi 2 Haziran 1921 günü Trabzon üzerinden Türkiye'den ayrılacaktır. İki kardeş aynı ülkede iki farklı devletin elçisi olarak tayin edilmiş bulunuyorlardı. Dünya diplomasi tarihinde benzer bir emsal görülmez bir olaydı. Bkz.

büyükelçilik kadrosuna; General Eristavi, Aristo Çumbadze, Dimitri Şalikaşvili ve Emuhvari atanmıştır⁵³. Gürcü elçilik mensupları, Türkiye Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile beraber 27 Aralık'ta Tiflis'ten ayrılıp uzun bir yolculuktan sonra 31 Ocak 1921'de Ankara'ya gelmiştir⁵⁴.

Ankara'da TBMM Hükümeti ile Tiflis'te Sosyal Demokrat Partisi arasında dostluk bağı kurmaya çalışan Mdivani, 7 Şubat 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'ne verdiği beyanatında, Türkiye ile müttefik olma arzusunu dile getirerek dostane ilişkiler kurmak istendiğini belirtmiştir⁵⁵. Gürcistan Büyükelçisi S. Mdivani, 8 Şubat 1921'de Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiş ve güven mektubunu sunmuştur⁵⁶. Mustafa Kemal Paşa ile Mdivani arasında samimi bir görüşme yapılmış ve karşılıklı olarak tanınmanın önemi üzerinde durulmuştur⁵⁷. Tören sırasında Mdivani, Türkiye ile Gürcistan arasında tarihi bir komşuluk ve yakınlık olduğunu, Ankara'ya siyaset yapmak için değil de vatanına sadık ve aynı zamanda komşusu bulunan Türk milletini çok takdir eden bir fert sıfatıyla geldiğini dile getirmiştir. Ayrıca, iki taraf arasında dostluğun temini ve yine iki ülkenin kalkınması için çalışacağını belirtmiştir. Görüşmede, aynı bölgede sınır komşuluğunu ve bunun önemini vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, karşılıklı olarak dostluk ve dayanışmanın gerekliliğini ifade etmiştir⁵⁸.

8 Şubat 1921 yılında Ankara Hükümeti Bağımsız Gürcistan Devleti'ni resmen tanımış ve iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur⁵⁹. Mdivani, Ankara'da bulunduğu dönemde verdiği başka bir beyanatında İtilaf Devletleri'nin saldırgan tutumlarına taraftar olmadıkları ve Fransa, İngiltere ve İtalya ile de normal ilişkiler kurmak istedikleri dile getirilmiştir. Bolşevik değil de Sosyal Demokrat olduklarını belirten Gürcüler, barış ve dayanışma

Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 24 Konya, 2008, s. 284; Guniava, **a.g.t.**, s. 134.

⁵³Roin Kavrelişvili, "Türkiye-Gürcistan İlişkileri (1921 Sonrası Tarihi Süreç)", **ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C 1, S 1, 2010, s. 95; Sürmeli, **a.g.e.**, s. 103-148, Muhittin Gül, "Türk- Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, S I, 2009, s. 97.

⁵⁴Guniava, **a.g.t.**, s. 134.

⁵⁵Hâkimiyet-i Milliye, 7 Şubat 1921.

⁵⁶Sürmeli, **a.g.e.**, s.103-148, Gül, a.g.m., s. 97.

⁵⁷Sürmeli, **a.g.e.**, s.103-148, Gül, a.g.m., s. 19.

⁵⁸Sürmeli, **a.g.e.**, s. 617.

⁵⁹Kavrelişvili, **a.g.e.**, s. 98.

prensiplerini ortaya koyan diğer devletlerin milletleriyle olduğu gibi Türk Milletiyle de beraber olmak istediklerini bildirmişlerdir. Ancak TBMM Hükümetinin açıkladığı Misakımillî hükümlerinin kendi çıkarlarına ters düşen kısımlarını da kabul etmediklerini belirtmişlerdir⁶⁰.

Gürcistan ile ilişkiler iyi bir noktaya taşınırken, Ermenistan ile bazı sıkıntılar yaşanmaktaydı. Türk kuvvetleri 28 Ekim’de taarruza geçerek 30 Ekim’de Kars’ı ele geçirdi. Ermeniler 6 Kasım’da barış teklifinde bulunsa da şartların Ermenilerce reddedilmesi üzerine Türk kuvvetleri tekrar harekete geçti. Ardından Ermeniler 17 Kasım’da tekrar barış istediler⁶¹.

25 Kasım 1920 günü Hatsıyan başkanlığındaki Ermeni Heyeti Gümrü’ye geldi⁶². Gümrü’de yapılan barış görüşmelerinde TBMM Hükümeti’ni; Kâzım Paşa (Karabekir), Erzurum Valisi Hamit Bey, Erzurum Milletvekili Necati Bey’ler temsil ettiler⁶³. Ermeniler, Sevr’in kendilerine verdiği illerden vazgeçtiler ve 3 Aralık 1920’de Gümrü Anlaşması imzalandı⁶⁴. TBMM Hükümetinin imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü Antlaşması ile Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp, Iğdır Türk topraklarına katılıyordu. Türkiye ise işgal ettiği Gümrü’yü Ermenistan’a veriyordu. Gümrü Antlaşmasıyla Türkler Ermenilerin bağımsızlığını tanıyor, Ermeniler de Türkiye’ye karşı yaptıkları antlaşmaları kaldırıyor, Sevr Antlaşması’nı tanımayacaklarının taahhüdünü veriyorlardı⁶⁵.

1.3. Moskova Antlaşması

Ermenilerle sorununu çözen Türk Hükümeti Moskova’yla olan dostluk girişimini hızlandırmış, 21 Kasım 1920’de mecliste gerçekleştirilen müzakereler sonucunda Ankara Milletvekili Ali Fuat (Cebesoy) Paşa Türkiye’nin Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır⁶⁶. Sovyet Rusya,

⁶⁰Sürmeli, **a.g.e.**, s. 617-618.

⁶¹**Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C X (1920–1921), İstanbul, 2006, s. 130–131.

⁶²İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları (1920–1945)**, C 1, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 19–23.

⁶³**Atatürk’ün Bütün Eserleri**, s. 130–131.

⁶⁴Soysal, **a.g.e.**, s. 19-23.

⁶⁵**Atatürk’ün Bütün Eserleri**, s. 130–131.

⁶⁶**TBMMZC**, C 5, TBMM Matbaası, Ankara, 1981, s. 439–469. Aynı celsede elçilik heyetinin maaşları ve elçilik bütçesi de karara bağlanmıştır. Şimşir, **a.g.e.**, s. 40-54.

Gürcülerin Ankara Hükümeti ile iyi ilişkiler kurmasından rahatsız olup Şubat 1921'de Gürcistan'a karşı ani saldırıya geçmiştir⁶⁷. Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a girmiş olan birlikleri ülkenin büyük bir kısmını kolayca ele geçirmişlerdir. Bolşevikler, 25 Şubat'ta başkente girmiş ve Gürcistan'da Sovyet rejimin kazandığını ilan ederek, Gürcistan Sovyet hükümeti kurmuşlardır⁶⁸.

Savaş başladıktan sonra Gürcistan hükümeti yabancı devletler temsilcileri ve hükümetlerle ilişkileri kesmedi. Türkiye elçisi Kazım Bey, savaşın başlamasının ikinci günü Gürcistan devlet Başkanı N. Jordania yanına gidip Ankara Hükümeti adına Türkiye için Gürcistan'ın bağımsızlığının çok önemli olduğunu ve bunun için Bolşeviklerle de savaşıacaklarını açıkladı. Bu haber, Gürcistan Hükümetini çok sevindirdi. Çünkü Gürcistan hükümeti Avrupa'dan yardım gelmeyeceğini biliyordu ve Bolşeviklerden tek kurtuluş yolu olarak Türkiye'yi görüyordu Gürcistan'ın Ankara Büyükelçisi S. Mdivani'ye Türkiye'den acele olarak yardım sağlamak amacıyla müzakereleri başlatmasını emrettiler⁶⁹.

Gürcistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi, Batum ile Ardahan'ın Türklere bırakılmasını güçleştirebilirdi. Bu nedenle Ankara'daki Gürcü elçisine, TBMM hükümeti tarafından 22 Şubat'ta, Brest - Litovsk Anlaşması ile Türkiye'ye verilen ve hâlâ Gürcülerin elinde bulunan Artvin ve Ardahan'ın iade edilmesini ve geri verilmediği takdirde askerî hareketlere başvurulacağı bildirildi⁷⁰. Gürcüler bu tutum üzerine, Türk isteklerinin kabul edildiğini 23 Şubat'ta Ankara'ya bildirmiştir⁷¹.

Kafkasya'da Türk-Rus gerginliği artmasına rağmen, 19 Şubat 1921'de Moskova'ya gelen Türkiye heyeti 1920 Ağustos'ta parafe edilen Türk-Rus Anlaşmasını tamamlamak için 26 Şubat'ta Moskova Konferansı'na katıldı⁷². Konferansa, Türkiye adına Moskova'da bulunan Türkiye Büyükelçisi Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur Beyler, Rusya

⁶⁷Gürün, **a.g.e.**, s. 66; Sonyel, **a.g.e.**, s. 65.

⁶⁸Guniava, **a.g.t.**, s. 139.

⁶⁹Guniava, **a.g.t.**, s. 139.

⁷⁰TBMMZC, C 8, TBMM Matbaası, s. 425.

⁷¹Tansel, **a.g.e.**, s. 61-62.

⁷²Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982, s. 140.

tarafından ise Dışişleri Bakanı Çiçerin katıldı⁷³. Türk tarafı, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Anlaşmasına göre Gürcistan-Türkiye sınırının çizilmesini isterken, Çiçerin bu problemin çözülmesi için temel olarak 7 Mayıs 1920 tarihli Gürcistan-Sovyet Rusya Anlaşmasının kullanılmasını talep ediyordu⁷⁴.

Menşevik Gürcü Hükümeti, Tiflis'in Bolşevik Rusların eline geçmesi üzerine Batum'dan çekilmek zorunda kaldı. Tiflis'i işgal eden Kızıl Ordu'nun batıya doğru ilerlemesiyle Batum tehdit altına girmeye başladı. Bunun üzerine 6 Mart 1921'de Gürcü yönetimi, Ankara'da bulunan Gürcü elçisi Mdivani aracılığı ile Türk Dışişleri Bakanlığına başvurarak Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türkiye tarafından⁷⁵ işgalini istedi. Onlara göre bu bölgenin Türk ve Müslüman ahalisinin zarar görmemesi ve bölgeden göç etmesine engel olunması için bölgenin işgali gerekiyordu⁷⁶. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Kâzım Karabekir Paşa, Batum konusunda oldukça endişeli bir tutum sergilemiştir. Ona göre korunması güçlükler yaratacak olan Batum'un işgal edilmesi meselesi Sovyet Ruslarla görüşmeler sonrasında halledilmeliydi⁷⁷.

Gürcü yönetiminin, Ankara Hükümetini işgale çağırmasından iki gün sonra TBMM diplomatik temsilcisi Kâzım Bey Türk ordusunun Batum'a gireceğini bildirdi⁷⁸. Türk ordusu, Sovyet ordusunun Batum'a yaklaşmasından bir hafta önce 11 Mart 1921 tarihinde Batum'u kayıtsız şartsız işgal etti⁷⁹. 12/13 Mart 1921'de gelen TBMM Hükümetinin emri ile Miralay Kazım (Dirik) Bey'den Batum'da Türk idaresi kurması istendi⁸⁰. Albay Kâzım Bey Müslümanların alkışları arasında polis müdürlüğünü ve

⁷³Cebesoy, **a.g.e.**, s. 149.

⁷⁴Guniava, **a.g.t.**, s. 141.

⁷⁵Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türkiye tarafından işgal edilebileceği fakat bu bölgelerde Türk askerlerinin sadece birkaç stratejik noktalarda üs kurabilecek, şehir ve köyleri işgal etmeyecekti. Gürcistan Dışişleri Bakanı E. Gegeçkori, Ankara'daki Gürcistan Büyükelçisi S. Mdivani'ye gönderdiği bir telgrafta bu karar hakkında bilgi veriyordu ve Ankara Hükümetinin savaşa katılmasını kabul ettirmesini istiyorlardı. 6 Mart 1921'de Gürcistan Ankara Büyükelçisi S. Mdivani bu kararı Ankara Hükümetine bildirdi. Bkz. Guniava, **a.g.t.**, s. 140.

⁷⁶Cebesoy, **a.g.e.**, s. 196; K. Dirik, **a.g.e.**, s. 112; S. R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 65; Sürmeli, **a.g.e.**, s. 697-698.

⁷⁷TBMMZC, C 8, TBMM Matbaası, s. 424.

⁷⁸Sonyel, **a.g.e.**, s. 65.

⁷⁹K. D. Dirik, **a.g.e.**, s. 114; Sonyel, **a.g.e.**, s. 65.

⁸⁰K. D. Dirik, **a.g.e.**, s. 100.

postaneyi işgal ettirerek buralara Türk bayrağını çektirip, Batum'u devir aldıklarını bildirdi⁸¹. 14 Mart'ta Ahılkelek işgal edildi⁸². Batum ve diğer iller Kars-Ardahan tekrardan anavatana dâhil oldu. 17/18 Mart 1921 de Batum'da Türk idaresini kuran⁸³ Kazım (Dirik) Bey'in görevi Batum Valiliğine dönüştü⁸⁴. Böylece Türk ordusu, Batum'un da işgalini isteyen Gürcü hükümetinin bu isteğini yerine getirmişti⁸⁵.

Kazım (Dirik) Bey, Batum'da mutasarrıf olarak göreve başladığı esnada ortam çok karışmış, Menşevik Gürcü Hükümeti, 14/16 Mart 1921'de Bolşeviklerle anlaşmıştır⁸⁶. Sovyetlerle yapılan anlaşma sonrasında Batum, Gürcüler tarafından Sovyetlere bırakılmış, bu durum Türk kuvvetleri ile Sovyet kuvvetleri arasında çatışma tehlikesini doğurmuştur. Millî Mücadele boyunca, Türk-Sovyet ilişkilerinin en kritik dönemlerinden biri bu tarihte yaşanmıştır⁸⁷.

16 Mart'ta Bolşevikler Batum şehri ve limanı hariç tüm çevreye hâkim oldular⁸⁸. Kazım Bey, Gürcülerden bölgeyi boşaltmasını istedi. Fakat bu istek kabul edilmedi ve Batum'da Türk ve Gürcü askerleri arasında çatışmalar başladı. General Mazniaşvili komutasında olan Gürcistan Cumhuriyeti silahlı kuvvetleriyle Bolşevik birlikler, Türker'e Batum Limanı ve şehrin büyük kısmına girme izni vermediler⁸⁹. Bolşevik olan halk da kendi idarelerini teşkil etmiş, subayımız şehit edilmiş ve Kıta'ların tabyaları işgal edilmiştir⁹⁰.

17 Mart 1921'de Kazım Bey, Batum Valisi olarak Gürcü silahlı kuvvetlerine bölgeyi boşaltması için 24 saatlik süre verdi. Fakat aynı gün Kutaisi Anlaşmasından sonra, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti ve onun taraftarları gemilerle İstanbul'a, oradan ise Avrupa'ya gittiler.

⁸¹K. Dirik, *a.g.e.*, s. 114; Sonyel, *a.g.e.*, s. 65.

⁸²Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s. 36; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁸³Karabekir, *a.g.e.*, s. 931

⁸⁴K. D. Dirik, *a.g.e.*, s. 100-115.

⁸⁵Sürmeli, *a.g.e.*, s. 697-698.

⁸⁶Mehmet Gönlübol - Cem Sar, **1919-1939 Yılları, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974, s. 27.

⁸⁷Mediha Akarşlan, **Millî Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası ve Atatürk**, İstanbul, Arion Kitabevi, 1995, s. 76-77.

⁸⁸Karabekir, *a.g.e.*, s. 888.

⁸⁹Mert, *a.g.e.*, s. 128.

⁹⁰*A.g.y.*

Batum'ı terk etmeden önce Batum Valisi Kazım Bey Menşevik hükümetinden Batum'un resmen Türkiye'ye devredilmesini istedi. Fakat bunu kabul ettiremedi⁹¹. Batum'u, Bolşevik Ruslara bırakan Gürcüler, Batum'dan ayrılır ayrılmaz, 18 Mart 1921'de Bolşevikler yani Kızıl Ordu Batum'a hâkim oldu⁹². 18. Süvari Tümeni ve Kızıl Ordu birlikleri şehirde Sovyet rejiminin kurulduğunu ilan ettiler. Fakat Kızıl Ordu birlikleri şehre girdiklerinde Türk-Gürcü çatışmalarına katılmayacaklarını açıkladılar⁹³.

Bu açıklamaya rağmen, Menşevik Hükümetinin ülkeyi terk etmesiyle Menşevik Gürcüler Bolşeviklerle birlikte Türk ordusuyla çarpışmaya başladılar. 20 Mart günü Bolşevik Süvari Alayı, Türk Ordusu'na saldırmıştır. Kızıl Ordu'nun da saldırısı sonucu Türk kuvvetleri şehit ve yaralılar vermiştir⁹⁴. Oysaki iki gün önce Kâzım Bey şehirde Türk yönetimini kurmuştu. Beklenmeyen bu saldırı karşısında önemli kayıplara uğrayan Türkler çevredeki sirtlara çekildiler. Batum'daki son durumdan haber alan Kâzım Paşa (Karabekir) çıkabilecek bir Türk-Rus savaşı için gerekli tedbirleri almaya başladı⁹⁵.

Batum'da bu gelişmeler yaşanırken, 16 Mart 1921'de Moskova'da Türk ve Rus Bolşevik temsilciler, Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması'nı imzaladılar⁹⁶. Daha sonra mecliste oya sunulan Moskova Antlaşması 5 ret, 1 çekimser oya karşılık 201 oyla kabul edildi⁹⁷. Moskova Anlaşması'na göre⁹⁸: Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye bırakılıyordu, Batum ise Gürcistan'a veriliyordu. Anlaşma sonunda Mustafa Kemal Paşa TBMM'de yaptığı konuşmasında: *"16 Mart'ta Moskova'da bir dostluk anlaşması yaptık. Bu anlaşma ile emperyalizmin hırslı saldırısına hedef olan iki devlet arasında*

⁹¹Sürmeli, a.g.e., s. 678.

⁹²Karabekir, a.g.e., s. 888.

⁹³Mert, a.g.e., s. 128.

⁹⁴Karabekir, a.g.e., s. 888-889.

⁹⁵Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyet'e Doğru (1921-1922)**, Ankara, 1971, s. 125.

⁹⁶BCA, 30.18.1.1.3. 29..13. (5.7.1921); **TBMMZC**, C 11, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 332-333; Karabekir, a.g.e., s. 931-932; **Hâkimiyet-i Milliye**, "Türk-Rus Muahedesi İmza Edildi.", 22 Mart 1921; Moskova Antlaşması'nın tüm hükümleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Soysal, a.g.e., s. 32-38.

⁹⁷**TBMM Zabıt Ceridesi**, C 11, TBMM Matbaası, s. 332- 333.

⁹⁸**Hâkimiyet-i Milliye**, "Türk-Rus Muahedesi'nin Metni", 25 Mayıs 1921; **Türk İstiklal Harbine Katılan...**, s. 115; Orhan Dirik, **Babam General Kâzım Dirik ve Ben**, (Yapı Kredi Yayınları), İstanbul, 1998, s. 33.

tabi nedenlerden meydana gelen dayanışma bir hukuk biçimi içinde saptandı” demiştir⁹⁹. Rusya ile imzalanan anlaşmanın 9 ve 14. maddeleri uyarınca yapılacak taşımacılık, haberleşme, ticaret, konsolosluk ve benzeri ilişkiler konusunda ön görüşmelerde bulunmak üzere heyet teşkil edilmiştir¹⁰⁰.

1.4. Kars Antlaşması

Moskova anlaşmasıyla Sovyetler ve Türkler arasındaki Gürcistan sorunu çözümlenmiş oldu. Batum, Sovyetlere verildi, Ardahan ve Artvin Türkiye’de kaldı. Bu arada Ankara Hükümeti, Kızıl Ordu’nun ilerleyişini anlaşmaların sağlığı açısından zararlı gördüğü için Moskova’ya, Kızıl Ordu’nun Ahıska ve Ahılkelek’e girmemeleri yönünde bir uyarı notası gönderdi¹⁰¹.

21 Mart’ta Doğu Cephesi Komutanlığı’na; Moskova Antlaşması’nın Vekiller Heyeti’nce kabul edilerek Meclis’e sunulduğu bildirildi. 28 Mart’ta IX. Alay, Batum ve Acara’dan Borçka’ya çekilirken, Batum Mutasarrıfı Albay Kazım Bey’de Batum’dan ayrıldı. Vekiller Heyeti’nin 5 Temmuz 1921 tarihli kararıyla Moskova Antlaşması 1 Temmuz günü Meclis’te görüşülürken; Batum Mebusları bir taktir (önerge) sunarak; Moskova Antlaşması’nı reddetmişlerdi. TBMM’ye sunulan bu taktir ile ilgili mecliste görüşmeler olmuş, Meclisin oyuna sunulan bu önerge büyük bir çoğunluğun kararıyla reddedilmiştir.¹⁰² 28 Mart’ta son Türk birliğinin Batum bölgesinden çıkmasıyla beraber, Kızıl Ordu Sarp sınır köyüne kadar tüm Acara’yı işgal etti ve sınırı güçlendirmeye başladı¹⁰³. Bu olaylardan sonra 28 Mart’ta Türkler şehirden ayrılırken, Albay Kâzım Bey, Batum’u terk ettikten sonra Trabzon’a oradan vapurla İstanbul’a geçmiştir¹⁰⁴.

Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra oradaki Türk askerlerinin derhal geri getirilmesi için işlemler başlatılmıştır. İlk olarak Kazım

⁹⁹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 226.

¹⁰⁰ BCA, 30..18.1.1. 4.51..20. (8.3.1922).

¹⁰¹ BCA, 30.18.1.1. 2.17..39.

¹⁰² TBMMZC, C 11, TBMM Matbaası, s. 332 – 333.

¹⁰³ Guniava, a.g.t., s. 144.

¹⁰⁴ Türk İstiklal Harbine Katılan..., s. 115; O. Dirik, a.g.e., s. 33.

Karabekir Paşa'nın teklifi ile elçilik emrine bırakılan 40 kişilik Türk kıtasının görevinin sonlandırılması istenmiştir. Bölgede iase konusunda zorluklar yaşanmış ve telsizlerle yapılan görüşmelerde inzibatın bozulduğu bildirilmiştir¹⁰⁵. Antlaşma sonrası Türkiye'nin Batum Limanı'ndan faydalanma imkânları, transit şartları ve ticaretle ilgili hususların tespiti için Batum Muhtariyet İdaresi'yle görüşmek üzere Tiflis'e bir heyet gönderilmiştir¹⁰⁶. Bu arada Ankara'da bulunan Gürcü Elçisi Simon Mdivani, Bakanlar Kurulu'nun, 21 Mart'ta Moskova'da imzalanan antlaşmayı kabul edip meclise sunmasının ertesi günü 22 Mart'ta İstanbul'a gitmek üzere Ankara'dan ayrılmıştır¹⁰⁷. Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinden ve Kars Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ise Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği mensupları Gürcü hükümeti üyeleri gibi Avrupa'ya gitmek zorunda kalmışlardır¹⁰⁸.

Moskova Antlaşması ile Batum'un Gürcistan'a kalması sonrası Batum mebuslarının durumlarının ne olacağı merak konusu oldu. Hariciye Vekili Batumlu Mebuslarla ilgili olarak; Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre mebusların tüm milletin mebusları olduğunu, Batum Livasının tümünden Türkiye'den kopmadığını, öyle olsa dahi oradan seçilenlerin haklarının devam edeceğini belirtti¹⁰⁹.

Moskova Anlaşması, asıl Sakarya zaferinden sonra işlemeye başladı ve Sakarya Zaferi sonucunda 26 Eylül 1921'de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan devletleriyle yapılacak anlaşmaları görüşmek üzere Kars Konferansı toplandı. Konferans sonucunda 13 Ekim 1921 tarihinde Kars Anlaşması imzalandı¹¹⁰. Kars Antlaşması 3 Mart 1922'de, Azerbaycan, 16

¹⁰⁵BCA, 30.10.1/ 45.29.5. (5.5.1921).

¹⁰⁶BCA, 30.18.11/ 3.34.7. (27.10. 1921).

¹⁰⁷Tiflis'in Bolşeviklerin eline geçmesinden sonra Sovyet hükümeti Budu Mdivani'yi (Gürcü elçisi Simon Mdivani'nin kardeşi) Gürcü temsilcisi tayin etmişti. Ancak Simon Mdivani Bolşeviklere karşı Türkiye'nin önderliğinde bir Kafkas Konfederasyonu kurabilme ümidiyle Türkiye ile anlaşma yollarını aradığından Moskova antlaşması imzalanıncaya kadar görevini sürdürmüştü, antlaşmanın Türkiye tarafından kabul edilmesinden sonra artık yapabileceği bir şey kalmadığı için, Gürcistan Elçiliği'ni Sovyet Rus Elçisi kardeşine devrederek Ankara'dan hareket etmiştir. Bkz. Sürmeli, **a.g.e.**, s. 692 – 701.

¹⁰⁸Guniava, **a.g.t.**, s.135.

¹⁰⁹TBMMZC, C 2, TBMM Matbaası, s. 229.

¹¹⁰Hâkimiyet-i Milliye, "Kars Muahedesi", 27 Teşrin-i Evvel 1921; Aydemir Şevket Süreyya, İkinci Adam, C 1, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1980, s. 184; Soysal, **a.g.e.**, s. 39-47.

Mart'ta Türkiye¹¹¹, 20 Mart'ta Ermenistan, 14 Nisan'da da Gürcistan meclisince onaylandı. Kars Antlaşması'yla, Moskova Antlaşması daha da genişletilmiş, Sovyet yönetimi altındaki cumhuriyetler ve Gürcistan'la sınır çizilmiştir. Buna göre Batum Gürcistan'da, Artvin, Kars ve Ardahan Türkiye'de kalmıştır¹¹². Gürcüler, bu konferansta Türklere taviz vererek, Artvin'le Ardahan'ı yitirmiş Türklere, Batum kenti ve limanından yararlanma hakkı ve Batum'a özerklik vermek zorunda kalmışlardır¹¹³.

Türkiye, Kars Antlaşması sonrası bölgedeki halkın mağdur edilmemesi için de önlemler almıştır. Bu önlemlerden birisi; Gürcistan Hükümeti ile 20.3.1922 tarihinde Tiflis'te imza edilen sınırdan komşu halkın geçiş şekline dair sözleşmenin TBMM'ce kabul ve tasdiki yapılmıştır¹¹⁴. Bir diğer önlem ise; tarlaları Batum'da kalan halkın kesin sınırlar belirleninceye kadar getirecekleri tarla ürünlerinden gümrük vergisi alınmaması gibi konularda kararlar alınmıştır¹¹⁵. Kars Antlaşması gereğince Batum Muhtariyeti İdaresi'yle görüşmek üzere Batum limanından faydalanma imkânlarımızın, transit şartları ve ticaretle ilgili hususların tespiti için Tiflis'e heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁶. Bu tarihten sonra, Türkiye ve Kafkasya Cumhuriyetleri arasında ilişkiler düzenlenmiş Ankara Hükümeti; Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerinin Türkiye'ye katılmasından ve doğu sınırının güvenli bir şekle getirilmesinden sonra, dikkatini batıya çevirmiş ve tüm gücüyle Yunanlılarla savaşa devam etmiştir¹¹⁷. Türkiye ile Gürcistan arasındaki iyi niyet ve iyi ilişkiler iki taraf için de önemli olmuş Türkiye, Gürcistan'ın toprak bütünlüğü ve siyasal birliğine önem vermiş, ancak Gürcistan'ın, Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesinin ardından ilişkiler Türk-Sovyet ilişkilerinin gölgesi altında yürütülmüştür.

¹¹¹BCA, 30. 18.1.1/ 4.45.14. (22.1.1922).

¹¹²Soysal, a.g.e., s. 41- 47.

¹¹³Aydemir, a.g.e., s. 184; Soysal, a.g.e., s. 39-47.

¹¹⁴BCA, 30..18.1.1. 5.22..11. (30.7.1922).

¹¹⁵BCA, 30.18.1.1./4.44.19. (17.1.1922).

¹¹⁶BCA, 30..18.1.1. 3.34..7. (27/10/1921).

¹¹⁷Guniava, a.g.f., s.147.

SONUÇ

Gürcistan, sahip olduğu jeo-stratejik önem nedeniyle, gerek Kafkasya bölgesi, gerekse Türkiye açısından hayati öneme sahiptir. Özellikle, Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan ulaşım ve ticaret yollarının merkezi konumundadır. 1917 Sosyalist ihtilalinden sonra dağıtılmış olan Rus İmparatorluğu yerine yaklaşık 20 yeni devlet kurulmuş, bunlardan biriside Gürcistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu olmuştur. Bu dönemde Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yürütülen Millî Mücadele Hareketi, TBMM Hükümeti çatısı altında toplanmış, TBMM Hükümeti Rusya'dan ayrılan, müstakil ve kuvvetli bir Gürcistan'ın varlığını menfaatleri için uygun görmüştür.

Bu yönde Gürcistan ile ilişkilerini iyileştirmek, Kafkasya'da yaşanan gelişmeleri daha iyi takip edebilmek ve Sovyetlerle olan ilişkilerinde daha net stratejiler belirlemek amacıyla 23 Ekim 1920 tarihinde Kâzım (Dirik) Bey'i Ankara Hükümeti'nin Tiflis elçiliğine atamıştır. Gürcü Hükümeti'nin, Ankara'da elçilik açılması ise Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in Moskova ziyareti dönüşünde Tiflis'te, Gürcistan yetkilileri ile resmî görüşmeler yapmasının ardından kararlaştırılmıştır. Bu görüşmelerin ardından Sovyet yönetiminin izni ile 31 Aralık 1920'de Gürcistan Elçisi olarak Simon Mdivani Ankara'ya gelmiştir. Mdivani, 8 Şubat 1921'de Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiş ve güven mektubunu sunmuştur

16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile Batum dışındaki Misakımillî sınırları gerçekleştirirken Ruslar bu kez, çarlık rejimi olarak değil, Bolşevik idaresi ile Kafkaslara yerleşmiş ve buradaki devletleri birer birer kendisine bağlamıştır. Kars Antlaşması ile Misakımillî'ye göre doğu sınırlarımız çözümlenmiştir. Elviye-i Selase'den Ardahan, Kars anavatana bağlanırken, Batum sınırlarımız dışında kalmıştır. Bu süreçte Türk orduları Acara ve Batum'dan çekilirken, o yörelerdeki Türk ve Müslüman Gürcülerde Türk bölgelere göç etmişlerdir. Aynı zamanda da Türkiye Gürcüleri'nin, Gürcistan'la olan bağları tamamen sona ermiştir. Türkiye ile Gürcistan arasındaki iyi niyet ve iyi ilişkiler iki taraf için de önemli olmuş, Atatürk,1920-21'lerde Sovyet kontrolü altına girmeden evvel Gürcistan'ın toprak bütünlüğü ve siyasal birliğine önem vermiş, ancak Gürcistan'ın, Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesinin ardından ilişkiler Türk-Sovyet ilişkilerinin gölgesi altında yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, 30.10/ 54.3.54.6. (29.7.1920)
 BCA, 30.18.11/ 3.34.7. (27.10. 1921)
 BCA, 30.18.1.1./ 2.17.39.(3.3.1921)
 BCA, 30.10./45.29.5. (5.5.1921)
 BCA, 30.18.11/ 3.34.7. (27.10. 1921)
 BCA, 30. 18.1.1./ 4.45.14. (22.1.1922)
 BCA, 30.18.1.1./4.44.19. (17.1.1922)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Kitap ve Makaleler

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C X, (1920–1921), İstanbul, 2006.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, TTK Yay., Ankara, 1997.

ASLAN, Cahit, “Türk-Rus- Gürcü İlişkilerinin Merkezindeki Ülke: Abhazya”, **Akademik Bakış**, S 16, Nisan, 2009.

AKARSLAN, Mediha, **Millî Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası ve Atatürk**, İstanbul, Arion Kitabevi, 1995.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, C 1, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1980.

BAL, Halil, “Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Yardımı, 1917–1918”, **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997.

BAYKARA, Tuncer, **Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, Akademi Kitapevi, İzmir, 1994.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916–1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da (1919–1921)**, C I, Kent Basımevi, Ankara, 1981.

BENHÜR, Çağatay, “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 24, Konya, 2008.

ÇAKMAK, Haydar, **1989’dan Günümüze Gürcistan**, KTÜ yay., Trabzon, 1998.

CEBESOY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982.

ÇOLAK, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, TTK yayını, Ankara, 2006.

DAYI, Esin, **Evlüye-i Selase’de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1998.

DEMİR, Ali Faik, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2003.

DİRİK, Kazım Doğan, **Atatürk’ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik**, Güner Yayınları, İstanbul, 2008.

DİRİK, Orhan, **Babam General Kâzım Dirik ve Ben**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.

ERDAS, Nilgün, **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleriyle İlişkiler (1917- 1921)**, Ankara, 1994.

GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979.

GUNİAVA, Gela, **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

GÖNLÜBOL, Mehmet – SAR, Cem, **1919–1939 Yılları, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919–1973)**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.

GÜL, Muhittin, “Türk- Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, S I, 2009.

GÜRÜN, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, TTK yayını, Ankara, 1991.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, C 1, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988.

KARTEKİN, Enver, **Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi**, İtimat Matbaası, İstanbul, (Tarih belirtilmemiş).

KAVRELİŞVİLİ, Roin, "Türkiye-Gürcistan İlişkileri (1921 Sonrası Tarihi Süreç)", **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C 1, S 1, 2010.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, "Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî-Şûrâ Hükümeti)", **Türk Kültürü Dergisi**, S 72, Ekim, 1968.

KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918–1938)**, Ankara, 1983.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, MEB Yayınları, Ankara, 1990.

MERT, Okan, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004.

ÖZÇELİK, Ayfer, **Ali Fuat Cebesoy**, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1993.

SAPMAZ, Ahmet, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

SARAY, Mehmet, "Gürcistan ve Gürcüler", **Kafkas Araştırmaları III**, Ayı basım, İstanbul, 1997.

SAYDAM, Abdullah, **Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye**, Eylül, Trabzon, 1993.

SÜRMEİLİ, Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918–1921)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara, 2001.

ŞİMŞİR, Bilâl, **Atatürk ile Yazışmalar I (1920–1923)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920–1945)**, C 1, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C 2, MEB, Ankara, 1978.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1981.

ULUDAĞ, Mehmet Bülent, **Rusya ve Sovyetler Birliği'nde Gürcüler ve Gürcistan**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, 1993.

YEL, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara, 2002.

ZEYREK, Yunus, **Acaristan ve Acaralar**, Ankara, 2001.

Gazeteler

Hâkimiyet-i Milliye

ARŞİV BELGELERİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE’NİN GÜNEY KAFKASYA CUMHURİYETLERİNE KARŞI POLİTİKALARINA SOVYET RUSYA’NIN YAKLAŞIMI

Musa QASIMLI*

ÖZET

Kars Konferansına hazırlık aşamasında Sovyet Rusya’yı endişelendiren gelişmelerden biri, düzenlenecek konferansta Türkiye’nin Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile ayrı ayrı antlaşmalar imzalama ve özellikle Azerbaycan ile yakınlaşma çabalarıyla ilgiliydi. Halk Hariciye Komiseri G. Çiçerin, 1 Nisan 1921 tarihli mektupta RK(b)P MK Politbüro üyelerinden Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile imzalayacakları antlaşma taslağına ilişkin görüşlerini açıklamalarını rica etti. “Türklerin taktiği, bizden alamadıklarını ayrı ayrı antlaşmalar yaparak Kafkasya cumhuriyetlerini sıkıştırıp almaktır. Türklere, Kafkasya cumhuriyetlerini ayırma yönünde manevra yapmalarına fırsat vermemek için anılan cumhuriyetlerin organize şekilde faaliyet göstermeleri, yapılacak görüşmelerde Rusya ile temas halinde olmaları gerekir”, diye kanaatini dile getiren Çiçerin, devamla şu hususun altını çizmiştir: “Endişelerimiz doğal karşılanmalıdır. Bu süreçte her şey istediğimiz gibi olmayabilir, özellikle de Azerbaycan taraftan. İstenmedik eğilimlerin önüne geçmek için tedbir almazsak, bu gibi gelişmeler kolayca ortaya çıkabilir. Bu yüzden de Merkez Komite’nin, kesin ve somut bir biçimde şu hususu bir şart olarak ileri sürmesi gerekir; Kafkasya cumhuriyetleri, Türkiye ile imzalayacakları antlaşma metnini hükümetimizin görüşünü almak için önce bize ibraz etmelidir” (*Письмо Чичерина в Политбюро ЦКРК(б)П. 01.04.1921.–Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ), ф.2, оп.1, д.18011, л.1. (Pismo Çiçerina v Politbyoru ÇK RK(b)P). 01.04.1921. – Rossiyskiy Qosudarstvennyy Arxiv Soçialno-Politiçeskoj İstorii (RQASPI), f.2, op.1, d. 18011, l.1).* Teklif, Politbüro’nun 3 Nisan tarihli toplantısında müzakere ve kabul edildi

* Prof. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Milletvekili, musa_qasimli@hotmail.com.

(Заседания Политбюро ЦКРК(б)Пот 03.04.1921 (протокол№8, п.1.)– РГАСПИ, ф.17, оп.3/ПБ, д.145, л.1. (Zasedaniya Politbyuro ÇK RK(b)P ot 03.04.1921 (protokol №8, n.1) – RQASPI, f.17, op.Z/PB, d.145, l.1.).

G. Çiçerin, Azerbaycan SSC Halk Hariciye Komiseri M. Hüseynov'a da görüşlerini iletirken Türklerin izlediği yolun Azerbaycan'da protektorat rolü oynamayı her vasıtayla göstermek, Azerbaycan'ın iç işlerine karışmak için himayeci olarak görev üstlenmek, tüm dünya Müslümanları üzerinde protektoratlığını sağlamak olduğunu belirterek "Güney Kafkasya cumhuriyetleri bize danışmadan Türklerle antlaşma imzalamasınlar", şeklinde uyarıda bulunmuştu (*Записка Чичерина наркоминделу Гусейнову (Zapiska Çiçerina narkomindelu Quseynovu).– Azərbaýcan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivi (ARSSA), f. 609, siy. 1, iş 94, v. 16).* G. Çiçerin, 12 Nisan'da M. Hüseynov'a tekrar: "Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile ortak antlaşma imzalamaları gerekir", diye yazmıştı (*Чичерин–Гусейнову (Çiçerin – Quseynovu).12.04.1921 –ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 214).*

Boşevikler, Türkiye'ye baskı yapmak için Ermeni komünistleri kullandılar. Ek önlemler de alındı. 7 Mayıs'ta Bakü'de Güney Kafkasya cumhuriyetleri temsilcileri bir istişare toplantısı yaptılar. (*Протокол совещания представителей Закавказских республик.07.05.1921.– РГАСПИ, ф.85, п.с/Турция, д.105, л.1-6. (Protokol soveşaniya predstaviteley Zakavkazskix respublik. 07.05.1921. – QRASPI, f.85, n/s Turçiya, d.105, l.1-6).*

Azerbaycan'a karşı diğer baskılar da yapıldı. Azerbaycan KP MK Siyasi ve Organizasyon Bürosu'nun yaz aylarında ve Kars konferansının ilk günü-26 Eylül tarihinde düzenlenen toplantılarında Karabağ meselesi gündeme getirildi.

IN THE FRAME OF ARCHIVE DOCUMENTS SOVIET RUSSIA'S APPROACH AGAINST TURKEY'S POLICY TOWARDS THE SOUTH CAUCASUS REPUBLICS

ABSTRACT

During the preparation period of the Kars conference one of the Russia's anxieties was Turkey's intention to sign an agreement with each of the Republics of the Caucasus separately in the conference, especially the aim of approaching with Azerbaijan. In his letter dated 1921, April 1, to the Politbureau members of the RC (b)P CC, the Peoples Foreign Affairs Commissar G. Chicherin asked the Politbureau members to write their opinion on the draft agreement between Turkey and the Republics of the Caucasus. And he noted that by signing the separate agreements the aim of the Turks to get from the Republics of the Caucasus those things that they couldn't get from us. In order not to give a chance to the Turks to manoeuvre these republics must act very closely with each other, and must be in direct relations with Russia. He wrote: In these relations everything will not be very convenient, especially from Azerbaijan. If we do not take some measures not to give a way to unwanted trends these things could happen. It's very urgent that, the Central Committee must decide the following: the Republics of the Caucasus should introduce the agreements to sign with Turkey to the government to get approvals beforehand. (*Письмо Чичерина в Политбюро ЦКПК (б) П. 01.04.1921. – Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ), ф.2, оп.1, д.18011, л.1*). His suggestion was discussed and approved at the Politbureau meeting in April 3, 1921 (*Заседания Политбюро ЦКПК (б) Пот 03.04.1921 (протокол №8, п.1.) – РГАСПИ, ф.17, оп.3/ПБ, д.145, л.1*).

G. Chicherin also sent his notes to Azerbaijan Peoples Foreign Affairs Commissar M. Huseynov. He stated that the purpose of the Turks is to play the role of protectorate in Azerbaijan, to be its guardian to interfere its inner affairs, and to protectorate on the entire world Muslims. That is why without having any discussion with us the Southern Caucasus Republics must not sign agreement with the Turks. (*Записка Чичерина наркоминделу Гусейнову. – Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivi (ARSSA), f. 609, siy. 1, iş 94, v. 196*). In April 12, G. Chicherin rewrote to M. Huseynov: "The Southern Caucasus Republics must not sign general agreements with Turkey." (*Чичерин – Гусейнову. 12.04.1921 – ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 214*).

The Bolsheviks used the Armenian communists as a method of pressure. Additional follow up actions were also done. They hold the meeting of the

representatives of the Southern Caucasus Republics in Baku in May 7. The followings were discussed at the meeting: to organize a joint conference between the Caucasus Republics and Turkish Parliament; the date and place of the Caucasus-Turkey conference; the basics of the talks between the Caucasus republic and Turkey; the protocol of discussion of the agenda with each of the Caucasus republics; the amendments and changes in the development of Moscow agreement.

*(Протокол совещания представителей Закавказских республик.
07.05.1921.–РГАСПИ, ф.85, п.с/Турция, д.105, л.1-6).*

Azerbaijan was undergone some other pressures. The Garabag problem was put under discussion on the opening day of the Kars conference (September 26) and at the summer meeting of the Azerbaijan CP CC Political-Organizational Bureau.

GİRİŞ

Moskova antlaşması imzalandıktan sonra Rus-Türk ilişkilerinde tartışılan konulardan biri Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile Türkiye arasında antlaşmanın imzalanmasıydı. Türkiye bu cumhuriyetlerle ayrı ayrı bağımsız devletler gibi antlaşma imzalamaya çalışıyordu. Türkiye'nin amacı komünistlerin hâkimiyette olmalarına rağmen Güney Kafkasya cumhuriyetlerini bağımsız görmektir.

Türkiye'nin Güney Kafkasya cumhuriyetleri ve özellikle Azerbaycan ile ayrı antlaşma imzalamasına karşı çıkan Bolşevik Rusyası ise bu durumu önlemek için öncelikle şu baskı yöntemlerine başvuruyordu: Türkiye ile Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında imzalanacak sözleşmenin taslağının önceden Merkez'e danışılması gerekiyordu; Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile genel bir sözleşme yapmaları için çaba harcıyor, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine engel olmaya çalışıyordu; Azerbaycan'a baskılar yapıyordu. Bolşevik Rusyası'nın amacı Güney Kafkasya cumhuriyetlerini bir devlette birleştirmektir.

RSFSC Halk Dışişleri Komiseri G. Çiçerin 1 Nisan 1921'de RK(b)P MK Politbüro üyelerine mektup göndererek onlardan Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile antlaşma projesine dair düşüncelerini Halk Komiserleri Sovyeti'ne yazmalarını rica etti. O şöyle diyordu: “Türklerin taktiği, bizden almadıklarını ayrı ayrı antlaşmalar imzalamakla Kafkasya cumhuriyetlerini sıkıştırarak almaktan ibarettir. Türklere, Kafkasya cumhuriyetlerini ayırmak için, yapay manevralar yapmaya ortam yaratmamaktan dolayı Kafkasya Sovyet cumhuriyetleri kendi aralarında olağanüstü derecede yoğun organizasyonel faaliyet göstermeli ve ileride Türkler ile görüşmelerde bizimle tam bağlantılı olmalılar. Bunun yanı sıra, korkulur ki, bu durumla ilgili her şey yolunda gitmeyecektir, özellikle Azerbaycan taraftan. Eğer biz arzu etmediğimiz sorunlar için zamanında önlemler almazsak, sorunlar kolayca oluşur. Bu nedenle Merkez Komitenin kesin olarak Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerinin Türkiye ile imzalayacakları antlaşmayı önceden bizim hükümetimizin beğenisine sunması gerekir”¹.

¹Письмо Чичеринав Политбюро ЦКРК (б) П. 01.04.1921–РГАСПИ, ф.2, оп.1, д.18011, л.1.

Çiçerin, “bu durumla ilgili her şey yolunda gitmeyecektir, özellikle Azerbaycan taraftan. Eğer biz arzu etmediğimiz sorunlar için zamanında önlemler almazsak, sorunlar kolayca oluşur” yazmakla Güney Kafkasya'nın Bolşevik Rusyası'ndan uzaklaşmasından, Azerbaycan'ın Türkiye ile birlikte hareket etmesinden ve bunların Rusya için istenmeyen sonuçlar doğurabileceğinden korkuyor, “önlemler almazsak” gibi ifadeleri ise diğer nedenlerin yanı sıra, Azerbaycan'a Ermenistan üzerinden baskılar yapmayı öngörüyordu. Bu söylenenler gerçek faaliyet zamanı kendini gösterdi.

2 Nisan'da Çiçerin'in teklifi tartışıldı. Lenin, Kamenev ve Kali'nin bu tekliflerini beğendi, Trotski ise tarafsız kaldı. Bundan sonra mesele 3 Nisan'da RK(b)P MK Politbürotoplantısında (protokol № 8) Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile imzalayacakları antlaşmanın Sovyet Rusyası temsilcilerine önceden gönderilmesine ilişkin mesele (1. paragraf) Çiçerin'in teklifi ile müzakere ve kabul edildi².

G. Çiçerin 4 Nisan'da Q. K. Orconikidze ve İvan (Mami) Orahelaşvili'ye gönderdiği telgrafında Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki antlaşma projesine ilişkin şunu yazdı: “Önceden Ermenistan ve Azerbaycan temsilcileri ile görüşmeler yapınız ki, ayrı ayrı görüşmeler sırasında sürprizler çıkmamasın. Türkiye ile Gürcistan arasında antlaşmayı önceden müzakere edin. Eklemeler yapıp yapılmayacağını araştırın. Eğer Türk heyeti herhangi yeni öneriler sunacaksa, o zaman onları dikkatle gözden geçirin. Bu durumda bizimle doğrudan bağlantı kurup, araştırın. Türkiye ile Ermenistan arasındaki antlaşma, Gürcistan ile olan antlaşmadan bazı bölümleri açısından farklı olması gerek. Onun en başında, taraflar savaş durumunun sona erdiğini ilan ediyorlar, tüm önceki antlaşmaları iptal ediyorlar diye yazması gerekir. Özellikle, Aleksandropol Antlaşması'nı. Biz Rus-Türk toplantısında Türklere milyon kez Aleksandropol Antlaşması'nı kabul etmediğimizi söyledik. Eğer Türkler onu yeniden öne sürerlerse, bizim kararımıza göre onu kabul etmediğimizi söyleyin”.

Bu konuda Sovyet Hükümetinin Türkiye tarafına özel bir belge de gönderebileceğini belirten G. Çiçerin yazıyordu: “Eğer Türkiye

²Заседания Политбюро ЦКРК (б) Пот 03.05.1921 (протокол №8)–РГАСПИ, ф.17, оп.3/ПБ, д.145, л.1.

Ermenistan'a Aleksandropol Antlaşması'nı yeniden kabul ettirmeye çalışacaksa, o zaman Rusya Cumhuriyeti hiçbir şey karşısında kalmayacaktır. Biz Kafkasya cumhuriyetlerinin egemen haklarını ihlal eden Türkiye ile hiçbir karar ve antlaşmayı kabul etmeyeceğiz. Ermenistan ile antlaşmada savaş durumunun durdurulmasının yanı sıra Aleksandropol Antlaşması'nın iptali maddesinin eklenmesi de önemlidir. Ermenistan ile Türkiye arasında sınır hakkında maddede Rus-Türk antlaşmasının ek protokolünde bulunan Arpaçay ve Aras Nehri aralarında özel bir şerit üzerinde çözümlüğe sahip olmalıdır. Azerbaycan ile antlaşmaya özellikle dikkat etmek gerekir ki, Türklerin Şahtinski (Behbut Şahtinski - M.Q.) ile hazırladıkları projede bulunan maddeler olmasın, şöyle ki, Türkiye aslında Azerbaycan'ın vasisi kısmındadır. Türkler tüm ülkelerin Müslümanları üzerinde vasi rolünü oynamak niyetindedir. Buna bir türlü yol verilemez ve özellikle Azerbaycan kesin şekilde Türkiye'nin diğer ülkelerin Müslümanlarının hamisi olmak girişimlerine karşı kendi bağımsızlığını korumalıdır"³.

Meseleyle ilgili 1 Nisan'da M. Hüseyinov'a da kendi kayıtlarını yazıp gönderen G. Çiçerin belirtiyordu: "Türklerin niyeti Azerbaycan'da vasi rolünü oynamayı her durumda göstermekten ibarettir. Onun iç işlerine karışmak için hamisi olmak istiyor. Güney Kafkasya cumhuriyetleri bizimle konuşmadan Türklerle antlaşma yapmasınlar. Türkler tüm dünya Müslümanlarına hamilik yapmak istiyorlar"⁴.

M. Hüseyinov 12 Nisan'da G. Çiçerin'e cevap mektubunda şöyle yazıyordu: "Sizin notlarınızı aldım. Türkler hiçbir zaman ve hiçbir şekilde Azerbaycan üzerinde hamilik yapamazlar. Eğer şimdiki görüşmelerde Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin cephesini oluşturmak gerekiyorsa biz Türklere bu görüşmelerde yer alabileceğimizi söyleyebiliriz. Fakat biz Türklere

³Телеграмма Чичерина Орджоникидзе, Орахелашвили, 04.04.1921–РГАСПИ, ф.298, оп.1, д.106, л 3. (Teleqamma Çiçerina Ordjonikidze, Oraxelaşvili, 04.04.1921. RQASPI, f.298, op.1, d.106, l.3)

⁴Записка Чичерина наркоминделу М. Д. Гусейнову, (Zapiska Çiçerina narkomindelu M.D.Quseynovu)–ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 196.

Tiflis'te görüşmeler yapmak bahanesiyle Bakü'yü terk etmelerini teklif edemeyiz"⁵.

Bu zaman Bakü'de bulunan Türkler Moskova antlaşmasını imzaladıktan sonra Ankara'ya dönenlerdi. Yusuf Kemal burada M. Hüseyinov ile görüşerek Azerbaycan ile ayrıca antlaşma yapmanın önemini anlatmaya çalışıyordu. Ayrıca, Türkiye ile Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında yapılacak toplantının yeri hakkında da müzakereler yapıldı. M. Hüseyinov konferansın yapılacağı yer gibi "devrimci Doğu'nun merkezi olan Bakü'yü, eğer Bakü kabul edilmezse, o zaman Tiflis'i"⁶, Yusuf Kemal ise Kars'ı önerdi⁷. O, şunu konferans süresince Ankara ile temas kurmanın önemine bağladı. Konferansın yapılacağı yer hakkındaki konuda karara varılmadığından görüşme kapanmadı. M. Hüseyinov Yusuf Kemal'e "Eğer konferans süresince Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin kendi hükümetleri ile bağlantı kurmaları sağlanacaksa, o zaman Kars hakkında Gürcülerle ve Ermenilerle konuşabilir"⁸.

G. Çiçerin 12 Nisan'da M. Hüseyinov'a tekrar yazıyordu: "Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile genel antlaşma yapmaları gerekir. Eğer Türkler itiraz ederlerse, o zaman Tiflis'te ortak konferansın gerçekleşmesini sağlamak gerekir"⁹.

M. Hüseyinov'a gönderdiği 13 Nisan tarihli telgrafında G. Çiçerin yeniden vurguluyordu: "Biz Aleksandropol'un tamamen tahliye edilmesini Türklerden talep ediyoruz. Bu acı bir konudur. Karabekir'in

⁵М. Гусейнов–Чичерину (М. Quseynov –Çiçerinu), 12.04.1921–ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 204-206.

⁶Закавказско-турецкая конференция в Карсе (Беседатов, М. Д. Гусейновым, наркоминделом АССР)–Газ. "Бакинский рабочий", (Zakavkazsko-tureçkaya konferenciya v Karse (Beseda s tov. M. D. Quseynovim, narkomindelom ASSSR)–Qaz. "Bakinskiy raboçiy", 09.10.1921, №230 (362).

⁷Телеграммнаркоминдела М. Д. Гусейнова Чичерину (Teleqramma narkomindela M. D. Quseynovu Çiçerinu) 19.04.1921, №593–ARDA, f. 28, siy. 2, iş 27, v. 163; ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 199.

⁸Закавказско-турецкая конференция в Карсе (Беседатов, М. Д. Гусейновым, наркоминделом АССР)–Газ. "Бакинский рабочий", (Zakavkazsko-tureçkaya konferenciya v Karse (Beseda s tov. M. D. Quseynovim, narkomindelom ASSSR)–Qaz. "Bakinskiy raboçiy", 09.10.1921, №230 (362).

⁹Чичерин–Гусейнову (Çiçerin – Quseynovu) 12.04.1921–ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 214.

Aleksandropol'u tahliye etmek istememesi Ermenistan'da Sovyet yönetimi için zor bir durum ve Bakü için tehlike yaratır. Onun disiplinsiz ordusu mekânı boş bir yere çeviriyorlar. Ben Ali Fuat'a (Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi- M.Q.) tehditkâr bir nota gönderdim. Türk komutasından Aleksandropol'u acil tahliye etmeyi talep etmek gerekir. Aksi takdirde askeri çarpışma olabilir. Türkler direnç gösterirlerse, sorumluluk onların üzerinde kalır"¹⁰.

16 Nisan Ermenistan SSC Halk Dışişleri Komiseri M. A. Bekzadyan RK(b)P MK'ya, Lenin'e, Çiçerin'e, Stalin'e ve Kominteri'nin İcra Komitesi'ne gönderdiği mektubunda Moskova Antlaşması'na itiraz ederek yazıyordu: "İlk gözüken odur ki, Rusya Ermenistan hesabına Türkiye'ye arazi güzeşmeleri yapmıştır. Bu arazilerin genç ve küçük bir Sovyet cumhuriyeti için korunması için girişimlerde bulunulmamıştır". O, Ermenistan temsilcisinin konferans sürecinden alıkoyulmasından, ona ait olan meselelerin tartışmasına dair önerilerinin göz önünde bulundurulmamasına itiraz ediyordu. Moskova toplantısında Ermenistan'a ilişkin konuların görüşülmesi için komisyon kurulmasına dair vaat verilse de, yerine getirilmemesi Ermenileri memnun etmemiştir.

Bekzadyan Türk heyetinin 1918 yılının Mart ayında Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından sivil Müslüman nüfusun katledilmesine dair bildirisini "garip" olarak nitelendirir, aksine, Ermenilerin 1914 -1921 yıllarında katledildiğini iddia eder, Türkiye'nin tüm Güney Kafkasya Müslümanlarının, özellikle, Sovyet Azerbaycanı'nın hamisi ve savunucusu olmaya iddia etmesini kabul etmeyerek, "Türlere kim bu yetkiyi vermiştir" diye yazıyordu. Güney Kafkasya Müslümanlarının en iyi hamisinin Sovyet Rusyası olabileceğini belirten Bekzadyan, Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez konusunda Rusya'nın konumunu korumak için gerekli direnişi göstermediğini belirtiyordu. O, Türk heyetinin Nahçıvan meselesini ve Nahçıvan'da özerklik oluşturulmasını "Türkiye'nin doğu sınırlarının güvenliği" ne bağlayarak buna karşı çıkıyor, bunu Sovyet Ermenistanı'na saldırı imkânı, saldırganlık niyeti olarak değerlendirir, güya Ermeni topraklarının verilmesi haklarının ihlali gibi kabul ediyordu. Rusya'nın

¹⁰Записка Чичерина на имя М. Д. Гусейнова (Записка Çiçerina na imya M. D. Quseynova) 13.04.1921-ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 215.

ulusların kendi kaderini belirlemesi hakkını ihlal ettiğini belirterek, Batum konusunda Rus heyetinin ısrar ettiğini, Ermenilerin haklarının korunmasında ise gerekli konumunu koruyamadığına itiraz ediyor, bunu Doğu'da devrim için sebep olarak görüyordu. Bekzadyan Ermenistan'da kalan iki büyük merkezin - Erivan ve Aleksandropol'un Kemalci Türkiye'nin tehlikesi karşısında olduğunu iddia ediyordu. Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez meselesinin çözümü ile Ermenistan'ın Zengezur'u yönetemeyeceğini yazıyordu. Bu meseleleri Sovyet Ermenistan'ı için ölüm kalım meselesi olarak gören Bekzadyan'a göre, Sarıkamış, Kars, Kağızman ve diğer bölgelerden yoksun olan Ermenistan komünizm kurmak için buralardan gerekli yakıt, sebze vb. alıyordu¹¹. Konferans öncesinde Bekzadyan'ın bu mektubu bir yandan, asılsız iddiaları ortaya koyuyor, diğer yandan ise tek bir antlaşma imzalamak için Türkiye'ye baskı yapmak amacı taşıyordu.

Konferansın yapılacağı yerle ilgili konuda Çiçerin'in sorgusuna yanıt olarak M. Hüseyinov telgrafla 19 Nisan'da konferansın Kars'ta gerçekleştirilmesine izin verdiğini belirtti¹². Bundan sonra M. Hüseyinov 20 Nisan Orconikizde'ye, Orahelaşvili'ye ve Mravyana da telgraf göndererek konferansın Kars'ta geçirilmesine izin vermelerini rica etti¹³.

Bolşevik Rusyası Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile konferansta birlikte hareket etmeleri için ek önlemler de aldı. 7 Mayıs 1921 tarihinde Bakü'de Güney Kafkasya cumhuriyetleri temsilcilerinin toplantısı yapıldı. Toplantıda Kafkasya cephesi Askeri Devrim Konseyi üyesi Q. K. Orconikizde, RSFSR'in Kafkasya cumhuriyetleri yanındaki temsilcisi B. V. Legran, Gürcistan SSC temsilcisi İvan (Mami) Orahelaşvili, Ermenistan SSC temsilcisi M. A. Bekzadyan, Azerbaycan SSC temsilcileri M. Hüseyinov ve

¹¹Докладнаркоминдела Армении Бекзадянав ЦКРК (б) П, Ленину, Чичерину, Сталину, исполком Коминтернуодоговоре РСФСРс Турцией (Doklad narkoindela Armenii Bekzadyana v ÇK RK (b) P, Leninu, Çiçerinu, Stalinu, ispolkom Kominternu o doqovore RSFSR s Turçiey) 16.03.1921–РГАСПИ, ф.17, оп.84, д.238, л.2-7 (RQASPI, f.17, op.84, d.238, l.2-7).

¹²Телеграмманаркоминдела М. Гусейнова Чичерину (Telegramma narkomindela M. Quseynova Çiçerinu) 19.04.1921, №593–ARDA, f. 28, siy. 2, iş 27, v. 163; ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 200.

¹³Телеграмма Гусейнова–Орджоникидзе, Орахелашвили, Мравяну (Telegramma Quseynova – Ordjonikidze, Oraxelaşvili, Mravyanu)–ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v.199.

B. Şahtatinski katıldılar. Toplantının başkanı Orahelaşvili, sekreteri ise Azerbaycan Halk Dışişleri Komiserinin Yardımcısı A. A. Andreyev'di.

Toplantının gündeminde şu konular vardı: Kafkasya cumhuriyetlerinin TBMM Hükümeti arasında ortak toplantısı; Kafkasya-Türkiye Konferansı yeri ve zamanı; Kafkasya cumhuriyetleri ile TBMM Hükümeti arasında görüşmelerin esası; Kafkasya cumhuriyetlerinin her biri ile ilgili konuların tartışılmasının kuralı; Moskova antlaşmasının gelişiminde eklemeler ve değişiklikler.

Toplantı öncesindeki konuşmasında gündemdeki meseleleri ve toplantının özelliğini belirlemeye çalışan M. Hüseyinov bunun ilk istişare mi, yoksa konferans mı olduğunu sordu?

Bunun ardından konuşan Bekzadyan dedi: “Toplantıyı konferans gibi değerlendirmek yanlıştır, çünkü Ermenistan hükümeti bu meseleyi müzakereye çıkarmamıştır. Konferansı çağırmak için cumhuriyetlerin kararları olmalı, tartışmalı konular anında incelenmelidir. Bu toplantı konferansa hazırlık amacı taşıyor”. O, Ermenistan'ın Nahçıvan ile Kuzey Batı sınırının doğru ve net belirlenmesine, TBMM ile Güney Kafkasya'nın tek antlaşma tarafı olarak hareket etmesi önerisine olumlu yaklaşıyordu.

Toplantıyı Kafkasya cumhuriyetlerinin toplantısı gibi nitelendirmeyi teklif eden M. Hüseyinov, eğer Bekzadyan Ermenistan hükümetinin bu konuyu müzakere etmediğini belirtiyorsa, o zaman bağlantı kurup tavsiye alabilir, ya da Erivan'a gidip hükümetinin konumunu öğrenebilir diye fikrini belirtti. O, Moskova antlaşmasında temel sorunların çözüldüğünü, sadece basit formalitelerin kaldığını, onu da Kafkasya cumhuriyetlerinin kendi aralarında çözmelerini önerdi.

Legran ise meseleleri net ve yerinde öğrendikten sonra çözüm önerdi. Ona göre, konferansın açılmasına engel ve ertelenmesi için ise esas yoktu.

Orconikidze mesele etrafında gürültü kaldırmanın gereksiz olduğu, güya aramızda fikir birliği, antlaşma olmaması konusunda görüş yaratmanın doğru olmadığını vurguladı: “Konu şudur: biz toplantıyı kısa zamanda açıyoruz ve konferansta tüm sorunlar çözülüyor. Bu, aramızda çeşitli seslerin ve ayrışmaların olmadığını kanıtlamaktadır.” O, toplantıyı ertelemenin mümkün olmadığını belirtti.

B. Şahtantinski Orconikidze'nin görüşlerini savundu.

Konferansın önemini özellikle göz önüne sermeye çalışan Orahelaşvilisorun yaratmak için hiçbir nedenin olmadığını belirtti, Moskova konferansı neredeyse tüm sorunları çözmüştür, onu ertelemek gerekmiyor. Gürcistan için Batum'dan başka tüm diğer konuların önemli değil, basit olduğunu söyleyerek ekledi: bizim bir karışık meselemiz vardır: Nahçıvan'ın Ermenistan ile Kuzey Batı sınırını belirlemek.

M. Hüseyinov yeniden konuşarak “müşavere herkes için zorunlu olan kararların alındığı konferans olarak nitelendirilebilir mi?” sorusunu verdi. Bekzadyan'ın müşavereni konferans diye nitelendirilmesine karşı çıkarak Ermenistan SSC Devrim Komitesinin Moskova antlaşması ile az tanıştığını, bazı meselelerin yerinde öğrenilmesinin, toplantının yolun başında olduğunu söyledi.

Legran iki farklı konuyu kesinleştirmeyi önerdi: 1. TBMM hükümeti ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında antlaşmanın temelini Moskova antlaşması oluşturuyor. 2. Kafkasya-Türkiye toplantısında Kafkasya cumhuriyetleri ortak görev yapıyorlar.

M. Hüseyinov çözümü zorunlu olan meseleleri kesinleştirmeyi, konferansı açısından önce tüm tartışmalı konuları özel toplantıda çözmeyi, konferansın ise bu kararları resmi olarak kabul etmesini önerdi.

Orahelaşvili toplantının sorunları ve kararları tüm katılımcılar için sadece konferansta değil, aynı zamanda yerlerde de zorunlu olduğunu belirtti.

Legran yeniden konuşma yaparak önceki tutumunu tekrar etti.

Bekzadyan, Türk tarafının görevi olmamasını esas getirerek konferansta Kafkasya Cumhuriyetlerinin bir taraf olarak yer almasının aleyhine olduğu için, bu meselelerin incelenmesinin önemli olduğunu belirtti. O, yerlerde çözülecek sorunların toplantıda kesinleşmesini önerdi.

Legran ise yukarıda ileri sürdüğü iki konuda karara gelinmesini önerdi.

M. Hüseyinov toplantının konferans adlandırılmasına dair teklifini tekrar ederek siyasi ve teknik nedenler yüzünden onun önemini azaltmamanın gerekliliğini belirtti.

Türkiye ile antlaşmayı imzalamak için özel hazırlık çalışmalarının yapılmaması ile ilgili konuların olmadığını belirten Orconikidze ne kadar zıplasa da, tüm temel, başlıca ve önemli sorunları çözen Moskova antlaşmasından yukarı zıplayamayacaklarını ekledi. O, parti disiplini açısından da Moskova'nın kararlarının bağlayıcı olduğunu belirtti. Orconikidze konferansın önemini azaltmamayı, sadece Türkiye ile antlaşmaya dair meselelerle kısıtlanmamayı, Moskova'nın Güney Kafkasya'nın tüm temsilcilerini çağırdığını belirtti. Onlar Moskova'dan geri döndükten sonra geniş programla bunu Konferans diye nitelendirmek olurdu. Orconikidze iki konuyu kıyaslamayı önerdi: tüm dış ve iç meseleler çözülmüştü, Türkler başlıca olarak Moskova Antlaşması'na göre Kafkasya cumhuriyetlerinin sınırlarını tanınmasına imza atmakla başarmışlardı.

Bundan sonra konuşma yapan Legran kararları kabul etmeyi teklif etti.

Orconikidze Türkiye ile konferansta tüm Kafkasya cumhuriyetleri ile ilgili ortak konuşma yapacağını belirtti.

Orahelaşvili ise Nahçıvan sınırına dair meseleyi müzakere etmeyi teklif etti. Bu konuda referans veren Şahtatinski belirtti ki, Çiçerin ondan Nahçıvan ile Ermenistan Kuzey Batı sınırının doğru olarak nereden geçmesini sorunca o, Kurt kapısından geçmesi cevabını vermişti. Bu zaman özel komisyon bizim askeri uzmanları çekerek Nahçıvan'ın Kuzey Batı sınırını çizerken Erivan guberniyasının Güney tarafını Nahçıvan'a katmıştı. O, meseleyi bilen uzman arkadaşlarla yerinde çözüm önerdi.

Legran Nahçıvan'ın Ermenistan ile Kuzeybatı sınırını belirlemek için Azerbaycan, Türkiye ve Ermenistan temsilcilerinden oluşan komisyon kurmayı teklif etti.

Bekzadyan, yerin görülmeden sınırın belirlenmeyeceğini belirtti.

Orconikidze Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerine sınırı yerinde doğru çizmeyi söylemelerini önerdi.

Birinci konuyla ilgili toplantı, TBMM hükümeti ile görüşmelerde tüm Kafkas cumhuriyetleri bir antlaşma tarafı gibi ortak katılacakları kararını aldı.

İkinci meseleye dair alınan kararda, Kafkasya cumhuriyetlerinin temsilcileri Moskova'dan geri dönmeyinceye kadar konferansın zamanının kesinleşmeyeceği belirtiliyordu. Fakat konferansın yapılacağı yer olarak Bakü veya Tiflis'i belirlemek arzu edilendir. Eğer TBMM Hükümeti toplantıyı Kars'ta yapmayı önerirse, ona itiraz edilmeyecektir. Fakat yer konusu emri vaki yapılamaz.

Üçüncü mesele hususunda toplantı, TBMM Hükümeti ile Kafkasya cumhuriyetleri arasında görüşmelerin temelini 16 Mart tarihli Moskova antlaşması oluşturduğu kararına vardı.

Dördüncü meseleyle ilgili, öncelikle Ermenistan ile Türkiye, ikinci etapta Gürcistan, üçüncü etapta Azerbaycan ile Türkiye arasında antlaşma ilişkilerinin kurulmasına dair konuların ele alınacağı kararı kabul edildi.

Beşinci konuda kabul edilen kararda, Moskova Antlaşması'nın III. paragrafı ile Ermenistan ve Nahçıvan arasında sınırın düzeltilmesi hakkının Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinden oluşan komisyona verildiği belirtiliyordu. Bu nedenle, konu Kafkasya-Türkiye toplantısında müzakereye sunulmalıdır. Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri sınırın, yerlerde etnografik prensiplere dayanarak, hem de nüfusun görüşleri dikkate alınarak belirlenmesine başlasınlar¹⁴.

Bolşevik Rusyası Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile yapılacak toplantısında tek antlaşma imzalanmasına ve sınıra dair komisyonda eşit, genel konferansta ise danışman oyla katılmak istiyordu. Bununla ilgili olarak 24 Mayıs 1921 tarihinde Legran, M. Hüseynov'a yazıyordu: "Azerbaycan HHİK ve Ermenistan HHİK'in Türkiye ile antlaşmayı hazırlaması gerekirdi. Böyle bir antlaşma hazırlandı mı, Türklerden haber var mı? Türkler birliklerini çektikten sonra (Mayıs ayında Türk birliklerinin Gümrü'den çıkarılması düşünülüyor. – M.Q.) ilişkilerin gelecekteki gelişimi hakkında teşebbüsün onlar taraftan gelmeli olmasına rağmen, susuyorlar. Rusya sınır meseleleri komisyonuna Türkiye ve Kafkasya cumhuriyetleri ile eşit hakla katılmak istiyor. Fakat Rusya

¹⁴Протокол совещания представителей Закавказских республик (Protokol soveşaniya predstaviteley zakavkazskix respublik) 07.05.1921–РГАСПИ, ф. 85, п.с/Турция, д.105, л.1-6. (RQASPI, f.85, p.s/Turçiya, d.105, l.1-6).

görüşmelere oyla katılmak istiyor. Çünkü antlaşmanın üç Kafkasya cumhuriyeti ile Türkiye arasında imzalanması gerekiyor”¹⁵.

Türkiye'nin Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile antlaşma imzalaması konusundaki pozisyonu Rusya'nın konumundan farklıydı. Türk diplomasisi her bir cumhuriyet ile ayrıca antlaşma yapmak istiyordu ¹⁶. Rusya-Türkiye antlaşması yapıldıktan sonra Ankara'ya giderken yol üstü Bakü'de kalan Yusuf Kemal'in ayrıca Azerbaycan-Türkiye antlaşmasını imzalamak önerisine Halk Dışişleri Komiseri M. Hüseyinov'a itiraz ederek, biz zaten kardeşiz, onu kâğıt üzerinde resmileştirmek gereksiz bir şeydir, diye söylemiştir. “Bakinskiy Raboçiy” gazetesine verdiği açıklamasında M. Hüseyinov şöyle söylüyordu: “Ben Yusuf Kemal Bey'e tüm Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile tek bir antlaşma yapmayı, bir takım belirsiz konuları, Nahçıvan üçgeni meselesini çözmeyi, Gümrü (Aleksandropol) antlaşmasını iptal etmeyi teklif ettim. Sonuç olarak, Azerbaycan'la ayrı değil, tüm Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile tek bir antlaşma ilişkileri kurmak konusunda genel fikir birliği konusunda tam mutabakata varıldı” ¹⁷.

Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin toprak taleplerinden rahatsız olan Çiçerin 29 Mayıs 1921 tarihinde Molotov'a gönderdiği mektubunda, Merkez Komiteden âcizane rica ediyordu ki, Kafkasya Sovyet cumhuriyetleri Moskova'da belirlenmiş sınırların değiştirilmesi talepleri ile Türkiye'ye çağrıda bulunmasınlar.

Çiçerin'in bu teklifleri nedensiz değildi. Çünkü bu zaman Svanidze Çiçerin'e yazmıştı ki, onlar Batum vilayetinin Güney bölümünü geri vermeyi Türkiye'den talep etmek istiyorlar. Çiçerin yazıyordu ki, biz Moskova antlaşması ile Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerinin belirlenmiş sınırlarının tanınması ile ilgili sorumluluk almış bulunuyoruz. Eğer aniden bu kararı değiştirmek isterlerse ve Batum vilayetinin Güney bölümünün

¹⁵Письмо Лeгрaнaнaимя М. Д. Гусейнoвa (Pismo Leqrana na imya M.D.Quseynova) 24.05.1921– ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 96, v. 3-4.

¹⁶Письмо Орахелешвилинаимя М. Д. Гусейнoвa. (Pismo Oraxelaşvili na imya M.D.Quseynova)–ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 91.

¹⁷Закaвказско-турецкaякoнференцияв Кaрсе (Беседaстoв, М. Д. Гусейнoвoм, нaркoминделoм AССР)–Гaз. “Bакинскийрaбoчий”, (Zakavkazsko-tureçkaya konferençiya v Karse (Beseda s tov. M. D. Quseynovim, narkomindelom ASSSR)–Qaz. “Bakinskiy raboçiy”, 09.10.1921, №230 (362).

Gürcistan'a verilmesini talep ederlerse, birincisi, bu, hiçbir durumda Türkiye tarafından kabul edilmez, çünkü hatta Moskova antlaşmasında sınırlarla ilgili konuda güçlkle anlaşmışlardı. İkincisi, bu, Türkiye'de en korkulu izlenim yaratacaktır ve işte bizim tarafımızdan imzalanan antlaşmanın hiçe sayılması olarak kabul edilecektir. Bu durumda Moskova antlaşması Türklerin gözünde Rus-Türk ilişkilerinin sarsılmaz temeli konumundan düşecektir. Ve onlar antlaşmaya sağlam olmayan, kâğıt parçası, dakikaların koşullarına bağlı olan gibi bakacaklar. Bu ise Türkiye'nin tüm politikasının yönünün değişmesini sağlayabilir ve böylece, bizim için hayli hasarlı olan sonuçlara getirebilir. Çiçerin'e göre, sırf bu yüzden Merkez Komitesi Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye ile sınırlarına dair aldığımız yükümlülüklerin müzakeresi meselesine yol vermemelidir¹⁸.

Ermeniler de asılsız arazi iddialarını sürdürüyorlardı. İstanbul'daki Fransızca yayınlanan Ermeni gazetesi "Le Reveil" 2 Haziran tarihli sayısında (№ 19) Menşevik Gürcüstanı'nın Ankara hükümeti yanında geçmiş diplomatik temsilcisi, şu anda ise Ermenistan'da diplomatik temsilcisi Simon Mdivani'den röportaj almıştı. O, Kafkasya gerçekliklerinden uzak olan Ermenilerin Türkiye'nin 6 vilayeti ve Akdeniz'e çıkışı konusunda düşündüklerini belirtiyordu. Onlar Avrupa'nın onlara Batum'u, Karadeniz'de liman verileceğine inanıyorlardı. Fakat Bekir Sami henüz Tiflis'teyken Ermenilerle buluşup Kemalcilerin ve Ankara hükümetinin Ermeni halkına karşı hiçbir iddiası olmadığını belirtmişti. Türkler Kuzey tehlikesine karşı bağımsız Kafkasya görmek istiyorlardı. Mustafa Kemal Ermenistan'ı Rusya ile kendi arasında tampon gibi görüyordu¹⁹.

G. Çiçerin 13 Haziran'da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat'a gönderdiği notasında belirtiyordu: "Türk Heyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'ne, sonra ise Gürcistan Cumhuriyeti'ne onların her biri ile ayrılıkçı antlaşma imzalamak önerisi bu iki cumhuriyet tarafından kabul edilmiştir; fakat ona böyle bir şart eklenmiştir ki, antlaşmanın Moskova

¹⁸Письмо Чичерина Молотову (Pismo Çiçerina Molotovu) 29.05.1921–РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.57, л.82. (RQASPI, f.159, op.2, d.57, l.82).

¹⁹Бюропечати при Наркоминдела ССРАрмении, Турцияи Кавказ, Бюллетень №2 (Бууро реçати при Наркоминдела SSR Армении. Турçија и Кавказ, Бууллетен №2) 10.06.1921-Гүрçистан Меркези Эн Yeni Тарих Арçиви (GMƏYTA), f.612, siy. 1, iş 114, v. 4.

Antlaşması'ndan yaranması gerekiyor ve Türkiye ile Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti arasında da yapılmalıdır... Türkiye'nin ve bu üç Sovyet cumhuriyeti toplantısında tasarlanması gerekiyor"²⁰. Rusya diplomasisine göre "...konferans Sovyet Rusyası ve Türkiye arasında Moskova'da yapılmış antlaşmayı tamamlamalıydı"²¹.

Böyle bir ortamda TBMM hükümeti Ankara'da Azerbaycan temsilciliğinin açılmasını istiyordu. Bununla ilgili olarak Türkiye'nin Bakü diplomatik temsilcisi Memduh Şevket'in başvurusuna cevap yazan M. Hüseyinov belirtiyordu ki, kardeş Türk ve Azerbaycan halklarının karşılıklı kardeşlik hislerinin ve Doğu dâhil Ortadoğu'ya ihtilaf ülkelerinin yarım sömürsünden kurtarmak amacıyla Türkiye ile Azerbaycan arasında yoğun ilişkilerin ve müttefiklik ilişkilerinin kurulmasını zorunlu kılmaktadır. Azerbaycan Sovyet hükümeti bu tarihi görevi gerçekleştirirken Türkiye ile kardeşlik ve müttefiklik ilişkilerinin, Türkiye ile Rusya arasında karşılıklı dostluk ilişkilerinin güçlendirilmesi için gerekenleri yapmıştır. Fakat Azerbaycan SSC hükümeti Sovyet ülkesinde dev kurumsal-yapılanma çalışmaları ve Kafkasya cumhuriyetleri ile ilişkileri kurmakla meşgul olduğu için Ankara'ya kendisinin sürekli yetkili temsilcisini göndermeye imkân olmamıştır. Şu anda ülke genelinde ilk kurumsal işler geride kaldığı ve Kafkasya cumhuriyetleri arasında ilişkiler kesin olarak kurulduğu için Azerbaycan SSC Devrim Komitesi Türkiye'ye yetkili temsilciliği acil göndermek konusunda karar almıştır²².

Azerbaycan temsilciliğinin açılması teklifi ile ikna olan Çiçerin bazı konuların özellikle dikkate alınması gerektiğinin önemini göz önünde bulundurarak M. Hüseyinov'a 19 Mayıs 1921'de gönderdiği telgrafında yazıyordu: "Ankara'da Azerbaycan temsilcisinin olmasının sadece yararı

²⁰Документывнешнейполитики СССР. Т. IV. М., 1960, с. 176 (Dokumenti vneşney politiki SSSR. T.IV.M., 1960, s.176).

²¹ A.g.e., s. 287.

²²Народныйкомиссариностранныхдел М. Д. Гусейнов- дипломатическомупредставителюправительства Верховного Национального Собрания Турции (Narodnyy komissar inostrannyx del M. D. Quseynov – diplomatıçeskomu predstavitelju pravitelstva Verxovnoqo Naçionalnoqo Sobraniya Turçii). – ARDA, f. 28, sıy.1 s., iş 68, v.82

olur. Fakat dikkate alınması gerekir ki, aday aşırı inanan, çabuk etki altına alınan, dolandırıcılık aletine dönüşmesin”²³.

Azerbaycan SSC HHİK önceleri Halk İşçileri Komiserinin Yardımcısı olarak görev almış İbrahim Ebilov’un adaylığını RSFSC HHİK’e sundu. G. Çiçerin 26 Mayıs tarihinde M. Hüseyinov’a telgraf göndererek “Ebilov’un adaylığının Türkiye’ye sunulmasını” beğendi²⁴. Haziran ayında İ. Ebilov Ankara hükümeti yanında Azerbaycan’ın yetkili temsilcisi görevine atandı²⁵. O, Azerbaycan ile Türkiye arasında ilişkileri güçlendirmeli ve Antanta ile mücadele eden Ankara hükümeti ile Rusya arasındaki ilişkilerin genişletilmesine yardım etmesi gerekti.

Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile Türkiye arasında konferansa hazırlık gittiği bir zamanda, 1921 yılının Haziran ayında Ermenistan ile Azerbaycan arasında toprak-sınır meseleleri yeniden gündeme getirildi²⁶. Anlaşılan, bu, Çiçerin’in yukarıda söylediğimiz “önlemler almazsak” fikirlerinin gerçekleştirilmesi için bir girişim oldu.

Ermenistan’ın iddiaları ile oluşan toprak meseleleri farklı düzeylerde ele alınmaya başlandı. 27 Haziran’da AK(b)P MK Siyasi ve Organizasyon Bürosu toplantısında Dağlık Karabağ hakkında mesele ele alındı²⁷. Ermenistan ile Azerbaycan arasında olan İhtilaf ülkelerini dikkate alarak RK(b)P MK Kafkasya Bürosu toplantısının 4 Temmuz’da gerçekleştirilen oturumunda (protokol No 11) tartışıldı. RK(b)P MK Kafkasya Bürosu toplantısının 5 Temmuz’da yapılan toplantısında da yeniden Dağlık Karabağ

²³ТелеграммаЧичеринанаимя М. Д. Гусейнова (Telegramma Çiçerina na imya M.D.Quseynova) 19.05.1921, №9233–ARSSA, f.609, siy1, iş 94, v.138.

²⁴ТелеграммаЧичеринаГусейнову (Telegramma Çiçerina Quseynovu) 26.05.1921– ARSSA, f.609, siy.1, iş 96, v.43.

²⁵Красный Азербайджаниреволуционная Турция, Назначениеуполномоченного (Krasny Azerbaydjan i revolyucionnaya Turçiya. Naznaçenie upolnomoçennoço)–Газ. "Бакинскийрабочий", (Qaz. Bakinskiy raboçiy’), 05.06.1921, №126 (259).

²⁶Справкао Нагорном Карабахе (Spravka o Naqornom Karabaxe)–ARSSA, f.1, siy.31, iş 186a, v. 39.

²⁷Заседание Оргбюрои Политбюро ЦКАК (б) П (Zasedanie Orqbyuro i Politbyuro ÇK AK(b)P) 27.06.1921–ARSSA, f. 1, siy. 74, iş 123, v. 88; Протокол №20 заседанияполитическогоиорганизационногобюро ЦКАК (б) П (Protokol №20 zasedaniya političeskoço i orqanizaçionnoço byuro ÇK AK(b) P) 27.06.1921–ARSSA, f.1, siy.31, iş 186a, v.49-50; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 135, v. 2.

sorunu tartışıldı (protokol № 12)²⁸. Azerbaycanlılarla Ermeniler arasında millî barışın gerekliliğini, yukarı ve aran Karabağ'ın ekonomik ilişkisini, Azerbaycan ile sürekli ilişkisini göz önüne alınarak Dağlık Karabağ önceki gibi Azerbaycan'ın sınırları içinde bırakıldı. Ona idari merkezi Şuşa olmakla geniş özerklik vermek karara alındı.

Konferansa hazırlık çalışmaları kolay gitmiyordu. Ona engel olan faktörler de vardı. 3 Temmuz'da Yusuf Kemal Azerbaycan SSC'ye nota göndererek Bakü'de yapılan görüşmelerde ortak antlaşmaya uygun olarak Moskova Antlaşması'nda öngörülen Azerbaycan'a ait olan meselelerin, Azerbaycan ile TBMM Hükümeti arasında tüm konuları tartışmak ve çözmek, karşılıklı ilişkileri belirlemek ve kurmak için heyet göndermeyi rica etti. Konferansın yapılacağı yer olarak Doğu orduları komutanı öncelikle Kars'ı gösterse de, Yusuf Kemal Halk Dışişleri Komiseri tayin edildikten sonra başlamış olduğu işi bitirmek için konferansın Ankara'da çağrılmasına izin verilmesini rica etti. Ankara'dan başka bir yerde konferansın çağrılması onu işinden ayırabilir ve o, işinde bulunamazdı. Türk hükümeti delegasyonlarına telgraf ve diğer ilişkiler için ortam yaratmaya söz verdi. Şimdiye kadar Ermenistan yönetimi ile konuşmadığını belirten Yusuf Kemal onların da Ankara'ya gelmesinden memnun olacağını söylüyordu²⁹.

Notada, Türkiye tarafı Türk hükümeti "... Telgraf bağlantısı konusunda tüm delegasyonlarına her türlü yardımı göstermeye hazırdır. Nitekim hükümetimiz bizim şehirde bulunan Rus hâkimiyet temsilcilerine şimdiye kadar olağanüstü derecede taviz vermiştir"³⁰, diye belirtiliyordu. Notada, konferans konusunda Ermenistan temsilcilerinin de rızasının alındığı belirtiliyordu. Eğer Erivan Sovyet Hükümeti bizi ikna etmek istiyorsa, o zaman temsilcilerini gönderir.

²⁸Протокол №2 Заседания Пленума Кавбюро ЦКПК (б) П (Protokol №2 Zasedaniya Plenuma Kafbyuro ÇK RK(b)P) 05.07. 1923–ARSSA, f.1, siy.2, iş 25, v.107-108.

²⁹Комиссарпоиностраннымделам Юсуф Кемалнародномукомиссаруиностранныхдел Азербайджанской ССР М. Д. Гусейнову (Komissar po inostrannim delam Yusuf Kemal narodnomu komissaru inostrannix del Azerbaydjanskoy SSR M. D. Quseynovu) 03.07.1921–ARDA, f.28s., siy.1, iş 66, v.6.

³⁰Nota Юсуф Кемалыкоминделу Азербайджанской Республики, Телеграмма Нацаренусанаимя Чичерина, Совершенносекретно (Nota Yusuf Kemalya komindelu Azerbaydjanskoy Respubliki. Teleqramma Naçarenusa na imya Çiçerina.Soverşenno sekretno) 05.07.1921-ARDA, f. 28, siy. 1, iş 49, v. 8.

M. Hüseyinov 21 Temmuz tarihinde Yusuf Kemal'e gönderdiği telgrafta Türk-Azerbaycanlı-Gürcü-Ermeni Konferansının Ankara'da geçirilmesini onaylamayacağını, Kars hakkında ise ermeni ve Gürcülerle masaya oturmanın mümkün olduğunu dile getirdi³¹. Fakat Gürcüler 31 Temmuz tarihte verdikleri nota ile Ankara'ya itiraz ederek, konferansın yapılacağı yer olarak Batum'u önerdiler³².

Kars konferansının yapılacağı yere ilişkin Azerbaycan tarafının dikkati çeken az da olsa bağımsız faaliyetleri Legranı rahatsız etti. O, 22 Temmuz'da M. Hüseyinov ve N. Nerimanov, kopyasını Çiçerin'e ve Orconikidze'ye gönderdiği telgrafında yazıyordu ki, ilk antlaşma uyarınca siz Kars'ta diğer cumhuriyetlerden ayrı konuşma yapmayacaksınız. Bizi kanıt karşısında bırakırsanız, bu kabul edilemez olur. RSFSC temsilcisinden habersiz gelecekte adımlar atmayacaksınız. Siz kısıtlanmış adımlar atmamalısınız. Cumhuriyetlerle antlaşmanız gerek. Ben sizden kararlılıkla rica ediyorum, gelecekte RSFSC'in yetkili temsilcisinin haberi olmadan böyle hareketler yapmayın³³.

Uzun tartışmalardan sonra konferansta heyet kurulu üyeleri onaylandı. 16 Ağustos'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi Kars'ta gerçekleştirilecek konferansta yer alacak heyetini aşağıdaki kadroyla teyit etti: Doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında TBMM'ye Sinop Milletvekili Rıza Nur, Burdur Milletvekili Edip, Kaymakam Kadri, komutan Talat ve Hilmi³⁴.

AK(b)P MK Siyasi ve Organizasyon Bürosu 26 Ağustos 1921 tarihli kararı ile Türkiye ile antlaşmayı imzalamak için temsilci Halk Adalet Komiseri Behbud Şahtahtinski tayin edildi³⁵. Azerbaycan'ın Halk Dışişleri komiserinin değil, Behbut Şahtahtinski'nin atanması bir taraftan, garip olsa

³¹Документывнешнейполитики СССР Т. IV, с. 227-228 (Dokumenti vneşney politiki SSSR, T.IV, s. 227-228).

³²A. g. e., s. 249.

³³Телеграмма Лeгрaнaнaиmя Гусейнoвaи Наримaнoвa (Teleqramma Leqrana na imya Quseynova i Narimanova) 22.07.1921–PГACПИ, ф.85, оп.с/Турция, д.100, л.3 (RQASPİ, f.85, op.s/Turçiya, d.100, l.3); ТелеграммаЛeгрaнa M. Д. Гусейнoвy (Teleqramma Leqrana M.D. Quseynovu) 22.07.1921–ARSSA, f. 609, siy. 1, iş 96, v. 47.

³⁴Kararname–T.C. BCA, 030.18.01.03.31.9.

³⁵Протокол №15 ПолитбюроЦКАК (б) П (Protokol №15 Politbyuro ÇK AK(b) P) 26.08.1921–ARSSA, f.1, siy.2, iş 17, v.1.

da, diğer yandan doğru bir karar idi. Çünkü Behbut Şahtahtinski Rus-Türk ilişkilerini detaylı şekilde bilen, bu süreçte yer almış, hem Rus hem de Türk görevlileri üzerinde etkisi olan bir devlet adamıydı.

Çiçerin TBMM Dışişleri Bakanlığı'na 8 Ağustos 1921 tarihli notasında Kars konferansının ne zaman başlayacağını sordu³⁶. Yusuf Kemal, Çiçerin'e gönderdiği 16 Eylül tarihli notasında Türk diplomasisi konferansın açılış gününü şöyle belirledi: 26 Eylül.³⁷

Artık belirtildiği üzere, Kars konferansına hazırlıklar sürerken Azerbaycan'da Dağlık Karabağ sorunu tartışılıyordu. 20 Temmuz 1921 yılı AK(b)P MK Siyasi ve Organizasyon Bürosu Karabağ'a ilişkin konuların geliştirilmesi için komisyon kurmayı karara aldı. 8 Ağustos tarihinde AK(b)P MK Siyasi ve Organizasyon Büro Karabağ'da durum hakkında meseleyi müzakere etti. Garayev ve Mirzoyan'ın raporu dinlenildi. Aslında raporu sadece Mirzoyan hazırlamıştı. Karayev ise ona kalemle bazı notlar düşmüştü. Mirzoyan, Ermeni köylüsü Bakü ile sıkı bağlantısı olmadan yaşayamadığını söylüyor diye raporunda belirtiyordu. Bu nedenle de Mirzoyan Karabağ sorununun çözümü için teklifte bulunuyordu: Azerbaycan HKS'ye ve AzMİK'e ve parti açısından doğrudan bağlı olan, merkezi Hankendi olmak üzere tüm Karabağ idari birimi ayrılınsın. Ona fikrince, bu, tüm Karabağ sorununun çözümüydü.³⁸

AK(b)P MK Siyasi ve Organizasyon Bürosu'nun 26 Eylül düzenlenen oturumunda (protokol no30) bu konu yeniden tartışıldı. Oybirliği ile bir karar alındı: "Kafkasya Bürosu'ndan talep edilsin ki, Dağlık Karabağ'ın özerk birime ayrılması hakkında kendi kararını yeniden gözden geçirsin; o zamana kadar özerklik ilan etmemeli.

³⁶Документывнешнейполитики СССР, Т. IV, с. 255 (Dokumenti vneşney politiki SSSR. T.IV, s. 225).

³⁷Закавказско-турецкаяконференцияв Карсе (Беседастов, М. Д. Гусейновым, наркоминделом АССР)–Газ. "Бакинскийрабочий", (Zakavkazsko-tureçkaya konferençiya v Karse (Beseda s tov. M. D. Quseynovim, narkomindelom ASSR)–Qaz. "Bakinskiy raboçiy"), 09.10.1921, №230 (362).

³⁸Протокол №27 заседанияполитическо-организационногоБюроЦКАК (6) П (Protokol №27 zasedaniya političesko-orqanizaçionnoqo byuro ÇK AK(b)P), 08.08.1921–ARSSA, f.1, siy.2, iş 19, v.3.

Nerimanov ve Bünyatzade ise Kafkasya Bürosunun kararının kısa süre içinde gerçekleştirilmesini talep ettiler. Oluşturulan komisyon Azerbaycan MİK'in oturumu bitene kadar Karabağ'a giderek belgeler toplaması gerekiyordu"³⁹.

Kars Konferansı süresince Dağlık Karabağ'a dair yapılan tüm bu tartışmaların amacı belliydi; Azerbaycan'a baskı yapmak, Türkiye ile yaklaşmayı ve konferansta bağımsız hareket etmeyi önlemek, Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasına engel olmak; Güney Kafkasya cumhuriyetlerini kendisine daha sıkı bağlarla bağlamak.

³⁹Протокол №30 заседания организационно-политического бюро ЦКАК (б) П (Protokol №30 zasedaniya političesko-orqanizaçionnoqo byuro ÇK AK(b)P), 26.09.1921–ARSSA, f.1, siy. 31, iş 186a, v.51-52; Справка, (Spravka)–ARSSA, f.1, siy.31, iş 186a, v.40.

SEVR TASLAĞINA KARŞI İSTANBUL VE ANKARA HÜKÜMETLERİNİN TAVRI

Mustafa BUDAK*

Sevr Barış Antlaşması, I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Batılıların (Avrupalıların) Türklerle imzaladıkları iki antlaşmadan-diğeri Lozan antlaşması- biridir. Aynı zamanda Versay modeli üzerinde yapılmış bir antlaşmadır. Bilindiği gibi Versay antlaşması, galip Batılı devletler tarafından mağlup Almanya'ya imzalatılmış bir antlaşmadır. Bu antlaşma öyle bir antlaşma ki, I. Dünya Savaşı'nın mağlup devletlerine imzalatılmış antlaşmalara, dayandığı esaslar, antlaşma tarzı ve doğurduğu sonuçlar itibariyle "model" niteliğindedir. Versay modelinin en belirgin özelliği "dikte edilmiş olması"dır. Dolayısıyla Sevr antlaşması, sebebi ne olursa olsun Osmanlı Devleti'ne "dikte edilmiş bir antlaşma"dır¹. Zaten bu antlaşmanın hem o günlerde, hem de günümüzde bazı tartışmalara konu olması söz konusu özelliğinden dolayıdır.

Sevr'in ikinci bariz özelliği, imzalanmasına rağmen onaylanmamış² bir antlaşma olmasıdır. Nitekim Sevr antlaşması ne Osmanlı Meclis-i Mebusanı

*Doç. Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı.

¹Edward Hallet Carr, **International Relations Between The Two World Wars 1919-1939**, Mac Milland Co., Londra, 1947, s. 4-5, 15.

²Milletlerarası antlaşmaların tasdiki, devletler hukukunca zorunludur. Devletler Hukukçusu Edip Çelik'e göre "Onaylama, görüşmeler sonunda kesin şeklini alarak imzalanan ya da milletlerarası teşkilatça hazırlanan antlaşmanın devletin anayasası gereğince yetkili organ tarafından kabul edildiğini gösteren bir iç hukuk tasarrufudur. Bkz. E.Çelik, **Milletlerarası Hukuk**, I, İstanbul, 1965, s. 114-115; Onay meselesine Sevr'in Osmanlı Devleti tarafından onaylanmaması üzerinden bir yorum için bkz., Sina Akşin, **İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 219.

ne de Sultan Vahdeddin tarafından onaylanmıştır³. Bu onay meselesi, daha Sevr antlaşması resmen onaylanmadan önce devrin gazetelerinde de tartışılmış ve Osmanlı anayasası gereğince Meclis-i Mebusan tarafından tasdik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁴ ki, bu da yapılmamıştır. Bundan dolayı Sevr antlaşması, Devletler Hukuku'nca "onaylanmayan"⁵ ve "hükümsüz" bir antlaşmadır. Hatta Yılmaz Altuğ'a göre onaylanmadığından dolayı akdedilmiş kategorisine bile girmeyen bir tasarıdan ibarettir⁶.

Hemen belirtelim ki, Sevr antlaşması için sadece günümüzde "tasarı", "barış projesi" "onaylanmayan antlaşma" gibi nitelermelerde bulunmuş değildir. Devrinde de "Sulh projesi"⁷, "Sulh Muahedenamesi"⁸ "Muahede-i Sulhiyye"⁹, "Türkiye Muahedesi"¹⁰, "Türk Muahede-i Sulhiyyesi"¹¹, "Türk

³Bu konuda, Sultan Vahdeddin 1923 tarihli ünlü beyannameinde şunları ifade etmişti: "...ben Sevr muahedesini kesb-i kat'iyet etmiş addolunacak surette tasdik etmedim. Mes'elenin kat'iyet kesbetmesi Meclis-i Mebûsanın kabulünden sonraki tasdikime mütevakıf olduğunu ve hakk ü adaletle te'lif olunamayacak surette gayr-i tabii olan böyle bir muahedenin devam ve tekrarr edemeyeceğini bildiğinden hakkımızın anlaşılmasına müsâid zamanın hulûlüne gelmesine kadar vakit kazanmak tarikinde devam ile muahedenin hükümetçe kabulüne taraftar göründüm.", Kadir Mısıroğlu, **Bir Mazlum Padişah Sultan Vahdeddin**, Sebül Yayınları, İstanbul, 2005, s. 255-256.

⁴Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hakimiyet-i Milliye'de bu konu iki yazıda ele alınmıştır. Birincisi, meseleyi doğrudan iç hukuk meselesi olarak değerlendirmiş ve Meclis-i Mebusan'ın tasdikinden bahsetmiş ama bu tasdik yapılmış olsa bile Ankara'daki BMM'nce zaten tanınmayacağı belirtilmiştir. Bkz., "Sulhun İmzası", **Hakimiyet-i Milliye (HM)**, 17 Temmuz 1920; İkinci yazı ise Sevr'in imzacı devletlerin meclislerince imza edilmesinin gerekliliğine temasla bu konuda imzacı devletlerin daha şimdiden kendi çıkarları yüzünden imzalama hususunda tereddüde düştükleri üzerinde durmuştur. Bkz., "İmzadan Sonra", **HM**, 13 Ağustos 1920; Ayrıca, Vakıf gazetesi de, antlaşma imzalanırsa bile Meclis-i Milli tarafından onaylanmasının gerekliliğinden söz etmiş ve fakat, olağanüstü şartlardan dolayı bu tasdiki Padişahın yapabileceği üzerinde durmuştur. Bkz., "İki Acı İhtimal Karşısında Mühim Bir Karar", **Vakit**, 24 Temmuz 1920.

⁵"Onaylanmayan Andlaşmalar: Sevr", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 32, Mayıs 1970, s. 20.

⁶Altuğ, a.g.m., s. 20.

⁷"Mühlet Uzatılmalı", **İleri**, nr.859, 3 Haziran 1336; "İmza mı Ta'dil mi?", **İleri**, nr.862, 6 Haziran 1336; "Son Gayret", **İleri**, nr.870, 14 Haziran 1336; "Bologna Konferansı", **İleri**, nr.878, 25 Haziran 1336.

⁸"İmzadan Sonra", **HM**, 13 Ağustos 1920.

⁹Hükümetimizin Cevabı: Ekalliyetler Meselesi", **İleri**, nr.863, 7 Haziran 1336; "Hükümetimizin Cevabı: Mesail-i Askeriyemiz", **İleri**, nr.866, 10 Haziran 1336; "Konferans Huzurunda", **Vakit**, 16 Temmuz 1920; "İki Acı İhtimal Karşısında Mühim Bir Karar", **Vakit**, 24 Temmuz 1920.

Muahedesi"¹², "Türk Sulhu"¹³, "Ahidname"¹⁴, "San Remo Muahedesi"¹⁵, "San Remo Suikası"¹⁶ gibi farklı adlarla anıldığını bilmekteyiz. Hatta Mustafa Kemal Atatürk bile Sevr Antlaşması'ndan söz ederken "Sevr projesi" demiş ve bunun Mondros mütarekesinden Lozan Antlaşması'na kadar geçen süreçte İtilaf Devletleri tarafından Türkiye'ye teklif edilen "dört sulh şeraiti"nden biri olduğunu belirtmiştir¹⁷. Ayrıca "Sevr ahitnamesi" nitelemesinde de bulunmuştur¹⁸.

Şurası bir gerçek ki, bilinenin aksine, Sevr antlaşma taslağını o devir Türkiye'sinde çoğu siyasi kişilik olumlu değerlendirmemiştir¹⁹. Bu konuda antlaşma taslağına ilk tepkiyi, Osmanlı hükümeti adına "antlaşma taslağı"na almaya giden Tefik Paşa göstermiş ve 12 Mayıs 1920'de, İstanbul'a

¹⁰"Son Gayret", **İleri**, nr. 870, 14 Haziran 1336; "Murahaslarının Avdeti: Hükümetimizin Cevabı", **İleri**, nr.875, 22 Haziran 1336; "Bologna'da Bize Dair Verilen Karar", **İleri**, 24 Haziran 1336.

¹¹"Türkiye ve Yunanistan", **İleri**, nr.875, 22 Haziran 1336.

¹²"İmza Günü", **Vakit**, 12 Ağustos 1920.

¹³"Sulhumuz ve Avrupa Gazeteleri", **HM**, 15 Temmuz 1920.

¹⁴"İki Acı İhtimal Karşısında Mühim Bir Karar", **Vakit**, 24 Temmuz 1920.

¹⁵"San Remo Muahedesi", **HM**, 18 Temmuz 1920; "San Remo Akıbeti", **HM**, 26 Temmuz 1920.

¹⁶"San Remo Akıbeti", **HM**, 26 Temmuz 1920.

¹⁷Kemal Atatürk'ün bahsettiği dört barış projesinden birincisi Sevr (10 Ağustos 1920), ikincisi Londra Konferansı (12 Mart 1921), üçüncüsü, Paris Konferansı (Mart 1922) ve dördüncüsü ise Lozan (24 Temmuz 1923)'dir. Bunlardan mukayeseli bir şekilde söz etmiştir. Ayrıca, Atatürk, özellikle Sevr projesinin TBMM'ce bir münakaşa zemini bile bulamadığını belirtmek suretiyle Sevr'e karşı olumsuz tavrını da ortaya koymuştur.Bkz., **Nutuk**, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 750-767.

¹⁸Bu sözü de 17.1.1921'de, Londra Konferansı öncesinde verdiği bir gazete mülakatında söylemiş ve "İstiklal-i siyasi, adli, iktisadi ve malimizi imhaya ve binnetice hakk-ı hayatımızı inkâr ve matuf olan Sevr ahitnamesi bizce mevcut değildir." demiştir. Bkz., **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (III)**, 5.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 22-23.

¹⁹Bu kişilerden biri Sultan Vahdeddin idi. Sultan, Sevr taslağını görünce "Bu Sevr antlaşması mecelle-i mesâibdir (musibetlerle dolu bir antlaşmadır) Fakat nakş-ı ber âbdır (fakat su ile yazılmıştır) demişti. Bkz., **Vahdeddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor (Milli Mücadele ve Sürgün Yılları)**, Hazırlayan Osman Öndeş, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.247-248; Ayrıca, 22 Temmuz 1920 tarihli Saltanat Şurası'na katılmış olan Hadi Paşa da Sevr taslağının hayırhah bir belge olmadığını farkındaydı. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum bir "var olmak ve yok olmak meselesidir. Yok olmak inkırazdır. Bir saltanat hakkında inkırazdan daha kötü bir şey düşünülemez." idi. Buna rağmen Paşa, Sevr antlaşmasının imzalanmasından yanaydı.(Bkz., Münir Sirel, "Sevr Anlaşmasını Kabul Eden Saltanat Şurası Tutanağı", **Belgelerler Türk Tarihi Dergisi**, S 4, Ocak 1968, s. 18). Sonunda, Hadi Paşa, Sevr antlaşmasının altına imza koyanlardan biri oldu.

gönderdiği bir telgrafta, söz konusu barış şartlarının istiklal ve hatta devlet kavramlarıyla "kabil-i telif" edilemeyeceğini ifade etmiştir²⁰. Aynı şekilde Damad Ferid Paşa'ya 17 Mayıs'ta gönderdiği bir mektupta ise teklif edilen şartların "Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığını sona erdirmeyi amaçladığını söylemiş ve "uygulanamaz ve tamamen ta'dile muhtaç" olduğunu belirtmiştir²¹. Tevfik Paşa'ya göre "hük-m-i idamı mahkûm imza etmez"²² Devrin gazetelerinin çoğunda da genel hava, bu barış taslağının bir projeden öteye geçemeyeceği idi. Özellikle, İleri gazetesi kendisinden emindi ve Sevr taslağına "proje demektedir"²³:

"Sulh projesi ne kadar ağır ahkâmı muhtevi bulunursa bulunsun, imza ve tasdik tarihine kadar bizim için yine projeden ibaret kalır. Hatta şerâit-i mevcûdeden bir kısmı tedâbir-i musîbeyi de mutazammın olsa terazi-i tarafeyn husûle gelmeden mevki'-i tatbîke vaz'edilemez."

Diğer taraftan TBMM'nin Sevr taslağına yaklaşımı da Tevfik Paşa'dan farklı değildi. Nitekim TBMM, bu taslaktan, 56. Fırka Komutanı Bekir Sami Bey (Günsav)'in 30 Nisan 1920 tarihli İleri gazetesinden alarak gönderdiği 20 Mayıs tarihli telgrafının 22 Mayıs tarihli ikinci oturumda okunmasıyla haberdar olmuştu. Tabiatıyla bu antlaşma taslağına tepkiler şiddetliydi. Karahisar-ı sahip milletvekili Nebil Efendi kısa ve açık olarak "Boşuna yorulmuşlar. Türkiye'yi yok diye idiler, daha iyi ederlerdi" diye tepkisini ortaya koyarken Erzurum milletvekili Necati Bey ise Avrupa'dan öğrendikleri "efkâr-ı insaniye"nin tamamen silindiğini söyledikten sonra Avrupalıların hür bir milleti öldürmek istediklerinin anlaşıldığını söylemiş ve "Bize hukukdan, haktan bahsettiler. Bize Wilson prensiplerinden, hürriyet

²⁰Galip Kemalî Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler(Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 1918-1922)**, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 234.

²¹Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, 2.baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 60.

²²Bu veciz ifadeyi Paşa, oğlu Ali Nuri'ye yazdığı 12 Mayıs 1920 tarihli mektubunda kullanmıştı. Bkz., Şefik Okday, **Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, İstanbul, 2007, s. 54; Ayrıca, Sevr taslağıyla ilgili ilgi çekici bir değerlendirmeyi Tevfik Paşa heyetinden Şevki Berker, aynı zamanda yazarın babası olan Ali Nuri Bey'e yazdığı mektupta yapmıştı: "Muahhededen ziyade idam kararı mahiyetini haiz olan bu ilamı imza edecek olan hiçbir Türk ve Müslüman bulunamaz. Bize teklif edilen muahedeyi kabul ve imza etmek hakk-ı hayatımıza kendi elimizle hatime çekmekten başka bir şey olamaz, bu da intihar demektir ki, akıl ve şuuruna malik olan hiç kimse yapamaz.", Okday, **a.g.e.**, s. 54.

²³"Mecburî Bir İhtiyat", İleri, nr.861, 5 Haziran 1336.

ve istiklal düsturlarından bahsettiler. Görüyoruz ki, bunlar bizim gibi saf ve samimi insanları aldatmak için maskeden başka bir şey değilmışler." demek suretiyle Avrupa'ya karşı "hayal kırıklığını" ifade etmişti. Konya milletvekili Refik Bey'e göre bu taslak "kizb-i mahz olan iddia" idi ve İngiltere'yi "...bugün tarihi adalet namına hayâ ve istikrah edilecek bir vesikayı cihan-ı insaniyete tevdi' etti" diyerek suçlamıştı. Aynı şekilde Ali Şükrü Bey (Trabzon), Mustafa Necati Bey (Saruhan), Hamdullah Suphi Bey (Antalya) gibi milletvekilleri de Sevr barış şartlarının birer "idam hükmü"nde olmasından dolayı kabul edilemezliğini vurgulamışlardı²⁴.

Bununla yetinmeyen I.TBMM, Sevr taslağına karşı kurumsal bir hamle yapmış ve 7 Haziran 1920 tarihli bir kanunla 16 Mart 1920'den bu yana İstanbul hükümetleri tarafından imzalanmış veya imzalanacak hiçbir antlaşmayı kabul etmeyeceklerini, geçersiz sayacaklarını ilan etmiştir²⁵.

Görüldüğü gibi Sevr barış taslağı, farklı tarzlarla da olsa gerek İstanbul'da ve gerekse Ankara'da büyük tepkiyle karşılanmış ve kabul edilemeyeceği açıklanmıştı. Ancak bu süreçte, İstanbul (hükümet ve bazı gazeteler) barış taslağının ağır hükümler içerdiğini kabul etmekle beraber çaresizlik ve daha ağır yaptırımlarla karşılaşma endişesi/korkusu yüzünden antlaşmanın imzalanması taraftarıydı. Dahası, onay sürecinin taraflar açısından uzamasından medet ummaktaydılar. Buna karşılık Ankara (Mustafa Kemal Paşa ve TBMM) barış taslağının kabul edilemezliğini vurgulamaktan başka "topyekûn mücadele"den yanaydı. Üstelik İstanbul'daki hükümetin meşruiyetini gittikçe kaybettiğinin, etkisiz kaldığının da farkındaydı ve kendisinin zaman geçtikçe ve de güçlenerek Anadolu'da yeni bir iktidar odağı haline geldiğini görmekteydi.

Bu bildirinin amacı, Sevr barış süreci dediğimiz böylesi bir süreçte, çoğunluğun "kabul edilemez, reddi gerekir" dediği "Sevr barış taslağına

²⁴Nitekim şu sözler, Hamdullah Suphi Bey'e aitti: "Sulh bir idam kararından başka bir şey olmayacaktı. Bütün vekâyi, ayrı ayrı ve adım adım bize karşı hazırlanan suikastın merhalelerini birer birer gösteriyordu." Bkz., **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, II, 2. baskı, TBMM Matbaası, Ankara, 1940, s. 11-20; Değerlendirme için bkz., Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika**, I. basım, Küre Yayınları, İstanbul, 2002, s. 205-206.

²⁵7 Haziran 1336 (1920) tarihli 23 numaralı kanun, **Düstûr**, Üçüncü Tertip I (İkinci Basılış), Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1953, s. 13.

karşı" İstanbul ve Ankara hükümetleri tarafından ortaya konulan iki metni mukayeseli bir şekilde değerlendirmektedir.

Bilindiği gibi I. Dünya Savaşı'nın galip devletleri, 18 Ocak 1919'da Paris'te bir konferansta bir araya geldiler. Lozan'a kadar devam edecek bir barış sürecini başlatan bu Paris Konferansı'nın temel amacı, Almanya ve Osmanlı Devleti gibi savaş mağlubu devletlere ayrı ayrı antlaşmalar dikte ettirmektir. Bunların birincisi, Almanya ile imzalanan/dikte ettirilen 28 Haziran 1919 tarihli Versay antlaşması idi²⁶. Galipler, Almanya'nın "işini bitirdikten sonra" genişlettikleri işgallerin etkisiyle 22-26 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda "Türkiye barışı" nı hazırladılar²⁷ ve sonunda, barış taslağını 11 Mayıs 1920'de Paris'te Osmanlı Devleti'ni temsilen Ahmet Tevfik Paşa'ya verdiler²⁸. En önemlisi, cevap ve imza için bir ay mühlet tanıdılar. İşte her iki metin de bu süreçte ortaya çıkmış olup Sevr barış taslağına karşı İstanbul ve Ankara hükümetlerinin birer cevabıdır.

Bu metinlerden birincisi, Osmanlı Devleti tarafından Sevr barış tasarısına karşı hazırlanan ve 25 Haziran 1920'de Paris'te İtilaf Devletleri Onlar Konseyi'ne sunulan muhtıradır. Takvim-i Vekayi'deki resmî adıyla "Hey'et-i Murahhasa-i Osmaniye Tarafından Sulh Konferansı'na Verilen Cevap Layihası"dır²⁹. Bu cevabî tasarı³⁰, dibace başta olmak üzere siyasi, beriye, bahriye ve cevviye (kara, deniz ve hava), maliye, uhud-ı atika (adlî imtiyaz) ve hatime (sonuç) gibi altı bölümden oluşmaktadır. Söz konusu

²⁶Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 145-148.

²⁷Cemil Bilsel, **Lozan I**, İstanbul, 1933, s. 297-299; Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması**, Ankara, 1976, s. 54-57, Rıfat Üçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Genişletilmiş 4.baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 514; Bu muhtıranın Mondros sonrası Osmanlı Devleti'nin hazırladığı 12 Şubat 1919 muhtırası ile 23 Haziran 1919 tarihli muhtıranın karşılaştırmalı bir analizi tarafımızdan bir başka çalışmamızda yapılmıştı. Bkz., M. Budak, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeninin Kurulmasına Osmanlı Devleti'nin Bakışı", **Modernite ve Dünya Düzenleri**, Derleyen: Mesut Özcan-Muzaffer Şenel, Klasik Yayınları, İstanbul, 2010, s. 157-178.

²⁸G. Kemali Söylemezoğlu, **a.g.e.**, s. 231-233; Kurat, a.g.e., s. 57.

²⁹25 Haziran 1336 (1920) tarihli bu layiha, **Takvim-i Vekayi (TV)'nin**, 3905, (17 Temmuz 1336), 3907 (19 Temmuz 1336), 3908 (20 Temmuz 1336), 3909, (21 Temmuz 1336) numaralı sayılarında yayımlanmıştır. Ayrıca, bkz., Seha L. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977, s. 8-37 (Bundan sonra **Çöküş Belgeleri** olarak geçecektir).

³⁰Bundan sonra 25 Haziran muhtırası diye geçecektir.

muhtıra, Osmanlı hükümetinin çeşitli nezaretlerinde kurulmuş komisyonların hazırladıkları raporlar üzerine temellendirilmiştir. Yani, altı asırlık devlet geleneğine uygun olarak ciddiyetle muhtıra hazırlanmıştır. Bundan dolayıdır ki, Baskın Oran'a göre bu muhtıra "hem üslûp hem öz hem de güçlü hukuk bilgisi bakımından muhtevalı bir belge"dir. Yine ona göre, "çok çarpıcı analizler bütünü" olan bu muhtıra "kimi özgül argümanları" bakımından "Lozan'ın Öncülü Bir Onur Anıtıdır"³¹.

Bu muhtıra hakkında söylenebilecek bir başka husus, dibacesinde de yazıldığı gibi Sevr taslağının Versay antlaşmasından az şiddetli olmadığı ve hatta şiddet itibariyle hiçbir şeyle mukayese edilemeyeceği düşüncesini içinde barındırmasıydı. Özellikle, Sevr taslağının sert hükümler içermesi, yüzyıllardır eşitlik, adalet, insan hakları, istiklal, milletlerin kendi kendini yönetme hakkı gibi kavramların savunuculuğunu yapan Batılıların bu çelişkili ve samimiyetsiz tavırları karşısında hem bu kavramlara ve hem de Batılılara karşı güvensizlik duygusuyla birlikte hayal kırıklığı meydana getirmiş ve bu da cevabî muhtıranın geneline hâkim olmuştur. Nitekim muhtıradaki hâkim olan bir başka görüş ise, Sevr taslağındaki tek hakikatin Osmanlı Devleti'nin taksiminden başka bir şey olmadığı idi. Muhtıraya göre, bu kabul edilemezdi; tamamen değiştirilmesi gerekmekteydi. Çünkü amaç, Türkiye'nin "sulhen imhası" idi. İlgi çekicidir ki, muhtıra, bu imhanın kolay olmayacağını hatırlatmakta ve "imhaya karşı direniş"ten bahsetmekteydi:

"Çünkü hakkını ve istiklalini müdafaaya azim bulunan on iki milyonluk bir halkı öyle az bir zaman içinde ve suret-i kat'iyede sulhan imha edebilmenin mümkün olabileceğini hiç kimse tasavvur edemez."

İkinci metin ise "Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi" adı verilen ve TBMM'nin görüşlerini yansıtan 48 sayfalık bir metindir. Daha önce, söz konusu metin, Mete Tunçay tarafından "Sevres'e Karşı Anadolu'nun Bir Yayını" adıyla yayımlanmış³² ise de pek fazla analiz edilmemiştir. M. Tunçay'ın risale dediği bu metinde yazarının adı

³¹Baskın Oran, "Lozan'ın Öncülü Bir Onur Anıtı: Müttefiklerin Sevr Barış Tasarısına Osmanlı Hariciyesinin Yanıtı", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Bildiriler**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 259.

³²Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XXXIV, Aralık-1978-Ocak 1979.

bulunmamaktadır. Fakat M. Tunçay, Halide Edip Adıvar'ın şahitliğinde bu metnin yazarının Yusuf Hikmet Bayur olduğunu ifade etmiştir³³.

Ankara'nın risalesi, bir giriş (medhal: mütareke), bizden ayrılan vilayetlerimiz, Kanun-i Esasiye, Ahkâm-ı Adliye ve Ekalliyetlerin Hukuku, Ahkâm-ı Askeriye, Bahriye ve Havaiye, Teftiş ve Teşkilat Heyetleri, Ahkâm-ı Maliye, Ahkâm-ı İktisadiye ve Ticariye ile Hülasa (muahede tatbik olursa) şeklinde sekiz bölümden meydana gelmektedir. Hazırlanmasındaki amaç, "meş'um (uğursuz) addedilen bir antlaşmanın esaslarının milletin dikkatine sunmaktır"³⁴.

Hemen belirtelim ki, aynen cevabî muhtıradaki olduğu gibi bu risale de Sevr'in "ağır aksamından" ve verdikleri sözleri tutmadıklarından hareketle İtilaf Devletlerine karşı güçlü bir güvensizlikten söz etmektedir. Bu bağlamda sadece Wilson'un 14 ilkesi ile 5 Ocak 1918 tarihli Lloyd George'un nutku (Türklerin çoğunlukta oldukları yerler Türklere bırakılacak vurgusunun yapıldığı nutuk) hatırlatılmaktadır. Risaleye göre, İngiltere, Türkiye ve Türklere karşı "zalimane bir siyaset izlemiştir. Bu siyaset, Türk aydınlarının Malta'ya sürülmesi, Wilson'un 12.maddesine aykırı olarak İzmir, Edirne, Antep, Urfa, Erzurum başta olmak üzere Türk şehirlerinin Yunan, Fransız ve Ermenilere verilmesi şeklinde bir seyir izlemiştir"³⁵.

Anlaşılan o ki, risale yazarı ya da daha doğru deyimle Milli Mücadele'nin önder kadrosu İtilaf Devletlerine güvenmemektedir. Mütareke ve sonrası gelişmeler ortadadır ve haklıdırlar. Bundan dolayı Sevr antlaşması- metinde de Sevr muahedesi yazılı- "bu kadar ağır olmakla beraber yine bizi aldatmak için yapılan bir "eser-i habasettir"³⁶. Sözün özü, risaleye göre, Sevr antlaşması ağır hükümler içermektedir.

Bu risalenin bir başka özelliği, Sevr taslağı hakkında durum tespitleri yapması ve çözüm teklifleri sunmasından daha ziyade gelecek ve istiklalini kazanılması hakkında yüksek inanç ve güvene sahip olmasıydı. Şu sözler Ankara risalesinde yazılıdır³⁷:

³³A.g.m., s. 111-112.

³⁴Tunçay, s. 146.

³⁵Tunçay, s. 113-114.

³⁶Tunçay, s. 114

³⁷Tunçay, s. 146.

"Türk milleti esareti kabul etmeyecektir. Çünkü hür ve müstakil olan adam kendi rızasıyla kulluğa bahusus garb kapitalizminin kulu olmağa razı olamaz. Bu sebepten Anadolu ve Türk milleti istiklalini muhafaza edecek ve galebe çalacaktır. Çünkü Hak onun tarafındadır."

Anlaşılan o ki, her iki metin de Sevr taslağına bakış, büyük oranda benzerlik göstermektedir. Sadece Ankara risalesine hâkim olan görüş, istiklalden ve gelecekte ümitli olmasıydı. Biz burada daha fazla metinlerin içeriğinden bahsetmeyeceğiz. Buna karşılık, Boğazlar ve İstanbul, İzmir, Trakya ve Edirne, Vilayat-ı Şarkiye, Kürdistan gibi Türkiye'den ayrılacak vilayetler, azınlıklar, malî, iktisadi ve ticari imtiyazlar, kara deniz ve hava kuvvetleri (ahkâm-ı askeriye) gibi meseleler hakkında her iki metinde savunulan görüşleri karşılaştırarak değerlendireceğiz.

Boğazlar ve İstanbul: Bu konu, İstanbul hükümetinin 25 Haziran tarihli muhtırasında hem ayrı ayrı ve hem de geniş olarak yer almıştır. Her şeyden önce İstanbul hükümeti, Boğazların açıklığı ilkesini ön kabul olarak benimsemektedir. Ancak, bir Boğazlar Komisyonu'nun kurulmasına taraftar değildi. Bundan dolayı, söz konusu muhtırada, İstanbul'un içinde Osmanlı Devleti'nin yanında bazen üzerinde bir Boğazlar Komisyonu'nun varlığı, Osmanlı Devleti'ni iç ve dış istiklalden mahrum bırakacağı ve üstelik uluslararası taahhütler yükleyeceği gerekçesiyle eleştirildi. Muhtıraya göre, bir taraftan bir devletin bekasını istemek diğer taraftan ise ondan ise birtakım sorumlulukları yerine getirmesini talep etmek doğru değildi. Çünkü "hürriyetsiz mesuliyet tasavvur edilemeyeceği aşikârdır." Ayrıca muhtırada, komisyonda büyük devletlerin iki oy diğerlerinin bir oy hakkının olması, devlet içinde ayrı bütçe ve hukuka sahip bulunması-ki bu husus muhtırada devletin "hakk-ı istiklaline doğrudan tecavüz" olarak görülmüştü.- ve Boğazlar Komisyonu'nun Cemiyet-i Akvam ahitnamesinin ortaya koyduğu hukuki esaslar arasında olmaması gibi keskin eleştirilerde bulunulmuştur. En önemli eleştirisi ise Boğazlar Komisyonu'nun Türkiye'nin "hakk-ı istiklal, hakk-ı beka ve hakk-ı emniyet"ine doğrudan doğruya vahim bir şekilde hâlel getirecek olmasıdır³⁸.

³⁸TV, nr. 3907, 19 Temmuz 1336; **Çöküş Belgeleri**, s. 13-19.

Esas itibariyle Ankara, Boğazlar ve İstanbul hakkında İstanbul hükümetinden farklı düşünmemekteydi. Boğazların açıklığı ilkesi kabul edilmekle beraber bir Boğazlar Komisyonu'nun kurulması, kendisine mahsus bayrağı, teşkilatı, bütçesi ve çeşitli vergiler koyması gibi ayrıcalıklara sahip olması sebebiyle kabul edilebilir değildi. Risaleye göre, böyle bir teşkilat, Osmanlı Devleti içinde ve ondan ayrı bağımsız bir hükümet işlevi görecekti.

Diğer taraftan, Ankara'nın risalesi, İstanbul'u "altı asırdır bizim payitahtımız ve hilafet-i İslamiye merkezi" diye tanımlamış ve son gelişmeler ışığında, İtilaf devletlerinin işgaline rağmen İstanbul'un Türklere bırakılmasının temel sebebi olarak her yönden "Müslüman ve Türk olması"nı göstermiştir. Yine de işgalin varlığı, Boğazlar Komisyonu'nun kurulması gibi gelişmelerin Müslüman ve Türkleri İstanbul'da bir "sığıntı gibi" yaşamak durumunda bıraktığı/bırakacağı hususu vurgulanmıştı. Ayrıca risalede, "Sevr tatbik edilmezse İstanbul Türklerden alınacaktır" tehdidine dikkat çekilmişti³⁹.

İzmir: Sevr taslağının 65. maddesi ve onu takip eden maddeleri, İzmir ve havalisini Osmanlı hâkimiyetinde bırakmakla beraber fiilî yönetimini Yunanistan'a vermekteydi. 25 Haziran tarihli muhtıra'ya göre bu durum, söz konusu bölgenin Yunanistan'a ilhakına zemin hazırlamakta olup kabul edilmesi mümkün değildi⁴⁰. Aynı şekilde Ankara risalesi de İzmir ve havalisi ile ilgili yeni statünün bölgede gerçek anlamda bir Osmanlı hâkimiyetinin kalmayacağını savunmakta ve "Türk hissiyat-ı milliyesi o kadar kuvvetlidir ki memleketin Yunanistan'a ilhakını kabul edemez." diyerek Anadolu kamuoyunun infialini ortaya koymaktaydı⁴¹.

Trakya ve Edirne: Buradaki Trakya, Doğu Trakya'dır. Bilindiği üzere, Sevr taslağının 27.maddesi Doğu Trakya'nın Yunanistan'a terkedilmesini öngörmekteydi. Oysa bu hüküm, 25 Haziran tarihli muhtıraya göre Osmanlı Devleti'nin varlığını sona erdirmekle beraber, milliyet düsturuna ve milletlerin kendi mukadderatına hâkim olmaları hakkına da en vahim bir tecavüz niteliği taşımaktaydı. Tabiatıyla bu hususlar Edirne için de geçerliydi. Daha da önemlisi Doğu Trakya ve Edirne, iktisadi açıdan

³⁹Tunçay, s. 115-116, 118-119.

⁴⁰TV, nr. 3907, 19 Temmuz 1336; **Çöküş Belgeleri**, s. 21-24.

⁴¹Tunçay, s.120-123

İstanbul için önemliydi. Bu sebeple muhtırada, iki teklif sunulmaktaydı. Birincisi, Doğu Trakya ve Edirne'nin Müslüman ve Türklüğüne güvenilerek tereddüt halinde milliyet ilkesinin uygulanması için uluslararası bir komisyon kurulmasıydı. İkincisi ise Doğu Trakya sınırı için Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında imzalanmış olan 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul antlaşmasında öngörülen savaştan önceki sınır talebiydi⁴².

Ancak, Ankara risalesinde genel Trakya yerine Edirne'den bahsedilmiştir. Nitekim risalede, Edirne vilayeti ve şehrinin birçok özellikleri itibarıyla Müslüman ve Türk olmasına rağmen İngilizler tarafından Yunanistan'a verilmek istendiği üzerinde durulmuş ve bunun İstanbul'a doğru yeni bir Müslüman göçü anlamına geleceği uyarısında bulunulmuştur. Ayrıca, Yunanlılar, İstanbul'a girerlerse "mezalim" yapacakları görüşü de savunulmuştur⁴³.

Vilayat-ı Şarkıye ve Ermenistan: Baştan söyleyelim ki, 25 Haziran muhtırası, Ermenistan alt başlığını kullanmakta ve Ankara risalesi ise Vilayat-ı Şarkıye adı altında Ermenistan meselesine de değinmektedir. Her şeyden önce 25 Haziran muhtırası, Ermenistan'ın siyasi varlığını kabul etmekteydi. Ayrıca, Osmanlı Devleti, Ermenistan sınırının tayininde milliyet düsturuna, siyasi, iktisadi ve hayati şartlara uyulmasını da talep etmekteydi. Ancak, doğu vilayetlerinden bir kısmının Ermenistan'a verilmesine karşıydı. Çoğunlukla Müslümanların yaşadıkları bazı toprakların Ermenistan'a verilmesi bir taraftan bu topraklardaki Müslümanların huzurunu bozacak, diğer taraftan da Ermenistan içinde çoğunluk teşkil edecekleri için daima bir ihtilaf kaynağı ortaya çıkaracaktır. Bundan dolayı, muhtırada savunulduğu gibi Osmanlı Devleti, Ermenistan sınırlarının genişlemesini doğru bulmamaktadır. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Ermenistan'ın denize çıkışıyla ilgili bir rapor hazırlanması için Osmanlı Devleti, Ermenistan ve İtilaf devletleri temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun kurulmasını ve hazırlanacak rapora göre bir mukavele yapılmasını teklif etmiştir⁴⁴.

Buna karşılık Ankara risalesi, çoğunluğu Türk ve Kürtlerden oluşan bir Müslüman topluluğun yaşadıkları toprakları Ermenistan'a vermenin o bölge

⁴²TV, nr. 3907, 19 Temmuz 1336; **Çöküş Belgeleri**, s. 19-21.

⁴³Tunçay, s. 119-120.

⁴⁴TV, nr. 3908, 20 Temmuz 1336; **Çöküş Belgeleri**, s. 24-26.

Müslümanlarını "kıtale mahkûm etmek" anlamına geleceğini savunmuştur. Risaleye göre, böylesi bir şartı koymanın amacı, Ermenistan'a toprak verilmemesi bahanesiyle Türkiye'den başka yerleri koparmak ve hatta İstanbul'u almaktır⁴⁵.

Kürdistan: Sevr taslağının 61.maddesi Kürtler ve Kürdistan ile ilgiliydi. Bu hususta Osmanlı Hükümeti, Kürtlerin anavatandan ayrılmayacaklarına yürekten inanmaktadırlar. Kürtler konusunda son derece samimidir ki, istedikleri takdirde Kürtlere mahalli muhtariyet vermeye de hazırdır. Bununla beraber Osmanlı hükümeti, hazırladığı 25 Haziran muhtırasında, Sevr taslağının 62.maddesinde gösterilen sınırın gerçek ırkî duruma uygun düşmediğini de hatırlatmaktadır⁴⁶:

"Ma'mûretü'l-aziz ve Diyarbekir vilayetleriyle Siverek sancağının garb ve cenûb aksamı Türk'dür. Yalnız Diyarbekir vilayetinin şimal-ı garbisindeki Dersim sancağı Kürd'dür.

Kürd ahali bilhassa Bitlis ve Van vilayetleriyle Musul vilayetinin bir kısmında keşif bir haldedir. Oralarda ale'l-husus İran'a mücavir mahallerde ve şimal tarafda Kürdler kesretlidir. Buna mukabil Erbil, Altunköprü, Tuzhurmatu mıntıkları ekseriyeti hâ'iz Türklerle meskûndur."

Diğer taraftan ise Ankara risalesi, Kürdistan meselesinde, Erzurum ve Sivas kongreleri ile Misak-ı Milli beyannamelerinde ortaya konulan "anavatandan ve birbirinden ayrılmazlık" ilkesine uygun bir duyarlılık içindedir. Hatta Kürtlere son derece güvenilmektedir. Dikkat çekicidir ki, kullanılması "yasak ve netameli" bir coğrafi ad olan Kürdistan bu risalede açıkça belirtilmiş ve bir alt başlığın adı bile olmuştur. Kürdistan adını taşıyan bu alt kısımda Osmanlı hakimiyetinden çıkmak isteyen Kürtlerin varlığından söz edilmiş ve Sevr'in 62., 63., 64. maddelerine göre altı ay içinde İngiliz, Fransız ve İtalyan üyelerden oluşan bir komisyon marifetiyle Kürtlere muhtariyet ve istiklal verileceği yazılmıştır.

Ankara risalesi, bu fikre karşı çıkmıştır. Bu da sebepsiz değildir. Risaleye göre, bir taraftan Kürtlerin çoğunlukta olduğu bazı yerleri Ermenistan'a vermeye çalışırken diğer taraftan başka vilayetlerdeki Kürtlere

⁴⁵Tunçay, s. 123.

⁴⁶TV, nr. 3908, 20 Temmuz 1336; Çöküş Belgeleri, s. 26.

bağımsızlık vaat etmeleri İtilaf devletlerinin birer oyunudur. Bunda amaç, Suriye ve Irak'ta olduğu gibi "önce vaat sonra esaret"tir. Risale, Kürtlerin bu tuzağa düşmeyeceklerini düşünmektedir⁴⁷.

Azınlıklar: Hatırlatmak gerekir ki, Sevr taslağının 140 ila 150. maddeleri arasında maddeler azınlıkların korunmasıyla ilgiliydi. Azınlıklar (ekalliyetler) sadece Müslüman olmayanlar değildi; soy ve dil azınlık uyruklarından bahsedilmekteydi. Değerlendirdiğimiz her iki metin de meseleyi böyle anlamamaktaydı. 25 Haziran muhtırası, farklı ayrıntıya girmeden gayr-ı Müslimlerin statüsü ile mütakabiliyete tâbi olmasını istedikleri Türklerle ilgili talepleri sıralarken Ankara risalesi, azınlıklar meselesini daha geniş bir çerçeveden ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir.

Her şeyden önce, 25 Haziran muhtırası, azınlık denilince gayr-i Müslimleri anlamaktaydı. Bundan dolayı, Türkiye'deki yaşayan azınlıkların- yani, gayr-i Müslimlerin-himayesini "umumi ve mütakabil bir vazife" olarak kabul etmekteydi. Ancak muhtıraya göre, Osmanlı hükümeti, 147.maddenin (Soy, din ya da dil azınlıklarından Osmanlı uyrukları hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Osmanlı uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacakları hususu) Saint German ve Neully antlaşmalarına uygun bir şekilde değiştirilmesini istemekteydi. Çünkü Osmanlı Devleti, söz konusu antlaşmalarda yer alan "mütakabiliyet" esasının Türk azınlıklar için de geçerli olmasını talep etmekteydi. Bu talep kabul edildiği takdirde, 25 Haziran muhtırası, Osmanlı Devleti'nin Sevr taslağının 141, 145 ve 147. maddelerini azınlıklar hususunda "temel yasalar" olarak kabule hazır olduğunu belirtmekteydi⁴⁸.

Yukarıda belirttiğimiz üzere Ankara risalesi, meseleyi sadece azınlıkların korunması açısından bakmamış; uyruklu elde etme (tabiiyet meselesi), bu uyruklu Osmanlı kanunlarının geçerli olması, emlak-ı metruke gibi meselelerle ilgili görüşlere yer vermişti. Ankara, Sevr taslağının Osmanlı tebaasından kimselerin istedikleri devletin uyruğuna geçmede serbest olacakları ve de geçtikleri takdirde, Osmanlı kanunlarının hükümsüz kalacağına dair 128.maddesi ile Emlak-ı Metruke Kanunu'nu kaldıran 144.maddenin siyasi amaçlar taşıdığını düşünmekteydi.

⁴⁷Tunçay, s. 123.

⁴⁸TV, nr. 3909, 21 Temmuz 1336; Çöküş Belgeleri, s. 28

Evveleminde, 128.madde, antlaşmanın tamamı gibi Osmanlı Devleti'nin hükümlerini yok sayan bir maddeydi. Diğer taraftan, 1915 tarihli Emlak-ı Metruke Kanunu da geçersiz kılınmıştı. Üstelik "gelecekte olduğu gibi geçmişte de geçersiz" sayılmaktaydı. Bunda maksat, memleketi terk etmiş gayr-i Müslimlerin- Ermeniler kastediliyor- geri dönüşüne imkân hazırlamak olup özellikle Vilayat-ı Şarkiyeye Ermenilerin dönüşünü hızlandırmaya yönelik bir işlemdi. Bu geri dönüş, taşınır ve taşınmaz malların geri verilmesi ile vergi muafiyetleri gibi hukuki süreçleri de kapsamaktaydı. Oysa Ankara risalesine göre, taslakta Yunan işgalinden kaçan Müslümanlar için hiçbir kayıt bulunmamaktaydı. Batılların bu çifte standardına dikkat çeken Ankara risalesi, bütün bu maddeleri "düşmanın adaleti" diye tanımlamaktaydı. Ayrıca, bu maddelerin hiçbir medeni ülkede uygulanmadığını vurgulaması da dikkat çekiciydi⁴⁹.

Uhud-ı Atika (Adli İmtiyazlar): Sevr taslağının 136.maddesi, üç ay içinde Britanya, Fransa, İtalya ve Japonya hükümetlerince atanan dört üyeden oluşan bir Islahat-ı Adliye Komisyonu kurulmasını öngörmekteydi. Bu komisyonun görevi, eski kapitülasyonlar rejimi yerine yeni bir adli sistemi kuracak adalet reformunu gerçekleştirmekti. İlgili devletlerce kabul görürse, bu yeni adalet rejimi uygulanacaktı.⁵⁰ Bu bağlamda, 25 Haziran muhtırası, sadece, taslakta yer almayan "Osmanlı üyesi" talebiyle birlikte böyle bir komisyonun kurulmasını kabul etmekteydi⁵¹. Buna karşılık Ankara risalesi, Osmanlı Devleti'nin hiçbir katılımı ve iradesinin olmadığı taslağın 136.maddesindeki bu düzenlemenin kabul edilemeyeceğini ve bunun "şer'an ve hukuken istiklalimizin mahvı" anlamına geleceğini savunmaktaydı. Hatta risaleye göre, bu madde açıkça, "Halife ve Sultan'ın hakk-ı kazasını elinden almaktadır. Bundan dolayı risale, bu maddeyi kabul eden kimselerin "hukuk-ı hilafet ve saltanatı nasıl müdafaa ve vikaye etmiş oldukları"ni merakla sormaktaydı⁵².

Öteden beri imtiyazlar, Osmanlı Devleti açısından hayati bir sorundu. Öyle ki, I.Dünya Savaşı çıktığında, İttihat ve Terakki iktidarı ilk iş olarak kapitülasyonların kaldırıldığını ilan etmişti. Ancak, Sevr taslağında bu

⁴⁹Tunçay, s. 124-128

⁵⁰Çöküş Belgeleri, s. 84.

⁵¹TV, nr. 3909, 21 Temmuz 1336; Çöküş Belgeleri, s. 29.

⁵²Tunçay, s. 123

imtiyazlar geri gelmiş ve imtiyaz sahiplerinin sayısı artmıştı. Nitekim 261.madde, bu imtiyaz sahipleri arasına Yunanistan ve Ermenistan'ı da dâhil etmişti. Bilindiği bütün imtiyaz sahipleri Osmanlı ülkesinde bütün vergilerden muaf olmasından başka emval ve emlakları haczedilemezdi. Ankara risalesi, gerek vergiler ve gerekse gümrük tarifeleri bakımından imtiyazların genişliğinin mahzurlu olduğunu düşünmekteydi. Çünkü söz konusu imtiyazların varlığı milletin zenginleşmesinin önünde büyük engeldi⁵³.

Ahkâm-ı Maliye (Mali Hükümler): Söz konusu taslağın 236.maddesi, İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerinden oluşan bir Maliye Komisyonu'nun kurulmasına hükmetmekteydi. Bu komisyonun görevi, Osmanlı Devleti'nin kaynaklarını korumak ve arttırmak için uygun önlemleri almaktı (madde 232). Bundan dolayı komisyon, Türkiye'nin bütün bütçeleriyle mali kanunları ve yönetmeliklerinin uygulanmasını denetleyecekti. Bunun anlamı Türkiye'deki bütün para sürümü (madde 233) ile iç ve dış borç alımları bu komisyonun izni çerçevesinde yapılacak olmasıydı (madde 234)⁵⁴. Yine 236.maddeyle İtilaf devletleri askerlerinin bütün harcamalarının Osmanlı Devleti tarafından karşılanması da öngörülmekteydi. Bu konuda 25 Haziran muhtırası, Maliye Komisyonu'nun kurulmasını kabul etmekle beraber devlet uyruklarıyla yabancılar arasından eşitsizlik yaratacak ve devlet hazinesinin güçlendirilmesini engelleyecek olan iktisadi kapitülasyonların yeniden kurulmasını (kapitülasyonların geri getirilmesini) reddederken⁵⁵ Ankara risalesi, Maliye Komisyonu'nun Osmanlı Maliye ve Nafia Nezaretlerinin yerine aldığını ve ayrıca, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayanın mali ve iktisadi hukukuna sahip olduğunu düşünmekteydi. Bu ise her iki meclisi anlamsız hale getirmekteydi. Ayrıca, İtilaf askerlerinin her türlü ihtiyacının karşılanması ise "bu fakir milletin düşman askerini beslemesi" olarak yorumlanmaktaydı⁵⁶.

Bunun dışında Ankara risalesinde tek bir kelime bile olsa söz edilmeyen Suriye ve El-Cezire ile Hicaz meseleleri hakkında 25 Haziran muhtırasının

⁵³Tunçay, s. 138-141,

⁵⁴Çöküş Belgeleri, s. 114-115.

⁵⁵TV, nr. 3909, 21 Temmuz 1336; Çöküş Belgeleri, s. 29.

⁵⁶Tunçay, s. 134-138

söyleyecekleri vardı. Tabiatıyla bunda özellikle hilafet meselesi etkiliydi. Şöyle ki,

Suriye ve El-Cezire: Bu konuda sadece, 25 Haziran muhtırasında görüşler mevcuttu. Bilindiği gibi, Sevr taslağında belirtilen güney sınırı, Osmanlı Devleti'nden Türklerin çoğunluk halinde yaşadıkları araziye ayırmaktaydı. Oysa bu doğru olmayıp ırk esasına uygun değildi. Buna karşılık Osmanlı hükümetinin teklifi, ırk esaslı bir düzenleme yapmakla görevli bir beynelmil bir komisyonun kurulmasıydı.

Bu bağlamda Osmanlı hükümeti milliyet ilkesi ve ticari gerekliliklere uygun bir sınırın Akdeniz'de Re'sü'l-basit'den geçerek Halep'in kuzeyinden Münbic'den ve Nusaybin'in güneyi ile Musul'un kuzeyinden geçerek Hanikin'e uzanacak bir şekilde olmasını talep etmekteydi⁵⁷.

Hicaz: 25 Haziran muhtırası Osmanlı Padişahının halife sıfatıyla haklarını savunmakta ve Hicaz (Mekke ve Medine) üzerindeki salahiyet ve imtiyazlarından feragat etmesini istememektedir. Bundan dolayı Sevr taslağının 99.maddesinde değişiklik talep etmektedir ki⁵⁸, bu konu Ankara'nın gündeminde değildi.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, 25 Haziran Muhtırası'na göre, Sevr barış taslağı, Osmanlı Devleti'nin siyasi, iktisadi, mali ve hukukî bağımsızlığını yok etmeyi amaçlamaktaydı ve bundan dolayı da kabul edilemezdi. Buna rağmen 25 Haziran muhtırası, hak ve adalet ilkesi gereğince taslakta birtakım değişikliklerin yapılabileceğine dair iyimser bir görüşe de sahip idi. Oysa barış taslağının içeriği ve cezalandırmayı amaçlayan sert üslûbu buna elverişli değildi. Bu ise Osmanlı hükümeti tarafından görülüyordu.

Diğer taraftan, Ankara risalesi ise Sevr taslağına karşı eleştirel ama sert bir tavır içindeydi. O da, aynen 25 Haziran muhtırasında olduğu gibi benzer gerekçelerle söz konusu taslağın şiddetle reddedilmesi gerektiği fikrindeydi. Çünkü amaçları, terkedilecek topraklar bağlamında o bölgelerde yaşayan Müslümanları "tedricen ya da toptan imha" etme, Osmanlı Devletini, seçimler, yargılama hakkı (hakk-ı kaza) adalet dağıtımı gibi yetkilerden mahrum etme ve de, ülkenin iç meselelerinde İtilaf devletlerinin- risale

⁵⁷TV, nr. 3908, 20 Temmuz 1336; **Çöküş Belgeleri**, s. 26-27.

⁵⁸TV, nr. 3909, 21 Temmuz 1336; **Çöküş Belgeleri**, s. 27-28

diliyle düşmanın- karışma hakkına sahip olabilmesi idi ki, bu durum, Osmanlı Devleti'nin her türlü hâkimiyetini sona erdirmekteydi. Bu ise esaret demektir. İşte risale, TBMM Hükümetinin tercümanı olarak, bu esaretin kabul edilmeyeceği ve istiklalin korunması için galip gelineceği hususundaki güçlü inancın ilanıdır. Ankara risalesine göre bu zaferin öznesi Anadolu ve Türk milletidir.

Kanaatimizce, gerek 25 Haziran muhtırası ve gerekse Ankara risalesi, bugüne kadar karşıtlık temelinde konumlandırılan İstanbul ve Ankara hükümetlerinin, aslında ülke ve devletin karşılaştığı temel meselelerde- en azından burada bahsedilen meselelerde- benzer görüşleri savunduklarını ortaya koymaktadırlar. Temel endişeleri, devletin bağımsızlığı ve vatanın işgalden kurtarılmasıydı. Çözümleri farklı olsa da her iki metin, Sevr barış taslağına karşı "Türkiye'nin cevapları" idi.

OSMANLI SON DÖNEMİNDEN CUMHURİYETİN İLK YILLARINA İKİ İNGİLİZİN, SYKES VE NOEL, ANILARI

Selma YEL *

Cengiz KARTIN **

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son dönemi -her devletin yıkılış sürecinde olduğu gibi- oldukça sancılı bir sürecin ifadesi olmuştur. Kimi padişah ve devlet adamlarının kişisel gayretleri ile kurtarılmaya çalışılan Osmanlı Devleti'nin bu döneminde kolektif bir ortak payda yakalanamamış ve devlet, her geçen gün kan kaybetmeye devam etmiştir.

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yıkılış süresince 93 harbine değin (1877-1878 Osmanlı Rus Harbi) Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana bir dış politika takip etmiştir. Ancak bu savaş sonrasında İngiltere'nin dış politika öncelikleri değişmiş ve Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen diğer batılı devletlerle aynı safta yerini almıştır.

Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde olayları yakından takip eden, yaşadıkları izlenimleri günü gününe batı merkezlerine aktaran, gizli ya da açık görevle Osmanlı Devleti'nin topraklarını arşınlayan bazen Getruth Bell¹örneğinde olduğu gibi Oxford

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı, selmayel@gazi.edu.tr.

**Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, cengizkartin@gmail.com.

¹İngiltere'nin en zengin ve soylu ailelerinden birine mensup olan Bell, İngiltere'de dünyaya gelmiş ve Bağdat'ta hayata gözlerini yummuştur. Hakkında **Desert of Daughter** diye kitaplar yazılan Bell, eğitimini Oxford'da arkeoloji alanında yapmıştır. Yaşamının genelini Arap coğrafyasında geçiren Bell her ne kadar resmî olarak arkeolog sıfatını taşısa da, İngiltere'nin ilk Irak Yüksek Komiseri olan Sir Percy Cox'un Kürtler ile ilgili görüşlerinin şekillenmesinde, Faysal'ın Irak kralı olması sonrasında Irak'ın biçimlenmesinde ve British Museum'daki Middle East (Orta Doğu) bölümünün tarihi eserler kısmının oluşturulmasında birinci derecede rol oynamıştır.

Onun Orta Doğu coğrafyasına yaptığı gezilerle ilgili yayımlanan eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Gertrude Bell, **Persian Pictures**, Ernest Limited, Londra, 1894; Gertrude Bell,

Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nü birincilikle bitiren bir arkeolog, bazen Ely Banister Soane² gibi bir asker olarak gezen, gezdikleri coğrafyada yaşayan insanların zayıf taraflarını tespit etmeye çalışan birçok batılı istihbaratçı olmuştur.

Bizim bildirimizin ana temasını teşkil eden iki İngiliz de -ifadesini bulan bu süreç içerisinde- Osmanlı topraklarına birçok defalar seyahat düzenlemişler ve izlenimlerini de yazdıkları kitapları, makaleleri ve raporları ile ortaya koymuşlardır.

Sir Mark Sykes, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ülkesine birçok seyahat düzenlemiş ve konu ile ilgili *Through Five Turkish Provinces, Dar-ul-islam and The Caliphs' Last Heritage* başlıklı eserlerinin yanı sıra, çeşitli dergilerde birçok makaleler kaleme almıştır. Bizim bu çalışmamızda Sykes'in kaleme almış olduğu eserler Osmanlı son dönemine ışık tutması açısından ele alınacaktır.

Edward William Charles Noel, Mondros Mütarekesi'nin imza edilmesi sonrasında Bağdat, Diyarbakır, Mardin ve çevresinde görevlendirilmiş ve genelde bölge üzerinde özelde ise Kürtler üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Türkiye'de hakkında sadece 2 kitap yazılan ancak mütareke sonrasında İngilizlerin bölge insanları üzerine nasıl faaliyet yürüttüklerini göstermesi açısından oldukça önemli bilgilere sahip olan Noel'in İngiliz arşivinde kayıtlı birçok yazışmaları mevcuttur. Bizim bu çalışmamızda bunlardan sadece bir kaçı üzerinde durulacaktır.

Amurath to Amurath, William Heinemann, Londra, 1911; Gertrude Bell, **Syria: The Desert and The Sown**, William Heinemann, Londra, 1919; Gertrude Bell, **The Letters of Gertrude Bell**, Penguin Books, Londra, 1927.

²Soane, 1881'de Kensington'da doğmuştur. Dil öğrenme becerisinde gösterdiği yeterliliği kendisinin, İngilizce ve Fransızca haricinde Arapça, Farsça, Kürtçe ve biraz da Türkçe bilmesinden anlayabiliriz.

1902'de İran'a gönderilen Soane, ömrünün kısa tatilleri hariç tamamını İran ve Irak coğrafyasında geçirmiştir. Onun çalışmasını Irak bölgesinde Kürtlerin yaşamını konu edindiği **To Mesopotamia And Kurdistan In Disguise** adlı eserinde topladığını görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. B. Soane, **To Mesopotamia And Kurdistan In Disguise**, Small Maynard and Company, Londra, 1914.

MEMORIES OF TWO ENGLISH MEN -NOEL AND SYKES- FROM LATE OTTOMAN PERIOD TO EARLY YEARS OF THE REPUBLIC

ABSTRACT

Ottoman Empire's last period passed quite gray like other imperial states. Some Sultans and statesmen wanted to rescue the Ottoman Empire. But it was so difficult, because there was not any collective mind. So Ottoman Empire was loosing blood day by day.

British protected to Ottoman Empire's land integrity from 1800's to 1878. But, after the Ottoman Empire defeated by Russia, British Foreign policy was suddenly changed towards it. It means, British government as other states, wanted to break the Ottoman Empire's land into pieces.

Lots of westerner lived and travelled in the Ottoman Empire in 19th and 20th centuries. They observed a lot of issues about empire's order and its people. For example Gertrude Bell³ who graduated from Archaeology Department of Oxford University or Ely Banister Soane⁴ who was a soldier also a missionary. They sent a lot of reports to London about it.

Sir Mark Sykes travelled in the Ottoman Empire's land many times during this period. He had 3 books and also a lot of articles about it. Sykes' books are: Through Five Turkish Provinces, Dar-ul-islam and The Caliphs' Last Heritage. We will analyze those books very carefully.

Edward William Charles Noel was sent Bagdad, Diyarbakir, Mardin by his government. He studied about Mesopotamia and Anatolia for general issue and studied about Kurdish people for personal purpose. Turkey's academic society only

³Gertrude Bell's family was one of the richest families in England. Bell was born in England but she died in Bagdad. Lots of books were published about Bell's life like Desert of Daughter. Bell graduated from University of Oxford. Bell affected Sir Percy Cox's thinking about Kurdish people. Cox was the first high commissioner for Iraq of England. Also Bell affected Iraq's taking shape after the First World War. Bell acted a part about Middle East Section of British Museum as well. She published lots of books about Middle East. For Instance: Gertrude Bell, **Persian Pictures**, Ernest Limited Publ., London, 1894; Gertrude Bell, **Amurath to Amurath**, William Heinemann Publ., London, 1911; Gertrude Bell, **Syria: The Desert and The Sown**, William Heinemann Publ., London, 1919; Gertrude Bell, **The Letters of Gertrude Bell**, Penguin Books Publ., London, 1927.

⁴Ely Banister Soane was born in Kensigton. He could speak France, Arabic, Persian, Kurdish also a little bit Turkish. He was sent Persia in 1902. He spent a lot of time Persia and Iraq in his life. He published **To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise**. The book was written by Soane for Kurdish People life. Pigmy. E. B. Soane, **To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise**, Small Maynard and Company Publ., London, 1914.

published two books about Neol's life and aims. Actually there are lots of documents in the National Archives for Noel's life. We will look at some of these documents from the National Archives.

GİRİŞ

Bilinmeyene duyulan merak ve ötekinin varlığının gizemi insanoğlunun Coğrafi Keşifler ve Sanayi Devrimi ile başlayan süreç içerisinde seyahat etmesindeki amaçların farklılaşmasına sebep olmuştur. Seyahatler önceleri genellikle ticari amaçlar için gerçekleştirilir iken zamanla bunda bir evrim geçirilmiş ve sadece ticaret değil ötekinin sahip olduğu şeylerin bilinmesinin ötesinde, ilerde yapılacak planlamalar için de kaynaklık teşkil edecek bir süreci ifade etmiştir.

Bu süreçte hiç kuşkusuz en önemli amaç insanoğlunun içerisinde tuttuğu merak öğesi olmuştur. Merak ve öğrenme isteğini canlı tutan toplumlar buna paralel olarak sistemler geliştirmişler ve seyahat bu sistem içerisinde kullanılan en etkili silahlar arasında araştırılan topluma daha sonra doğrultulacak bir unsur olmuştur.

Muhtemeldir ki istihbaratçı kimliğine sahip olan görevlilerin seyahat yöntemini seçmelerinde en önemli unsur: bu yöntem ile birlikte elde edilen hem kişisel hem de ülke olarak elde edilen kazanımlardır ki; bunları kısaca seyahat eden kişiye farklı kültürleri tanıma ve farklı zenginlikleri keşfetme imkânı sunma olarak iki ana başlıkta kategorize edebiliriz. Bu kazanımları ülke olarak ele aldığımızda ise sömürü düzeninin inşa edilmesi ile birlikte dünyada hegemonik bir güç elde ederek, bu güçle birlikte dünyaya hükmetme imkân ve fırsatını yakalamak olarak açıklamak mümkündür.

Seyahatin yapılabilmesi maddi birçok unsuru gerekli kılar, ayrıca bu seyahati yapacak olan kimselerin de bilgi açısından son derece donanımlı olmalarını ve gidecekleri yerlerdeki insanların dillerine hâkim olmalarını da gerektiren bir süreci ifade eder. Yalnız burada özellikle üzerinde durulması gereken nokta: açıkladığımız sürecin profesyonel seyahat sisteminde geçerli olması hususudur. Burada doğu literatüründeki seyahat ile batı literatüründeki seyahat kavramlarının birbirleri ile hiç de uyumlu olmayan kavramlar olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu muhteva farklılığını anlamlandırmak ancak ortaya konan eserlerin kritiğinin yapılması ile birlikte sağlanabilecektir. Bu cümleden olmak üzere Orta doğu coğrafyası üzerinde çalışmalar yapan birkaç İngiliz hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

James Brand⁵, 1838'de genellikle Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyaya,

J. G. Taylor⁶, 1865'te Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'ya,

Isabella Bird⁷, 1890'da Doğu Anadolu, Irak ve İran'a,

F. R. Maunsell⁸, 1892'de Erzurum-İran arasına,

Henry Fennis Blossie Lunch⁹, 1896'da Bağdat ve çevresine,

William Rupert Hay¹⁰, 1918-1920 aralığında Irak'ta istihbarat amaçlı incelemelerde bulunmuş ve bu yapılmış olan çalışmalar makale ya da kitap olarak çok kısa bir süre sonra ilim dünyasının hizmetine sunulmuştur.

⁵1838 tarihinde İngiltere'nin Erzurum konsolosluk görevini yürüten James Brand, 1838'de yapmış olduğu gezileri ile ilgili gözlemlerini 1840'da yayınlamıştır. Bkz. James Brand, "Notes of A Journey Through a Part of Kurdistan, In The Summer of 1838", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, C 10, Londra, 1840, s. 341-434.

⁶1865'de İngiltere'nin Diyarbakır konsoloslukunu yürüten Taylor, Dicle Nehrinin batı kısmı ile ilgili yapmış olduğu gezilerini aynı yıl yayınlamıştır. Bkz. J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, C 35, Londra, 1865, s. 21-58.

⁷1831'de Yorkshire'de doğan Bird, seyahatlerini çocukluğunun erken dönemlerinden itibaren Amerika, Kanada, Avustralya, Japonya, Çin başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerine yapmıştır. İran'a yaptığı seyahat sonrası Kürtlerin yaşadığı yerleri de gezen Bird, bu gezileri ile ilgili toplam 16 kitap yayınlamıştır.

İran ve Orta Doğu coğrafyasına yapmış olduğu gezilerle ilgili bkz. Isabella Bird, **Journeys in Persia and Kurdistan: Including A Summer In The Upper Karun, Region And A Visit To The Nestorian Rayahs**, John Murray, Londra, 1891.

⁸Maunsell, İngiliz ordusunda Albay rütbesi ile görev yaptığı süre içerisinde gezmiş olduğu yerlerle ilgili çeşitli makaleler yayınlamıştır. Bkz. F. R. Maunsell, "Kurdistan", **The Geographical Journal**, C 3, No. 2, Londra, Şubat 1894, s. 81-92; F. R. Maunsell, "Central Kurdistan", **The Geographical Journal**, C 18, Londra, Ağustos 1901, No. 2, s. 121-141.

Maunsell'in **The National Archives**'de kayıtlı olan **PRO, WO 33/325** no'lu klasörde 600 sayfadan mürekkep bir kitabı mevcut olup, kitap; İran Körfezi'nden Erzurum'a gelinceye kadar ki yerleşim birimleri hakkında ciddi bilgileri ihtiva etmektedir. Kitap henüz basılmamıştır.

⁹1862'de Londra'da doğan Lynch, Cambridge'de eğitimini tamamlamıştır. 1896'da Bağdat'ta ticari bir firma kuran Lynch, İngiltere'den Mezopotamya'ya ticari malların ihracını gerçekleştirmiştir. 1906'da milletvekili de seçilen Lynch, Doğu Anadolu ve Ermenistan çevresine yapmış olduğu gezilerini 2 cilt halinde 1901'de yayınlamıştır. Bkz. Harry Fennis Blossie Lunch, **Armenia, Travels And Studies**, Longmans, Green And Co., Londra, 1901.

¹⁰1893'te İngiltere Knight'te doğan William Rupert Hay, eğitimini Oxford'ta yapmıştır. 1918-1920 yılları arasında yardımcı siyasi subay olarak Irak'ta görev yapan Hay, yaşamış

Makalemizde sadece bir kısmına değindiğimiz seyyah, arkeolog, asker, diplomat vs. unvanlarına sahip olan bu kimselerin ortaya koymuş oldukları her bir eserin tahlili ciddi çalışmalara konu olacak ölçülerdedir. Biz bu çalışmamızda sadece Mark Sykes ve E. C. W. Noel'in yapmış oldukları çalışmaların bir kısmı üzerinde durmaya çalışacağız.

A.Sir Mark Sykes (1879-1919) ve Anıları

1- Sir Mark Sykes'in Yaşamı

17 Mart 1879'da Londra'da doğan Sykes, İngiltere'nin York şehrinde soylu bir aileye mensup olan Sir Tatton ve Jessica Christina'nın evliliğinden dünya gelmiştir¹¹. Ailesinin oldukça zengin¹² ve etkili bir konumda olması

olduğu süreç ile ilgili anılarını 1921'de Londra'da yayınlamıştır. Bkz. William Rupert Hay, **Two Years in Kurdistan**, Sidgwick and Jackson Ltd., Londra, 1921.

¹¹James Lawrence, "Sykes, Sir Mark Sixth Baronet (1879-1919)", **Oxford Dictionary Of National Biography**, Düzenleyenler: H. C. G. Matthew & Brian Harrison, Oxford Üniversitesi, C 53, İngiltere, 2004, s. 557; Shane Leslie, **Mark Sykes: His Life And Letters**,

Sykes'ın ilerleyen yaşamında iyi bir eğitim almasına; asker, diplomat ve parlamento üyeliği yapmasına kadar gelişecek olan bir yaşamın sürdürülmesine katkı sağlamıştır.

Eğitimini önce Jesuit Beaumont College ardından St. Louis College'de devam ettiren Sykes, aynı dönemlerde annesinin ısrarı ile Katolik mezhebi çerçevesinde de dinî eğitim almıştır. Arapların isyanında önemli bir rol oynayan ve Sykes'ın çağdaşı olan Lawrence, Sykes hakkında; aldığı eğitim ve kişilik özelliklerinin de etkisi ile O'nun oldukça önyargılı ve bağınaz bir bakış açısına sahip olduğunu ve bu durumun eserlerinin tamamına sirayet ettiğini ifade etmiştir¹³.

28 Ekim 1903'te Edith Violet ile evlenen Sykes, 1907'de İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği görevine tayin edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Sofya, Selanik, Çanakkale, Mısır, Aden ve Mezopotamya'ya¹⁴ istihbarat amaçlı incelemeler düzenleyen Sykes'ın amacını, Ortadoğu'da İngiliz hâkimiyetini gerçekleştirmek olarak ifade edebiliriz.

28 Temmuz 1915'te Kitchner¹⁵ tarafından görevlendirilen Sykes, Fransızlarla bağlantının temini görevi ile Ortadoğu'da birçok görüşmeler yapmıştır¹⁶. Bu görüşmelerin ana konusu petrol olmuştur. Basra ve İran körfezinin işgali de bu görüşmeler sırasında önemli konular arasında yerini almıştır¹⁷. Yaptığı bu istihbarat çalışmaları sonrasında bölge insanları hakkında fikir sahibi de olan Sykes, Araplardan hiçbir zaman hoşlanmamış ve bir tercihte bulunulacak ise Türklerin tercih edilmesi gerektiğini

Cassell and Company, Londra, 1923, s. 1. Kitabın ilerleyen sayfalarında Sykes ailesinin 1600'lere değin giden aile soy kütüğü hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür.

¹²Ailenin 1784'te malik olduğu toprak 34.000 dönümdür. Bkz. Leslie, **a.g.e.**, s. 4.

¹³H. V. F. Winstone, "Mark Sykes and The Arab Revolt", **The Geographical Journal**, C 143, No. 3, Kasım 1977, s. 461.

¹⁴Bugünkü Irak.

¹⁵Herbert Kitchner, İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Savaş Bakanlığı'nı yürüten isimdir.

¹⁶Jan Karl Tanenbaum, "France and the Arab Middle East 1914-1920", **Transactions of The American Philosophical Society, New Series**, C 68, No. 7, 1978, s. 7.

¹⁷Edward Peter Fitzgerald, "France's Middle Eastern Ambitions, The Sykes-Picot Negotiations and The Oil Fields of Mosul 1915-1918", **The Journal of Modern History**, C 66, No. 4, Aralık 1994, s. 706.

savunmuştur¹⁸. Irak'ta oluşturulacak olan bir yönetimde Araplara etkili yerler verilmesini doğru bulmayan Sykes, kesinlikle Araplara bağımsız bir devlet kurulmaması gerektiği hususunda ısrarcı olmuştur¹⁹.

İngiltere, 1916'da dünya kamuoyundan gizli olarak Fransa ile imza ettiği Sykes-Picot anlaşması ile (Ek 1: Sykes-Picot Anlaşmasında öngörülen harita²⁰) Ortadoğu topraklarını kâğıt üzerinde paylaşmış ve aslan payını da kendisi almıştır. Bu anlaşma gereğince İran Körfezi'nden kuzey Arabistan'a ve Bağdat'a varıncaya değin olan yerler İngilizlerin hâkimiyet sahası içerisine alınmışsa da bu paylaşım, 1917 Ekim Devrimi ile I. Dünya Savaşı'ndan çekilen Bolşevik Rusya tarafından dünya kamuoyuna açıklanmıştır²¹. İngiliz basınında bu anlaşma ile ilgili ilk yayın Manchester Guardian'da 30 Nisan 1920'de yapılmıştır²².

Sykes, 5 Haziran 1916'da Ortadoğu işleri için Savaş Bakanlığı'nda (War Office) çalışmaya başlamış²³, Temmuz 1916'da Savunma Bakanlığı Sekreterliğine geçerek, burada Ortadoğu uzmanı olarak görev yapmıştır. Aralık 1916'da Savaş Bakanlığı sekreterliğine geçen Sykes, son olarak Dışişleri Bakanlığı'nda (Foreign Office) Arap ve Filistin işlerinden sorumlu bir mevkiye atanmıştır²⁴. Bu göreve getirilmesi ile birlikte Orta Doğu coğrafyasında yaşayan halkların gelecekte çizilecek olan sistem içerisinde konumlanmasında söz sahibi olan Sykes, böylelikle hayatının en önemli mevkilerinden birini elde etmiştir.

¹⁸F. S. Naiden, "British Scholar-Administrators and Iraq", **The Journal of The Historical Society**, C 7, No: 2, Haziran 2007, s. 184.

¹⁹Naiden, a.g.m., s. 184-185.

²⁰D. K. Fieldhouse, **Kurds, Arabs and Britons: The Memoir of Wallace Lyon In Irak**, I. B. Tauris, Londra, 2002, s. xv.

²¹Michael M. Gunter, **Historical Dictionary of The Kurds**, The Scarecrow, Oxford, 2004, s. 196; ayrıca bkz. Maria T. O'Shea, **Trapped Between The Map And Reality: Geography And Perceptions Of Kurdistan**, Routledge, Amerika, 2004, s. 108.

²²H. W. V. Temperley, **Peace Conference of Paris**, C 1, Oxford Üniversitesi, Londra, 1920, s. 170. Anlaşmanın Musul ve Filistin ile ilgili olan kısmı için bkz. Lowell Thomas, **With Lawrence in Arabia**, Hutchinson and Co., Londra, 192? (yayın yılı belirtilmemiş), s. 260; ayrıca V. H. Rothwell, "Mesopotamia in British War Aims 1914-1918", **The Historical Journal**, C 13, No. 2, Haziran 1970, s. 288; Kerim Yıldız-Harriet Montgomery, **The Kurds In Syria: Denial of Rights And Identity**, Khrp, İngiltere, 2004, s. 19.

²³**PRO, FO 371/2767**, Hankey to Grey, 4 May 1916.

²⁴John Fisher, "Lord Robert Cecil and the Formation of a Middle East Department of the Foreign Office", **Middle Eastern Studies**, C 42, No: 3, 2006, s. 377.

Bu görevin hemen akabinde 1917'de General Allebeny komutasında Filistin'e yapılan saldırı sırasında politik danışmanlık görevine atanan Sykes, 18 Şubat 1918'de Londra'da Ortadoğu ile ilgili gerçekleştirilen bakanlıklar arası toplantıda İngiltere'nin savaş sonrasında iyi bir strateji geliştirmesi halinde Mezopotamya'da kalıcı bir varlığa sahip olacağını ve bu takdirde de dünya hâkimiyetinde tek söz sahibi olma fırsatını kazanabileceğini ifade etmiştir²⁵. En azından İkinci Dünya Savaşı'na kadar İngiltere'nin böyle bir güce malik olduğu düşünüldüğünde, Sykes'ın bu öngörüsünün son derece isabetli olduğu kabul edilecektir.

Sykes, 4 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı görüşmelerini takip ederken, 16 Şubat 1919'da 40 yaşında iken aniden Hotel Lotti'de hayata gözlerini yummuştur²⁶. Kaynaklarda Sykes'ın bu şekilde ani ölümü ile ilgili şüpheli bir durumun var olduğu bilgisine rastlanılmamakla birlikte, Onun ölümü ile Arap düşmanlığı arasında bir bağ olup olmadığı sorusunun akla gelmemesi mümkün değildir. Zira Ölüm tarihi ile Birinci Dünya Savaşının bitmesinin hemen akabinde başlamış olan Ortadoğu'nun paylaşımı mücadelesinin tarihi kesişmekte olup, bu konu bir sis perdesi ardında varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.

2- Sykes'ın Eserlerinin Değerlendirilmesi

Sykes'ın hayatı ile ilgili en zengin arşiv bilgilerine Hull Üniversitesi'nde rastlanmaktaydı. 2006 yılında arşivin durumu ile ilgili bir yayın gerçekleştiren Hull Üniversitesi'ne göre²⁷; Sykes'ın Ortadoğu coğrafyası ve Anadolu'da yaptığı seyahatleri şu şekilde sıralamamız mümkündür:

10 Mart - 1 Nisan 1898'de Şam,

1 Ekim – 10 Kasım 1898'de Van'dan Halep'e

1904'te İstanbul yoluyla Tiflis'e geçiş,

²⁵Helmut Mejcher, "Oil and British Policy Towards Mesopotamia 1914-1918", **Middle Eastern Studies**, C 8, No. 3 (Ekim 1972), s. 381; Ayrıca bkz. Fisher, a.g.m., s. 368.

²⁶Lawrence, a.g.m., s. 559.

²⁷**Hull University Archives, The Papers of Sir Mark Sykes 1879-1919: With Special Reference To The Sykes-Picot Agreement And The Middle East**, Microform Academic, İngiltere, 2006.

Haziran - Kasım 1906 Sinop'tan Halep'e,
1908'de Hama'ya seyahat,
1909'da Anadolu içlerinde seyahat,
1910'da Mısır'da seyahat,
1915'de Irak'ta seyahat²⁸.

Görüldüğü üzere Sykes'in seyahatlerinin nerdeyse tamamına yakını Osmanlı coğrafyası ile ilgilidir. Basılı olan bu materyalin ilerleyen sayfalarında, Sykes'in göndermiş olduğu mektupların orijinaleri, gönderilen harita ve krokiler, parlamento konuşmaları, yapmış olduğu seyahatlerdeki harcama kalemleri gibi ayrıntılı konuların arşivde kayıtlı olduğu bilgisi verilmektedir.

Sykes'in yazışmaları ile ilgili İngiltere'de bulunan kayıtları ve referans numaralarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Hull University, Brynmor Jones Library Correspondence and papers 1882-1919. Reference: DDSY. NRA 12356 Sykes,
- Cambridge University Library, Department of Manuscripts and University Archives Correspondence with Lord Hardinge 1915-1916. Reference: Hardinge. NRA 3853 Hardinge.
- Somerset Archive and Record Service Correspondence with Aubrey Herbert 1913-1919. Reference DD/HER 1-92. NRA 28627 Herbert,
- National Archives of Scotland Correspondence with Philip Kerr 1917-1919. Reference: GD40. NRA 10737 Kerr,
- The National Archives: Public Record Office Misc correspondence 1918. Reference FO 800. NRA 23627 Foreign Office

Eğitimi sırasında babası ile birlikte Mısır ve Hindistan'a yolculuk yapan, ardından görevi gereği Osmanlı Devleti'nin birçok şehrini gezen Sykes şu eserleri yayınlamıştır:

- Through Five Turkish Provinces (1900)²⁹,

²⁸Adı geçen arşiv, s. 7.

²⁹Mark Sykes, **Through Five Turkish Provinces**, Bickers and Sons, Londra, 1900.

- Dar-ul-Islam (1904)³⁰,
- The Calips' Last Heritage (1915)³¹.

James Lawrence, **Oxford Dictionary Of National Biography** isimli ansiklopedinin 53. cildinde Sykes'in yaşamını kaleme almıştır. Lawrence'a göre Sykes'in eserlerine hâkim olan alaycı üslup sebebiyle, onu devlet adamı olarak nitelendirmek doğru olmayıp, ancak bir karikatürist olarak kabul etmek mümkündür³². Bir başka eserde ise Sykes'in zihin dünyasının, yerinde duramayan bir yapı arz ettiği, sürekli planlar ürettiği ancak bunları nihayete erdirmekten bir başka plana yelken açtığı ifade edilmektedir³³.

2. 1. Sykes'in Kitaplarının Değerlendirilmesi

2. 1.1. *Through Five Turkish Provinces* isimli eserin değerlendirilmesi

1900 yılında basılan eser, 9 bölümden ve 4 ek bölümünden müteşekkildir. Eserin son kısmında bir adet Türkiye haritası ve indeks mevcuttur. Eser toplamda 149 sayfadan oluşmaktadır.

Eserinin birinci bölümünde Sykes, 1899 yılında Şam'a gelinceye kadar ki yolculuğunu ve bununla ilgili izlenimlerini aktarmaktadır. Şam yolculuğu ile ilgili olarak "Eğer bir seyyahın bu şehre bir seyahat etmesi gerekirse yanında mutlaka bir zaptiyeye ihtiyaç duyulduğunun genel kabul gördüğünü" ifade ettikten sonra kendi fikrine göre "Bir zaptiyenin güvenliğinin sağlanmasında yeterli olmadığını ve hatta bir de askere ihtiyaç duyulduğunu çünkü her an bir saldırı ile karşı karşıya kalmanın mümkün olduğunu" ifade etmektedir³⁴." Bu ifade Şam şehrinin güvenlik noktasında ciddi zafiyetler içerisinde olduğunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilse de,

³⁰Mark Sykes, **Dar-ul-Islam**, Spottiswoode and Co. Ltd., Londra, 1904; Kitabın Türkçe tercümesi benzer adla Mustafa Everdi tarafından 2000 yılında yayınlanmışsa da -az sayıda baskıdan kaynaklansa gerek- kitaba ulaşmak mümkün olmadı.

³¹Mark Sykes, **The Calips' Last Heritage: A Short History of The Turkish Empire**, Macmillan and Co. Ltd., Londra, 1915.

³²Lawrence, a.g.m., s. 558.

³³Ernest Main, **Iraq: From Mandate To Independence**, George Allen and Unwin Ltd., İngiltere, 1935, s. 58.

³⁴Sykes, **Through...**, s. 12.

aynı zamanda İngilizlerin kendi hayatları ile ilgili güvenlik önlemlerine ne kadar çok önem verdiklerinin bir kanıtı olarak da görülebilir.

Eserinin ikinci bölümünü Şam'dan Halep'e yaptığı istihbarat bilgilerine ayıran Sykes, 17 Ocak 1899'da Şam'dan ayrılmıştır. Hama yoluyla Halep'e giden Sykes, Hama'nın etrafında bulunan köylerin yerleşiminin adeta bir arı kovanını andırırçasına kalabalık bir yapı içerisinde olduğunu ifade etmektedir³⁵.

Eserinin üçüncü bölümünü Halep'ten Deyrizor'a giden yol güzergâhına ayıran Sykes, burada bulunduğu sırada inşa edilen hisarların çok etkileyici ve sanatsal değeri oldukça yüksek yapıtlar olduğunu hayranlıkla ifade etmektedir³⁶. 1 gece Meskene'de ikamet eden Sykes daha sonra Ebu Hurirah, Rakka yoluyla Deyrizor'a geçip, buradaki hükümet yapısının geçtiği yerlere nazaran daha gelişmiş bir yapı arz ettiğini, şehrin kuzey bölümünde bir adet güzel bir askeri kışlanın ve bir adet de büyük bir askeri hastanenin bulunduğunu sunduğu bilgilere eklemiştir³⁷.

Eserinin dördüncü bölümünü Deyrizor'dan Bağdat'a gidişe ayıran Sykes bu bölümde: Meyadin, Ebu Kemal, Ramad, Felluce'ye ait gözlemlerine yer vermiştir.

Eserinin beşinci bölümünü Bağdat'tan Musul'a gidişe ayıran Sykes, Mart 1899'da Kerkük'e gelmiştir. Kerkük'e gelişinin akabinde şehirde bulunan bir paşa tarafından (paşanın ismi eserde belirtilmemiş) akşam yemeğine davet edilen Sykes, paşa ile Arapça sohbet ettiğini ifade etmiştir³⁸. Ertesi gün Kerkük'ü dolaşan Sykes, şehirde bulunan Hz. Ali Camii'nin ilginç bir eğik minareye sahip olduğunu, caminin imamı ile bu minarelerin görüntüsünü fotoğrafıma noktasında ısrarcı olduğunu ve sonunda imamı buna razı ettiğini anlatmakla birlikte, eser içerisinde kullandığı diğer fotoğrafların çoğu gibi bu fotoğrafın da yandığını ve baskısının mümkün olmadığını belirtmiştir³⁹.

³⁵Sykes, *Through...*, s. 28.

³⁶Sykes, *Through...*, s. 32.

³⁷Sykes, *Through...*, s. 40.

³⁸Sykes, *Through...*, s. 59.

³⁹Sykes, *Through...*, s. 60.

Altın Köprü'ye gitmek için Kerkük'ten ayrılan Sykes ile birlikte 30 süvari birliği, 5 zaptiye Sykes'ı korumak üzere refakat etmişlerdir. Yalnız burada bir de kaymakamdan söz eden Sykes, kim olduğu ile ilgili herhangi ek bir bilgi vermemiştir⁴⁰. Sykes'ın yapmış olduğu bu incelemeler sırasında özellikle Altın Köprü yolunda eşkıyalık olaylarına rastlandığı, düzenin tam olarak sağlanamadığı, yolculuk yapacak kişinin ciddi riskler almak zorunda kaldığı yine Sykes'ın eserinin ilerleyen sayfalarında belirtilmektedir.

16 Mart 1889'da Musul'dan Bitlis'e gitmek üzere yola çıkan Sykes, Zaho'dan geçerken Çaldıran Katolik piskoposu tarafından ziyaret edilmiştir. Piskoposun çok güzel ve akıcı bir Fransızcaya sahip olduğunu ifade eden Sykes'ın bu görüşmesini önemli kılan husus: Osmanlı Devleti bünyesindeki azınlıkların, bu son devrede kendi bölgelerine gelen batılı devlet adamları ile görüşmek için buldukları her fırsatı değerlendirmeleri ve kendi propagandaları için elverişli bir durum elde etmeleri hususudur⁴¹.

Eserinin yedinci bölümünü Bitlis'ten Van'a gidişe ayıran Sykes, bu bölümde Ermeniler ve Kürtlerin yaşayışı üzerinde durmaktadır. Ziyaret ettiği bir Kürdün evini ayrıntılı bir şekilde tanımlayan Sykes, buradaki kirlilikten şikayet etmektedir⁴².

Eserinin sekizinci bölümünü Van'dan Iğdır'a olan yolculuğa ayıran Sykes, Nisan 1889'da yaptığı yolculukta ciddi bir kar fırtınası ile karşılaştığını ve ancak 10 Nisan'da Patnos'a ulaşabildiklerini yazmaktadır. Burada Hasan Paşa⁴³ tarafından ağırılanan Sykes, onun Kürtler arasında oldukça güçlü bir nüfuzunun olduğunu ifade etmektedir⁴⁴. Ayrıca Patnos'ta Kürtlerle Ermenilerin bir arada yaşadıklarına da vurgu yapan Sykes⁴⁵, Hasan Paşanın çocukları ve evi hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir.

⁴⁰Sykes, **Through...**, s. 62.

⁴¹Sykes, **Through...**, s. 68.

⁴²Sykes, **Through...**, s. 90.

⁴³Haydaran Hamidiye Kürt alaylarının lideri.

⁴⁴Sykes, **Through...**, s. 101.

⁴⁵Kürtlerle Ermenilerin bir arada yaşam sürdürdüklerine dair Muş örneğine Brand'ın eserinde rastlamaktayız. Ayrıntılı bilgi için bkz. Brand, a.g.m., s. 352.

2. 1. 2. *Dar-ul-Islam* isimli eserin değerlendirilmesi

1904'te basılan eser, 22 bölüm ve 294 sayfadan oluşmaktadır. Eserin metin kısmı 258 sayfadan müteşekkil olup, 259-268. sayfalar arasında bulunan kısımda bulunan bir tablo Sykes'in son derece ayrıntılı bir şekilde bölge hakkında rapor tuttuğunu ortaya koymaktadır. Şam, Humus, Halep, Maraş, Elbistan Darendede, Hekimhan, Malatya, Urfa, Diyarbakır, Siirt, Cizre, Zaho, Musul, Amedia, Akra, Altın Köprü, Süleymaniye, Kerkük, Köy Sancak, Musul, Revanduz, Rania ve Zebar arasında bulunan köylerin birbirlerine olan uzaklıkları, etnolojik ayırım yapılmak suretiyle kimlerin bu yerlerde ikamet ettikleri, katırla ne kadar uzaklığa sahip oldukları ve son olarak ilginç bir şekilde köylerin su kaynaklarının ne durumda oldukları ayrıntılı bir şekilde tablolştırılmıştır.

Ekler kısmına John Hugh Smith'in Halep'ten Urfa'ya yapmış olduğu istihbarat amaçlı incelemeler sırasında tutmuş olduğu günlüğü de ekleyen Sykes, bu eserinde oldukça fazla görsel öğeye yer vermiştir.

Bu öğelerden en dikkat çekici olanlarını şu şekilde sıralamamız mümkündür:

Yaptığı seyahatler sırasında kendisine eşlik eden bölge insanları ile çekilmiş bir fotoğraf (Ek 2: Sykes ve ona eşlik eden bölge insanların birlikte çekilmiş fotoğrafı)⁴⁶,

1902-1903 yılları arasında seyahat ettiği rotayı gösterir harita (Ek 3: Sykes'in seyahat rotası)⁴⁷,

Hama'dan iki adet görüntü (Ek 4)⁴⁸,

Hama'da yaşayan ünlü Arzep ailesinin evinden iki görüntü (Ek 5)⁴⁹,

Halep-Tel-Arfad arasındaki yerleşim birimlerini gösterir kroki (Ek 6)⁵⁰,

Tel-Arfad-Kilis arasındaki yerleşim birimlerini gösterir kroki (Ek 7)⁵¹,

⁴⁶Sykes, *Dar-ul...*, s. kapak arkası resmi.

⁴⁷Sykes, *Dar-ul...*, s. viii.

⁴⁸Sykes, *Dar-ul...*, s. 36 ve 40.

⁴⁹Sykes, *Dar-ul...*, s. 42 ve 43.

⁵⁰Sykes, *Dar-ul...*, s. 57.

⁵¹Sykes, *Dar-ul...*, s. 59.

Yerel kıyafetler içerisinde göçebe Kürtlerden bir görüntü (Ek 8)⁵²,
Maraş'tan bir görüntü (Ek 9)⁵³,
Yerel kıyafetli Süleymanlı (Zeytun) bir kadının resmi (Ek 10)⁵⁴,
Hekimhan-Malatya arasında bulunan yerleşim birimlerini gösterir kroki (Ek 11)⁵⁵,
Elbistan'a giderken çekilmiş bir kış resmi (Ek 12)⁵⁶,
Diyarbakır ve çevresinde 1902-1903 yılları arasında yapılan seyahat rotasını gösterir kroki (Ek 13)⁵⁷,
Zaho'nun Piskopos ve ağasının resmi (Ek 14)⁵⁸,
Akra'nın kaymakam ve meclis üyelerinin gösterir fotoğrafı (Ek 15)⁵⁹,
Akra-Amedia-Rezan arasında Sykes'ın rotasını gösterir kroki (Ek 16)⁶⁰,
Kerkük'te ikamet edilen evin bir resmi (Ek 17)⁶¹,
Hemavend Kürtlerinden oluşan koruma birliğini gösterir resim (Ek 18)⁶²,
Aku Kürtlerinin lideri olan İbrahim Ağa'nın bir resmi (Ek 19)⁶³,
Aku Kürtlerini gösterir bir resim (Ek 20)⁶⁴,
Amedia ileri gelenlerinden Abdi Ağa'nın bir resmi (Ek 21)⁶⁵,
Süleymaniye-Van-Diyarbakır arasında 1902-1903 yıllarında seyahat rotasını gösterir kroki (Ek 22)⁶⁶,

⁵²Sykes, **Dar-ul...**, s. 62.

⁵³Sykes, **Dar-ul...**, s. 67.

⁵⁴Sykes, **Dar-ul...**, s. 79.

⁵⁵Sykes, **Dar-ul...**, s. 116.

⁵⁶Sykes, **Dar-ul...**, s. 122.

⁵⁷Sykes, **Dar-ul...**, s. 132.

⁵⁸Sykes, **Dar-ul...**, s. 162.

⁵⁹Sykes, **Dar-ul...**, s. 175.

⁶⁰Sykes, **Dar-ul...**, s. 177.

⁶¹Sykes, **Dar-ul...**, s. 196.

⁶²Sykes, **Dar-ul...**, s. 200.

⁶³Sykes, **Dar-ul...**, s. 216.

⁶⁴Sykes, **Dar-ul...**, s. 217.

⁶⁵Sykes, **Dar-ul...**, s. 232.

Şam'dan başlayan ve Amedia'ya kadar devam eden güzergâhtaki yerleşim birimlerinin birbirlerine olan uzaklığı, ikamet edenlerin etnik kimlikleri ve su kaynaklarını gösterir liste (Ek 23)⁶⁷.

Görsel açıdan oldukça zengin materyallere sahip olan eser şu bölümlerden oluşmaktadır:

1. Bölüm: Giriş,
2. Bölüm: Palmiyra'ya Gidiş,
3. Bölüm: Humus'a Gidiş,
4. Bölüm: Hama
5. Bölüm: Halep'e Gidiş,
6. Bölüm: Toroslara Gidiş,
7. Bölüm: Zeytun
8. Bölüm: Elbistan'a Gidiş,
9. Bölüm: Darend'e Gidiş,
10. Bölüm: Hekimhan'a Gidiş,
11. Bölüm: Malatya'ya Gidiş,
12. Bölüm: Diyarbakır'dan Dara'ya Geçiş,
13. Bölüm: Dara'dan Hajerlo'ya Geçiş (Hajerlo, Nusaybin sonrasındaki yerleşim biriminin eski adı),
14. Bölüm: Cizre'ye Gidiş,
15. Bölüm: Doğu Kürdistan,
16. Bölüm: Akra'ya Gidiş,
17. Bölüm: Musul'a Gidiş ve Dicle Nehri,
18. Bölüm: Kerkük'e Gidiş,
19. Bölüm: Süleymaniye'ye Gidiş,

⁶⁶Sykes, **Dar-ul...**, s. 237.

⁶⁷Sykes, **Dar-ul...**, s. 259-268.

20. Bölüm: Şırnak'a Gidiş,
21. Bölüm: Sonuç,
22. Son Söz.

Sykes, eserinin birçok bölümünde Kürtlerden bahsetmektedir. Kürtlerin Onu ve beraberindekileri korumak için heyete eşlik ettiğinden bahseden Sykes, bu duruma rağmen onlara tam olarak asla güvenilemeyeceğini de ifade etmektedir⁶⁸. Bu ifadeye rağmen Sykes, eserinin ilerleyen sayfalarında Kürtlerin evlerine gelen misafirlerine karşı oldukça hoş görülü ve misafirperver olduklarını da ilave etmiştir⁶⁹.

Yukarıda vurgulanmış olduğu gibi, seyahat etmiş olduğu yerleşim yerlerindeki Türkler, Kürtler, Ermeniler, Araplar ve diğer unsurların durumu ile ilgili çeşitli bilgiler veren Sykes'in eserlerinin esas önemli olan yönü bu bilgilerden ziyade (bilgilerin güvenilirlik problemi bulunmaktadır), bölge ile ilgili coğrafi olarak yapmış olduğu gözlemler ve resimlerdir. Bugün bazıları ayakta olmayan köprülere, yerleşim yerlerinin eski hallerine yer veren Sykes'in eserlerinin incelenmesi halinde, coğrafya, sanat tarihi ve arkeoloji açısından son derece önemli bilgi ve belgelere ulaşılması mümkündür.

2. 1. 3. *The Calips' Last Heritage* isimli eserin değerlendirilmesi

Eser, 1915 tarihinde Londra'da basılmış olup, 2 ana bölümden müteşekkildir. Birinci bölüm Osmanlı Devleti öncesi gelişmelere ayrılmıştır ve toplam 27 ayrı bölümden oluşmuştur.

Eserin ikinci bölümünü Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine ayıran yazar şu alt başlıkları kullanmıştır:

Bölüm 1: Cizre,

Bölüm 2: Irak,

Bölüm 3: İç Kısımlar,

Bölüm 4: Anadolu,

⁶⁸Sykes, *Dar-ul...*, s. 12.

⁶⁹Sykes, *Dar-ul...*, s. 63.

Bölüm 5: Kürdistan,

Bölüm 6: 1908 Olayları,

Bölüm 7: 1909 Hürriyet Hareketi

Bölüm 8: Mısır 1910,

Bölüm 9: 1919 Seyahati.

2. 2. Sykes'in Makalelerinin Değerlendirilmesi

2. 2. 1. "Journeys in North Mesopotamia" Başlıklı Makalenin Değerlendirilmesi

Mark Sykes, "Journeys in North Mesopotamia" adlı makalesini 1907'de yayımlamıştır⁷⁰. Sykes bu çalışmasında genellikle Kürtlerin yaşayışı hakkında bilgiler vermiştir. Makalenin giriş kısmında bütün seyyahlarca Karaca Dağ ve çevresindeki Kürtlerin alçak, kirli ve zalim olarak nitelendirildiğini belirterek, onları göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olarak tasnif etmiştir⁷¹.

Harran çevresinde yaşayan köylerin çoğunun Arap ve Kürt karışımından müteşekkil olduğunu belirten Sykes, bunların genellikle aşiret bağlarının gelişmemesine bağlı olarak savaşçı olmadıklarını, ancak sebatkâr ve oldukça çalışkan olduklarını ifade etmiştir. Sykes; Urfa, Birecik, Harran hakkında bilgiler verirken çalışmasında çeşitli resimlere de yer vermiştir. Bu resimlere açıklamalar da ekleyen Sykes, Hamidiye alaylarının ünlü lideri olan İbrahim Paşa'nın bir resmine yer verdikten sonra (Ek 24), oğlu Mahmud Bey'in bölge üzerindeki konumundan, onun düşmanlarından, yaşayışından ve Hıristiyanlarla olan münasebetinden bahsetmektedir⁷². Mardin yöresindeki insanlar hakkında da bilgiler veren yazar, onların Yakubi Hıristiyanlar⁷³ ve Kürtler olmak üzere tasnif edilebileceğini yazar.

⁷⁰Mark Sykes, "Journeys In North Mesopotamia", *The Geographical Journal*, C 30, No. 4, Londra, Ekim 1907, s. 384-398.

⁷¹Sykes, a.g.m., s. 384.

⁷²Sykes, a.g.m., s. 385.

⁷³Yakubi Hristiyanlardan kasıt Süryanilerdir.

Cizre'deki yaşam hakkında da bilgilere yer veren Sykes, Hasankeyf'in fotoğrafını⁷⁴ da eserine eklemeyi ihmal etmez. Yolculuğuna devam eden Sykes, Musul ve Halep ile ilgili bilgilere yer verirken, aşiretler arası çatışmaların her zaman muhtemel olduğu bilgisinden sonra, burada yaşayan Arapların temizlikten uzak bir yaşam sürdürdüğünü, Bedevi Arapların ise açgözlü, zorba ve hasis olduklarını vurgulamaktadır⁷⁵.

Seyahati esnasında Telafer'de karşılaştığı küçük bir Türk yerleşim biriminin mevcudiyetini muhafaza etmesine çok şaşırıldığını ifade eden Sykes, aslında bölge psikolojisini bütünüyle çözemediklerini de itiraf etmiş olmaktadır⁷⁶. Hâlbuki asırlardır birlikte yaşama kültürünü geliştirmiş olan Kürtler, Araplar ve Türkler bütün istisnai durumlara rağmen yine de barış içinde bir arada yaşamayı başarmışlar ancak batılılar henüz bunu fark edememişlerdir.

Sykes, seyahati sırasındaki tespitlerini paylaşırken zaman zaman önceki dönemlerdeki bölgenin konumu ve nüfusu hakkındaki verilerle kıyaslamalar da yapmıştır. 15 yıl önce Deylizor'un küçük bir transit geçiş yerinde konumlu olduğu bilgisini verdikten sonra, buranın çoğu Kürt olan 25.000 kişilik nüfusa sahip olduğunu ve bu nüfusun içerisinde Milli⁷⁷ ve Kiki Kürtlerinin 14.000 kişilik bir nüfus kesafetine sahip olduğu bilgisine yer vermektedir⁷⁸.

⁷⁴Sykes, a.g.m., s. 388.

⁷⁵Naiden, a.g.m., s. 184.

⁷⁶Sykes, a.g.m., s. 392.

⁷⁷Milli aşireti Kürtlerin Kurmançî koluna mensup olan oldukça kalabalık bir yapı içerisinde Mardin ve Diyarbakır çevresinde dağınık bir şekilde yaşayan aşirettir.

Aşiret hakkında Osmanlı Devleti'nde ilk kayıtlara 1518'lerde tesadüf edilmektedir. Aşiretin 16. Yüzyılın sonlarında Diyarbakır çevresinde zorunlu iskâna tabi tutulduğu görülmektedir. 1830'lardan itibaren Arap aşireti olan Şammar'larla bölge hâkimiyeti üzerine mücadeleye girişen aşiret, her ne kadar bu yüzden güç kaybetmişse de; II. Abdülhamid'in Hamidiye Alaylarını kurması ile birlikte başlayan süreç aşirete toparlanma fırsatı vermiştir. Hamidiye Alayları döneminde aşiretin liderliğini yürüten İbrahim Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne sadık kalmasına rağmen onun ölümü ile birlikte yerine geçen oğlu Mahmud Bey İngilizlerle ciddi bir dirsek temasına girmiş ve bağımsız bir Kürt devletinin temellerini atmak yolunda ciddi çabalar içerisine girmiştir. Bkz. Stefan Winter, "The Other 'NahḌah': The Bedirxans, The Millis And The Tribal Roots Of Kurdish nationalism in Syria", **Oriente Moderno, Nuova Serie**, Anno 25 (86), Nr. 3, 2006, pp. 461-474; Jordi Tejel, Syria's Kurds: History Politics and Society, **Routledge, Amerika**, 2009, s. 9-10; Gertrude Lowthian Bell, **Amurath to Amurath**, E. P. Dutton and Company, New York, 1911, s. 39.

⁷⁸Sykes, a.g.m., s. 394.

Halep ve çevresinde son üç yıl içerisinde 56 yeni köy teşekkül ettiğini, bunun oldukça anormal olduğunu, kurulan bu köylerin ana geçim kaynağının ise tarım olduğunu ifade eden⁷⁹ Sykes, bu denli yeni köy teşekkülünün sebepleri ile ilgili herhangi bir açıklamaya gitmemiştir. Bu durumu iki sebeple açıklamak mümkündür.

1. Verebileceği bilginin sağlıklı olmaması ihtimali,
2. Sykes'in bunun sebepleri ile ilgili herhangi bir araştırmaya gerek duymaması.

Eserinde bölgeye gelerek çeşitli incelemeler yapan kimseler hakkında da kısa bilgiler veren Sykes, öncelikle Sir Henry Trotter⁸⁰ üstünde durmuştur. Onun Anadolu'ya gelerek özellikle Kürtler ve Araplar hakkında araştırmalar yaptığını, Kürt aşiret reisleriyle dostluklar kurduğunu, Kürt aşiret reislerinden genç olanlarının yakışıklı ve arkadaş canlısı bir görüntülerinin olmasına mukabil, yaşlı olanlarının oldukça ciddi bir görünüme sahip olduğunu ifade ettiğini yazar. Trotter'ın kendisinin Erzurum'dan Diyarbakır'a giderken Osmanlı Devleti'nin bir koruma tahsis etmek istediğini, önce bu korumayı reddettiğini ancak yol güzergâhında bulunan bazı eşkiya guruplarının varlığından haberdar olması sonrasında bu teklifi kabul ettiğini ifade etmektedir. Trotter'ın eserinde Mardin hakkında da kısa bir bilgiye yer verdiğini ve 1900'lerin başında yaşanan Ermeni olaylarından şehrin olumsuz etkilendiğini ifade ettiğini ayrıca belirtmektedir⁸¹.

2. 2. 2. “The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire” Başlıklı Makalenin değerlendirilmesi

Sykes “The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire” adlı makalesinde⁸² oldukça detaylı hazırlandığı her halinden belli olan bir haritaya yer vermiştir

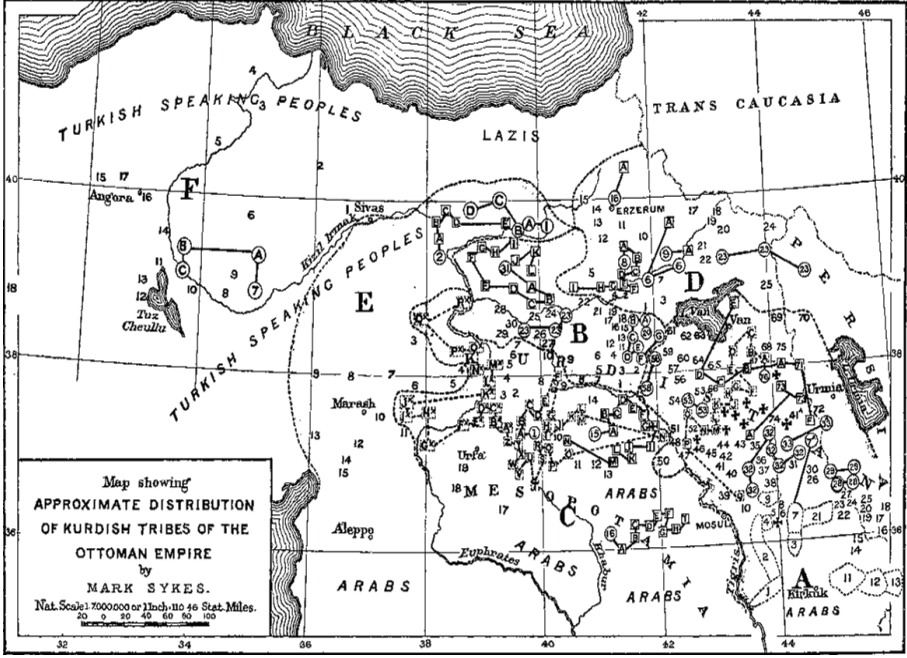
⁷⁹Sykes, a.g.m., s. 395.

⁸⁰Henry Trotter, Anadolu'ya atanan ilk askerî konsolos olarak Osmanlı-Rus savaşı devam ederken 1878'de Erzurum'da göreve başlamıştır. Bkz. Henry Trotter & Colonel Maunsell, “Journeys In Kurdistan: Discussion”, *The Geographical Journal*, C 35, No. 4, Nisan 1910, s. 378.

⁸¹Sykes, “Journeys...”, s. 397.

⁸²Mark Sykes, “The Kurdish Tribes Of The Ottoman Empire”, *The Journal of The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, C 38, Aralık 1908, s. 451-486.

ki; bu harita üzerinde Kürt aşiretlerinin nerede yaşadıkları, bunların göçebe mi, yarı göçebe mi yoksa yerleşik mi olduğu bilgisine yer verilmiştir⁸³.

Mark Sykes'in çalışmasına göre Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Kürt aşiretlerinin dağılımını gösterir harita.

Haritanın açıklamasında Kürt aşiretlerini üç sınıfa ayıran Sykes,

1. Sınıf Kürt aşiretlerini yarı-göçebe olarak nitelendirmiş ve onların vadilerle çevrili bölgenin güney yamaçlarında yaşam sürdüklerini belirtmektedir. Bu aşiretlerin numaralarını: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25 olarak vermiştir.

2. Sınıf Kürt aşiretleri yerleşik olarak dağlarda yaşayanlar olarak belirtmiş ve numaralarını: 21, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41A, 44, 48, 52, 53, 53A, 65, 68, 71A, 71B, 71C, 72, 73 olarak vermiştir.

⁸³Sykes, "The Kurdish...", s. 452; Sykes'in makalesinde kendisi tarafından hazırlandığı görüntüsü verilen haritanın orijinali aslında **The National Archives**'da **PRO, FO 925/41103** numaralı klasörde kayıtlıdır. Bu arşiv belgesine göre harita ilk defa aslında Mark Sykes tarafından değil Henri Kiepert tarafından 1883'de Almanya'da yayınlanmıştır. Sykes, buradan almış olduğu bilgiyi herhangi bir atıf yapmaksızın kullanmıştır.

3. Sınıf Kürt aşiretleri yarı göçebe olarak dağlarda yaşayanlar olarak isimlendirmiştir ve bunları da geri kalan numaralandırmış aşiretler olarak vermiştir⁸⁴.

Bütün Kürt aşiretlerinin Sünni olduklarını belirten Sykes, göçebe olan aşiretlerin Mart-Haziran arasındaki ayları çadırlarında geçirdiklerini, Temmuz-Eylül ayları arasında sürüleri ile birlikte yazlıklarına göç ederek burada ikamet ettiklerini, soğuklar düşünce de tekrar kışlaklarına döndüklerini ve genellikle Araplar ile akraba evliliğini tercih ettiklerini yazmaktadır⁸⁵. Yalnız burada dikkat etmemiz gereken bir husus vardır ki o da Sykes'ın Kürtlerin Sünni olduklarını ifade etmesine rağmen, genelde Hanifi mezhebine değil Şafii mezhebine mensup oldukları ayrımını atladığıdır. Bu ayrım gerek Osmanlı döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde hiçbir zaman ciddi problemlere sebep olmamış olsa da, farklı mezheplerin böl-parçala-yut siyaseti güden güçlerin elinde ciddi bir silah olmaya devam ettiği günümüzde, mezhepler içindeki ayrışmanın da her an büyütülüp problem haline dönüştürülecek bir silah olabileceği dikkate alınmalıdır.

Sykes'in eserinin aşiretlerin aile ve yerleşim yerlerini gösterir istatistikî bilgilerine baktığımızda seyahati esnasında incelemiş olduğu bölgelerden edindiği bilgileri oldukça ayrıntılı bir şekilde kayda geçirdiği tespit edilmektedir. Bu bilgilere göre:

Harita'nın A bölgesinde yani Irak'ın kuzeyi ile Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt aşiretlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Daudeh aşireti: 4.000 aileye sahiptir. Kavgacı ve yarı-göçebe olup aşağı zap bölgesinde ikamet etmektedir. Baban Kürtlerindedir.

2. Disdie aşireti: 5.000 aileye sahiptir. Büyük bir aşiret ağına sahip olup göçebe olanlar ve yerleşik olanlar olarak ikiye ayrılırlar. Genellikle Gubur Arap aşireti ile evlilik yapan bu aşiretin erkekleri çok iyi ata binici ve çiftçidir. Baban Kürtlerindedir.

3. Şeyh Bezeni aşireti: 4.000 aileye sahiptir. Soyguncu ve savaşçı olan bu aşiret üyeleri çok iyi at binicileridir. Baban Kürtlerindedir.

⁸⁴Sykes, "The Kurdish...", s. 453.

⁸⁵Sykes, "The Kurdish...", s. 454.

4. Şeyhan aşireti: 500 aileye sahiptir. Tamamı göçebe bir yaşam sürüp, Dicle ile Zap nehirleri arasında yaşam sürerler. Baban Kürtlerindedir.

5. Şabak aşireti: 500 aileye sahip olup yerleşik bir yaşam sürerler⁸⁶.

6. Mamund aşireti: Aşiretin kaç mensubu olduğu ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur ancak yarı-göçebe bir yaşam sürdürdükleri ifade edilmiştir.

7. Girdi aşireti: 6.000 aşirete sahiptir. Savaşçı, soyguncu ve çiftçidirler. İyi at binicidirler. Baban Kürtlerindedir.

8. Halkani aşireti: 1.200 aileye sahiptir. Yarı göçebe bir yaşam sürmesine rağmen savaşçı bir yanı yoktur. Baban Kürtlerindedir.

9. Surçi aşireti: 3.000 aileye sahiptir. 1.000 kadarı göçebedir. Baban Kürtlerindedir.

10. Bejwan aşireti: 800 aileye sahiptir. Yarısı Arapça yarısı Kürtçe konuşur. Hacı Bektaş Veli'nin takipçileridir.

11. Hemawend Kürtleri: 1.200 aileye sahiptir. Baban Kürtlerinin en cesur ve en zeki olanlarıdır. Aynı zamanda soygunculukta en ileri gidenler de bunlardır. Genellikle Arapça konuşmalarına, hatta bazen kendilerinin soyunun Arap olduğunu iddia etmelerine rağmen kendileri Kürttür.

12. Caf Aşireti: 10.000 aileye sahiptir. Büyük çoğunluğu yarı- göçebe bir yaşam sürer. Selahaddin-i Eyyübi'nin bu aşiretten olduğuna inanılır⁸⁷.

13. Guran aşireti: Baban Kürtlerindedir.

14. Nuredi aşireti: Baban Kürtlerindedir.

15. Piran aşireti: 900 aileye sahiptir. Yarı göçebe bir yaşam sürer.

16. Alan aşireti: Baban Kürtlerindedir.

17. Baki Hassa aşireti: Baban Kürtlerindedir.

18. Kiloner aşireti: Baban Kürtlerindedir.

19. Gavruk aşireti: Baban Kürtlerindedir.

⁸⁶Sykes, "The Kurdish...", s. 455.

⁸⁷Sykes, "The Kurdish...", s. 456. Sykes'in verdiği bilgilerin yeterince güvenilir olmadığını bu tespitten de anlamak mümkündür. Zira Selahattin Eyyubi'nin eşinin bu aşiretten olduğu kendisinin ise Hezbanilerin bir kolu olan Revâdi aşiretine mensup olduğu şeklinde kuvvetli kanıtlar vardır. Bu hususta bkz, Mustafa Armağan "Selahaddin Eyyubi hem Kürt, hem Arap, hem de Türktü!", **Zaman Gazetesi**, 06.11.2011.

20. Malkari aşireti: Baban Kürtlerindedir.
21. Hosnau aşireti: 2.000 aileye sahiptir. Tamamıyla yerleşik bir yaşam sürerler.
22. Bilbas aşireti: 400 aileye sahiptir. Baban Kürtlerindedir. Yarı-göçebe bir yaşam sürerler.
23. Acu aşireti: 500 aileye sahiptir. Yarı-göçebe bir yaşam sürerler. Rania yakınlarında yaşarlar, büyük savaşçı ve at binicidirler. Baban Kürtlerindedir.
24. Mamaş aşireti: 2.000 aileye sahiptir. Tamamıyla yerleşiktir. Baban Kürtlerindedir.
25. Mergor aşireti: 2.000 aileye sahiptir. Savaşçı bir aşiret olup yarı-göçebe bir yaşam sürerler.
26. Mamakan aşireti: Surçi, Sipkanlı ve Cibranlı aşiretinin karışımı bir yapıya sahiptir⁸⁸.
27. Baliki aşireti: Belikan aşireti ile bağlantılı olup Zazadırlar.
28. Pirastini aşireti: 1.100 aileye sahiptir. Baban Kürtlerindedir.
29. Zemzan aşireti: kaç aileye sahip olduğu bilinmemektedir.
30. Badeli aşireti: Revanduz'da yaşayan küçük sayıda ve yerleşik bir yaşam süren aşirettir.
31. Şirvan aşireti: 1.800 aileye sahiptir. Yerleşik, çalışkan, misafirperver olmalarına rağmen savaşçıdırlar.
32. Herki aşireti: 3.000 aileye sahiptir. Göçebe bir yaşam sürerler. Bazıları Erzurum ve Van çevresinde yaşarken bazıları Musul çevresinde yaşam sürer. Mendan, Zerhati, Zeydan ve Haji alt birimleri vardır.
33. Baradost aşireti: 2.250 aileye sahiptir. İsmi Baradost nehrinden gelir.
34. Barzan aşireti: 750 aileye sahiptir. İsmi Barzan yöresinden alır. Kutsal bir aile olarak bilinir. Barzani şeyhleridir⁸⁹.

⁸⁸Sykes, "The Kurdish...", s. 457.

⁸⁹Sykes, "The Kurdish...", s. 458. Sykes'ın verdiği bu bilgide bir yanlışlık olsa gerektir. Yine Sykes, Barzanilerin düşmanı olan Zebariler için 1.000, Herkiler için 3.000 rakamını vermiştir. Bu sayının gerçekten Barzaniler için oldukça düşük sayıda olduğu Barzanilerin Kürtler

35. Nirva aşireti: 800 aileye sahiptir. Yerleşiktir.
36. Rikan aşireti: 800 aileye sahiptir. Yerleşiktir.
37. Zebar aşireti: 1.000 aileye sahiptir. 30 köyde yerleşik bir yaşam sürerler. İyi çiftçi, iyi şarap üreticisi ve yabancılara karşı çok misafirperver bir aşirettir.
38. Aşhagi aşireti: bu aşiret hakkında malumat verilmemiştir.
39. Hasenia aşireti: Musul yakınlarında küçük bir aşiret olup yerleşik bir yaşam sürer.
40. Misuri aşireti: 120 aileye sahiptir. Fakir ve yerleşiktir.
41. Doşki aşireti: Duhok'ta hırsızlık ve haydutlukla maruftur. Gevar'da yaşayan kolu 2.000 aileye sahiptir.
42. Celali aşireti: 4.000 aileye sahiptir. Amedia yakınlarında hem göçebe hem de yerleşik bir yaşam süren iki ayrı kolu vardır.
43. Dere aşireti: 800 aileye sahiptir.
44. Bervari aşireti: 600 aileye sahiptir. Yerleşiktir.
45. Kohan aşireti: 70 aileye sahiptir. Yerleşiktir.
46. Şeikan aşireti: Yezidi bir ailedir. Yarı göçebe bir yaşam sürer.
47. Rışkan aşireti: Aşiret üyelerinin bazıları Yezidi inancına mensuptur.
48. Haveri aşireti: Yezidi veya ateşe tapanlardandır. 300 aileye sahiptir. Zaho yakınlarında ikamet ederler.
49. Spirti aşireti: 70 aileye sahip olup yerleşiktir⁹⁰.
50. Miran aşireti: 1.000 aileye sahiptir. Cezire bin Ömer'den Van'a ilkbaharda gidiş, sonbaharda dönüş yaparlar. Bütün kötülükler için ünlenmiş bir aşirettir. Avrupalılar ve Hıristiyanlara dost canlısıdırlar. Aşiretin Goyan aşireti ile kronik bir kan davası vardır.
51. Haseina aşireti: 500 aileye sahiptir.
52. Sindi aşireti: 1.500 aileye sahiptir. Müslüman ve Nasturilerin karışımı bir aşiret olup yerleşik bir yaşam sürerler.

arasındaki etkinliğinden çıkarılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Michael M. Gunter, **The Kurds of Iraq: Tragedy and Hope**, St. Martin's, Amerika, 1992, s. 6.

⁹⁰Sykes, "The Kurdish...", s. 459.

53. Goyan aşireti: 1.400 aileye sahiptir. Büyük ve güçlü bir aşiret olup yarısı yerleşik diğer yarısı yarı göçebe bir yaşam sürer. Alt birimi olan Şırnaklı aşireti 600 aileye sahip olup Şırnak'ta ikamet ederler.

54. Dakhori aşireti: Şırnak etrafında yerleşik bir yaşam süren küçük bir aşirettir.

55. Şirki aşireti: 200 aileye sahiptir. Zengin ve yerleşik bir yaşam sürerler.

56. Balian aşireti: 70 aileye sahiptir. Yarı göçebe, fakir ve dağınık bir yaşam sürerler.

57. Eru aşireti: 100 aileye sahiptir.

58. Atmenikan aşireti: 5.000 aileye sahiptir. Çok zengin ve göçebedirler. Bitlis ve Bohtan yakınlarında yaşarlar.

59. Silukan aşireti: 900 aileye sahiptir. Çiftçi ve göçebedirler. Yazları Muş ovasına göç ederler.

60. Kichian aşireti: 150 aileye sahiptir. Göçebedirler.

61. Duderi aşireti: 400 aileye sahiptir. Göçebe olup yazları Van Gölü'nün güneyine göç ederler.

62. Alikanlı aşireti: 150 aileye sahiptir. Göçebe bir yaşam sürerler.

63. Halaji aşireti: 900 aileye sahiptir. Yerleşik olan Türk, Kürt ve Ermenilerin karışımlarından oluşmuştur. Van Gölü'nün güney kısımlarında yaşarlar⁹¹.

64. Tıyan aşireti: 300 aileye sahiptir. Kötü bir üne sahiptir.

65. Havatan aşireti: 300 aileye sahiptir. Botan'da yerleşik bir yaşam sürer.

66. Keka aşireti: Çölemerik yakınlarında yaşam sürerler.

67. Bellicar aşireti: 180 aileye sahiptir. Küçük olup yarı göçebe bir yaşam sürerler. Mevlada Halid zamanında putperestlikten Müslümanlığa dönmüşlerdir.

68. Hani aşireti: 180 aileye sahiptir. Hoşab civarında yerleşik bir yaşam sürerler.

⁹¹Sykes, "The Kurdish...", s. 460.

69. Takuli aşireti: 450 aileye sahiptir. 100 yıl önce Erzurum'dan göç ettikleri düşünülmektedir. Çok fakir olup Van Gölü'nün kuzeyinde yerleşik bir yaşam sürerler.

70. Bu aşiretin ismi unutulmuş. Bir gün bu aşiretin isminin ilave edileceği temenni edilmiştir.

71. Shekak aşireti: 6.000 aileye sahiptir. Saygıdeğer bir aşiret olarak ünlenmiş olup yaz aylarını çadırda geçirirler. Yerleşik olarak nitelendirilebilirler. Alt birimleri olan Şekifti'nin 1.200, Mukeri'nin 1.200, Shekak'ın 1.000 ailesi vardır. Ancak Şeveli'nin, Butan'ların aile sayıları bilinmemektedir.

72. Zerzan aşireti: 100 aileye sahiptir.

73. Pinaşlı aşireti: 1.200 aileye sahiptir. Dağınık bir yapısı vardır. Zeydan, Barkosan, Kinarberos, Suratavan, Billiyan, Jelli, Geviji, Şevilan, Musanan alt birimleridir⁹².

74. Givran aşireti: Gevar civarında yaşayan küçük bir aşirettir.

75. Şemsiki aşireti: 900 aileye sahiptir. Önceleri göçebe olmalarına rağmen şimdilerde yerleşik bir yaşam sürerler.

76. Hartuşî aşireti: çok önemli bir Kürt aşiretidir. Irak ve Ermenistan'da bulunan Kürtlerle akrabadırlar. Kötü bir üne sahiptirler. Alt birimleri olan Mezigi'nin 900, Mamreş'in 200, Mamed'in 200, Beroz'un 60, Memkor'un 400, Şerifan'ın 3.000, Mamadan'ın 200, Gavdan'ın 300, Zefki'nin 150, Hafjan'ın 50 ailesi mevcuttur. Zedek, Havistan, Jiriki, Şidan, Alan ve Ezdinanların kaç aileye sahip oldukları bilinmemektedir⁹³.

Harita'nın B bölgesinde yani ağırlıklı olarak Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt aşiretlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Muşık aşireti: Motikan köyü çevresinde yaşayan aşirettir.
2. Penjinan aşireti: 500 aileye sahiptir. İçlerinde Yezidi inancına sahip olanlar da vardır.
3. Keskoli aşireti: Penjinan'dan ismini alır.
4. Pouran aşireti: 200 aileye sahiptir. Yarı göçebe bir yaşam sürerler.

⁹²Sykes, "The Kurdish...", s. 461.

⁹³Sykes, "The Kurdish...", s. 462.

5. Şıkdodanlı aşireti: 200 aileye sahiptir. Göçebe olup olmadıkları bilinmiyor.
6. Bekran aşireti: 500 aileye sahiptir. Göçebe bir yaşam sürerler. Yazın Diyarbakır, kışın Siirt çevresine göç ederler.
7. Reşkötanlı aşireti: 500 aileye sahip olup göçebe bir yaşam sürerler.
8. Besheri aşireti: Siirt ve Diyarbakır arasında yerleşik bir yaşam sürerler.
9. Tirikan aşireti: 650 aileye sahiptir. Hani ile Fırat arasında yaşam sürerler. Zengin, zeki ve kibardırlar.
10. Kuzlucan aşireti: Dersim dağlarının 80 mil kuzeyinde yaşarlar.
11. Zekeri aşireti: Kendilerini Arap olarak nitelendirirler.
12. Musi aşireti: Kendilerini Arap olarak nitelendirirler.
13. Sarmi aşireti: 400 aileye sahiptir. Kendilerini Arap olarak nitelendirirler.
14. Jelali aşireti: 100 aileye sahiptir. Kendilerini Arap olarak nitelendirirler.
15. Hazoli aşireti: 50 aileye sahiptir.
16. Bederi aşireti: Kendilerini Arap olarak nitelendirirler.
17. Malaşgu aşireti: Kendilerini Arap olarak nitelendirirler.
18. Boşıkan aşireti: 180 aileye sahiptir. Yarı göçebe bir yaşam sürerler.
19. Kurian aşireti: 180 aileye sahiptir. Yarı göçebe bir yaşam sürerler⁹⁴.
20. Motikan aşireti: Bitlis'in kuzeyinde yaşarlar.
21. Pinjari aşireti: 450 aileye sahiptir. Kurmançi konuşurlar.
22. Silvan aşireti: Muhtemelen Zazadırlar.
23. Kabile olmayan Zazalar: 1.000 aileye sahiptir. Çok fakir çiftçidirler. Zazaca konuşurlar⁹⁵.
24. Kedak aşireti: 600 aileye sahiptir.
25. Aşmirsat aşireti: 500 aileye sahiptir. Zaza olup şiidir.

⁹⁴Sykes, "The Kurdish...", s. 464.

⁹⁵Sykes, "The Kurdish...", s. 466.

26. Kulbin aşireti: Zazadır.

27. Gurs aşireti: Bu aşireti İbrahim Paşa söyledi ancak hakkında bilgi bulunamadı.

28. Sinan aşireti: Zazadır.

29. Elia aşireti: Göçebedir. Zaza veya Kurmancidir.

30. Behirmaz aşireti: 500 aileye sahiptir. Zaza olup şiidir.

31. Dersimli aşireti: İlkbahar sonunda güneyden kuzeye göç ederler.

Harita'nın C bölgesinde yani Irak ve Suriye'nin kuzeyi ile Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Kürt aşiretlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Milli aşireti: 30 aileye sahiptir. İbrahim Paşa şefleri olup 2.000'den fazla aileye hükmeder. Dersim dağlarında aşiret mensupları korumasız gezebilirler⁹⁶.

2. Karakeçili aşireti: 1.700 aileye sahiptir. Asılları Türk olmasına rağmen zamanla Kürtleşmişlerdir. Yarı göçebe olarak Siverek yakınlarında yaşam sürerler. Birçok Avrupalı için kötü bir ün sahibidirler. Zazaca konuşurlar⁹⁷.

3. Kabileye ait olmayan Zazalar: Çok fakir olup Zazaca konuşurlar.

4. Çekissen aşireti: Hakkında bilgi yok.

5. Barkhan aşireti: Hakkında bilgi yok.

6. Hasseran aşireti: Hakkında bilgi yok.

7. Ebu Tahir aşireti: Arap orijinli olmalarına rağmen Kurmanca konuşurlar.

8. Givran aşireti: Dersim çevresinde yaşarlar.

9. Emirzan aşireti: Aşiret olup olmadıkları kuşkuludur.

10. Kiki aşireti: 1.200 aileye sahiptir. Büyük bir aşiret olup yarı göçebe olarak Karaca Dağ eteklerinde yaşam sürerler.

11. Dakhori aşireti: Şırnak'tan küçük bir gurup olarak göç etmişlerdir.

12. Bunesi aşireti: Bu aşiretin varlığı müphemdir. Fakat bazı seyyahlar bu isimden söz etmişlerdir.

⁹⁶Sykes, "The Kurdish...", s. 470.

⁹⁷Sykes, "The Kurdish...", s. 472.

13. Mirsinan aşireti: Özellikleri hakkında bir bilgi yoktur.
14. Surkisli aşireti: 900 aileye sahiptir. Yerleşik bir yaşam sürerler. Baban Kürtlerinin dialektiğini konuşurlar.
15. Tur-Abidin'in aşiretleri: Bunlar Müslüman, Yezidi ve Hıristiyan olarak şu şekilde tasnif edilebilir:
 - A. Mizizak aşireti: 390 aileye sahiptir. Müslüman ve Kürt'tür.
 - B. Saur aşireti: Hıristiyan ve Müslümanlar karışık bir yapıya sahiptir. Arapça konuşurlar.
 - C. Mahalemi aşireti: 800 aileye sahiptir. 350 yıl önce Hıristiyan olmalarına rağmen sonra Müslüman olmuşlardır. Arap ve Kürt karışımı bir yapıları vardır⁹⁸.
 - D. Haruna aşireti: 750 aileye sahiptir. Yerleşik bir yaşam sürerler. 90 ailesi Yakubidir.
 - E. Del memikan aşireti: Arapça konuşurlar.
 - F. Domana aşireti: 180 ailedir. Hıristiyan ve Müslüman karışımı bir yapıları vardır.
 - G. Dorkan aşireti: 120 aileye sahiptir. Hıristiyan ve Müslüman karışımı bir yapıları vardır.
 - H. Moman aşireti: 600 aileye sahiptir. Müslüman olup Kurmanca konuşurlar. 90 ailesi Hıristiyan'dır.
 - İ. Haverka aşireti: 1.800 aileye sahiptir. Hıristiyan ve Müslüman karışımı bir yapıları vardır. Kurmanci konuşurlar.
 - J. Salahan aşireti: Hakkında bilgi bulunmamaktadır.
 - K. Girgiri aşireti: 500 aileye sahiptir. Arap kökenlidirler.
 - L. Dasikan aşireti: 900 aileye sahiptir. Yezidi, Hıristiyan ve Müslüman bir karışıma sahip olup Kurmanca konuşurlar.
 - M. Alian aşireti: 1.200 aileye sahiptir. Yezidi, Hıristiyan ve Müslüman karışımı bir yapıları vardır. Kurmanca konuşurlar.
 - N. Mizidağ aşireti: Küçük bir yapıdadırlar ve göçebedirler.

⁹⁸Sykes, "The Kurdish...", s. 473.

16. Sincar'daki Yezidiler: Bümteyvit, Mirkan, Samuga, Beytül-Kurta, Hababa, Kiran, Bedel, Bekiran, Mendikun olarak sıralanabilirler⁹⁹.

17. Aluş aşireti: 200 aileye sahiptir. Arapça konuşurlar.

18. Berazi aşireti: 9.000 aileye sahiptir. Kitan, Şeykan, Okian, Şadadan, Alidinli, Mafan, Zervan, Pijan, Karageçan, Dinan, Mir ve Didan alt birimleridir¹⁰⁰.

Harita'nın D bölgesinde yani doğu Anadolu ve İran civarında yaşayan Kürt aşiretlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Penjinan aşireti: Birkaç köyde dağınık şekilde yaşarlar.
2. Silukan aşireti: Hakkında bilgi yoktur.
3. Çukurlu aşireti: Hakkında bilgi yoktur.
4. Azli aşireti: Hakkında bilgi yoktur.
5. Lolanlı aşireti: 480 aileye sahip olup şiidir.
6. Hassenanlı aşireti: 3.300 aileye sahiptir. Malazgirt ve Varto'da 110 köyde dağınık şekilde yaşarlar.
 - A. Berizanlı aşireti: 900 aileye sahiptir.
7. İzoli aşireti: Van gölü çevresinde mukimdirler.
8. Cibranlı aşireti: 2.000 aileye sahiptir. Konfederasyonundaki alt birimleri Mukhel, Arap Ağa, Torini, Aliki, Asdini, Şeykenan, Mamagan, Şaderli ve Bellikan'dır¹⁰¹.
9. Sipkanlı aşireti: 3.000 aileye sahiptir. Van Gölü'nün kuzeyinde yaşarlar.
 10. Zirikanlı aşireti: 6.000 aileye sahiptir.
 11. Rişvan aşireti: 70 aileye sahiptir. Göçebedirler.
 12. Baziki aşireti: 70 aileye sahiptir. Göçebedirler.
 13. Putikanlı aşireti: Yerleşik bir yaşam sürerler.
 14. Girdi aşireti: Savaşçı, soyguncu ve çiftçidirler. Baban Kürtlerindedir.

⁹⁹Sykes, "The Kurdish...", s. 474.

¹⁰⁰Sykes, "The Kurdish...", s. 475.

¹⁰¹Sykes, "The Kurdish...", s. 476.

15. Pisianlı aşireti: 700 aileye sahiptir. Yerleşik bir yaşam sürerler.
16. Şeyh Bezeini aşireti: 450 aileye sahiptir. 2 ya da 3 köyü Erzurum'da yerleşik konumdadır.
17. Zılanlı aşireti: Hakkında bilgi yok¹⁰².
18. Badeli aşireti: Şii'dir.
19. Şaderli aşireti: Yarı göçebedirler.
20. Başmanlı aşireti: Bir kısmı İran içlerinde yaşar.
21. Hamdikan aşireti: Hakkında bilgi yok.
22. Manuranlı aşireti: Hakkında bilgi yok.
23. Hayderanlı aşireti: 20.000 aileye sahiptir. En büyük Kürt aşiretidir. Muş'tan Rumiye Gölüne kadar yerleşim yeri uzanır.
24. Adamanlı aşireti: 1.800 aileye sahiptir. Yarı göçebe bir yaşam sürer.
25. Yezidiler: Ateşe tapanlar olarak isimlendirilirler¹⁰³.

Harita'nın E bölgesinde yani İç Anadolu ve Doğu Anadolu arasında yaşayan Kürt aşiretlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Kureşli aşireti: Kurmanca konuşurlar. Balabanlı, Balabranlı, Şaderli, Badeli alt birimlerdir.
2. Koçgiri aşireti: 10.000 aileye sahiptir. Sivas dışında, Diyarbakır ve Van Gölü'ne kadar yayılmış bir görüntü arz ederler¹⁰⁴. Soralar, Barolar, Garnolar, İbolar alt birimleridir.
3. Sinaminli aşireti: 2.500 aileye sahiptir. Malatya civarında yaşarlar¹⁰⁵.
4. Kurecik aşireti: Hakkında bilgi yok.
5. El-Hass aşireti: 500 aileye sahiptir. Halep'in güneydoğusunda bulunan dağlardan ismini almıştır.
6. Kadir Zor aşireti: 600 aileye sahiptir.

¹⁰²Sykes, "The Kurdish...", s. 477.

¹⁰³Sykes, "The Kurdish...", s. 478.

¹⁰⁴Sykes, "The Kurdish...", s. 479.

¹⁰⁵Noel, 1919 yılında yapmış olduğu seyahatlerde bu aşiretin göçebe olmadığını, yaşantı olarak Herki ve Caf aşiretine çok benzediklerini ifade etmiştir. Kynk. Susan Meiselas, **Kurdistan: In The Shadow of History**, Random House, New York, 1997, s. 59.

7. Kara Hasan aşireti: 300 aileye sahiptir. Türk aşireti olma ihtimali vardır.

8. Çurishanlı aşireti: 500 aileye sahiptir. Muhtemelen yerleşik bir yaşam sürerler.

9. Nederli aşireti. Hakkında bilgi yok.

10. Dağhanlı aşireti: 250 aileye sahiptir. Göçebe bir yaşam sürerler.

11. Delianlı aşireti: Maraş yakınlarında göçebe bir yaşam sürerler.

12. Jelikanlı aşireti: Bir kısmı Van'da diğer kısmı ise Maraş'ta yaşarlar.

13. Lek Kürdi aşireti: Adana yakınlarında küçük bir aşirettir. Türkçe konuşurlar.

14. Deli Kanlı aşireti: 200 aileye sahiptir. Maraş ovasında yaşam sürerler¹⁰⁶.

15. Belikanlı aşireti: 250 aileye sahiptir. Tamamı göçebedir. Kurmanca konuşurlar.

Harita'nın F bölgesinde yani İç Anadolu ve çevresinde yaşayan Kürt aşiretlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Uçhecemi aşireti: 300 aileye sahiptir. Yerleşik bir yaşam sürerler.

2. Uruçhili aşireti: 400 aileye sahiptir. Yörük olma ihtimali vardır.

3. Milli aşireti: 20 aileye sahiptir. Dersim'den gelmişlerdir.

4. Şeyh Bezeini aşireti: 120 aileye sahiptir. Anadolu elbiseleri giyerler ve Kurmanca konuşurlar.

5. Şeveli aşireti: Yerleşik olarak nitelendirilebilirler.

6. Badeli aşireti: 200 aileye sahiptir. Yerleşik olanlar Yozgat çevresinde mukimdir.

7. Hacı Banlı aşireti: 300 aileye sahiptir. Yarı göçebedir¹⁰⁷. Hatunoğlu, Makani, Omaranlı alt birimleridir.

8. Barakatlı aşireti: 1.000 aileye sahiptir.

¹⁰⁶Sykes, "The Kurdish...", s. 480.

¹⁰⁷Sykes, "The Kurdish...", s. 481.

9. Taburoğlu aşireti: 300 aileye sahiptir. Yarı göçebedirler. Türkmen olma ihtimalleri vardır.
10. Şeyh Bezeni aşireti: Eleşgirt'ten göç etmişlerdir.
11. Judi Kanlı aşireti: 200 aileye sahiptir.
12. Halkani aşireti: 400 aileye sahiptir. Revanduz'dan göç etmişlerdir.
13. Seyf Koni aşireti: 500 aileye sahip olup yarı göçebe bir yaşam sürerler.
14. Nasurlu aşireti: 600 aileye sahiptir.
15. Tirikan aşireti: Küçük bir gurubu Ankara yakınlarında yaşarlar.
16. Atmanikan aşireti: Küçük bir gurubu Ankara yakınlarında yaşarlar.
17. Zirikanlı aşireti: 500 aileye sahiptir. Küçük bir gurubu Ankara yakınlarında yaşar.
18. Canbekli aşireti: 5.000 aileye sahiptir. Yerleşik yarı göçebe ve göçebe olarak yaşarlar¹⁰⁸.

Sykes'in genel olarak eserlerini değerlendirdiğimizde, ciddi şekilde tahlile ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Sykes, çalışmalarında vermiş olduğu bilgileri, daha sonra yine kendisinin vermiş olduğu bilgilerle çelişkili hale dönüştürmekten çekinmeyen, ya da bu durumun farkında bile olmayan bir anlatıma sahiptir.

Gerek giriş kısmında kısaca belirttiğimiz İngiliz seyyahların profillerinde görüldüğü üzere, gerekse Sykes'in eserlerinde ortaya koymaya çalıştığımız gibi bu kişiler oldukça üretken ve gözü kara görevlilerdir. Bu görevlileri seyahat ettikleri süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecini yaşamasından kaynaklı olmak üzere asayiş problemlerinin oldukça yoğun olarak yaşandığı en ücra köşelere gitmekten, bu yerlere yapmış oldukları seyahatleri günü gününe not almaktan, adeta bitmez tükenmez bir enerji ile çalışmaktan geri durdurmaya güdü: hiç kuşkusuz ki kendisine daha çocukluk evresinden itibaren kazandırılmaya çalışılan emperyalist zihniyettir.

Seyahatnamelerin tarih bilimi açısından değerinin tartışılması hiç kuşkusuz ki ciddi çalışmaların ortaya koyulması ile mümkündür. Ancak

¹⁰⁸Sykes, "The Kurdish...", s. 482.

bugün ortada ne var sorusunun cevabını vermeden yani yazılan ve çizilenleri ortaya koymadan girişilecek bir çalışma ciddi eksikleri de beraberinde getirecektir¹⁰⁹.

3- Edward William Charles Noel (1886-1940) ve Anıları

1. E. W. C. Noel'in Yaşamı

110

¹⁰⁹Seyahatnamelerin sosyal bilimler açısından kullanım değeri için bkz. İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Geliştiriminin Zorunluluğu", *Türk Yurdu: Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı*, C 33, Haziran 2013, s. 38-43;

¹¹⁰Resim 1918'de Süleymaniye'de çekilmiştir. Kynk. Rafiq Hilmi, *Kurdistan At The Dawn Of The Century*, A New Hope, Londra, 1998, s. 51.

1886'da İngiltere'de dünyaya gelen Edward William Charles Noel, 1918-20 yılları arasında Kafkaslar, İran, Irak ve Anadolu arasında Arnold Talbot Wilson¹¹¹, a bağlı politik istihbarat subayı olarak görev yapmıştır¹¹².

Noel'in yaşamı hakkında ne Türkiye'de ne de kendi ülkesi olan İngiltere'de bir biyografi çalışması yapılmamıştır. Türkiye'de Prof. Dr. Mim Kemal Öke'nin hazırlamış olduğu “İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)¹¹³” başlıklı çalışma dışında Avesta yayınları tarafından 2010'da baskısı yapılan ve “Kürdistan 1919/Binbaşı Noel'in Günlüğü¹¹⁴” başlıklı çalışma Noel'in yaşamı ile ilgili çok kısıtlı bilgiler vermektedir. Bu kitapların haricinde münhasıran yapılmış bir çalışmanın olmayışı üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Konunun önemi Noel'in misyonu ile ilgilidir.

Bildirimizin ilerleyen kısımlarında Noel'in yapmış olduğu çalışmaların Londra'ya rapor edilmesi ile birlikte ortaya çıkan tabloda kendisinin gerçekten bir Kürt devletinin kurulması ve Türklerle Kürtlerin birbirlerine kin ve nefretle dolması için elinden gelen bütün çabayı sarf ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır¹¹⁵. Ona göre Kürtler, tıpkı Ermeniler ve Araplar gibi 400 yıldır Türklerin kötü ve zalim idaresi altında asimile edilmek istenmiştir¹¹⁶. Bu iddianın kabul edilebilir hiçbir ciddi yanı olmamakla birlikte Londra'da politika uygulayıcıların bölgeye gönderdikleri kimselerin zihin dünyasını ortaya koyması açısından önemli bir veri olarak karşımızda durmaktadır.

¹¹¹Wilson, İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında Bağdat Sivil Yöneticisinin başında yer alan isimdir.

¹¹²Saad Eskander, “Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of The First Kurdish Government 1918–1919”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, C 27, No: 2, 2000, s. 143.

¹¹³Mim Kemal Öke, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

¹¹⁴E. W. C. Noel, **Kürdistan 1919/Binbaşı Noel'in Günlüğü**, 2. Baskı, Avesta, İstanbul, 2010.

¹¹⁵Winter, a.g.m., s. 464.

¹¹⁶S. S. Gavan, **Kurdistan: Divided Nation of The Middle East**, Lawrence and Wishart, Londra, 1958, s. 22.

2- E. W. C. Noel'in Raporlarının Değerlendirilmesi

İngiltere'den 19. ve 20. yüzyıllarda Ortadoğu'ya gelerek çeşitli çalışmalar yapan görevliler yazın dilinde oldukça üretken olmuşlardır. Bunlar arasında Henry Layard, Gertrude Bell, Mark Sykes, Ely Banister Soane en çok göze çarpan isimler olmuştur. Bell, Sykes, Soane ve Noel'in hemen hemen çağdaş oldukları göz önüne alınacak olursa Noel'in niçin üretken olmadığı sorusunun cevabını bulmak oldukça zor bir durum arz etmektedir. Yalnız burada hemen belirtmek gerekir ki her ne kadar Noel herhangi bir kitap yayımlamamış olsa da arşiv belgelerinde görüleceği üzere Londra'ya göndermiş olduğu raporlarda oldukça üretkendir.

Noel'in genelde Ortadoğu özelde ise Kürtlerle ilgili yapmış olduğu çalışmalar Londra'da The National Archives'da tutulmaktadır. Ayrıca British Library'de bazı kayıtlar mevcuttur. Biz bu bildirimizde The National Archives'da kayıtlı olan PRO, FO 141/806; PRO, FO 371/4192; PRO, FO 371/4193 ve PRO, FO 371/5068'de kayıtlı olan Noel'in raporları ile ilgili değerlendirmelerde bulunacağız. Noel'in tespit edilebildiği kadarı ile yayınlanmış sadece bir makalesi vardır¹¹⁷. Bu makalesinde 101 adet Kürtçe atasözünü (ki Noel burada kullandığı bütün atasözlerinin Kürtlere ait olduğu tezini savunmaktadır) değerlendiren Noel, bu çalışmasında buradan yola çıkarak Kürtlerin karakterini tahlil etmeye çalışmıştır.

Mondros Mütarekesinin imza edilmesinin hemen akabinde anlaşma hükümlerine aykırı olarak Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi işgal eden İngilizler; Kuzey Irak'ta dönemin en güçlü Kürt aşireti olan Berzenci aşiretinin reisi Şeyh Mahmut liderliğinde merkezi Süleymaniye olan özerk bir "Kürdistan" kurulması planını gerçekleştirmek üzere teşebbüse geçmişlerdir¹¹⁸. Kurulması planlanan Kürdistan'ın sınırlarının nerelerden geçeceği ve Kürtlerin eğilimlerinin tespit edilebilmesi ve de Türklerle Kürtlerin münasebetlerinin hangi boyutlarda olduğunun anlaşılması gibi hususlar için Binbaşı E. W. C. Noel, Aralık 1918'de bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine gönderilmiştir¹¹⁹. Bu ölçüler içerisinde

¹¹⁷Edward Noel, "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, C 1, No: 4, 1920, s. 79-90.

¹¹⁸Hay, a.g.e., s. 132.

¹¹⁹Hilmi, a.g.e., s. 51; Hay, a.g.e., s. 193.

Binbaşı Noel'in temel misyonu: Kürtleri, Türklerden uzaklaştırarak İngiliz tarafına çekmektir¹²⁰. Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan tabloda Şeyh Mahmud'a önerilecek olan Kürt devletinin sınırları ile ilgili İngiliz devlet adamlarının zihin dünyaları çok net değildir. Kimi devlet adamları sadece Süleymaniye odaklı bir yapılanmadan söz ederken, kimileri de Şeyh'e Kuveyt'e kadar olan yerlerin önerilmesini savunmakta olup, Noel de bu düşüncededir¹²¹.

Noel, düşüncelerini gerçekleştirmek için fanatikçe uğraş vermiştir. Bu sebeple de bazı kaynaklarda "Kürt Lawrence"ı olarak isimlendirilen Noel¹²², bölgeye birçok istihbari amaçlı seyahatlerde bulunmuştur. Düzenlemiş olduğu bu istihbarat amaçlı seyahatlerde onun yanında İngiliz yetkililer olduğu gibi, kendisine bölgenin ileri gelenlerinden de zaman zaman refakat edenler olmuştur¹²³.

Düzenlemiş olduğu bu istihbarat amaçlı seyahatler sonrasında Kürtler arasında dil ve ideal birliği bulunmadığını gören Noel'e göre; İngiltere Kürtler için üç ayrı devlet kurmalı ve merkezler şöyle olmalıdır:

- Merkezi Süleymaniye olan Güney Kürdistan,
- Merkezi Musul olan Merkezî Kürdistan,
- Merkezi Diyarbakır olan Batı Kürdistan¹²⁴.

Binbaşı Noel, her ne kadar Kürt devletinin kurulması için İngiltere'nin ciddi bir gayret içerisinde olması gerektiğine inanmış olsa da, hükümetine şu uyarıda bulunmayı da ihmal etmemiştir: "Her an için 3.000 silahlı birlik toplayabilecek bir aşiret birliğine karşı askeri önlemleri almamızı öneririm"¹²⁵.

Binbaşı Noel'e göre:

¹²⁰Gavan, **a.g.e.**, s. 22.

¹²¹Elizabeth Burgoyne, **Gertrude Bell: From Her Personal Papers 1914-1926**, Ernest Benn Limited, Londra, 1961, s. 297.

¹²²Meiselas, **a.g.e.**, s. 50; Gunter, **a.g.e.**, s. 149; Kamal Madhar Ahmad, **Kurdistan During The First World War**, Sadi Books, Londra, 1994, s. 199.

¹²³Ayrıntılı bilgi için bkz. **PRO, FO 371/4192**, No: 106878, s. 1; Meiselas, **a.g.e.**, s. 60-61; Hay, **a.g.e.**, s. 138 ve 142.

¹²⁴**PRO, FO 371/4149**, Note by Political Officer, Suleymaniya, s. 2.

¹²⁵**PRO, FO 371/4192**, 25 Temmuz 1919, No:107502, s. 9.

1. Türk idaresi Kürdistan'dan dışarı çıkarılmalıdır,
2. Kürdistan kesinlikle bölünmemelidir,
3. Sınır mümkün olduğunca Kürtlerle Araplar arasındaki etnolojik sınıra uygun olarak belirlenmelidir¹²⁶.

Noel'in getirmiş olduğu bu öneri başta Arnold Talbot Wilson olmak üzere gerek Bağdat yönetimi gerekse Hindistan yönetimi tarafından asla kabul edilemez unsurları içinde barındırdığı için ciddi protestolarla karşılaşmıştır. Bu ciddi mahsurların en önemlisi tabii ki petrol kaynaklarının olduğu Musul-Kerkük bölgesinin Noel'in öngörüsünde Kürtlere verilecek olmasında yatmaktadır. Bu mahsurları Londra'ya bildiren Wilson'ın bu konuda en büyük destekçisi ise Lord Curzon olmuş ve böylelikle Noel yalnız kaldığı için önerileri kabul edilmemiştir.

Binbaşı Noel, 12 Temmuz 1919 tarihinde Bağdat'tan Londra'ya gönderdiği telgrafta istihbari bazı bilgiler vererek şunları ifade etmektedir: “Ben gerek İstanbul'da bulunduğum süre içerisinde gerekse bölgede yapmış olduğum incelemeler neticesinde Seyit Abdülkadir ve Bedrihanlıların İngiliz taraftarı ve Türk karşıtı olduklarına inanıyorum¹²⁷.”

Noel'in Londra'ya göndermiş olduğu bu telgraf aslında bir gerçeği yalın bir şekilde ortaya koymaktadır. O yalın gerçek: Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kürt ileri gelen ailelerin öncülerinin İngilizlerle iş birliği yapmak için çok istekli olduklarıdır. Yalnız bu isteğin dozu ve mahiyeti ile ilgili Seyit Abdülkadir'in düşüncesi ile Bedirhan Bey'in torunlarının düşüncesinin aynı düzlemde olduğunu söylemek mümkün değildir. Seyit Abdülkadir Türklerle de dirsek teması içerisinde olarak özerklik düşüncesini hayata geçirmeyi planlarken, Bedirhan Bey ailesinin mensuplarının düşünce dünyalarının içerisinde Türklere yer olmadığı gibi bağımsızlık düşüncesinin adeta saplantı haline geldiğini görmekteyiz. Yalnız burada mutlaka ifade edilmeden geçilmemesi gereken husus, ailenin bütün fertlerinin bu düşünceyi paylaşıyor olmadığı gerçeğidir.

¹²⁶PRO, FO 371/4193, 22 Kasım 1919, Belge No:157955, s. 1.

¹²⁷PRO, FO 371/4192, No: 106878, s. 1.

İngiliz ulusal arşivinde kayıtlı olan 371/4192 numaralı dosyanın içerisinde 25 Temmuz 1919 tarihi itibarıyla kayıtlı olduğu anlaşılan Binbaşı Noel'e ait bir evrak bulunmaktadır¹²⁸. Bu evrakta Noel, Nisan 1919 tarihinde Musul-Nusaybin aralığında yapmış olduğu istihbarat amaçlı seyahatleri aktarmaktadır. 7 Nisan 1919'da Musul'dan ayrılması ile başlayan yolculuğu sırasında; 10 Nisan'da Cizre'de Araplar tarafından misafir edildiğini yazan Noel, 15 Nisan'da ulaştığı Mardin yöresinde 600 terhis edilmiş Türk askeri olduğunu ifade ettikten sonra, burası ile ilgili olarak en tuhaf bulduğu yönün bölgede yaşayan Kürtlerin Araplaştığını görmesi olduğunu ifade etmektedir¹²⁹. Hâlbuki bu da şaşırtıcı bir durum olmayıp Arapların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde gerek Türk ve gerekse de Kürtlerde böylesi bir durumun olduğu ve yakın zamana kadar da devam ettiği bilinen bir gerçektir. Kürtleşen Türk aşiretleri de yine aynı şekilde mevcuttur.

Raporunun ilerleyen sayfalarında bölgenin nüfusunu gözlemlerine dayanarak kayıtlara geçiren Noel, gezmiş olduğu yörelerin metrekaresini, bölgenin kaç metre kare tarım alanına sahip olduğunu, bu arazilerden yılda ne kadar ortalama ürün hasat edildiğini, ürünlerin ne kadar değer ettiğini¹³⁰ ve bölgede bulunan tren hatlarının uzunluğunu¹³¹ tek tek açıklamaktadır. Bu ayrıntılı bilgiler, İngiliz istihbaratının bölge ile ne kadar yakından ilgilendiğinin göstergesidir.

Ağustos 1919 için düzenlemiş olduğu raporunda, bir Yunan doktorun 14 ve 17 yaşlarında iki Müslüman ile yolculuk yaparken tutuklandığından bahseden Noel¹³², Ağustos ayının son günlerinde hazırlamış olduğu bir raporunda, Mardin ve Diyarbakır üzerine izlenimlerini yansıtmıştır.

Bu raporunda Noel, Mardin'in kuzey kısmında yer alan Zor kazası ile ilgili bilgileri aktarırken yine diğer raporlarında aktardığı usule riayet ederek öncelikle Zor kazasının kaç metre karelik bir yer işgal ettiğinden, buraya kaç köyün bağlı olduğundan, nüfusundan, yılda ortalama ne kadar ürün elde edildiğinden bahsetmektedir. Daha sonra, burada bulunan Kürt aşiretlerinin liderlerinin kim olduğundan, hangi aşiretin ne kadar ailesi bulunduğundan ve

¹²⁸PRO, FO 371/4192, 25 Temmuz 1919, No: 107502, s. 1-14.

¹²⁹PRO, FO 371/4192, 25 Temmuz 1919, No: 107502, s. 2.

¹³⁰PRO, FO 371/4192, 25 Temmuz 1919, No: 107502, s. 5.

¹³¹PRO, FO 371/4192, 25 Temmuz 1919, No: 107502, s. 13.

¹³²PRO, FO 371/4192, 16 Ağustos 1919, No: 116753, s. 3.

aşiretlerin bölgesel özelliklerinden¹³³ bahsederek, Midyat için de benzeri bilgileri raporuna eklemiştir¹³⁴.

İngiliz Foreign Office'de (Dışişleri Bakanlığı) 141/806 numara ile kayıtlı bulunan dosya toplam 324 sayfadan mürekkep bir defter olarak tanzim edilmiştir. Bu defterde 1 Temmuz 1919 tarihinde Binbaşı Noel'in Nusaybin yöresinde elde ettiği istihbaratın detaylarına yer verilmiştir. Raporuna 8 Nisan – 15 Nisan 1919 tarihleri arasında neler yaptığı, kimlerle görüştüğü, nerelerden geçtiği ile başlayan Noel, yörede yaşayan Kürt aşiretlerin bir listesini ekleyerek, onların hane sayılarını, kaç köyde yaşadıklarını, kaç ailenin modern tüfeklere sahip olduğunu ve hangi aşiretin bölge üzerinde nasıl bir hâkimiyetinin olduğu bilgisine de yer vermektedir¹³⁵.

Raporda çok ilginç olan bölümler de görmek mümkündür. Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse: 15 Nisan tarihinde Mardin'de 400, Resulayn'da 200 terhis edilmiş Türk askerinin bulunduğunu rapor etmiştir. Bu kadar kısa sürede aşağıdaki net bilgiler de göz önünde tutulacak olursa Noel'in bölgeye gelmesinin akabinde çok güçlü bir istihbarat ağı kurduğunu söylemek çok da yanıltıcı bir bilgi olmayacaktır.

Noel, yine raporunda bölgede ekimi yapılan ürünlerin yılda ortalama ne kadar hasat edildiğini, bunun maddi değerini¹³⁶ açıkladıktan sonra, Musul-Nusaybin telgraf hattının uzunluğunu ve nerelerden geçtiğini açıklayan bir de tablo ilave etmiştir¹³⁷.

Noel'in bu çalışmasında, Diyarbakır üzerinde özellikle durduğu ve vilayette bulunan Hristiyan nüfusu ayrı ayrı tasnife tabi tuttuğu görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere Noel; vilayetteki Hristiyan nüfusu: Ermeniler, Suriye Yakubileri, Suriye Katolikleri, Keldaniler ve Rumlar olarak ayrı ayrı tasnif etmiştir¹³⁸. Noel'in vermiş olduğu bilgilerin bir benzeri

¹³³ **PRO, FO 371/4192**, 20 Ağustos 1919, No: 118152, s. 6-8.

¹³⁴ **PRO, FO 371/4192**, 20 Ağustos 1919, No: 118152, s. 11-13.

¹³⁵ **PRO, FO 141/806**, 1 Temmuz 1919, No: 8166/56, s. 1-3.

¹³⁶ **PRO, FO 141/806**, 1 Temmuz 1919, No: 8166/56, s. 5.

¹³⁷ **PRO, FO 141/806**, 1 Temmuz 1919, No: 8166/56, s. 7.

¹³⁸ **PRO, FO 141/806**, 31 Temmuz 1919, No: 8166/64, s. 10.

yine İngiliz arşivinde kayıtlı olan İngiltere'nin Yüksek Komiserliğinden Londra'ya gönderilen 22 Temmuz 1919 tarihli belgede de mevcuttur¹³⁹.

Foreign Office (Dışişleri Bakanlığı) 371/5068 numaralı belgede ise Noel'in özel görev günlüğüne yer verilmiştir¹⁴⁰. Noel bu çalışmasında Kürtler üzerinde yapmış olduğu incelemeleri derlemiştir. Bu çalışmada Sinemilli, Atmi, Bazyık aşiretleri hakkında bilgi verdikten sonra Bedirhan Beyin ailesi, Türk nüfus sayım sistemi, Kürt takvimi, Kürtlerin karakteri ve aşiret yapıları üzerinde durmuştur. Raporu hazırlayan Noel, Kürtlerin günlük hayatı ve coğrafyaları hakkında birçok resme de yer vermiştir¹⁴¹.

Anadolu'da 1919 oldukça çalkantılı bir yıl olmuştur. Noel bu süreçte de izlenimlerini Londra'ya aktarmaya devam etmiş ve Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya gönderilmesini müteakiben başlayan Kongreler süreci karşısında sadece Diyarbakır ve çevresi ile değil, yeni başlayan Milli Mücadele ile de ilgilenerek, bu hareketi engellemek için elinden geleni yapmaya çalışmıştır.

Noel'in Doğu Anadolu'daki misyonu tarihe Ali Galip olayı olarak geçen Sivas Kongresi'ni engellemeye dönük teşebbüs sonrasında ciddi bir yara almıştır. Binbaşı Noel, İstanbul hükümeti tarafından Sivas Kongresi'ni basarak, Mustafa Kemal Paşayı tutuklama emrini alan Elazığ Valisi Ali Galip'e yardım etmek istediğinde aslında hayatının da hatasını yapmıştır. Zira bu gelişmelerden haberdar olan Mustafa Kemal Paşa'nın onlardan erken hareket etmesi neticesinde Noel ve yanındakiler Doğu Anadolu'yu terk etmek zorunda kalmışlardır. Her ne kadar İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiserliği Noel ile Ali Galip Beyin aynı yerde olmalarını tatsız bir tesadüf olarak nitelemiş olsa da, eldeki belge ve bulgular bunun hiç de rastlantı eseri bir olay olmadığını ortaya koymuştur¹⁴². Böylece İstiklal Mücadelesi aşamasında birlik ve beraberliği en çok ihtiyaç duyulduğu bir süreçte, Noel'in yıkıcı ve bölücü faaliyetlerine de son verilme fırsatı ortaya çıkmıştır.

¹³⁹ Belgenin orijinali için bkz. **PRO 371/4192**, No: 105775, s. 1.

¹⁴⁰ **PRO, FO 371/5068**, E2999/11/44/1920.

¹⁴¹ Raporun orijinal halinden tercümesi -yukarıda da ifade edildiği gibi- Avesta tarafından ilki 1999, ikinci baskısı ise 2010'da olmak üzere yapılmıştır (*Noel'in Kürdistan Misyonu*). Yalnız burada özenle üzerinde durulması gereken nokta Avesta'nın yayın çizgisi ile Noel'in fikirlerinin örtüşmesi hususudur.

¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. **PRO, FO 371/5068** nolu dosyada yer alan "Noel'in Özel Görev Günlüğü".

SONUÇ

Sykes'ın eserleri genel olarak değerlendirmeye tabi tutulduğunda, oldukça süslü bir yazın diline sahip olmasına rağmen, içerikte verilen bir bilgi, daha sonra bir başka veri ile tekdüz edildiği için güvenilirlik oranının düşük olduğunu söylemek mümkündür. Çağdaşı olan Lawrence ve Sykes hakkında bibliyografik çalışma yapan James Lawrence'a göre onun eserlerine güvenilemeyeceği, halet-i ruhiyesine bağlı olarak bilgileri bazen doğru ve bazen de yanlış verdiği ve kendisinin oldukça önyargılı fikirlere sahip olduğu kesindir. Yalnız Sykes'ın hiç bitmez tükenmez bir araştırma isteğine sahip olması, bildirimizde kısaca ifade etmeye ve açıklamaya çalıştığımız örneklerden de anlaşılacağı üzere onun üretkenliğinin ana malzemesi olmuştur. Kendisinin ani ölümü ile ilgili gerek Türkiye'de gerekse İngiltere'de ortaya konan eserlerde bir kuşku ifadesine rastlanmamış olması ölümünün kuşkuolu olmadığı anlamına gelmemektedir. Bunun tespitinin yapılması özel bir çalışma ve ihtisas istediği için biz bu çalışmamızda olayla ilgili sadece bir soru işareti koymakla yetinmekteyiz.

Noel'e baktığımızda onun bir Kürt fanatığı olduğunu ve bu ölçü içerisinde Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ile başlayan süreçte Anadolu ve Irak coğrafyasında yaptığı istihbarat amaçlı seyahatlerde bağımsız bir Kürt devletinin oluşturulmasına yönelik ciddi bir çaba içerisine girdiğini söylemek mümkündür. Bu yönüyle Noel'in çalışması büyük Arabistan rüyası için çaba sarf eden Lawrence ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Noel'in bu çabasında bölgeden ciddi şekilde destek görmediğini, tam tersine tepki ile karşılaştığını görmekteyiz. Lawrence ise büyük ölçüde destek görmüş ve hatta isminin başına Hz. gibi İslam inancındaki kutsal ibareler getirilerek anılmış ve tanımlanmıştır.

Yalnız burada üzerinde durulması gereken önemli nokta, Kürtler arasında oldukça ciddi bir nüfuza sahip olan Bedirhan Bey ve Cemilpaşazade ailesi mensuplarından bazılarının Noel'in gerek Anadolu coğrafyasında ve gerekse İstanbul ve Irak'ta yaptığı istihbarat ve araştırmalar sırasında O'na destek vermiş oldukları hususudur. Bu durum Kürtler arasında zihin karmaşasına sebep olmuşsa da Kürtlerin genel eğilimi Osmanlı Devleti'nin yıkılarak yeni bir Kürt devleti ortaya çıkartmak değil;

Türklerle birlikte İngiliz ve Fransızlara karşı ortak mücadele etmek olmuştur.

Bildirimizin içerisinde kullanılmış olan “Kürdistan” ifadesi her ne kadar coğrafi bir kullanımı ifade ediyor olsa da, Noel’in çalışmalarında bu ifadeye farklı bir anlam kazandırılmaya çalışıldığını ve bu ifadenin kurulacak bağımsız bir devletin sınırlarını ima ettiğini söylemek mümkündür.

Bu çalışmada, Noel’in sadece **The National Archives**’da bulunan yazışmalarının bir kısmının kullanabilmesi mümkün olabilmiştir. Bu arşive ilaveten Noel’in Royal Air Force Archives ve British Library’de de yazışmaları olmakla birlikte bildirinin boyutu göz önüne alınarak bu arşiv belgelerine değinilmemiştir.

Eğer Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde Türk, Kürt, Çerkez, Alevi, Sünni vs. olarak birlikte yaşamak arzu ve iradesini göstermek istiyorsak bunun yollarından birisi de geçmişte hangi araştırmaların yapıldığını bilmek, ayrıştırma yöntemlerinin ne olduğunun tespitini yapmak ve bunlara karşı engelleyici tedbirleri almak olmalıdır. Sözlü beyanlarda sık sık bu ülkede yaşayan herkesin eşit ve kardeş olduğu vurgusunun yapılması önemli olmakla birlikte, yabancı devletlerin ve onların yerli ortaklarının hangi faaliyetler içerisinde olduğunun tespitini yapmadan ve buna dönük engelleyici tedbirleri almadan bu coğrafyaya barışın gelmesi zor görünmektedir.

EKLER

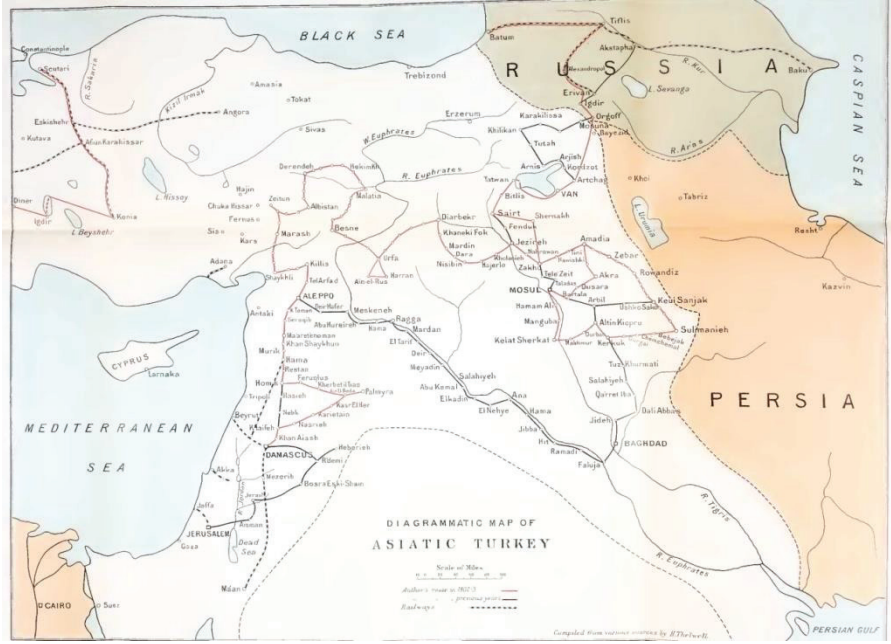
Ek 1: Harita Sykes-Picot anlaşmasında öngörülen harita.

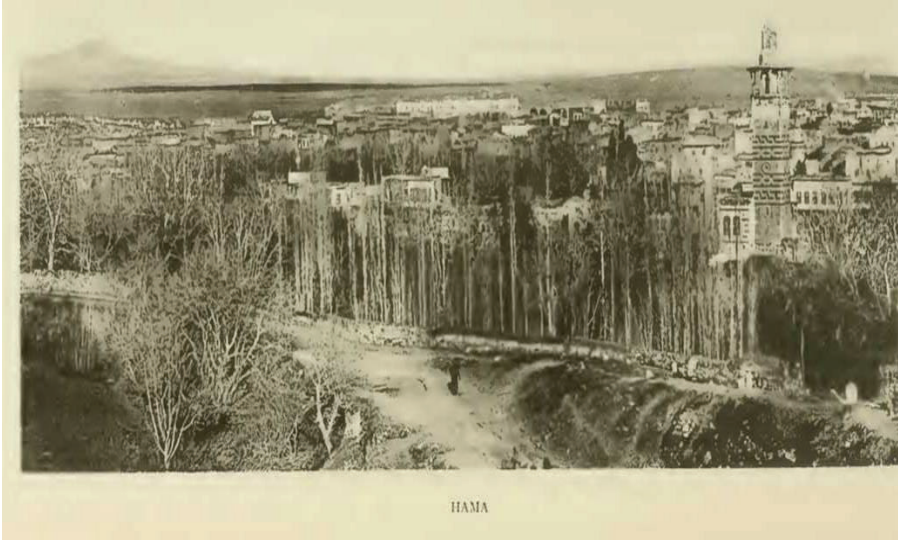
Ek 2: Sykes ve ona eşlik eden bölge insanlarının birlikte çekilmiş fotoğrafı.

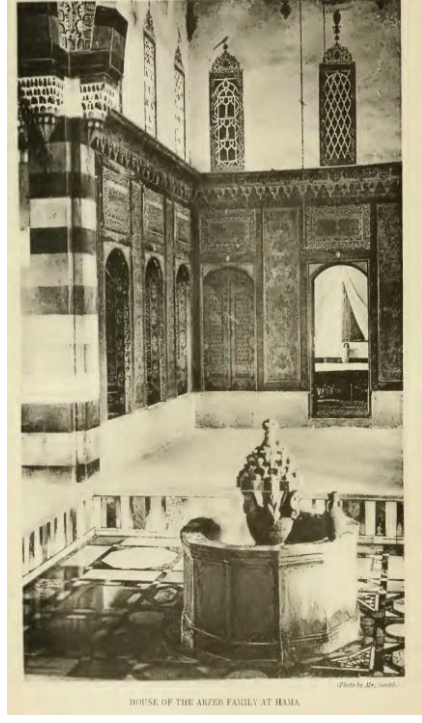
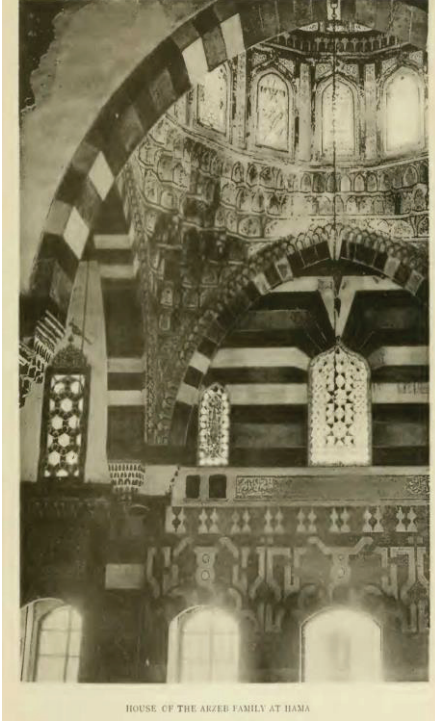
Ek 3: Sykes'in seyahat rotası.

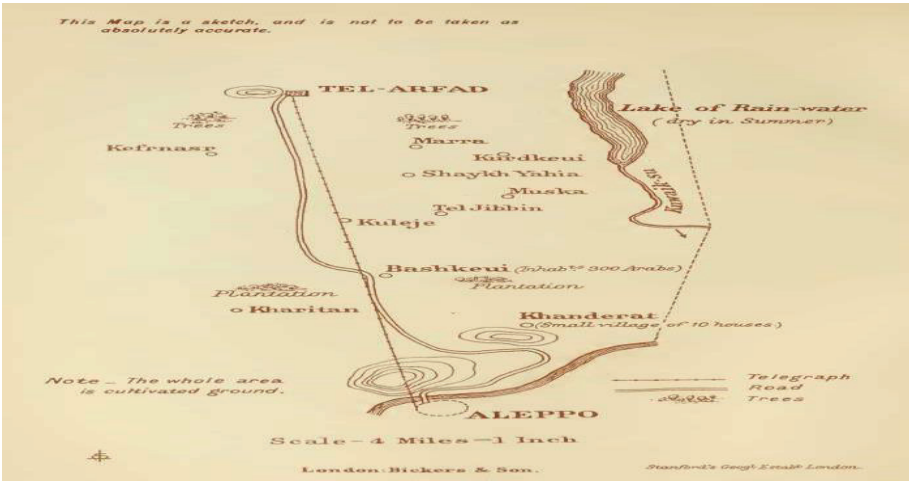
Ek 4: Hama'dan iki kare görüntü.

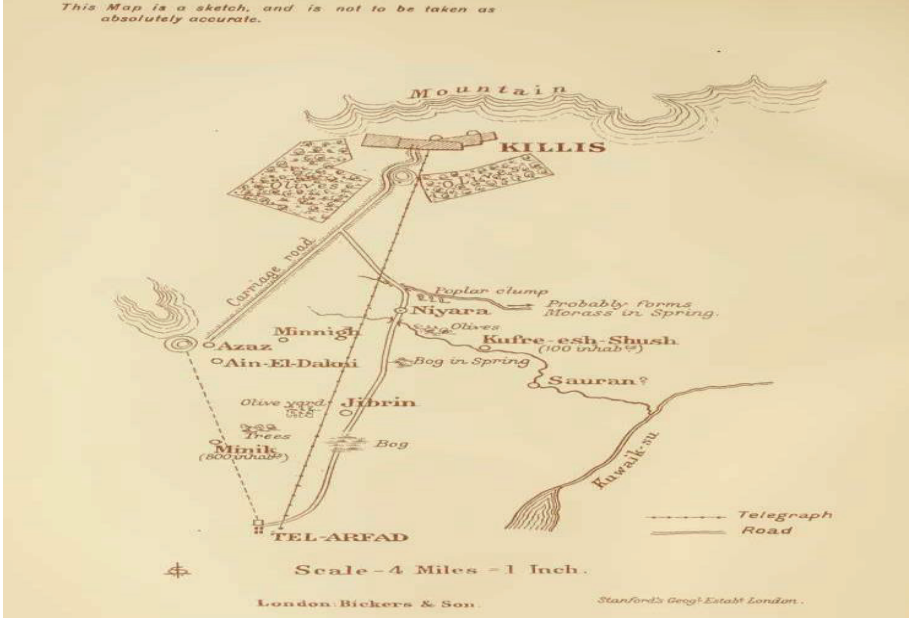
Ek 5: Arzep ailesinin evinden iki görüntü.

Ek 6: Halep-Tel-arfad arasındaki yerleşim birimlerini gösterir kroki.

Ek 7: Tel-Arfad-Kilis arasındaki yerleşim birimlerini gösterir kroki.

Ek 8: Yerel kıyafetler içerisinde göçebe Kürtlerden bir görüntü.

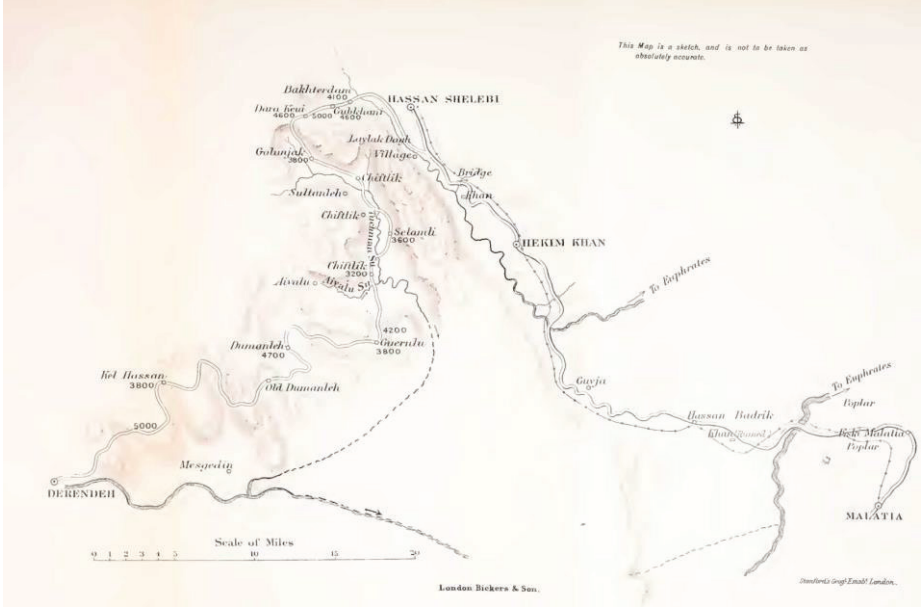
Ek 9: Maraş'tan bir görüntü.

Ek 10: Yerel kıyafetli Süleymanlı (Zeytun) bir kadının resmi.

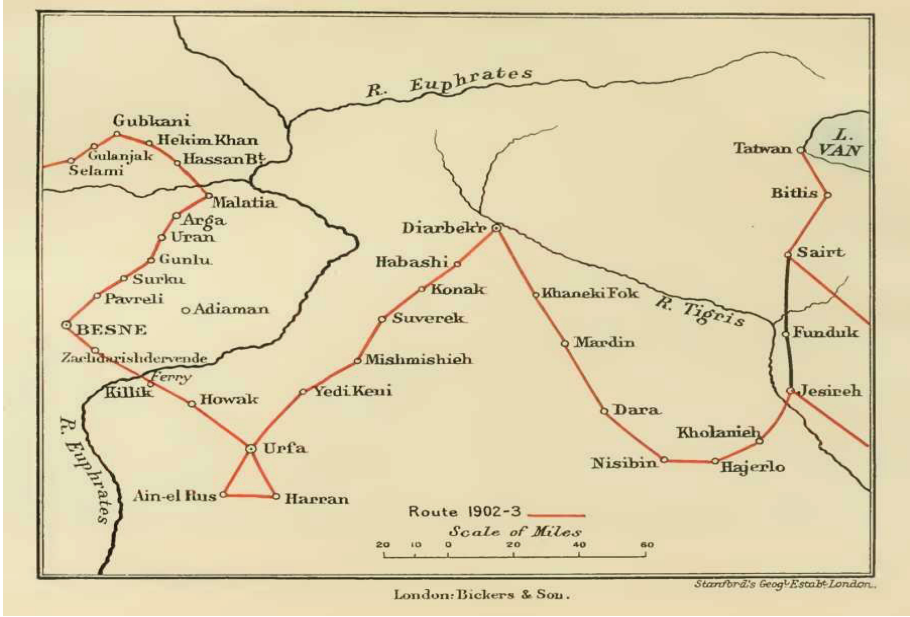
Ek 11: Hekimhan-Malatya arasında bulunan yerleşim birimlerini gösterir kroki.

Ek 12: Elbistan'a giderken çekilmiş bir kış resmi.

Ek 13: Diyarbakır ve Çevresinde 1902-1903 yılları arasında yapılan seyahat rotasını gösterir kroki.

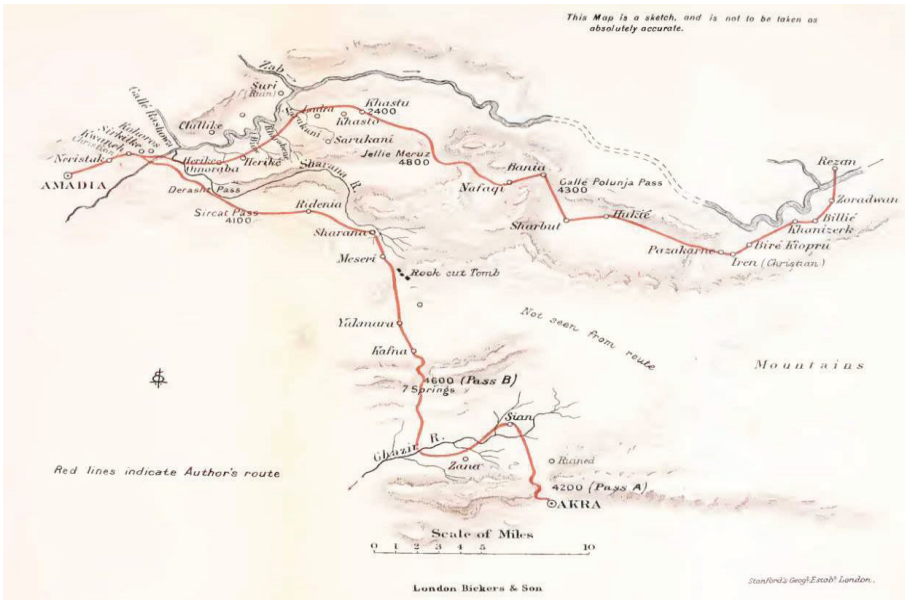
Ek 14: Zaho'nun Piskopos ve ağasının resmi.

Ek 15: Akra'nın kaymakam ve meclis üyelerinin gösterir fotoğraf.

Ek 16: Akra-Amedia-Rezan arasında Sykes'in rotasını gösterir kroki.

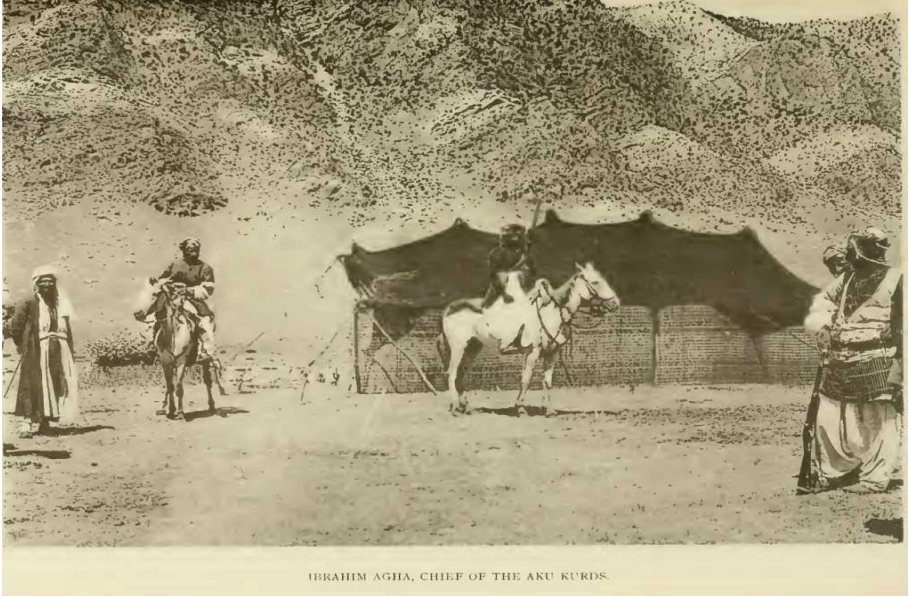
Ek 17: Kerkük'te ikamet edilen evin bir resmi.

Ek 18: Hemavend Kürtlerinden oluşan koruma birliğini gösterir resim.

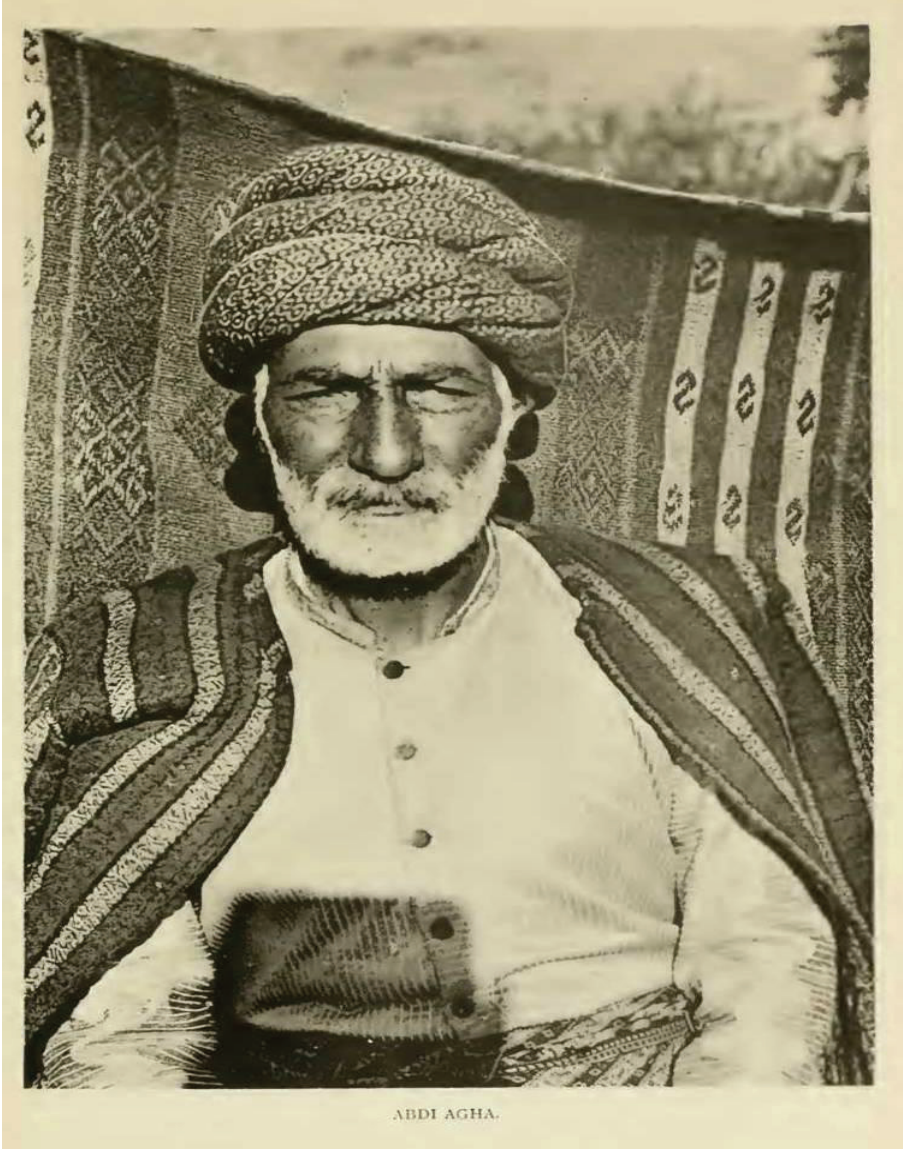
Ek 19: Aku Kürtlerinin lideri olan İbrahim Ağanın bir resmi.

Ek 20: Aku Kürtlerini gösterir bir resim.

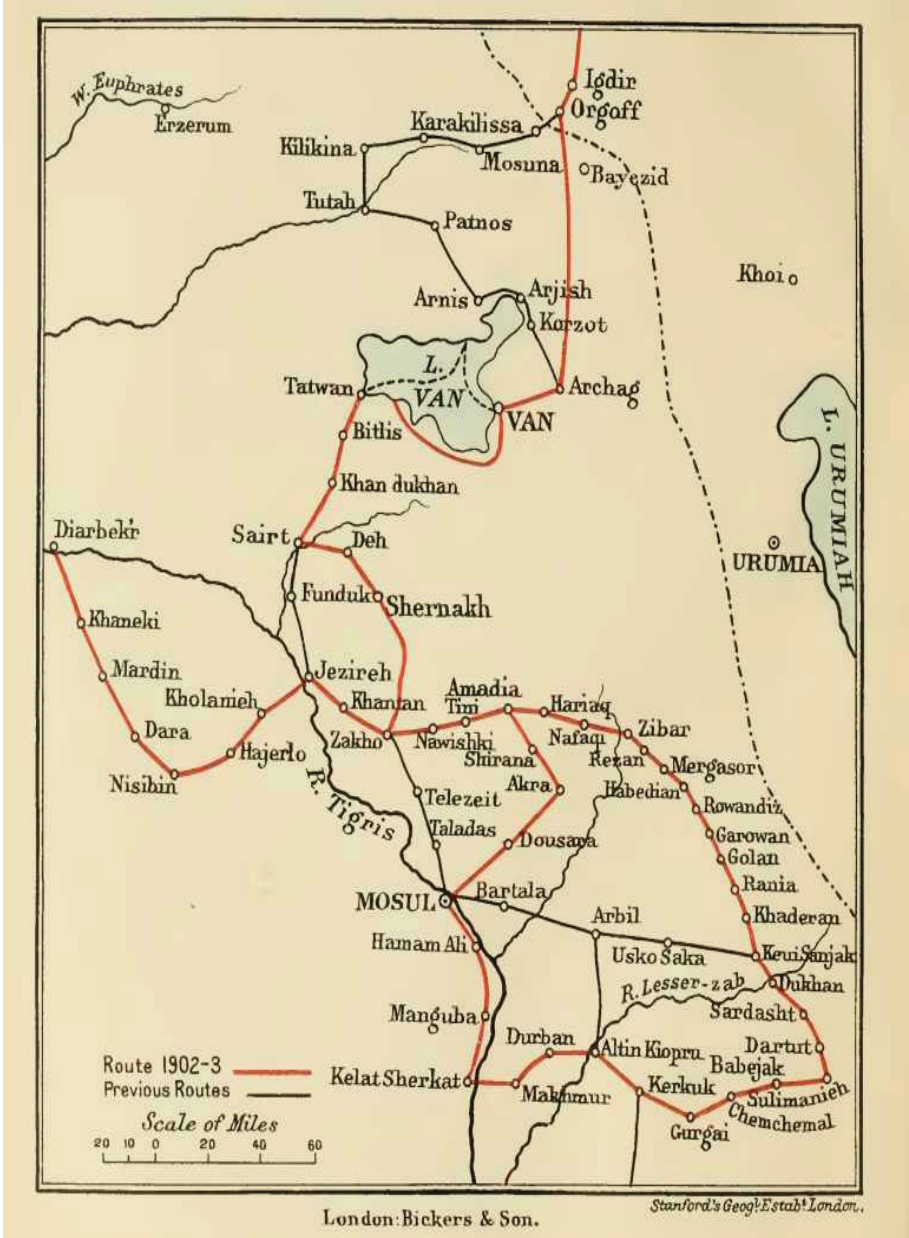

Ek 21: Amedia ileri gelenlerinden Abdi Ağa'nın bir resmi.

ABDI AGHA.

Ek 22: Süleymaniye-Van-Diyarbakır arasında 1902-1903 yıllarında Sykes'ın seyahat rotasını gösterir harita.

Ek 23: Şam'dan başlayan Palmira, Humus, Halep, Kilis, Şeyhli, Maraş, Zeytun, Hamidiye, Elbistan, Diverek, Malatya, Hekimhan, Bense, Urfa, Diyarbakır, Cezire bin Ömer, Siirt, Zaho, Musul, Akra, Altın Köprü, Kerkük, Köy Sancak, Revanduz, Rania, Zebar, Amedai arasında kalan güzergâhtaki yerleşim birimlerinin birbirlerine olan uzaklığı, ikamet edenlerin etnik kimlikleri ve su kaynaklarını gösterir tablo.

ROUTE NO. 1.— <i>Damascus to Palmyra</i>				
Inhabitants of villages	Camping grounds	No. of hours for mule caravan	State of road	Water, where obtainable on road
Arab	K'taifeh	6 hours	Passable for carriages	Many wells
"	Nasrieh	9 "	"	Nil "
"	Karietain	7 "	"	No water at this camping ground. Camels required
Nil	Kasr El-Her	9 "	"	Sulphur spring at Ain El-Bèda
"	Ain El-Bèda	7 "	"	Water plentiful at Palmyra
Arab	Palmyra	6 "	Rough	
ROUTE NO. 2.— <i>Ain El-Bèda to Homs</i>				
Nil	Kherbè 't it-Tias	7 hours	Passable for carriages	Water cistern sometimes full
Greek Catholic, Arab, Arab, Turk, Christians	Feruqlus	8 "	Rough "	Spring at Feruqlus
	Homs	8 "		Many springs on wayside

ROUTE NO. 3.— <i>Homs to Aleppo</i>				
Inhabitants of villages	Camping grounds	No. of hours for mule caravan	State of road	Water, where obtainable on road
Arab	Restan	6 hours	Macadam road in good repair	Plenty of water
Arab, Turk, Christians	Hama	5 "	"	"
Arab	Murik	5 "	Bad road for carriages after rain	"
"	Khan Shaykhun	3½ "	"	"
Arab, Christians	Ma'aret en-Noman	7 "	"	"
Arab	Seraqib	7½ "	"	"
Nil	Khan toman	7 "	"	"
Turk, Arab, Christians	Aleppo	4 "	Rocky road	"
ROUTE NO. 4.— <i>Aleppo to Killis</i>				
Arab	Tel Arfad	7 hours	Rough road for carriages	See map
Turk, Kurd, Armenian	Killis	7 "	Good road for carriages, last 6 miles Macadam	"
ROUTE NO. 5.— <i>Killis to Shaykhli</i>				
Turk	Karnabe	3 hours	Impassable for carriages, but good mule road	Water plentiful
"	Essengeli	5 "	Difficult mountain path	"
French convent	Shaykhli	8 "	Good mule track	"

ROUTE No. 6.—*Shaykhli to Marash*

Turk	Islahieh	5 hours	Road leads through forest. Swampy in winter. Good guide required	Water plentiful
Dehlikanli	Bel-punar	6 "	"	"
Turk	El-Yughlu	5 "	Better road for mules	See map
Armenian, Turk	Marash	6 "	Very bad road in winter	"

ROUTE No. 7.—*Marash to Zeitun*

Nil	Batsh Khan	7 hours	Good mountain path	See map
Military post	Hamidieh bridge	4 "	"	"
Armenian	Zeitun	4 "	Military road	"

ROUTE No. 8 (WINTER).—*Hamidieh to Albistan*

Turk	Hajin Oghlu	6 hours	Very difficult road	See map
Alawieh	Ambar Darasi	(Snow) 8 hours (without) 6 hrs	Rough mountain path	"
Turk, Armenian	Albistan	(Snow) 9 hours (without) 6 hrs	Good mountain path	"

ROUTE No. 9.—*Albistan to Derendeh*

Inhabitants of villages	Camping grounds	No. of hours for mule caravan	State of road	Water, where obtainable on road
Alawieh (?), Buyuk Kurd	Yapalak Yeni-Keui	2 hours (Snow) 6½ hours (without) 4 hrs	Good road	See map "
Turk, Armenian	Ashodeh	(Snow) 7 hours (without) 5 hrs	"	"
"	Derendeh	2 hours	"	"

ROUTE No. 10 (WINTER).—*Derendeh to Malatia viâ Hekim Khan*

Kurd	Dumanleh	(Snow) 8 hours (without) 4 hrs	Rough mountain path	See map
"	Selamli	(Snow) 8 hours (without) 4 hrs	Mountainous	"
Turk	Gulanjak	(Snow) 6 hours (without) 2½ hrs	Good road	"
Kurd	Gubkhani	(Snow) 5 hours (without) 1½ hr	Mountainous	"
Armenian, Turk	Hekim Khan	6 hours	Last 5 miles Macadam road	"
Turk	Hassan Batrik	7 "	Macadam road	"
Armenian, Turk	Malatia	7 "	"	"

ROUTE NO. 11 (WINTER).—*Malatia to Besne via Arga*

Turk	Arga	8 hours	Road good for carriages	See map
Alawieh	Uran	3 "	Mountain path	"
"	Gunlu	4 "	"	"
Turk	Surku	4 "	"	"
Kurd	Pavreli	8 "	"	"
Mixed	Besne	6 "	"	"

ROUTE NO. 12.—*Besne to Urfa*

Kurd	Zachdarishdervende	8 hours	Good mule road	Plenty
Turk	Kilik over Euphrates	1 "	"	"
Zingari	Howak	8½ "	Passable for carriages	Springs at villages. See map
"	Urfa	8 "	"	"

ROUTE NO. 13.—*Urfa to Diarbekr*

Turk	Yedi-Keui	7 hours	Good road. Passable for carriages	Plentiful supply
"	Mishmishieh	7 "	Very rocky	"
Turk, Kurd, Armenian	Suverek	6 "	Good road. Passable for carriages	"
—	Konak	6 "	"	"
Kurd	Habashi	6 "	"	"
Mixed	Diarbekr	4 "	Macadam road	"

ROUTE NO. 14.—*Diarbekr to Jezireh Ibn Omar*

Inhabitants of villages	Camping grounds	No. of hours for mule caravan	State of road	Water, where obtainable on road
Kurd	Khaneki Fok	8 hours	Fair carriage road	Plenty of water at villages
Arab, Armenian, Jacobites	Mardin	8 "	Rough stony road. Impassable for carriages	"
Kurd	Dara	6 "	Good road. Carriages pass	Water scarce
Chaldean, Arab, Jew .	Nisibin	5 "	"	"
Kurd	Hajerlo	7 "	"	"
"	Kholanieh	6 "	Rocky road. Impassable for carriages	"
Kurd, Arab, Chaldean	Jezireh	6 "	"	"

ROUTE NO. 15.—*Jezireh to Sairt*

Kurd	Nahrawan	8 hours	Rocky mountainous road	Water plentiful
Chaldean	Fenduki	9 "	"	"
Kurd, Arab, Chaldean, Armenian	Sairt	6 "	"	"

ROUTE NO. 16.—*Jezireh to Zakho*

Yezidi, Kurd	Khantan	6½ hours	Good open country	Water plentiful
Chaldean, Jew, Kurd, Arab	Zakho	5 "	"	"

ROUTE No. 17.—*Zakho to Mosul*

Kurd	Tel e' Zeit	8½ hours	Rocky road	Water scarce
Arab	Taladas	8 "	Passable for carriages	Water supply moderate
"	Mosul	6 "	"	"

ROUTE No. 18.—*Zakho to Amadia*

Kurd	Nawishki	7½ hours	Fair road for mules	Water good
Chaldean	Tini	7 "	"	"
Chaldean, Kurd	Amadia	5 "	"	"

ROUTE No. 19.—*Amadia to Akra*

Kurd	Sharana	7 hours	Very difficult road, almost impassable for mules	Plentiful
Kurd and Chaldean	Sian	12 "	Road much better	"
Jew, Arab, Kurd, Chaldean	Akra	6 "	Road almost impassable	"

ROUTE No. 20.—*Akra to Mosul*

Mixed Kurd, Arab	Dusara	8 hours	Carriages pass	Water scarce
—	Mosul	8½ "	"	Water plentiful

ROUTE No. 21.—*Mosul to Kelat Sherkat*

Inhabitants of villages	Camping grounds	No. of hours for mule caravan	State of road	Water, where obtainable on road
Arab	Hamman-Ali	5 hours	Carriages pass	Water plentiful
Military post	Manguba	7 "	"	Water scarce
Jerboor Arabs	Kelat-Sherkat	7 "	Ferry	Water plentiful

ROUTE No. 22.—*Kelat Sherkat to Altin-Kiopru*

Kurds	Makhmur	7 hours	Good road. Carriages pass	See map
"	Durban	6½ "	" " " "	"
Kurd, Arab	Altin-Kiopru	5 "	Just passable for carriages	Water plentiful

ROUTE No. 23.—*Altin-Kiopru to Suleimanieh viâ Kerkuk*

Kurd, Arab	Kerkuk	9 hours	Road hilly, just passable for carriages	Water scarce
Kurd	Gurgai	5 "	Just passable for carriages	"
"	Chemchemical	3 "	"	"
"	Bebejak	6 "	"	"
"	Suleimanieh	6 "	"	"

ROUTE No 24.—*Suleimanieh to Keui-Sanjak*

Kurd	Dartut	5 hours	Good road for mules. Impassable for carriages	Water plentiful
"	Sardasht	5 "	"	"
"	Dukhan	4 "	"	"
Kurd, Chaldean	Keui-Sanjak	7 "	"	"

ROUTE No. 25.—*Keui-Sanjak to Mosul* (supplied by Jacob el Arab)

Kurd	Ushko Saka	7 hours	Impassable for carriages. Good for mules	Water scarce
"	Arbil	5 "	Passable for carriages in summer	"
Chaldean, Arab	Bartala	6 "	"	Water plentiful
Mixed	Mosul	4 "	"	"

ROUTE No. 26.—*Keui-Sanjak to Rowandiz viâ Rania*

Kurd	Khaderan	3 hours	Good mule track	See map
"	Rania	3 "	"	"
"	Golan	6 "	Bad mule track	"
"	Garowan	7 "	"	"
"	Rowandiz	2½ "	Better road	"

ROUTE No. 27.—*Rowandiz to Zebar*

Inhabitants of villages	Camping grounds	No. of hours for mule caravan	State of road	Water, where obtainable on road
Kurd	Habedian	3 hours	Good mule track	Water plentiful
"	Mergasor	5½ "	"	"
"	Rezan	6½ "	"	"
"	Bira Kiopru (Zebar)	3 "	Difficult ferry	"

ROUTE No. 28.—*Zebar to Amadia*

Kurd	Nafaqi	7 hours	Road difficult for mules	See map
"	Hariaq	6 "	"	"
"	Amadia	3 "	Good road for mules	"

Ek 24: Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa.

BİBLİYOGRAFYA

Arsiv

The National Archives

Gazete

Zaman Gazetesi

Kitaplar

AHMAD, Kamal Madhar, **Kurdistan During The First World War**, Sadi Books, Londra, 1994.

BELL, Gertrude, **Amurath to Amurath**, William Heinemann, Londra, 1911.

....., **Persian Pictures**, Ernest Limited, Londra, 1894.

....., **Syria: The Desert and The Sown**, William Heinemann, Londra, 1919.

....., **The Letters of Gertrude Bell**, Penguin Books, Londra, 1927.

BURGOYNE, Elizabeth, **Gertrude Bell: From Her Personal Papers 1914-1926**, Ernest Benn Limited, Londra, 1961.

BIRD, Isabella, **Journeys in Persia and Kurdistan: Including A Summer In The Upper Karun, Region and A Visit To The Nestorian Rayahs**, John Murray, Londra, 1891.

FIELDHOUSE, D. K., **Kurds, Arabs and Britons: The Memoir of Wallace Lyon in Irak**, I. B. Tauris, Londra, 2002.

GAVAN, S. S., **Kurdistan: Divided Nation of The Middle East**, Lawrence and Wishart, Londra, 1958.

GUNTER, Michael M., **Historical Dictionary of The Kurds**, The Scarecrow, Oxford, 2004.

-----, **The Kurds of Iraq: Tragedy and Hope**, St. Martin's, Amerika, 1992.

HAY, William Rupert, **Two Years In Kurdistan**, Sidgwick and Jackson Ltd., Londra, 1921.

HİLMİ, Rafiq, **Kurdistan At The Dawn Of The Century**, A New Hope, Londra, 1998.

HULL UNIVERSITY ARCHIVES, The Papers of Sir Mark Sykes 1879-1919: With Special Reference To The Sykes-Picot Agreement And The Middle East, Microform Academic, İngiltere, 2006.

LESLIE, Shane, **Mark Sykes: His Life And Letters**, Cassell and Company, Londra, 1923.

LUNCH, Harry Finnis Blossie, **Armenia, Travels And Studies**, Longmans, Green And Co., Londra, 1901.

MAIN, Ernest, **Iraq: From Mandate To Independence**, George Allen and Unwin Ltd., İngiltere, 1935.

MEISELAS, Susan, **Kurdistan: In The Shadow of History**, Random House, New York, 1997.

NOEL, E. W. C., **Kürdistan 1919/Binbaşı Noel'in Günlüğü**, 2. Baskı, Avesta, İstanbul, 2010.

O'SHEA, Maria T., **Trapped Between The Map And Reality: Geography And Perceptions Of Kurdistan**, Routledge, Amerika, 2004.

ÖKE, Mim Kemal, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

SOANE, Ely Banister, **To Mesopotamia And Kurdistan In Disguise**, Small Maynard and Company, Londra, 1914.

SYKES, Mark, **Dar-ul-Islam**, Spottiswoode and Co. Ltd., Londra, 1904.

-----, **The Caliphs' Last Heritage: A Short History of The Turkish Empire**,

Macmillan and Co. Ltd., Londra, 1915.

-----, **Through Five Turkish Provinces**, Bickers and Sons, Londra, 1900.

TEMPERLEY, H. W. V., **Peace Conference of Paris**, Oxford Üniversitesi, C 1, Londra, 1920.

THOMAS, Lowell, **With Lawrence In Arabia**, Hutchinson and Co., Londra, 192? (yayın yılı belirtilmemiş).

YILDIZ, Kerim-MONTGOMERY, Harriet, **The Kurds In Syria: Denial of Rights And Identity**, Khrp, İngiltere, 2004.

WILSON, Arnold Talbot, **Loyalties; Mesopotamia 1914-1917**, 2. Baskı, Oxford Üniversitesi, Londra, 1931.

Makaleler

BRAND, James, “Notes of A Journey Through a Part of Kurdistan, In The Summer of 1838”, **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Londra, 1840, C 10, s. 341-434.

ESKANDER, Saad, “Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government 1918–1919”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, C 27, No: 2, 2000, s. 139-163.

FISHER, John, “Lord Robert Cecil and the Formation of a Middle East Department of the Foreign Office”, **Middle Eastern Studies**, C 42, No: 3, 2006, s. 365-380.

FITZGERALD, Edward Peter, “France's Middle Eastern Ambitions, The Sykes-Picot Negotiations and The Oil Fields of Mosul 1915-1918”, **The Journal of Modern History**, C 66, No. 4, Aralık 1994, s. 697-725.

LAWRENCE, James, “Sykes, Sir Mark Sixth Baronet (1879-1919)”, **Oxford Dictionary of National Biography**, Düzenleyenler: H. C. G. Matthew ve Brian Harrison, Oxford Üniversitesi, İngiltere, 2004, C 53, s. 557-560.

MEJCHER, Helmut, "Oil and British Policy Towards Mesopotamia 1914-1918", **Middle Eastern Studies**, C 8, No. 3, Ekim 1972, s. 377-391.

MAUNSELL, F. R., "Kurdistan", **The Geographical Journal**, Londra, Şubat 1894, C 3, No. 2, s. 81-92;

....., "Central Kurdistan", **The Geographical Journal**, Londra, Ağustos 1901, C 18, No. 2, s. 121-141.

NAIDEN, F. S., "British Scholar-Administrators and Iraq", **The Journal of The Historical Society**, C 7, No: 2, Haziran 2007, s. 179-199.

NOEL, Edward, "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings", **Bulletin of the School of Oriental Studies**, C 1, No: 4, 1920, s. 79-90.

ROTHWELL, V. H., "Mesopotamia in British War Aims 1914-1918", **The Historical Journal**, C 13, No. 2, Haziran 1970, s. 273-294.

SYKES, Mark, "Journeys In North Mesopotamia", **The Geographical Journal**, Londra, Ekim 1907, C 30, No. 4, s. 384-398.

-----, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", **The Journal of The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, C 38, Aralık 1908, s. 451-486.

TANENBAUM, Jan Karl, "France and The Arab Middle East 1914-1920", **Transactions of The American Philosophical Society, New Series**, C 68, No. 7, 1978, s. 1-50.

TAYLOR, J. G., "Travels in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Londra, 1865, C 35, s. 21-58.

TROTTER, Henry-MAUNSELL, Colonel, "Journeys in Kurdistan: Discussion", **The Geographical Journal**, C 35, No. 4, Nisan 1910, s. 378-379.

WINSTONE, H. V. F., "Mark Sykes and the Arab Revolt", **The Geographical Journal**, C 143, No. 3, Kasım 1977, s. 461-462.

WINTER, Stefan, “The Other “NahḌah”: The Bedirxans, The Millis and the Tribal Roots of Kurdishnationalism in Syria”, **Oriente Moderno, Nuova Serie**, C 25 (86), No: 3, 2006, s. 461-474.

MODERN TÜRKİYE'NİN FELSEFİ TEMELLERİ

Emel KOÇ*

ÖZET

Cumhuriyet dönemindeki çeşitli tartışmaların ya da felsefi fikirlerin köklerini son dönem Osmanlı'nın düşünce ortamında bulabilmemiz mümkündür. Temelleri Tanzimata değin uzanan birbirine zıt dünya görüşleri, II. Meşrutiyet'in hürriyet atmosferi içinde sık sık tartışılma imkânı bulmuşlardır. Lale Devri'nden beri gündemde olan bir sorunun bu dönemi de yoğunlukla meşgul ettiği görülür. Biz neden geri kaldık? Devlet nasıl kurtulur? Geri kalmışlığın nedenlerinin araştırılması sonucunda verilen yanıtlar farklı olsa da, geri kaldığımız konusunda hiç kuşku yoktur. Bu durumda, Rönesans ve Aydınlanma ile birlikte Avrupa'nın bilim ve teknoloji alanında hızlı bir gelişme kaydetmesi doğal olarak Osmanlı aydınlarının dikkatlerini Batı'ya yöneltmesine ve devleti içine düştüğü durumdan kurtarmak için çözümler üretmeye yönlendirmiştir. Dolayısıyla Batıcı düşünürler gericiliğe sebep olarak gördükleri İslamın prensiplerini çürütmeye çalışırken yoğun bir biçimde Batı'dan materyalist ve pozitivist düşünceleri de topluma aktarmaya gayret etmişlerdir. Bir bunalım dönemi geçiren Osmanlı toplumunun yeni bir sarsıntıya dayanamayacağını düşünen Osmanlı aydınına Comte'un akılcı ve evrensel ilkelere göre kurulmuş bir pozitif toplum ütopyasının yön verdiği pozitivist siyaset öğretisi cazip gelmiştir. Böylece II. Meşrutiyet Dönemi'nin felsefi akımları sadece o dönemi etkilemekle kalmamış, Cumhuriyet Dönemini de etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Klasik Materyalizm, Pozitivizm, Terakki.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Felsefe Grubu Öğretmenliği A.B.D. Teknikokullar/ANKARA, emelkoc20@yahoo.com.

THE PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF MODERN TURKEY

ABSTRACT

It is possible for us to track the roots of certain debates and philosophic ideas in the Republic period down to Ottoman environment of thinking. Opposite world views with their bases on Reforms could find the opportunity to be discussed often within the aura of freedom in the second Constitutionalist Period. The question which has been in the agenda since Tulip Period still occupies the period. How did we fall behind? How can the state be saved? Although different answers have been given for the question arising from the examination of reasons for being underdeveloped, one thing is for sure: we are underdeveloped. In such a state, rapid development of Europe in the fields of science and technology with Renaissance and Enlightenment attracted the attention of Ottoman intellectuals to the West and the intellectuals tried to find solutions to save the state from its current position. Therefore, as Westernist thinkers tried to refute the principles of Islam, which they see as the cause for being underdeveloped, they also tried to transfer materialist and positivist ideas from the West. A positivist political doctrine guided by a positive society utopia based on the universal and rationalist principles of Comte was alluring for Ottoman Intellectual, who thought that the Ottoman society which had already passed through a depression period could not take a further depression. The philosophical currents of this period has not only affected that era, but also affected the republican era.

Key Words: Westernism, Islamism, Turkism, Classic Materialism, Positivism, Progress.

Türkiye'nin modernleşme sürecini cumhuriyet ile başlatmanın uygun olduğu görüşünü savunan düşünürler olsa da, Shakespeare'in 'bütün dünler yarını aydınlatan fenerlerdir' ifadesinin de dikkat çektiği üzere, özellikle tarihî olaylarda bugünü dünden kopararak değerlendirmeye çalışmanın neredeyse imkânsız olacağı açıktır.

Zira modern Türk devletinin doğuşunda köklü ve zengin bir devlet geleneği mirasını görmezden gelmek ne denli yanıltıcı ise yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin yalnızca Osmanlı'nın bir devamından ibaret olduğunu sanmak da o kadar yanıltıcı olacaktır. Bu sebeple Türk modernleşmesinin 'salt kopuşlar' ya da 'sürekliyetler' bağlamında değil, bunların eşzamanlı varoluşu çerçevesinde değerlendirilebilmesi daha makul olacaktır. Her büyük sosyal ve siyasi dönüşümde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte de, değişim unsurlarıyla birlikte süreklilik unsurlarını da bulabilmek mümkündür. (Mumcu, 1986:34) Bu sebeple cumhuriyet döneminde süregelen çeşitli tartışmaların ana temalarını Tanzimat'ın ve özellikle de Meşrutiyet'in düşünce atmosferinde bulabilmemiz doğaldır.

Lale Devri'nden beri gündemde olan bazı sorular Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerini de giderek artan bir yoğunlukla meşgul etmiştir: Biz neden geri kaldık? İslamlık, Osmanlılık ya da Türklük neden geri kalmıştır? Devlet nasıl kurtulur? Batı ile olan temaslar sonucunda genel olarak geri kaldığımız konusunda herhangi bir kuşku söz konusu olmadığı için Osmanlı aydınları dikkatlerini Rönesans ve Aydınlanma ile birlikte bilim ve teknoloji alanında hızlı bir gelişme kaydeden Batıya yönelterek devleti içine düştüğü durumdan kurtarmak için çözümler üretmişlerdir.

Bu doğrultuda bizde modernleşme veya batılılaşmanın başlangıcı olarak çoğunlukla Batılılaşma hareketlerinin en açık şekilde başlatıldığı Tanzimat Dönemi (1839-1876) benimsenmiştir. Batılılaşma sürecinin şüphesiz Tanzimat öncesine uzanan boyutları olsa da, bunların Tanzimat ve Meşrutiyet'e göre daha cılız kalmaları ve XVI-XVII. yy. reformatörlerinin XIX. yy.'a göre daha programsız olmaları, bu belirlemede etkili olmuştur. (Fendoğlu, 2002:149)

Tanzimat dönemi, Avrupa'da materyalist anlayışın hızlı bir biçimde yayıldığı ve aynı zamanda pozitivizmin ortaya çıkıp yükseldiği bir dönemle

eş zamanlıdır. Bu durumda Batılılaşma, modernleşme arzusu içinde olan ve devleti içine düştüğü durumdan kurtarmak için çözümler arayan Osmanlı aydınının Rönesans ve Aydınlanma ile birlikte Avrupa'nın bilim ve teknoloji alanındaki hızlı gelişmelerinden haberdar olması ve Batıda hâkim olan aydınlanmacı ve pozitivist karakterli epistemolojik ve politik düşünme biçimiyle tanışıklığı doğal ve kaçınılmazdır.

Osmanlı aydınının Batıdaki gelişmelerden bizzat haberdar olma isteğinin yanısıra, daha da önemlisi, aydınlanmacı ve pozitivist zihniyete sahip Batılının, Batıdaki gelişmelerden Batılı olmayan toplumları haberdar etmekteki ısrarcılığıdır.

Başka bir deyişle aydınlanmacı ve pozitivist zihniyete sahip Batılı-özel olarak Fransız-kendisini Rönesans'la başlayan bir dizi ekonomik, bilimsel ve düşünsel evrimin bir ürünü ve mirasçısı saymış, aynı evrimi daha ileri götürme görevini üstlenmiştir. Hatta o, Batılı olmayan toplumları da kendi geçtiği evrelerden geçerek kendi yaşama biçimine ulaşabilecek toplumlar olarak görerek, bu görüşünü Batılı olmayan toplumların aydınlarına ihraç etmekten, hatta yapılması gerekenleri sıralamaktan geri kalmamıştır. Bu durumda Batılı olmayan toplumların, Batının Rönesans'tan itibaren gerçekleştirdiklerini çok kısa bir süre içinde gerçekleştirebilmek zorunda olduklarından, topluma aktif bir biçimde müdahale edebilecek, modern ve pozitif bir toplumun niteliklerini kavramış aydın ve siyasetçilere ihtiyacı vardır. (Özlem, 2002:458) Zira Batılılaşma öncelikle bir zihniyet oluşturmanın yanı sıra siyasal kurum ve kimlik oluşturma süreçlerini de doğrudan ilgilendirmektedir.

Bu açıdan bakıldığında ülkemizde Batılılaşma ilk planda maddeciliğin (materyalizmin) başatlaşması süreci olmuştur. Abdera Okulu düşünürleri Leukippos ve Demokritos tarafından felsefî bir sistem haline getirilen materyalizm, XIX. yy.'ın ortalarına değin tek yönlü bir gelişme seyri gösterirken, yüzyılın ortalarından itibaren ve XX. yy. başlarında önemli gelişmeler kaydederek -İlkçağdan beri savunulan klasik materyalizm biçimine K. Marks'ın temsil ettiği diyalektik materyalizm ilave olmuştur-birçok ülkede taraftar bulmuştur. (Akgün, 2007:7) Klasik materyalizm XIX. yy.'ın son çeyreğinden itibaren ülkemize girip yayılma imkânı bulurken,

diyalektik materyalizm ise siyasi sebeplerle 1919'dan sonra girip, düşünce hayatımızda yer almaya başlamıştır. (Akgün, 1988:8)

Batı ülkelerinde materyalizm, felsefi bir öğreti, siyasi bir anlayış olarak görülmesinin yanı sıra önemli bir medeniyet, eğitim ve bilim meselesi olarak da değerlendirildiği için Batılılaşmak ve medenileşmek arzusunu taşıyan her ülke ister istemez bu düşünceyle tanışmak durumunda kalmıştır. Materyalizmin Avrupa'da yoğun bir biçimde etkisini gösterdiği XIX. yy.'da Batı dünyasının etkilerine açılmamız ve onlarla ilişkilerde bulunmamız sebebiyle ülkemizde de materyalist fikirlere karşı ister istemez bir ilgi uyanmaya başlamıştır. Bu sebeple bu dönemde askerî, idari, bilimsel, pedagojik vb. alanlarda yenilik yapma zorunluluğu hissedilmiş ve yenileşme amacıyla yeni eğitim kurumları açılmış, medreseler eski önemini yitirmiştir. 1826 yılında Avrupai anlamda Tıbhane Mektebi açılmıştır. Bu mektebin kütüphanesi o dönemin genel fikrî eğilimine uygun olarak zamanla materyalist kitapları içeren bir kütüphane haline gelmiş, Fransız İhtilali'nin hazırlayıcıları olarak bilinen D'Holbach, Diderot, Cabanis, Voltaire'in eserleri bir koleksiyon teşkil etmiştir. Ayrıca Robert Koleji (1863) ve Galatasaray Lisesi'nin (1868) eğitim hayatına başlaması Avrupa'nın yeni fikirleriyle tanışma imkânı sağlamıştır. (Akgün, 2007:7)

Klasik materyalizmin Türkiye'ye girişi doğrudan doğruya felsefe yoluyla olmamıştır. Bazı temel eserlerin çevirilerinin yapılması, eğitim kurumlarında pozitif felsefe anlayışına yol açacak bilgilerin işlenmesi ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile elde edilen düşünce serbestliğiyle birlikte pek çok dergi, gazete vb. yayınlanması materyalizmin ülkemize girip yayılabilmesinde etkili olmuştur. (Akgün, 2007:5)

ÇEVİRİLER: Klasik materyalizm ile ilgili görüşler içeren çevirilere bakıldığında şu çalışmalar dikkat çekmektedir: Tanzimat sonrası Türk düşünce dünyasında Batıdan ilk felsefi eser çevirisi Voltaire'den dokuz, Fenelon'dan iki ve Fontenelle'den bir diyalogu içeren ve *Muhaverat-ı Hikemiye*(Felsefi Konuşmalar) (1859) adıyla Münif Efendi tarafından yapılan çeviridir. Bu çeviri eserde en dikkate değer olan diyalog, evrenin yaratılışı konusunda materyalist anlayışa sahip olan Lucretius (M.Ö.91-55) ile aynı konuda karşıt görüşler ileri süren Poseidonios (M.Ö.135-51)

arasındaki felsefî konuşmalardır. (Akgün, 2007:5) Bunun yanı sıra materyalist düşünürlerden L. Büchner'den *Madde ve Kuvvet*, E. Hartmann'dan *Darwinizm*, E. Haeckel'den *Vahdet-i Mevcut ve Bir Tabiat Aliminin Dini*, A. Fouille'den *Tarih-i Felsefe* gibi eserlerin tercümelerinin yapılması materyalizmin ülkemize girmesinde önemli rol oynamıştır. (Akgün, 1993:51) Tüm bu çalışmalar özellikle 1860'lardan sonra materyalist fikirlerin Türkiye'ye girip yayılması için gerekli ortamın hazır olduğunu göstermektedir. (Akgün, 1999:406)

KURULUŞLAR VE YAYIN ORGANLARI: Materyalizmin ülkemizde taraftar bulabilmesinde birtakım kuruluşlar ve onların yayın organları da etkin bir rol oynamıştır. Bunları şu şekilde sıralayabilmek mümkündür.

CEMİYET-İ İLMÎYYE-İ OSMANÎYE ve MECMUA-I FÜNUN: 1860 yılında Fuat Paşa'nın yardımıyla Münif Paşa'nın kurduğu *Cemiyet-i İlmîyye-i Osmanîye*'nin yayın organı olan *Mecmua-ı Fünun* dergisinde az da olsa müspet ilimlerden bahsedilmiş, zaman zaman evrim fikri işlenmiş, ancak somut olarak materyalizme yer verilmemiştir. (Akgün, 1999:402; Akgün, 1988:115-121)

İÇTİHAD KÜTÜPHANESİ ve İÇTİHAD MECMUASI: 1904 yılında Dr. Abdullah Cevdet'in kurduğu *Kütüphane-i İctihad*'ın yayın organı olan *İctihad Mecmuası* ile birlikte materyalist fikirlerin yayılması sistemli bir hal almış, Lucretius, Epicure, Renan, Darwin ve Büchner gibi materyalist düşünürlerin tanıtımı yapılmıştır. İctihad Mecmuasının onuncu sayısında H.T.Buckle'den bahsedilirken; yirmi sekizinci sayısında Büchner'in vicdan, yirmi dokuzuncu sayısında aynı düşünürün tefekkür hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Mecmuanın kırk üçüncü sayısında Abdullah Cevdet, Goethe'nin doğa hakkındaki düşüncelerinden söz etmiştir. (Akgün, 1988:132-142)

TECEDDÜD-İ İLMÎ ve FELSEFİ KÜTÜPHANESİ ve PİYANO, XX. ASIRDA ZEKA, FELSEFE MECMUASI: 1910 yılında Baha Tevfik'in girişimleriyle kurulan Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesi'nin kuruluş amacı, Türk fikir dünyasında eksikliği hissedilen felsefe, fen ve pozitif bilim alanındaki boşluğu doldurmaktır. Bu amaçla felsefi nitelik taşıyan pek çok tercüme ve telif eser yayınlanmıştır. Kuruluşun yayın organları olan *Piyano*(1910), *XX. Asırda Zeka* (1912) ve *Felsefe Mecmuası*'nda (1913) materyalist fikirlerin yayılması faaliyeti oldukça metotlu bir şekilde sürdürülmüştür. Genellikle materyalist, pozitivist ve evolüsyonist içerikli yazılar yayınlanmıştır. Baha Tevfik, *Piyano Mecmuası*'nda yayınlanan *Edebiyat Kat'iyen Muzırdır* isimli yazısında evrimci ve maddeci fikirleri ileri sürerken, aynı derginin yirmi birinci sayısında ruhun madde cinsinden olduğunu ifade etmiştir. *XX. Asırda Zeka* dergisinin birinci sayısında E. Haeckel tanıtılırken, ikinci sayısında aynı düşünürün İslamiyet hakkındaki fikirlerine yer verilmiştir. *Piyano* ve *XX. Asırda Zeka* mecmualarında olduğu gibi *Felsefe Mecmuası*'nda da materyalist fikirler sistemli olarak savunulmuşlardır. (Akgün, 1988:143-155; Akgün, 1993:51)

Materyalizm konusunda yapılan çevirilerin ve kuruluşlar ile yayın organlarının etkinliklerinin yanı sıra ülkemizde materyalist düşüncenin yayılmasına bir biçimde katkıda bulunan düşünürler de olmuştur. Özellikle 1908 Meşrutiyeti'nden sonra materyalist fikirler Türkiye'de daha rahat temsil edilebilme imkânı bulmuştur. Bu suretle, materyalizm konusunda belli belirsiz mesajlar veren düşünürlerin ardından, Abdullah Cevdet, Baha Tevfik, Subhi Edhem, Memduh Süleyman, Doktor Edhem Necdet, Celal Nuri İleri gibi isimler ülkemizde materyalizmi bilinçli ve sistemli olarak savunmuşlardır.

Batılılaşma sürecinin maddeciliğin başatlaşmasının ardından ikinci evresini ise pozitivistimin bir siyasal- kültürel sistem haline getirilmesi oluşturmuştur. (Kahraman, 2002:127) Böylece Cumhuriyet Dönemi fikir hayatını etkileyen en önemli akımın pozitivistim olduğu, hatta pozitivistimin hemen hemen cumhuriyetin resmi ideolojisi olduğu söylenebilir. Pozitivistimin ülkemizde epistemolojik yönünden daha çok-aydınlık devleti kurtarmak ve ona bir nizam (düzen) vermek gerektiğini düşündükleri için-akılcı ve evrensel ilkelere göre kurulmuş bir 'pozitif toplum' ütopyasının

yön verdiği pozitivist siyaset öğretisi dikkat çekmiş, Osmanlı aydınlarına, özellikle Jön Türklere bu öğretiyi cazip gelmiştir. Böylece başta siyaset olmak üzere her alanda son dönem Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde (1950'lere kadar) büyük ölçüde Comte pozitivismi etkili olmuştur. (Özlem, 2002:458)

Pozitivism ülkemizde iki aşamalı bir gelişim göstermiştir. İlki Tanzimat Dönemi'ndeki arayışlardır. Fakat bir zihniyet alt yapısı oluşturmanın dışında o dönemde fazla bir etkinlik kazanamayan bu anlayış, II. Meşrutiyet öncesinden başlayarak sonrasını belirleyen en önemli gerçeklik olarak siyasal bilinci tayin etmiştir.

Pozitivizmin Türkiye serüveni şüphesiz bir çırpıda kavranabilecek kadar yalın değildir. Pozitivist düşüncenin ülkeye girişinde Batıyla kurulan ilk ilişkilerin önemi büyüktür. Bu bağlamda adı anılması gereken önemli isimlerden biri Mustafa Reşit Paşa'dır. 1834'te Paris'e elçi olarak gönderilen Mustafa Reşit Paşa (1800-1858), görevi esnasında birçok devlet yetkilisi ve düşünür ile fikir teatisinde bulunmuştur. Bu dönemde Comte tasarladığı Evrensel Dine Türk elçisini de davet etmek üzere kendisine on sayfalık uzun bir mektup yazmış ve "...Tanrının yerine ilmi ve beşeriyeti ikame eden yeni dinin peygamberi sıfatıyla Reşit Paşaya müracat etmiş ve ondan Doğuda bu yeni dini yaymasını istemiştir. (Korlaelçi, 2003:214-215) Comte, büyük insanlık dini için Türkiye'den yararlanmayı ve İstanbul'u merkez yapmayı düşünmüştür.

Pozitivizmin ülkemize girişi aynen materyalizm gibi doğrudan doğruya felsefi bir yolla olmamış, bunun yerine edebiyat akımları, o dönemdeki okullara konan pozitif bilim dersleri, doğrudan Fransızca tedarik yapan okullar, bazı öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi, eğitim kurumlarımıza gelen yabancı uzmanlar, çeviri faaliyetleri ve dernekler aracılığıyla olmuştur. (Korlaelçi, 2003:214)

ÇEVİRİLER: Pozitif felsefe ile ilgili kitap halinde bir çeviri olmamakla beraber, pozitif felsefenin etkisiyle doğan ve bir bakıma pozitivismin edebî akımı denilebilecek olan 'realist' ve 'natüralist' öğretilerin önemli temsilcilerinden çok sayıda çeviri yapılması dolayısıyla pozitivismin ülkemize girişinde edebiyatın rol oynadığı görülmektedir.

(Korlaelçi, 1986:202) Şinasi'nin 1859 yılında La Fontaine, Racine ve Lamartine vb. şairlerden yaptığı tercümelerini küçük bir risale haline getirip taş basma olarak yayınlaması, Yusuf Kamil Paşa'nın 1862'de Felon'dan yaptığı *Te□le□maque* tercümesi, Namık Kemal ile Ziya Paşa'nın Aydınlanma Dönemi filozoflarından yaptığı çeviriler de pozitivistimin tanınmasında etkili olmuştur. (Korlaelçi, 1986:202)

MECMUALAR: Bu dönemde *Servet-i Fünun*, *Ulûm-i İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası* ve *İçtimaiyat* Mecmuaları da pozitivistimin tanıtımında dikkate değer rol oynamışlardır.

SERVET-İ FÜNUN MECMUASI: Abdülhamit Dönemi'nde yayın hayatına başlayan *Servet-i Fünun Mecmuası* (1891-1942), materyalist ve pozitivist düşüncenin tanıtımında etkin bir rol oynamış olan bir fikir ve edebiyat dergisidir. Yeni Edebiyat (Edebiyat-ı Cedide) ve fikir hareketini temsil eden dergi, müspet bilimleri yansıtmak amaçındadır. Materyalizm ve pozitivistimin yanısıra realizm ve natüralizm gibi felsefî akımlara mensup filozoflar hakkında da bilgilerin verildiği *Servet-i Fünun Dergisi*'nin yetiştirdiği belli başlı fikir adamları arasında Hüseyin Cahit, Mehmet Rauf, Cenap Şehabettin, Kadri, Cavit ve Ahmet Şuayb sayılabilir. (Ülken, 1994:139-140) Ahmet Şuayb, pozitivistimle ilgili ilk telif kitap denilebilecek olan *Hayat ve Kitaplar* isimli eserinde pozitivistimi derinliklerine inerek felsefî, edebî, tarihi yönleriyle okuyucusuna derli toplu bir biçimde tanıtan ilk yazarımızdır. (Çubukçu, 1986:56-59) Onun H. Taine'den (1828-1893) hareketle doğa bilimlerindeki yöntemi toplum bilimine uygulayabilme çabası gitgide genişleyecek bir yolu açmanın ilk gayretlerinden sayılabilir. Bu çabanın altında evrenin yasaları ile insanın yasalarını birbirine bağlamak gibi bir girişim yatmaktadır ki, tüm modernleşme sürecini bu açıdan değerlendirebilmek mümkündür. Böyle bir yaklaşımın doğal sonucu olarak bir yandan determinizm gündeme gelecek diğer yandan da siyasal pozitivistimin olanakları araştırılacaktır. (Kahraman, 2002:128)

ULÛM-İ İKTİSADİYYE ve İÇTİMAİYYE MECMUASI: II.

Meşrutiyetle birlikte etkinlik kazanan ve Türkiye’de ilk defa felsefe denilebilecek bir hareket meydana getiren *Ulûm-i İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası* pozitivist düşüncenin sözcülüğünü üstlenmiştir. Mecmuanın çıkış amacı Avrupa’daki yeni fikir gelişmeleriyle beraber özellikle A. Comte ve Le Play’in (1806-1882) fikir ve eserlerinin Türkiye’ye aktarılması olmuştur. Derginin ikinci sayısında bu amaçla Salih Zeki ile Halide Salih, A. Comte felsefesini tanıtmışlardır. (Korlaelçi, 2003:216)

26 sayı çıkan *Ulûm-i İktisadiyye ve İçtimaiyye Dergisi*’nde iktisadi sorunlar, klasik liberal öğretisi ışığında değerlendirilmiştir. Ahmet Şuayb, Rıza Tevfik ve Mehmet Cavit tarafından çıkarılan dergi, Sâti, Bedîî Nuri, Asaf Nef’î, Dr. Ethem Faik Nüzhet gibi pek çok genç yazara da ortam sağlamıştır. (Ülken, 1994:161) Servet-i Fünun’un pozitivist dünya görüşü Ahmet Şuayb aracılığıyla bu dergiye de ulaşmıştır. Pozitivist görüş burada gelişerek devam etmiş ve yeni yazarlarla birlikte evrimcilik biçimine dönüşerek evrimcilik, derginin temel ilkesi haline gelmiştir. Derginin Spencer’den etkilenen yazarları evrim ve organik toplum görüşünde uzlaşmışlardır. (Ülken, 1994:161)

İÇTİMAİYAT MECMUASI: Ülkemizde yayınlanan ilk sosyoloji dergisi olmak özelliğine sahip olan ve başında Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık (Sadak)’ın bulunduğu *İçtimaiyat Mecmuası* 1917-1924 yılları arasında varlığını sürdürmüş ve pozitivist sosyal bilimler bağlamında ele almıştır. Yayınladığı makaleler yoluyla pozitivist Durkheim’in fikirlerini yayan dergide Gökalp’in *İçtimaiyat ve Fikriyat, Millî İçtimaiyat, Ahlak İçtimai midir? Millet Nedir? Büyük Adamların Cemiyette Tesirleri* adlı makalelerinin yanı sıra Necmeddin Sadık’ın Durkheim’den yaptığı çeviriler de yer almıştır. Derginin dördüncü sayısında Necmeddin Sadık, Durkheim’den yaptığı *XIX. Asırda Fransa’da İçtimaiyat* isimli çeviride A. Comte ve S. Simon’un sosyolojideki yerlerinden söz ederek, Comte’u iyi anlayabilmek için Simon’a kadar uzanmak gerektiğini vurgulamış, ancak Comte’un üstadına çok şey borçlu olsa da asıl üstadın Comte olduğunu belirtmiştir. (Korlaelçi, 1986:224-226)

DERNEKLER: Pozitivizmin, Korlaelçi'ye göre, ülkemize girebilmesi amacıyla özel olarak kurulmuş bir dernekten söz edilemese de, üyeleri arasında bizzat pozitivist kişilerin bulunduğu ya da pozitivistlerle ilişki kuran dernekler söz konusudur. Bu bağlamda iki dernekten söz edebilmek mümkündür. Bunlar *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* ile *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'dir. (Korlaelçi, 2003:214)

Tanzimat Dönemi'ndeki Batılılaşma hareketinin bir halkası olarak düşünülebilen Yeni Osmanlılar Cemiyeti 1865 yılında İstanbul'da gizlice kurulmuştur. Fikri bakımdan lideri Şinasi olan cemiyetin başlıca mensupları arasında Namık Kemal, Ali Süavi, Ebuzziya Tevfik, Ziya Paşa, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa sayılabilir. Yeni Osmanlıların amacı Osmanlı İmparatorluğu'nda bir meclis-i meşveretin kurulmasını sağlayarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrımı oluşturmaktır. Devletin yönetim biçimini kökten değiştirecek yeni bir siyasi teşkilatlanmanın gereği konusunda uzlaşan Yeni Osmanlılar rejim meselesinde İngiliz parlamentarizmine benzeyen bir meşrutiyet kurmayı arzularlar. Onlar, kurulacak meşrutiyetin İslamiyetteki meşveret usulünün bir gereği olduğu görüşündedirler. (Koçak, 2003:248-249)

Yeni Osmanlılar Cemiyeti pozitivist filozoflarla ilgi kuran İbrahim Şinasi (1826-1871) ve Mithat Paşa'ya (1822-1884) destek oluşu ve bazı temsilcilerinin pozitif düşüncüyü esas alan yapıtları tercüme etmesiyle ilk pozitivist etkilerin ülkemizde oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.(Korlaelçi, 2003:214) Yeni Osmanlılar ilerleme fikrini temele almışlar, Batılı sistemler ile İslami esasları uzlaştırmanın ilk örneklerini vermişler, Fransız ansiklopedist ve aydınlanmacılarından etkilenmişlerdir.

Hilmi Ziya Ülken'in aydınlanma fikrinin önderleri arasında söz ettiği Şinasi, Mustafa Reşit Paşa'nın koruyuculuğunda Paris'e gitmiş (1849) Paris'te sanatçı, yazar, gazeteci çevresinin içinde yer almış, dünya görüşünü geliştirmiş, Fransız pozitivism ve materyalizminin ünlü isimleri E. Renan, E. Littré, Lamartine ile dostluk kurmuştur. Ayrıca onun düşüncesinde Fontenelle'in Fransız İhtilâli'ne öncülük eden Voltaire ve Montesquieu'nun etkilerini bulabilmek mümkündür. (Korlaelçi, 2003: 214-215; Ülken, 1994: 64)

Şinasi Paris'ten döndükten sonra orada benimsediği meşrutiyet, cumhuriyet, millet, milliyet, hürriyet, millet meclisi, seçim ve kamuoyu gibi ülkemizde çok da bilinmeyen fikirleri yerleştirme yollarını ararken gazeteciliğe yönelmiştir. O, 1861'de Agâh Efendi tarafından kurulan *Tercüman-ı Ahvâl*'de kısa süre yazılarını yazdıktan sonra 1862'de kendi gazetesi olan *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkarmaya başlamıştır. (Ebuzziya, 2007:144; Berkes, 2006:261) Her fırsatta bilginin ve aklın gücüne dikkat çeken Şinasi, Avrupa medeniyetinin esasının akıl ve kanun olduğunu belirterek Batı akılcılığını şiirleriyle Türk toplumuna tanıtırak akıl ve kanunun medeniyetin iki yüksek değeri olarak yeni bir insan tipinin yani 'rasyonel insanın' oluşumunda temel oluşturduğuna dikkat çekmiştir. (Ülken, 1994:65-67)

Şinasi'nin kendi çıkardığı *Tasvir-i Efkâr Gazetesi* siyasal bilincin gelişmesinde birinci derecede rol oynamıştır. Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'daki *İnfak-ı Muhtacîn* (ihtiyacı olanları doyurmak), *İstanbul Sokaklarının Tenvîr ve Tathîri* (İstanbul Sokaklarının Aydınlatılması ve Temizlenmesi) gibi makaleleri dikkat çekicidir. Ayrıca Şinasi, Batının bilgilerini sistematik olarak aktarma çabasıyla bir tür ansiklopedizm denilebilecek bir girişimde bulunarak bu bilgileri tefrika halinde *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayımlamıştır. (Ülken, 1994:41; Mardin, 2003:44) Ansiklopedizmin esasını bilimin bir politikası olmadığı düşüncesi oluşturuyordu. 1860'lı yıllarda bu görüşe katılanlara göre Batılılaşmak öncelikle insanın bilgisini artırmak anlamına geliyordu. Sonradan Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar'ın edebi alana egemen olmalarıyla bu tutum değişmeye başladı. Batılılaşmak daha ziyade parlamenter rejim yandaşı olmak ve onu Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleştirmek çabalarıyla bir sayıldı. Buna bir bakıma Batılılaşmanın siyasileştirilmesi diyebilmek mümkündür. O tarihten itibaren ülkemizde Batılılaşma teorilerinde sürekli olarak bu iki ana tutumdan ilham alan iki ana eğilim meydana geldiği söylenebilir. Ancak Jön Türkler'in bir kısmı ise sözü edilen iki akımın bir sentezini gerçekleştirmeye çalışarak kısmen her iki akımdan da ayrılıyorlardı. (Mardin, 2000:222)

Şinasi'nin çalışmalarıyla bir kamuoyu oluşmaya başlamış, aydınlanma düşüncesini ve yenilikçi fikirleri benimseyen aydınların sayısı artmıştır. Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'da geniş bir kitle tarafından anlaşılabilir bir Türkçe kullanması fikirlerinin iki bin, üç bin kişiye ulaşabilmesine imkân vermiştir. Şinasi Batılılaşmanın yalnızca kanun formunda kalmayarak

düşünceye, öze, topluma nüfuz etmesinde Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi isimlerle birlikte öncü rol oynayan şahsiyetlerden biridir.

Ayrıca pozitivistizmin ülkemize girişi açısından önem taşıyan bir diğer isim Mustafa Reşit Paşa'nın misyonunu sürdüren Mithat Paşa'dır (1822-1884). O, 1878'de sürgün olarak geldiği Paris'te zamanın pozitivistleri tarafından ağırlanmıştır. Pierre Laffitte, Mithat Paşa'yı Comte'un mektup yazdığı büyük Reşit Paşa'nın misyonunun devam ettiricisi olarak düşünmüştür. 1877'de azlinden sonra da pozitivistler Mithat Paşa'ya yakınlıklarını her fırsatta belirtmişlerdir.(Korlaelçi, 2003:215)

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyelerinden olan Namık Kemal ise, Bâbîâlî Tercüme Odası'ndaki memuriyet yıllarında Batı kültürünü benimsemiş, Fransızca öğrenmeye başlamış, yenilikçi bir aydındır. Onun 1861 yılında Şinasi ile tanışıklığı hayatının akışını değiştirmiştir. Ertesi yıl Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çevirileri çıkmaya başlamıştır. Şinasi'nin 1865 yılında Paris'e gitmesiyle gazetenin başyazarı olan Namık Kemal'in böylece siyasal faaliyeti de başlamıştır. *Tasvir-i Efkâr*'da daha çok dış siyaset ve bazen de toplumsal konular hakkında yazı yazan Namık Kemal yurt dışında bulunduğu yıllarda hürriyet ortamından yararlanarak temel siyasal düzen sorunlarına yönelmiştir.

Bir Voltaire hayranı olan Namık Kemal, siyasi çerçevesini ise özellikle Locke, Hobbes, Rousseau ve Montesquieu'den yararlanarak geliştirmeye çabalamış, Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi (Contrat Social)* adlı eserinden alıntılar yapmış, Montesquieu'nun *Romalıların Büyüklük ve Çöküşlerinin Nedenleri Üzerine Düşünceler(Considérations sur les Causes de la Grandeur et de décadence des Romains)* adlı eseriyle *Kanunların Ruhu (De l'esprit des lois)* adlı eserini tercüme etmiş ancak bastıramamıştır. (Kaynaradağ, 2002:154-155; Korlaelçi, 1986:202) Ancak bunların yanı sıra Namık Kemal'in esas yaptığı iş Batı siyaset teorisinin özü itibarıyla İslam siyasi felsefesinin dışında olmadığını göstermeye çalışmaktır. Bu çok önemlidir. Çünkü ilk olarak bu şekilde Batıdan alınabilecek kurum, kavram ve teori ithal ya da kopya olmaktan kendiliğinden kurtulacak ve Osmanlı-İslam toplumunun öz değerlerini yansıtmış olacaktır. (Koçak, 2003:248) Aynen Ziya Paşa gibi demokrasi ve hürriyet fikrinin kaynağını İslam'da arayan Namık Kemal, Batı kaynaklı demokrasi ve hürriyete dayalı rejim

önerilerinden söz ederken sık sık meşveret ve şûra* kelimelerini kullanmıştır. Avrupa'nın kültürü, yaşama biçimi ve ahlakında olduğu gibi rejiminde de Hıristiyanlık esasına dayalı bir temele oturduğu düşüncesinden hareketle Osmanlı ülkesi için getirilmek istenen yeni düşüncelere İslami bir kaynak aramıştır. Bu kaynağı Namık Kemal, Londra'da çıkardığı *Hürriyet Gazetesi*'nde yazdığı bir makalede göstermiştir. *Kur'an-ı Kerim*'in Âl-i İmran sûresinin 159. âyeti İslam'da parlamenter rejim yolunun açık olduğunu hatta emredici olduğunu göstermektedir ve 'İş hususunda yönetimde istişare et' (Ve şâvirhüm fi'l-emr) denilmektedir. Tatbikatte ise biat usulü ve ilk halifeler devri böyle bir yönetimin imkânını açıkça ortaya koymuştur. Namık Kemal'in pek çok yazısı arzu ettiği bu rejime ait bir takım esasları ihtiva etmiştir. (Okay, 1998:200) Namık Kemal, toplumsal fikirlerini yalnızca gazete yazılarında değil, şair ve edebiyatçı kimliğiyle edebî formlarda da dile getirmiş, vatan, hak, insanlık, adalet gibi Aydınlanma düşüncesinin karakteristik temalarını coşkuyla işlemiştir. (Ülken, 1994:99-100; Akşin, 2005:351)

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin başı ve en yaşlısı olan Ziya Paşa'nın dönemin düşünce hayatına en önemli katkısı aydınlanmacı-materyalist düşünürlerden yaptığı felsefe çevirileri olmuştur. Ziya Paşa'nın Rousseau'dan tercüme etmiş olduğu *Emile* çevirisi ölümünden sonra yayımlanmış yine aynı düşünürden çevirdiği *Defter-i A'mâl (Les Confessions)* ile Fénelon'dan çevirdiği ifade edilen *Télémaque* müsveteleri kaybolmuştur. (Uçman, 1999: 701-703)

Yönetici seçkinler sınıfı içerisinde küçük bir topluluk olan Yeni Osmanlılar'ın memleket içinde ve dışında şaşırtıcı etkileri olmuştur. Onlar 1876 Anayasası'nın oluşumunu ve 1878 sonrasında padişahın istibdat yönetimine muhalefet edecek olan ve onların yazılarında temellerini bulan Osmanlı Meşrutiyet hareketini dolaylı yoldan da olsa büyük ölçüde etkilemişlerdir. İmparatorluğun Osmanlı seçkinler sınıfı içindeki ilk modern ideolojik hareketi sayılabilen Yeni Osmanlılar'ın en büyük katkıları yeni bir siyaset tarzının yaratılması olmuştur. Yazılarıyla bir kamuoyu yani efkâr-ı

*Tanzimat devri yazarlarında demokrasi kavramına henüz bu adla rastlanmasa da, İslam'da ve Osmanlı yönetim geleneğinde mevcut olan şûra-istişâre (danışma) fikrine dikkat çekilir. Sağlıklı uygulandığı takdirde istişârenin parlamenter sisteme gidişin başlangıcı olduğu benimsenir. (Okay, 1998:199)

umumiye yaratmak ve onu bilinçli bir biçimde savunmak ilk kez onların yaptığı bir iştir. (Zürcher, 2007:107-108)

Pozitivist düşüncenin ülkemize girişinde önemli rollerden birini de *İttihat ve Terakki Cemiyeti* üstlenmiştir. Jön Türkler Avrupa'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdukları sırada düşünce akımlarıyla da ilgilenmişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanında söz sahibi olan bu cemiyet başkanları olan Ahmet Rıza'yı milletvekili seçerek Meclis Başkanı yapmıştır. Ayrıca derneğin, pozitivistlerin etkisinde kalan düşünürlerden Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit ve Ziya Gökalp gibi dernek üyesi şahısların yetişmesinde de önemli bir fonksiyonu olmuştur. (Korlaelçi, 1986:215)

Ahmet Rıza Bey'in pozitivistlerle ilk tanışıklığı 1887 yılında İstanbul'da Dr. Robinet adlı birinin Comte hakkında yazdığı bir kitap vasıtasıyla olmuştur. (Mardin, 2000:175) Bu suretle Paris'e gitmeden önce pozitivistizm ve Comte düşüncesiyle ilgilenen Ahmet Rıza, Paris'te bir yandan Sorbonne Üniversitesi'nde doğa tarihi derslerine diğer yandan Comte'un yakın takipçisi olarak tanınan ve 1892 yılında Collège de France'ta genel bilim tarihi profesörlüğüne atanan Fransız düşünürü Pierre Laffitte'in (1823-1903) verdiği derslere devam etmeye başlamıştır. Fransa'da pozitivistlerin kurduğu derneğe de (*Société des Positivistes*) üye olan Ahmet Rıza bu derneğin yayın organı olan *La Revue Occidentale*'de yazmaya başlamıştır. Hatta *La Revue Occidentale*'in ikinci serisinin 19. cildindeki listede Türkiye temsilcisi olarak resmen ismi belirtilmiş, (Korlaelçi, 2003:217) ve derneğin düsturu olan *Ordre et Progrès* (Nizam ve Terakki) ilkesine sonuna kadar bağlı kalmıştır.

Comte'un düşünceleri Ahmet Rıza Bey'e çekici gelmiştir. Zira o, Comte'un 1789 İhtilâli sonrası Fransız toplumu için yaptığı çözümlemenin XIX. yy. Osmanlı toplumunun tahlili için uygun olduğunu düşünmüştür.

Comte, ihtilalden (1789) sonra alt üst olan toplumsal ve ahlaki değer yargılarının yerine yenilerini koymanın, yeni bir inançlar sistemi oluşturmadan eskiyi yıkmamanın gerektiğine inanmış, değişen toplum hayatına düzen verme yöneliminde, sosyolojisine *nizam* (düzen:ordre) ve *terakki* (ilerleme:progrès) formülünü esas almış, ihtilalciliği reddederek ilerlemenin ancak düzen içerisinde gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Comte'a göre sosyoloji toplumdaki düzen, istikrar ve dengeyi konu alır.

Düzen, toplumsal varoluş koşulları arasındaki sürekli bir uyumu, ilerleme de toplumsal gelişmeyi içerir. Dolayısıyla düzen ve ilerleme, statik ve dinamik her zaman birbirlerinin tamamlayıcısı durumundadır.

Bu fikirler, bir bunalım dönemi geçiren Osmanlı toplumunun yeni bir sarsıntıya dayanamayacağını düşünen ve Osmanlı ilerlemesinin yalnızca siyasal rejim değişiklikleriyle değil, toplum yapısıyla da doğrudan ilgisini fark eden Ahmet Rıza Bey'e makul gelmiştir. (Akşın vd. 2005:357)

O, Comte etkisiyle meşrutiyet rejimini düzen içerisinde ilerlemenin vasıtası olarak görmüş, İttihat ve Terakki'yi de beklenen meşrutiyeti gerçekleştirici organizasyon olarak düşünmüştür. Dolayısıyla İttihat ve Terakki'yi kendi eğilimleri yani pozitivist düşünce doğrultusunda yönlendirmeye çalışmıştır.

İttihat ve Terakki'nin resmi yayın organı olan *Meşveret*(*Mechveret*) *Gazetesi* pozitivist düşüncenin gelişmesi ve ülkemize ithalinde dikkate değer bir rol oynamıştır. (Korlaelçi, 2003:215)

Ahmet Rıza ve arkadaşları Meşveret'i on beş günde bir Türkçe ve Türkçe gazeteye ek olarak Fransızca yayınlamışlardır (1895). Başyazarı Ahmet Rıza olan Meşveret'in gerek Türkçe gerekse Fransızca ekinde Comte'un etkileri açıkça görülmüştür.

Fransızca *Mechveret*'te başlığın sağ üst köşesinde Comte'un icat ettiği pozitivist takvim*, başlığın alt tarafında Comte'un *ordre* (nizam) ve *progrès* (terakki) ilkeleri ve bu ilkelerden sonra *Organe de la jeune Turquie, publiée sous la direction de Ahmet Rıza* ifadesi yer alırken, Türkçe Meşveret'te başlığın sol üst köşesinde pozitivist takvime yer verilmiş, Fransızca nüshadaki *ordre et progrès* prensibinin yerini ise *onlarla istişare et* (*Ve şâvirhüm fil-emr*) anlamındaki ayet almış, böylece şeriatın, meşveret

*Fransızca *Mechveret*'in başlık kısmındaki pozitivist takvim 1 Ekim 1896 tarihinden, Comte'un vecizesi olan *ordre et progrès* ifadesi de 15 Nisan 1897 tarihinden itibaren kaldırılır. *Ordre et progrès* ifadesinin yer almadığı dergi sayısında şöyle bir açıklama bulunur: 'Bizim *Ordre et Progrès* dövizini yanlış yorumlara yol açtığı ve düşmanlarımızın bunun bir Tanrı tanımazlık olduğuna Müslümanları inandırmaya çalıştıkları için onu gazete başında muhafaza etmemeye karar verdik.' Bu açıklamayla 33. sayıdan itibaren dergi başlığından kaldırılan bu döviz, 68. sayıdan itibaren tekrar yazılmaya başlar. (Korlaelçi, 1986:251)

(danışma) usulünü emrettiğine dikkat çekilmiştir. (Korlaelçi, 1986:250-252; Ülken, 1994:130)

Ahmet Rıza, Mechveret'de ve Paris'te kaldığı uzun dönem boyunca diğer dergilerde basılan yazılarında dinin eğitim, idare ve siyaset üzerindeki nüfuzundan vazgeçtiği laik (laïque) bir düzenin savunucusu olarak kendini tanıtmıştır. Ahmet Rıza için İslam, vahyedilmiş bir inanç olarak bir çekiciliğe sahip olmasa da, toplumsal bir birleştirici olarak ve ilerlemeye diğer inançlardan daha elverişli olması açısından önem taşıyordu. Bu sebeple Rıza Bey, İslam'ın sosyal değerine dikkat çekmiş ve bu doğrultuda İslam'ı toplumsal gelişme açısından ahlaki temeli sağlayacak birleştirici bir unsur olarak görmüştür. O, yazılarında İslam'ın rasyonelliğe ve bilimsel etkinliklere destek veren yönünü savunan fikirlere yer vermiş, sosyal bir harc olarak önem taşıyan İslamiyet'in yapısı itibariyle sosyal gelişmeye Hıristiyanlık'tan daha elverişli olduğunu düşünmüş, İslam'dan materyalizme hatta pozitivistizme geçişin Hıristiyanlık'tan geçişten kolay olduğunu ifade etmiştir. (Mardin, 2000:183-184; Zürcher, 2002:47)

Ahmet Rıza, pozitivistlerin ilkesi olan Nizam ve Terakki'yi aynı zamanda yeni Türk fikir hareketinin parolası haline getirmek istemişse de, bu prensip İstanbul merkez tarafından bir değişiklikle *İttihat ve Terakki* (*Birlik ve İlerleme; Union et Progrès*) şeklinde kabul edilmiştir. (Ülken, 1994:125) Bu suretle Rıza Bey ilk adı *İttihad-ı Osmânî* olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isim babalığını da üstlenmiştir. (Özlem, 2002:459; Ülken, 1994:125) İttihat ve Terakki içinde Birinci Jön Türk Kongresi'nde açık bir bölünme ortaya çıkmıştır. Bu bölünme Fransız pozitivistizminin sözcülüğünü üstlenen Ahmet Rıza ve taraftarlarıyla (İttihatçılar) Anglo-Sakson pozitivistizmi ve kişisel girişimcilik prensibiyle İngiliz liberalizmine yakın duran Prens Sabahattin ve taraftarları (Liberaller) arasındadır. Ahmet Rıza ve taraftarlarının merkezîyetçi, otoriter, rasyonalist ve üsttenci siyaset öğretilerine karşılık, Sabahattin ve taraftarları modernleşmenin Fransız

* Burada altı çizilmesi gereken temel husus Ahmet Rıza ve arkadaşlarının bunalım içindeki Osmanlı için, ulus devlet temeline dayanan Fransa için Comte'un ileri sürdüğü nizam (ordre) kavramının yerine, imparatorluk devlet temelinde (birden fazla ulusu barındırması nedeniyle) ittihat (birlik) prensibini şiar olarak öne çıkarmaları, fakat Fransız pozitivistlerinde olduğu gibi terakki kavramını ise olduğu gibi muhafaza etmeleridir. (Erkul, 2000:612)

pozitivizminin etkisi altındaki İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi, devletçi ve komitacı tavrı doğrultusunda gerçekleştirilemeyeceğini düşünmüşler, adem-i merkezîyetçi (yerinden yönetimci), deneyimci, pragmatist ve liberal bir siyaset öğretisinin sözcüsü olmuşlardır. Bu gerekçelerle Sabahattin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyetini* (1902) kurmuştur. (Özlem, 2002:459-460)

II. Meşrutîyet'e girerken Türk aydınının Avrupa'daki belli başlı felsefi akımlardan, bilimlerin gelişiminin düşünce üzerindeki etkilerinden ve özellikle bunun toplum düşüncesi üzerindeki yansımalarından, yapılan çalışmalara rağmen kısmen olsa da, tam anlamıyla haberdar oldukları söylenemezdi.

Ancak buna rağmen dönemin aydınları Tanzimat ve I. Meşrutîyet'in (1876) düşünsel gelişimi üzerinde ve yeni rejimin getirdiği hürriyet ortamında Batının hemen hemen her türlü fikir akımını özümsemeye ve nüfuz etmeye çalıştılar. Bu doğrultuda farklı dünya görüşleri sık sık karşı karşıya gelme ve tartışma imkânı buldular.

Meşrutîyet Dönemi'nin fikrî zenginliğini oluşturan pek çok felsefi akım mevcuttur. Bunlar esas itibarıyla felsefi olmakla birlikte toplumsal yansımaları açısından da büyük önem taşıyan akımlardır. Dönemin ilerleme/terakki ve medenileşme hedefi hiç azalmaksızın bu akımların oluşumunda da etkili olmuştur. Bu akımlar arasında materyalizm ve pozitivizmin yanısıra spiritualizm, felsefi idealizm, enerjetizm, pragmatizm, aksiyon felsefesi vb. sayılabilir. (Kafadar, 2000:170;Çetinkaya, 2002:70) Adı geçen akımlar hiç kuşkusuz farklı eğilimlere sahiptirler. Buna rağmen dönemin genel havasının bir sonucu olarak onlar arasında da 'materyalist-pozitivist' ve 'anti materyalist-anti pozitivist' denilebilecek bir ayrımlaşma ya da kutuplaşma söz konusudur. Materyalizm, pozitivizm, natüralizm akımları genel olarak benzer kaygılarla hareket ederlerken, spiritüalizm, idealizm ve Bergsoncu yaklaşımı benimseyen düşünürler bu akımlara karşı tepkisel bir tavır alış içinde olmuşlardır.

Meşrutîyet Dönemi'nin felsefi alandaki bu fikrî zenginliğinin yanısıra bu dönemde tarihçilerin Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük adıyla sınıflandırmış oldukları fikri boyutlarının yanısıra özellikle siyasi boyutlarıyla ön plana çıkan akımlar da mevcuttur. Batı karşısında geri

kaldığını farkedenden bir toplumun kimlik arayışının göstergesi olarak nitelendirilebilecek olan bu üç akım, siyasi yönleriyle ön plana çıkmış olsalar da bir insan, medeniyet ve değerler tasarımı sunmaları sebebiyle felsefi bir boyuta da sahip olup cumhuriyet Türkiye'sinin fikri temellerinin oluşumunda dikkate değer bir rol oynamışlardır. Söz konusu akımlar geri kalışın sebebini farklı açıklamalarına rağmen, memleketin kurtuluşunu muasırlaşmada görmek bakımından uzlaşmışlar, ancak muasırlaşmak için izlenecek yol konusunda Batıcılar ile İslamcılar birbirlerinden kesinlikle ayrılmışlardır.

Batıcılar, Batı uygarlığının yalnızca maddi başarılarından ibaret olmadığı düşüncesinden hareketle, ihtiyaçlar doğrultusunda Batının kültür, ahlâk ve içtimaiyatından da alıntılar yapılması eğilimindeyken, dönemin İslamcıları ise Batıcılara karşı çıkıp manevi anlamda çöküntü halinde bulunan Batı dünyasının kültürel anlamda etkisi altında kalınmaması gerektiğini, ancak tekniğinin alınması gerektiğini belirtmektedirler. Bu hususta Türkçüler de derece farkı olmakla birlikte İslamcılara katılıp Batıcılara karşı birleşmişlerdir. Zamanla İslamcılığın içinde görüş farklılıkları belirmiş, bu akımın içinden İslam dini ile çağdaş uygarlık sorunları arasında bir uzlaşma yaratmak ve bu konuda çözümler üretmek isteyen Modernist İslamcılar adı verilen düşünürler gündeme gelmiştir.

Modernist İslamcılar özellikle İslam inancının dayandığı ilkeleri çağdaş bilimlerin sonuçlarıyla uzlaştırmayı, dinsel hukuk sistemini yaşamın doğurduğu yeni gereksinimlere cevap verir hale getirmeyi amaçlamışlardır. Bu akımın en önemli temsilcileri arasında İhvanüs-Safa grubunun görüşleri ile Darwinizm'i ve Kınalızade ile Descartes'ı karşılaştıran, benzerlikleri fark eden, kelamın çağdaşlaştırılması yolunda çaba harcayan İzmirli İsmayıl Hakkı (1868-1946); *Maddiyun Meslek-i Dalâleti* adlı kitabı ile döneminde etkili olan, Baha Tevfik ile Celal Nuri gibi maddeci düşünürleri eleştiren Şehbenderzade Ahmet Hilmi (1865-1913); Muhyiddin Arabi'nin 'Vahdet-i Vücut'unu Batı felsefesiyle karşılaştıran İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946); tasavvufu felsefi noktadan gerekçelendirmeye çalışan M. Ali Ayni (1869-1945) gibi isimler sayılabilir. Bu düşünürler felsefe terimlerinin ortaya konması ve geliştirilmesi konusunda dikkate değer çaba harcamışlardır. (Ülken, 1994:283-302)

Bu dönemde Türkçülüğün kültürel plandaki ilk başarısı ise, *Yeni Lisan* davası olmuştur. Önceki dönemin Edebiyat-ı Cedide akımına adeta bir tepki olarak Yeni Lisan ve Milli Edebiyat Akımı ortaya çıktı. 1911 yılında Selanik'te Ömer Seyfettin ve Ali Canib (Yöntem) tarafından çıkarılan *Genç Kalemler Mecmuası* etrafında toplanan Türkçü yazarların başlattığı Yeni Lisan hareketini Ziya Gökalp de benimsemiş ve hatta fikir öncülüğünü yapmıştır. Yeni Lisan hareketi Batılılaşma sürecine damgasını vuran terakki hedefine yönelik olarak ortaya çıkıyor ve ilim, fen ve edebiyatın fertlere ulaşması yoluyla milletin gerilikten kurtulabileceğini, bunun da ancak millî ve halkın anlayabileceği bir lisan yoluyla olabileceğini savunuyor, dilde sadeleştirmeyi esas alıyordu. (Kafadar, 1997:128)

Batıcılar ise biyolojik materyalizm, sosyal Darwinizm, Le Bonn kaynaklı halk anlayışı, İslam'ın sosyal içeriğinden yararlanma fikirlerini gündeme getirip işlemleridir. İlk olarak onların yazılarında laikleşme eğilimli ve saltanat kurumuna karşı şüphe ile bakan bir yaklaşım görülmüştür.

Batıcıların en uç temsilcisi Abdullah Cevdet'tir (1869-1932). Onun materyalist fikirleri L. Büchner'in *Madde ve Kuvvet* (Force et Matière) adlı eseriyle, sosyal reformlara ilişkin düşünceleri ise Fransız sosyoloğu Gustave Le Bonn'un eserleriyle beslenmiştir. Avrupa'nın entelektüel çevrelerinde diyalektik ve tarihsel materyalizmin önemli bir yer tuttuğu dönemde fizyolojik-biyolojik materyalizmi benimsemiştir. (Mardin, 2000:229) Kendi çıkardığı *İçtihad Mecmuası*'nda yayınladığı yazıları ve tercümelemleri yoluyla bu alandaki fikirlerini yaymaya çalışmıştır.

Kültür sorunları çözümlenmeden önce hiçbir biçimde siyaset yapılamayacağına inanan Abdullah Cevdet, ansiklopedistler gibi halka o döneme kadar duymadıkları belli kavramları açıklayarak onları uyandırmak amacındadır.

Etkisinde kaldığı fikirler ve akımlar çerçevesinde Abdullah Cevdet, doğa bilimlerindeki çalışmaların toplumsal açıklamalarda kullanılmasının bir sonucu-tekâmülün gereği-olarak doğal elemanın toplumda bir çeşit elit yönetimini doğuracağı neticesine ulaşmıştır. Toplumda bir biyolojik elitin yönetimi ele almasının toplumsal gelişimin sağlanması için gerekli olduğunu düşünmüştür. (Ünüvar, 2003:101)

Osmanlı toplumunun geri kalmasında en önemli etken olarak dini gören A. Cevdet, toplumun ilerlemesinde biyolojik materyalizmin önemli bir katkı sağlayacağını düşünerek, zamanla dinin yerini biyolojik anlamda materyalizmin alacağını ispatlamaya gayret etmiş, dinin sosyal muhtevasından yararlanılması gerektiğine inanmıştır. (Topaloğlu, 2007:119; Mardin, 2000:230-235)

Modernleşmeyi Batı fikriyatını hazmetmek ve düşünce yapısını değiştirmek sorunu olarak kabul eden Abdullah Cevdet, materyalizmin bir medenileşme projesinin düşünsel altyapısını oluşturduğunu düşünmesi sebebiyle, onun çalışmalarında bilimsellik ile asri davranış biçimlerini birleştiren bir yaklaşım bulabilmek mümkündür. Bu konuda en dikkate değer yazılarından biri 1912 yılında *İctihad* dergisinde çıkan *Pek Uyanık Bir Uyku* başlıklı yazısıdır. Burada adeta Atatürk Türkiye'sinin özelliklerini büyük ölçüde çizmiş gibidir. O, medreselerin kapatılıp yerlerine modern edebiyat ve fen kurumlarının açıldığı, tekke ve zaviyelerin kapatılarak gelirlerinin eğitim bütçesine eklendiği, muskacılık, üfürükçülük, sadaka vermenin yasaklandığı, fesin yerine yeni bir başlığın kabul edildiği, bütün yasaların günün gereksinimlerine göre yeniden düzenlendiği, tek kadınla evlenmenin kabul edildiği, sağlam ve arılaşmış bir Türkçe'ye kavuşmak için özel bir kurulun oluşturulduğu bir Türkiye'nin resmini çizmiştir. (Turan, 2007: 72)

Abdullah Cevdet'in ve *İctihad* çevresinin çalışmaları ve düşünceleriyle cumhuriyet sonrası modern Türk toplumunun şekillenmesine katkıda buldukları söylenebilir. (Hanioğlu, 2009: 57-61)

Abdullah Cevdet örneğinde de görüldüğü üzere, Jön Türk düşünür ve siyasetçileri üzerinde bu dönemde Gustave Le Bonn* etkisi önemlidir.

*Le Bonn antropoloji biliminden yararlanarak ırkları tasnif etmiş ve medenileşen ırkların diğerlerinden farklılaştığını ortaya koymuştur. Ona göre bir ırkın değişikliğe uğramayan akılsal ve manevi bir yapısı vardır. Bunu ırkın anatomik yapısına, bünyesine benzetebiliriz. Atalardan kalan mirasın sonucu olan bu yapı ya da 'kavimler ruhu' toplumsal kurumların ve düzenin kaynağıdır. Topluluklar ya da kalabalıklar belli uyarılar ve etkiler altında bireyi sürükleyen kapsayıcı varlıklar haline gelir ve bireyi aşar. Bu durumların incelenmesi kalabalıklar ruh biliminin konusudur ve bu bilim toplumsal sorunların çözülmesinde bize yardımcı olabilir. Toplulukta bilinçten çok alt bilinç yani içgüdüler, duygular, tutkular ağır basar. Bunun sonucu da bireyselliğin silinmesidir. Böylece birey telkin altında kalır ve şu ya da bu düşünceye kapılır. Mantıksal düşünme ve eleştiri yetisini kaybeden birey bu açıdan çocuğa ya da ilkel insana benzer. Topluluk içinde sorumluluk duygusu da ortadan kalktığı için

Seçkin bir zihniyete sahip olan Le Bonn, bir yandan ırkların gelişimine dair kuramıyla diğer yandan kitleler psikolojisine dair fikirleriyle etkili olmuştur. Le Bonn'un ilham kaynaklarını Comte, Darwin ve Spencer'ın fikirleri oluşturmuştur. Gustave Le Bonn'un bu fikirlerinden hareketle Batılılaşmanın ilk evresi, biyolojik materyalizm üstünden geliştirdiği *organizma* anlayışını *kitle* düşüncesine taşıyabilirdi. Daha sonra gelişecek olan *ma'şeri vicdan (toplumsal bilinç)* ve *tesanüdçülük* gibi kavramlara geçmek bu bağlamda daha kolay olacaktır. (Kahraman, 2002:129)

Gerçekten de Le Bonn'un fikirleri bir süre sonra bizzat onu savunan Abdullah Cevdet tarafından dönüştürülmeye başladı. Bu dönüştürme-kendi içinde bir çelişkiye işaret etse de- cemaatçilik yönünde oldu. Mardin'e göre ma'şeri vicdan kavramı A. Cevdet'e Avrupa'da olduğu yıllarda tartışma konusu olan tesanüdçülük öğretisiyle intikal etmişti. Cevdet'te tesanüdçülük öğretisi –Batı emperyalizmine karşı duyduğu nefret karşısında-ideal bir toplum şekli için bir umut kaynağı olmuştur. (Mardin, 2000:240-245) Ancak organik toplum sosyolojisini detaylarıyla irdeleyen ise Ziya Gökalp olacaktır.

Ziya Gökalp başta sosyoloji olmak üzere siyaset, eğitim, ahlak, tarih, edebiyat gibi pek çok alanda eserler veren hem pozitivist bir sosyolog hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmi ideologudur. II. Meşrutiyet'le birlikte Ahmet Şuayp ile başlayan sosyolojik pozitivism Ziya Gökalp'le birlikte gelişerek yeni motifler kazanmıştır.

II. Meşrutiyet yıllarında Gökalp, siyasi devrimin içtimai devrimle tamamlanması gerektiğini, içtimai devrimin ise 'Yeni Hayat' ile gerçekleşeceğini savunmuştur. (Ülken 1994: 304-311) *Genç Kalemler*'de yer alan *Yeni Hayat ve Yeni Değerler* başlıklı yazısında toplumsal devrimin organik bir evrimle elde edileceği için siyasal devrime oranla çok daha güç olduğunu, toplumsal devrimin eski hayatı bırakarak yeni bir hayat yaratmak

hoşgörüsüzlük, otoriterlik, dogmacılık ağır basar. Kişiye tapınma, ondan korkma, buyruklara körü körüne boyun eğme, eleştiriye düşmanlık duyma ve bağnazlık da toplulukların ya da kalabalıkların belirgin özellikleridir. Bu sebeple Le Bonn, halkın aslında hiçbir şekilde toplu olarak toplumla ilgili konularda doğru kararları alamayacağına inanır ve bu görevi bir biyolojik seçkin ya da seçkinler grubunun üstlenmesi gerektiğini düşünür. Ancak bu olgunun yerine getirilebilmesi için seçkinlerin halkın isteklerini dinliyor ya da ona göre davranıyor gibi hareket etmeleri gerekir. (Ünüvar, 2003:102; Yalçın, 1999:853-854)

anlamına geldiğini, yeni hayatın yeni iktisadi düzen, yeni aile yapısı, yeni sanat, yeni felsefe, yeni hukuk ve yeni siyaset demek olduğunu belirterek eski hayatı değiştirebilmenin ancak bu konularda köklü dönüşümlerle gerçekleşebileceğini, hakiki medeniyetin ancak yeni hayatın gelişmesiyle başlayacak olan Türk medeniyeti olduğunu ifade etmiştir. (Toprak, 1984:24; Kafadar, 2000:195) Bu dönemlerde Fransız filozofu Alfred Fouillée'nin Kuvvet-Fikir teorisinin etkisi altındaki Gökalp, Türkiye'de öncelikle bir fikir ve zihniyet inkılabı gerçekleştirmek amacındadır. O, yeni hayatın fikir ve ülküyle yaratılacağını ve Yeni Hayat'ın öz Türk kültürüne dönmeyle gerçekleşeceğini düşünür. Gökalp'e göre toplumsal inkılabın hedefi millileşmedir. (Ülken, 1994:307; Kafadar, 2000:194) Hem müspet bilimlere dayanmak iddiasıyla hareket eden hem efkâr-ı umumiyeyi rahatsız etmeyecek olan bir ifade ihtiyacı İttihat ve Terakki'nin siyasi hamlesine paralel olarak Gökalp'in içtimai pozitivizmini doğurmuştur. (Kafadar, 2000:195)

Gökalp, tam olarak ideolog kimliğine uygun biçimde felsefenin de bilimin de birey için değil, milletin kurtuluşu için gerekli olduğunu düşünüp, yeni medeniyetin yeni unsurlarını kurmakla kendisine başvuracağımız bir kuramlar topluluğu olarak felsefenin yol göstericiliğine dikkat çekmiştir. (Karakuş, 2003:28) Felsefeyi bir kültür oluşturma aracı olarak görüp ondan kimlik sorununu çözmeye faydalanmayı düşünen Gökalp'e göre felsefe, düşünüşten ziyade bir sezidir. Ancak bu sezîş, bilimlere zıt bir hal alamaz. İlimlerle sıkı bir alaka halinde olmalıdır. Asri bir millet, düşünmeye veda etmek istemiyorsa mutlaka müspet ilimlere doğru yönelmelidir. Filozof ise aklı ile kalbini telife çalışan müspet ilimlerle kıymet duyguları arasındaki ihtilafı daimi bir sulh ve ahenk haline getirmeyi gaye ittihaz eden kimsedir. (Karakuş, 2003:30; Kafadar, 2000:194) Gökalp'e göre bizim gibi bir devirden bir devre, ümmet devrinden millet devrine geçmeye uğraşan bir cemiyet için düşüncelere rehberlik edecek filozoflara çok ihtiyaç vardır.

1915 yılından sonra üzerinde Durkheim etkisi artan Gökalp'in olgunluk dönemi yazılarında bu etkinin izlerini görebilmek mümkündür. Gökalp, Durkheim'ı sosyolojinin gerçek başlangıcı olarak kabul etmiştir. Durkheim'ın toplumbilimi Fransız İhtilali'nin tezleri üzerine kurulmuştur. O, bozulmuş bir yapıda düzen, istikrar aramakta, manevi duygularla bütünleşmiş, iş bölümünün geliştiği sınıf çatışması yerine sosyal

bütünleşmeyi temel alacak meslekler arası dayanışma fikrini taşımaktadır. Gökalp de, Durkheim gibi düzenini kaybetmiş bir toplumdan yana değildir. Dolayısıyla Gökalp, Durkheim sosyolojisinden esinlenmekle birlikte malzemesini Türk kültürünün tarihsel varlığından alan bir tezle ortaya çıkar. O, Durkheim sosyolojisini millet oluşturmanın ilmi dayanağı haline getirir. (Baydur, 1996:151; Bozarlan, 2003:315) Sosyal olayların izahını yine başka sosyal olaylarla yapan Durkheim, bu olayların kaynağına kolektif şuur ya da toplumsal vicdan denilen kavramı koyar. Öte yandan toplumların ilkel zamanlarında din hayatı ile ilgili usul ve ayinlerin sosyal hayatın tüm alanlarında hâkim olduğunu, zamanla artan iş bölümü neticesi diğer ilim dallarının dinden ayrılarak müstakil hale geldiğini ve sosyal hayatın diğer denge unsurlarını teşkil ettiğini söyler. Durkheim'ın toplumsal şuur fikrinden hareketle Gökalp de sosyal hadiselerin ortaya çıkışını toplumsal vicdan kavramıyla açıklamaya çalışır. Toplumsal vicdan kavramına başka bir şekil vererek onu milli şuur haline getirir ve millet olabilmenin koşulu olarak millî şuurun gelişmesini öne sürer. (Celkan, 1989:64-65)

Yeni Türk devletinin siyasi, iktisadi ve sosyal temellerini belirlemeye çalışırken dikkatini millet kavramına yönelten Gökalp, milletlerin oluşumunu Durkheim sosyolojisinden esinlenen bir şemayla üç aşamalı bir sürecin sonucu olarak görür. Buna göre dil ve ırk birliğine dayalı kabile toplumundan din birliğine yaslanan ümmete, oradan da kültür (hars) ve medeniyetle (uygarlık) tanımlanan millete erişilmektedir.

Gökalp'e göre, millet bir devlete, müstakil bir harsa, millî bir iktisada malik olan cemiyet demektir. İçtimai bir topluluğun millet vasfına sahip olabilmesi için üç ana unsura ihtiyaç vardır. Bunlar, *dil, milli kültür ve ülkü (mefküre) birliğidir*. Dil, içtimai hayatın zemini, maneviyatın dokuması, harsın ve medeniyetin temelidir. Dil, bir milletin duygu ve düşünce tarzı, tarihi ve toplum hayatı ile birlikte yürüdüğünden milletin ayrılmaz bir parçasıdır. Kültür, bir milletin manevi varlığını ve düşünce birliğini meydana getiren fikir ve sanat mahsüllerinin, an'anelerin bütünüdür. Dil ve kültür birbirine geçmiş iki halka gibidir. Gökalp, kültürü bir organizmaya benzeterek incelemiştir, onda organizmalara özgü tüm unsurları aramıştır. Bir cemiyetin bütün fertlerini birbirine bağlayan yani aralarında dayanışma (tesanüd) meydana getiren müesseseler harsi müesseselerdir. Gökalp'e göre kültür temeline dayanan millet, ma'şeri vicdanın ve içtimai dayanışmanın en

canlı ve kuvvetli olduğu toplum şeklidir. Medeniyet ise, belirli bir kültür çevresi oluşturma demektir. Bu sebeple kültürle yakından ilgilidir. Başka bir deyişle, kültürün millî olanına hars, milletlerarası olanına medeniyet demiştir. Böylece milletle millî kültürü kaynaştırmış, medeniyeti ise milletlerarası saymıştır. Milleti millet yapan unsurlardan üçüncüsü olan ülkü birliği Gökalp'in üzerinde önemle durduğu hususlardandır. Ülkü, her ferдин benliğinde filizlenip yeşeren, onu ümit içinde yaşatan ve maneviyatını kuvvetli tutan bir ideal olarak fertten ferde ve dolayısıyla sonradan millete malolan yüce bir dilektir. Gökalp, ülkü birliğinin oluşumunda en önemli unsur olarak millî tarih ve millî dili görmüş ve bu doğrultudaki araştırmalara önem vermiştir. (Gülensoy, 1989:90-91) Gökalp'e göre, bir milletin kendi benliğini bulması kendi hars ve medeniyetini tanıması büyük millî felaketlere uğradığı zaman ortaya çıkan millî kahramanlar sayesinde olur. Millî şahsiyetler millî ideali keşfeder ve kişiliklerinde temsil ederler.

Gökalp, muasır bir devlet ve millet ortaya çıkarmak için muasır bir iktisadi güce ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Sosyal geri kalmışlığı ekonomik bozukluğa bağlayan Gökalp, Türk milliyetçiliğini uyandırarak Türkiye'yi iktisadi açıdan modernleştirmek gerektiğini düşünür. Yalnızca devletin gücü açısından değil, Gökalp'in millî bünyenin önemli özelliklerinden biri olarak belirlediği dayanışma, paylaşma ruhu açısından da güçlü bir ekonomiye ihtiyaç vardır. Bu sebeple özellikle 1913 yılından itibaren iktisadi hayatın Türkleştirilmesinde millî iktisat anlayışının yerleşmesine düşünceleriyle katkıda bulunmuştur. (Ünüvar, 2003:33) Gökalp, millî iktisadın, ancak ahlak sorununun çözümü bulduğu bir ortamda yeşerebileceğini, genel ahlakın ise sıkı sıkıya mesleki ahlaka bağlı olduğunu düşünmüştür.

Böylece çelişen toplumsal sınıflar yerine uzlaşan meslek zümreleri koyarak korporatist yönü giderek belirginleşen meslekçilik vurgulanarak Osmanlı toplumsal düzeninin ahlak normlarıyla denetlenmesi arzulanmıştır. Gökalp, ideal toplum düzeninin 'meslek örgütlerine dayalı bir halkçılık' olduğunu düşünmüştür. Halkçılığın iktisadi boyutu müdahaleci bir devlet modelini gerektiren iktisadi dayanışmacılıktır. Böylece I. Dünya Savaşı yıllarında dayanışmacılığın toplumsal boyutu *Yeni Mecmua*'da özellikle Ziya Gökalp tarafından işlenirken, iktisadi yönü Tekin Alp'in *İktisadiyat Mecmuası*'ndaki yazılarıyla şekillenmiştir. Öte yandan 1910'lu yılların ilk

yarısında *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* dergilerinde gündeme gelen halkçılık, I. Dünya Savaşı'yla birlikte yeni bir evreye girmiştir. Savaş öncesi *halka doğru* hareketi gizli bir sınıf anlayışını içerip, alt gelir gruplarına yönelirken savaşla birlikte halk sözcüğü içerik değiştirerek, Müslüman-Türk unsur etkinlik kazanmıştır. Halk bundan böyle Müslüman-Türk orta sınıftır. Halk sözcüğünden ulusal benliğin taşıyıcısı orta tabaka amaçlanmıştır. Ziya Gökalp'in *Yeni Mecmuası*'da halkçılığa yönelik yazıları böyle bir ortamda filizlenmiştir. Gökalp, Alman millî iktisadı ile Fransız solidarizmini sentezleyerek savaşın neden olduğu gerek iktisadi gerekse toplumsal çöküntüye ahlaki normlarla yüklü bir çözüm getirip halkçılığa sosyolojik bir içerik kazandırmıştır. Ulusal düzeyde korporatif bir devlet düzeni önermiştir. (Toprak, 1984:24-30)

Gökalp'e göre, toplumların evriminde sınıflı toplumları, meslek devri izleyecektir. Sınıf devri, *siyasal halkçılığın* diğer bir deyişle siyasal demokrasinin egemen olduğu bir dönemdir. Meslek devrinde ise, siyasal halkçılığın yok edemediği iktisadi tabakalar ortadan kaldırılır. Sınıf adı verilen büyük burjuvazi, küçük burjuvazi ve gündelikçilerden oluşan tabakalar meslek devriyle son bulur. Böylece toplumda *içtimai halkçılık* egemen olur. (Kaçmazoğlu, 1996:164)

Bu doğrultuda Gökalp, gerek sosyalist gerekse kapitalist toplum sınıfsal tabana oturtulmaları nedeniyle bu doktrinlere rağbet etmeyerek ardında bağdaşmaz çelişkiler bulunan toplumsal sınıflar yerine bütünleyici, birleştirici, birbirleriyle dayanışma içinde bulunan meslek zümrelerini (korporasyonları) koyar. Gökalp'e göre iktisadi yaşamın en son aşaması olan millî iktisadı, ulusal düzeyde örgütlenmiş esnaf korporasyonları yönlendirecektir.

Böylece İttihatçılar 1908 yılında her yönüyle liberal bir nitelik taşıyan *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'yla yola çıkarak *İktisadiyat Mecmuası* gibi devletin iktisadi hayata karışmasından yana olan bir dergiyle 1918'lere ulaşmışlardır. (Toprak, 1984:26)

Türkçülüğün ve Türk milliyetçiliğinin fikir babalarından olan Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmî ideologu olma etkinliğinin yanı sıra cumhuriyet ideolojisinin de gayri resmi ideologu olarak etkinliğini devam etmiştir. Halk Fırkası'nın programının hazırlanmasına katkılarının

yanı sıra, hukukta kadın erkek eşitliği, Türk'ün ve Türk vatandaşlığının tanımı, her vatandaşın bir soyadı alması gerektiği, Türk dili ve tarihi konularındaki araştırmalarıyla öncü isimlerden biridir. (İnalçık, 2009:91-118)

Görüleceği üzere Batılılaşma sürecinin Tanzimat ve Meşrutiyet adımlarının cumhuriyet modernleşmesine alt yapı oluşturduğu bir gerçektir. Bu doğrultuda Peyami Safa, Atatürk inkılabının II. Meşrutiyet'le ortaya çıkan ve müdafası yapılan Avrupalılaşma hareketinden aynen ilham aldığını ifade eder. (Kafadar, 2000:222)

Ancak genel olarak bakıldığında gerek Batıcıların gerekse Türkçülerin savunduğu fikirleri topyekün bir kültür ve medeniyet değişimi hedefi doğrultusunda sistemleştirebilen çok yönlü bir teorisyen ve politisyenlerinin olmaması sebebiyle bu fikirlerin bir çerçeve sunmaktan öteye gidemediği görülür. Mustafa Kemal üzerinde en fazla etkisinden söz edilen Ziya Gökalp'in bile bu bakış açısıyla, ancak yeni dönemin fikrî hazırlayıcıları arasında olduğu söylenebilir. Gerçi Gökalp'in 1923 yılında yayınladığı *Türkçülüğün Esasları* adlı yapıtı ile fikirlerinde bazı değişimler olsa da, onun hars ve medeniyet ayrılığı ile dereceli değişim teorisi gibi konulardaki düşünceleriyle Mustafa Kemal'in düşünceleri arasında ciddi farklılıklar vardır. (Kafadar, 2000:223)

Gökalp'in hars ve medeniyet ayrımı yani manevi ve maddi ayrımının farklı bir biçimde ortaya konması, millî varlığın temel unsuru olarak örfü alması, değişimin sosyolojik bir sürece bağımlı olduğu hususundaki ısrarı; kültür ve medeniyet ayrımını kabul etmeyen ve yukarıdan kanunlarla hızlı Batılılaşma gereğine inanan Mustafa Kemal ile aralarındaki temel ayrım noktalarıdır. (İnalçık, 2009:91-118)

Bu sebeple Ziya Gökalp'in cumhuriyet inkılaplarının fikrî mimarlarından biri olduğu, Ulu Önder'in, Gökalp'in tasarladığını tasarı olarak benimseyip katkılar yaptığı ve onları kuvveden fiile geçirdiği söylenebilir. (Bilgiseven, 1996:24)

Cumhuriyet Dönemi ile önceki dönemlerin ideali, terakki kavramını temele almak suretiyle medenileşebilme iddiasında çıkmış olsa da, cumhuriyet şüphesiz önceki dönemlerle karşılaştırıldığında gerek siyasi gerek kültürel anlamda bir dönüm noktası olmuştur. Sinanoğlu'nun ifadesiyle

Atatürk düşüncesiyle ötekiler arasındaki fark bir derece farkı olmayıp bir öz, nitelik ve ruh farkıdır. (Sinanoğlu, 1980:39-41)

Tanzimattan cumhuriyete kadar Batılılaşma hareketlerinin görünüşteki en can alıcı yönü devletin şekli konusunda belirginleşir. Bunun için daha mütareke döneminde yeni rejimin hazırlıkları 20 Ocak 1921’de Büyük Millet Meclisi’nce kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile yapılmıştır. Yeni devletin bu ilk anayasının 1.maddesiyle getirilen *Hakimiyet Kayıtsız Şartsız Milletindir* ilkesi, çok geçmeden saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) ve nihayet cumhuriyetin ilanı (29 Ekim 1923) ile sonuçlanan yeni bir Batılılaşma dönemini açar. Batıdaki siyasi gelişmeler dikkate alındığında-Batı dünyasında bile cumhuriyet rejimlerinin parmakla sayılabilecek kadar olduğu bir dönemde- cumhuriyete geçiş oldukça radikal bir değişimdir. (Kafadar, 2000:220-221)

Berkes’e göre, Cumhuriyet Dönemi’ni, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden ayıran en önemli özellik geleneksel İslam-Osmanlı temeli yerine onun karşıtı olarak ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayanmasıdır. Ötekilerin toplumdaki aksaklıkları gidermeye yönelik bir ıslahat hareketi olması iken, cumhuriyet modernleşmesinin siyasi- kültürel anlamda topyekün bir değişimi gerçekleştirme, *bütünüyle* muasır medeniyete katılma amacıyla yola çıkmış olmasıdır. (Berkes, 2006:522)

Türk toplumunu muasır medeniyet düzeyine yükseltmeyi hedefleyen Atatürk’e göre, cumhuriyetin özü çağdaş yaşam anlayışından geçer. Bunun da yöntemi bilimsel tutumdur. Zira akılcılığın temeli bilimselliktir. Akıl ve bilim her türlü gelişmenin, ilerlemenin temel kaynağıdır. Bu sebeple "dünyada her şey için, maddiyat için, maneviyat için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşid aramak gaflettir, cehalettir, delalettir." Türk milleti gerçekleri, ancak akıl ve bilim yoluyla değerlendirdikçe ilerleyip gelişecektir. Bu sebeple Ulu Önder “Milletimizin siyasi, içtimai hayatında milletimizin fikir terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır” diyerek hiçbir mantıki delile dayanmayan bir takım geleneklerin, inançların muhafazasında ısrar eden milletlerin ilerlemesinin çok güç olacağını ifade eder. Dolayısıyla “...medeniyet yolunda muvaffakiyet yenilenmeye bağlıdır. Sosyal hayatta, iktisadi hayatta, ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için yegâne tekâmül

ve terakki yolu budur. Medeniyetin buluşlarının, fennin harikalarının cihanı değişmeden değişmeye sürüklediği bir devirde, asırlık köhne zihniyetlerle, maziperestlikle mevcudiyetin muhafazası mümkün değildir.”

Bu bakış açısıyla, Cumhuriyet Dönemi'nde her alanda olduğu gibi eğitim alanında da önemli adımlar atılmış, “fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür” nesillerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Genç Cumhuriyet ulusal temel üzerinde yükseldiği için ulusal yükselişin tek koşulunun ulusal eğitim olduğu düşünülmüştür. Bu doğrultuda ilk büyük adım olarak öğretim birliğini sağlamak amacıyla 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılmıştır. Bu amaca aynı yıl 24 Temmuz'da halifelik'in kaldırılmasından sonra ulaşılmıştır. Halifelikle birlikte Evkaf Vekâleti ve medreseler de eğitim yaşamından uzaklaştırılmıştır. (Bozdemir, 1998:446) 1928'de kabul edilen bir kanun ile Arap alfabesi bırakılarak yerine Latin alfabesinin kullanılmasını sağlayan Harf İnkılabı yapılmıştır. Öğretim Birliği ulusal-laik eğitim konusunda önemli bir adım olmuştur.

Atatürk birçok konuşmasında eğitim derken müspet bilimlere dayalı ulusal karakterli laik bir eğitimi ifade etmiştir. Öğretim Birliği Kanunu'nun amacı doğrultusunda gerçekleştirilen çalışmalarla müfredat programları yeniden düzenlenmiş, cumhuriyet nesline verilecek eğitimin hedefi zamanın Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 tarihli programında “Kuvvetli, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Laik ve İnkılapçı vatandaşlar yetiştirmek” olarak ifade edilmiştir. (Sezer, 1999:877)

Cumhuriyet reformlarının getirdiği bir dinamizmle ilk ve orta öğretimde olumlu gelişmeler yaşandığı bir dönemde atılan en önemli adımlardan biri de hiç şüphesiz 1933 Üniversite Reformu olmuştur.

Üniversite Reformu çağdaş üniversite düşüncesine dayalı bir üniversitenin kurulmasının, âlim tipinin yerini akademik formasyonla araştırmacı olarak yetişmiş öğretim üyelerinin almasının ve çağdaş akademik bakışın ön plana geçmesinin yolunu açmıştır. (Akarsu, 1997:139)

1933 yılında gerçekleşen Üniversite Reformu, çağdaş bir üniversite yolunda atılan ileri bir adım olmasının yanı sıra, ülkemizde gelecek dönemlerde felsefe eğilimlerinin şekillenmesi açısından da önem taşımıştır.

Reformun uygulanmasıyla İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümünde reformdan önce öğretim programlarında yer alan Metafizik Kürsüsü kaldırılırken, İslam Felsefesi, Metafizik, Mantık ve Terbiye kadrolarındaki Ahmet Naim, Halil Nimetullah, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi öğretim elemanlarının görevlerine son verilmiş, Türk Medeniyeti Tarihi kadrosu açılmış, bu kadroya Hilmi Ziya Ülken atanmıştır. (Kaynardağ, 2002:18)

Ülkemizde bu değişiklikler olurken, Nazi Almanyası'ndan sınır dışı edilen pek çok Alman hoca İstanbul Üniversitesindeki çeşitli bölümlerde görev almışlardır. Bu hocalar arasında İstanbul Üniversitesinin ıslahatı sırasında tesadüf eseri olarak Türkiye'ye gelen Alman bilim felsefecisi Hans Reichenbach da (1891-1953) vardır. Reichenbach, Viyana Çevresi'nin kurucularından olup, çalışmalarında mekân, zaman, determinizm, tümevarım gibi felsefe kavramlarını fiziğin yeni verilerine dayanarak kritik eden, bilimde özellikle fizikte determinizmin yerine 'olasılığın' geçerli olduğunu ifade eden, felsefe ve yeni bilimde Aristoteles mantığından ayrı bir mantığın gerekli olduğunu öne sürerek, E. Mach'ın deneyciliği ile B. Russell'in yeni mantığını birleştirmeye çalışan-buna lojistik diyordu-ünlü bir isimdir. Reichenbach, felsefeyi tüm metafizik niteliklerinden arındırarak bilimsel özelliğe kavuşturmak amacındaydı. (Kaynardağ, 2002:340-341)

Reichenbach, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim kadrosuna katılıp Felsefe Bölümü Başkanı olduğunda kendi görüşleri doğrultusunda bir program hazırlayarak, lojistiğe dayanan yeni pozitivist felsefe anlayışı doğrultusunda dersler vermiştir. Reichenbach'ın görev aldığı beş yıl boyunca İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümünde büyük ölçüde öğretim bağlamında pozitivist içerikli dersler verilmiş, bir diğer Alman hoca Ernest von Aster'in (1880-1948) görev aldığı yıllarda ise yine pozitivist temelli olmak üzere felsefe tarihi ağırlıklı dersler okutulmuştur.

Böylece reform öncesinde Darülfünun'da felsefe eğitimi teolojik ve metafizik boyutuyla ön plana çıkarken, reformla birlikte pozitivist bir yöne kaymaya başlamıştır.

Sonuç olarak, Modern Türkiye'nin düşünsel temellerini Tanzimat ve özellikle II. Meşrutiyet'in zengin fikir atmosferinin ve bu fikrî zenginliği ana hatlarıyla bünyesinde barındıran, siyasi boyutlarının yanı sıra felsefî boyutları da bulunan İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi akımların yanı

sıra, esas itibarıyla felsefi olan akımların şekillendirdiği, felsefi akımlar arasında ise özellikle pozitivistin zaman içerisinde etkili olduğu söylenebilir.

Zira geri kalmışlığın nedenleri konusunda uzlaşmasalar da, terakkinin gerekliliği konusunda hemfikir olan Osmanlı-Türk aydınları Batılılaşma hareketleri doğrultusunda Batı kaynaklı bazı fikir akımlarının temsilcilerinin görüşlerini çeviriler yoluyla aktarmışlar, zaman zaman kendi tezlerine temel oluşturabilmek amacıyla kullanmışlardır. Tanzimat ile birlikte Batılılaşma hareketleri doğrultusunda öncelikle materyalizm ardından ise pozitivistin giderek etkin bir rol oynamaya başlamıştır. Bu durumda İslam'ı ve manevi değerleri korumak amacıyla spiritüalist düşünürler doğal olarak fikrî platformda harekete geçme zorunluluğu hissetmişlerdir. Pozitivism, Tanzimat döneminde bir bilgi aktarımı sürecinin ardından Meşrutiyet Dönemi'nde siyasal bilinci belirleyen en önemli gerçeklik haline gelerek, cumhuriyetin kuruluşundan sonra da bilim, siyaset, eğitim alanında etkisini yoğunlukla göstermiştir.

Geri kalmışlığa çözüm arayışı içinde bulunan Osmanlı-Türk aydınlarına pozitivistin epistemolojisinden daha çok siyasal ütopyası, siyaset anlayışı cazip gelmiştir.

Pozitivism Fransa, İngiltere ve Almanya'da farklı versiyonları ile ortaya çıkmış olsa da, ülkemizde Prens Sabahattin ve taraftarları dışında çoğunlukla Fransız pozitivismi yani Comte pozitivisminin (1950'li yıllara kadar) etkili olduğu söylenebilir. Pozitivism Fransa'da epistemolojide ağırlıklı olarak rasyonalist iken, toplum teorisinde bütünlükçü, siyaset öğretilerinde ise merkezîyetçi, otoriter, bürokratik, laisist ve üsttencidir.

Bu doğrultuda cumhuriyet pozitivismi, Devletçilik ve Halkçılık* anlayışı bakımından Osmanlı pozitivisminin bir devamı iken en temel farklılıkları millet kavramına yükledikleri anlamdadır.

*Cumhuriyet pozitivismi olarak Kemalizmde Halkçılık, Rousseau'cu cumhuriyetçilik anlayışına sıkı sıkıya bağlı bir biçimde ulusal egemenlik kavramıyla bağımlıdır. Siyasi temsil ve yönetime katılma ilkesi olma yönüyle Halkçılık elbette demokratik bir ilkedir. Ancak aynı ilke, halkın kendi kaderini kendisinin tayin etme hakkı olmasını da içerir. İşte bu yönüyle Halkçılık özellikle 1930'lu yıllardan sonra 'halka rağmen halk için' formülü altında ifade edilmiş ve tıpkı Jön Türkler'de olduğu gibi halkın demokratik katılımını ve temsilini

Tanzimattan başlayarak cumhuriyet yıllarında da siyasal-kültürel hayatta etkin bir rol oynayan pozitivism, ülkemizde Batıdaki aslının yüzeysel bir görüntüsü izlenimini vermiştir. Ülkemizde pozitivismin tanıtımına katkıda bulunan düşünürlerimiz söz konusu akıma kritik bir tavırla yaklaşmamışlar, o dönemde Batı dünyasında pozitivism'e yöneltilen eleştirileri ya da pozitivism'in kendi içindeki kritikleri dahi dikkate almamışlardır. Bu durumda Batılı pozitivism eleştirmenlerinin (Paul Janet, Gabriel Seasille) görüşlerini aktarma işini İsmail Fenni ve Elmalılı Hamdi Yazır gibi İslam düşünürleri üstlenmişlerdir.

gerçekleştirmekten çok devlet ve devlet iktidarının pekiştirilmesinin aracı kılınmıştır. (Özlem, a.g.e., s. 460-461.)

KAYNAKÇA

AKARSU, Bedia, **Atatürk Devrimi ve Temelleri**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.

AKGÜN, Mehmet, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri**, K.T.B., Ankara, 1988.

AKGÜN, Mehmet, "Materyalizm ve Kimlik Problemi", **Türk Yurdu**, C 13, S 66, 1993, s. 49-52.

AKGÜN, Mehmet, "1839-1920 Yılları Arasında Türk Fikir Dünyasında Temsil Edilen İki Felsefi Akım: Rasyonalizm ve Materyalizm", **Osmanlı**, C 7, 1999, s. 399-409.

AKGÜN, Mehmet, "Türkiye'de Klasik Materyalizmin Yansımaları", **Bilim ve Ütopya**, S 159, 2007, s. 4-11.

AKŞİN, Sina, **Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti (1600-1908)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 2005.

BAYDUR, Mithat, "Ziya Gökalp-Dayandığı Fikir Sistemi ve Kemalist Sisteme Etkileri", **Türk Yurdu**, C XVI, S 103, 1996, s. 149-153.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

BİLGİSEVEN, Amiran K., "Z. Gökalp'e göre Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak", **Türk Yurdu**, C 16, S 103, Mart 1996.

BOZARSLAN, Hamit, "M. Ziya Gökalp", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** (Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi), C I, 2003, s. 314-319.

BOZDEMİR, Süleyman, "Atatürk ve Eğitim Cumhuriyet Döneminde Eğitimdeki Gelişmeler", **Erdem**, C 11, S 32, 1998, s. 439-458.

CELKAN, Hikmet Y., "Türk Sosyolojisinin Mimarı Ziya Gökalp", **Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri-25 Mart 1986**, 1989, s. 64-65.

ÇETİNKAYA, Doğan, "Hüseyin Cahit Yalçın", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** (Modernleşme ve Batıcılık), C 3, 2002, s. 314-329.

ÇUBUKÇU, Agâh, **Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986.

EBÜZZİYA, Ziyad, **Şinasi**, (Yayına Hazırlayan Hüseyin Çelik), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

ERKUL, Ali, “Osmanlıda Sosyolojinin Doğuş Koşulları ve Üç İsim: Ahmed Rıza, Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp”, **Yeni Türkiye: Osmanlıda Düşünce ve Bilim**, C 3, S 33, 2000, s. 607-615.

FENDOĞLU, Tahsin, “Osmanlı Modernleşmesine Giriş”, **Yeni Türkiye Dergisi**, C IV, S 46, Temmuz-Ağustos 2002.

GÜLENSOY, Tuncer, “Ziya Gökalp ve Türk Milleti”, **Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri-25 Mart 1986**, 1989.

HANİOĞLU, Şükrü, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Zihniyet**, Siyaset ve Tarih, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2009.

İNALCIK, Halil, “Ziya Gökalp Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, **İçinde Doğu Batı**, S 12, 2009, s. 91-118.

KAÇMAZOĞLU, Bayram, “Meşrutiyetten Günümüze Ziya Gökalp”, **Türk Yurdu**, S 103, Mart 1996.

KAFADAR, Osman, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

KAFADAR, Osman, **Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.

KAHRAMAN, Bülent, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce** (Modernleşme ve Batıcılık), C 3, 2002, s. 125-140.

KARAKUŞ, Rahmi, **Felsefe Tasavvurumuz**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2003.

KOÇAK, Cemil, “Namık Kemal”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce** (Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi), C 1, 2003, s. 244-249.

KORLAELÇİ, Murtaza, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

KORLAELÇİ, Murtaza, "Pozitivist Düşüncenin İthali", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** (Cumhuriyet Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi), C I, 2003, s. 214-222.

KAYNARDAĞ, Arslan, **Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

MARDİN, Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** (Cumhuriyet Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi), C 1, 2003, s. 42-53.

MUMCU, Ahmet vd., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II, Atatürkçülük** (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri), Yükseköğretim Kurulu Yayınları, Ankara, 1986.

OKAY, Orhan, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi** (Editör Ekmeleddin İhsanoğlu), C II, 1998.

ÖZLEM, Doğan, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** (Modernleşme ve Batıcılık), C 3, 2002, s. 452-464.

SEZER, Ayten, "Atatürk, Cumhuriyet ve Eğitimde Millilik ve Bütünlük", **Erdem**, C 11, S 33, Ocak 1999, s. 877.

SİNANOĞLU, Suat, **Türk Hümanizmi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

TOPALOĞLU, Aydın, "Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son Dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı", **Felsefe Dünyası**, S 45, s. 111-124.

TOPRAK, Zafer, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", **Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)**, 1984, s. 22.

TURAN, Şerafettin, “Atatürkçülük/Kemalizm”, **İçinde Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefi Temelleri**, (Derleyen N.Güngör), G. Ü. Yayınları, Ankara, 2007, s. 25-88.

UÇMAN, Abdullah, “Ziya Paşa” **İçinde Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C II, 1999, s. 701-703.

ÜLKEN, H. Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1994.

ÜNÜVAR, Kerem, “Abdullah Cevdet”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce** (Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi), C 1, 2003, s. 98-103.

YALÇIN, Alemdar, “Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Türk Edebiyatına Yön Veren Fikir Akımları”, **Osmanlı**, C 9, 1999.

ZÜRCHER, Erik J., **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, (Çeviren Y.S.Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ŞARTLARININ ORTAYA ÇIKARDIĞI BİR MÜESSESE: İAŞE MÜSTEŞARLIĞI (18 ŞUBAT 1941-14 AĞUSTOS 1942)

Hamit PEHLİVANLI*

ÖZET

II. Dünya Savaşı yılları dünyanın olduğu gibi Türkiye'nin de en sıkıntılı yıllarındandır. Bu sıkıntıların üstesinden gelebilmek için 26 Ocak 1940'ta "Millî Korunma Kanunu" çıkarıldı. Kanunun uygulanmasını takip etmek üzere kabinedeki bakanlar arasından seçilen 6 kişilik "koordinasyon heyeti" kuruldu. Bu kanun 15 senede 10 defa değişikliğe uğrayarak Ağustos 1960'a kadar yürürlükte kalmıştır. Savaşa girme korkusu ile halkın ve ordunun ihtiyaçlarını temin etmekte güçlüklerle karşılaşmamak için yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. 1940 yılında çıkarılan Millî Korunma Kanunu hükümet ve belediyeler tarafından tespit edilen fiyatlara uymayanlara ve mal stoku yapanlara ağır cezalar öngörüyordu.

Müsteşarlıkla ilgili kararname 14 Şubat 1941'de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü imzasıyla yayınlanmıştır. İaşe Teşkilatı, Ticaret Bakanı'nın emri altında bir müsteşar, bir müsteşar muavini, İaşe İşbirliği Heyeti ile merkez ve vilayetler teşkilatından meydana gelmektedir. İaşe Müsteşarlığı iki temel görevi yerine getirecektir. Müsteşarlık öncelikle fiyat kontrolünü sağlayacak; ikinci olarak da stok ve dağıtım işleri ile uğraşacaktır. Avrupa'da harbin çıkmasından sonra kurulan müsteşarlık harp ekonomisinin çeşitli problemleri ile uğraşacak bir kurum değildi. Önce çok dar kadro ile kurulan İaşe Müsteşarlığı sadece bazı iaşe işlerini takip etmekle görevliydi. Yan kuruluşları ve taşra teşkilatı da yoktu. Daha sonra müsteşarlık bazı iç bürolar ve genel müdürlüklerle genişletildi. Şehirlerde fiyat denetleme encümenleri kuruldu. Şehirlerin yiyecek ihtiyacını karşılamak için Ticaret Ofisi, İaşe Müdürlükleri ve İaşe heyetleri kuruldu. Müsteşarlık 14 Ağustos 1942'de kapatıldı.

Anahtar Kelimeler: Millî Korunma Kanunu, İaşe Müsteşarlığı, Ticaret Bakanlığı, Ticaret Ofisi.

*Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**AN INSTITUTION AS AN OUTCOME OF THE SECOND WORLD
WAR CONDITIONS: UNDERSECRETARIAT OF SUBSISTENCE
(18 FEBRUARY 1941-14 AUGUST 1942)**

ABSTRACT

Years of the 2nd World War were the thinnest time not only for the entire world, but also for Turkey. To be up to those problems, Turkish National Security Law (Milli Korunma Kanunu) was made in 1940, 26th of January. The Coordination Committee was established by 6 people who were chosen from the Ministers of the Cabinet to ensure the implementation. That law stood until August 1960, by changing 10 times into the 15 years. New regulations were needed not to encounter difficulty to ensure the needs of the Army and the People with the fear of going to the War. Turkish National Security Law of 1940 was providing severe punishments to who were stocking goods and to who were contrary to the stated prices by municipalities.

The enactment related to the Undersecretary was published with the sign of President Ismet Inonu in 1941, 14th of February. The Subsistence Organization (İaşe Teşkilatı) consisted of an undersecretary, under order of the Trade Minister, an assistant of undersecretary, Subsistence Cooperation Committee (İaşe İşbirliği Heyeti) and the Head Office and the Provincial Organizations. The Subsistence Organization officiated two main duties. The Undersecretary firstly, maintaining the price control and secondly, was dealing with stock and distribution. The Undersecretary, which was established after outbreak of the War, wasn't an organization to deal with various problems of the War Economy. The Subsistence Organization which was established firstly with a very limited staff was under duty of some subsistence works. There are no subsidiaries or provincial organization affiliated to the Undersecretary. Later the Undersecretary has been extended with some domestic offices and headquarters. Price monitoring committees were set up in cities. The Trade Office, Subsistence Directorates and Subsistence Committees were established to satisfy the food needs of cities. The Undersecretary was closed in 1942, 14th August.

Key Words: Turkish National Security Law, Undersecretary of Subsistence, Minister of Trade, Office of Trade.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından (1 Eylül 1939) kısa süre sonra 26 Ocak 1940'da Türk hükümeti Millî Korunma Kanunu'nu çıkarmıştır. Kanunun çıkarılış gerekçesini Başbakan Refik Saydam halka hitaben yaptığı bir radyo konuşmasında şöyle izah etmektedir: “*Aylardan beri dünya vaziyetinin gösterdiği derin tahavvüller dolayısıyla, memleketimizi iktisadi cephesinden olduğu kadar, müdafaa bakımından da koruyacak tedbirlerin alınmasını mecburi gördük ve her ihtimale karşı radikal tedbirler almak lüzumu hâsıl olacağını evvelden düşündük... Hükümetçe Millî Korunma Kanununa uyarak alınan ve sırasıyla alınacak kararlar, dünya buhranının memleketimizde yaptığı akisleri önlemek, sizlerin halde ve istikbalde bugünlerin tabii olmayan şartları içinde sıkıntı çekmemeniz içindir... Millî Korunma Kanununun tatbikine geçilmesi kararını hükümet en son dakikaya bırakmış, yani normal vasıtalarla çalışmaya uğraşmıştır.*”¹

O zamanki ekonomi bürokrasisinde önemli görevler alan Şevket Süreyya Aydemir'de Savaş yılları Türkiye'sini şöyle tasvir etmektedir. “*Ama şartlar da hakikaten kötüydü. Ve sabah güneş doğarken gözünü yeni güne açan her vatandaş, o gün sofrasına bir dilim ekmek koyup koyamayacağını ve ordunun yönetim mevkilerinde görevli her komutan, o gün askerine ne yedireceğini, yemsizlikten kırılan hayvanlarına bir avuç yem bulunup bulunamayacağını; uçaklarına, motorlarına kaç günlük benzin ve motorlu vasıtalarına kaç tane yedek lastik bulabileceğini kaygıyla düşünüyordu. Başlayan güne, birliklerine et, yağ, çay, şeker bulup bulamayacağını düşünerek kaygılar, şüpheler içinde giriyordu. Telefonlarımız, hatta gecenin geç saatlerine kadar işliyordu. Hiç durmadan şu validen ertesi gün halka dağıtılacak hububat kalmadığını, şu ordu donatım veya yönetim makamından, hayvanların yemsiz, asker erzakının yetersiz, vasıtaların âtil hale geldiğini bildiren kaygılı haberler alıyorduk.*”²

Ülkenin ihtiyaçlarının teminindeki güçlükler ve sıkıntılar diğer yöneticileri olduğu gibi Ticaret Bakanını da sıkıntıya sokmuştur. Hatta

¹“Başvekil Diyor ki: Millî Korunma Kanunu'nun Tatbiki, Bir Seferberlik Mukaddimesi veya Harp Hazırlığı Olmaktan Uzaktır.”, *Ulus*, 1 Mart 1940 Cuma, s. 1; *Akşam*, sene:22, no:7071, 1 Mart 1940 Cuma, s. 1.

²Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (İsmet İnönü), (1938-1950)*, C II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 203.

ekonomik sıkıntı, bakanı intihar etmeyi bile düşündürecek kadar büyüktür. Şevket Süreyya Aydemir, Ticaret Bakanı Mümtaz Ökmen'i bir iş için evinde ziyarete gittiği zaman bakan ile arasında geçen ve ülkenin o zamanki durumunu özetleyen bir hatırasını da şöyle anlatmaktadır: “-*Şevket, bu gece hiç uyumadım. Bu solunun içinde, bir uçtan bir uca dolaştım durdum. Biliyor musun ne düşündüm. Düşündüm ki şu balkona çıkayım ve oradan kendimi sokağın taşları üzerine atayım. Yalnız şu üzerimize aldığımız yükten kurtulmak için değil! Millet dediğimiz, Ordu dediğimiz son varlıklarımıza karşı, şu ülkede ve hele bu asırda, bu kadar aciz ve çaresiz kaldığımız için!*”³Bu yılların, o sırada iş başında olan devlet adamlarının en sıkıntılı günleri olduğunda hiç şüphe yoktur. Yukarıdaki alıntılar o günkü Türkiye’yi anlatan anlamlı tasvirlerden sadece birkaçıdır.

II. Dünya Savaşı, ekonominin bütün kesimlerinde yeni bir devlet müdahalesine yol açmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Celal Bayar’ı başbakanlıktan uzaklaştırıp yeniden devletçi ekonomi modelini uygulamaya başlamıştır. Savaş sebebi ile askerî harcamalar artmış, ithal edilemeyen bir kısım mallar karaborsaya düşmüş ve fiyatlar artmıştır. Bu maksatla hükümet, ordunun ve memleketin ihtiyaçlarını karşılayabilmek, enflasyonu durdurabilmek için 26 Ocak 1940’da Millî Müdafaa (korunma) Kanunu’nu yürürlüğe koymuştur. Kanun, üretimi arttırabilmek için bir kısım halka mecburî iş mükellefiyeti yüklemiştir.⁴Devlet müdahaleleri 1940 yılında çıkarılan adı geçen kanunla meşruiyet kazanmıştır. Bu kanun, hükümete fiyat tespitinde, ürünlere el koymada ve zorunlu çalıştırma gibi hususlarda aşırı yetkiler vermiştir.⁵Kabinede ki bakanlar arasından kanunun uygulanmasını takip etmek için altı kişilik bir “*koordinasyon heyeti*” kurulmuştur. Bu kanun 15 senede 10 defa değişikliğe uğrayarak Ağustos 1960’a kadar yürürlükte kalmıştır.⁶ 1940 yılında çıkarılan Millî Müdafaa

³Aydemir, **a.g.e.**, s. 204.

⁴Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)**, Afa yayınları, İstanbul, 1996, s. 92; Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)**, Timaş yayınları, İstanbul, 2012, s. 164. (3780 numaralı Millî Korunma Kanunu 18/1/1940’da meclis tarafından kabul edilmiş ve 26/1/1940 tarihinde 4417 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanmıştır.)

⁵Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 293-294.

⁶Aydemir, **a.g.e.**, s. 213 (Koordinasyon heyeti genel sekreteri Profesör ve milletvekili Hazım Atıf Kuyucak’tır. Aydemir, **a.g.e.**, s. 223).

Kanunu, hükümet ve belediyeler tarafından tespit edilen fiyatlara uymayanlara ve mal stoku yapanlara ağır cezalar öngörüyordu.⁷

Adı geçen kanuna dayalı olarak yapılan uygulamalarda hükümet ekonomiye müdahale etmiştir. Çıkarılan kanun hükümete sınırsız yetkiler vermekte ve ekonomide millileşme içe kapanma eğilimleri taşımaktadır. Hükümet ithalat ve ihracatçıları denetleyecek düşüncelere sahiptir. Bu düşüncelerini uygulayabilmek için de bazı yeni kamu kurumları ihdası yoluna gitmiştir. Bu maksatla adı geçen kanuna istinaden 1941 yılında Ticaret Vekâleti'ne bağlı olarak *İaşe Müsteşarlığı* adı ile bir teşkilat kurulmuştur.⁸Dünya da meydana gelen mal arzı ve temini sıkıntısı hükümeti harekete geçirmiştir. Bazı malların ithalatı, stoklanması ve ihtiyaca göre dağıtımı meselenin özünü teşkil etmektedir. Piyasaların sıkışmasını, karaborsacılık gibi hususları ve halkın sıkıntıya girmesini önlemek gibi maksatlarla yeni üst bir makama ihtiyaç duyulmuştur. Ticaret Bakanlığı "*İaşe Müsteşarlığı'nın kuruluş gerekçesini şöyle açıklamaktadır: "birçok insanın üretim sahasından çekilerek (büyük ölçüde askere alınma kastediliyor) tüketici duruma girmesi, dünya piyasalarının ve nakil yollarının arı yarıya kapalı olması, serbest mübadelenin ihtiyaç maddeleri üzerinde oynadığı menfi rol ve bu şartların daha çok ağırlaşması ihtimali, hükümetin umumi iaşe mevzuuna esaslı surette müdahalesini amir olmakla beraber Ticaret Vekâleti bu mevzuda şimdilik çok geniş ve şümulü bir sahaya girmek tasavvurunda değildir"*⁹Bakanlık, Başbakanlığa yazdığı mütalaada genel manzarayı bu şekilde ortaya koyduktan sonra işin büyüklüğünün farkında olduğunu, genel iktisadi hayata müdahale gibi bir niyetlerinin olmadığını ifade etmektedir. Ülke genelinde insanların binlerce çeşit ihtiyacı olduğunu dolayısıyla bütün bu ihtiyaçlara cevap vermeye kalkmanın imkânsız olduğunu ve bu yola gidildiğinde de başarının imkânsız olduğunu kabul etmektedir. Bu gerçekliğin farkında olan bakanlık kurmak

⁷Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul, 2010, s. 90.

⁸Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)**, Yurt yayınları, Ankara, 1982, s. 235; Bülent Duru, "1941: Kıtık Yılında Millî Korunma Kanunu Uygulamaları", **Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949** (Editör: Birgül Ayman Güler), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 2009, s. 167; "Yeni İaşe Teşkilatı Ay Başında Faaliyete Gececek", **Tan**, 17 Son Kânun 1941, S 1945, s. 1.

⁹**Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030.10.184.272.2-3.

istediği yeni birimin yetkilerinin sınırlarını “*iaşe mevzuunda halkın ve Millî Müdafaa'nın yiyeceği, giyeceği, kullanacağı ve ısınacağı maddelerin(zaruri olanların) hariçten ithal, dâhilden tedarik ve memlekete ihtiyaca göre tevzi etmek*”¹⁰ olarak çizmiştir. Görüldüğü gibi savaşa girme korkusu ile halkın ve ordunun ihtiyaçlarını temin etmekte güçlüklerle karşılaşmamak için yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Konu ile ilgili 2/15168 sayılı kararname, 14 Şubat 1941 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından imzalanmış ve 18 Şubat tarihinde Resmî Gazetede yayınlanmıştır. Kararnamede “*Ticaret Vekâleti'ne bağlı iaşe teşkilâtının 3780 sayılı Millî Müdafaa Kanunu'nun, 3954 sayılı kanunla değiştirilen 6.maddesinin 2.fıkrasına müsteniden memleketin iaşe işlerinin tanzim, idare ve murakabesiyle mükellef olmak üzere kurulduğu*”¹¹ belirtilmektedir. Kararnamede belirtilen görevleri yerine getirmek üzere kurulan İaşe Teşkilatının Ticaret Bakanı'nın emri altında bir müsteşar, bir müsteşar muavini, İaşe İşbirliği Heyeti ile merkez ve vilayetler teşkilatından meydana geldiği belirtilmektedir.¹²

Kurulması düşünülen “*İaşe Müsteşarlığı*” iki esas üzerine inşa edilecektir. Müsteşarlık öncelikle fiyat kontrolünü sağlayacak; ikinci olarak da stok ve dağıtım işleri ile uğraşacaktır. Ayrıca bu işler yapılırken yeni kurumlar ihdası yanında, öncelikle hali hazırda mevcut kurumlardan da istifade edilecektir. Eskiden beri devam eden kuruluşlarda ihtiyaca göre bazı düzenlemelerin yapılması da teklifler arasındadır.¹³ Avrupa'da harbin çıkmasından sonra kurulan müsteşarlık, harp ekonomisinin çeşitli problemleri ile uğraşacak bir kurum değildi. Başlarda çok dar kadro ile kurulan İaşe Müsteşarlığı, sadece bazı iaşe işlerini takip etmekle görevlendirilmiştir. İlk kurulduğunda yan kuruluşları ve taşra teşkilatı da

¹⁰BCA, 030.10.184.272.2-3.

¹¹BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3; Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1986, s. 250. (Bu karar yayınlamadan önce hazırlık safhasında bazı gazetelerde haber olarak yer almaktadır. Haberlerde müsteşarlık değil, umum müdürlükten bahsedilmektedir. Mesela Tan Gazetesi'nin haberi şöyledir: “İaşe Umum Müdürlüğü Teşkilatı Yakında Faaliyete Geçiyor”, **Tan**, 2 Son kânun 1941, S 1933, s. 1; “İaşe Teşkilatı Faaliyete Başlıyor”, **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1941, S 5933, s. 1, 3).

¹²BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3; “İaşe Teşkilatı Kararnamesi Neşredildi”, **Tan**, 19 Şubat 1941, S 1978, s. 1, 4; “İaşe Kararnamesi Meri'yete Girdi”, **Cumhuriyet**, 19 Şubat 1941, S 5937, s. 1, 5.

¹³BCA, 030.10.184.272.2-4.

yoktur. Ancak daha sonra müsteşarlık bazı iç bürolar ve genel müdürlüklerle genişletilmiştir.¹⁴ Gazetelere akseden haberlere göre Hükümet, müsteşarlıkta çalışan personelin dürüst ve randımanlı çalışmalarını sağlamak için onları rahatlatacak birtakım tedbirler de düşünmektedir. Bu çerçevede teşkilatta geçirecekleri süreye fiili hizmet zammı verilecektir. Bu hizmetleri, terfilerinde ve emekliliklerinde dikkate alınacaktır. Çalışanlara fazla mesai verilecektir. Ayrıca başarı gösteren personele Başbakan'ın oluru ile maaşının dışında aylık nakit tazminat da verilecektir.¹⁵

Bu genel girişten sonra İaşe Müsteşarlığı'nın merkez ve teşkilat yapısı ile faaliyetleri, mevcut belge ve bilgi çerçevesinde ortaya konulacaktır. İhtiyaca binaen zaman içerisinde teşkilat yapısında meydana gelen değişimler, ilave edilen ve çıkarılan birimler ortaya konulacaktır.

I-İAŞE MÜSTEŞARLIĞI'NIN KURULMASI (18 Şubat 1941)

A- MERKEZ TEŞKİLATI

Koordinasyon Kurulu'nun 8.2.1941 tarih ve 1/778 sayılı tezkeresi ile teklif edilen 102 numaralı kararı ile Ticaret Bakanlığı'na bağlı bir iaşe teşkilatı kurulmasına karar verilmiştir. Karar, Bakanlar Kurulu tarafından 14 Şubat 1941 tarihinde kabul edilmiş, Resmî Gazete'nin 18 Şubat 1941 tarihli 4737 sayılı nüshasında yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Teşkilata Ankara Yenişehir'de İş Bankası'na ait bir bina kiralanmıştır. Kararın 1. Maddesine göre müsteşarlığın merkez teşkilatı şöyledir:¹⁶

1- İaşe Müsteşarı: Müsteşar, Ticaret Bakanı'nın emrinde ve onun yardımcısıdır. Bakanın vereceği talimatlar doğrultusunda işleri onun adına

¹⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s. 219; "İhtikarla Esaslı Bir Mücadeleye Girişiliyor", **Tan**, 25 Şubat 1941, S 1984, s. 1, 4.

¹⁵"İaşe Teşkilatı Dün Bilfiil İşe Başladı", **Tan**, 1 Mart 1941, S 1988, s. 2; "Yeni İaşe Teşkilatı Faaliyete Başladı", **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1941, S 5943, s. 1, 5.

¹⁶**Düstür**, 3.tertip, C 22, (Teşrinisani 1940-Teşrinievvel 1941), 2. baskı, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1961, s. 182, 184. (İaşe teşkilatının merkez kadrosu 1 sayılı cetvelde, Teftiş Heyeti Reisliği ve Hukuk Müşavirliği kadrolarına yapılan ilaveler ise 2 numaralı cetvelde gösterilmiştir.); "Hatay Valisi", **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1941, S 5938, s. 1.

yürütür(madde:3)¹⁷Müsteşarlığa 18 Şubat 1941 tarihinde Kayseri Valisi Şefik Soyer tayin edilmiştir. Bilahare Şefik Soyer Hatay Valiliği'ne tayin edilmiş, yerine ise 8 Şubat 1942 tarihinde Hatay Valisi Şükrü Sökmensüer atanmıştır. Sökmensüer, 1942 yılında Erzincan Milletvekilliğine seçilerek İaşe Müsteşarlığı görevinden ayrılmıştır.¹⁸

2- İaşe Müsteşar Muavini: Müsteşar muavini, müsteşarın kendisine tevdi edeceği işleri yapmakla mükelleftir. İaşe teşkilatına dâhil birimler arsında ahenkli çalışmayı ve irtibatı sağlamakla görevlidir. Müsteşar muavinliğine şu birimler bağlıdır: Matbuat, Muhasebe, Zat İşleri, Levazım, Evrak, Dosya ve Şifre Servisleri (madde 5).¹⁹Müsteşar muavinliğine 26 Mart 1941 tarihinde Samsun Vali Yardımcısı Edip Kutay tayin edilmiştir.²⁰Daha sonra Şükrü Sökmensüer ile birlikte Müsteşar muavinliğine 6 Mart 1942'de Şevket Süreyya Aydemir tayin edilmiştir.²¹

¹⁷BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3.

¹⁸“İaşe Teşkilatı İçin Tayinler”, **Tan**, 22 Şubat 1941, S 1981, s. 1; “İaşe Teşkilatı”, **Cumhuriyet**, 22 Şubat 1941, S 5940, s. 1; Tayfun Çınar, “1942: A’dan Z’ye Bozuk devletin Yeniden yapılanması”, **Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949** (Editör: Birgül Ayman Güler), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 2009, s. 257, 281; Aydemir, **a.g.e.**, s. 202. (“Şükrü Sökmensüer (Rumî 1306)1890 İştîp/Üsküp doğumludur.Mühendishanenin Sahra Topçu kısmından ve Harp Akademisi’nden mezun olmuştur. 1912’de orduya katılmış ve Balkan Harbi’ne katılmıştır. I. Dünya Harbi’nde birçok cephede muharebelere katılmıştır. Millî Mücadele’de Anadolu’ya geçerek Millî Hükümet emrine girmiştir. Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası sahibidir. 1927 tarihinde istifa etmek suretiyle ordudan ayrılmıştır. I. Umumi Müfettişlik iskân şubesi müdürlüğüne ve 1930’da da aynı müfettişliğin asayiş şube müdürlüğüne tayin olunmuştur. Emniyet Genel Müdürlüğü, Hatay Valiliği yapmıştır. 8/2/1942’de ise İaşe Müsteşarlığına tayin edilmiştir. Müsteşarlığın kaldırılması üzerine 8/8/1942’de Erzincan Milletvekili olarak meclise girmiştir. İç İşleri Bakanı olmuştur. 18.10.1978 tarihinde vefat etmiştir. **Sosyal Güvenlik Kurumu Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi**, Şükrü Sökmensüer Şahsi Dosyası, Dosya No: V0002946; **Türk Tarih Kurumu Arşivi**, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/10-A-112; Aydemir, **a.g.e.**, s. 202.)

¹⁹BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3-1,2; **Düstür**, C 22, s. 183. Aydemir, **a.g.e.**, s. 202 (İaşe Müsteşar Muavini Şevket Süreyya Aydemir, görevinden Başbakan Refik Saydam’ın ölmesiyle kurulan Şükrü Saraçoğlu hükümeti sırasında ayrılmıştır. Aydemir, **a.g.e.**, s. 224).

²⁰Bülent Duru, **a.g.m.**, s. 190.

²¹Çınar, **a.g.m.**, s. 257, 287.

3- İaşe İşbirliği Heyeti: Bu heyetin kimlerden oluşacağı ve görevi 4. Madde ile tespit edilmiştir. Heyet, Millî Müdafaa, Maliye, İktisat, Münakalat (Ulaştırma) ve Ziraat Bakanlıklarının temsilcileri ve Ticaret Bakanı'nın uygun göreceği daire amirlerinden oluşmaktadır. Bu heyetin görevi, iaşe işlerinin hızlı bir şekilde yürütülmesi için ilgili bakanlıklarla irtibat ve işbirliğinin sağlanmasıdır. İaşe Müsteşarı heyetin başkanıdır. İaşe teşkilatı amirleri de heyetin tabii üyeleridir (madde:4).²²

4- İaşe Umum Müdürlüğü: Bu genel müdürlüğün görevi, memleketin iaşe ihtiyaçlarının icap ettirdiği şekilde ithal, ihraç, stok, dağıtım işleri ve tüketimin tanzimidir. Genel müdürlük ihtiyaçlar, ofisler ve nakliyat şubelerinden oluşmaktadır (madde 6).²³

5- Dağıtma Ofisi Genel Müdürlüğü: Bu genel müdürlük İaşe Müsteşarlığı'nın kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra kurulmuştur. Aşağıdaki belgelerden de anlaşılacağı üzere kapatılışı İaşe Müsteşarlığı ile birliktedir. Millî Müdafaa Kanunu'nun 6. Maddesine göre hükmi şahsiyeti haiz, özel hukuk hükümlerine göre yönetilen, malî, idarî özerkliği olan “*Dağıtma Ofisi*” 16 Mart 1942 tarih ve 2/17540 numaralı kararname ekinde yer alan 295 sayılı karara göre kurulmuştur. Karar 25 Mart 1942 tarihli Resmî Gazete’de yayınlanmıştır. Bu Ofis, Ticaret Vekâletine bağlıdır. Ticaret Vekâleti'nin murakabesine tabi olup, merkezi Ankara'dadır. Kararnamenin “*Ofis'in Yapacağı İşler*” başlığı altında sayılan görevleri şöyledir: “*Ofis, halk ve millî müdafaa ihtiyaçları için hükümet tarafından tespit, tayin veya temin edilecek her nevi maddeleri usulüne uygun olarak tedarik ve iddihar (stok) eder, bunların satış ve dağıtımını yapar. Bu maddelerin fiyatlarının tespiti ve dağıtım işleri için Ticaret Bakanlığı'na tekliflerde bulunur. İaşe maddelerinin stok ve nakline mahsus her türlü depo, kap, zarf ve nakil vasıtalarını inşa, mübayaa (satın alma), icar (kira) ve istisar (kolaylaştırma) eder ve icabında satışını yapar. Ofis, Ticaret Vekâleti'nin izni ile iştigal mevzuuna giren işlerde hükmi ve hakiki şahıslarla anlaşma ve mukaveleler*

²²BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3; **Düstür**, C 22, s. 183.

²³BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3-2; **Düstür**, C 22, s. 183; Koçak, a.g.e., s. 250.

yapabilir, lüzum gördüğü yerlerde teşkilat kurabilir, şubeler açabilir ve ajanlar bulundurabilir. Bakanlar Kurulu kararı ile ofisin vilâyetlerdeki teşkilat ve vazifesiyle icap eden yerlerde hükümetçe tespit edilecek tesis ve teşkiller tanzif edilebilir ve bu işler Ofis'in nam ve hesabına görülür. Bu maksatla Ofis, bu tesis ve teşkillerle işbirliği yapabilir.”²⁴ Ofis'in kuruluş kararnamesindeki “Mali Hükümler” kısmında ise şunlar yazılıdır: “Ofis'in sermayesi 10 milyon lira olup, Bakanlar Kurulu kararı ile artırılabilir. Kadrosu Bakanlar Kurulu tarafından tasdik edildikten sonra tekemmül eder.”²⁵ Yine aynı kararnamenin “İdare Uzu” kısmında da şunlar yazılıdır: “Ofis'in idare merci Umum Müdürlüktür. Umum Müdürlük, Umum Müdür ve yeteri kadar muavinden oluşur. Umum Müdür, Ticaret Vekâleti'nin teklifi ve Bakanlar Kurulunca, muavinler ve Muhasebe Müdürü Ticaret vekilince ve diğer memurlar, görevliler Umum Müdür tarafından atanır. İdarî ve kazâî makamlar nezdinde Ofis'i Umum Müdürlük temsil eder. Umum Müdürlük Ofis ile ilgili icap eden teşkilatı kurar. Ticaret Vekâleti Ofis işlerini kuracağı murakıp heyetiyle yakından takip eder. Ofis işleri icabı gayrimenkul mallara tasarruf edebileceği gibi alacaklarının temini için kendi namına gayrimenkul mallar üzerinde ipotek tesis edebilir. Ofis'in banka ve kredi işleri Ticaret Vekâleti'nin direktifleri dairesinde ve göstereceği bankalar tarafından yapılır.”²⁶

Dağıtma Ofisi'nin merkez kadrosuna dair Koordinasyon Heyeti Reisliği'nin 11. 4. 1942 tarih ve 1/545 sayılı tezkere ile teklif edilen K/314 sayılı kararın yürürlüğe konması için 5 Mayıs 1942 tarihinde bir kararname çıkarılmıştır (No:2/17858). Kararname Resmî Gazete'de 11 Mayıs 1942 tarihinde 5103 sayı numarası ile yayınlanmıştır. Bu kararnameye göre Dağıtma Ofisi'nin kadrosu şöyledir: Umum Müdür (1.derece aylık 600 lira ücret), iki umum müdür muavini (2.derece, 500 lira ücret), bir umum muhasebe müdürü (3.derece, 400 lira ücret), 6 şube müdürü (3.derece, 400 lira ücret), bir şube müdür muavini (4.derece, 300 lira ücret), bir hukuk işleri müdürü (4.derece, 400 lira ücret), 22 servis şefi (5.derece, 260 lira ücret), 26

²⁴BCA, 030.18.01.02.97.128.7; Koçak, a.g.e., s. 250; Tayfun Çınar, “1942: A'dan Z'ye Bozuk Devletin Yeniden Yapılanması Girişimlerinin Yükselişi ve Düşüşü”, **Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949** (Editör: Birgül Ayman Güler), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 2009, s. 245,290.

²⁵BCA, 030.18.01.02.97.128.7.

²⁶BCA, 030.18.01.02.97.128.7.

büro şefi (6.derece, 210 lira ücret), 24 memur (7.derece, 170 lira ücret), 14 memur (8.derece, 140 lira ücret), 18 memur (9.derece, 120 lira ücret), 11 memur (10.derece, 100 lira ücret), 140 lira ücretli 1, 120 lira ücretli 2, 100 lira ücretli 7, 85 lira ücretli 10 daktilo memuru, 60 lira ücretli 2 müvezzi, 50 lira ücretli 1 odacı başı, 40 lira ücretli 5, 35 lira ücretli 10 odacı bulunacaktır.²⁷

11 Ağustos 1942 tarih ve 2/18531 sayılı kararname ekinde yer alan 374 numaralı karara göre, 2/17540 ve 2/17858 sayılı kararnamelerle yürürlüğe konulan 295 ve 314 numaralı kararlarla kurulmuş olan Dağıtma Ofisi lağvedilmiştir. Dağıtma Ofisi tarafından akdedilmiş ticarî mukavelelerden Ticaret Ofisi'ne devredilenlerin ifası için Dağıtma Ofisi sermayesinden 3 milyon lira Ticaret Ofisi sermayesine ilave edilmiştir. Dağıtma Ofisi'nde görevli memur ve müstahdemler neticelendirilmemiş görevlerini tamamlayıncaya kadar vazifelerine devam edecekler, işlerini bitirenler Ticaret Vekâleti'ne bildirilecektir. Bu görevlilerin tahakkuk etmiş ve edecek ücretleri Ofis sermayesinden ödenecektir.²⁸

6- Fiyat Murakabe Müdürlüğü: Bakanlığa bağlı İç Ticaret Genel Müdürlüğü, İaşe Müsteşarlığı'na bağlı bir müdürlük haline getirilecektir. Bu genel müdürlüğün yetkisinde olan fiyat kontrolü de böylece müsteşarlığın yetki alanına girmiş olacaktır. Merkezde bu müdürlük yeniden şekillendirilirken, taşrada da mevcut fiyat kontrol büroları yeni personel ile takviye edilecektir.²⁹ Teşkilatın kuruluş kararnamesinde bu müdürlüğe ait görevler şöyle belirtilmektedir. İaşe maddelerine müteallik fiyatların ve icap ederse muhtelif ticaret ve sanayi zümrelerinin azami kâr hadlerinin tespiti esaslarını hazırlar, bunları kontrol eder ve hayat pahalılığının seyrini takip eder. Mevzuatın diğer bakanlık ve birimlere bıraktığı hususlar hariç olmak üzere bütün fiyat kontrol tatbiki bu müdürlüğe aittir(madde.7).³⁰ 17.8. 1940 tarih ve 2/14203 sayılı kararname ekinde yer alan 48 numaralı karara göre

²⁷Düstür, C 23, Teşrinisani 1941-Teşrinievvel 1942, İkinci basılış, Ankara, 1962, s. 369-370.

²⁸Düstür, C 23, s. 735-736.

²⁹BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3; 030.10.184.272.2-4; Düstür, C 22, s. 183.

³⁰BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3-2; Düstür, C 22, s. 183.

kurulmuş olan “*Fiyat Murakabe Teşkilâtı*” kadrosu ve tahsisatı ile birlikte İaşe Müsteşarlığı teşkilatına bağlanmıştır.³¹

7- Matbuat, Muhasebe, Zat İşleri, Levazım, Evrak, Dosya ve Şifre Servisleri.

8- Müsteşarlık Merkez Kadrosu Derece ve Maaşları: 102 sayılı kararın 1 numaralı cetvelinde yer alan kadrolar şunlardır: Müsteşar 600 lira (1.derece), İaşe Müsteşar muavini ve iaşe genel müdürü 500'er (2.derece) lira maaşla görevlendirilmiştir. Fiyat Murakabe Müdürü ve Ofis Komiserleri (3.derece) 400 lira maaş, şube müdürleri (4.derece), İaşe İşbirliği Raportörü (4.derece), matbuat ve hayat pahalılığı tetkik servisleri şefleri (4.derece) 300'er lira, servis şefleri (5.derece) 260 lira, büro şefleri (6.derece) 210 lira, 7. dereceden 170 lira maaş alan 10 memur, 8.dereceden 140 lira maaş alan 15 memur, 9. dereceden 120 lira maaş alan 7 memur bulunmaktadır. Ayrıca daktilo memurları, başodacı, odacı, evrak ve tevzi memuru ve motosiklet şoförü gibi görevliler de mevcuttur.³² İaşe Müsteşarlığı teşkilatının kurulmasına bağlı olarak Ticaret Vekâleti Teftiş Heyeti Başkanlığı ve Hukuk Müşavirliği kadrolarına da ilave kadrolar tahsis edilmiştir.³³

2/16925 sayılı kararname ekinde yer alan 225 sayılı karar ile merkez kadrolarında bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Yukarıda bahsedilen 1 numaralı cetvelde ismi geçen “*Hayat Pahalılığı Tetkik Servisi Şefi*” unvanı “*Hayat Pahalılığı Tetkik Şubesi Müdürlüğü*” unvanına çevrilmiştir. Aynı kararın 2 numaralı cetvelinin “B” fıkrasında yer alan “*Hukuk Müşavirliği Birinci Muavinliği*” unvanı “*Üçüncü Hukuk Müşavirliği*” ne, “*Hukuk Müşavirliği İkinci Muavinliği*” unvanı da “*Dördüncü Hukuk Müşavirliği*”ne çevrilmiştir. 102 sayılı kararın 6.maddesinde “*İaşe Umum Müdürlüğü*”nün tanımı ve görevleri belirtilmektedir. 225 sayılı kararın 3. Maddesinde bu husus şu şekilde değiştirilmiştir: “*İaşe Umum Müdürlüğü memleketin iaşe ihtiyaçlarının icap ettirdiği şekilde ithal, ihraç, stok ve tevzi işleriyle istihlaki*

³¹Düstür, C 22, s. 183.

³²BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3.

³³BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3-2.

tanzim ve tedvir eder. Umum Müdürlük, Toprak Mahsulleri Ofisi muamelatıyla iştigal eden Birinci Şube, sair ihtiyaç maddeleri ve ticaret işleriyle meşgul olan İkinci Şube, petrol ve nakliyat muameleleriyle iştigal eden Üçüncü Şube, kararlar ve muamelat ile meşgul olan Dördüncü Şubeden mürekkeptir.”³⁴

B- TAŞRA TEŞKİLÂTI

Vilayetlerde İaşe Müsteşarlığı'na bağlı olarak “*Vilayet İaşe Heyetleri*” kurulmuştur. Daha sonra Ticaret Bakanlığı'na, 31.5.1941 tarih ve 2/15894 sayılı kararname ile 156 sayılı karar hükümleri dairesinde (156 sayılı koordinasyon kurulu kararı) lüzum gördüğü yerlerde “*Vilayet İaşe Müdürlükleri*” veya “*Vilayet İaşe Amirlikleri*” kurma yetkisi verilmiştir.³⁵ İaşe Müsteşarlığı'nın taşradaki işleri, bakanlığın vilayetler teşkilatı ile bu husus için kurulmuş ve kurulacak diğer birimler tarafından yapılacaktır (madde 8).³⁶ İstanbul, Ankara ve İzmir Vilayet İaşe Müdürlükleri kadrolarında değişiklik ve ilaveler yapılabilmesi için 2/16924 sayılı kararname ile 27 Teşrin 1941'de Ticaret Bakanlığı emrine 30.000 lira tahsisi edilmiştir.³⁷ 13 Kânunusani 1942 tarih ve 2/17146 sayılı kararname ekinde yer alan 252 sayılı karar ile daha önce kurulan “*Vilayet İaşe Heyetleri*” lağvedilmiştir. Bunların işleri yeni kurulan müdürlük veya amirliklere devredilmiştir. Yeni kurulan iaşe müdürlüklerine ilave kadrolar verilmiştir. Kurulacak müdürlük veya amirliklerde görevlendirilecek personel maaşlarına karşılık, Ticaret Bakanlığı'na 1942 yılı için 135.460 lira tahsisat verilmiştir. İdarî masraflar için de 38.420 lira verilmiştir.³⁸ Bu daire vilâyetlerde şu birimlerden oluşacaktır:³⁹

1- Vilâyetler Fiyat Murakabe Büroları ve Komisyonları: Bütün vilayetlerde ve ticari bakımdan önemli kaza merkezlerinde “*fiyat murakabe*

³⁴Düstûr, C 23, s. 25-26.

³⁵BCA, 030.0.18.01.02.94.10.3-2; Düstûr, C 23, s. 183.

³⁶Düstûr, C 23, s. 183.

³⁷BCA, 030.18.01.02.97.108.13; 030.18.01.02.96.97.8.

³⁸BCA, 030.18.01.02.97.108.13; Düstûr, C 23, s. 100.

³⁹BCA, 030.10.184.272.2-8.

komisyonları” kurulmuştur. Vali veya kaymakamın başkanlığında kurulan bu komisyonlar mahallin önemli tacirlerinden bir temsilci ile mümkün mertebe bu işlerle ilgili daire ve iktisadi teşekküller amirlerinden oluşmaktadır. Bu komisyonun görevi, Ticaret bakanlığınca uygun görülen maddelerin toptan ve perakende satış fiyatlarını belirlemek, bütün fiyatları kontrol altında tutmak ve haksız yere fiyat yükseltenler hakkında kanuni işlemleri başlatmaktır. Bu komisyonlardan İstanbul, İzmir ve Ankara’da bulunanların emirlerine memur ve fiyat kontrolörleri verilmek suretiyle fiilen birer büro ilave edilmiştir. Kontrolör ve memurlardan mürekkep olan “*murakabe büroları*” icra ve tatbikat organlarıdır. Komisyonlar ise daha önemli bir görev ifa etmektedir. Bunlar mahalli fiyatları tespit etmekle birlikte, aynı zamanda bir fiyatın muayyen bir zaman ve mahalde tatbik edilmelerinin haklı ve doğru olup olmadığı hakkında fikirlerini beyan etmektedirler. Mahallin ticari hayatına vakıf olan bir heyet olmaları dolayısıyla verdikleri karar mahallin cumhuriyet savcılarının ve mahkemelerin kararlarına esas olmaktadır. Bu da sorumluluklarının önemini göstermektedir. Komisyonlar, ihtikâr hadisesinin tespit ve takdirinde kanun tatbikatının elzem bir unsurunu teşkil etmektedirler.⁴⁰2/16697 sayı ve 8 Teşrin 1941 tarihli kararname ile Vilâyetler Fiyat Murakabe bürolarına tahsis edilmek üzere ek memur kadroları verilmiştir. Aynı kararnamede bu kadrolara atanacak memurlar için bakanlık bütçesine 15.000 lira ek tahsisat verilmiştir. 11. (Ücret 85 Lira), 12. (Ücret 75 Lira) ve 13. (Ücret 60 Lira) dereceden kadrolara 20’şerden toplam 60 kişilik ilave kadro tahsis edilmiştir.⁴¹24 Mayıs 1941 tarihli bir raporda şimdiiye kadar Ankara, İstanbul ve İzmir’de bulunan fiyat kontrolör teşkilatı adedinin kısa zamanda 16 vilayette faaliyete geçirileceği belirtilmektedir. Daha sonra ise diğer vilayetlerde de bu teşkilatın yaygınlaştırılacağı yazılıdır.⁴²

2- Stok ve Tevzi İşleri Dairesi: Hükümetin isteği doğrultusunda tespit edilecek malları stok edecektir. Bu daire stoktaki malların ihtiyaca göre dağıtımını gerçekleştirecek, icap ederse tüketime kısıtlanmasını

⁴⁰Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA), Şükrü Sökmenşier evrakı, 3/41-C-280, 281.

⁴¹BCA, 030.18.01.02.96.86.1.

⁴²TTKA, Şükrü Sökmenşier evrakı, 3/41-C-285.

sağlayacaktır. Hatta bazı mallara gerekirse el koyabilecektir. Piyasadan kendi hesabına ithalatta bulunan tacirlerin mallarının da ihtiyaca göre dağıtımı ve satışını da bu daire tanzim edecektir.⁴³ Yeni kurulacak birimlerin yanında daha önceden mevcut olan kurumlardan bazıları da bu dairenin bünyesinde yeniden teşkilatlandırılacaktır.⁴⁴ Bu kurumlardan bazıları daha önce özel kanunlarla kurulmuş müstakil işleyen kuruluşlardır. Doğrudan İaşe Müsteşarlığı teşkilatına bağlı olmadıkları için bunları ayrı bir sınıflandırmada değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. Dolayısıyla bu kuruluşları aşağıdaki şekilde “*ilgili kuruluşlar*” başlığı altında inceleyeceğiz.

II- İLGİLİ KURULUŞLAR

İlgili kuruluş diye adlandırdığımız bazı kurumlar da İaşe Müsteşarlığı'nın murakabesine tabi olacaktır. Bu husus, 14 Şubat 1941 tarih ve 2/15168 sayılı kararname ekinde yer alan 102 numaralı kararın 2. Maddesinde şu şekilde ifade edilmektedir: “*Ticaret Vekâleti'ne bağlı Toprak Mahsulleri Ofisi, Petrol Ofisi ve Ticaret Ofisi ile ileride aynı maksatla kurulacak teşekküllerin Vekâletteki işleri İaşe Müsteşarlığı'nda görülür*”. Bu maddeye göre daha önceden kurulmuş olan adı geçen bazı kurumlar ile aynı amaçla yeni kurulacak olanların işleri İaşe Müsteşarlığı tarafından yürütülecektir. Geniş teşkilata sahip bu kurumlar iç işleyişlerinde kendi yönetmeliklerine göre yönetileceklerdir. Ancak neticede bağlı oldukları üst makam “*İaşe Müsteşarlığı*”dır. Bu birimler ve teşkilatları şöyledir:⁴⁵

A- TİCARET OFİSİ

2/15170 sayılı kararname ile 14 Şubat 1941 tarihinde, Millî Korunma Kanunu'nun 6.maddesine göre Ticaret Bakanlığı'na bağlı, 5 milyon sermayeli, hükmî şahsiyeti haiz, özel hukuk hükümlerine göre idare edilecek Genel Müdürlük seviyesinde bir “*Ticaret Ofis*”i kurulmuştur. Kararname 18 Şubat 1941 tarihinde 4737 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Genel Müdür Ticaret Bakanı'nın teklifi üzerine bakanlar kurulu

⁴³BCA, 030.10.184.272.2-4.

⁴⁴BCA, 030.10.184.272.2-8.

⁴⁵Düstür, C 22, s. 183.

tarafından, genel müdür muavinleri ile muhasebe müdürü Ticaret Bakanı tarafından atanır. Genel Müdürlüğe 24 Mart 1941de Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi Reis muavini Ahmet Cemil Conk tayin edilmiştir.⁴⁶ Ofis'in birinci Umum Müdür muavinliğine 18 Nisan 1941 tarihinde New York Ticaret Ataşesi Muzaffer Yeşim, ikinci Umum Müdürlüğe ise Hakkı Abdullah Meçik tayin edilmiştir.⁴⁷ Ticaret Ofisi'nin yapacağı işler adı geçen kararnamenin ekinde bulunan 104 sayılı kararın 2. Maddesinde belirtilmiştir. Buna göre "*Ofis, halk ve millî müdafaa ihtiyaçları için lazım olan her türlü iaşe madde ve malzemesini satın almak, satmak, icap eden ithalat ve ihracatı yapmak, çeşitli yerlerde stoklar yapmak, bunun için mevcut veya yeni teşekkül kurmak yetkisine sahiptir. İştigal mevzuuna giren maddelerin fiyatlarının tespiti, tevzii hususunda bakanlığa teklif yapmak ve bu maddelerin sevk ve nakil işleri ile uğraşmak, bu maddelerin nakli için gerekli depo, kap, zarf ve nakil vasıtalarını inşa etmek, satın almak, kiralama ve icabında bunları satmak yetkisine sahiptir. Ticaret Ofisi'nin vilayetlerdeki işlerini yapmak üzere icap ederse belediyeler görevlendirilebilir. Belediyeler bu görevi Ticaret Ofisi'ne adına yaparlar*".⁴⁸

Ticaret Ofisi'nin 14 Şubat 1941 tarih 2/15170 sayılı kararnamenin ekinde bulunan 104 sayılı kararın 15. Maddesinde bulunan "*Ofis'in banka ve kredi işleri Ticaret Vekâleti'nin direktifleri dairesinde ve göstereceği bankalar tarafından yapılır*" hükmü bilahare değiştirilmiştir. Bu hüküm, 9.12.1941 tarihli kararname ekinde bulunan 232 sayılı kararın 1. Maddesinde şöyle ifade edilmiştir: "*Ticaret Ofisi'ni, Ticaret Vekâleti'nin tasvibiyle 5.000.000 liraya kadar istikraz (borçlanma) akdine salahiyetlidir. Bu istikrazlar Ticaret Vekâleti'nin irae edeceği bankalardan yapılır. Ofis'in muamelatına müteallik banka ve kredi işleri Ticaret Vekâleti'nin direktifleri dairesinde yapılır. Bankalar tarafından bu suretle Ofis'e verilen ticarî krediler birinci fıkrada gösterilen istikraz haddinin dışında kalır.*"⁴⁹ Toprak Mahsulleri Ofisi'nin işleri dışında kalan ihracatın yapılması ve ithal edilen malların tüketiciye en az zam ile dağıtımı da bu kurum tarafından yapılacaktır. Bakanlık, daha önce zaman zaman bazı malları hangi

⁴⁶Düstür, C 22, s. 187; Bülent Duru, a.g.m., s. 189.

⁴⁷Duru, a.g.m., s. 191.

⁴⁸BCA, 030.0.18.01.02.94.10.4; 030.0.18.01.02.94.10.5; Yahya S. Tezel, a.g.e., s. 235.

⁴⁹Düstür, C 23, s. 39-40.

müesseseye ithal ettireceği hususunda zorluklarla karşılaşmaktadır. Mesela Cava'dan ithal edeceği lastikleri Ziraat Bankası'na ithal ettirmiştir. Dolayısıyla bu ve benzeri durumlarla karşılaşmamak için böyle bir müesseseye ihtiyaç duyulmuştur.⁵⁰ Ancak bu kurumun piyasaya aşırı müdahalesine, dolayısıyla ithalat ve ihracat yapan tacirin piyasadan çekilmesine meydan verilmeyecektir. Zaruret olmadan hiçbir maddenin ithal ve ihracı bu kurum tarafından yapılmayacaktır. Ancak bakanlık burada elini güçlü tutmak da istemektedir. Piyasaya müdahale etmemek temel prensibi yanında icap ederse diğer ithalatçı şirketlerin yanında bu kurum da ithalat yapacak, getirdiği malları satabilecektir. Hatta bazı ticarî antlaşmaları hükümet isterse bu kuruma yaptırabilecektir. Bunun dışında tüccarın ithal edemediği, ithalinde tereddüt ettiği veya yeteri kadar ithal edemediği malları öncelikle ithal etmek yetkisine sahip olacaktır.⁵¹ Görüldüğü gibi savaş yıllarının korkusuyla hükümet hem iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılamayı görev addetmekte, karaborsacılığa meydan vermemeğe çalışmakta, hem de piyasaya aşırı müdahale etmekten çekinmektedir. Bu kurum satın alma konusunda şimdilik ihtiyaçları karşılayacak durumdadır. Yine dâhilî satış şubelerine ihtiyaç yoksa da ilerde ihtiyaç hâsıl olursa yerli mallar pazarları, tekel idaresinin alım ve satım teşkilatı gibi mevcut müesseselerden istifade edilmesi düşünülmektedir. Yani aynı ve benzeri işleri yapan kurumlardan istifade ederek tasarruf yoluna gidilmesi planlanmıştır.⁵² Ancak bu teşkilatın varlığından ve uygulamalarından şikâyetler olduğu anlaşılmaktadır. Gazetelerde bu şikâyetlerin neler olduğu, teşkilatın amacının ne olduğu üzerine yazılar çıkmıştır. Tan gazetesinde Hüseyin Avni imzasıyla çıkan bir yazıda teşkilat ile alakalı şu değerlendirme yapılmaktadır: “Devlet iktisadi hadiselerin icap ettirdiği zaruretler yüzünden yeni yeni teşekküller kurmaktadır. Ticaret Ofisi de bu yeni zaruretlerin meydana getirdiği bir teşekküldür. Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen'in de dediği gibi bu teşekkül bir ithalat monopulu (tekel) olmayacaktır. Dışarıdan mal getirmek isteyen tacirlere akreditif temin etmek maksadıyla ithalat imkânlarını daha ziyade arttıracaktır. Bugünkü şartlar içinde tüccardan beklenen sadece iktisadi bir vazife ifa ettirmekten ibarettir. Hâlbuki tüccar ise bu vazifeyi büyük kârlarla

⁵⁰BCA, 030.10.184.272.2-5.

⁵¹BCA, 030.10.184.272.2-6.

⁵²BCA, 030.10.184.272.2-6.

yapmak temayülündedir. Bugünkü harp ekonomisinin icap ettirdiği yeni hukuk telakkilerine göre tüccar, az nispette kâr alarak memleket ekonomisinde üzerine düşen vazifeyi ifa eden bir vatandaş diye kabul edilmektedir. Ticaret Ofis'i, tüccara bu yeni şekli vermeye çalışan bir müessese olacaktır.”⁵³Ticaret Ofisi'nin hukuki durumundan dolayı, bakanlık ve müsteşarlıkla ilişkilerinde sıkıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Ofis Genel Müdürü A. Cemil Conk hazırladığı raporunda bu hususu şöyle dile getirmektedir: “Ticaret Ofisi Vekâletin bünyesinden doğan yepyeni ve kendisine has bir teşekkül olarak ortaya çıkınca Vekâletle olan münasebatında görülen vuzuhsuzluk ve tereddüt şayanı memnuniyet bir şekilde yola girmiş bulunmamaktadır. Merci meselesi yüzünden faaliyeti esnasında epey üzüntü çekilmiştir ve çekilmektedir. Salahiyetleri tahdit edilmiş ve mesuliyeti ile muvazeneli değildir. Ticarete esas olan süratli karar verip tatbik edecek durumda değildir. Şahsî teşebbüsleri birtakım kayıtlar altına alınmıştır. Birtakım formaliteler yüzünden hareket serbestisi ve işleri aksamaktadır. Uzağı görüp ona göre hareketini tanzim edecek bir program yapmasına imkân verilmemiştir.”⁵⁴Conk, hukukî yapı ve uygulamadaki birtakım şikâyetlerini dile getirdikten sonra raporunun devamında özetle, Ofis'in daha serbest karar verebilmesini sağlayacak düzenlemelere ihtiyaç olduğunu, sadece ithal ve ihracatla uğraşması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Ofis'in gerek yabancı ülkelerdeki, gerekse devlet nezdindeki imkân ve üstünlüğü ile tüccarın tecrübe, geniş ilişki ağı, teşkilatlı çalışma, şahsî teşebbüs yeteneği ve sermayesinin bir araya gelmesinin gerekli olduğunu da ifade etmiştir. Böylece devlet, özel teşebbüs işbirliği sayesinde memlekete daha iyi hizmet edileceği kanaatini izhar etmiştir.⁵⁵

B- TÜRKİYE PETROL OFİSİ

Petrol Limitet Şirketi'nin mevcut halinin yeniden tanzim edilerek şekillendirilmesi ile oluşturulacaktır. Bu kurumun, şimdiki ihtiyaçları karşılamaşının yanında ileride de lazım olacağı düşünölmektedir. Ofisin

⁵³ Hüseyin Avni, “Hükümet Yeni teşkilatı Niçin Kuruyor?”, **Tan**, 26 Şubat 1941, S 1985, s. 4.

⁵⁴ **TTKA**, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-306.

⁵⁵ **TTKA**, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-307.

kurulması diğer yabancı şirketlerin ortadan kaldırmasını gerektirmemektedir. Onlara paralel olarak çalışması uygun olacaktır. Pek tabii o günkü şartlarda petrol gibi dışarıya bağımlı olunan bir konuda yabancı şirketleri ortadan kaldırmak imkânsız ve gerçekçi de değildir. Bu şartlarda petrol işlerini tek elde toplamak ciddi mücadeleyi gerektiren bir husustur. Savaş yıllarının güçlükleri arasında böyle bir teşebbüs petrol ithalatını ve dağıtımını güçleştirecek, hatta imkânsızlaştıracaktır. Bunun yerine Ofisin tanzim edici rolünden taviz vermeden diğer şirketlerle işbirliği yapacak şekilde çalışmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir.⁵⁶ Bu gerekçelerle 2/15169 sayılı kararname ekindeki 103 sayılı karar ile 14 Şubat 1941 tarihinde Ticaret Bakanlığı'na bağlı hükmi şahsiyeti haiz, özel hukuk hükümlerine göre idare edilecek 5 milyon sermayeli Genel Müdürlük seviyesinde bir “*Petrol Ofisi*” kurulmuştur. Ofis'in merkezi İstanbul'dadır. Genel Müdür Ticaret Bakanı'nın teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından, genel müdür muavinleri ile muhasebe müdürü Ticaret Bakanı tarafından atanır. Karar Resmî Gazete'de 18 Şubat 1941 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁵⁷Umum Müdürlüğe 24 Mart 1941 tarihinde İstanbul Mıntika Ticaret Müdürü Talha Sabuncu 600 lira maaşla tayin olunmuştur.⁵⁸10.3.1941 tarih ve 2 /15374 sayılı kararname ile tasdik olunan Petrol Ofisi kadrosunda, 13 Kânunusani (Ocak) 1942 tarihli kararname ekinde yer alan 248 sayılı karar ile değişiklik yapılmıştır. Merkez teşkilat kadrosu toplam 75 kişidir. Petrol Ofisi “*Depolar Kadrosu*” ise toplam 68 kişidir.⁵⁹ Petrol Ofisi'nin yapacağı işler adı geçen kararnamenin 2. Maddesinde belirtilmiştir. Buna göre Ofis, “*halk ve millî müdafaa ihtiyaçlarını karşılamak üzere her türlü petrol ve ürünlerini almak, satmak, yurt dışından ithal etmek, ülkenin çeşitli yerlerinde petrol ve ürünlerini stoklamak, fiyat tespiti yapmak, dağıtımını düzenlemekle görevlidir. Petrol Ofis'i petrol ve ürünlerinin stok cins, miktar ve yerinin tayini hususunda Ticaret Bakanlığı'na teklif yapmak hakkına sahip olacaktır. Petrol ve ürünlerinin sevkiyatını yapmak, bunun için lazım olan her türlü kap ve nakil vasıtalarını inşa etmek, satın almak, kiralamak, kiraya vermek, bunları*

⁵⁶BCA, 030.10.184.272.2-4,5; Yahya S. Tezel, a.g.e., s. 235.

⁵⁷BCA, 030.18.01.02.94.10.4; **Düstür**, C 22, s. 185.

⁵⁸“İaşe Teşkilatı”, **Cumhuriyet**, 22 Şubat 1941, S 5940, s. 1; Bülent Duru, a.g.m., s. 189.

⁵⁹**Düstür**, C 23, s. 89-92.

gerektiğinde satmak, tasfiyehaneler (rafineri) kurmak, satın almak, bunları işletmek ve bu amaçla ham petrol almak hakkını haizdir. Ayrıca ihtiyaca göre petrol ve ürünlerinin terkiibini (bileşimini) değiştirmek, icap eden diğer maddeleri karıştırmak ve bu amaçla tesis ve teşkilat kurmaya da yetkilidir.”

Ofis yukarıda da belirtildiği gibi mevcut Petrol Limitet Şirketi'ni devralarak yeni kanuna göre düzenleyecek yetkiye sahiptir. Devir işleri Maliye ve Ticaret bakanlıklarının görevlendireceği müşterek bir komisyon tarafından gerçekleştirilecektir.⁶⁰ Böylece Ticaret Bakanlığı'nı meşgul eden petrol dağıtım işleri bu kurum tarafından daha iyi bir şekilde yapılacaktır.

C- TOPRAK MAHSULLERİ OFİSİ

Bu kurum daha önceden ihdas edilmiş ve görevine devam etmektedir. Bakanlık, Millî Korunma Kanunu devam ettiği sürece ülkenin bazı işe ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeniden bazı müesseseler kurmak yerine bu kurumun vaziyetin icaplarına göre tanziminin daha uygun olduğu görüşündedir. Toprak Mahsulleri Ofisi daha önce genellikle hububat işleri ile uğraşmaktadır. Ülkenin içinde bulunduğu şartlar gereği hububattan başka bakliyat işlerini de üstlenecektir. Bugüne kadar büyük ölçüde Ziraat Bankası tarafından satın alınan pamuk, yapağı ve tiftik alım ve stok işleri bu kuruma devredilebilir. Teşkilat yapısı yeni duruma göre şekillendirilecektir.⁶¹ 14 Şubat 1941 tarihinde 2/15191 tarihli kararname ile Ofisin Nizamnamesi kabul edilmiştir. Nizamname, 4741 sayılı Resmi gazetede 22 Şubat 1941 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁶²

Bakanlık, teşkilatın kuruluşu ile ortaya çıkabilecek daha başka hususlara da dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi belediyelerle teşkilatın ilişkisidir. İaş Müsteşarlığı teşkilatının belediyelerin yardımına ihtiyacı olup olmayacağı ileride ortaya çıkacak duruma göre belirlenecektir. Şimdiki halde belediyelerin müsteşarlığın yapacağı işlerin altından kalkması pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla belediyeler yeterli seviyeye gelinceye kadar bu işleri merkezî hükümet yapacaktır. İaş Müsteşarlığı teşkilatı faaliyete

⁶⁰BCA, 030.18.01.02.94.10.4.

⁶¹BCA, 030.10.184.272.2-4.

⁶²Düstür, C 22, s. 171.

geçince duruma göre belediyelerde göreve çağrılacaktır.⁶³ İkinci husus ise bir finansman müessesesine ihtiyaç olup olmayacağıdır. Aslında teşkilatın işleminde krediye ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır. Ancak bakanlık alanını daha fazla genişletmekten ve başka kurumların husumetini üzerine çekmekten de endişe etmektedir. Hali hazırda bu işlerin Ziraat Bankası aracılığı ile yürütüldüğü ve bu hususun ilerideki gelişmelere göre yeniden ele alınmasının uygun olduğu belirtilmektedir.

III-İAŞE MÜSTEŞARLIĞI TEŞKİLÂTININ YENİDEN DÜZENLENMESİ (13 NİSAN 1942)

13 Nisan 1942 tarih ve 2/17675 sayılı kararname ekindeki 307 numaralı karar ile İaşe Müsteşarlığı Merkez ve Taşra teşkilatı yapısı değiştirilerek aşağıdaki gibi yeniden düzenlenmiştir. İaşe Müsteşarlığı “*memleket iaşe işlerinin tanzimi, idaresi ve murakabesi ile mükellef olup, Ticaret Bakanına bağlı bir müsteşar, bir muavin ile aşağıda yazılı merkez ve taşra teşkilatından oluşmaktadır.*”⁶⁴

A- MERKEZ TEŞKİLATI

1- Müsteşar: Kararın 2. ve 3. maddelerinde Müsteşarın görev alanının çerçevesi çizilmiştir. Müsteşar Ticaret bakanının emrinde ve onun iaşe işlerinde yardımcısıdır.⁶⁵

2- Müsteşar Yardımcısı: Müsteşarın vereceği vazifeleri yerine getirir.⁶⁶

3- İaşe İşbirliği Heyeti: Bu heyetin kimlerden oluşacağı ve görevi 6. Madde ile tespit edilmiştir. Heyet, Millî Müdafaa, Maliye, Sıhhat ve İçtimai

⁶³BCA, 030.10.184.272.2-6,7.

⁶⁴BCA, 030.18.01.02.98.29.2-1.

⁶⁵BCA, 030.18.01.02.98.29.2.

⁶⁶BCA, 030.18.01.02.98.29.2.

Muavenet (Sağlık ve Sosyal Yardım), İktisat, Münakalat (Ulaştırma), Gümrük –İnhisarlar ve Ziraat Bakanlıklarının temsilcileri ve Ticaret Bakanı'nın uygun göreceği daire amirlerinden oluşmaktadır. Bu heyetin görevi, iâşe işlerinin hızlı bir şekilde yürütülmesi için ilgili bakanlıklarla irtibat ve işbirliğinin sağlanmasıdır. İâşe Müsteşarı heyetin başkanıdır. Müsteşar Muavini ile Umum Müdürler, Kararlar Müdürü ve Hukuk Müşaviri heyetin tabii üyeleridir. Heyetin raportörlüğü ve büro işleri İâşe İşbirliği Heyeti Raportörü tarafından ifa edilir (madde:6).⁶⁷

4- Daimi Müşavere Heyeti: En az ayda bir defa İâşe Müsteşarı veya vekilinin başkanlığında toplanarak Ticaret Bakanlığı iâşe işlerini ilgilendiren mevzuları inceleme ve bu mevzular üzerinde alınması gereken tedbirler hakkındaki görüşlerini bir rapor ile tespit eder. Bu heyete Umum Müdürler, Kararlar Müdürü, Teftiş ve Murakabe Heyeti Reisi, Hukuk Müşaviri, Ofis genel müdürleri veya temsilcileri katılabilirler.(Madde:7)⁶⁸

5- İâşe Teftiş ve Murakabe Heyeti: İâşe Müsteşarlığına bağlı veya murakabesi bu müsteşarlığa ait daire, tesis ve teşkilleri Ticaret Bakanı adına teftiş ve murakabe ederler. İcap edenler hakkında araştırma yapar, piyasayı daimi bir surette nezaret altında bulundurlar. Lüzumu halinde kanuni yollara başvururlar. Bu heyet, teftiş heyeti reisi, üç başmüfettiş, üç murakıp, müfettişler ve murakıp komiserinden oluşur (madde 8). Bu heyet icra ve karara taalluk etmeyen hususlarda bütün bakanlıkların ilgili daireleri ile Ofisler ve diğer resmî, hususi daireler, müesseseler ve Vilâyet İâşe Teşkilatı ile resen yazışmaya yetkilidirler. Kurumlardan istenen bilgiler doğrudan verilecektir.⁶⁹

⁶⁷BCA, 030.18.01.02.98.29.2.

⁶⁸BCA, 030.18.01.02.98.29.2.

⁶⁹BCA, 030.18.01.02.98.29.2-2, 6,7. (Bu dairede çalışanlar şunlardır: Baş müfettişler: Kami Ezgü, Hacı Şıkman, İbrahim Akıncı, Müfettişler: Gıyasettin Yeke, Hulusi Tunabaşı, Avni Bilge, Mehmet Ali Okan, Akif Günhan, Taha Toros, İsmet Ulusakul, Lütfü Bayrak. TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-249.

6- Tespit ve İhtiyaçlar Umum Müdürlüğü: İaşe mevzuları arasında alınmasına karar verilen memleket dâhilinde mevcut bilimum maddelerin miktar, nevi ve cinslerini, nerelerde bulduklarını tespit, bunların miktarlarındaki değişimi takip, icabında bu maddelerin meydana çıkarılması konusunda lazım gelen arama ve tarama tedbirlerini tanzim ederler. Aynı zamanda memleket dâhilinde iaşe bakımından halk, millî savunma, resmî ve özel müesseselerin ihtiyaçlarını; iaşe mevzuları içerisinde ithali icap eden maddeleri tespit ve tetkik eder. Bu genel müdürlük bir muavin ile üç şubeden müteşekkildir. Bunlar, istihsal, imal ve ithal şube müdürlükleridir (madde 9).⁷⁰Umum Müdür Mahmut Seyda Bey'dir.⁷¹

7- Tedarik ve Dağıtma Umum Müdürlüğü: Bu genel müdürlük ihtiyaç maddelerinin tedarik edilmesi, ihtiyaç mahallerine göre tertiplenmesi ve ilgili yerlere nakledilmesi gibi işleri görür. Ofislere müteallik işler bu genel müdürlük vasıtası ile yürütülür ve neticelendirilir. Bu genel müdürlük bir muavin ve üç şube müdürlüğünden oluşur. Bunlar, Tedarik, Dağıtım ve Nakliyat şube müdürlükleridir.(10.madde).⁷²Umum Müdür Hüsamettin Tugaç, umum Müdür Muavini Haydar Saatçioğlu'dur.⁷³

8- Fiyat ve Mücadele İşleri Umum Müdürlüğü: Bu genel müdürlük, gerek memleket dâhilinde istihsal ve imal olunan ve gerekse yabancı memleketlerden ithal edilen bütün iaşe maddelerinden, fiyatlarının azamî kar hadlerinin tespiti icap edenleri tayin eder. Bunlara müteallik azamî fiyat ve azami kâr hadleri esaslarını ihzar eder ve memlekette fiyatlar arasında en makul muvazaneyi temine çalışarak fiyat politikasının ahenkli bir tarzda işlenmesi imkânlarını araştırır. Ve bunun tatbikatını murakabe altında bulundurur. Hayat pahalılığı seyrini tetkik ve yukarıda yazılı olduğu veçhile, hangi maddeler ve hangi mevzular üzerinde ihtikârla (vurgunculuk) mücadele edilmesi lazım geldiğini tetkik ve tespit ve ihtikârla mücadele tedbirlerini ittihaz eder. Bütün fiyat murakabesine müteallik mevduatın, sair

⁷⁰BCA, 030.18.01.02.98.29.2.

⁷¹TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-249.

⁷²BCA, 030.18.01.02.98.29.2.

⁷³TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-250.

vekâlet ve makamlara bıraktığı hususat hariç olmak üzere, tatbiki fiyat ve mücadele işleri bu Umum Müdürlüğün vazifeleri cümlesindedir. Umum Müdürlük, Fiyatları Tespit, Fiyat Derleme, Murakabe ve İhtikârla Mücadele Şube Müdürlüklerinden mürekkeptir (madde 11).⁷⁴

9- İstihlâk ve Dağıtım Teşkilatlandırma Umum Müdürlüğü: Köy Birlikleri, kasabalarda Sokak ve Mahalle Birlikleri, Tüccar ve Perakendeci Esnafı Birlikleri, Devair ve Müessesat Birlikleri ve diğer İstihlak Birlikleriyle dağıtım ve tüketim işlerini düzenleyecek ve kolaylaştıracak diğer teşkilleri kurmak ve bu esaslar dâhilinde kurulmuş mevcutlardan istifade etmek suretiyle tüketim ve dağıtım teşkilatlandırmak ve tanzim etmek vazifelerini ifa eder. Bu Genel müdürlük İstihlâk Birlikleri, Halk ve Tüccar, Perakendeci Esnafı Birlikleri ve Müesseseler Birlikleri Şube Müdürlüklerinden ibarettir (madde 12).⁷⁵Umum Müdür Yusuf Saim Atasagun'dur.⁷⁶

10- Kararlar Müdürlüğü: Görevi, işe işlerinin yürütülmesi için ittihaz edilecek kararların projelerini hazırlamak, kabul edilen kararların tatbikatına ait talimatnameleri yapmak, tatbikattan elde edilecek sonuçlara göre kararların düzeltilmesi, değiştirilmesi hususunda tekliflerde bulunmaktır. Ayrıca yabancı ülkelerde hazırlanan kararları ve mevzuatı inceleyerek takip etmek görevleri ile yükümlüdür. Bu müdürlük, bir muavin, bir Kararları İhzar ve Takip ile Yabancı Mevzuatı Tetkik Şubelerinden oluşur (madde13). Müdürü Dr. Necdet Yücer'dir.⁷⁷

11- Önemli İşler Müdürlüğü: Millî Savunma, Nafia (bayındırlık), İktisat, Sıhhat ve İçtimai Muavenet (sağlık ve sosyal yardım), Gümrük ve İnhisarlar, Ziraat ve Münakalat (Ulaştırma) bakanlıkları ihtiyaç halinde kendi bakanlıklarıyla İşe Müsteşarlığı Teşkilatı arasındaki ilişkileri tanzim ve işlerin süratle yürütülmesini temin maksadıyla kendi bakanlıkları kadrolarından uygun gördükleri bir irtibat bürosunu İşe Müsteşarlığı emrine

⁷⁴BCA, 030.18.01.02.98.29.2.

⁷⁵BCA, 030.18.01.02.98.29.2.

⁷⁶TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-251.

⁷⁷BCA, 030.18.01.02.98.29.2; TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-252.

verirler. Bunlardan “Münakalat İrtibat Bürosu” Tedarik ve Dağıtım Umum Müdürlüğü’ne bağlıdır. Diğer irtibat büroları ise Tespit ve İhtiyaçlar Umum Müdürlüğü’ne bağlı bulunurlar. Bu büroların başında bulunan şefler kendi ihtisas mevzularına göre aynı zamanda İaşe Müsteşarlığı’nın müşavirliği vazifesini de görürler (madde 14). Bu müdürlük, icra ve karara taalluk etmeyen hususlarda bütün bakanlıkların ilgili daireleri ile Ofisler ve diğer resmî, hususi daireler, müesseseler ve Vilayet İaşe Teşkilatı ile resen yazışmaya yetkilidir. Bu müdürlük tarafından istenen bilgiler doğrudan verilecektir.⁷⁸Müdür Ekrem Uraz’dır.⁷⁹

12- Levazım ve Muhasebe Müdürlüğü: Bu müdürlüğün kadrosu, bir müdür, üç büro şefi, çeşitli derecelerde on dokuz memur, iki şoför, elektrikçi ve telefon memuru, kaloriferci, marangoz, bahçıvan, üç gece bekçisi, başodacı ve 34 odacıdan ibarettir.⁸⁰Müdür Rıfat Babacan’dır.⁸¹

13- Zât İşleri Müdürlüğü: Bu müdürlük kadrosu, bir müdür, bir doktor, üç büro şefi, çeşitli derecelerden on dört memur ve bir de grafik ressamından oluşmaktadır.⁸²Müdür Erip Görtay’dır.⁸³

14- Arşiv Müdürlüğü: Müdürlüğün kadrosu, bir müdür, iki büro şefi, çeşitli derecelerden 21 memur, 2 teksir memuru, 31 daktilo memuru, 2 dağıtım memurundan ibarettir.⁸⁴Müdür Nevres Salkım’dır.⁸⁵

⁷⁸BCA, 030.18.01.02.98.29.2-4,6,7.

⁷⁹TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-253.

⁸⁰BCA, 030.18.01.02.98.29.2-Ek Cetvel.

⁸¹TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-253.

⁸²BCA, 030.18.01.02.98.29.2-Ek cetvel.

⁸³TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-254.

⁸⁴BCA, 030.18.01.02.98.29.2-Ek cetvel.

⁸⁵TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-255.

15- Basın Servisi Şefliği: Şefliğin kadrosu, 1 servis şefi, 2 büro şefi, 2 mütercim ve muhtelif derecelerden 6 memurdan oluşmaktadır.⁸⁶Servis şefi Kenan Akmanlar'dır.⁸⁷

16- İaşe İşbirliği ve Daimi Müşavere Heyeti Raportörlüğü: Bu dairede 1 raportör, 1 büro şefi ve muhtelif derecede 2 memur bulunmaktadır.⁸⁸

17- Hukuk Müşavirliği: Burada 1.İaşe ve 2. İaşe Hukuk müşaviri ile çeşitli derecede 3 memur bulunmaktadır.⁸⁹ 25 Mayıs 1942 tarih ve 2/17993 sayılı kararname ekinde yer alan 339 sayılı karar ile daha önce yayınlanan 307 sayılı kararın 1.geçici maddesinin kaldırılmasına, 27 ve 29. maddelerin değiştirilmesine karar verilmiştir. Daha önce 102 ve 225 sayılı kararlar ile Ticaret Vekâleti Hukuk Müşavirliğine verilmiş olan ilave kadro İaşe Müsteşarlığı'na bağlanmıştır. 13 Nisan 1942 tarihli 307 sayılı karara ilişik teşkilat cetvelinde Hukuk Müşavirliği kısmı şu şekilde düzenlenmiştir: Bir Hukuk Müşaviri (3.derece), bir diğer hukuk müşaviri (4.derece), muhtelif derecelerde beş memur ve iki daktilo memuru.⁹⁰

18- Ofis Murakıpları: Burada 3 Ofis murakıbbı görevlidir. Ofis kontrol memurları, kontrol için görevlendirildikleri ofislerin bütün muamelelerini Ticaret Bakanı namına sıkı bir kontrol altına alırlar.⁹¹

⁸⁶BCA, 030.18.01.02.98.29.2-Ek cetvel.

⁸⁷TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-256.

⁸⁸BCA, 030.18.01.02.98.29.2-Ek cetvel.

⁸⁹BCA, 030.18.01.02.98.29.2-Ek cetvel; **Düstûr**, C 23, s. 303. (I. Hukuk Müşaviri Nurettin Besen, II. Hukuk Müşaviri ise Kemal Ergun'dur. **TTKA**, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-256).

⁹⁰**Düstûr**, C 23, s. 443-444.

⁹¹BCA, 030.18.01.02.98.29.2-6.Ek cetvel. (Murakıplar: Mesut Şarman, Sabri Tamer, Edip Kutay. **TTKA**, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-256).

B- VİLÂYETLER TEŞKİLATI

Bölge ve Vilâyet iâşe müdürlükleri doğrudan valiye bağlıdır. Valinin vereceği direktifler doğrultusunda hareket ederler. Valinin vereceği vazifeleri vali adına yerine getirirler. Vilâyet ve kazalardaki iâşe müdürlük ve amirlikleri kendilerine verilen emir ve direktifler doğrultusunda şu görevleri ifa ederler:" Mevcut ve ihtiyaç olan malzemeleri tespit etmek, tüketimi teşkilatlandırma ve dağıtım işlerini düzenlemek, fiyat kontrolü ve ihtikârla mücadele etmek."⁹² Vilayetlerde mevcut maddeleri tespit için valiler buldukları yerlerdeki istediği memurları esas işlerini aksatmamak üzere görevlendirebilirler. Ayrıca lise ve daha yukarı okul öğrencilerini de iâşe işlerinde görevlendirebilirler. Bu görevlendirmeler karşılığında günlük 5 lirayı geçmemek üzere yevmiye verilir.⁹³ Müsteşarlık Vilayet teşkilatı şöyledir:

1- Vilayet İaşe Müdürlüğü: Ticaret Bakanlığının vilayetlerdeki iâşe işleri vilayet merkezlerinde bu müdürlük tarafından yapılır.⁹⁴

2- Kaza İaşe Amirliği: Vilayetlere bağlı kazalarda iâşe işleri ve kontrolü bu amirlikler tarafından yerine getirilir. Kaza iâşe amirlikleri kaymakama bağlıdır.⁹⁵

3- İstanbul Bölge İaşe Müdürlüğü: 31. 5. 1941 tarih ve 2/15894 sayılı kararname ekinde yer alan 156 sayılı karar ile kurulan “*İstanbul İaşe Müdürlüğü*” unvanı, 27 Teşrinisani 1941 tarih ve 2/16924 sayılı kararname ekinde yer alan 224 sayılı kararın 1.maddesine göre “*İstanbul Bölge İaşe Müdürlüğü*” ne çevrilmiştir. Kadrosu şu şekildedir: Bölge iâşe müdürü (2.derece), tetkik şubesi müdürü (4.derece), iki adet şube şefi (5. derece), üç adet büro şefi (6.derece), sekiz adet raportör (7.derece), yedi adet muhtelif derecelerden memur, dört adet daktilo memuru, bir adet tevzi memuru ve

⁹²BCA, 030.18.01.02.98.29.2-5.

⁹³BCA, 030.18.01.02.98.29.2-6.

⁹⁴BCA, 030.18.01.02.98.29.2-5; Koçak, a.g.e., s. 250.

⁹⁵BCA, 030.18.01.02.98.29.2-4,5; Koçak, a.g.e., s .250.

dört adet hademe.⁹⁶ İstanbul Belediyesi sınırları içerisinde bulunan kazalarda da Bölge İaşe Müdürlüğü'ne bağlı birer "iaşe müdürlüğü" kurulmuştur. İstanbul kazalarındaki İaşe Amirlikleri doğrudan İstanbul İaşe Bölge Müdürlüğü'ne bağlıdır. İstanbul Bölge İaşe Müdürlüğü, İaşe Müsteşarlığı merkezindeki genel müdürlüklerin teşkilatına benzer şube teşkilatına sahiptir. Bu şubeler, Genel Müdürlüklerin merkezde yerine getirdikleri vazifelerin İstanbul Vilayeti dâhilindeki tatbikatını yürütmekle mükelleftirler.⁹⁷

4- Fiyat Murakabe Heyetleri: Ticaret Bakanlığı tarafından lüzum görülen yerlerde kurulur. Başkan validir. Bu heyetler valinin dışında bir reis vekili ile iki veya dört kişiden oluşur. Bunlara belli bir ücret verilir. Kararlar çoğunlukla alınır. Valinin başkanlık yaptığı toplantılarda oylarda eşitlik olduğu takdirde valinin oy verdiği tarafın kararı geçerli olur. Valinin bulunmadığı toplantılarda reis vekiline imza yetkisi verilmemişse heyetin vereceği kararlar valinin onayı ile tekemmül eder.⁹⁸ Bu heyetlerin kurulduğu yerlerde daha önce var olan "*Fiyat Murakabe Komisyonları*" lağvedilerek yerlerine bu heyetler geçer. Bu heyet ve komisyonlar 11. madde esasları dâhilinde çalışırlar. Bu maddeler haricindeki fiyat murakabe ve ihtikârla mücadele vazifesi belediyelere aittir. Bu heyetlerin mahalli fiyatları ne suretle tespit edecekleri, denetleme ve kontrol işlerini hangi esaslar çerçevesinde yapacakları Ticaret Bakanlığı'nın hazırlayacağı bir yönetmeliğe göre yapılacaktır. Bu heyetin fiyat tespit ederken ihtiyaç duyduğu bilgiler, ilgililer tarafından geciktirilmeden bildirilecektir.⁹⁹

5- Fiyat Murakabe Komisyonları: Fiyat Murakabe Heyetleri'nin bulunmadığı yerlerde bu komisyonlar Ticaret Bakanlığı'nın direktiflerine göre mahalli fiyatları kontrol ederler. Yine bakanlığın talimatları doğrultusunda mahalli fiyat tespit ve kontrolü üzerinde çalışırlar. Bu komisyonların mahalli fiyatları ne suretle tespit edecekleri, denetleme ve

⁹⁶Düstür, C 23, s. 24-25.

⁹⁷BCA, 030.18.01.02.98.29.2-5.

⁹⁸BCA, 030.18.01.02.98.29.2-5.

⁹⁹BCA, 030.18.01.02.98.29.2-6.

kontrol işlerini hangi esaslar çerçevesinde yapacakları Ticaret Bakanlığı'nın hazırlayacağı bir yönetmeliğe göre yapılacaktır.¹⁰⁰

6- Halk Dağıtma Birlikleri: Bu birlikler, Bakanlıklar Koordinasyon Heyeti tarafından kabul edilen 319 sayılı karara göre halka iâşe dağıtımını kolaylaştırmak için kurulmuştur. Kuruluşları, 2/17826 sayılı kararname ile 5 Mayıs 1942 tarihinden itibaren kabul edilmiştir. Ticaret Bakanlığı'nca uygun görülecek yerlerde kurulur.¹⁰¹ Bu birlik idare heyetlerinin çalışma yerleri ve imkânları nahiyeelerde müdürler, kazalarda kaymakamlar, vilayetlerde ise valiler tarafından temin edilir. Dağıtma Birliklerine girmeyenler hükümetçe yapılacak dağıtımlardan istifade edemezler. Dağıtma birliği defterlerinin temini için her birliğe bir defaya mahsus 10 lira verilecektir. Bu maksat için kullanılmak üzere ticaret Bakanlığı'na 500.000 lira tahsisat ayrılmıştır. Bu birliklerin kuruluş şekilleri, faaliyet sahaları ve tutacakları defterler için bakanlık bir yönetmelik hazırlayacaktır. Dağıtma Birlikleri doğrudan doğruya mahallindeki iâşe teşkilatına bağlıdırlar. Köy dağıtma birliğinin temas ve haberleşmelerini nahiye müdürü sağlar. Ayrıca Millî Korunma Kanunu'nun 34. maddesine istinaden “*Perakendeci Tacirler Birliği*” ve “*Perakendeci Sanayi Erbabı Birliği*” ismi ile birlikler de kurulmuştur.¹⁰²

a- Şehir Dağıtma Birlikleri: Şehirlerde her 250 hane veya 1000 nüfus bir halk dağıtma birliği teşkil eder. Her birlik bir başkan ve dört üyeden oluşan bir idare heyeti seçer. Bu seçim mahalli idare amirinin tasdiki ile kesinleşir. Mahalli idare amiri seçim yapmadan da resen bu heyetin başkan ve üyelerini seçebilir. İdare heyetinin görevleri şunlardır: Birlik üyelerinin defterini tutmak, dağıtılması kart usulüne bağlanmış olan maddelerin kartlarını dağıtmak, doğrudan doğruya tüketiciye dağıtılacak maddeleri dağıtmak. Birliğe dâhil olanların ölüm, doğum, ev değişikliği, seyahat, askerlik, gözaltı, mahpusluk gibi hallerini takip ederek fazla kart dağıtılmasını önlemek. Yukarıda sayılan halleri en fazla üç gün içinde mahalli iâşe müdür veya amirliğine bildirmek. Perakendeci esnaf birlikleri

¹⁰⁰BCA, 030.18.01.02.98.29.2-6.

¹⁰¹BCA, 030.18.01.02.98.36.13; *Düstûr*, C 23, s. 372; Koçak, a.g.e., s. 250.

¹⁰²BCA, 030.18.01.02.98.36.13-3, 4, 5; *Düstûr*, C 23, s. 372-373,375.

vasıtasıyla yapılacak dağıtımlarda hangi bakkal veya mağazadan hangi gün ve ne alınabileceğinden birlik üyelerini haberdar etmektir. Ayrıca fazla kart almak veya fazla nüfus göstermek suretiyle haksız tüketime sebep olanları tespit etmek ve günü gününe ilgili makamlara bildirmek de vazifeleri arasındadır. Mahallede yapılacak arama ve taramalarda bir üyesini hazır bulundurmak. Birlik üyelerinin ihtiyaçlarını tespit, takip ve temin için çalışmak. Bu hususlar için işe teşkilatıyla devamlı temasta bulunmak belli başlı görevlerindedir.¹⁰³

b- Köy Dağıtma Birlikleri: Her köy, bir dağıtma birliği kabul edilmiştir. Birliklerin idare heyetleri köy muhtarının başkanlığında, nahiye müdürünün tayin ettiği dört kişiden oluşmaktadır. İdare heyetinin görevleri şöyle sıralanabilir: Birliğe dâhil üyelerin defterini tutmak, köy adına verilecek maddeleri makbuz karşılığı teslim yerinden almaktır. Teslim aldıkları maddeleri, ilgililere imza veya parmak izlerini almak suretiyle dağıtmak; dağıtım listesini işe amirliği veya müdürlüğüne teslim etmek; köyün üretim mallarını tespit ederek bir zabıtle kayıt altına almak ve bu kayıtları işe teşkilatına bildirmektir. Yine hükümet tarafından el konulan malları köyde muhafaza etmek; hükümet tarafından satış müsaadesi olmayan malların gizlice satışına mani olmak ve gizlice satan veya saklayanları tespit ederek işe amirlik veya müdürlüğüne bildirmek de görevleri arasındadır. Her türlü mahsulün üretim yerinden köye taşınmasına müsaade etmemektir. Köye taşınmadığı takdirde bozulacak malların taşınmasına müsaade ederek çeşit, miktar ve sahibinin listesinin listesini çıkararak Nahiye Müdürlüğü'ne veya işe müdür veya amirliğine bildirmek. Köyün ihtiyaçlarını tespit ederek ilgililere bildirmek, Nüfus kayıt hareketliliğini tespit ederek ilgililere bildirmek.¹⁰⁴

c- Yatılı Müessese Dağıtım Birlikleri: Okul, çocuk yuvası, hastane ve hapisane gibi yerlerin her biri birer *dağıtma birliğidir*. Ancak bu birliğe dâhil olan üyelerin asıl ikamet yerlerindeki dağıtma defterlerine işaret

¹⁰³BCA, 030.18.01.02.98.36.13-1,2; **Düstûr**, C 23, s. 372-373.

¹⁰⁴BCA, 030.18.01.02.98.36.13-2,3; **Düstûr**, C 23, s. 373-374.

edilerek buradaki kayıtları defterden düşülür. İdare heyetleri burada çalışan memurlardan seçilir. Yeteri kadar memur yoksa heyet üç kişiden oluşabilir. Memur yoksa burada görevli daimi ve yatılı müstahdemlerden istifade edilir.¹⁰⁵

7- Subaşı Teşkilatı: 5 Mayıs 1942 tarih ve 2/17827 tarihli kararname ekinde yer alan 320 sayılı kararın 1.maddesine göre “*subaşı teşkilatı*” ve “*subaşı yardımcılığı teşkilatı*” kurmaya Ticaret Bakanlığı yetkilidir. Subaşı, “*Millî Korunma Kanunu’nun 6. Maddesinin 2. ve 4. Fıkraları hükümlerine göre istihsal yolu ile elde edilen ve ayrıca hükümetçe tespit edilecek olan maddelerin ve istihsal sahalarının doğru mevcutlarının, talimata uygun olarak tahmin ve tespiti vazifesiyle*” mükelleftir. Nüfusu 1500’den fazla olan köylerde her 1500’den sonra bir “*subaşı yardımcısı*” tayin olunur. Subaşı ve yardımcıları her köyde fiilen çalışarak yetişmiş en iyi çiftçiler arasından kazalarda ziraat memurlarının teklifi ile kaza kaymakamı tarafından, vilâyet merkezlerinde ise ziraat müdürlerinin teklifi ile valiler tarafından tayin olunurlar. Ziraat memuru ve müdürünün olmadığı vilâyet ve kazalarda tayin işi resen vali ve kaymakamlar tarafından yapılır. Valiler, kazaların tayin ettiği subaşılarını ve yardımcılarını değiştirmeye ve yerlerine yenisini atamaya yetkilidirler. Subaşı yardımcıları subaşına, subaşı da kazanın ziraat teşkilatına bağlıdır. Subaşı, ziraat teşkilatının bulunmadığı yerlerde Ticaret Vekâleti teşkilatına, bu teşkilat yok ise doğrudan o mahallin en yüksek mülki amirine bağlıdır. Subaşı yardımcıları subaşının teklifiyle kaymakamlar ve subaşılarını da kaymakamların teklifiyle valiler değiştirebilir. Subaşılık teşkilatı talimatnamesi, Ziraat, Ticaret ve İç İşleri Bakanlığı ile İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından ortaklaşa hazırlanır. Subaşı Teşkilatı, Ticaret ve Ziraat Bakanlıklarının ortaklaşa lüzum görecekları yerlerde kurulur. Subaşılara ayda nakdî olarak 5 ile 10, yardımcılarına da aylık 3 ile 6 lira aylık ödenir. Bu iş için Ticaret Bakanlığı emrine 200.000 lira tahsis edilmiştir.¹⁰⁶

Subaşı teşkilatı, 23 Temmuz 1942 tarih ve 2/18386 sayılı kararname ekinde yer alan 370 sayılı karara göre “*tahmin işlerini ikmal ettikleri*

¹⁰⁵BCA, 030.18.01.02.98.36.13-3; **Düstûr**, C 23, s. 374.

¹⁰⁶**Düstûr**, C 23, s. 366-367; Koçak, **a.g.e.**, s. 250.

mahallerde lağvolunmuştur.” “Tahmin işlerini ikmal etmeyen Subaşları ve yardımcıları bu işlerini ikmal edinceye kadar vazifelerine devam ederler.” “Subaşı ve yardımcılarının istihkakları ilgili valiliklerce tahakkuk ettirilerek hesapları tasfiye edilmek üzere acilen Ticaret Vekâletine bildirilecektir.” Tahakkuk edecek ücretlerin tasfiyesi için vekâlet emrine 500.000 lira tahsis edilmiştir. Subaşı ve yardımcılarının yapmakla mükellef oldukları görevler köy ihtiyar heyetlerine devredilmiştir.¹⁰⁷

IV- FAALİYETLERİ

İaşe Müsteşarlığının kurulmasından hemen sonra Ticaret Bakanı'nın valilere bazı uyarılarda bulunduğunu görüyoruz. Bakan yayınladığı genelgede iaşe işleri hakkında eskiden beri bilhassa I. Dünya Savaşı yıllarında halkın kötü intibaları olduğuna vurgu yapmaktadır. Bunun sebebini de alınmış iyi kararların uygulaması sırasında yapılan bazı olumsuz davranışlara bağlamaktadır. Eskiye hatırlatarak yeni kurulan iaşe teşkilatı hakkında da olumsuz intibaların oluşmasına engel olmak istemektedir. Bakanın, daha işin başında şöhreti kötü, halk nezdinde itibarı olmayan kimselerin teşkilata girmeleri üzerine teşkilat hakkında dedikodular çıkması üzerine bir genelge yayınlamak lüzumu hissettiği anlaşılmaktadır. Genelgesinde bu tür insanların işlerine hemen son verilerek işini daha iyi yapacak şöhreti kötü olmayan, güvenilir insanların tayin edilmesini emretmektedir.¹⁰⁸

İaşe Müsteşarlığı'nın yetkileri, kuruluşundan sonra çıkarılan başka kararnamelerle daha da genişletilmiştir. 13 Ağustos 1941 tarihli, 2/16394 sayılı kararname ile Ticaret Bakanlığı'na “*bazı maddelere lüzumu halinde el koyarak almak, maksada göre tevzi ve satmak için*” yetki verilmiştir. Kararnamede “*tamamen veya kısmen lüzum gördüğü anda ve miktarda, değerleri mukabilinde el koyarak almaya, maksada göre dağıtmaya, bu maddeleri satmaya, ihtiyacı olan müesseselere kârsız vermeye*” Ticaret Bakanlığı yetkili kılınmıştır. Bu maddeler, zeytinyağı, sadeyağ, peynir, kuru fasulye, her tür petrol ürünü, çuval, otomobil lastiği, mamûl veya gayri

¹⁰⁷Düstür, C 23, s. 631-632.

¹⁰⁸TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-259.

mamûl teneke, kuru ot, saman ve ham kauçuktur.¹⁰⁹Daha sonra çıkarılan 21 II. Kânun (Ocak) 1942 tarih ve 2/17198 sayılı kararnamede hububat ve bakliyat ile ilgili el koyma yetkisinin sınırları daha da genişletilmiştir. Buna göre Ticaret Bakanlığı'na “*hububat ve bakliyatın bilumum mamûllerine*” el koyma yetkisi verilmiştir. Ancak karar 27.12.1941'den itibaren geçerlidir. Bu kararın altında “*iş bu karar gizlidir, neşredilmeyecektir*” kaydı bulunmaktadır.¹¹⁰

Yukarıda bahsedilen 2/16394 sayılı kararnamenin verdiği yetkiye dayanarak 2/16487 sayılı ve 22.8.1941 tarihli kararname ile İstanbul Çubuklu Belediyesi depolarında bulunan Romanya menşeli 200 ton makine yağına el konulması kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde bu Bakanlar Kurulu kararının altına da “*bu karar gizlidir, neşredilmeyecektir*” şerhi düşülmüştür.¹¹¹

29 II. Kânun 1942 tarih ve 2/7208 sayılı kararname ile daha önce çıkarılan kararnamelere istinaden Ticaret Bakanlığı'nca çeşitli yerlerde bazı mallara el konulmuştur. (Millî Korunma Kanunu'nun muaddel 14. maddesine ve 13.8.1941, 11. 10. 1941 tarihli ve 2/16394, 2/16706 numaralı kararnamelerle meriyet mevkiine konan K/184 ve K/202 sayılı mahrem kararlar). Yine 261 sayılı gizli karar ile Akçabad'ta 430, Trabzon'da 365 ve Hopa'da 32 teneke sadeyağa değeri mukabilinde el konulmasına karar verilmiştir.¹¹²

2 Mart 1942 yılında çıkarılan 2/17453 sayılı kararname ile 1942 yılı Şubat Ayı içerisinde kart usulü ile ekmek dağıtımı yapılan veya yapılacak olan şehir ve kasabalarda buğday, çavdar, mahlut, mısır ve bunların unlarını beyana tabi tutmaya ve değer fiyatını ödeyerek el koyarak satın almaya (Koordinasyon Heyeti Reisliğinin, 14.2.1942 tarih ve 1/220 sayılı tezkeresiyle teklif edilen ilişik G.K/1 sayılı kararın meriyete konulmasına) Ticaret Bakanlığı yetkili kılınmıştır. Bu karar 4.2.1942 tarihinden itibaren geçerlidir. Bu karar da gizli olup neşredilmeyecektir.¹¹³ Şevket Süreyya Aydemir, İaşe Müsteşarlığı'nın yetkilerini kullanarak bazı mallara el

¹⁰⁹BCA, 030.18.01.02.96.70.19, 19-3.

¹¹⁰BCA, 030.18.01.02.97.111.5.

¹¹¹BCA, 030.18.01.02.96.75.12.

¹¹²BCA, 030.18.01.02.97.111.15.

¹¹³BCA, 030.18.01.02.97.123.20.

koymasının sıkıntılara sebep olduğunu ifade etmektedir. Eskişehir Milletvekili Emin Sazak'ın beyan dışı kalmış buğday ambarına el koyduklarından bahisle Emin Sazak ile arasının açıldığını da yazmaktadır.¹¹⁴

İaşe Müsteşarlığı halk ve ordunun ihtiyaçları için margarin imali için birtakım toplantılar yapmıştır. Müsteşar Muavini Şevket Süreyya Aydemir başkanlığında 27 Nisan 1942 tarihinde toplanan heyet margarin imali için gerekli teknik şartları, maliyeti ve miktarı konuşmuşlardır. Müsteşarlığın şartlarını kabul eden tüccar ve imalatçı, bir ay içinde istenen evsafı ve 4000 ton margarin Millî Savunma Bakanlığı'na teslim etmeyi kabul etmiştir.¹¹⁵ İaşe Müsteşarlığı, karışık yağ imal ederek devlete vermeyi taahhüt eden yağ imalatçıları ile ilgili geniş çaplı araştırmalar yapmaktadır. 15 Mayıs 1942'de İstanbul'da yapılan ilgili firmalar hakkındaki araştırma raporu iaşe müsteşarlığına sunulmuştur. Raporda İstanbul'daki şirketler tek tek ele alınmış, imkân ve kabiliyetleri yerinde görülerek haklarında müspet veya menfi fikir beyan edilmiştir.¹¹⁶ İaşe Müsteşarlığı Fiyat Murakabesi ve ihtikârla mücadeleye devam etmektedir. Bu konuda hazırlanan raporda yapılan işler hakkında geniş malumat bulunmaktadır.

Ticaret Bakanının başkanlığında muhtelif tarihlerde yapılan değerlendirme toplantılarında İaşe Müsteşarlığı'nın ve bağlı kuruluşlarının durumları değerlendirilmiştir. 5 Haziran 1942'de yapılan toplantıya Müsteşar Şükrü Sökmensüer, Cahit Zamangil, Sait Rauf Sarper, Mahmut Seyda, Süreyya Anamur, Ahmet Cemil Conk katılmıştır. Toplantının raportörü Ticaret Ofisi'ni Umum Müdürü Ahmet Cemil Conk'tur.¹¹⁷ Conk, Ticaret Ofisi'nin ilk sekiz aylık faaliyetlerini şöyle özetlemiştir: “*Ofis'in faaliyetlerini gösteren rapor 31 Mart 1942 tarihinde Başvekâlet Murakabe Heyeti'ne ve Vekâlete arz edilmiştir. Ofis bütün müşküllere rağmen bu devre içinde 12 milyon lira tutarında muhtelif emtia satışı yapmış ve 6 milyon lira kıymetinde olan malı da stok olarak elinde bulundurmuştur. Ayrıca 7 milyon lirayı aşan akreditif açmıştır. Hesaplarımızı 280 bin lira safî kâr ve 400.000*

¹¹⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s. 202.

¹¹⁵ **TTKA**, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-313, 314, 315 (Toplantıya katılanlar: Turyağ, Türk Margarin Yağ Fabrikası, Ege Birliği, Sibir Yağ Fabrikası, Mithat Özarca, Sait Özge, Nazif Özarca, Osman Şevki (don yağcı), Mehmet Ali Batıgün (İzmir), İaşe Müsteşar Muavini, Dağıtma Ofisi Umum Müdürü).

¹¹⁶ **TTKA**, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-319-328; Çınar, **a.g.m.**, s. 235.

¹¹⁷ **TTKA**, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-305.

*lira kahve fonu ile kapadık. Millî Korunma sermayesinden bize tahsis olunan paranın %6 dan faizi ödenmiş ve Ofisin bütün maaş ve idare masrafları devlet bütçesine bar (yük) olmadan Ofis tarafından tediye edilmiştir. Bunlara ilaveten Ofisin faaliyeti dolayısıyla hazineye muhtelif vergi ve rüsum şeklinde temin olunan gelir miktarı da 7 milyon lirayı aşmış bulunmaktadır.”*¹¹⁸Conk, Ticaret Ofisi’nin durumunu ve ticaret dünyasındaki görüntünü de şöyle açıklamaktadır: “*Ofisler ve bilhassa Ticaret Ofisi fiilen piyasaya atılmış ve doğrudan doğruya dış ve iç piyasalarda tüccarla temas halinde çalışan ve hatta bazen onu ürküten, şüphelendiren faaliyet gösteren bir devlet müessesesidir. Tüccarlar, hatta arkadaşlar Ofisin işlerindeki muvaffakiyetinden şüpheye düşmüşlerdir.*”¹¹⁹Bu durumdan kurtulabilmek için Ofisin daha serbest bırakılması ve tüccar ile işbirliği yapmasına imkân verilmesi istenmiştir.

Müsteşarlık birimlerinin ihtikârla mücadelesi sırasında yapılan bazı uygulamalar istenilen neticeyi vermemiştir. Bu hususlarda yazılmış raporlarda ilginç tespitler yapılmıştır. Mesela mal azalınca fiyat kontrolü ve fiyatların tutulması mümkün olamamıştır. Hatta mal yok iken teorik bir fiyatın tespit edilmesinde ısrar edilmesi hükümetin otoritesini zedelemiştir.¹²⁰

İaşe Müsteşarlığı’nın yetkilerine dayanarak bazı mallara el koyması, günümüzde de teşkilatın uygulamaları hakkında bazı tartışmalara sebep olmaktadır. Mesela iktisatçı Oktay Yenal’ın bu husustaki değerlendirmesi şöyledir: “*Türkiye’de kıtlıkların artması, ekonomik sorunların boyutlarının artması ekonomi yönetimini iyice zorlaştırmıştı. Ancak mevcut hükümetin meseleleri çözme yöntemleri Birinci Dünya Savaşı sırasındaki İttihatçı hükümetlerin yöntemlerinden daha iyi değildi. İaşe dağıtımında düzensizlikler, haksızlıklar ve keyfi uygulamalar mevcuttu. Millî Korunma Kanunu’nun uygulaması sırasında çıkan olumsuzluklar üretim ve çalışma hayatına ağır yükler getirmişti. Kanunun uygulanması sırasında alınan polisiye tedbirler zulümlere, sefaletle haksızlıklara sebep olmuştu. Bu uygulamalar meseleleri çözmediği gibi işleri daha da çıkmaza soktu.*

¹¹⁸TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-305.

¹¹⁹TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-305.

¹²⁰TTKA, Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-305.

*Hükümet ihtiyaçları karşılayabilmek için yeni vergi toplama yollarına başvurarak 1942 yılında “Varlık Vergisi Kanunu” nu çıkardı. Ancak kanunun uygulanması sırasında ayrıcalıklar yapılması, bilhassa gayri Müslim mükelleflere karşı yapılan tatbikat, ödeyemeyenlerin mallarına el konulması ve Aşkale’de yol yapımında zorunlu olarak çalıştırılmaları kötü sonuçlar doğurmuştur.”*¹²¹

Ancak İaşe Müsteşar Muavini Şevket Süreyya Aydemir, II. Dünya Savaşı yıllarında Millî Korunma Kanunu’na dayanarak bazı mallara el koyma işinin abartılmaması gerektiği kanaatindeydi. Ona göre “*bu el koyma uygulamaları hiçbir zaman aşırı hadlere vurdurulmamıştır. Hatta gelen baskılara rağmen genişletilmemiştir. Mesela Millî Koordinasyon Heyetince çıkarılan 969 Millî korunma kararından 1940-1950 arasındaki devrede, yani İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı sırasında yürürlüğe giren el koyma kararları iki elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır. Bunlar en zarurî ziraat ürünleri ve sanayi mamullerini içine alır. Mesela bütün endüstri alanında yalnız pamuklu mensucat fabrikaları mamullerine el konulmuş ve bundan hiçbir işletme zarar görmemiştir. Pamuklular dışında ve bazı işgüzar memurların, hatta tıraş bıçaklarına bile el konulması için getirdikleri garip tekliflere rağmen başlıca olarak çimentoya el konulmuştur. Bunda da askerî ihtiyaçlar baş saik oldu. Bunlar dışında yünlü dokumalar, deri-kundura ve diğer bazı ihtiyaç maddelerinden hiçbirine el konulmuş değildi. Yalnız koruyucu kâr hadleri konuldu. Şeker ise zaten devletin elindeydi.”*¹²² Savaş yıllarında devletin uyguladığı politikaları bazı araştırmacılar iki alternatifli olarak değerlendirmektedir. Bunlardan birincisi ordunun ve şehirli halkın ihtiyaçlarını temin etmek için ticareti devlet denetimi altına almak, sıkı ve polisiye bir fiyat sınırlaması uygulamaktır. İkinci politika ise, iç ve dış piyasalarda savaş kısıtlıklarından doğan talep artışlarının çiftçi ve sanayici için yaratacağı kamçılıyıcı etkisinden yararlanmak amacı ile fiyatlar ve piyasa şartları üzerindeki kontrollerden mümkün mertebe kaçınmak, üretimi teşvik edecek açık enflasyonist gelişimi ise büyük ölçüde sineye çekmektir. Bunlardan birincisi Refik Saydam, ikincisi ise onun ölümü ile yerine geçen Şükrü Saraçoğlu hükümetleri tarafından uygulanmaya çalışılmıştır.¹²³

¹²¹Yenal, a.g.e., s. 91-92.

¹²²Aydemir, a.g.e., s. 217, 218.

¹²³Çınar, a.g.m., s. 239.

Saraçoğlu hükümeti zamanında bir süre serbest fiyat politikası uygulanmışsa da fiyatların aniden yükselmesi üzerine uygulamadan vazgeçilmiştir. Dolayısıyla gerek Refik Saydam ve gerekse Saraçoğlu hükümetleri zamanında uygulanan narh ve fiyat murakabesi politikası fiyasko ile sonuçlanmıştır. Refik Saydam uyguladığı politikaların yetersizliğini Mecliste şu sözlerle itiraf etmektedir: “*Fiyat tespiti ve murakabe işi tam muvaffak olamamıştır. Cihazın işlerken gösterdiği bir takım müşkülâtlar oldu. Alışmakta fertler müşkülât çekti. Alışmamak isteyenler buna karşı müşkülât gösterdi. Devlet teşkilatı lazım olduğu kadar mücehhez olmadığı için ve hatta ordunun ihtiyacını temine kâfi gelebilmek için bazen müşkülata uğradığımız zamanlar oldu. Bu stokları yapamadık.*”¹²⁴Görüldüğü gibi iaşe teşkilatının ve diğer devlet kurumlarının yetersizlikleri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan olumsuzluklar başarısızlığın temel sebeplerindendir. Bütün bu olumsuz gelişmeler teşkilatın kapatılmasına sebep olmuş ve hükümetleri yeni arayışlara itmiştir.

V-İAŞE MÜSTEŞARLIĞI'NIN KAPATILMASI

A-TAŞRA TEŞKİLÂTININ KAPATILMASI VE GÖREVLERİNİN BELEDİYELERE DEVRİ (23 TEMMUZ 1942)

Daha önce yayınlanan bazı kararnamelere istinaden kurulan (2/13628, 2/16937, 2/17675 numaralı kararname ve 29, 228 ve 307 sayılı kararlar) “*Fiyat Murakabe Komisyonları*” ve “*Fiyat Murakabe Heyetleri*” ne verilmiş olan görev ve yetkiler, 23 Temmuz 1942 tarihi itibarıyla 2/18387 sayılı kararname ve 371 sayılı karar ile belediyelere devredilmiştir.¹²⁵ 307 sayılı kararla kurulan “*İaşe Müsteşarlığı Vilâyetler Teşkilatı*” ile “*Fiyat Murakabe Heyetleri*” lağvedilmiştir. Bu karar ile belediye encümenlerine verilen görevlerin yapılabilmesi için nüfusu 50.000’den fazla olan yerlerde görevlendirilecek memurların ücretleri ve yapılacak diğer masraflar için Ticaret Bakanlığı emrine 400.000 lira tahsis edilmiştir.¹²⁶2/13628 ve 2/16937 sayılı kararnemelerle yürürlüğe konulan 29 ve 228 sayılı kararlarla kurulan

¹²⁴Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye-Savaş ve Gündelik Yaşam*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 85-86.

¹²⁵*Düstür*, s. 632.

¹²⁶BCA, 030.18.01.02.99.64.17; *Düstür*, s. 632.

“*Fiyat Murakabe Komisyonları*” ve 2/17675 sayılı kararname ile yürürlüğe konulan 307 sayılı karara göre vücuda getirilen “*İşe Müsteşarlığı Vilâyetler Teşkilatı*” ve “*Fiyat Murakabe Heyetleri*” lağvedilmiştir.¹²⁷

B- MERKEZ TEŞKİLATININ KAPATILMASI (14 AĞUSTOS 1942)

İşe Müsteşarlığı merkez teşkilatı 11 Ağustos 1942 tarih ve 2/18530 sayılı kararname ekinde yer alan 373 numaralı karara göre 2/17675 ve 2/17993 sayılı kararnamelerle yürürlüğe konulan 307 ve 339 numaralı kararlarla kurulmuş olan “*Ticaret Vekâleti İşe Müsteşarlığı Merkez Teşkilâtı*” kapatılmıştır. Karar 14 Ağustos 1942 tarihli ve 5184 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Teşkilatta görevli memur ve müstahdemler yapmakla mükellef oldukları görevleri tamamlayıncaya kadar 307 numaralı karara göre vazifelerine devam edeceklerdir. İşe teşkilatının 1942 yılı kadro masrafları için daha önce tahsis edilen 1.500.000 lira ve aynı senenin idare masrafları için ayrılan 400.000 liradan mevcut çalışanların 1 Ağustos 1942 tarihine kadar işlemiş olan maaş ve ücretleri ödenecektir. Kalan para Ticaret Vekâleti emrine verilecektir. Ticaret Vekâleti teşkilatının takviyesi için merkez ve vilâyetlerde kullanılmak üzere bazı kadrolar adı geçen Vekâlet emrine verilmiştir. Ticaret Vekâleti teşkilatına eklenen (merkez ve vilâyetler için) kadrolar şunlardır: I- Bir Harp Ekonomisi Bürosu Şefi. Bu büroda üç müşavir, iki raportör ve bir memur bulunmaktadır. II- Bir Propaganda Bürosu Şefi. Burada da iki müşavir, bir raportör ve bir memur bulunmaktadır. III- On kişi müfettiş, bir hukuk müşaviri, üç müşavir, altı raportör, yedi memur veya daktilo, bir motosikletçi ve beş odacı olmak üzere toplam 45 kişilik kadro Ticaret Vekâleti emrine verilmiştir.¹²⁸ Böylece iki yıldan az bir süre devam eden İşe Müsteşarlığı ortadan kalkmış oldu. Bu teşkilatın bıraktığı boşluğu doldurmak üzere 3305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu çıkarılmış ve 11 Kasım 1942 yılında yürürlüğe girmiştir.¹²⁹

¹²⁷Düstür, C 23, s. 633.

¹²⁸Düstür, C 23, s. 734-735; Çınar, a.g.m., s. 319.

¹²⁹Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları*, Doğan Kitap, 1.baskı, İstanbul, 2009, s. 59.

SONUÇ

İaşe Müsteşarlığı, kuruluşundan kapanışına kadar geçen on sekiz aylık süre içerisinde sürekli teşkilat yapısında değişiklikler geçirmiştir. Başlarda teorik olarak bir yapı kurulmuştur. Ancak uygulamalar sırasında ortaya çıkan duruma göre değişiklikler yapılmıştır. Ortaya çıkan ihtiyaçlar için yeni birimler kurulurken; daha önce ki yapıdaki gereksiz birimler de kaldırılmıştır. Ordunun ve halkın iaşe ile ilgili ihtiyaçlarının temini konusunda devlet sıkı bir kontrol ve takip yolunu tutmuştur. Bu anlamda sert tedbirler almıştır. İaşenin temini, ithali ve dağıtımı ile fiyatlarının tespitine kadar her şeye müdahale etmiştir. Hatta parasını ödemek suretiyle de olsa özel sektör ve şahıslara ait bazı mallara el koymuştur. Başbakan Refik Saydam zamanında titizlikle uygulanan bu sistem onun 8 Temmuz 1942’de ani ölümünden sonra iktidara gelen Şükrü Saraçoğlu (9 Temmuz 1942) hükümeti zamanında kaldırılmıştır. Teşkilatın kaldırılması bir kesim tarafından beğenilirken, bir kesim tarafından doğru bulunmamıştır. İaşe Müsteşarlığı’nın kapatılışını, devletçi uygulamalardan vazgeçilerek normale dönüş olarak görenlere karşılık bazı araştırmacılar, ekonominin rayından çıkmasına, işlerin daha da kötüye gitmesine sebep olarak görmektedirler. Müsteşarlığın kapatılmasından sonra çıkarılan Varlık Vergisi gibi bazı kanunların daha kötü sonuçlar doğurması da teşkilatın kaldırılmasına bağlanmaktadır. Bunlardan birisi teşkilatta müsteşar muavinliği yapan Şevket Süreyya Aydemir’dir. Aydemir, Saraçoğlu dönemi için bir milletvekilinin “*Hükümette 17 vekil vardı, bu 17 vekil, 17 ayrı dil konuşuyordu*” şeklindeki sözlerini aktardıktan sonra “*bu gerçek bütün gerçeklerin üstünde daima hâkim kalmıştır.*” diyerek milletvekilini tasdik etmektedir. Saraçoğlu hükümetinin daha önceki uygulamalardan vazgeçmesinin yanlış olduğuna inanmaktadır. Ona göre, “*Varlık Vergisi olağanüstü bir vergidir. Ve bir kısım araştırmacılar tarafından da “Varlık Vergisi faciası” diye adlandırılmaktadır. Bu vergi devlet ve özel teşebbüs temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından tespit edilmiştir. 1941 yılında Bakanlıklar arası temsilciler ve Merkez Bankası temsilcilerinin iştiraki ile hazırlanmıştır. Başbakan Refik Saydam’a sunulmuş bir raporda “bu vergi en son başvurulacak bir vergidir” kaydı da düşülmüştü. Verginin toplanışı ve uygulama sırasında ortaya çıkan olumsuzlukların sebebi, alınmış ve alınmaya hazırlanmış fiyat kontrolü ve tanzim tedbirlerinin ve*

teşkilatının Başbakan Refik Saydam'ın ölümünden sonra birden bire reddedilişi, iyi kötü yerleşmeye başlayan iâşe ve buna bağlı örgütlerin tasfiyesine gidilmesi bu vergi kararının alınmasını zaruri hale getiren ilk sebeptir. Bakanlıklar arası ve yetkili bir komisyonun bin türlü incelemeden sonra vardığı ve hükümetçe benimsenen teklif ve mütalaaların bir tarafa itilişi, nihayet harp devam ettiğine ve hele Türkiye her gün biraz daha koyulaşan sıkıntılara ve teşkilatlanma ihtiyaçlarına sürüklendiği sırada fiyatlara ve muhtekirlere adeta hürriyet ilanı, para durumunu daha da zorlaştırmıştır. Yeni Ticaret Bakanı Behçet Uz'un davranış ve icraatları şu neticeleri vermiştir. Fiyat kontrolünde ve çok elverişli fiyatlarla tesis veya tespit edilen stoklar elden çıkmıştır. İaşe işleri ve teşkilatı halk nazarında ve bizzat hükümet eliyle itibarsızlaştırılmış, tasfiye cihetine gidilmiştir". Yani Şevket Süreyya'ya göre İaşe Müsteşarlığı'nın kapatılması, daha sonra birçok tartışmalara sebep olacak Varlık Vergisi Kanunu'nun kabul edilmesine ve ekonominin rayından çıkmasına sebep olmuştur.

Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı sırasında kurulan bu teşkilatın uygulamaları o gün tartışıldığı gibi bu gün de tartışılmaktadır. Teşkilatın iyi niyetlerle kurulduğunda şüphe yoktur. Teşkilat, mal stoku yapılmasını, vurgunculuk yapılarak haksız para kazanılmasını önlemek üzere önlemek gibi bir gaye ile kurulmuştur. Ancak amaçlarını gerçekleştirmede tam başarı sağlayamamıştır. Piyasa dengelerinin bozulmasına, haksız kazanca ve bürokrasinin artmasına mani olamamıştır. Yeterli miktarda malın piyasaya girmesini sağlayamamıştır. Teşkilatta üst düzey görev yapanların tenkitlerine ve yazdıkları raporlara bakılırsa teşkilat özel sektörün ve tüccarın bir takım korkulara kapılmasına sebep olmuştur. Sonuç itibari ile aynı partinin farklı hükümetleri arasında ihtilaf konusu olmuş ve gereksiz görülerek teşkilat kapatılmıştır. Bütün savaş boyunca da yeni arayışlar peşinde koşulmuş, sık sık yeni uygulamalar denenmiştir. Savaş yıllarında kurulan hükümetler halkı tatmin etmediği gibi, o zamanki uygulamalar halkın hafızasında kötü uygulamalar olarak yerleşmiş, hatta bazı uygulamalar "*facia*" olarak nitelendirilmiştir. Ekonomi ile ilgili o zaman ki hükümetlerin uygulamaları günümüzde de hemen hemen her kesim tarafından tenkit edilmektedir.

KAYNAKLAR

A-Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- 030.10.184.272.2-3.
030.0.18.01.02.94.10.3
030.10.184.272.2-4.
030.0.18.01.02.94.10.3-1,2.
030.18.01.02.97.128.7.
030.18.01.02.97.108.13.
030.18.01.02.96.97.8.
030.18.01.02.96.86.1.
030.0.18.01.02.94.10.4.
030.0.18.01.02.94.10.5
030.18.01.02.98.29.2-1.
030.18.01.02.98.36.13.
030.18.01.02.96.70.19, 19-3.
030.18.01.02.97.111.5.
030.18.01.02.96.75.12.
030.18.01.02.97.111.15.
030.18.01.02.97.123.20.
030.18.01.02.99.64.17.

**Sosyal Güvenlik Kurumu Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi
(SGK-ESGMA) Şükrü Sökmensüer Şahsi Dosyası, Dosya No: V0002946.**

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA)

Şükrü Sökmensüer evrakı, 3/41-C-280, 281.

B-Düstûr

Düstûr, 3.tertip, C 22, Teşrinisani 1940-Teşrinievvel 1941, 2. baskı, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1961.

Düstûr, C 23, Teşrinisani 1941-Teşrinievvel 1942, İkinci basılış, Ankara, 1962.

C-Gazeteler

Ulus

Akşam

Tan

Cumhuriyet

D-Kitap ve Makaleler

AKAR, Rıdvan, **Aşkale Yolcuları**, Doğan Kitap, 1.baskı, İstanbul, 2009.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam (İsmet İnönü), (1938-1950)**, C II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.

ÇINAR, Tayfun, “1942: A’dan Z’ye Bozuk Devletin Yeniden Yapılanması”, **Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949** (Editör: Birgül Ayman Güler), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 2009, s. 257.

DURU, Bülent, “1941: Kıtık Yılında Millî Korunma Kanunu Uygulamaları”, **Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949** (Editör: Birgül Ayman Güler), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 2009, s. 167.

KARPAT, Kemal H., **Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)**, Timaş yayınları, İstanbul, 2012.

KARPAT, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)**, Afa yayınları, İstanbul, 1996.

KOÇAK, Cemil, **Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1986.

METİNSOY, Murat, **İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye-Savaş ve Gündelik Yaşam**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)**, Yurt yayınları, Ankara, 1982.

YENAL, Oktay, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi, Türkiye İş Bankası yayınları**, İstanbul, 2010.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

KOSOVA TÜRK EDEBÎ METİNLERİNDE ATATÜRK

Taner GÜÇLÜTÜRK*

ÖZET

Bu çalışmada, Atatürk ve devrimlerinin Kosova Türk çağdaş edebi yaratıcılığına yansımış şekli ve bu konunun Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Kosova Türklerinin millî bilincinin gelişmesindeki rolü tespit edilmeye çalışılmıştır. Kosovalı Türk yazarlarının kaleminden Atatürk'e bakış açıları, onun verdiği mücadeleyi algılayış ve değerlendirme şekilleri ele alınacaktır. Mustafa Kemal Atatürk, onun kişiliği, devrimleri ve kurduğu modern Türkiye Cumhuriyeti'nin Kosova toplumunda ve Kosova'daki edebi sanat yaratıcılığında ne gibi yankılar uyandırdığı irdelenecektir. Kosovalı halk ozanları, Kosovalı Türk yazar ve şairlerinin gözünden Atatürk ve onun devrimlerine bakış açılarını yansıtmaya çalışacağız. Bu edebiyat yaratıcılığında Atatürk konusuna yer verilirken, onu hangi liderlerle eşdeğer düzeyde aynı konuma oturttukları araştırılacaktır. Bununla birlikte Atatürk'ü eserlerine konu eden bu yazarların Atatürk'e olan bağlılıkları, onlar için bu büyük liderin ne ifade ettiğini, bu konu karşısında estetik yaklaşımları, siyasi ve toplumdaki duruşları incelenecektir. Atatürk temasını öne çıkaran yazarlar ve onların eserleri belirlenecektir. Çağdaş Kosova Türk şiiri ve nesrinde Atatürk söz konusu olunca bu alanda yapılan çalışmaların dergilerde yayınlandığı ve bu şiirlerin kitap halinde derlendiği vurgulanmalıdır. Dolayısıyla veri olarak değerlendirdiğimiz bu kaynaklar çalışmamızda kullanılacak temel literatürü oluşturmuştur. Bu güne kadar gerçekleştirilen çalışmalarda konun kapsamayan yönleri ve tespit edilenlerin dışında ele alınmayan boyutları irdelenecektir. Konuya yaklaşım yöntemleri olarak çağdaş edebiyat araştırmalarında kullanılan edebi tahlil, edebi tenkit yanı sıra karşılaştırma metodları tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kosova, Kosova Türkleri, Atatürk, Kosova Türk Çağdaş Edebiyatı, Millî Bilinç.

* Dr., Kosova - Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi, BAL-TAM, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Araştırma Görevlisi, tanergucluturk@hotmail.com.

ATATURK IN TURKISH LITERARY TEXTS OF KOSOVO

SUMMARY

In this work, the way in which Atatürk and the reforms are reflected in the creativity of Kosovo Turkish modern literature and the role of this matter in the development of the national consciousness of Kosovar Turks who remain beyond the borders of the Republic of Turkey, is examined. The perspective of Kosovar Turkish authors on Atatürk, and their perception and assessment of Atatürk and the struggle he waged is assessed. Mustafa Kemal Atatürk, his character, reforms and the modern Republic of Turkey which he established, and how this is reflected in Kosovo society and the way it echoes in literary and artistic creativity will be examined. We will try to reflect Ataturk and his reforms from the perspective of Kosovar folk poets, and Kosovar Turkish authors and poets. While establishing a place for Ataturk in literary creativity, we will also research where they have positioned Ataturk with regard to other leaders in this sense. Along with this, we will examine the dedication to Atatürk of those authors who have made Atatürk a subject in their work, as well as what this great leader means to them, and their aesthetic approach to this matter as well as their political and societal positions. Authors who bring the Atatürk theme to the fore and their literary works will be determined. It should be emphasized that when the subject of Atatürk appears in modern Kosovo Turkish poetry and prose, works in this area are published in serials and these poems are collected in the form of a book. Therefore, these sources which we assess as data have comprised the fundamental literature to be used in our work. Dimensions of this matter which have not been examined as well as those which have not been assessed until now will be discussed. In terms of approaches to the subject, the preference has been to use literary diagnosis and literary criticism along with comparative methods.

Key Words: Kosovo, Kosovo Turks, Ataturk, Kosovo Turkish Modern Literature, National Consciousness.

Saygıdeğer divan başkanı ve üyeleri, saygıdeğer hocalarım ve çok değerli katılımcılar;

Balkanlar'da Osmanlı dönemi Türk şiirinin aydınlatılmasında çok önemli bir yer tutan şüara tezkirelerinin taranması çalışmalarıyla elde edilen bilgiler, Kosova'nın Prizren ve Priştine gibi önemli kültür merkezlerinde, ilk şairlerin XV. yüzyılın sonlarına doğru, II. Beyazid döneminde ortaya çıktığını göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı dönemine uzanan köklü bir Türkçe edebiyat geleneği bulunan bölgede, Osmanlı idaresi çekildikten sonra da, bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çağdaş edebi estetik ölçütlerinde Türkçe eserler yaratıldığı bilinmektedir.

Mustafa Kemal Atatürk, kişiliği, devrimleri ve kurduğu modern Türkiye Cumhuriyeti Kosova'da geniş yankı uyandırmıştır. Bu yankı dönemin yazılı basınına olduğu gibi sözlü ve yazılı edebi verimlerine de yansımıştır. 1951 yılından önce Kosova'daki halk şairleri, Balkan kökenli hemşerileri Mustafa Kemal Atatürk için Türkçe, Boşnakça ve Arnavutça dillerinde destanlar yazmışlardır. Bu destanları derleyip ölümsüzleştiren Prof. Dr. Nimetullah Hafız, 1983 yılında Ankara'da Folklor Araştırmaları Kurumu yayınlarında gün yüzünü gören “*Yugoslavya Türk Şiirinde Atatürk*” adlı antolojisinde yayınlamıştır. 1951 yılından sonra ise Kosovalı Türk şair ve yazarları, yarattıkları çağdaş edebi eserlerinde Atatürk'e yer vermiş, Atatürk'e dair önemli günlerde ona yönelik şiirler yazmış, bu konuyla ilgili antolojiler hazırlamışlardır.

Bu konuya değişik yazı, inceleme ve antoloji çalışmalarıyla değinen diğer isimler Prof. Dr. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy, Avni Engüllü, Ethem Baymak ve Hasan Mercan gibi isimler olmuştur.

“*Yugoslavya Türk Şiirinde Atatürk*” isimli antolojisinde Yugoslavyalı Türk şairlerinin de ana dilleri ve ulusal değerleri üzerine şiirler yazdıklarını ifade eden Hafız, bu değerler arasında Mustafa Kemal Atatürk'ün de bu eserlere konu olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yalnızca Kosova ve Makedonya Türkleri için değil, diğer topluluklar için de geçerli olduğunu kaydeden Hafız, 16 şairin 29 şiirine yer vermektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya'da yetişen Türk şairlerinin çoğunun, özellikle Atatürk'ün ölüm yıldönümü vesilesiyle şiirler yazıp onun ululuğunu, kahramanlığını ve ona karşı duyulan içten sevgi, sonsuz saygılarını dile

getirdiklerini belirtmektedir. İlk yıllarda Üsküp ve Priştine’de çıkan dergi ile gazetelerde Atatürk’e yazılan şiirlerin adı belirtilmeden “O” şahıs zamiri ile yazıldığını kaydeden Hafız, İsmet Jable, Altay Suroy Recepoğlu, Arif Bozacı, İskender Muzbeg, Bayram İbrahim Rugovalı, Özbeyin Aksoy, Bahise Potok ve Nimetullah Hafız’ın şiirlerinde Atatürk’ün ölümüyle ilgili duydukları derin üzüntüyü paylaştıklarını kaydetmektedir. Hafız, bu edebiyatta Atatürk’ün istiklal savaşı ve bu savaştaki rolüyle de yer aldığını, bilhassa inkılapçı, reformcu yönüne eğildiklerinin altını çizmektedir.

I. Uluslararası Türkoloji Kongresi’nde “Savaş Sonrası Yugoslavya Çağdaş Türk Şiirinde Atatürk Sevgisi ve Etkisi” konulu tebliğ sunan Hasan Mercan’a göre, Kosovalı Türk edebi yaratıcıları için Atatürk şunları ifade ediyordu:

“...Bizim kimliğimizi dünyaya tanıtan Atatürk’tür! demişlerdi. Savaştan sonra doğan ve 1951’de anadilimizce öğrenime göre, zamanla edebiyata da soyunan bizler, artık ana ülkeden gelen kitaplardan, onlara gidip kalmalardan, saygın hocalardan ve tarihçilerden ölmez Atatürk’ün varlığını yüreklerimize yerleştirip sevgisiyle varlanmıştık. O’nun tarihe değer ‘Harf Devrimi’ne teşekkür ederek Türklüğümüzü Rumeli’de, biz de Yugoslavya’da koruyabilmiş, eritilmeksizin,¹ folklorumuzu, kültürümüzü, gelenek ve göreneklerimizi, edebiyatımızla benliğimizi korumuş, Türkçemizle yetişmiş ve sesimizi duyurmuşuzdur...”²

Avni Engüllü, “Sesler” dergisinin 230. sayısında “Yugoslavya Türk Halkı Şiirinde Atatürk Konusuna Bir Bakış” adlı makalesinde 1988 yılına kadar yaratılan Türkçe edebi eserlerde Atatürk temasına değinir ve bu büyük önderin bölge yazarlarının eserlerinde yüceltildiğini vurgular.

Ethem Baymak, 1999 yılında Bay yayınlarında yayınladığı “Tuna Akar Serin Serin” adlı Balkan Türk şiiri üzerine incelemesinde, Yugoslav yanı sıra Kosova Türk şairlerinin Atatürk’ün, insanlığın ortak kültüründen yararlanmasından, bunu yaparken de kendi ulusal değerlerinden yola çıkarak dünya uygarlığına katkıda bulunmasından ve onun sanata verdiği önemden

¹Asimile olmaksızın.

²Hasan Mercan, “Savaş Sonrası Yugoslavya Çağdaş Türk Şiirinde Atatürk Sevgisi ve Etkisi”, **I. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s. 242.

ilham aldıklarının altını çizer.³ Kosovalı Türk şairlerinin şiirlerinden örnekler vererek, onları tahlilden ziyade tasvir etmeye, betimlemeye, kişisel intiba ve yorumlarını paylaşmaya çalışır. Baymak'a göre, “*Atatürk, Rumeli Türk şairlerinde gün 24 saat yanan bir deniz feneridir. Işığı aydınlık, şavkı milli bilincimizdir...*”⁴

“*Balkan Türkleri Edebiyatında Atatürk Şiirleri*” adlı makalesinde Prof. Dr. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy, diğer Balkan ülkeleri arasında Kosovalı Türk şairlerinin de şiirlerinde Atatürk konusunu irdeler ve incelemesinin sonunda şu yargıya varır:

“*Atatürk'ün kişiliği, Ulusal Kurtuluş Savaşında başkomutan olarak göstermiş olduğu kahramanlığı, yiğitliği Balkan Türk şairlerini de derinden etkilemiş, bu şairler hayal ve duygularını, milletin ve vatanın kurtarıcısı Mustafa Kemal'e sevgilerini şiirlerinde belirtmişlerdir. Balkan Türkleri edebiyatında Atatürk şiirlerinin özel bir yeri, başka bir anlamı vardır.*”⁵

Kosova'da Atatürk'le ilgili yaratılan eserler, a) *Kosova Halk Edebiyatı* ve b) *Kosova Türk Çağdaş Edebi Yaratıcılığı* başlığı altında toplanabilir.

Prof. Dr. Nimetullah Hafız'ın “*Yugoslavya Türk Şiirinde Atatürk*” adlı antolojisinde yer verdiği, yazarı belli olmayan bir halk destanında, Mustafa Kemal'in on beş günde Yunanistan'ı nasıl mağlup ettiği konu edilirken, Mustafa Kemal Atatürk'ün üstün dehasından övgüyle bahsedilmektedir:

Yaşasın Mustafa Kemal ol hodanın arslanı

Yıktın ta'süs eyledi Devlet-i Ala-i Osmani

Anın şerefine yazdım iş bu destanı

Dinleyin nice mağlup eyledi Yunanistanı...⁶

³Ethem Baymak, **Tuna Akar Serin Serin**, Bay Yayınları, Prizren, 1999, s. 149.

⁴Baymak, **a.g.e.**, s. 160.

⁵Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy, “Balkan Türkleri Edebiyatında Atatürk Şiirleri”, <http://turkoloji.cu.edu.tr> (erişim tarihi 14 Ağustos 2011).

⁶Nimetullah Hafız, **Yugoslavya Türk Şiirinde Atatürk**, Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 13.

Aynı antolojide yer alan “*Yıldırım Gazi Mustafa Kemal Paşa Şarkısı*”nda Mustafa Kemal Paşa’nın kurtuluş savaşını, Yunan işgaline karşı direnişini ve bir Türk askerinin gözünden kurtuluş savaşı mücadelesini, kahramanlık ve şehit düşen askerlerin annelerine son seslenişlerini konu etmektedir:

Ankara’da şanlı ordu
Her tarafa çadır kurdu
Kemal Paşa harp edecek
Cümle asker hazır durdu.

Ankara’da biz askeriz
Vatan için kan dökeriz
Yunanlılar hiç kaçamaz
Tepelerden hemen çökeriz.

“Pek şanlıyız”
“Pek namlıyız”...⁷

Antolojide Mustafa Kemal’in kahramanlığı, yiğitliği, kurtuluş savaşı başarılarını konu edinen biri Sırp-Hırvatça, diğeri Arnavutça iki halk destanı daha yer almaktadır:

Sırp-Hırvatça destandan bir dördlük:

Ovog ljeta petoga nisana *Bu yazın beş Nisan’ında*
Ferman stize Mustafa Kemala, *Mustafa Kemal’den ferman geldi,*

⁷Hafız, a.g.e., s. 89.

Ethem Pasi na grckoj granici Yunan hududunda Ethem Paşa'ya
Nek su hazur svi danas vojnici.⁸ Bugün bütün erler hazır olsun.

Arnavutça destandan bir dördlük:

Mir Çemali na u ngrit ne kom; İyi Kemal bizi ayaklandırdı
Kush osht turk me din e imon-e, Kim ki diniyle, imanıyla Türktür
Çeksaj rendi ke me u ngrit ne kome.Şimdi sırasıdır kalksın ayağa

Eu, sot t'hakatje per vaton-e,
hej...⁹ Ey, bugün hazırlansın vatan
savaşına hey...

Kosova Türkleri ve Kosova Türk edebiyatı tarihinde, 10 Kasım Atatürk'ü anma saati ilk olarak 1971 yılında Prizren'de Prof. Dr. Nimetullah Hafız tarafından, akademik toplantı niteliğinde görkemli bir şekilde düzenlenir. Atatürk'e adanmış şiir ve yazıların okunduğu bu anma toplantısından sonra Atatürk teması Kosovalı Türk çağdaş şairleri arasında daha sık ele alınmaya başlanır. Kosova Türk çağdaş edebi yaratıcılığında *Nüsret Dişo Ülkü, Nimetullah Hafız, Hasan Mercan, İskender Muzbeg, Bayram İbrahim* gibi ilk kuşak yazarlarının bu cesur tutumunu, ikinci ve daha sonra yetişen genç kuşak yazarları da (*Altay Suroy, Agim Rifat Yeşeren, Zeynel Beksaç, Mürteza Büşra, Fikri Şişko, Osman Baymak, Mehmet Bütüç, Özcan Micalar, Taner Güçlütürk* gibi isimler nazımın ve nesirin değişik türlerindeki eserleriyle) izler. Hasan Mercan ve “*Şanlı Gezi*” adlı çocuk romanı, Kosova Türk çağdaş edebi yaratıcılığında bu konun nesir türünde öne çıkan temsilcisi ve örneğidir.

Atatürk ve Tito: Kosova Türk çağdaş edebi yaratıcılığında evrensel ve çağdaş temalarla birlikte tarih, toplum, millî kimlik, halk kurtuluş savaşı,

⁸Hafız, a.g.e., s. 94-95.

⁹Hafız, a.g.e., s. 96-98.

köy, devrim ve memleket temasıyla birlikte Tito ve Atatürk de bir arada ele alınan konular arasındadır.

Kosova Türk şairlerinin ister konu olarak ve ister de en çok sunu şiirler yazdıkları iki isim Yosip Broz Tito ve Mustafa Kemal Atatürk olur. Kosovalı Türk şairleri Tito'ya olduğu gibi aynı zamanda Atatürk'e de olan bağlılıklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Bu şiirler bir güldeste dolduracak nicelikte ve niteliktedir. Tito'ya duyulan sevgiyle birlikte Atatürk'ü de aynı konuma oturtan bu yazar zümresi, Atatürk'ten yola çıkarak, Rumeli coğrafyasında kalan Türk soylu toplulukların ana dillerinin güzelliğine, bu dili korumaya ve ulusal değerleri yaşatmaya da dikkati çekmişlerdir. İlk yıllarda Üsküp ve Priştine'de çıkan dergi ve gazetelerde Atatürk'e yazılan övgü dolu bu şiirlerde, Mustafa Kemal'e adı belirtilmeden, Hafız'ın da belirttiği gibi "O" şahıs zamiri ile hitap ettikleri görülmektedir. Bu şiirlerde Atatürk, istiklal savaşı ve bu savaşdaki rolü, bilhassa inkılapçı, reformcu yönüyle ön plana çıkmaktadır. Bu tür konulu şiirleri Atatürk'ün ölümüne derin üzüntü duyulan eserler izlemektedir.

Atatürk konusunu 1960 ve 70'li yıllardan sonra ele almaya başlayan Kosova'daki Türk edebiyat zümresi, memleketini, ülkesini, Tito'yu seven kalemlerdir. Ulusalçı, Türk milliyetçisi, vatansever bir Yugoslav, aynı zamanda anavatan olarak gördükleri, Türkiye'ye ve Atatürk'e bağlı kişiliklerdir. Toplumun millî kimlik ve ulusal değerlerini eserleriyle, etkinlikleriyle yaşattıkları inancıyla yürüttükleri Türkçe edebiyatı yaşatma mücadelesini kendilerine kutsal bir dava olarak bilirler. Bu milli bilinci, davayı ve edebi yaratıcılığı teşvik ettiği için yönetime-sisteme minnet duyar, Tito ve Atatürk'e bağlılıklarını her defasında dile getirirler. Çoğu defa da Tito ve Atatürk arasında ortak bir yan oluşturmaya çalışan bu yazarlar, eserlerinde her defasında Yunus Emre, Tito ve Atatürk gibi olmak istediklerini vurgularlar. Hepsi Yosip Broz Tito'ya ve Atatürk'e sunu şiirler yazarlar.¹⁰

Peki, Atatürk'le aynı konuma oturtulan Yosip Broz Tito kimdir? Neden Atatürk'le aynı konuma oturtulur? Tito, Kosovalı Türk yazarları için ne ifade eder?

¹⁰Taner Güçlütürk, **1951-2001 Yılları Arasında Kosova'da Türk Çağdaş Edebi Yaratıcılığı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Üsküp-Makedonya, 2011, s. 274.

Yugoslavya Cumhuriyetinin başkanı Yosip Broz Tito, Kosova-Makedonya Türkleri için çoğunlukla kendisine minnet duyulun ve sayesinde Türklüğü yaşatabilmenin özgürlüğünü ifade etmektedir. Örneğin, Zeynel Beksaç'ın “*Ve Biz Mutluysak*” şiirinde vurguladığı gibi:

“*gülümsüyor/ oynuyor/ koşuyorsa/ çocuklar/ hiç bitmiyorsa mutluluk türküleri ağızlarında/ ve biz mutluysak/ ben Türkçe konuşabiliyorsam/ o kendi/ herkes kendi dilinde konuşabiliyorsa/ katkımız özdeş oluyorsa bu yurda/ ve biz mutluysak/ elimiz dostça uzanyorsa/ evrence barış için/ tiksinti duyuyorsak/savaşa/ ölüme/ ve biz mutluysak/*

SANA BORÇLUYUZ” diye şükran ve minnet duyduğu kişi Tito'nun kendisidir.¹¹

Dolayısıyla bu zümre mensupları Atatürk'ü edebiyatlarına konu edebiliyorsa, üstadın deyimiyle Türkçe konuşabiliyorsa, Tito Yugoslavya'sının sunduğu olanak, imkân ve özgürlüğe paralel eşdeğerdedir. Tito'yu ele alırken, Atatürk'ü de şiirlerine konu etme imkânı bulurlar.

Yugoslavya devletinin gerçekleştirdiği devrimleri, devrimin faydaları, yurdun ve memleketin tabii, insani, kültürel zenginlik ve güzelliklerini tasvir eden panorama şiirler karalarken, resmi bayramların coşkusunu ve Tito'ya duyulan sevgiye paralel olarak Atatürk'e duyulan bağlılığı da sergilerler. Bu şiirlerde ülkenin gerçekleştirdiği devrimlerinden yola çıkarak, memleketin doğa güzelliklerine, insanların kardeş ve birliğine hayranlık duyulmuş, sevgi beslenmiştir. Çünkü benzeri devrimleri Türkiye'de Atatürk de gerçekleştirmiştir.¹²

Atatürk ve Millî Kimlik: Kosova Arnavut ve Sırp şiirinde iki yüz yıl öncesine dayanan millî kimlik olgusu ya da milliyetçilik kavramı, Kosova Türk şiirinde gecikmeli olarak ortaya çıkmıştır. Bilhassa Osmanlının Balkan topraklarından çekilmesi sırasında yaratılan halk edebi verimlerinde, daha sonra çağdaş edebi yaratıcılığa geçildiği yıllarda her iki topluluğun edebiyatında yeni bir millî kimlik ve milliyetçilik anlayışı aşılana

¹¹Güçlütürk, a.g.e., s. 215.

¹²Güçlütürk, a.g.e., s. 273.

çalışılmıştır. Kosova Türk şiirinde 70'li yılların ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlayan ve ilk olarak çocuk şiirlerine yansıyan Türk millî kimlik olgusu, Türk dili, Türk Bayrağı sevdasıyla birlikte Atatürk'ün de millî konu ve motifler arasında yer aldığını görüyoruz.¹³ Öyle ki Kosova Türk Çağdaş edebiyatında millî duyguların belli başlı motifleri de *ay yıldızlı bayrak*, *Türkçe*, *Türkiye* ve *Atatürk*'tür.

Nusret Dişo Ülkü'yle başlayan bu millî duruş, *Hasan Mercan*, *Nimetullah Hafız*, *İskender Muzbeg*, *Bayram İbrahim*, *Altay Suroy*, *Zeynel Beksaç*, *Mehmet Bütüç*, *Özcan Micalar*, *Şecaeettin Koka*'nın eserleriyle devam etmiştir. Edebi eserlerindeki Atatürk ve ay yıldızlı motiflerini toplumu millî bilinçlendirme aracı olarak kullanmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kosovalı Türk şairleri Atatürk'ün ölüm yıldönümlerinde, onun ulu, kahraman kişiliğini yüceltmiş, aziz hatırasına, devrimlerine ve kurduğu modern Türkiye Cumhuriyetine duydukları sevgi, övgü ve saygılarını dile getirmişlerdir. Bu yıl dönümlerdeki şiirlerde Nimetullah Hafız, Nusret Dişo Ülkü, Hasan Mercan, İsmet Jable, Mürteza Büşra, Altay Suroy, Arif Bozacı, İskender Muzbeg, Bayram İbrahim Rugovalı, Bahise Potok ve Osman Baymak'ın şiirlerinde inkılapçı, reformcu Atatürk'e karşı büyük bir sevgi duyulmaktadır. Bu önderi örnek alan Agim Rifat Yeşeren gibi şairler Atatürk gibi olma arzusunu ve özentisini dile getirmişlerdir. Daha sonraki yıllarda Zeynel Beksaç, Süleyman Brina, Mehmet Bütüç, Fahri Mermer, Vahit Ergin, Rezzan Zborça, Taner Güçlütürk, Merve-Dilek Jılta, Şükrü Mazrek de Atatürk'e şiirler yazmışlardır.¹⁴ Bu şiirler arasında Hasan Mercan'ın "*Merhaba Atatürk*", İskender Muzbeg'in "*Kimi Kere*", Nimetullah Hafız'ın "*Mustafa Kemal'in Doru Atı*" ve Nusret Dişo Ülkü'nün "*Ağıt*" adlı şiirleri Kosova Türk çağdaş edebi yaratıcılığında Atatürk konusu üzerine yazılmış klasikleşmeye aday estetik şiirlerdir.¹⁵

Tito'nun bir deyimiyle birlikte kendisi için barışı ifade eden Hasan Mercan, "*Merhaba Atatürk*" şiirinde Atatürk gurur kaynağıdır:

¹³Güçlütürk, a.g.e., s. 277-278.

¹⁴Serbest nazım ölçüsü ve hece vezniyle yazılan bu şiirlerde, bazen yer yer dil hataları, dil hatalarıyla birlikte anlam kaymaları bu şiirlerin estetiğine gölge düşürmüştür. Nazım birimi dörtlükler üzerine de kurulu bu şiirlerde üslupta sık sık tasvire başvurulmuştur.

¹⁵Güçlütürk, a.g.e., s. 279-281.

“Atatürk Çağdaş Türkiye’nin kurucusudur”... TİTO

*Dedim sözlüklere bulun bana kelime
Dünya dilleri sinsin benim ana ülkeme
Barış havası esin esin girsin gönlüme*

*Dedim şiirlere bulun bana bir yürek
Dünya illeri gelsin soframa gülerек
Barış yasası cisim cisim olsun severек
Çarpsın yürek desin ki:
Merhaba Atatürk Desin:
Ölümü yaşamaya devreden Baba
Atatürk*

*Dedim kişilere bulun bana bir yaşam
Dünya sevgileri gelsin ocağıma her akşam
Barış anası biçim biçim kuşam kuşam*

*Dedim ülkelere bulun bana bir şafak
Dünya yengileri dizilsin başak başak
Barış yuvası içim içim kuşak kuşak
Ansızın ve desin ki: Evlâdım
Atatürk Gururlansın desin ki:
Soyadım Atatürk¹⁶*

Bir diğer “Atatürk” şiirinde Mercan, Mustafa Kemal’i ak bir güvercine benzeter ve onun devrimleri sayesinde şanlı bir Cumhuriyetin doğduğunu vurgular:

*Bir güvercinsin ak, hiç bitmeyecek uçuşu göğümüzde,
Her gün daha çoksun özlemleri barışın ülküsüyle,
Ağaçlara uzar süreceği sevgin ve yenilenir soluğumuzla,*

¹⁶Nimetullah Hafız, **Yugoslavya Türk Şiirinde Atatürk**, Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 43.

Tüm gözler senin ışığına dönük – On Kasımlar...

*Işıldar resmin dünyanın barış aynasında,
Sen büyürken tel tel saçlarımızla,
Gözlerimizde hergün büyük Atatürkçü ağaçlar...*

*Mavi dağlar sığınrken usuna,
Bakışlarının ufkunda güneşler doğardı hep,
Dal verecek ağaçlara uzanan elindi ulusuna,
Devriminin güneşinden doğdu o şanlı Cumhuriyet...*

İskender Muzbeg, “*Kimi Kere*” şiirinde Atatürk’ü görmeden dahi onun yokluğuna hüznün duyduklarını, gözyaşı döküp ona sevgi beslediklerini ifade eder:

*Ata ’ya sunulmuştur
Kimi kere
Sezme yetisi insanın
Tüm güçlülere savaş açar
Yok olur tepeler
İnsan bir şeyler sezer, bir şeyler için ağlar.
Görmeden sezmek
Görmeden ağlamak için için
Yitimleri, ölümleri kargımak...
Kimi kere
Bu göçen kuşlar da bana*

*Anlatur göçüşlerini
Sonra da kalan ışıklar parıldar
Aydınlık olur yollar
Işık kaplar her yeri
Görmeden sevmek
Görmeden ağlamak için için
Yitimleri, ölümleri kargımak...
Çok kere
Bir üzüntüdür gelir yellerle
Kasım ayında
Ve sonbaharlar çırılçıplak kalır
Yalınayak sevinçler
Dilim dilim azalır.*

*Küme küme üzüntü konukları oluruz
Bakışlarımız çıkar mavi gözlerden
Bakışlarımız dalar mavi gözlere
Görmeden sezeriz, severiz, sayarız
Görmeden ağlarız için için
Yitimleri, ölümleri kargışlarız*

Altay Suroy'un şiirlerinde Atatürk, ölümünden sonra ülkesine çöken hüznle dağ taşların gözyaşı döktüğü dile getirilir. Arif Bozacı ise şiirlerinde Atatürk'ü Hasan Mercan gibi beyaz bir güvercine benzetir:

*Bir güvercinsin ak, hiç bitmeyecek uçuşu göğümüzde
Her gün daha çoksun özlemleri barış ülkesiyle
Ağaçlarca uzar sürecektir sevgin ve yenilenir soluğumuzla
Tüm gözler senin ışığına dönük – On Kasımlar.¹⁷*

Lirik duygular ve pastoral dizeler arasında Atatürk’e şiirlerinde yücelten Bozaci, Ata’yı aydınlıklar ülkesi olarak nitelendirir:

*Aydınlıklar ülkemiz
Atam
Ellerim ellerinle buluştu aydınlıkta.¹⁸*

Bayram İbrahim (Rugovalı), küçük kızı Ergüneş’in mektupla gelen posta pullarındaki Atatürk’ün resmini öperek, Ata özlemini giderdiğini belirtir. “*Anıt Kabrin’de Atatürk’ü Anımsayarak*” adlı şiirinde İbrahim, Atatürk’ün hatıralarında dönemin izlerini bulur:

*Atatürk’ün Anıt Kabrin’de
Mavi bir gün büyümüş
Atatürk’ün andaçlarına bakarken
Uçuyor eski güvercinler
Gözlerinde savaş yengileri
Ve barış umutları
Atatürk’ün savaş defterlerinde
İstila, insanın insanı sömürmesi,*

¹⁷Hafız, a.g.e., s. 21.

¹⁸Hafız, a.g.e., s. 25.

*Ve insanın özgürlüğüne
 Boyunduruk vurmalar
 Yok olmuş yüzleri istilacıların
 Uzak bir ülkede de barışkan kuşlar
 Şakıyorlar
 Atatürk'ü anımsayarak¹⁹*

Bu büyük Türk önderi ve liderinin anılarından istilaya, insanın insanı sömürmesine, özgürlüğüne el koymak isteyenlerin yüzleri ve izlerinin yok olmaya yüz tuttuğu ve barış kuşlarının Atatürk'ü anımsayarak şakırdadığı okunur. Bahise Potok ve İsmet Jable, 10 Kasımlarda herkesin yas ve hüznü soyunduğunu, Mürteza Büşra ise mısralarında Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyetini nasıl inşa ettiğini şöyle şiirleştirir:

*Ulusun onuru içinde
 Kanla büyüyen Cumhuriyetini
 Ulusun parlak göksünde
 Demokrasi simgesiyle kurdu Atatürk...²⁰*

Atatürk'ün ulusuna Türkiye Cumhuriyetini kurarak en büyük armağanı bahsettiğini ifade eden Nimetullah Hafız, şiirlerinde okuyucusuna böyle bir öndere sahip olmanın mutluluğunu yaşatır. Hafız, şiirlerinde Atatürk'ün atını ise şöyle tasvir eder:

*Doru bir at
 Koşardı dağbaşlarında*

¹⁹Bayram İbrahim, **Taşçesmesi**, Tan Yayınları, Prishtine, 1991, s. 95.

²⁰İbrahim, **a.g.e.**, s. 55.

*Düzlükleri, tepeleri aşardı
Mustafa Kemal'in doru atı
Delicesine coşardı.²¹*

Nüsret Dişo Ülkü, “Ağıt” adlı şiirinde Mustafa Kemal Atatürk’ün portresini şöyle çizer:

*Yalnız gökler mavi değil, gözlerin de maviydi,
Yalnız orman güz değil, kaşların da güzdü,
Masmavi göklerde bir güneş pırl pırlıydı,
Güz ormanlarda bir anaceylan için için ağlardı.²²*

Osman Baymak’ın eserlerinde Atatürk, 10 Kasım ve onun ebediyete intikal ettiği hüzünlü sonbahar panoramasıyla birlikte ölümsüzleşir. Altay Suroy ise Atatürk’ü şiirlerinde şu şekilde yaşatır:

*“İçin için, kesik kesik, ağlar da ağlar
Nasıl her damarlarımdan geçen kan
Deli deli atar... Ve
Denizleri, dağları, ovaları, nehirleri ağlatan Ata’ya
Anıt-Kabir’de göklerin yağmuru gözlerimden yağar”²³*

Dizelerinde sürekli Tito’nun doğduğu yerde doğmanın, onun yaşadığı çağda yaşamının insanın en güzel bahtı olarak nitelendiren, *Agim Rifat*

²¹İbrahim, a.g.e., s. 61.

²²İbrahim, a.g.e., s. 65.

²³**Doğru Yol Dergisi**, S 11, Prizren, 1980, s. 5.

Yeşeren, Tito, Atatürk ve Yunus Emre olmak istemiştir. Bir diğer şiirinde *Yeşeren*, Atatürk özlemini şöyle dile getirir:

*“say ki bahar geldi
iki de pul iki liralık
Atatürk yüzlerinde
ki liralara sığmaz Atatürk
say ki Atatürk geldi.”*²⁴

Zeynel Beksaç için Atatürk bir efsanedir:

*“O bir efsane şimdi
Mevsimlerce
Yıllarca
Kuşaklarca
Türk’ün atar damarı Ata
İnsanlığın son güneşi batıncaya dek
var olacak...”*²⁵

Mehmet Bütüç, Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı mücadelesiyle sembolleşen şehirleri dolaşarak Atatürk’le bütünleşir. Doğal güzelliklerden her birini Atatürk’te bulan Özcan Micalar ise, *“Mavi gözlerinden sevdim/ Doğaya sarıldım ve insanlığa sevildim/ Atam, atam, seninle...”* diye seslenir.

Çocuk şiirlerinde büyüyünce Atatürk gibi olmak istediğini vurgulayan Taner Güçlütürk, *“Türk evladı”* şiirinde *“...ben de konuşurum Ata’nın konuştuğu dili / ben de isterim “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh”, / olsun ki*

²⁴Agim Rifat Yeşeren, **Daha Güzel**, Birlik Yayınları, Üsküp, 1981, s. 78.

²⁵Zeynel Beksaç, **Çevren Dergisi**, S 1, Priştine, 1973, s. 29.

*Anadolu'dan çok uzaktayım/ kalbimden volkan fişkirir Ata'ya,/ Atatürk yoluna...*²⁶ diye haykırır.

Atatürk ve Çocuk Şiirleri: Kosova Türk şairlerinin çoğu, edebi yaratıcılığına çocuklara yönelik yazdıkları eserlerle adınılamışlardır. Çocuk şiirlerinde de devrimin yurda ve topluma faydaları, Tito ve Atatürk sevgisi, kurtuluş savaşında şehit düşen halk kahramanlarının mücadelesi, resmî bayramların coşkusu, özgürlük, egemenlik ülküsü, memleketin güzellikleriyle birlikte hem yurtta, hem de dünyada barış olgusunu çocuklara aşılamaşlardır. Öyle ki evrensel değerlerden yola çıkan Kosovalı Türk şairler, çocuk şiirlerine millî motifleri de katarak, eserleriyle çocukların millî bilincinin olgunlaşması ve geliştirilmesini amaçlamışlardır. Örneğin, kurtuluş savaşı ve mücadelesini, Tito ve özyönetim üzerine şiirler yazan *İskender Muzbeg*, “O” şiirinde Tito ve Atatürk arasında ortak bir yan oluşturmaya çalışmıştır.²⁷

Hasan Mercan, “*Şanlı Gezi*” ve “*Onur da Ağlar*” romanlarında, çocukların gezileriyle Atatürk ve onun yaşamını, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Atatürk'ün fikir, ilke ve inkılaplarını ön plana çıkarmıştır. Bu eserlerde, çocukların Atatürk'e duydukları sevgi ve bağlılık, memleketlerinde Tito'ya duyulan bağlılıkla eş değer düzeydedir.

²⁶Taner Güçlütürk, “*Türk evladı*”, yayınlanmamış şiir kitabı derlemeleri dosyasından.

²⁷Taner Güçlütürk, **1951-2001 Yılları Arasında Kosova'da Türk Çağdaş Edebi Yaratıcılığı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Üsküp-Makedonya, 2011, s. 274.

SONUÇ

Kosova Türk çağdaş edebiyatında, Kosovalı Türk yazarlarının birçoğu mutlaka Atatürk konusuna yer vermiş veya en azından Atatürk'e yönelik yazılmış bir şiir eser olarak bırakmışlardır. Bir ideolojiyi empoze etmekten ziyade, millî değerleri yaşatmak ve çağdaş Türkiye Cumhuriyetinin kurucusuna duyulan bağlılığı, hayranlığı dile getiren bu sunu şiirlerinin, Kosova Türklerinin millî bilincinin gelişmesindeki katkısı önemlidir. Atatürk'ün verdiği kurtuluş savaşı mücadelesini ve devrimlerini, ülkelerindeki Yugoslav lider Tito'nun mücadelesiyle ve devrimleriyle ortak bir yan oluşturmaya, aynı konuma oturtmaya çalışmışlardır. Kosova'da yaşayan Türklük ve Türkçe için her iki lidere minnet duyan Kosovalı Türk yazar zümresi, onun portresini, kişiliğini estetik ve şiirsel bir biçimde çizmişlerdir. Atatürk'e yönelik yazılan eserlerin bir antoloji dolduracak nitelikte olması, Mustafa Kemal Atatürk, onun kişiliği, devrimleri ve kurduğu modern Türkiye Cumhuriyeti'nin Kosova toplumunda ve Kosova'daki edebi sanat yaratıcılığında geniş yankılar uyandırdığı vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

ENGÜLLÜ, Avni, **Yugoslavya Türk Halkı Şiirinde Atatürk Konusuna Bir Bakış**, Sesler Dergisi, S 230, XI, 1988.

ENGÜLLÜ, Suat-İSEN, Mustafa, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 7- Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

BAYMAK, Ethem, **Tuna Akar Serin Serin**, Bay Yayınları, Prizren, 1999.

BÜTÜÇ, Mehmet, **Düşsel Senfoni, Şiirler**, Dost Yayınları, Prizren, 1996.

BÜTÜÇ, Mehmet, **Anılarımın Yansımaları**, Tan Yayınları, Priştine, 1996.

GÜÇLÜTÜRK, Taner, “Hasan Mercan ve Edebiyatı”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Priştine, 2008.

GÜÇLÜTÜRK, Taner, “1951-2001 Yılları Arasında Kosova’da Türk Çağdaş Edebi Yaratıcılığı”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Üsküp, 2011.

HAFİZ, Nimetullah, **Yugoslavya Türk Şiirinde Atatürk**, Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

HAFİZ, Nimetullah, **Yugoslavya Türk Çağdaş Edebiyatı Antolojisi**, C 1, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

HOCA, Fadil, “Makedonya Türk Şiirinde Atatürk Kavramı”, **BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi**, S 14, Prizren-Kosova.

İBRAHİM, Bayram, **Gün Çiçeği**, Sevinç Yayınları, Üsküp, 1969.

İBRAHİM, Bayram, **Taş Çeşmesi**, Tan Yayınları, Priştine, 1991.

KAYA, Fahri, **Yugoslavya Türk Hikâyesi Antolojisi**, Birlik Yayınları, Üsküp, 1990.

KAPLAN, Mehmet, **Atatürk Şiirleri Antolojisi**, Ankara, 1990.

KARAKAN, Hüseyin, **Atatürk Şiirleri Antolojisi**, Kültür Kitabevi, İstanbul, 1965.

MERCAN, Hasan, “Savaş Sonrası Yugoslavya Çağdaş Türk Şiirinde Atatürk Sevgisi ve Etkisi”, **I. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

MUZBEG, İskender, **Kaynak**, Sevinç Yayınları, Üsküp, 1969.

MUZBEG, İskender, **Gerçek**, Birlik Yayınları, Üsküp, 1983.

SUROY, Receptoğlu, Altay, **Canlı Kitabeyiz Kosova’da**, Türk Yazarlar Derneği Yayınları, Prizren, 2004.

TUNALIGİL, Cemali, **Sessizliğin Sesleri**, Yeni Dönem Yayınları, Prizren, 2003.

YEŞEREN, Agim Rifat, **Daha Güzel**, Birlik Yayınları, Üsküp, 1981.

YENİSOY SÜLEYMANOĞLU, Hayriye, “Balkan Türkleri Edebiyatında Atatürk Şiirleri”, <http://turkoloji.cu.edu.tr> (erişim tarihi 14 Ağustos 2011).

BAĞIMSIZLIK SONRASI KAZAKİSTANI'NDA ATATÜRK İMAJI

Elmira ÖMÜRZAKKIZI ZULPIHAROVA *

ÖZET

Tebliğimizde bağımsız Kazakistan'da Atatürk'ün tanınmasını sağlayan uygulamalar ile bunların sonuçları konusunda yirmi yıllık bağımsızlık döneminin bir değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmaktadır. Bu maksatla Kazakistan'daki çeşitli kuruluşların yirmi yıllık faaliyeti taranarak Atatürk imajının ortaya çıkması ile ilgili bilgiler derlenecektir. Akademik ve popüler yayınlar başlıca kaynak grubunu oluşturacaktır. Yapılacak çalışma sonucunda Atatürk imajının Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası döneminde geniş bir çevrede bilinir hale geldiğinin görülmesi beklenmektedir.

Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye ile ilişkileri gelişmeye başlamış, her alanda işbirliği imkânları aranmıştır. Eğitim alanında işbirliği imkânlarının ortaya çıkması ile 1993 yılında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi kurulmuş, bunu Kazak-Türk liselerinin kurulması takip etmiştir. 1996 yılında da Türkiyeli iş adamı ve eğitimcileri tarafından Almatı'da Süleyman Demirel Üniversitesi kurulmuştur.

İki ülkenin Milli Eğitim Bakanlıklarının ve akademik kuruluşlarının işbirliği ile ortak çalışmalar yapılmış, ortak Türk tarihi yazılması konusunda bağımsız Türk devletleri tarihçileri ile Türkiyeli tarihçiler bir araya gelerek konuyu görüşmüşlerdir. Üniversiteler ve diğer akademik kuruluşların toplantıları da iki ülke ilim adamlarının tanışmaları ve ortak çalışmalara yönelmeleri konusunda imkân sağlamıştır. Bunun etkili örneklerinden birisi de Atatürk Araştırma Merkezi'nin Ahmet Yesevi Üniversitesi ile birlikte düzenlediği Atatürk Kongresi'dir. Bu kongreye çeşitli ülkelerden katılan yüzün üzerinde ilim adamı Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi hakkında çeşitli bildirimler sunma ve kendi aralarında tartışma imkânı bulmuşlardır.

Türk üniversitelerinde öğrenim gören Kazak öğrencilerin Kazakistan'a döndüklerinde Atatürk hakkında çevrelerindeki kişilere bilgi vermeleri de bir diğer

* Doç. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi, elmira10.72@mail.ru.

faktördür. Bilhassa tarih alanında Türkiye'de eğitim göyerek Kazakistan'daki çeşitli eğitim kuruluşlarında öğretmen ve öğretim üyesi olarak görev yapanların bu konuda etkisi büyük olmaktadır.

Bütün bu çalışmalar neticesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk Kazakistan'da tanınmaya başlamıştır. Atatürk'ün modern Türkiye'nin oluşmasındaki rolünü dikkate alan Kazaklar onun fikirlerini merak etmeye başlamışlar ve Atatürk akademik çalışmalara da konu olmaya başlamıştır.

Kazak halkı da Atatürk'ü tanımaya başlamıştır. Kentav'da Atatürk Lisesi'nin kurulması, Astana'da Atatürk heykelinin yapılması, Türkistan'da bir caddeye Atatürk adının verilmesi gibi uygulamalar Atatürk'ün daha geniş kitlelerce tanınmasına yardımcı olmuştur. Ahmet Yesevi Üniversitesinde verilen Atatürk Prensipleri dersini okuyan binlerce Kazak öğrenci de Atatürk'ün Kazakistan'da tanınmasına yardımcı olmaktadır. Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in çeşitli konuşmalarında Atatürk'ten bahsetmesi de bu konuda bir diğer örnektir.

Kazakistan ilmî dergileri ve gazetelerinde Atatürk konusu da yer almaya başlamıştır. *Anız Adam* isimli aylık popüler dergi 2012 yılında çıkan 32. sayısını Atatürk'e ayırmıştır. Bu sayıda Atatürk hakkında çeşitli makaleler ve mülakatlar yer almıştır.

ATATURK'S IMAGE IN KAZAKHISTAN AFTER ITS INDEPENDENCE

ABSTRACT

The practices for Atatürk's recognition in Kazakhstan and its results in the process of this recognition during the last twenty years have been aimed in the paper. To reach this aim, the studies of the Kazakh organisations in the last twenty years will be handled and the new knowledge that is acquired will be compiled. Academic and popular documents will be the source of the study. As a result of this study, it is hoped that Atatürk will be known much better in today's Kazakhstan after the independence of this nation.

After the declaration of independence in this country, the mutual relations have improved a lot in every field. The International Hodja Ahmad Yassawi University was established in 1993 in addition to the Turkish high schools. In 1996, Süleyman Demirel University was established by the businessmen.

Common studies have been carried out between the ministries of education of the two countries. The Turkish and Kazakh historians came together and decided to write a book on the history of the Turks.

The meetings held among the academic personnel of the two countries have provided a chance for the acquaintance of the men of science. A good example of this is the Atatürk Congress which was organised between the Secretariat of Atatürk Research and Education Centre and the Hodja Ahmad Yassawi University. More than hundred academics joined this congress and put forward their assertions on Atatürk and the History of Turkish Republic. Another factor is that the Kazakh students will inform their countrymen when they go back to their countries. Especially the teachers and lecturers who work in Kazakh schools will be influential in this respect.

As a result of all these studies, Atatürk has come to be known much more than usual in Kazakhstan. The Kazakhs really wonder about the role of Atatürk in the formation of the Republic of Turkey. It is for this reason that Atatürk has been the source of many studies in Kazakhstan.

Even the Kazakh people have gotten acquainted with Atatürk. The establishment of Atatürk High School in Kentav, the erection of a statue in the name of Atatürk, and the naming of a street in Turkmenistan are good examples. The courses on Atatürk's basic principles in the Ahmad Yassawi University have made Atatürk more popular among the students of this university.

Another example is that Kazakh president Nursultan Nazarbayev frequently refers to Atatürk in his speeches. Kazakh scientific journals and newspapers write a lot about Atatürk. The popular journal entitled *Anız Adam* dedicated its 32nd issue to Atatürk in 2012.

GİRİŞ

Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye ile ilişkileri gelişmeye başlamış, iki ülke arasında her alanda işbirliği imkânları aranmıştır. Eğitim alanında işbirliği imkânlarının ortaya çıkması ile 1993 yılında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi kurulmuş, bunu Kazak-Türk liselerinin kurulması takip etmiştir. 1996 yılında da Türkiyeli iş adamı ve eğitimcileri tarafından Almatı'da Süleyman Demirel Üniversitesi kurulmuştur.

Kazakistan'da Fethullah Gülen'in teşviki ile kurulan Türk okullarında Türkçe öğretilmesinin yanında Atatürk hakkında bilgi verilmesi de bu ülkede Atatürk imajının oluşmasında katkı sağlamaktadır. Her okulda Nazarbayev ve Atatürk köşesinin bulunması bu okullarda okuyan öğrencilerin bu iki lideri tanınmasında etkili olmuş olmalıdır (Akyol, 2009). Benzer şekilde Prof. Dr. Turan Yazgan'ın başkanlığını yaptığı Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından Kazakistan'ın Kızılorda, Kentav gibi şehirlerinde kurulan liselerin rolünden de bahsedilebilir. Kentav'da kurulan lisenin adının Türk Dünyası Kentav Atatürk Lisesi olması da Atatürk'ün tanınmasına bir katkı sağlamış olmalıdır. (Yazgan, 2002: 39) Türkistan şehrinin en büyük orta dereceli okulu olan Muhtar Avezov Mektebi'nin adı da 1999 yılında Atatürk Mektebi olarak değiştirilmiş ve bu okula bir Atatürk büstü konmuştur.

Üniversiteler ve diğer akademik kuruluşların toplantıları da iki ülke ilim adamlarının tanışmaları ve ortak çalışmalara yönelmeleri konusunda imkân sağlamıştır. Bunun etkili örneklerinden birisi de Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi'nin Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ile birlikte 1999 yılında düzenlediği **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi**'dir. Kongre Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in himayelerinde 25-29 Ekim 1999 tarihleri arasında Kazakistan'ın Türkistan şehrinde gerçekleşmiştir. Türkiye'den devlet bakanları Prof. Dr. Abdülhaluk Çay ve Prof. Dr. Ramazan Mirzaoğlu'nun da katıldığı kongreye, 19 ülkeden 120 bilim adamı bildiri ile Kazakistan ve çevre ülkelerden 45 bilim ve siyaset adamı tartışmacı olarak katılmışlardır. Kongreyi Kazakistan ve Türk dünyasından öğrenim için Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'ne gelen öğrenciler de takip etmiş, Atatürk hakkında çeşitli ülkelerden gelen bilim adamlarının Atatürk

ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi hakkında bildirimlerini dinleme imkânını bulmuşlardır. (İnce, 1999)

Kongrede bir protokol konuşması yapan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Murat Jirinov'un konuşmasında Atatürk'ten "Kutlu Türkistan'da Ulu babanız Atatürk" diye bahsetmesi (Kalafat, 1999) Kazakistan'da Atatürk'ün tanınması ve tanıtılmasında yolunda değişikliğe bir işaret olarak yorumlanabilir.

Nursultan Nazarbayev'e ithaf edilen bir konferansta bir konuşma yapan Kazakistan Anayasa Mahkemesi Başkanı İgor Rogov Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk, Fransa'da Charles de Gaulle, Rusya'da I. Petro gibi karizmatik kişilerin milletleri için yaşayarak tarihte yer aldıklarını söylemiş, Kazakistan için Nursultan Nazarbayev'in de böyle bir kişi olduğunu belirtmiştir. (Gülşad, 2013)

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanı Bakıtjan Jumagulav 29 Kasım 2012 yılında Astana'da düzenlenen "Yeni Dünyadaki Yeni Kazakistan" başlıklı Uluslararası Nazarbayev konferansında Nazarbayev'i dünya tarihine yön veren kişilerden birisi olarak tanıtmıştır. Ona göre bu özellikte diğer bazı kişiler George Washington, Mahatma Gandi, Nelson Mandela, Mustafa Kemal Atatürk ve Mahatmir Muhammed'dir. (Jumagulov, 2012)

Kazakistan'ın bağımsızlığının 20. Yılı münasebetiyle Astana'da düzenlenen "Türk Halkının Büyük İnsanı: Atatürk" başlıklı toplantıda da Atatürk çeşitli yönleri ile tanıtılmıştır. Bu toplantıda Atatürk için şu görüşler ileri sürülmüştür: "Türkiye devletinin ilk cumhurbaşkanı, devletin temelini atan Mustafa Kemal sadece kendi devleti ve halkının değil, bütün Türk dünyasının evlatlarından biridir. Bütün hayatını millet geleceğine sarf ederek yaşamıştır. Dost Türk devletlerinin bir olarak yaşaması için güç sarf etmiştir. Kazakistan'ın Türk dünyasında önemli bir yeri vardır. Zamanında Atatürk nasıl bir lider olarak çalışmışsa, şimdi de Nursultan Nazarbayev bu işe devam etmektedir. Devletimiz de Türk devletleri arasında barışı, dostluğu, huzuru gerçekleştirmek için çalışmaktadır." (Kazakistan, 2011)

Kazakistan'da düzenlenen bu ve benzeri ilmi ve siyasi toplantıların bu ülkede Atatürk'ün tanınmasında etkili bir rol oynadığı düşünülebilir.

Türk üniversitelerinde öğrenim gören Kazak öğrencilerin Kazakistan'a döndüklerinde Atatürk hakkında çevrelerindeki kişilere bilgi vermeleri de bir diğer faktör olabilir. Bilhassa tarih alanında Türkiye'de eğitim görek Kazakistan'daki çeşitli eğitim kuruluşlarında öğretmen ve öğretim üyesi olarak görev yapanların bu konuda etkisi büyük olmaktadır.

Bütün bu çalışmalar neticesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk Kazakistan'da geniş ölçüde tanınmaya başlamıştır. Atatürk'ün modern Türkiye'nin oluşmasındaki rolünü dikkate alan Kazaklar onun fikirlerini merak etmeye başlamışlar ve Atatürk akademik çalışmalara da konu olmaya başlamıştır.

Bağımsızlık döneminde Kazak halkı da Atatürk'ü tanımaya başlamıştır. Kentav'da Atatürk Lisesi'nin kurulması, Astana'da Atatürk heykelinin yapılması, Astana'da ve Türkistan'da birer caddeye Atatürk adının verilmesi gibi uygulamalar Atatürk'ün daha geniş kitlelerce tanınmasına yardımcı olmuştur. Ahmet Yesevi Üniversitesinde verilen Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi dersini okuyan binlerce Kazak öğrenci de Atatürk'ün Kazakistan'da tanınmasına yardımcı olmaktadır.

Kazakistan devletinin kurucu cumhurbaşkanı ve en etkili siyaset adamı olan Nazarbayev'in çeşitli konuşmalarında Atatürk hakkında övücü sözler söylemesi hiç şüphesiz Kazakistan'da Atatürk hakkında olumlu bir imajın oluşmasında önemli bir faktör olmuştur. Kazakistan'daki iktidar partisi Nur Vatan Demokratik Halk Partisi eski başkan yardımcısı Darhan Kaletayev'in açıklamalarına göre Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev kendisine Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ü örnek almaktadır. Kazakistan dış politikasında Türkiye'nin yerinin ayrı olduğunu vurgulayan Kaletayev, Atatürk ve Nazarbayev arasındaki farkı da "Atatürk Türk halkının kaderini değiştiren reformu yaparken, özgür halkı temsil ediyordu. Hâlbuki Nursultan Nazarbayev bir buçuk asırlık kolonize edilmiş, Sovyet sisteminden yorulmuş, ezilmiş ve millî değerleri ve devlet bilincini kaybetmeye başlayan halkı toplayarak yön verendir, her şeye yeniden başlayandır" diye açıklamıştır.

Nazarbayev'i Atatürk'ün fikirlerinin takipçisi olarak gören Kaletayev onun Türk Dünyasına yönelik çalışmalarının olduğunu belirterek "2009 yılında Nahçıvan'da gerçekleşen Türk Devletleri Cumhurbaşkanları Buluşması'nda Nazarbayev, Türk birliğini etkinleştirmek adına yeni bir

inisiyatif olarak Türk Birliği'nin kurumsallaştırması fikrini ortaya attı. Bundan sonra Türk Devletleri Başkanları Konseyi, Türk Akademisi ve Türk Medya Platformu gibi kurumlar oluşturuldu. Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın sunduğu tüm fikirler hayata geçirildiğinde Türk Dünyasını yönlendirmenin belli bir sistemi olacaktır” diye bu konudaki görüşlerini açıklamıştır. (Eskitürk, 2012)

Kazakistan'da gerçekleştirdiği inşaat projeleri ile Astana ve Almatı'nın çehresinin değişimine katkıda bulunan Okan Holding Yönetim Kurulu Başkanı Bekir Okan da Nursultan Nazarbayev'in Atatürk'ü örnek aldığını ifade etmiştir. (Okan, 2013)

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, başkent Astana'da yaptırılan Atatürk heykelinin 7 Ekim 2009 tarihinde yapılan açılış töreninde yaptığı konuşmada, "Atatürk, Türk milletinin yetiştirdiği en büyük liderdir" demiş; Kazak ve Türk milletlerinin ortak tarihî ve kültürel değerlere sahip olduğunu belirterek, Türk devleti ile Kazakistan devleti arasında sıcak bir ilişki bulunduğunu, aynı şekilde Kazak ve Türk halklarının birbirine karşı büyük sevgi beslediğini söylemiştir.

Esil nehrinin kıyısına yaptırılan Atatürk heykelinin açılışına katılan Türkiye'nin Kazakistan Büyükelçisi Atilla Günay da Türk ve Kazak milletlerinin kardeşliğine dikkati çekerek, Atatürk'ün 1933 yılında dünyadaki dengelerin bir gün değişeceğini ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığına kavuşacağını, bu günlere Türkiye Cumhuriyeti'nin hazır olması gerektiğini söylediğini, Türkiye'yi yönetenlerin de bu vasiyete riayet ettiğini belirtmiştir. (Haber 7, 2009)

Ankara'da yapılan Nazarbayev heykeli Türk halkına bu devlet adamını tanıtmada nasıl rol oynamakta ise aynı şekilde Kazakistan'ın başkentinde yapılan Atatürk heykeli de bu ülkede Atatürk'ün tanınmasında rol oynamaktadır.

Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Türkiye'ye 21 Ekim 2009 tarihinde resmî bir ziyarette bulunan Nursultan Nazarbayev şerefine Çankaya Köşkü'nde verdiği yemekte Astana'da yapılan heykel konusuna da temas etmiş ve Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra Türkiye ile artan işbirliği sayesinde iki ülke arasında her alanda yakınlaşma yaşandığını büyük sevinçle gördüğünü dile getirerek, “Bu vesileyle Astana'da Atatürk Anıtı'nın Zat-ı Devletleri tarafından geçtiğimiz günlerde bizzat açılmasının ülkemizi

onurlandırdığını vurgulamak isterim. Bu anıtın Orta Asya'da benzeri yoktur. Türk halkı Kazakistan'ın ve Zat-ı Devletlerinin bu dostluk jestini hiçbir zaman unutmayacaktır” demiştir. (Gül, 2009)

Nursultan Nazarbayev'in küçük bir kasaba olan Astana'yı başkent yapmasında Atatürk'ten ilham aldığı da ifade edilmiştir. (Civaoğlu, 2009) Bağımsızlık dönemi Kazakistan dergileri ve gazetelerinde de Atatürk konusu yer almaya başlamıştır.

Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Enstitüsü Rektörü Onalbay Ayaşev yazdığı Lider başlıklı bir makalede Nazarbayev'i Atatürk'e benzetmekte ve şu görüşleri ileri sürmektedir: “O dönemde önümüzde yeni devlet, yeni yasa, yeni hayat yapma işi vardı. Bunun için yüksekokulu bitirip iyi bir işte hizmet etmek yeterli değildir. Kader halkımızın önüne gelen bağımsızlıkla birlikte milletin hayatını düşünen, milletin oğlu Nursultan Nazarbayev'i çıkardı. Tarih yeni devlete yeni devlet başkanını hazırladı. Bunun örneği Mustafa Kemal Atatürk'tür. Atatürk'ün kendi halkını aydınlık geleceğe davet ettiği gibi Nazarbayev de halkını medeniyete davet etti. Türkiye tecrübesine bir bakalım. Atatürk kendi önündeki devlet başkanlarının hatalarını göz önünden geçirerek, önce devlet ekonomisine önem verdi. Yeni Türkiye devletinin dünyada kendisine layık yer alması için önce devlet ekonomisini düzenlemeye önem verdi. Osmanlı Devleti dönemindeki Türkiye'nin borcu genç devleti zor durumda bıraktı. Mustafa Kemal Türkiye'yi Avrupa örneğine göre bir devlet yapmak amacıyla önce ekonomiye önem verdi. ... Böylece 1923 yılı şubat ayında İzmir'de İktisat Kongresi yapıldı.” (Ayaşev, 2013)

Dinmuhammed Ayazbekov da Devlet Dilini Geliştirme Enstitüsü'nün internet sitesinde yayımlanan “Kazaklara da Bir Atatürk Gerekir” başlıklı makalesinde Atatürk'ün fikirlerinin Kazaklara da ışık tutması gerektiğini savunmuştur. (Ayazbekov, 2012)

Bir internet gazetesinde yayımlanan Nazarbayev'in Türkçülüğü başlıklı bir yazıda Nazarbayev'in “Atatürk'ün dediği gibi zamanı gelince bütün Türkler birleşecekler. Onun için ben Türk kardeşlerimi selamlıyorum. Biz sizlerle dost ve kardeşiz. Altay ve Akdeniz arasında 200 milyon kardeş yaşıyoruz. Eğer biz birleşsek dünyada bir güç haline gelebiliriz.” sözlerine yer verilmiştir. (Nazarbayev, 2012)

Almatı'da yayımlanan *Anız Adam* isimli aylık popüler dergi 2012 yılında çıkan 32. sayısını Atatürk'e ayırmıştır. Bu sayıda Atatürk'ün biyografisi ve onun hakkında çeşitli makaleler ve mülakatlar yer almıştır. Bu dergide yayımlanan bir mülakatta Atatürk'ün dünya siyasetinin büyük adamları arasında yer almasını sağlayan başlıca özelliği, siyasi kararlarının değeri ve Türk âlemi ile ilgili çalışmaları hakkında sorular sorulmuştur. Bu sorulara cevap veren siyaset bilimcisi Dos Keşim, Kazakistan'ın Türkiye Büyükelçisi Janseyit Tüymebayev ve bilim adamı Murtaza Bulutay Mustafa Kemal Atatürk'ü çeşitli yönleri ile değerlendirmişlerdir. Dos Köşüm Atatürk'ü Türk dünyasının yenilenmesinin öncüsü olarak anlatmıştır. Tüymebayev de Atatürk'ü sadece kendi halkının ve devletinin değil, bütün Türk dünyasının evladı olarak tanıtmış, onun milliyetçiliğini vurgulamıştır. Murtaza Bulutay ise Atatürk'ün Türk birliği fikrine inandığını, çeşitli alanlarda inkılaplar yaptığını, dünyada fikirlerine önem verilen bir devlet adamı olduğunu, kendisi ölmüş olsa da fikirlerinin Türk dünyasına rehberlik etmeye devam ettiğini bildirmiştir. Ayrıca dergide bazı devlet ve fikir adamlarının Atatürk hakkındaki fikirlerine de yer verilmiştir. Bunlar Nursultan Nazarbayev, Mustafa Çokay, John Kennedy, Barack Obama ve Claude Farrère adlı Fransız yazardır. Nursultan Nazarbayev'in Atatürk hakkındaki görüşleri dergide şu şeklide yer almaktadır: "Mustafa Kemal Atatürk Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini atan, Türk halkının gelişmesi için devlet yönetmenin özel örneğini verebilen bir kişi olarak dünyaca tanınmıştır. Atatürk'ün fikirleri devlet ve toplum için onun önemini bugüne kadar göstermiştir. Mustafa Kemal Atatürk halkını çok seven ünlü bir kişi olarak aklımızda kaldı." Dergide Mustafa Çokay'ın Atatürk hakkında şu sözlerine de yer verilmiştir: "Türkiye bağımsızlığını kaybedip, Türkler halk olarak hürriyetini kaybetti. Atatürk Türkiye ve Türk halkını bundan kurtardı. (Anız Adam, 2012)

Almas Akılbek tarafından Nursultan Nazarbayev hakkında yazılan Prezident başlıklı kitabın bir bölümü Nursultan ve Atatürk, I. Petro ve De Gaulle başlığını taşımaktadır. (Akılbek, 2010)

Kazakistan'da Atatürk imajının hangi vasıtalarla ve nasıl oluştuğunu görmek için Astana, Almatı, Jetisay, Kentav ve Türkistan şehirlerindeki 380 lise ve üniversite öğrencisi ve öğretim elemanı ile yaptığımız bir anket çalışmasının sonuçları şu şekildedir:

Mustafa Kemal Atatürk adını ilk defa nerede gördünüz sorusuna ankete cevap verenlerin % 62'si ders kitabında, % 23'ü televizyonda karşılığını vermişlerdir. Kazakistan'da orta öğretimde okutulan Dünya Tarihi ders kitaplarında Atatürk hakkında verilen bilginin bu sonucu doğurduğu anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal adı ilk duyduğunuzda sizde nasıl bir izlenim bıraktı sorusuna verilen cevapların % 78'i olumlu, % 13'si ise tarafsız şeklindedir. Bu soruya sadece iki kişi olumsuz cevabını vermiştir. M. Kemal Atatürk hakkında bugünkü görüşünüz nasıldır sorusuna verilen cevapların % 82'si olumlu, % 15'i tarafsız ve % 3'i olumsuz şeklindedir. Bu sonuç ankete katılanların hemen hemen tamamının Atatürk hakkında ilk edindikleri kanaati koruduklarını göstermektedir. M. Kemal Atatürk hakkında bugünkü kanaatinizin oluşması hangi bilgi kaynaklarına bağlıdır sorusuna verilen cevaplar: % 73 ders kitapları, % 11 internet, % 8 gazeteler ve dergiler, % 4 televizyon ve % 3 diğer tarih kitapları şeklindedir. Bu da ders kitaplarında verilen bilgilerin kalıcı olduğunu göstermektedir. Sizce M. Kemal Atatürk'ün hangi özelliği ön plandadır sorusuna ankete katılanların % 63'ü devlet adamı, % 20'si diplomat ve % 17'si asker cevabını vermişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk'ü tarihteki hangi kişiye benzetiyorsunuz sorusuna ise ankete katılanların % 64'ü Nursultan Nazarbayev, % 10'u Mahatma Gandhi, % 9'u Abılay Han, % 4'ü George Washington, % 3'ü Lenin, % 2'si Muhtar Avezov, % 2'si Mağjan Jumabay, % 1'i I. Petro cevabını vermiş, % 5'i ise Atatürk'ün tarihteki hiçbir kişiye benzemediği görüşünü bildirmiştir.

Bu anketin sonucunu genel olarak değerlendirirsek Kazakistan'da Atatürk imajının lise çağında okutulan tarih kitapları ile oluşmaya başladığı, bu imajın gazete, televizyon ve internet gibi bilgi kaynakları ile beslendiği sonucuna varabiliriz. Kazakistan'daki çeşitli kuruluşların Atatürk hakkında çalışmalarının sonuçları bahsettiğimiz bu bilgi kaynakları kanalı ile yayılmıştır. Anket çalışması Kazakistan'da Atatürk'ün olumlu bir tarihi kişilik olarak tanındığını ortaya koymuştur. Bu sonuç Kazakistan ders kitaplarında verilen bilginin daha sonra çeşitli vasıtalarla pekiştirildiğini göstermektedir. Kazakistan'da Atatürk'ün tanınmasında birinci derecede ders kitaplarının rol oynadığı anlaşılmaktadır. Kazakistan'da üniversite öğrencilerinin bilgi seviyelerini değerlendirmek için Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından yapılan imtihana hazırlık kitabında da Türk Millî

Mücadelesi ile Atatürk ve reformları hakkında sorular bulunmaktadır. (İslambek, 2012: 363)

Liselerde 9. sınıfta okutulan *Şimdiki Dünya Tarihi* kitabında Türkiye başlığı altında yedi sayfada 1945 yılına kadar olan dönem hakkında verilen bilgi şöyle özetlenebilir:

“Savaşta kaybeden Türkiye topraklarına İtilaf Devletleri bloğunun askerleri sokularak önemli bölgeler işgale uğradı. İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan askerlerinin işgal ettiği bölgelerde yerli halk zulme uğradı. İngiltere ile Fransa filoları İstanbul ve Çanakkale boğazlarını ve Batı Anadolu bölgesini işgal etti... Millî Mücadele Türk milletinin yoğun olarak yaşadığı bölge olan Anadolu yarımadasında başlamıştır... 1918-1923 yılları arasında Millî Mücadele'nin başında “Hukuk cemiyetleri” olarak bilinen burjuva-yurtseverler cemiyeti bulunmuştur... Dağmık cemiyetleri bir araya getirip, millî bir cemiyet kurma çalışmasını 1919 yılı Mayıs ayında Anadolu'ya gelen Mustafa Kemal Paşa kontrolü altına almıştır... Mustafa Kemal Paşa 1881 yılında Selanik'te Ali Rıza Bey'in küçük bir memur ailesinde dünyaya gelmiştir... 1911-1913 yıllarında Mustafa Kemal Afrika'daki ve Balkan yarımadasındaki savaşlara katılmıştır. 1916 yılında Kafkasya cephesinde general rütbesine yükselerek Paşa unvanını almıştır. O, sömürgecilere karşı istiklal mücadelesi bayrağını kaldıran doğunun ilk siyasi mücadelelerinden biri olmuştur. 1918-1923 yıllarında Türkiye'deki Millî Mücadele onun ismiyle Kemalist İhtilal olarak adlandırılmıştır... 1920 yılında Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplanarak Türkiye'nin bağımsızlığını ve topraklarının bütünlüğünü ilan etmiştir. Büyük Millet Meclisi ülkedeki tek hukuki kurum ilan edilmiştir. Mustafa Kemal'in başkanlığında hükümet kurulmuştur... Mart 1921'de Türk ordusu İnönü köyü yakınında Yunan işgalcilerini geri püskürtüp ilk kez dış güçlere galip gelmiştir. Bağımsızlık uğrunda mücadeleye son noktayı 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihlerinde yapılan Sakarya muharebesi koymuştur. Muharebede Mustafa Kemal'in önderliğindeki ordu Yunan işgalcilerini yerle bir edip, hücumu geçmiştir. 1922 yılındaki başarılı hücumlar esnasında Anadolu yarımadası Yunan askerlerinden temizlenmiş oldu. İtalya ve Fransa askerleri de yurttan çıkarılmıştır. Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi padişah monarşisini kaldırma kararı almıştır. İmparatorluğun son hükümdarı olan V. Mehmet ülkeden kovulmuştur... Türk milletinin bu büyük zaferi

uluslararası kongrede onaylanmıştır. 24 Temmuz 1924'te Lozan'da yapılan uluslararası görüşme Türkiye ile yedi ülke (İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Japonya) arasında yapılmıştır. Lozan antlaşmasında Türkiye sınırlarının bütünlüğü ve cumhuriyetin bağımsızlığı tanınmıştır. Türkiye sınırları içinde yabancı ülkelerin siyasi ve ekonomik hâkimiyetine son verilmiştir... Millî demokrasi şartlarında yapılan ihtilal yeni devletin bağımsızlığını sağlayarak yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine cumhuriyeti kurmuştur... 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa olmuştur. Sakarya zaferinden sonra Mustafa Kemal'e mareşal rütbesi ile "Gazi" unvanı verilmiştir. 13 Ekim 1923 tarihinde ülkenin başkenti Ankara'ya taşınmıştır... 1924 yılındaki Anayasa, cumhurbaşkanına yönetim özgürlüğü tanımıştır. 1920-1930 yıllarında Mustafa Kemal hükümetinin inkılapları ülkenin kültürel ve sosyal şartlarına büyük değişiklik getirmiştir. Dinî okullar kapatılmış devlet okulları açılmış, şeriat mahkemesi yerine hukuki mahkeme devreye girmiştir. 1926 yılında Medeni Kanun kabul edilmiştir. Bu kanuna göre çok eşliliğe, bir kişinin (erkeğin) isteği üzerine boşanmaya yasak getirilmiştir. Medeni evlilik düzeni, kadınların erkeklerle eşit haklara sahipliği ilan edilmiştir. 1925 yılında Avrupai giyinme tarzı, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş uygulanmıştır. Türk kadınlarına oy kullanma hakkı tanınmış, onların kültürel, sosyal ve siyasi hayata atılmaları sağlanmıştır. 1934 yılında Meclis Soyadı Kanunu'nu kabul etmiştir. Aynı yıl 24 Kasım'da TBMM Mustafa Kemal'e Atatürk (Türklerin atası) soyadını vermiştir..." (Kojahmetulı, 2005: 105-112)

Görüldüğü gibi bu ders kitabında Atatürk ve dönemi hakkında verilen bilgiler Türkiye'deki ders kitaplarında verilenlere büyük ölçüde benzemektedir. Bu kitaptaki görüşlerin büyük ölçüde bağımsızlık sonrası dönemde Kazakistan'daki Atatürk imajını oluşturduğu söylenebilir. Bu imajın bağımsızlık döneminin diğer uygulamaları ile pekiştirildiği anlaşılmaktadır. Bunda en büyük payın da yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi Nursultan Nazarbayev'e ait olduğu görülmektedir. Sovyet dönemi ders kitaplarında bu tür bir bilgi verilmediği için Atatürk hakkında Kazakistan'da böyle bir imaj oluşmamıştı. 1972 yılında Almatı'da basılan *Kazak Sovyet Ansiklopedisi*'nde Atatürk sadece yedi cümlelik bir paragraf ile yer alabilmiştir. Bu ansiklopediye göre Atatürk Türkiye'nin

kapitalist sistemle bağımsız olarak gelişmesini sağlamaya çalışmıştır. (Kazak Sovyet Ensiklopediyası, 1972: I/ 534-544)

O dönemde Atatürk hakkında bazı Sovyet gazetelerinde nadiren yer alan görüşler Kazak okuryazarları tarafından takip edilebilmiştir. Bu dönemde de Atatürk hakkında genellikle olumlu görüşler ifade edildiği görülmektedir. Bu görüşlere bir misal olarak Nikita S. Hruşçev'in 10 Kasım 1963 yılında Atatürk'ün ölüm yıldönümünde söylediği sözler gösterilebilir: "Türkiye'nin yüzyıllardır geri kalmışlığını gidermek için M. K. Atatürk çok iş yaptı. Kendi inkılaplarıyla ülkenin ekonomisinde ve tarımında büyük başarılar elde edebildi. Atatürk döneminde devletin uluslararası politikada saygınlığı arttı ve kendisi uluslararası politikada önemli rol oynadı." (Hruşçev 1963). Sovyetler Birliği Başbakanlarından N. İ. Kalinin'in şu sözleri de bir diğer misal olarak gösterilebilir: "Bütün dünyaca tanınan bilge cumhurbaşkanı kendi devlet yönetimiyle Türk halkının sevgisini ve saygısını kazandı. Ben Türk halkına bağımsızlık ve gelişme yolunda sonsuz başarılar diliyorum." (Kalinin, 2013). Kazakistan'da bulunarak Ahmet Yesevi veya El-Farabi gibi üniversitelerde ders vermiş öğretim elemanlarının yazdıkları kitaplarda da Atatürk hakkında bilgi verilmiş olduğu görülmektedir. Bu kitaplara bir misal olarak Doç. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya tarafından yazılan ve El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi tarafından yayımlanan *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*'ni verebiliriz (Kılıçkaya, 2013).

Bu araştırmamız Kazakistan'da bağımsızlık döneminde Atatürk'ün büyük ölçüde tanınan ve hakkında gene büyük ölçüde olumlu düşünülen bir kişi olduğunu göstermiştir. Atatürk'ün Kazakistan'da tanınmasında ders kitapları ile Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in gazete, dergi, televizyon gibi çeşitli yayın kuruluşları vasıtasıyla duyurulan olumlu görüşlerinin büyük ağırlık taşıdığı görülmektedir. Birçok bilim ve siyaset adamı Atatürk ile Nazarbayev arasında paralellik kurmuş, Nazarbayev'in Atatürk'ü örnek aldığı ve onun eserini devam ettirdiği görüşünü ifade etmişlerdir. Bu görüşlerin de Kazakistan'da Atatürk'e duyulan ilgiyi artırdığı düşünülebilir. Kazakistan'da kurulan Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi de eğitim alanında ve akademik toplantıları ile bu tanınma işinde etkili olmuş görünmektedir.

KAYNAKÇA

AKILBEK, Almas, **Prezident/Jurnalistik Saraptama**, Arna, Almatı, 2010.

AKYOL, Taha, 2009,

<http://www.milliyet.com.tr/Yazar.aspx?aType=YazarDetay&ArticleID=1157099&AuthorID=62&Date=02.11.2009> [19.05.2013].

Anız Adam, 2012,

<http://anyzadam.kz/info/403/> [04.09.2013].

AYAŞEV, 2013,

<http://okmpi.kz/ru/node/142> [11.09.2013].

AYAZBEKOV, Dinmuhamed, 2012,

<http://mtdi.kz/oku-adisteme/ulttyk-tarbie/1185-kazakka-da-kerek-bir> [29.08.2013].

CİVAOĞLU, Güneri, 2009,

<http://siyaset.milliyet.com.tr/kazakistan-da-ataturk-modeli/guneri-civaoglu/siyaset/siyasyetazardetay/12.07.2009/1116660/default.htm> [19.05.2013].

Eskitürk, 2012,

<http://www.gokgazete.com/kazakistan-lideri-ataturk%E2%80%99u-kendisine-ornek-aldi.html> [19.05.2013].

GÜL, Abdullah, 2009,

<http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/48340/dost-ve-kardes-kazakistan-turkiye-icin-vazgecilmez-bir-ulkedir.html> [19.05.2013].

Gülşad, 2013,

<http://dostykmag.kz/?p=406&lang=kz> [11.9.2013].

Haber7, 2009,

<http://www.haber7.com/dunya/haber/442918-astanaya-ataturk-heykeli-dikildi> [19.05.2013].

Hruşçev, 1963, <http://www.helloturkey.ru/istorija-turcii/lichnosti/tak-pro-atatjurka-govorjat-v-20147> [10.09.2013].

İNCE, Nilgün, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 45, C XV, Kasım 1999,

<http://atam.gov.tr/ataturk-4-uluslararası-kongresi/> [19.05.2013].

İSLAMBEKOV, Kazıbek Toktaşulı-TALDAHMETOV, Saken Şardarbekulı, **Dünyajüzi Tarihi**, UBT'ga Dayındık Okulık Testi, Şın Kitap, Almatı, 2012.

JUMAGULOV, Bakıtjan, 2012,

http://www.edu.gov.kz/baspasz_yzmeti/silegen_szderi/silegen_sz/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=4261&cHash=e5829d0769ca54a736e5b7835ba5cfd1 [11.09.2013].

KALAFAT, Yaşar, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 45, C XV, Kasım 1999,

<http://atam.gov.tr/ataturk-4-uluslararası-kongresi-ve-türkistan-gezi-notlari/> [19.05.2013].

KILIÇKAYA, Mehmet Derviş, **Türkiye Respublikasının Tarihi**, El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, 2013.

Kalinin, 2013,

<http://www.helloturkey.ru/istorija-turcii/lichnosti/tak-pro-atatjurka-govorjat-v-20147> [10.09.2013].

Kazak Sovyet Ensiklopediyası, Almatı, 1972.

Kazakistan, 2011,

<http://ishki-sayasat.astana.kz/kz/news/2776> [11.09.2013].

KOJAHMETULI, K A.-ŞULEKOV, M.-GUBAYDULLİNA, Bekiş R., **Kazırgı Dünye Jüzi Tarihi 9**, Mektep, Almatı, 2005.

NAZARBAYEV, Nursultan, 2012,

<http://www.z001.kz/news/view?id=278> ([11.09.2013].

OKAN, Bekir, 2013,

<http://turan.info/forum/showthread.php?t=4377> [19.05.2013].

YAZGAN, Turan, “Türkiye’nin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, **Türkler**, C 19, 31-40, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Atatürk heykelini devlet töreniyle açan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, saygı duruşundan sonra heykele çelenk koyuyor. Kazakistan'ın başkenti Astana'da Mustafa Kemal Atatürk heykeli (Akyol, 2009).

THREE BRITISH BIOGRAPHERS OF ATATURK: AN ANALYSIS OF WORKS BY ARMSTRONG, KINROSS AND MANGO

M. Naeem QURESHI*

ABSTRACT

The art of writing a biography is a difficult genre in any language. A biographer is supposed to combine the study of an individual with two other basic elements, i.e. history and literature. But in the end, it absolutely devolves on the author as to how he perceives his subject. Ataturk had been the subject of many biographers who wrote on him from their own particular angles, either to glorify or debunk him. In this article I have analysed three British biographers of Ataturk who have produced widely different biographies of the Turkish leader. Captain Harold Courtenay Armstrong (1892–1943), OBE, was a military officer who wrote *Grey Wolf* (1932), a distorted portrayal of Ataturk that almost created a diplomatic row between Turkey and Britain. The book was banned in Turkey but in England it caught the imagination of the British public and became a bestseller. Almost three decades later, John Patrick Douglas Balfour, 3rd Baron Kinross (1904–1976), published his masterful book, *Ataturk: The Rebirth of a Nation* (1960) that captured in thrilling details the life of Ataturk whom he calls a remarkable man. The book had an amazing run of editions and reviews. Lastly, Andrew James Alexander Mango (1926–), the Istanbul born British writer, brought out *Ataturk* (1999), a presumptuous yet scholarly biography of the Turkish leader. Despite his admiration for Ataturk, Mango does not shy away from finding fault with him either. His work attracted good reviews, including one from Kinross, wherein he called it ‘the last major English-language biography of Ataturk’. But having considered all aspects of the three biographies outlined here, one must admit that Ataturk still needs a biographer like James Boswell (who produced the inimitable biography of Dr Samuel Johnson) to place him at the level he deserves.

* Prof., National Institute of Pakistan Studies Quaid-i-Azam University, mnq38@hotmail.com

ÜÇ İNGİLİZ BİYOGRAFİ YAZARININ ÇALIŞMALARINDA ATATÜRK: ARMSTRONG, KINROSS VE MANGO'NUN ESERLERİNİN BİR ANALİZİ

ÖZET

Herhangi bir dilde bir biyografi yazma sanatı zor bir iştir. Bir kişi ile ilgili çalışma yapan bir biyografi yazarından beklenen iki temel unsuru; tarih ve edebiyatı kişiliğe katmasıdır. Ancak, bu nokta tamamıyla yazarın konuyu nasıl algıladığına bağlıdır. Atatürk, O'nun şan ve şerefini yükseltmek veya zedelemek amacıyla kendilerine özgü açılardan yazan birçok biyografi yazarının konusu olmuştur. Bu makalede birbirinden çok farklı olan üç İngiliz biyografi yazarı tarafından yazılan Atatürk'ün biyografilerini inceledim. Atatürk'ün olumsuz bir portresini çizen ve sonuç olarak İngiltere ve Türkiye arasında siyasi bir anlaşmazlığa yol açan *Grey Wolf* (1932) adlı kitabın yazarı Captain Harold Courtenay Armstrong (1892–1943), OBE, bir subaydı. Bu kitap Türkiye'de yasaklanmasına rağmen İngiltere'de halkın ilgisini çekip en çok satılan kitaplar arasına girmiştir. Yaklaşık 30 yıl sonra John Patrick Douglas Balfour 3rd Baron Kinross (1904–76) *Ataturk: The Rebirth of a Nation* (1960) adlı şaheserini yayınladı. Yazar kitabında olağanüstü adam diye adlandırdığı Atatürk'ün hayatının heyecanlandırıcı ayrıntılarını sıralamıştır. Sözedilen kitap çok sayıda basılıp şaşırtıcı eleştirileri toplamıştır. Son olarak İstanbul doğumlu İngiliz yazar Andrew James Alexander Mango (1926–), küstahça olmasına rağmen aydınca bir eser olan *Ataturk* (1999), adlı Türk liderin biyografisini ortaya koymuştur. Mango, Atatürk hayranı olup Atatürk'e övgü yağdırmakla birlikte hatalarının altını çizmekten de çekinmemiştir. Eser, Kinross'un 'İngiliz dilinde Atatürk'ün son ana biyografisi' dediği görüşü de dâhil olmak üzere çok güzel görüşler içermektedir. Burada sıralanan her üç biyografi tüm yönleriyle değerlendirilince, itiraf edilmeli ki, layık olduğu makama konulması için Atatürk'ün hala James Boswell (Dr. Samuel Johnson'un eşsiz biyografisini yazan) gibi bir biyografi yazarına ihtiyacı vardır.

It is an accepted fact that the art of writing a biography is a difficult genre in any language. A biographer is supposed to combine the study of an individual with two other essential elements, i.e. history and literature. But in the end, it devolves on the author as to how he perceives his subject. Ataturk had been the focus of many a biographer in different languages who wrote on him from their own particular angle, either to glorify or debunk him. In this article I propose to analyse three British biographers of Ataturk who came from very different backgrounds and produced widely different biographies of the Turkish leader—H. C. Armstrong, Patrick Kinross, and Andrew Mango. Armstrong wrote *Grey Wolf: Mustafa Kemal: An Intimate Study of a Dictator* (London, Arthur Barker, 1932), Kinross brought out *Ataturk: The Rebirth of a Nation* (London, Weidenfeld & Nicolson, 1964) with a considerable gap of thirty-two years, and Andrew Mango took even longer to produce his work with the plain title of *Ataturk* (London, John Murray, 1999). The analysis of these books will revolve around three aspects: the credentials of the biographers, the sources utilized to piece together the life story, and the assessment of the end product. Needless to say, all are equally important and need investigation. The idea is to paint a picture of Ataturk as accurate as possible through these assorted versions, without succumbing to the temptation of showering unmitigated adulation or needlessly debunking him.

The personal milieu of the biographer, i.e. education, upbringing, and experience, is important because it has a direct bearing on the works produced. Take, for instance, Captain Harold Courtenay Armstrong, OBE. He was born in 1892 and educated at King's School, Worcester, and Oxford University (BA) before joining the British Indian Army (67th Punjabis). During the First World War, he served with the British Expeditionary Force in Iraq (Mesopotamia) and fought against the Turks. He was captured along with the entire Sixth Army Division after the British debacle at Kut al-Amara, and was made to march as a prisoner-of-war from south of Arabia through Syria to Turkey. While a prisoner, he tried to escape but was caught and imprisoned for six months. Afterwards, he was released from prison, made a staff officer for all POWs, and on one occasion acted as prosecutor/interpreter for the Turkish courts-martial that tried prisoners in camp. Armstrong was able to escape from Turkey just before the war came

to an end. As luck would have it, he found himself posted back to Turkey in the British Embassy in Istanbul and later served with the Allied occupation forces. His experience in the military intelligence had probably come in handy for this appointment. He was also one of the officers entrusted with the neutralizing of the Turkish Gendarmeries. Thus Armstrong had a considerably heavy wartime baggage that tended to compromise his objectivity regarding men and events in Turkey even when he had inside knowledge of post-war country and claimed to have personally met Mustafa Kemal and other important leaders. His first venture appeared as *Turkey in Travail: The Birth of a Nation* (1925). Five years later, he wrote *Turkey and Syria Reborn: A Record of Two Years of Travel* (1930). Two more years were to elapse before he brought out his controversial work *Grey Wolf, Mustafa Kemal: An Intimate Study of a Dictator* (1932). Of course, this was not the end of his writing career as several more books and articles were to appear at random intervals one of which is on Ibn Saud and an article about his son Emir Faisal, are particularly relevant to the Middle and Near East. He died in 1943.¹

My concern here, however, is with *Grey Wolf*, which, when published in Britain in October 1932, became an instantaneous bestseller with several editions appearing in quick succession. It was lucid, readable and breathtakingly fast in pace. But very nearly it created a diplomatic row between Turkey and Britain because the Turks considered it to be one-sided, malicious and offensive towards the leader they virtually idolized. Consequently, the book was banned by the Inonu Government and its translation prohibited in any form. And there was some truth in their criticism as Armstrong seems never to have gotten over the humiliation he had suffered as a POW in Turkey. So *Grey Wolf* seemed to be his retribution for that disgrace. The main stay of Armstrong's book is oral information obtained through interviews, notably with Mustafa Kemal and several other unnamed Turkish leaders. He maintained that every quotation and every conversation reported verbatim by him, with the exception of two, were supplied by Mustafa Kemal himself or were obtained from other verbal and

¹They were: Lord of Arabia, King Ibn Saud: **An Intimate Study of a King** (1934); **Unending Battle** (1934); 'Ibn Saud's Son', **The Living Age**, August 1935, pp. 516–19; and **Grey Steel: J. C. Smuts, A Study in Arrogance** (1937).

documentary sources, which were ‘severely tested and carefully weighed’ before accepting as reliable. However, this is a tall claim when he demands ‘some latitude’ in wording as nearly all were translations.² This contention is difficult to ascertain as Mustafa Kemal not known to have accepted the author’s assertion. And, Armstrong refuses to share the identity of his other informants. Possibly, he had access to someone close to Latife Hanım but it is a fact that she herself never divulged anything publicly about her brief marriage to Ataturk or her personal life with anyone as long as she lived in Izmir or Istanbul until her death in 1975. Alternatively, he may have relied too much on the tainted accounts of Turkish dissidents and exiles living in Europe. The author’s objectivity is further compromised by his open display of antipathy towards Turkey and Ataturk, which is evident from the numerous insinuations and caustic remarks that intersperse the entire text. Later, it was discovered that he had also copied verbatim from certain official despatches,³ which was legally prohibited and morally wrong.

Armstrong’s Mustafa Kemal, as he is depicted in *Grey Wolf*, is an ‘inherently thin-skinned’, ‘ill-natured’ and ‘unpopular’ loner with a ‘tough constitution’ and ‘unlimited vitality’.⁴ He is not sentimental or romantic; but rather ‘oriental in his mentality’.⁵ Fundamentally ‘a revolutionary,’ he had ‘no respect for God, man or institution.’⁶ And since he was a man of action, he despised the abstract notions of his friends in the Committee of Union and Progress (CUP). In turn, he was distrusted by them and when the ‘Young Turk’ revolution took place in 1908, Mustafa Kemal and his friends were purposely kept out of the inner circle.⁷ As he rose in seniority, he became more nationalistic and began to sneer at politics and despise politicians.⁸ But since the gulf between him and the more resourceful CUP triumvirate had

²See Author’s Note III, in Armstrong, *Grey Wolf*, 10. For Armstrong, I have relied heavily on my article ‘Ataturk and Armstrong’s *Grey Wolf*: Myth and Reality’ in the *Proceedings of the Fifth International Congress on Ataturk, 8–12 December 2003*, ii, Ankara, 2005, pp. 973–90.

³See PRO, FO 395/469 in Salahi R. Sonyel, *Ataturk—The Founder of Modern Turkey*, TTK, Ankara, 1989, p. 165.

⁴Armstrong, *Grey Wolf*, pp. 30–1.

⁵*Ibid.*, p. 27.

⁶*Ibid.*, pp. 33–5.

⁷*Ibid.*, pp. 36–43.

⁸*Ibid.*, pp. 41–6.

widened, he was banished to Sofia as military attaché where he found comfort in ‘loose women’ with whom ‘he drank and revelled night after night far into the dawn’ in trashy cafés and brothels.⁹

And yet, Armstrong recognizes Mustafa Kemal’s bravery and military expertise, especially during the First World War where he fought fearlessly in the front lines with his men.¹⁰ His valour and daring was what gave the Turks their victory and saved the capital. When the Armistice at Mudros was signed in October 1918, he was still busy fighting the British. A month later, he returned to the occupied Istanbul where the sultan-caliph, Vahideddin Mehmed VI, was now a puppet of the Allied forces.¹¹ The British intended to arrest and intern Mustafa Kemal in Malta, but the sultan thought of using him to stifle the resistance in Anatolia. This gave Kemal the opportunity to move to Anatolia and organize resistance there. The much-needed boost to the nationalists’ struggle came in May 1919 when the Allies allowed the Greeks to occupy Smyrna in heart of Turkey.¹² Through sheer will power, resolve, and faith in providence, Mustafa Kemal organized the war-weary Turkish people to beat back the foreign occupiers. As an expedient, he decided not to confront the sultan but rather neutralize him by suggesting that he was a captive in the hands of his advisers and the Allied occupation army.¹³

While recognizing Mustafa Kemal’s ability, charisma, and clarity of thought, Armstrong suggests that he was ruthless and had ‘no loyalties for men, ideas or institutions’. He was ‘more animal than man: the wolf, hard, without sentiment or scruples, without morals or guiding principles of conduct except his animal desires’. In a given situation, his ‘mood decided his outlook; he was more often ill-natured than pleasant, and, if displeased, would be harsh and merciless’.¹⁴ Armstrong maintains that between Sakarya (August 1921) and the final victory Mustafa Kemal took to drinking heavily again. ‘The drink’, asserts the author, ‘stimulated him, gave him energy, but [also] increased his irritability’. He became ‘sarcastic, brutal and abrupt’ and

⁹*Ibid.*, pp. 60–3.

¹⁰*Ibid.*, pp. 64–74.

¹¹*Ibid.*, pp. 98–101.

¹²*Ibid.*, pp. 113–28.

¹³*Ibid.*, pp. 129–34.

¹⁴*Ibid.*, pp. 168–4.

‘flared up at the least criticism’. He ‘cut short all attempts to reason with him. He flew into a passion at the least opposition.... When a venerable member of the Cabinet suggested that it was unseemly for Turkish ladies to dance in public, he threw a Koran at him and chased him out of his office with a stick’. Armstrong also thought that Mustafa Kemal was ‘irreligious, scoffer at all beliefs, all gods ... [and] yet doubly superstitious. He was afraid of fate and chance.’¹⁵

One particular trait of Mustafa Kemal’s that Armstrong admired was his level-headedness. Even at the supreme hour of his triumph, he did not turn his head. He struck to his modest claim of a sovereign ‘Turkish’ state set forth in the National Pact of 1920. ‘He was not going adventuring with dreams of empire or foreign conquest’, Armstrong wrote. ‘The Ottoman Empire was dead and broken up: good riddance to it.... Enough of that! He would not revive any Ottoman empire.’¹⁶ He was not going to chase ‘dreams and shadows’ because ‘they have cost us dear in the past.’ He wanted to see Turkey’s problems ‘through Turkish eyes’ and guard only Turkish interests.¹⁷

Mustafa Kemal’s showdown with the two successive rulers in Istanbul—Sultan Vahideddin Mehmed VI and Caliph Abdülmecid II—takes the centre stage in *Grey Wolf*. In the two-phased clash he first got rid of the irritating temporal powers of the sultanate and then abolished the caliphate and banished the entire ruling family from Turkey.¹⁸ Armstrong believes that apart from political motives Mustafa Kemal was an agnostic who denied the existence of God and considered Islam as the ‘theology of an immoral Arab’ which was ‘a dead thing’, certainly unsuited to a modern progressive state.¹⁹ Purporting these to be Kemal’s words, Armstrong gives an insight into the Turk’s philosophy behind his secular reforms. But even with his absolute power, Mustafa Kemal had no peace of mind. He was ill and tired and his private life was in disarray. His mother was dead, differences with his wife Latife would soon result in divorce, and his cousin Fikriye would commit

¹⁵*Ibid.*, pp. 190–3.

¹⁶*Ibid.*, pp. 217–18.

¹⁷*Ibid.*, pp. 218–19.

¹⁸*Ibid.*, pp. 225–9.

¹⁹*Ibid.*, pp. 241–2.

suicide. After that Mustafa Kemal “became shameless”. He drank deeper than ever. He started a number of open affairs with women, and with men... Power brought out in him the brute and the beast, the throw-back to the coarse savage Tartar—the wolf-stock of the central steppes of Asia.²⁰ But then, the Kurdish revolt flung him back into action. Laying the blame on the religious divines and the British, he suppressed the revolt with a heavy hand.²¹ Opposition leaders were arrested, tried, and hanged. Among them were his old friends (Mehmed) Arif and (Mehmed) Cavid. ‘He would allow no memories or sentiments to soften his will.’²² Thereafter, he emerged as ‘a ruthless and strong dictator’ who was ‘wild and unclean’. He drank and gambled with his intimate friends ‘in the smoke-filled rooms, the floors littered with cigarette ends, the table strewn with cards and money. He was at home in the stench of stale spilt liquor, the foul breaths, the coarse laughter of coarse women, the oaths and the bestialities.’ Armstrong calls Mustafa Kemal’s private life a ‘cafe-brothel-like’.²³ And that was the cause of his ill-health.

It is clear from the foregoing that though the canvas of Armstrong’s biography was supposed to be Atatürk’s entire life story, he deliberately focuses on his personal faults. He is so obvious in deriding Mustafa Kemal and other leaders, and indeed the entire Turkish nation, that it is difficult to categorize him as a neutral biographer. His outlook was probably shaped by his experience in Turkey both as a POW and as an intelligence officer. His undue reliance on Turkish exiles for information added to his predisposed ideas.²⁴ Obviously then, independent observers even in Britain tended to look at *Grey Wolf* with certain diffidence. The *Daily Telegraph* of London, for instance, recognized in Atatürk an ‘inspired visionary’.²⁵ And, *The Times Literary Supplement* found Armstrong’s repeated references to Mustafa

²⁰*Ibid.*, pp. 251–4.

²¹*Ibid.*, pp. 260–9.

²²*Ibid.*, pp. 271–9.

²³*Ibid.*, pp. 285 and 300–1.

²⁴See Roger Norman, ‘H. C. Armstrong, Patrick Kinross and Mustafa Kemal’, in **Hurriyet Daily News**,

<http://www.hurriyetdailynews.com/hc-armstrong-patrick-kinross-and-mustafa-kemal.aspx?pageID=438&n=h.c.-armstrong-patrick-kinross-and-mustafa-kemal-1997-05-06>, 6 May 1997.

²⁵**Daily Telegraph**, London, 24 Oct. 1932.

Kemal's private life as jarring and the text rather 'irritatingly breathless and disconnected'.²⁶ The officials at the British Foreign Office became worried over *Grey Wolf's* expected impact on Britain's fragile relations with Turkey. They thought that the book was 'full of contradictions, exaggerations, and impossibilities'. It only gave a biased and a twisted picture of Mustafa Kemal, 'stressing the wild and vicious side of his character and passing over the more agreeable side in silence'.²⁷ And since Armstrong had held a sort of an official position while in Turkey, and had literally copied certain passages from the official despatches, it was feared that this might create a diplomatic row.²⁸ But they could do nothing except distancing themselves from Armstrong.

Initially, Mustafa Kemal's response was guarded.²⁹ But later, he was said to be furious about the book. Apart from the distortions and slurs, he was also annoyed at Armstrong for having been guilty of compromising objectivity expected of an ideal British biographer.³⁰ Consequently, he arranged with Necmeddin Sadak of the *Akşam* newspaper to serialize a rejoinder.³¹ Sadak's retort sought to paint Armstrong as a drunkard British intelligence officer whose testimony was unreliable and motives clearly ulterior.³² He vigorously defended Kemal on every count in an attempt to prove Armstrong wrong and vindictive.³³ If it did not create a diplomatic row between Turkey and England, the credit must go to Kemal and his associates who displayed extraordinary wisdom and tolerance.³⁴ But that was not the end of the matter. The controversy over *Grey Wolf* somehow continued to

²⁶*The Times Literary Supplement*, London, 19 Nov. 1932, p. 826.

²⁷See PRO, FO 395/469 in Sonyel, *Ataturk*, pp. 163–4.

²⁸*Ibid.*, p. 165.

²⁹Norman, 'H. C. Armstrong, Patrick Kinross and Mustafa Kemal', p. 2; Andrew Mango, *Ataturk*, John Murray, London, 1999, p. 506; and Gül Çağalı Güven's preface to the translation of Armstrong's *Bozkurt: Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, pp. viii–ix.

³⁰Sonyel, *Ataturk*, pp. 166–8.

³¹See special note in Sadi Borak (ed.), *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, 3rd edn., Turkey Trade Publications, İstanbul, 1997, p. 17; Also see Sonyel, *Ataturk*, p. 168.

³²Borak, *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, pp. 23, and 31–8. The riposte appeared in several articles in *Akşam* between 8 and 20 December 1932.

³³*Ibid.*, pp. 38–76.

³⁴Martin Gilbert, *Sir Horace Rumbold-Portrait of a Diplomat, 1869–1941*, Heinemann, London, 1973, pp. 283 and 288.

surface.³⁵In 1951, the Menderes Government surpassed the Inonu cabinet when it passed a law that declared ridicule of Atatürk an offence. This was meant to discourage similar attacks in the future.³⁶Nevertheless, in 1955, Peyami Safa, a popular writer, stirred up some debate by translating a portion of the *Grey Wolf* without the controversial sub-title. About the same time, Sadi Borak published Necmeddin Sadak's *Akşam* articles in book form with additional notes and comments.³⁷ More than forty years later, Gül Çağalı Güven (1995), Ergun Hiçyılmaz (1997), and Ahmet Çuhadır (2001) brought out their versions of the book one after the other while still rejecting the unpleasant portions.³⁸The fact remains that Armstrong's book continues to induce strong feelings among the Turks.

II

The second British biographer of Atatürk under review is the English Peer, John Patrick Douglas Balfour, 3rd Baron Kinross. Born in 1904, this celebrated Scottish historian and writer was educated at Winchester and Balliol College, Oxford. After graduating, he chose journalism as his profession. During the Second World War, he joined the Royal Air Force Volunteer Reserve and was posted to the Middle East as an intelligence officer. Later, he was appointed as press counsellor at the British Embassy in Cairo. This gave him an opportunity to observe and develop an insight into the tangled religio-political and social life in the Levant, which helped him immensely as a writer. And though Kinross's personal life was marred by his bi-sexuality and his wife **Angela Culme-Seymour's compulsive** infidelity that ended their brief marriage, his writing skills remained unaffected. He authored over a dozen books of which the more relevant to Turkey are: *Within the Taurus: A Journey in Asiatic Turkey* (1954); *Europa Minor:*

³⁵See, for instance, 'Kemal Atatürk—Hailed as a "Liberator of Turkey"'. We take a second look at his Life and Works', <http://www.guidedones.com/issues/women/ataturk10.htm>, 'Life of a Wayward—Kemal Atatürk' (accessed: 1 Aug. 2013).

³⁶ See Güven's preface to **Bozkurt**, pp. viii–ix.

³⁷Borak, **Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı**, passim.

³⁸For Güven, see n. 29, above. Ergun Hiçyılmaz called his book "**Bozkurt**" **Yazarı Ajan Armstrong ve Casusluk Örgütleri**, Baba Matbaası, İstanbul, 1997; and Ahmet Çuhadır dubbed his translation **Bozkurt: Kemal Atatürk'ün Yaşamı**, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Journeys in Coastal Turkey (1956); *Ataturk: The Rebirth of a Nation* (1964); and *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire* (1976). He died in 1976 without leaving an heir.³⁹

For his *Ataturk* book Kinross draws heavily on the voluminous source material that he collected laboriously during his postings and sojourns in the Levant. Unlike Armstrong who did not specify his informants and plagiarized liberally from official despatches, Kinross identifies his sources and expresses gratitude for the help received. Besides, a peer of the British realm, he enjoyed influence which enabled him to obtain access to people and sources where others could only envy. For instance, President Gürsel of Turkey and his government allowed him permission to consult the presidential archives in Çankaya in Ankara. Sir Anthony Rumbold gave him the papers of his father, Sir Horace Rumbold, British high commissioner to Istanbul, 1920–24. Admiral Sir Bertram The siger loaned his unpublished ‘Naval Memories’, Allan Moore head handed him an unpublished translation of Ataturk’s ‘Gallipoli Diaries’, while J. D. Latham of the University of Manchester permitted him access to his unpublished translation of Ali Fuad Cebesoy’s ‘Moscow Memories’. At the Library of Congress in Washington DC, he consulted papers of Admiral Bristol and at the National Archives he got access to the US Foreign Affairs Division. At Harvard University, he found Ambassador Joseph Grew’s papers and at Stanford University, he consulted the papers of Louis E. Browne. Shariful Hassan of Pakistan, then in the RCD, provided him documents relating to the Indian Khilafat Committee. Even more important was his access to the top Turkish and European personalities. The lengthy list of the Turks he interviewed is a virtual who’s who of Turkey and includes Ismet İnönü, Hüssein Rauf Orbay, Ali Fuad Cebesoy, Refet Bele, Tevfik Rüştü Aras, wife of Fathi Okyar, Halidé Edib Hanım, Falih Rıfkı Atay, Kılıç Ali, Hasan Rıza Soyak, Dr. Afet İnan, Hasan Ali Yücel, Fuat Bulca, Tevfik Bıyıklıoğlu, Ismail Hakkı, Kazım Özalp, Fuat Köprülü, and many others. On the European/Allied side the

³⁹“The Peerage”, 5294, citing Charles Mosley (ed.), **Burke’s Peerage, Baronetage & Knightage**, 107th edition, 3 volumes, Wilmington, USA, 2003, i, p. 992, at <http://www.thepeerage.com/p5294.htm> (accessed: 4 Aug. 2013); Obituary of his wife, Angela Culme-Seymour, in **The Telegraph**, 3 Feb. 2012, at <http://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/9060216/Angela-Culme-Seymour.html> (accessed: 4 Aug. 2013); and **The Times**, 18 Feb. 2012.

inventory is equally impressive and comprises the Duke of Windsor, Sir Percy Loraine and Sir Knox Helm (both former British ambassadors to Turkey), M. Ponsot, former French ambassador, Gen. Hassan Arfa, former Iranian ambassador, and M. Sokolnicki, former Polish ambassador to Turkey, and several others in various European countries. This was in addition to the Minutes of the Grand National Assembly (1920–3), memoirs of Kemal's co-founders of nationalist state (Ali Fuad Cebesoy and Kazim Karabekir) and other nationalists, besides books, articles and newspapers.⁴⁰ Yet, with all this treasure trove at his disposal, Kinross does not share with the readers the precise citations except on rare occasions when he chooses to give references or footnotes. Even then the citation is incomplete with no page numbers.

Conscious perhaps of the furore that Armstrong's *Grey Wolf* had provoked, Kinross avoided indulging in a subjective analysis and steered clear of partisan controversies. He does not even mention *Grey Wolf* in his bibliography though he makes use of Armstrong's another book, *Turkey in Travail* (1925). Kinross starts his *Ataturk* with an assessment of Mustafa Kemal right in the beginning, which is a sort of a trailer giving an inkling of what is to follow. His Kemal is 'an outstanding soldier-statesman', different from the dictators of his age on two counts: one, he based his foreign policy on 'retraction of frontiers' rather than expansion, and, two, his domestic policy was concerned with a system that would survive his own time. It was this 'realistic' policy, maintains Kinross, which transformed 'the old sprawling Ottoman Empire into compact new Turkish Republic'.⁴¹ He 'radiated energy, even in repose'. The tension within him would erupt sometime into 'harsh explosion of temper' and at another into 'an expression of urbane polished charm'. 'Vain in appearance, he dressed fastidiously'. He never played to the gallery. His ambition was driven by 'an inflexible will' to achieve power only to give it to his people in a way that he thought was best for them. He was influenced by the ideas of western civilization prevalent among Turkish liberals since the nineteenth century which he 'adapted and adopted as his own'. He was pragmatic and treaded cautiously.

⁴⁰Patrick Kinross, *Ataturk: The Rebirth of a Nation*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1964. All references here are to the Phoenix edition of 1995.

⁴¹*Ibid.*, p. xvii.

Even then the speed with which he introduced his reforms was fast enough.⁴² ‘Callous at times of human life, Mustafa Kemal was not personally inhuman.... Flexible in his methods of handling them [men], knowing just when to persuade, when to cajole, when to threaten, when to command, he was a master of political finesse. Convivial in habits, he enjoyed human company, governing the country in effect from his dinner-table.... Ataturk enhanced the life around him. He relished and responded openly to the admiration of women’.⁴³ These expressions illustrate Kinross’s refined style and elegant articulation in stark contrast to Armstrong’s blunt approach.

The three-part 500 plus-page Kinross’ biography that traces Mustafa Kemal’s Macedonian life in the background of the decline and fall of the Ottoman Empire, suggests that he imbibed the spirit of nationalism in the military school in his hometown of Salonika and at Manastir. At the War College at Harbiye in Istanbul, he developed close friendship with his fellow-cadet Ali Fuad, the scion of an upper class military family, in whose company he discovered another world and developed a taste for *raki*, which became his lifelong passion. He also dwelled deeper into the writings of the French and Turkish authors, especially the poetry of Namık Kemal. His political views took on a more coherent shape in 1902 when he graduated from the Harbiye as a lieutenant. History was his pet subject but he also relished the works of John Stuart Mill. Mustafa Kemal finished his Staff College in 1905 and was commissioned as captain.⁴⁴

In the opinion of Kinross, Mustafa Kemal developed his political ideas while in ‘exile’ in Syria. He had come to the conclusion that ‘The enemy lay within their own ranks. It was the Moslem religion, which oppressed them and stunted their growth, shutting them off from the more advanced and enlightened ways of the Christian peoples. The Ottoman Empire, as he once put it, was a place where the joys of Heaven were reserved for non-Moslems, while Moslems were condemned to endure the shades of Hell’.⁴⁵ The result was the formation of the ‘Vatan’ society in 1906, as a revolutionary cell and then spread it to Macedonia during a secret visit to Salonika with the help of

⁴²*Ibid.*

⁴³*Ibid.*, p. xviii.

⁴⁴*Ibid.*, pp. 8–20.

⁴⁵*Ibid.*, p. 23.

conniving officers as if he had been at his post in Syria all this time. The ‘exile’, however, had cost him a place in the inner circle of the revolutionary CUP that virtually devoured his ‘Vatan & Hürriyet’ party. Thus Mustafa Kemal, now an Adjutant Major, played no part in the revolution of July 1908 that had pushed the dashing Major Enver along with Talat and Cemal to the forefront. A dejected Mustafa Kemal became openly critical of the new government and for that he was sent away to far off Tripoli.⁴⁶

In the ensuing power struggle and coups and counter-coups, Sultan Abdülhamid, who was packed off to Salonika and his younger brother, Mehmed Reşad was proclaimed sultan-caliph as Mehmed V. Kinross believes that the reason for the failure to establish a stable political structure was the association of army with politics. Mustafa Kemal and his like-minded patriotic young armed forces officers—Rauf, Karabekir, Fathi, Ismet, Refet, Ali Fuad, Tevfik Rüştü (an army doctor)—openly disapproved of this policy. But the CUP leaders were unresponsive. Mustafa Kemal tried to argue that the need of the hour was to separate the army and the party. The logic of his argument was forceful but it was difficult to implement. The army remained closely involved in politics. Kemal himself was an ambitious officer who indulged in politics.⁴⁷ Kinross dwells too much on the comparison between the ‘Oriental’ mind-set of the CUP leaders and believes Mustafa Kemal’s ‘westernized’ constructive spirit made him to stand out among his contemporaries. He wanted to change the political structure of the country based on popular sovereignty, on the model of something born out of the French Revolution. Besides, Kinross maintains, Kemal was an agnostic who considered Islam a hindrance to achieving democracy because it stood for authority and submission and not discussion and freedom of thought. To Kinross, his political reform meant religious reform though for the present he was willing to use Islamic appeal to win over the deeply religious conformist masses. His inspiration, says the author, had come from Ziya Gökalp’s brand of nationalism based on pan-Turanism but later he was drawn closer to the views of Tevfik Fikret and Abdullah Cevdet whose intellectual ideas were in essence European.⁴⁸

⁴⁶*Ibid.*, pp. 27–33.

⁴⁷*Ibid.*, pp. 34–9.

⁴⁸*Ibid.*, pp. 40–8.

The ignominy of the Balkan Wars (1912–13), coming as they did on the heels of the Tripolitan War (1911) with Italy, left a deep scar on Mustafa Kemal. He was still in Tripoli when it was all over. On return to Istanbul, he found, in a terrible state having lost everything. He was particularly furious at the loss of the city of his birth, which had turned his mother and sister refugees like thousands of others. Besides, at thirty-two, Kemal was depressed for not making any headway either in military or politics. Kinross is of the view that he had displayed his ambition too early and had tried to force his conviction on others that ‘he was right whereas all of them were wrong’. This created an air of mistrust and resentment against him. In the circumstances, he was lucky to find a posting in Sofia otherwise he might have faced physical elimination.⁴⁹ Kinross’s account of Mustafa Kemal’s experience in Sofia is just the opposite of the one given by Armstrong. While the latter makes him having liaison with ‘painted women’ of low character and frequenting smoke-filled cafés and bars, the former suggests his time in the Bulgarian capital one of cultural advancement. He polished his demeanour, moved in high society, enjoyed dancing and opera, wined and dined in exclusive clubs and fashionable cafés, and courted the war minister’s daughter with whom he could not tie the knot because marriage with a Muslim Turk was out of question.⁵⁰ Later also when Kinross writes about Kemal’s liaison with women he uses sophisticated words to explain how, in fulfilling his sexual appetites, the ‘restless and sporadic’ Kemal ‘had had to be content through years of campaigning with such *femmes faciles* or other promiscuous companions as garrison cities provided’.⁵¹ His distant cousin Fikriye, however, was a different experience for she gave him, ‘without family ties that sense of familiarity and ease which marriage afforded. However, she remained a mistress and he did not contemplate marrying her’.⁵² Instead, he was swept off his feet by the western-educated and urbane Latife who excited him to the point of ending up as a married man. But it was not as hurried a marriage as Armstrong writes. The marriage was a dignified affair performed by a *qazi* at the house of Latife’s father,

⁴⁹ *Ibid.*, pp. 49–58.

⁵⁰ *Ibid.*, pp. 59–64.

⁵¹ *Ibid.*, p. 260.

⁵² *Ibid.*

though more in western style than in the traditional Islamic way. The ‘honeymoon’ was a political tour in southern Anatolia where he flaunted his western-oriented unveiled wife with only a headscarf, appearing side by side with her husband at public receptions. It is another matter that differences arose between them fairly quickly and the marriage did not last for long.⁵³

Kinross maintains that when the First World War broke out, Mustafa Kemal was opposed to it, especially because of the prospect of fighting alongside the Germans whose control of the Ottoman army he resented. But once he was a *fait accompli* he threw himself heart and soul into it. His exploits at Gallipoli are too well known to be recounted here. The only thing worth noticing is that Kemal was given the command of the defending forces very reluctantly by his old rival, Enver Paşa. And the fact remains that it was Kemal, now a lieutenant Colonel, whose strategy, cool confidence, and daring leadership that won the Turks their victory and gave them a ‘momentary psychological lift’. It was another matter that Gallipoli did not arrest the Turkish slide towards defeat. Personally for Kemal, it brought no immediate recognition either. Enver Paşa made sure that his exploits did not receive much publicity. Naturally, Kemal felt frustrated and restless. Once again, he was sent away from the capital to a distant theatre of war—the Caucasus. He was, however, happy to receive promotion as Brig.-Gen. and became a Pasha. But he did not have to fight again because the Russian Revolution of March 1917 had changed the whole political and military dynamics.⁵⁴

After the Turkish collapse in the war, the CUP leaders fled on a German ship up the Black Sea from where they scattered to different places. Turkey was placed in an awful situation. The terms of the armistice were considered too stringent and were met with universal disapproval. Kemal’s frustration was greater because he had been ignored in the post-war set up in Istanbul. The new sultan, Vahiddedin, in order to save his skin, chose to play the puppet of the Allies, changing grand viziers at their bidding and dissolving the Ottoman parliament. To firm up his grip, he brought in his Anglophile brother-in-law, Ferid Pasha, as the grand vizier. Mustafa Kemal protested

⁵³ *Ibid.*, pp. 367–8.

⁵⁴ *Ibid.*, pp. 68–101.

but it had no effect. The hope that Turkey would be let off lightly at the peace conference was also dashed to the ground when the Allies geared up to partition the Ottoman Empire. Kemal and his friends Rauf and Fethi now knew that it was difficult to undermine the government from within. The only alternative was to develop resistance in Anatolia. Kinross gives credit to Karabekir's plan to bind together the local nationalists groups that had sprung up there. Kemal had only to get to Erzurum.⁵⁵

The Allied zeal to push for partition and the Anglo-Greek plot to allow the Greeks forces to occupy Smyrna (May 1919), hit the Turks hard and provided substance to Kemal's plans for resistance. This single act, says Kinross, generated far more anger among Turks than all the Allied wrongs put together. Even the Sultan is reported to have cried on hearing this news. At this stage Kemal's friends in high places lent him a helping hand and provided the necessary cover. As the inspector-general for Anatolia he enjoyed unlimited authority, ostensibly to suppress resistance but in fact quite the opposite. Thus, he was allowed to move to Anatolia to launch his plan unhindered. The British were caught unawares and when they discovered what had happened it was too late. After landing in Samsun on 19 May, Kemal proceeded first to Havza and then to Erzurum by way of Amasya and Sivas. Kinross is at his best when he pictures the thirty-eight years old Mustafa Kemal at the beginning of the struggle: 'With a lucidity of vision amounting almost to clairvoyance, he saw his ultimate objective and the intermediate steps that must be taken to reach it... The realist in him knew that the struggle would be long and must be planned in patient stages, to be revealed not in advance but by a careful process of timing in relation to circumstances and to the current climate of feeling. The intellectual side of him knew that it was to be won by the force, not merely of gun but of an idea, which must be sown and cultivated in the minds of the people... The spirit which fired it was a passionate ambition overriding all else. But it was the ambition of a patriot, bound up with what he saw to be his country's interests.'⁵⁶

⁵⁵*Ibid.*, pp. 117–48.

⁵⁶*Ibid.*, p. 164.

Organizing the resistance was an uphill task. Fortunately, he had with him the four co-founders of the revolution—Rauf, Refet, Ali Fuad and Karabekir—and they were all ready to take up the challenge. After some initial hesitancy, Kemal resigned from the army and took full charge of the situation. In Kinross's view, Karabekir's role was singularly important in pushing the 'civilian' Kemal's claim to the presidency of revolutionary committee, which brought back the latter's confidence. From Havza and Amasya he had launched military resistance; from Erzurum (22 July–7 August) he was to launch the political movement, which, says Kinross, arose 'organically from the heart of the nation itself'. But, for the moment, as a tactical move, he made the preservation of the sultanate-caliphate as his objective. Ferid Pasha's failure to extract concessions at the Paris Peace Conference helped Kemal to seize initiative and unify loyal commanders under his control. But it was the Sivas Conference (4–11 September), suggests Kinross, that raised the nationalist counsels from the local to the national plane when it confirmed the Erzurum decisions and strengthened the 'National Pact'.⁵⁷ Until the formation of the national government, the Sivas Congress was declared as the provisional government. Since there were threats from Istanbul and the Allies, in September 1919, Kemal moved further inland to Ankara (Angora), which from now on was to be his headquarters.⁵⁸

The odds against the nationalists were many. Apart from the Allies, who had resorted to a more stringent occupation of Istanbul and had deported to Malta as many as one hundred and fifty politicians, including Rauf, the Istanbul government had launched a punitive war against them. On top of it, the Şeyhülislam had shot a *fatwa* at them pronouncing that the killing of the rebel nationalists was an obligation. Kemal had no choice but to mobilize his own set of '*ulama*' to counter the Istanbul *fatwa* as having been obtained under duress.⁵⁹ Then he summoned a new parliament in Ankara in defiance of the Allies and the Istanbul government. In spite of the critical situation, the first nationalist parliament opened on 23 April 1920 with an inaugural prayer at the Haji Bayram Mosque. The Grand National

⁵⁷ *Ibid.*, pp. 165–90.

⁵⁸ *Ibid.*, pp. 191–201.

⁵⁹ *Ibid.*, pp. 202–9.

Assembly (GNA), as it came to be known, was a product of long and exhausting discussions between Kemal and his associates. According to Kinross, 'Kemal was no lofty idealist. He had few moral principles, only determination to attain his ends. But, cynic though he was, these ends were nonetheless the country's. His was no negative cynicism, but that of the realist who seeks practicable solutions. Turkey under his aegis must not merely be saved from the foreigner; she must be rebuilt on an enduring foundation'.⁶⁰ There were, of course, sharp differences on this point but in Kemal's view the autocracy of the sultan and the oligarchy of the Young Turks must give way to a form of democracy in which the power rested with people. Of this assembly Kemal was elected the president and he was ready to take on the Istanbul government.⁶¹

The nationalists successfully warded off three rebellions instigated by the Istanbul government but it had not been an easy task. The course of the war of independence against the Greeks and their Allied backers and Ankara's final victory at Sakarya by which the recovered the entire territories up to Izmir are events too well known to be repeated here. The Chanak affair might have brought another round of hostilities but good sense prevailed on both side and peace was concluded at Mudanya pending the final treaty. Thus the Turks obtained Thrace, including Adrianople, without fighting. Their territories of the 'National Pact' had all been secured and almost sealed. Lloyd George was forced to resign for taking his country unnecessarily to the brink of war. Kinross observes that 'The Macedonian had [finally] defeated the Celt'.⁶² But the situation in Istanbul was anomalous. The government was the sultan-caliph's but the capital was still in the hands of the Allies. The rest of the country was in the control of the nationalists who had sent Refet as governor of Thrace stationed at Istanbul. He was given a tumultuous reception by the people of the capital. 'Dashing, energetic, loquacious, ubiquitous', says Kinross, 'he was well-cast for his role popular hero'. Refet quickly established relations with the Allied authorities and received courteous response. Gradually, the machinery of the

⁶⁰*Ibid.*, p. 220.

⁶¹*Ibid.*, pp. 221–24.

⁶²*Ibid.*, pp. 284–339.

occupation forces began to erode and the nationalists commenced to assert their authority.

The new situation gave shudders to the sultan in the Yıldız Palace. He was hoping to cling to his throne. But Refet was stern. He plainly told Vahideddin that dualism was intolerable. He must ask his government to resign. But still the sultan played for time and wanted a fusion of the two governments. Refet would have nothing of it. The matters came to a head when the Allies again invited Istanbul and Ankara to send delegations to Lausanne. This infuriated the GNA in Ankara and provided Kemal, Kinross suggests, the 'psychological moment' for the separation of the sultanate and the caliphate. The discussions at the drafting stage were emotional and divisive but 'by a combination of persuasion and menace, characteristic of his political tactics', says Kinross, 'Kemal achieved a settlement'. The debate in the GNA was even more discordant but in the end Kemal got what he wanted. The law of 1 November 1922 separated the sultanate from the caliphate. As soon as the decision reached Istanbul, Vahideddin, fearing for his life, fled with the help of the British and was escorted to Malta on HMS *Malaya*. Kemal and the GNA got rid of him without actually having to arrest and exile him. Having surrendered to the protection of non-Muslims power, the sultan was declared to have forfeited his right to rule and was thus deposed. In his place, fifty-four years old Abdülmecid was sworn in as the caliph without the temporal powers of the sultanate under the authority of the GNA.⁶³

The peace negotiations at Lausanne went through a process of hard negotiations with İnönü as the GNA representative. Towards the end of January 1923, a draft treaty was presented to İnönü whose counter proposals were rejected by Curzon. When the conference resumed its session the hurdles were finally removed and on 24 July 1923 the treaty was signed which recognized Turkey's independence largely in accordance with its National Pact. Ten weeks later the Allied forces evacuated Istanbul. But Kemal did not move into Istanbul for he had a deep mistrust of the city. He declared Ankara as the new capital of Turkey though it would remain the

⁶³*Ibid.*, pp. 340–53.

house of the caliphate.⁶⁴ Time had now come to declare Turkey a republic in gradual stages. Side by side, he had to transform the Turkish society from the old Islamic system to the one based on a modern, western model. Naturally, he encountered strong opposition from the constitutional monarchists and the pan-Islamists who were intent on preserving the caliphate system. But Kemal was not deterred. He presented the draft law as *fait accompli* to the party and the new GNA and on 29 October 1923 got Turkey proclaimed as a republic. The head of state was called the president to be elected by the GNA. A stunned opposition was effectively outclassed. ‘By a masterly technique of timing, surprise tactics and veiled intimidation’, says Kinross, ‘Kemal had assumed paramount power over the country’. Inonu was now the prime minister and Fethi head of the GNA.⁶⁵

The next logical step was the abolition of the caliphate which had now become redundant. According to Kinross, Kemal still professed himself to be a believer but he wanted to get rid of an institution which he believed was a rallying-point for the forces of ‘religious reaction’ and ‘a tool of politics’. His task was rendered easy when two Indian pan-Islamists, the Aga Khan and Ameer Ali, fearing a drastic action against the caliph pleaded with the Inonu to place the Islamic caliphate ‘on a basis which would command the confidence and esteem of the Moslem natives, and thus impart to the Turkish state unique strength and dignity’. This intervention, which Kinross calls ‘ill-judged’, was taken in Ankara as part of some conspiracy and resulted in extraordinary commotion when the nationalists were celebrating the fourth anniversary of the GNA. The resulting scenes in the assembly were so fiery, writes Kinross quoting Falih Rifki, as to recall the ‘etchings of the French revolution’. The law was duly passed and the caliph and the entire House of Osman were bundled off to Switzerland without having a second thought.⁶⁶

Kinross is very perceptive in analysing Kemal’s tragic differences with the four co-founders of the revolution who were to be denied a fair share in its fruits. Apart from the differences in their social backgrounds and spirit of idealism there were fundamental divergences in their outlook on how the post-revolution change was to be brought about. Rauf and his liberal friends

⁶⁴ *Ibid.*, pp. 367–74.

⁶⁵ *Ibid.*, pp. 378–83.

⁶⁶ *Ibid.*, pp. 384–7.

were in favour of gradual social metamorphosis whereas Kemal was for sudden and radical change. He believed in the president exercising some degree of autocracy. Here was indeed the struggle for power and, Kinross suggests, 'It brought out the Oriental in Kemal'. He started a whispering campaign against Rauf and Refet. In this atmosphere, Rauf, Ali Fuad and Karabekir met in Istanbul to decide the line of action. They agreed to support Kemal's reforms but would not allow the republic from becoming an instrument of Kemal's personal rule. When Karabekir and Ali Fuad resigned from the army, Kemal took it as a 'great plot' by the generals. The differences often flared up in the debates in the GNA. In November 1924, they formed the Progressive Republican Party with Karabekir as president. It aroused Kemal's suspicions for whom opposition meant revolution though he first tried appeasement. But the Kurdish revolt of Shaikh Said in the name of Islam and the caliphate, and, later, the discovery of the plot to assassinate Kemal by a group of Unionists and others gave him the chance to finish his opponents. The Independence Tribunal was brought into action and scores of people were arrested, including the co-founders of the revolution. The trials in Izmir and Ankara resulted in the execution of several of the plotters and with them he also got rid of many of his opponents. Rauf was exiled but other co-founders were acquitted. This liquidated all conspirators and silenced the Progressive opposition. The Independence Tribunal was disbanded. The 'reign of terror', maintains Kinross, was no longer necessary. 'Kemal's dirty work was done'.⁶⁷

According to Kinross, the paradox was that 'Kemal had become a dictator not in order to obtain power but after he had done so already'. Once he had surmounted the obstacles, he had no need for a dictatorship, especially when he had a reliable 'factotum', in the shape of Inonu. He failed to appreciate that the Progressives never intended to rival his authority; they mere wanted to 'counterbalance' it. Where they went wrong, says Kinross, was that they lent their prestige and party organization to malcontents. Psychologically, Kinross thinks, Kemal's emergence as, what he calls, a 'hanging dictator' was due first to his obsessive suspicion of all those who obstructed him, and, second, to the forces of religion. As a rationalist, he did

⁶⁷*Ibid.*, pp. 388–404 and 425–34.

not understand the spiritual content of Islam. He saw it as ‘mere superstition of a dark and primitive kind’ though he did not underrate its force. To him it was a secret weapon in the hands of the *‘ulama* who could use it more lethally than his political rivals. Kinross adds that for Kemal, Islam and civilization were a contradiction in terms. But for all his agnosticism he never attempted to eradicate Islam as a policy. He simply sought to ‘disengage it from the condition of being a political instrument, which it had been for centuries of habit’. So his various reforms were undertaken in this spirit apart from the fact that he was anxious to ‘civilize’ the Turkish state and society until the end. However, this phase also came to pass when the third GNA rounded off reforms by deleting from the constitution the formula that ‘the religion of the Turkish State is Islam’. ‘Turkey thus became’, Kinross writes optimistically, ‘legally and constitutionally, a secular state, in line with those of the West. Religious belief became a matter of individual conscience’.⁶⁸

Kinross’s final assessment of Kemal’s achievements is explained in one short sentence: He was the man who had successfully created a ‘new Turkey’. ‘He had transported his country from the Middle Ages to the threshold of the modern era and a stage beyond’, the author goes on to say. The fact is that the Kinross biography encompasses all aspects of Atatürk’s exhilarating life and succeeds in unravelling the inside story of how he managed to create a republican state out of a crumbling empire. Though his account is sympathetic Kinross is not a hagiographer. On the contrary, he is quite perceptive and critical when negotiating Turkey’s ever-shifting political environment. He even does not shy away from locating contradictions in his protagonist’s gradual makeover as a virtual dictator.

III

The third British biographer selected for review is Andrew James Alexander Mango. Born in 1926 in Istanbul to a prosperous Anglo-Russian family, he was educated in Turkey and later went to the School of Oriental &

⁶⁸*Ibid.*, pp. 411–24 and 435–99.

African Studies in London. He obtained a Ph.D. from the University of London for a dissertation on the Islamic versions of the legend of Alexander the Great. In the mid-1940s, Mango went to Ankara and obtained a job as a press officer in the British Embassy. In 1947, he moved back to the UK and joined the BBC's Turkish service while still a student and spent his entire career in the External Services, rising to the position of Turkish Programme Organiser and, later, Head of the South European Service. He retired in 1986. He is married and has a son and a daughter. Mango has written extensively on Turkey, including books, articles and reviews. His penultimate book, *Turkey: The Challenge of a New Role* (Praeger, 1994), was well received by reviewers. His latest work, the biography of Mustafa Kemal, is simply called *Ataturk*. It was published from London by John Murray in 1999. Mango has based his book mainly on published Turkish sources, which he maintains, had never been adequately checked, compared or collated until he used them. His sources consist of the speeches, correspondence, extracts from notebooks and archives, statements, interviews, circulars, telegrams, proclamations, memoirs and diaries of not only Mustafa Kemal himself but also of his contemporaries. In addition, Mango has used various histories of the republican Turkey as well as accounts of specific events. Thus Mango's bibliography is all-inclusive and extensive, and, unlike Kinross, does not shy away from using Armstrong's *Grey Wolf*.

Mango's Mustafa Kemal is the product of the Ottoman age when the state was 'Muslim, dynastic and medieval in its organizing principles'. The government was based on *shar'ia*, added-on by royal ordinances and customary law. And though the official ideology of the Ottoman Empire was Islam, a distinctive feature of administration was its *millet* system that had provided its multi-ethnic and multicultural entities a structure of communal self-government not available in contemporary Europe. Of the seventeen million citizens of the Empire, twelve and a half were Muslims while the remaining were Christians, Jews and others. Problems began to mount from the latter half of the nineteenth century when the nationalities started to clamour under pull of nationalism that increasingly bred a culture of violence. As the dominions of the empire shrunk, the anxiety to hold on to what was left increased exponentially. At the time of Mustafa Kemal's birth

the sultan who ruled in Istanbul was Abdülhamid II, who tried as caliph to pressure the European powers through the phantom of pan-Islam but its impact, in Mango's view, was 'limited and ineffectual'.⁶⁹

Of the thirteen years of Mustafa Kemal's education, says Mango, the impact of the military school in Manastır had been lasting on him. The cadets here were all Muslims though the empire had many religious communities. For the ruling class, therefore, the ideal of Ottoman patriotism implied Muslim nationalism that percolated later as Turkish nationalism. And this was inculcated through history lessons taught in the military academies. In addition, Kemal imbibed the rhetoric of liberal nationalism that came with the French influence which pervaded the ruling class of the times. At the War College in Istanbul, he, like many of his comrades, was introduced to the 'entertainment' offered in the side streets and the bars and cafés of Beyoğlu and Galata. According to Mango, Kemal's formative years provide no evidence of any religious conviction, though there is clear evidence of the contrary for the later years. In his opinion, most Turkish officers accepted Islam as 'a general framework for their lives'. Kemal and friends, on the other hand, seem to have been free thinkers. 'Islam', he emphasizes, 'had to be taken into account as a fact—sometimes an inconvenient fact—of other people's lives.... Most of the cadets rejected the indoctrination to which they had been subjected. Their idealism was focused on a political objective—the defence of the ruling Muslim Turkish community into which they were born'. Hard drinking developed in Kemal gradually with hard work and hard thinking.⁷⁰

Mango lays stress on the fact that at the turn of the century most of the leaders of the Turkish nationalist resistance movement were contemporaries at the Istanbul War College. Ali Fuad, Ali Fathi, Kazım Karabekir, Cafer Tayyar, Refet Bele, Nuri Conker, Mehmet Arif and Ismet Inonu, were either in the same class with Mustafa Kemal or were above or below him. 'It was thus in the classrooms of the War College and the Staff College', he continues, 'that the war of Turkey's independence was won'.⁷¹ The first

⁶⁹ Andrew Mango, *Ataturk*, pp. 1–22.

⁷⁰ *Ibid.*, pp. 23–47 and 52.

⁷¹ *Ibid.*, p. 48.

signs in Kemal of conversion to Turkish nationalism, according to Mango, came during his postings in Syria and Palestine where he had to work in non-Turkish environment. It was during his absence that the revolutionary officers and their civilian collaborators had formed the CUP. By the time, Kemal returned to Istanbul in October 1908, the leadership of the Young Turks had coagulated under Talat, Enver, Cemal, and he and his immediate friends were kept out of the loop. At twenty-seven, Kemal was left to brood for not finding a place among the front rank revolutionaries.⁷²

The loss of territory and people in the Tripolitan and Balkan Wars (1911–13) was a painful experience for the Turks. The Ottomans had lost their entire possessions in Europe and the Powers wanted Istanbul to accept the dictated terms of peace. Tens of thousands of refugees crowded in Istanbul from where they were sent onwards to Anatolia for resettlement. Mustafa Kemal was particularly unhappy at the surrender of Salonika to the Greeks. He found solace in Sofia where he was sent in November 1913 as a diplomat.⁷³ As military attaché, his main job was to establish contacts and provide intelligence to Istanbul. But very soon he was patronizing Mme Dourzi's salon set up in her typical Parisian fashion and was quite visible in the Bulgarian high society but in his main task he was hampered by lack of resources. In Mango's view, despite the recent cruel war that the two countries had fought against each other, social relations between the middle-class Turks and Bulgarians remained quite normal. The list of his friendships with the ladies expanded rapidly. Apart from his liaison with the daughter of the Bulgarian war minister, he developed association with the daughter of the Bulgarian prime minister, and also with that of a member of parliament. But at no time he contemplated marriage and the story one finds in Kinross about his proposal of marriage to the daughter of the war minister and its rejection by her father, seems highly exaggerated. To Mango, Kemal was 'excessively courteous, but essentially shy with women of his new social rank, whose company he enjoyed'. When finally he did marry Latife, 'it was his young bride who had made the running'.⁷⁴

⁷²*Ibid.*, pp. 49–98.

⁷³*Ibid.*, pp. 101–27.

⁷⁴*Ibid.*, pp. 128–30.

When Turkey joined the First World War on the side of Germany in November 1914, Kemal was still in Sofia. Mango tells us how Enver and Talat manoeuvred entry into the war behind the back of the sultan. But here he does not match Y. T. Kurat's well-researched 'How Turkey Drifted into World War I', which gives a more comprehensive treatment to the subject.⁷⁵ Kemal was summoned home in January 1915 and was sent to the Gallipoli peninsula for the defence of Istanbul from the expected Allied attack. Mango deals with the Gallipoli campaign in detail which, he says, was a messy affair with Ottoman and Allied casualties running to hundreds of thousands. He also throws ample light on Kemal's thoughts, tactics, and exploits. He asserts that Kemal made 'a notable contribution to the defence of the capital' and his achievement was 'solid' but he was not the only hero. Personally, it got him the promotion to the rank of a colonel, won silver and gold battle medals from the sultan, a Commander of the Order of St Alexander from King Ferdinand of Bulgaria, and an Iron Cross from Kaiser Wilhelm of Germany.⁷⁶

But still Mustafa Kemal was not happy with the CUP government for the alleged lack of recognition of his 'exploits'. The war years passed through tortuous and gory vicissitudes before it ended in the Ottoman defeat. Mango finds no evidence of any deliberate discrimination against Kemal. He dwells pointedly on Kemal's passionate belief that the German commanders of the Ottoman army were serving their own interests first and those of the Ottoman state second. Kemal was in Karlsbad convalescing from kidney infection when early in 1918 he heard the news of Mehmed V's death and succession of Vahiddedin. He hurried home to try and influence the new sultan but that did not work. Kemal's last command in Palestine lasted barely two months. When armistice came on 30 October 1918, Kemal was thirty-seven and a Brigadier, 'ambitious and wilful', and a difficult man to work with. 'He had strong political views, and played politics to get his way. He

⁷⁵Y. T. Kurat, "How Turkey Drifted into World War I", in K. Bourne and D. C. Watt (eds.), *Studies in International History*, Longmans, London, 1967, pp. 291-315. Since then Mustafa Aksakal's *The Ottoman Road to War in 1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, has overtaken Kurat's research.

⁷⁶Mango, *Ataturk*, pp. 131-56.

was convinced he knew best. But then, he usually did, for he had good sense'.⁷⁷

Just after the armistice, seven top CUP leaders led by Talat, Enver and Cemal fled the country on aboard a German ship that took them to Crimea from where they made for Berlin. Their successors in Istanbul were anxious to hold on to the Ottoman core territory that had remained intact. In Mango's opinion 'the idea of resistance arose the moment the Allied soldiers set foot on Turkish soil'. He emphasizes that Kemal was not the only Ottoman commander to draw up plans for resistance, but he was to prove the most effective. The British were unable to spot his activities as their energies were concentrated on 'cleansing Turkey of the CUP'. Thus he was able to form an intimate circle in Istanbul whose immediate objective was to stop demobilization, save arms and equipment and ensure appointment of suitable persons to important positions in the military and civil administration. To Mango, the nationalist officers were a 'band of brothers' who held on to each other despite differences. Their chance came when the Ferid Paşa's government decided to send someone to eastern Anatolia to quell disorders. The author believes that five months of intense politicking in Istanbul had paid off. The Greek landings in Izmir proved the proverbial last straw. The Turkish nationalist sentiment was aroused throughout the country. The very next day (16 May), Kemal was on his way to Anatolia with sixteen of his staff, in a rickety old steamer. The British officer who hesitated to issue the travel permit was told that Kemal enjoyed sultan's full confidence.⁷⁸

The details of the nationalist movement in Anatolia and the establishment of an alternate authority in opposition to the weak Istanbul government is Mango's forte. He is at his best while narrating them. Nothing escapes his sharp observation. He does not ignore even the minor players, or gloss over the pockets of opposition to Kemal or how he handled the first experience of democratic politics and claimed primacy in a body that was to be the nucleus of a future government. The author suggests that the Sivas decision was 'the first version of Turkey's declaration of independence' and it bore Kemal's 'imprint'. It affirmed the Erzurum decisions and decided to

⁷⁷*Ibid.*, pp. 157–82.

⁷⁸*Ibid.*, pp. 185–219.

struggle for only those areas which were considered truly Turkish and accepted the loss of the Arab provinces. The representative committee was accepted as the provisional government.⁷⁹ The headquarters were then transferred to Ankara where Kemal and his party felt safer. When on 10 January 1919, the Ottoman parliament met in Istanbul, which turned out to be its last session, Mustafa Kemal, sitting in Ankara, had no control even on the nationalists attending the session. But once again the bumbling British came to Kemal's rescue when on the night of 15/16 March 1919, they stiffened the occupation of Istanbul and arrested and deported to Malta some hundred and fifty Turks, including Rauf and others nationalists. This put an end to the nationalist group in Istanbul and discredited the government as well. The only good thing that came out of the Istanbul parliament was the confirmation of the Sivas text of the Misak-i Milli (Nation Pact) with added demands. When Kemal asked assembly to resume its session in Ankara eighty-four members of the last parliament also managed to attend.⁸⁰

According to Mango, Mustafa Kemal was 'a superb organizer, with a clear grasp of priorities'. His two immediate requirements were: one, control of army, and two, to create 'a centre of effective, legitimate authority'. The problem was that the sultan and his government in Istanbul had disavowed the nationalists and a *fatwa* of the Şeyhülislam denounced them as infidels, liable to be killed. This was a dangerous move and Kemal had to respond quickly. A counter *fatwa* was procured from mufti Rıfat Börekçi of Ankara and counter-signed by 250 other '*ulama*' throughout Anatolia, which declared the sultan a prisoner of the infidels and that any decree obtained under duress had no legal sanction. Kemal was able to gain control of the army through his commanders who had remained loyal to him. The creation of an alternate authority was a difficult problem. In the formation of the assembly, he was inspired by the example of the French Revolution. In Mango's assessment, the societal composition of the assembly was something like this: nearly half of the deputies were civil or military officials, one fifth professionals, another fifth self-employed, and one in six, clerics. Culturally, they were divided between conservatives and modernists.

⁷⁹ *Ibid.*, pp. 232–52.

⁸⁰ *Ibid.*, pp. 253–73.

Socially, they were predominantly middle class. The GNA ‘had its Jacobins’, says Mango, ‘but it was not a radical body’. Kemal’s own position in the GNA was that of the speaker and the executive president. And in countering Istanbul, he used the religious card even more vigorously. He issued a proclamation swearing ‘in the name of God and the Prophet’ that they were not rebels against the sultan and caliph. All they wanted was to save their country. On 29 April, the GNA prescribed death penalty for anyone challenging its legitimacy. The Istanbul government responded by sentencing to death in absentia Mustafa Kemal and a number of his associates. However, this did not prevent Kemal from going ahead with the appointment of a cabinet of ten ministers under his chairmanship. Ankara was in no mood to compromise.⁸¹

Mustafa Kemal now felt strong enough to think of mending fences with his eastern neighbours. He established relations with overtures to the Bolsheviks, the Georgians, the Armenians and the Azerbaijanians as a counterweight to the Allies, but made sure that communism did not flourish in Turkey. The most important development, however, was the formation of an orderly new state. On 20 January 1921, the GNA passed the Law of Fundamental Organization which placed sovereignty in the nation as a whole, and centred the administration in popular self-rule. For the first time, the country was named as the ‘State of Turkey’, ruled by the government of the GNA, which appropriated to itself the legislative and executive powers. The provinces were allowed autonomy under elected councils but the appointment of governors was the prerogative of the centre. The ministers were elected by the GNA who would elect a chairman/premier. But as president, Kemal was to be *ex officio* head of the government also. Critics, however, were pessimistic and believed that in reality the Istanbul government had been ‘recreated in Ankara under another name’. Mango seems to agree with this.⁸²

Ankara did what it could to establish itself but it had not won recognition from either the Istanbul government or the Allies. It did, however, get a chance, towards the end of January 1921, to attend the

⁸¹*Ibid.*, pp. 274–86.

⁸²*Ibid.*, pp. 287–306.

London conference jointly with Istanbul though it broke up without an agreement on amending the Treaty of Sèvres owing to Lloyd George's obduracy. For Ankara, the only good outcome, says Mango, was an opportunity to publicize the 'National Pact'. The Greek offensive that began in late March was quickly blunted at Inonu, which gave time to Ankara to renew contacts with the British. The distrust remained, especially because of the Mustafa Saghir affair, but some of the Turkish detainees in Malta, including Zia Gokalp and Ali Fethi, did get released.⁸³ But the major Greek offensive was still to come which was a matter of life and death for the nationalists. Mango emerges as an adept military historian in recording the relevant strength of the opposing forces, the professional expertise of the commanders, and the in-depth accounts of the battles. He does not just concentrate on Kemal; he follows every commander into the battle. At first the Greeks pushed the GNA forces back and occupied a large area in Anatolia, including Kütahya and Eskişehir. Apart from the substantial losses in men and material, the desertions were sizeable. The GNA was in uproar and Kemal was asked to lead the battle himself. With the tag of c-in-c and wide powers, Kemal rose to the occasion. Within a short time he infused new confidence and vigour into his forces and fought the decisive battle on the banks of Sakarya. The Greeks fought well but lost their nerve and fled. In twenty-one days it was all over. The GNA made him a Marshall with the title of Gazi. Mango believes Sakarya gave birth to 'a new triumvirate—of one leader [Kemal] and two chief lieutenants [Fevzi and Ismet]—which was to bring a new order out of the chaos of the Turkish national rising'. Karabekir had accepted him as leader and Enver had been made to flee to Baku and thence to Central Asia. Kemal was the sole leader.⁸⁴

In Ankara, Mufti Rıfat Börekçi raised a collection to acquire a house for Mustafa Kemal in Çankaya. In turn, he transferred the title-deeds to the Turkish army. Mango's description of life in Kemal's 'Army Mansion' is rather Spartan and, contrary to the critic's depiction, was not given to debauchery. The men drank in the evening while the wives of his friends kept the house. It was a place for an élite shaping new Turkey. There was

⁸³*Ibid.*, pp. 307–13.

⁸⁴*Ibid.*, pp. 307–24.

constant politicking but no disloyalty to Kemal. “Ganzi Pasha”, says Mango, ‘was the approachable, friendly, but unquestionably leader of the Çankaya set’. Meanwhile, the untold accesses on Turkish life and property by the retreating Greeks had begun to be noticed in Britain. Arnold Toynbee’s reports in the *Manchester Guardian* were especially damaging to the Greeks. It cost him the Greek-funded chair at King’s College, London, but he did not compromise his integrity as an impartial observer. Meanwhile in Anatolia, when the Greek and Armenian rebellions were crushed, Turkey was well on its way to becoming ‘a homogeneously Muslim country’ but without the props of pan-Islam and pan-Turkism. In the state apparatus, however, Kemal discounted the system of separation of powers in favour of absolute rule though his friends and critics continued to curtail his powers. When Rauf returned from Malta, he was taken into the cabinet and later became prime minister who successfully controlled the opposition. It was necessary in view of the Ankara’s anxiety to win recognition from the sultan but he ‘threw away’, suggests Mango, ‘the last chance of retrieving his position’. When the Allies failed to enforce a settlement in another conference, the Greeks became impatient and threatened to march on Istanbul, Kemal knew the time for a decisive blow had come. Preparations were completed in strictest secrecy. On 27 August, the Turkish breakthrough knocked out the Greek army in Anatolia. All they had to do now was to mop up the retreating Greeks. On 2/3 September, the Greek commanders surrendered. By the 9th, the Turkish forces were in Izmir but they could not really enjoy their victory because the town was burned down to ashes.⁸⁵

Mango then describes how Mustafa Kemal won the next stage without fighting. This was to obtain withdrawal of foreign forces from Istanbul and eastern Thrace. Lloyd George remained a problem but public opinion in Britain was getting tired of war. As the French and the Italians withdrew their detachments from Çanakkale, Curzon rushed off to Paris to drum up support. On 23 September, the Allies agreed to Turkey’s demand of Thrace, including Edirne, but remaining neutral for the time being. Similarly, they could have Istanbul, but only after peace was signed. Kemal took time to respond and to keep up the pressure ordered the troops to advance to the

⁸⁵**Ibid.**, pp. 325–47.

neutral zone. Lloyd George was still on the war path but fortunately the hostilities were averted and an agreement was reached at Mudanya pending a final settlement. On 27 October, the Allies invited Turkey to a peace conference at Lausanne with invitations to both Istanbul and Ankara but Kemal told Tevfik that the only legitimate authority in Turkey the GNA in Ankara. He appointed Inonu to draw up the treaty as his representative.⁸⁶ There were several ups and downs in the negotiations but Inonu stuck to his ground. Having overcome all odds, the Treaty of Lausanne was finally signed on 24 July 1923 which made Turkey once more the chief power in the Near East.⁸⁷

The way was now clear for Mustafa Kemal to settle the old score with the irritating sultan in Istanbul. The Law of 1 November 1922 that separated the sultanate from the caliphate took care of that. Of course, the conservatives were, unhappy but this was the logical conclusion of three years of a duality that had to be terminated. Fearing for life, Vahiddedin fled giving Kemal the opportunity to elevate without hassle Abdülmecid as the caliph without any temporal trappings. The next stop was the Republic of Turkey, proclaimed on 29 October 1923 with Mustafa Kemal as the president. This made the office the caliph redundant. The abolition was the natural culmination point. This opened the door wide for Mustafa Kemal to introduce his programme of reforms for which he awaited for so long. For Mango, the apotheosis called Ataturk had earned his place in history 'by directing the successful resistance of the Muslim inhabitants of Anatolia against the occupation and attempted partition of their country'. The author acknowledges the contribution of others but thinks that only he was in charge of the whole process. He had set clear goals and after achieving them he stuck to the original claim laid down in the 'National Pact'. He repudiated 'irredentism whether of pan-Islamic or pan-Turkist nature'. He did not lead a social revolution for under his 'authoritarian rule', maintains Mango, 'landowners and notables continued to dominate'. He also believes that the change of political principles had only a limited impact in practice. Theoretically, sovereignty had passed on to the people, represented by the

⁸⁶*Ibid.*, pp. 348–57.

⁸⁷*Ibid.*, p. 387 ff.

GNA, but it was exercised by Atatürk as president. But the important point for Mango is that ‘Atatürk [had] left behind him the structure of democracy, not of a dictatorship’. Another point that the author makes is that ‘Atatürk was not a social revolutionary—and certainly not a socialist’. Secularism was central to his cultural revolution. What he did was to deny religion a say in the running of the government. His secularism, says Mango, was inspired by the French principle and practise of laicism, i.e. the separation of church from state. But, he says, the Turkish practise was different. The republic declared its independence from Islam and yet continuing to control it, just like the sultans did. , Mango seems to agree with Falih Rıfıkı Atay that the recoil from Islam ‘was a passing phenomenon’ and ‘Islam-within-secularism’ became the ultimate norm.⁸⁸

⁸⁸ *Ibid.*, pp. 532–5.

CONCLUSION

Ataturk's three biographers have each dealt with the subject from a different angle. Armstrong was a contemporary but his bias became a disadvantage which did not allow him to be an objective observer. He permitted his personal feelings to get the better of him and the biographer in him got pushed aside. Kinross was a professional journalist and author and had the advantage of a rich treasure trove of source material at his disposal. He is sympathetic but he has not produced a hagiography. His work is objective and critical but his drawback was that he did not know enough Turkish to read the sources himself and had to depend on others. Some consider him as too compassionate towards his subject. Mango, on the other hand, is a trained historian and knows Turkish well. He is adept in his design and a stickler for details. He is objective but more often tends to be sarcastic. He is reluctant to put reliance on Kemal's assertions made in 1926-7 and prefers to accept evidence only when it is contemporaneous with the events. Generally, his sources are not archival but consist of memoirs and biographies. And, these categories are not always reliable: memoirs are mostly meant to embellish achievements at the expense of others while biographies tend to be either overly critical of the subject or excessively sympathetic. But the works of all three biographers are worth reading. It is another matter that even today the critics of Mustafa Kemal, especially with vested interests, like to paint his personal life in black.⁸⁹

⁸⁹Ara Papian, 'Wikileaks Before Wikileaks or the Revelations of a British Spy on Ataturk', 14 Dec. 2010, http://www.gab-bn.com/IMG/pdf/Tr13-_Wikileaks_Before_Wikileaks_Or_The_Revelations_Of_A_British_Spy_On_Ataturk.pdf(accessed: 10 Sept. 2013).

BIBLIOGRAPHY

Books & Articles

AKSAKAL, Mustafa, **The Ottoman Road to War in 1914**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

ARMSTRONG, H. C., **Grey Wolf: Mustafa Kemal: An Intimate Study of a Dictator**, Arthur Barker, London, 1932.

ARMSTRONG, H. C., **Bozkurt: Kemal Atatürk'ün Yaşamı**, Çeviren: Ahmet Çuhadır, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul, 2001.

ARMSTRONG, H. C., **Bozkurt: Kemal Atatürk'ün Yaşamı**, Çeviren: Gül Çağalı Güven, ArbaYayımları, İstanbul, 1995.

BORAK, Sadi (ed.), **Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı**, 3rd edn., Turkey Trade Publications, İstanbul, 1997.

GILBERT, Martin, **Sir Horace Rumbold-Portrait of a Diplomat, 1869-1941**, Heinemann, London, 1973.

HİÇYILMAZ, Ergun, **“Bozkurt” Yazarı Ajan Armstrong ve Casusluk Örgütleri**, Baba Matbaası, İstanbul, 1997.

KINROSS, Patrick, **Ataturk: The Rebirth of a Nation**, Weidenfeld & Nicolson, London, 1964.

KURAT, Y. T., “How Turkey Drifted into World War I”, in K. Bourne and D. C. Watt (eds.), **Studies in International History**, Longmans, London, 1967, pp. 291–315.

MANGO, Andrew, **Ataturk**, John Murray, London, 1999.

NORMAN, Roger, “H. C. Armstrong, Patrick Kinross and Mustafa Kemal”, in **Hurriyet Daily News**, <http://www.hurriyetdailynews.com/hc-armstrong-patrick-kinross-and-mustafa-kemal.aspx?pageID=438&n=h.c.-armstrong-patrick-kinross-and-mustafa-kemal-1997-05-06>, 6 May 1997.

QURESHI, M. Naeem, “Atatürk and Armstrong’s Grey Wolf: Myth and Reality” in the **Proceedings of the Fifth International Congress on Ataturk, 8–12 December 2003**, ii, Ankara, 2005, pp. 973–90.

SONYEL, Salahi R., **Ataturk—The Founder of Modern Turkey**, TTK, Ankara, 1989.

Journals

Daily Telegraph

The Times

The Times Literary Supplement

Websites

‘Kemal Ataturk-Hailed as a “Liberator of Turkey”’. We take a second look at his Life and Works’, ‘Life of a Wayward-Kemal Ataturk’

<http://www.guidedones.com/issues/women/ataturk10.htm>, (accessed: 1 Aug. 2013).

MOSLEY, Charles (ed.), **Burke’s Peerage, Baronetage & Knightage**, 107th edition, 3 volumes, Wilmington, USA, 2003, i, p. 992 at

<http://www.thepeerage.com/p5294.htm> (accessed: 4 Aug. 2013).

Obituary of Kinross’s wife, Angela Culme-Seymour, in **The Telegraph**, 3 Feb. 2012 at

<http://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/9060216/Angela-Culme-Seymour.html> (accessed: 4 Aug. 2013).

PAPIAN, Ara, ‘Wikileaks Before Wikileaks or the Revelations of a British Spy on Ataturk’, *Asbarez.com*, 14 Dec. 2010,

http://www.gab-bn.com/IMG/pdf/Tr13-_Wikileaks_Before_Wikileaks_Or_The_Revelations_Of_A_British_Spy_On_Ataturk.pdf (accessed: 10 Sept. 2013).

ATATÜRK HAKKINDA YAZILMIŞ İKİ RİSALE: “TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE MUSTAFA KEMAL”, “ATATÜRK’Ü NİÇİN SEVERİM?”

Yüksel ÖZGEN*

ÖZET

Dr. İbrahim Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu olmanın yanı sıra Romanya'ya gittikten sonra Balkanlar'da İttihat ve Terakki'nin tüm faaliyetlerinin fiilen olmasa bile fikren içerisinde bulunmuş önemli bir şahsiyettir. Dr. Temo, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra da Türkiye ile ilişkilerini devam ettirmiştir.

İbrahim Temo'nun Arnavutluk Devlet Arşivi'nde bulunan evrakı içerisinde 46 numaralı dosyada “Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal” başlığını taşıyan yarım kalmış bir risale bulunmaktadır. Bu çalışma bir mukaddime ve bir girişle birlikte toplam 13 sayfadan meydana gelmektedir. Biz bu tebliğimizde “Türkiye Cumhuriyet'i ve Mustafa Kemal” isimli risale ile Temo'nun 1936 yılında Romanya'da yayınlamış olduğu “Atatürk'ü Niçin Severim” adlı eseri hakkında bilgi vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Temo, İttihat ve Terakki, Romanya, Atatürk'ü Niçin Severim, Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal.

* Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Öğretim Üyesi.

THE TWO PAMPHLETS WRITTEN ABOUT ATATURK: "THE REPUBLIC OF TURKEY AND MUSTAFA KEMAL", "WHY DO I LOVE ATATURK?"

ABSTRACT

As well as being the founder of the Committee of Union and Progress and after he had gone to Romania, Dr. İbrahim Temo was an important figure that had been in all operations of the Committee of Union and Progress in the Balkans maybe not bodily but mentally. After the fall of the Ottoman Empire, Dr. Temo had also continued his relations with Turkey.

There is an unfinished pamphlet of İbrahim Temo bearing the title of "The Republic of Turkey and Mustafa Kemal" in the file numbered 48 in the Albanian State Archives. This study consists of thirteen pages totally with an introduction. In our paper, we will give information both about the pamphlet named "The Republic of Turkey and Mustafa Kemal" and Temo's "Why do I love Ataturk?" named study that had been published in Romania in 1936.

Key Words: İbrahim Temo, the Committee of Union and Progress, Romania, Why do I love Ataturk?, the Republic of Turkey, Mustafa Kemal.

İbrahim Temo 22 Mart 1865’te Manastır Vilayeti Ohri Kazasının Ustruga kasabasında dünyaya geldi. 1884 yılında İstanbul’a gelen Temo¹ iki yıl Tıp idadisinde, üç yıl da Kuleli Askeri Tıbbiye idadisinde okuduktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye kaydoldu (1888). Kendisi gibi Mekteb-i Tıbbiye’de öğrenci olan arkadaşları Diyarbakırlı İshak Sukuti, Çerkes Mehmet Reşit ve Arapkirli Abdullah Cevdet ile birlikte gizli İttihad-ı Osmani Cemiyetini kurdu.(3 Haziran 1889) Gizli cemiyetin hemen hemen tüm toplantılarına katıldı. Bir yandan da Musavver, Cihan gibi dergilerde makaleler yayımladı. Yaz tatilini geçirmek üzere gittiği Ohri’de tutuklanarak İstanbul’a getirildi. Yıldız Sarayı’ndan özel bir komisyonda sorgulandıktan sonra (17 Temmuz 1890)’da serbest bırakıldı. Yüzbaşı rütbesiyle Mekteb-i Tıbbiye’den mezun olduktan sonra (1892) Haydar Paşa Hastanesi’nde göz hastalıkları ihtisasına başladı. Padişahı hicveden bir şiiri bir tıbbiye talebesinin üzerinde ele geçince tutuklanarak divan-ı harbe sevk edildi ve günlerce sorgulandıktan sonra serbest bırakıldı.²

Temo, gizli cemiyetin 1894 yılındaki eylemlerinin çoğunda önemli rol oynadı. 5 Ekim 1895’te ilk defa cemiyetin imzasıyla yayınlanan ve Müslümanlarla Türkler’e çağrıda bulunarak, Ermenilerin Bâbı-Ali’yi basmaya kadar varan davranışlarının istibdat rejiminden kaynaklandığı, Türklerin de bütün Osmanlılar gibi müstebit idareden ıslahat ve hürriyet istedikleri, cemiyetin bu maksat için çalıştığı, Müslümanların Ermenileri cezalandırmaları yerine Bâbı-Ali’yi, Şeyhülislam konağını ve Yıldız Sarayı’nı basmaları gerektiğini ifade eden bildiriye İshak Sukuti ve İsmail İbrahim ile birlikte hazırladı. Yabancıların dikkatini çekmek için de Temo’nun gayretleriyle Fransızca kaleme alınan bir açık mektup büyük devletlere ve saraya gönderildi.

¹“*Temoluğum şahsıma ve bende yetişen oğullarıma aittir. Mekteblerin ekserisinde “Edhem” çağırıldım Mülkiye’de Edhem Murad Efendi derlerdi. Murad babamın adıdır. “Soylu” ise ailemin pek eski bir lakabıdır*”. **İbrahim Temo’dan Karl Süsseim’e Mektup, Mecidiye, (14 Eylül 1935)**, Nachlass Süsseim, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz: Orientabteilung.

²Şükrü Hanioğlu, “İbrahim Temo 1865-1945”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, CXXI, İstanbul, 2000, s. 355.

Bu gelişmeler üzerine İbrahim Temo, Beşiktaş karakoluna götürülerek sorgulandı ve suçu tespit edilemediğinden serbest bırakıldı. Ergani Madeni³ redif taburu hekimliğine tayin edildiğini öğrenince yurt dışına kaçmaya karar verdi. 1 Kasım 1895'te Köstence'ye gitti. Oradan Bükreş'e geçerek Bükreş hastanelerinde çalışmaya başladı. Romanya'da doktorluk mesleğini icra edebilmek için girdiği sınavları kazanarak Türk nüfusunun yoğunlukta bulunduğu Dobruca'nın Mecidiye kasabasında doktorluğa başladı.

Temo, burada yaptığı çalışmalarla cemiyetin balkanlardaki lideri durumuna geldi. Osmanlı Hükümetinin iadesi için yaptığı girişimlerden rahatsız olan Temo Romanya vatandaşlığına geçti. (Mart 1898) 1902-1903 yıllarında göz hastalıkları ihtisasını tamamlamak üzere altı ay süreyle Paris'te kaldı. Avrupa ülkelerinde bulunan Jön Türk liderleriyle görüşmeler yaptı. Bu sırada çeşitli Arnavut örgütlerinde görev aldı.

II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a döndü ve Beyoğlu mutasarrıflığı sıhhiye müfettişliğine tayin olundu. II. Abdülhamid tahtan indirildikten sonra Darülaceze müdürlüğüne tayin edildi. İttihat ve Terakki'nin değişen yapısı içinde kendisine bir yer bulamayan Temo muhalefete katıldı. Osmanlı Demokrat Fırkası adıyla yeni bir fırkanın kuruluşuna öncülük etti ve başkanlığına seçildi (6 Şubat 1909). Temo'nun kendisinin ve partisinin tutumu İttihatçıların sert tepkisine neden oldu. İttihatçılarla yolunu ayıran Temo, 1911'de tekrar Romanya'ya döndü. Romanya I. Dünya Savaşı'na girince savaşta binbaşı olarak görev aldı. 1920-1922 yılları arasında Romanya Parlamentosunda senatör olarak görev yaptı. 5 Ağustos 1945'te Mecidiye'de öldü. İbrahim Temo yukarıda satır başlarını verdiğimiz 80 yıllık hayatında binlerce evrak biriktirdi. 1939 yılında yayınladığı hatıralarında, "Cumhuriyet idaresi millî harekete dair müzemsî bir hazine-i evrak açarsa oraya göndereceğim" dediği evrakını Arnavutluk Devlet Arşivleri'ne bıraktı. 1960 yılına kadar eşi Nafia Hanım tarafından

³Ergani Madeni, 1889'da Sancak, 1924'te Vilayet, 1927 yılında kaza olarak teşkilatlandırıldı. İsmi 1937 yılında "Maden" olarak değiştirildi. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006, s. 174.

muhafaza edilen evrak bu yılda Tiranda bulunan Arqivi Qendror Shtetor’ a verildi.⁴

a-Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal

İbrahim Temo’nun Arnavutluk Devlet Arşivi’nde bulunan evrakı içerisinde 46 numaralı dosyada “*Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal*” başlığını taşıyan yarım kalmış bir risale bulunmaktadır. Bu çalışma bir mukaddime ve yarım kalmış bir girişle birlikte toplam 13 sayfadan meydana gelmektedir. Kapağındaki “*yazmağa başladığım tarih Köstence 11/12 Mart 1929 Salı gecesi*” ifadeleri risalenin yazıldığı yer ve tarih hakkında bilgi veriyor. Risalenin kapağında “*Eser, Her Hakkı Mahfuzdur*” ibareleri konulmuş ancak yazarın ismi belirtilmemiştir.⁵ Bu sebepten risalenin yazarı tespit edilememiştir. 46 numaralı dosyanın üzerinde Arnavutça “*Parathanieenjevebre me titull Repupublikaturkedhe Mustafa Kemali grumbulluarnga İbrahim Temo*”, (*İbrahim Temo tarafından toplanmış Türk Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal başlıklı bir eserin özeti*) ifadesi yer almaktadır.⁶

Eserin mukaddimesinde çalışmanın gayesi şu cümlelerle ifade edilmektedir: “*Türkiye’de altı buçuk asır hükümler olan Osmanlı Hanedanının Harb-i Umumi mütarekesinde sukutuyla yerine şimdilik bir Türkiye Cumhuriyeti’nin kaim olması devr-i hazırın –bihakkın tedkika layık-en mühim vakayı’ı siyasiyesindendir. Mamañih bu hadise-i mühimme maatteessüf şimdiye kadar hiç kimse tarafından hakkıyla tedkik edilmemiş ve hakikate asla kesb-i itla olunmamıştır.*”⁷

“*Harb-i Umumi maat’tessüf dünyayı hercümerç etmiş ve bir takım taçlı başların tacını başından almış ve onları vatandan cüda olarak yaşamağa mecbur etmiş, yeni yeni Cumhuriyetler vesaire peyda olmasına bais olmuş ve*

⁴Yüksel Özgen, “İbrahim Temo’nun Evrak-ı Metrukesi”, **XVI. Türk Tarih Kongresi, (20-24 Eylül)**, Ankara, 2010, s. 3.

⁵Tebliğ ilk yayına hazırlanırken risalenin Köstence’de yazılmış olması nedeniyle İbrahim Temo tarafından yazıldığını düşünerek İbrahim Temo’nun iki risalesi başlığını koyduk. Fakat risaledeki yazıları İbrahim Temo’nun diğer yazılarıyla karşılaştırdığımızda bu risalenin ona ait olmadığı anlaşılmaktadır.

⁶İbrahim Temo, **Arqivi Qendoror Shtetor**, Fon kodu:18, Dosya No 46.

⁷İbrahim Temo, **Arqivi Qendoror Shtetor**, Fon kodu:18, Dosya No 46, s. 1.

fakat- yalnız Türkiye Cumhuriyeti müstesna olduğu halde-bunların kâffesinin... Ve tarz-ı hudusuna (vuku bulma) el-yevm erbabınca vesaike müstenid bir surette kesb-i vukuf edilmiştir.”

“Türkiye Cumhuriyeti’nin... Ve tarz-ı hudusu, mahiyet-i hakikiyesi, hali hazırı ve gayesi ve daha vazıh bir tabir ile işin iç yüzü yani hakikat el-yevm bütün cihana meçhul kalmış bir halde ki bugün Avrupa’da, Amerika’da ve umum dünyada bu hadiseyi tedkik ile meşgul olup da bu hakikate kesb ve vukuf etmiş olduğu zan ve itikadında bulunan rical bile, emin olsunlar ki, kat’iyen vakıf olamamışlardır.”

“Zira bu hakikati kesb ü vukuf için bir kere Türkiye’yi eskiden beri pek yakından tanımalı ve sabık Osmanlı saltanat ve hilafetini teşkil eden millet ve akvam-ı muhtelifenin ve ale’l husus Türklerin evsaf ve mezaya(meziyet)yi fitriyelerini iyice bilmeli ve hele bilhassa ahalsinin esas ve ekseriyet-i azimesi Din-i Mübin-i Muhammediye salik (bir yol takip eden) yani Müslüman ve Osmanlı Hükümetinin din-i resmisi de din-i islam olduğundan dolayı bu dinin ahkâm-ı şeriye-i umumiyesine de lüzumu kadar muttali’ bulunmalıdır.”

“Hâlbuki maatteessüf Avrupalılar ve Amerikalılar ve diğer milletler Türkiye’yi uzaktan bambaşka bir gözle görmekte ve onları ancak kendi zihniyetlerine göre düşünüp tanımaktadırlar. Hatta Türkiye’de uzun müddet seyahat veya ikamet değil, birkaç günlük geçici bir seyahatle bile Türkiye’yi görenler Türkleri veya Osmanlıların Laz, Çerkes, Arnavut, Kürt gibi anasır-ı İslamiye-i sairesini tahayyüllerinde bambaşka bir hali medeniyette görerek hayret etmektedirler. Osmanlıların Musevi, Ermeni, Rum gibi gayrimüslim tebaasından bahsetmeye lüzum yoktur. Çünkü o vatanda tavattun (yerleşme) eden bu kavimlerinde ekseriyet-i azimesi güzel ahlak ve evsafa maliktirler. Fakat İslam olmadıklarından dolayı Avrupa ve Amerika, onlara daima teveccühkârdırlar; hatta bu teveccühte ifrata bile gidip pek çok aldandıkları dahi vakidir”.

“O vatandaşları müdafaaya hacet olmayıp, Avrupa ve Amerika nazarında mahiyeti meçhul olan Türkiye’nin İslam anasırından bahsetmek lüzumu derkardır.”

“Türkiye’yi çok yakından tanımayan Avrupa ve millet-i saire müverrihin-i muhteremesi Türkiye’nin bu inkılab-ı mühiminin esbab-ı

hakikiyesini nereden öğrenecekler. İşte bu eserden maksadımız, gayemiz, tarihe bir vesika bırakmak suretiyle âlem-i medeniyete naçizane olsun bir hizmette bulunmak olduğundan, bu eserde din-i İslam’dan ve ahlak ve adat-ı İslamiye’den ve bilhassa Türklerin hasai-i fitriyelerinden, Saltanat-ı Osmaniye’nin son devirlerine ait bazı esrar-ı tarihiyeden, Mustafa Kemal’in mahiyetinden, şimdiki layık/laik Türkiye Cumhuriyeti’nin sebep ve tarz-ı hudusundan vesairenden kemal-i adil ve hakkaniyetle ve gayet bitarafane olarak bahsedip hakikati cihanın nazar-ı itla’ına arz edeceğiz” dedikten sonra padişahlık ve hilafet başlıkları altında, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu hakkında şu ifadeleri görüyoruz: “Türkiye’de altı buçuk asır ferman olup tarih-i siyasiyesi umumi dünyanın malumu bulunan Osmanlı Devleti ve saltanatına hitam veren ve onu istihlaf (kendi yerine geçirme)eden Türkiye Cumhuriyeti öyle büyük bir inkılapdır ki, bunun suret-i hudusunu anlayabilmek için ondan evvel Türkiye’de merhum sultan Abdülhamid’i Sani’nin evahir-i eyyam-ı saltanatında 23 Temmuz 1908 tarihinde Türkiye’de ilan edilmiş olan meşrutiyetin saiki ile suret-i ilanını bilmek lazımdır. Bunun içinde biraz daha maziye irca’ nazarla Türkiye’nin o tarihe kadar padişahlar tarafından hükümet-i mutlaka ile nasıl idare edildiğini ve ale’l-husus bu tarz idarenin mutlakiyetin son padişahı olan Sultan Abdülmecid Han, Sultan Abdülaziz Han, Sultan Murad-ı Hamis Han, Sultan Abdülhamid-i Sani’nin zaman-ı saltanatında ne şekil aldığına bir nebze nazar-ı dikkate almak lazım gelir. Fakat ondan evvel padişahlık ve hilafet hakkında birkaç söz söylemek icap eder”.⁸

Risalede bu ifadelerden sonra padişahlık, hilafet, Osmanlı padişahlarının halifeliği gibi konularda detaylı bir değerlendirme yapıldıktan sonra metin “*Din Nedir?*” başlığı ile sona ermektedir.

b-Atatürk’ü Niçin Severim?

İbrahim Temo 1937’de Romanya’da, “Atatürk’ü Niçin Severim?” adlı bir risale yayınlamıştır.⁹ Yine Romanya’da ilk defa 1939’da yayınladığı

⁸Adı geçen arşiv, s. 4.

⁹Risalenin 1937’de yayınlanan nüshası elimizde yoktur. Bu risale 2001 yılında Prof. Dr. Nimetullah Hafız tarafından Prizren’de yeniden yayınlanmıştır. Dr. İbrahim Temo, **Atatürk’ü Niçin Severim**, (Baskıya Hazırlayan: Prof. Dr. Nimetullah Hafız), Balkan Türkoloji

anılarında bu risale hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Cihanı hayretlere gark eden Atatürk’ümüzün yarattığı idaresi üzerine Atatürk’ü Niçin Severim* ismiyle 1937’de kısa bir risalecik yayınladım. Çok müteessirim ki, vatana vazih hürriyet-i fikriye zerk eden bu unutulmaz dahi hakkında pek sarıh yazılarım, benim anlamadığım bir müfkire ile fena tefsire uğramış olmalıdır ki, 1000 nüshasından yalnız 150 nüshasını İstanbul’a yolladığım halde beş – onu satılmış ve merak edip okuyanlar bulunmamış ve bakalım bu budala adam ne yazıyor, diyen olmamış.¹⁰ Bu risale ile ilgili olarak Alman Türkolog Karl Süsseim’e yazdığı bir mektupta “Gönderdiğim Atatürk’ü Niçin Severim risalemi iyi mütalaa etmiş iseniz Napolyon Bonapart hakkındaki yazılarımın bir defa daha bana tenkid buyurmanızı rica ederim. Çünkü Anadolu’dan aldığım mektuplara bakılırsa son fıkraları beğenilmemiş! Galiba bir gün onlarda Atatürk’ün Napolyon’a benzemesini isteyecekler” ifadeleri ile Süsseim’in fikrini sormaktadır.¹¹

İbrahim Temo 23 sayfalık bu risalede Atatürk’ü niçin sevdiğini ve niçin seveceğini açıklamaktadır; “*Batılıların hasta adam dedikleri Türkiye’nin cesedi teneşire konmuştu, işte bu sırada; kalbi vatana saplanan zehirli ve kanlı bıçağı çıkaracak ve yeniden vatana uh-i ebedi nefh edecek mesihi bir elin ulu tanrının yaratması icap ediyordu. Bu mucize zuhur etti. Makedonya ihtilallerinde, Çanakkale muharebelerinde, pek çok harp meydanlarında gazanferliğini, iş birliğini gösteren General Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıktı... Türkiye’ye yeniden hayat verdi. İşte bundan ötürü Atatürk’ü bütün yürekle severim*”.¹²

“*Evet, severim ve seveceğim. Çünkü Mustafa Kemal, vatani uğradığı ve tarihte misli görülmeyen eski idarenin ve ne oldum delisi beyinsiz bazı ittihatçıların seyyiesi olarak koca imparatorluk baştanbaşa istilaya uğradıktan başka nankör bazı vatandaşlar, başta patrikhaneleri olmak üzere miras paylaşmaya kalkışmışlar ve Türkiye’nin her köşesini salhaneye*

Araştırmaları Yayınları, Tarih Serisi 1, Prizren, 2001. Risale en son 2013’te İbrahim Temo’nun anılarıyla birlikte yeniden yayınlandı. İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Anıları, Atatürk’ü Niçin Severim**, Alfa/Arşiv Yayınları, İstanbul, 2013.

¹⁰İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Anıları**, s. 250.

¹¹**İbrahim Temo’dan Karl Süsseim’e Mektup, Mecidiye, (24 Mart 1937)**, Nachlass Süsseim, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz: Orientabteilung.

¹²İbrahim Temo, **Atatürk’ü Niçin Severim**, Baltam Yayınları, Prizren, 2001, s. 5.

çevirmişlerdi. İşte bu hengâme-i haşr u neşirde Atatürk, düşmanlarının gözlerine kül serperek milletin imdadına yetişti.”¹³

Bu ifadelerden sonra Atatürk’ün Samsun’a çıkışı ve Erzurum Kongresi sürecinden bahsettikten sonra milletin galeyana geldiğini ifade ediyor.

*“Mustafa Kemal 600 senelik bir cihangirliğin mahv ve perişan olduğu, ağlanacak bir günde can çekişen bir milleti: Kımıldan, silk yakanı ey koca millet esareten feryat ve ikazıyla kurtardı. Bu hakikatler meydanda iken nasıl olurda Atatürk’ü sevmeyelim.”*¹⁴

*“Arnavutça bir darb-ı mesel vardır: “tam yeğiteyi arkadaşla iş görür”. Atatürk de millete karşı en büyük vazifesini gördükten sonra; idari, siyasi, iktisadi ve sair işlerini yoluna koyması için etrafını eyi intihap etti.”*¹⁵

*“Modası geçmiş olan saltanat idaresi yerine Türk’e layık demokratik bir idarenin konması gerekli idi. Bunu gerçekleştirdi.”*¹⁶

*“Atatürk ve Gazanfer kumandanlar Türk ilini müstevlilerden ve dahildeki nankör ekalliyetlerden temizledikten ve şekli idareyi Türk’e layık bir kerteye getirdikten sonra... İslamiyet’in hurafat kabul etmez kavaidine riayet etti ve Türkleri medeni bir kıyafete soktu.”*¹⁷

*“Atatürk’ü ve idaresi sistemini nasıl ve canı gönülden sevmeyeyim ki, Türk lehçesine uymayan semitik harfleriyle tahsil neticesi Türkiye maarif işleri umumiyetle yerinde sayıp duruyordu. Tanrıya şükürler olsun ki evladı vatani, bütün Türklüğü o karga bacak harflerden kurtardı.”*¹⁸

*“Kemalist idare arazisinin üstünü altını araştırdı, her tarafta fabrikalar, eskisinden on kat vızır vızır işliyor, şimendiferler vatanın her köşesine uzatıldı ve uzatılmaktadır. Telefonlar, telsizler, radyolar günden güne artmaktadır.”*¹⁹

¹³Temo, a.g.e., s. 6.

¹⁴Temo, a.g.e., s. 6.

¹⁵Temo, a.g.e., s. 7.

¹⁶Temo, a.g.e., s. 8.

¹⁷Temo, a.g.e., s. 9.

¹⁸Temo, a.g.e., s. 10.

¹⁹Temo, a.g.e., s. 11.

“Atatürk’ü bütün yürekten sevmeliyiz ve bu baba evlat sevgisini bu yolda göstermeliyiz. Çünkü Atatürk, vatanı kurtardıktan ve her işini yoluna koyduktan sonra ahaliye, ezcümle matbuata tam bir ehliyetle serbestiyet verdi.”²⁰

“Eski idare ve zihniyet ananatiyla derin bir kesalet ve tembelliğe alışan ve Allah kerim diyerek semadan ağızlarına gıda ve gönüllerine gına bekleyen Anadolu ahalemize, teşebbüste birer misal olarak çiftlikler kurdu, çiftçilere ve fabrikacılara her türlü müstahsillere numune oldu.”²¹

“Atatürk’ün daha büyük ve emsalsiz bir fazileti vardır ki tarihte numunesi yoktur. Bu yüksek seciyeyi zannedersen pek azımız fark edebilmişizdir. Bu büyüklüğün değil yalnız Türk ırk ve neslinde, Avrupa tarihinde bile misli görülmemiştir. Atilla’dan tutunda Osmanlı hanedanı, Napolyon Bonapart Kraliyetten beter olan imparatorluk unvanını alarak bir belayı azim kesildi. Kardeşlerini, akrabalarını muhtelif milletlere kral tayin ederek başka milletlerinde hürriyetlerini gasp etti ve ahalinin ahlakını bozdu. Gazanfer Atatürk’ümüz Napolyon Bonapart’dan milyon kere büyüktür. Çünkü keyfi için kimsenin burnunu kanatmadı, vatanı düşmandan kurtardıktan sonra demokratik bir hükümet-i cumhuriyet kurdu ve ahlinde durdu, tam bir namuslu asker gibi sözünde sebat etti, hak yolundan bir an şaşmadı. Ulu tanrı kendisini muhafaza etsin, eğer fikrinden nükül etmiş ve imzasını yalamış olsaydı, hükümeti istediği şekle sokmak elindeydi. Bu kötülük Atatürk’ümüzün aklına bile gelmedi ve gelmeyecektir de. Hatta bu sene millet meclisi açılış konuşmasında umum sayınlara karşı, kuvvet birdir, o da ulusun yani milletindir büyük sözü ve tam bir inanla bunu ikrarı, Atatürk’ün ne yüksek fikirli bir demokrat olduğunu meydana koymuştur.”²²

“Hür ve mesut Türkiye’de yapılacak ve ikmal edilecek daha epeyce medeni işler vardır. Hiç şüphe etmem ki az bir zaman zarfında Türkiye’yi tanınmayacak bir şekle sokan Atatürk ve mesai arkadaşları bunları da düşünmüştür. Tatbikatları zaman işidir. Biz tanrıdan, o büyük kuvvetten Kemalimizin, millet babamızın daha çok yaşamasını dilemeliyiz ki şunları da ikmal etsin.

²⁰Temo, a.g.e., s. 12.

²¹Temo, a.g.e., s. 14.

²²Temo, a.g.e., s. 15.

1- Mezarlığa dönen şehir ve kasabalarımızı ezcümle İstanbul'u ölümler yatağını andıran manzara ve şekilden kurtarıp, diriler yatağı haline koması.

2- Hükümet içinde hükümet şeklini alan evkaf işlerini kat'i bir surette halletmek.

3-Demokratik bir idareye mazhar olan yerlilerimizle, anavatanın kucağına atılan muhacirlere nüfusları nispetince daha bolca ve müreffehen yaşayacak bir tarzda arazi tevzi için evvel emirde mükemmel bir arazi kanunu çıkarmak.

4- Baykuşlara yuva olup, hükümete ve millete bir faydası kalmayan medreseler, ibadethaneler, tekke ve mescitler ıslaha salih bir hale konarak, muhtelif küçük sanat imalathaneleri, şehir ve kasabalarda sıhhat nokta-i nazarından istifade için serum ve saire aşhaneleri, pansuman yerleri gibi kullanmak.²³

5-Vatanın her köşesinde açılan bulvarlara, şoselere, millet bahçelerine, sokaklara, semtlere ve saireye tarihi isimler(Türklüğe, vatana, fenne velhasıl insaniyete) hizmet etmiş meşahirin isimlerini: ünvanlarını koyup Kurbağalıdere, Cadıboşanı, Kuruçeşme, Selamsız, Çatladıkıyapı vesaire gibi mana ifade etmez isimleri, ünvanları silip süpürmek.

6-Medeni memleketlere kısmen olsun benzemek, maziye ve millete hizmet edenleri unutturmamak, halde, terakkimize, inkılabımıza, ilme, fenne, edebiyata, yardım edenleri müstakbelde vatandaşlara ve ecanibe tanıttirmek için büyük meydanlara, belediye bahçelerine, geçitlere, o meşhur vatandaşın doğduğu vilayet ve şehirlerde hizmetine, kıymetine göre ufak, büyük heykelin rezk edilmesi, hatıra plakaları konması için hükümet tarafından ve belediyelerden ehali nezdinde teşvike medar komitalar kurmak ve buna benzer daha mühim teşebbüsât-ı milliye ve diniye.²⁴

Türkiye'mizde bunca terakkiyatı gören benim gibi yetmiş atlatılanlar vatanın bir kat daha terakkisini görmek için biraz daha yaşarlarsa ne mutlu onlara.

²³Temo, a.g.e., s. 18.

²⁴Temo, a.g.e., s. 19.

SONUÇ

“*Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal*” risalesindeki Türkiye Cumhuriyeti’nin büyük bir inkılap olduğu ve onu anlamak için Abdulhamid’in saltanatının son yıllarına ve 1908’de Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesine vurgu yapması Tarık Zafer Tunaya’nın II. Meşrutiyet Dönemi’ni Türkiye’nin siyasal laboratuvarı olarak değerlendiren ifadeleriyle örtüşmektedir.

Risalede altı çizilmesi gereken cümlelerden birisi de Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu anlamak ve doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için “*Zira bu hakikati kesb ü vukuf için Türkiye’yi eskiden beri pek yakından tanımalı*” ifadeleridir.

İbrahim Temo “*Atatürk’ü Niçin Severim?*” adlı risaleyi yazdığında Romanya vatandaşıdır. Temo’nun milliyet olarak Arnavut olduğunu da dikkate alırsak söylediği şeylerin önemi ortaya çıkacaktır. Romanya vatandaşı bir Arnavut Türkiye’yi yakından takip ediyor. Türkiye’nin başarılı olması için fikir beyan ediyor. “*Atatürk’ümüz, Türkiyemiz*” gibi ifadeler kullanıyor.

Temo’nun İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ilk kurucularından birisi olarak ittihatçılar hakkında ifade ettiği “*ne oldum delisi beyinsiz bazı ittihatçıların seyyisi olarak koca imparatorluk baştanbaşa istilaya uğradıktan başka*” ifadeleri İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kuruluş amacından savrulduğu noktayı göstermesi açısından altı çizilmesi gereken ifadelerdir.

Temo’nun Türkiye’de yapılan yenilikleri yakından takip ettiği (Saltanatın Kaldırılması, Harf İnkılabı vb.) ve bunları tasvip ettiği, yapılması gerekenler (vakıf işleri, arazi kanunu, tekke, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, yer isimlerindeki değişiklik) konusunda beyan ettiği fikirlerin daha sonrasında uygulamaya konulduğu dikkate alınırsa düşünce açısından cumhuriyeti kuran kadro ile fikirlerinin örtüştüğü görülmektedir.

KAYNAKÇA

İbrahim Temo’dan Karl Süsseim’e Mektup, Mecidiye, (14 Eylül 1935), Nachlass Süsseim, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz: Orientabteilung.

Arqivi Qendoror Shtetor, İbrahim TEMO, Fon kodu 18, Dosya No 46.

ÖZGEN, Yüksel-BALCI, M., “II. Meşrutiyet’e Giden Yolda İbrahim TEMO-Derviş HİMA Mektuplaşması”, **Türk Yurdu**, S 251, Temmuz, 2008.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “İbrahim Temo (1865-1945)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XXI, İstanbul, 2000.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Karl Süsseim-Dr. İbrahim Temo Mektuplaşması ve Jön Türk Hareketi”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, S 2, İstanbul, 1991.

TEMO, İbrahim, **İttihat ve Terakki Anılarım, Atatürk’ü Niçin Severim**, Alfa/Arşiv Yayınları, İstanbul, 2013.

TEMO, İbrahim, **Atatürk’ü Niçin Severim**, (Hazırlayan: Nimetullah Hafız), Bal-Tam Yayınları, Prizren, 2001.

İRANLI GENERAL HASAN ARFA'NIN HATIRALARINDA ATATÜRK VE TÜRKİYE

Celal METİN*

ÖZET

Yakın dönem tarih yazımının önemli kaynaklarından olan hatıralar içinde yabancı tanıkların kaleme aldıkları, dönemin daha iyi anlaşılması için, önemli hale gelmektedir. Hatıra yazarları tarihsel gerçekleri farklı yönlerden daha iyi kavramamızı sağlarlar. Bu bağlamda İranlı bir asker ve diplomat olarak Hasan Arfa'nın hatıraları Türkiye tarihinin ilk dönemine ışık tutacak bilgi ve yorumlar içerir. Hayatının hemen her döneminde Arfa'nın yolu Osmanlı Devleti ve Türkiye tarihi ile kesişir. Yabancı ve İranlı olmasından dolayı, hatıralarında tanıklığının yanında kişisel gözlemleri ile öne çıkar. İranlı olmasından dolayı, çoğu zaman, olayları yorumlamasında subjektif davranır. 1912- 1961 yılları arasında öğrenci, gönüllü, asker, turist ve diplomat olarak Türkiye topraklarında bulunur. Dönemin olayları ve kişileri (Balkan Savaşı, Babıali Baskını, I. Dünya Savaşı, Ermeni Olayları, Kurtuluş Savaşı, Sadabat Paktı, Rıza Şah'ın Türkiye Ziyareti, Bağdat Paktı, II. Dünya Savaşı, Demokrat Parti Dönemi, 27 Mayıs Askerî Darbesi, Enver Paşa, Atatürk, İnönü, Fahrettin Altay, Celal Bayar, Adnan Menderes ve diğerleri) hakkında şahitliklerde ve gözlemlerde bulunur. Hatıralarında sık sık Atatürk'ün üstün liderliğine ve Türkiye'nin İran'dan ileriliğine vurgu yapar. Hatıralarının önemli olmasının nedeni ise Türkiye-İran sınır görüşmelerinde görevli olması, Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretiyle eşlik etmesi, Atatürk'ün cenaze töreninde hazır bulunması ve 27 Mayıs Askerî Darbesi'ne şahit olmasıdır. Türkiye-İran ilişkilerinin düzelmesine ve gelişmesine askeri görev ve diplomat olarak, katkı sağladığı gibi, yakından da tanık olur.

Anahtar Kelimeler: Hasan Arfa, Atatürk, Rıza Şah, Türkiye, İran, Türkiye-İran İlişkileri.

* Doç. Dr., CBÜ Eğitim Fakültesi, celal.metin@bayar.edu.tr.

ATATURK AND TURKEY IN THE MEMORIES OF IRANIAN GENERAL HASSAN ARFA

ABSTRACT

The major sources of near period memories in the writing of history were written by foreign witnesses, for a better understanding of the period, it becomes important. Commemorative authors provide a more comprehensive understanding of different aspects of historical facts. In this connection, an Iranian soldier and diplomat Hasan Arfa'nın Memories contains as informations and interpretations to shed light on the first period of the history of Turkey. In almost every period of his life, Arfa's way intersects with the history of the Ottoman Empire and Turkey. Due to the fact that being a foreigner and Iranian, his memoirs next to the witness comes forward with personal observations. Most of the time, because of his nationality, he acts subjectively in the interpretation of events. Between the years of 1912 and 1961, he had located in the territories of Turkey as a student, volunteer, soldier, tourist and diplomat. About the events and people of the period (the Balkan War, the Raid of Babiali, World War I, the Armenian Events, the War of Independence, Sadabat Pact, Reza Shah's visit to Turkey, the Baghdad Pact, II. World War, the Democratic Party, the Military Coup of the May 27, Enver Pasha, Ataturk, Inonu, Fahrettin Altay, Celal Bayar, Adnan Menderes, and others) are testimonies and observations. In his memories he often emphasizes the outstanding leadership of Ataturk and Turkey is more advanced than Iran. Memories of why it is important to be in charge of the Turkey-Iran border talks, to be accompanied by Reza Shah's visit to Turkey, Ataturk's funeral is to be present and witnessed the military coup of May 27. He is as a military officer and diplomat in the development of relations between Turkey and Iran, contributed, as is witnessed closely.

Key Words: Hasan Arfa, Ataturk, Reza Shah, Turkey, Iran, Turkey-Iran Relations.

Bir edebî tür olan ve anlatıcısının ya da yazarın tanık olduğu olayları, durumları ve kişileri bir biri ile ilişkileri içinde değerlendiren hatıralar, anlatılanların tüm öznelliğine rağmen, bir dönemin geçmiş bilgisine ışık tutar. Yine de hatıraların bir dönemin tüm tarihsel bilgisini yansıttığı ya da dönemin tarihini her yönü ile aydınlattığı söylenemez. Hatıralarını yazarlar, bir durumu açıklamanın veya bir olayı anlatmanın ötesinde, tarih yazdıkları iddiasında değillerdir; sadece onların başından geçenler bir tarihsel olay veya durumun farklı biçimlerde görülmesine ve açıklanmasına katkı sağlar.¹ Bu yönü ile hatıralar anlatılan dönemin tarihinin bazı boşluklarının doldurulmasına ciddi katkıları olduğu söylenebilir. Elbette hatıralarını yazarlar yaşadıklarını, tanıklıklarını ve savunduklarını geleceğe taşımak için kaleme sarılmışlardır. Bu yüzden anlatılanlar öznel olduğu kadar, tarihsel bilgi içerir. Ancak yalnızca hatıralara dayalı bir tarih yazmak nasıl doğru değilse, hatıraları göz ardı ederek yazılacak bir tarihte bir yönü ile hep eksik kalacaktır. Genel de hatıralar, üzerinden belli bir zamanın geçtiği; olup bittiği ve yazarın “anımsayabildikleri ve bir şekilde elinde kalan belgelere dayalı” olduğundan, sağlam bir zaman ve mekân duygusundan yoksundur. Yaşandığı dönemin değil de yazıldığı dönemin duygu ve düşüncesini yansıtan² hatıraları tarih yazımında önemli kılan, olay ve olgulara tanık olanın bunları açıklayışındaki özgünlüğüdür. İster savunma ister bilgi verme amaçlı olsun hatıralarını yazarlar, kendi duygu ve düşünceleri hariç, dışarıdan hiçbir baskıya maruz kalmadan olay ve olguları olduğu gibi anlatmaya çabalarlar.³ Sonuç olarak tarih yazımına hem derinlik hem de zenginlik katan hatıralar, tarihe meraklı ve ilgili geniş bir okuyucu kitlesi yaratmanın yanında, tarihsel gerçekliğin anlaşılmasına ciddi bir katkı sağladığı söylenebilir.⁴

Bu çalışmada konu edilen hatıralar, yaşam öyküsü Osmanlı/Türkiye Cumhuriyeti ile sık sık kesişen İranlı bir asker ve diplomat olan Hasan Arfa

¹Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, genişletilmiş 4. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1995, s. 24.

²Tuncer Baykara, **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999, s. 54-56.

³Hafıza-tarih ilişkisi hakkında daha geniş bilgi için bakınız Patrick H. Hutton, **History as an Art of Memory**, University of Vermont, London, 1993.

⁴John Tosh, **Tarihin Peşinde**, (çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 37.

(1895-1984)'ya aittir. İngilizce yazılan ve hala hayattayken, 1964'de yayınlanan Hasan Arfa'nın hatıraları,⁵ iki dünya savaşı arası ve sonrası dönemde İran, Yakın Doğu ve Türkiye –İran ilişkileri üzerine özgün ve rafine bilgiler içerir. Geniş bir entelektüel birikime sahip olan Arfa, çoğunlukla olay ve olguları tarihsel arka planına sızarak ve neden-sonuç ilişkileri içinde açıklamaya çalışır. Buna ek olarak Türkiye ile ilgili şahit olduğu olaylar, tüm öznelliğine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin açıklanmasına ışık tutacak bilgiler içermesi açısından önemlidir. Atatürk döneminin çok yönlü değişiminin yaşandığı ve sonuçlarının alınmaya başladığı dönemde ilk ve tek yurt dışı ziyaretini Türkiye'ye yapan İran'ın siyasal lideri Rıza Şah'a eşlik eden İran heyetinde bulunmasından dolayı Arfa'nın hatıralarındaki bu ziyaret ile ilgili bölüm ayrı bir öneme sahiptir.⁶ Ayrıca nerdeyse hayatının her döneminde Osmanlı Devleti-Türkiye ekseninde kişisel olduğu kadar siyasal bir kimlikle Türk tarihinin yakın dönemde birçok olaya yakından şahit olması ve olayları kendi bakış açısı ile açıklaması hatıralarını önemli kılar.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan hatıraların yazarı Hasan Arfa hakkında kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Kendi hatıralarında verdiği bilgiler ışığında 10 Mayıs 1895'de Tiflis'te dünyaya gelmiş; babası uzun yıllar Rusya ve Kafkasya'da İran'ı temsil eden deneyimli bir diplomat; II. Abdülhamid'in son yılları ve meşrutiyetin ilk yıllarında (1901-1910) İran elçisi olarak İstanbul'da görev yapan; Kaçar Hanedanı'nın son döneminde Adalet Bakanlığı ve bir dönemde Milletler Cemiyeti'nde İran temsilciliği yapan Prens Rıza Arfa üd-Devle'dir. Annesi yarı İngiliz, yarı Rus'tur. Annesi ile babasının ayrılması üzerine annesi ile birlikte Fransa'ya gelir. İlköğretimini Fransa'da tamamladıktan sonra 1912 Şubatında İstanbul'a gelir ve babasının kişisel bağlantıları sayesinde Harbiye'nin orta kısmına kabul edilir. 1913 yazında, mezun olmadan, babasının isteği üzerine okuldan ayrılır; Avrupa'ya geçer ve 1914 Nisanında İsviçre'de askeri okula başlar. I. Dünya Savaşı'nın ortalarında Türk ordusunda gönüllü savaşmak için

⁵General Hassan Arfa, **Under Five Shahs**, John Murray, London, 1964.

⁶Bu ziyaret sırasında İran heyetinde bulunanlardan yalnızca General Cihanbanu ile Hasan Arfa'nın hatıraları vardır; ilk kez İsmail Valizde (ed.), **Hatırahâ**, Tahran, 2505 (1976) adlı kitapta yayınlanmıştır.

okuldan ayrılıp 1916 başında İstanbul'a gelir; ancak isteği kabul edilmez. Okuluna geri döner ve eğitimini tamamlayıp 1919'da İran'a döner.

Baba mesleği diplomatlık yerine orduda görev almak ister ve o sıra da İran'ın millî askeri gücü olduğunu kabul ettiği, jandarmaya katılır. İngiliz yarı sömürgesi olan ve bölgesel karışıklıkların ve merkezî yönetime karşı isyanların yoğun olduğu dönemde İran'da siyasal istikrar ve güçlü merkezî yönetim inşa etmek için İngiliz destekli Rıza Han'ın askerî darbe/ isyan hareketine sempati duyar ve onun siyasi gücü ele geçirdiği süreçte, Rıza Han yanlısı bir subay olarak orduda görev yapar.

1922 Ocağında İstanbul üzerinden Avrupa'ya, ailesini görmeye gider ve 1923'te Fransa'da tanıştığı İngiliz vatandaşı, Rus asıllı bir balerinle evlenir. Birlikte İran'a dönerler. Önce Harbiye Nazırı olan Rıza Han'ın Pehlevi Hanedanı'nı kurarak, İran Şahı olması ve ülke içindeki Türk, Kürt ve Lor isyanlarının bastırılmasında aktif görev alır. 1926 yılı başında Londra'da İran askeri ataşesi olarak görevlendirilir ve 1927 Ekimine kadar bu görevde kalır. İran'a döner dönmez kurmaylık eğitimi için Paris'e gönderilir. 1929 yılı ortasında İran'a döner. Yarbaylığa terfi edip önce Muhafız Alayı komutanlığına ve ardından 1932 yılı içinde albaylığa terfi eder ve Rıza Şah kendisini İran Askeri Akademisi'nin yeniden yapılanması sürecinde görevlendirir. 1932 yılı içinde Türkiye-İran sınır görüşmelerindeki İran heyeti içinde, Rusça, İngilizce, Fransızca ve Türkçe bilmesinden dolayı, yer alır. İki yıl sonra Rıza Şah'ın tek yurt dışı gezisi olan ve İran tarihi için önemli bir yere sahip olan bu uzun gezide İran askeri heyeti içinde yer alır. Başta Atatürk olmak üzere dönemin önde gelen sivil ve askeri şahsiyetleri ile tanışma imkânı bulur. İyi bir gözlemcidir ve bu seyahat sayesinde Atatürk dönemi Türkiye'sinde neler olup bittiğini yerinde görür. 1936'da süvari ve savaş güçlerinin müfettişliğine atanır. 1939'da generaliğe terfi eder.

Ağustos 1941'de Rus ve İngiliz güçlerinin İran'ı işgal ettiği süreçte, Rıza Şah, Hasan Arfa'yı, Tahran'ın savunmasını üstlenen güçlerin kurmay başkanlığına atar. İngiliz ve Sovyet güçlerinin İran ordusunu yenip Rıza Şahı tahtan çekilmeye zorladıkları ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şahı (1941-1979) geçirdikleri süreçte, Arfa eski görevi üstünde kalmak üzere, 1942 Martında askeri istihbaratın başına getirilir. Bu görevi sırasında iç ve dış politik gelişmeleri yakından takip etme fırsatı bulur; ancak bu görevi dört aya sürer. Ülkenin büyük güçlerce işgal edildiği ve ülke içinde yerel ve

bölgesel isyanların patlak verdiği, 1941-1946 arası İran'ın en sıkıntılı döneminde, sırasıyla, Tahran Eğitim Merkezi komutanlığına; Tahran 1. Muhafız Komutanlığına; 1944'ün başında güvenlikten sorumlu askeri yöneticiliğine ve 1944'ün sonunda İran Genelkurmay Başkanlığına atanır. Genelkurmay Başkanlığı sırasında merkezi otoritenin kaybolduğu; Sovyet Rusya'nın işgal bölgelerinde Sovyet tipi; İngiliz işgal bölgelerinde İngiliz destekli yerel yönetimlerin ve ayrılıkçı hareketlerin olduğu bu dönemde ilgisinin siyasal alana kaydığı görülür. Sovyet yanlısı hükümet tarafından siyasi düşüncesi ve ilişkileri şüpheli ve tehlikeli bulunduğundan görevinden alınır ve isyana teşvik ve ihanet suçlaması ile 8 Nisan 1946'da tutuklanır. Yaklaşık yedi ay hapis yatar.

Tutukluluk süresince İran'ın modernleştirilmesine yönelik, toprak reformdan çalışma hayatının yeniden düzenlenmesi ve işçi temsilcilerin bu düzenlemeye katılması; kadın-erkek eşitliğinin sağlanması için yapılması gerekenlerden eğitimin köy ve kasabalara kadar bütün ülkeye yaygınlaştırılması; Müslüman ülkelerle işbirliğine dayalı bağımsız bir dış politika izlemesinden rüşvetin önlenmesine kadar bir dizi reform yapılmasını öneren düşüncelerini yazar; ancak kamuoyuna açıklamaz. 28 Ekim 1946'da serbest bırakılınca askerlik görevine dönmez ve emekliğini ister. 1951 yılında Musaddık Hükümetinin kurulmasından kısa bir süre önce bir buçuk aylık, Ulaşım ve Haberleşme Bakanlığı yapar. Musaddık'a güvenmeyen Arfa, *Millî Hareket* adı altında siyasal bir grup kurar. Güçlü bir monarşi ve ordu taraftarı ve onun devamından yana olan bu grubun çıkardığı gazetede, şahı destekleyen ve İslam'a saygı gösteren, yazıların birçoğunu Arfa yazar. Başta *İran Çalışanlar Partisi*'nin önde gelenleri olmak üzere, dönemin ateşli ve muhalif vaazları ile ünlü Ayatullah Kaşani ile dirsek temasını sürdürerek, 1952 yılı içinde Musaddık karşıtlarını ve Şah yanlısı grupları bir araya getirmeye çabalar. Ordu içinde yakından tanıdığı subaylar arasında gizli *Anavatani Koruma Cemiyetini* hayata geçirir. 19 Ağustos 1953 askeri darbesini destekler ve Şah'ın yanında yer alır.

Babasının elli yıl önce bıraktığı görev olan, İran'ın Türkiye Büyükelçiliğine 1958 yılı başında atanır ve Ankara'da bu görevi 1961 Eylülüne kadar sürer. Demokrat Parti döneminin son yıllarındaki olaylara ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk askerî darbesine yakından tanık olur. 1961 Eylülünden 1962 Eylülüne kadar bir yıl süren Pakistan'da elçilik görevinden

sonra kırk üç yıl süren devlet hizmetinden tamamen çekilir ve Tahran yakınlarındaki Larak'taki çiftliğinde yaşamaya başlar. Kamuoyu önünde pek görünmeyen ve politik gelişmeleri uzaktan takip eden Hasan Arfa, Muhammet Rıza Şah'a yakınlığını ve bağlılığını ölene kadar sürdürür. 1979 İslam Devriminin yükselişe geçtiği süreçte, İran'dan ayrılır ve Fransa'ya gider. 1983'te Manto Carlo'da ölür.⁷

Hasan Arfa güçlü milliyetçi duygulara sahip; İran şahına sadakatle bağlı; tarih, edebiyat ve güzel sanatları içine alan entelektüel birikimli ve çağdaş eğitim almış bir askerdir. Hatıralarında tarih konularına sık sık değinmesi ve anlattığı olayların tarihsel kökenlerini sorgulaması onu farklı ve önemli kılan noktalardan biridir. Yakın dönem İran, Türkiye, Orta doğu ve Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ettiği ve kendine özgü rafine bilgiler oluşturduğu görülür. Bir asker olarak olayları ve gelişmeleri değerlendirdiği söylenebilir; ancak çoğunlukla bir İranlı asker olarak yabancılar karşısında derin şüpheliği dikkat çekicidir. Bunun nedeni olarak son iki yüzyıldır İran iç işlerinde yabancı güçlerin oynadığı rolün olumsuz etkisi olarak görmek gerekir. Tarihle yakından ilgili olduğunu yazmış olduğu ve oldukça sorunlu bir alan *Kürtler* kitabı iyi bir örnektir.⁸ Kısa ama derli toplu bir çalışma olarak bu alanda çalışacaklar için temel bir başvuru kitabıdır.

Hasan Arfa'nın Türkiye ve Türkler konusunda oldukça donanımlı olduğu hatıralarında görülür. Genel de, bir İranlı olmasından dolayı, mesafeli ve olumsuzdur. Hayat hikâyesi içinde zaman zaman verdiği kararlar ve yaşadığı olaylara baktığımızda, Müslüman ve İran'ın müttefiki olarak Türkiye'ye bakışında olumlu izler bulmak mümkündür. Daha çocuk yaşta Osmanlı başkenti İstanbul'a gelen ve ilk gençlik yıllarında bir buçuk yıl İstanbul'da yaşayan, hayatının diğer aşamalarında sık sık uğrayan veya görev amaçlı bazen kısa ve bazen de yıllarla ölçülecek biçimde Türkiye'de bulunan Hasan Arfa, görev amaçlı bulunduğu dönemlerde Atatürk ve İnönü'den Celal Bayar ve Menderes'e kadar önde gelen tüm devlet adamları ile tanışmış ve yakın ilişki kurmuş; Türkiye-İran ilişkilerinin önemli safhalarına yakından şahit olmuştur. Ayrıca hatıralarının bir bölümünü

⁷F. Azimi, "Arfa, Hassan", *Ancyclopaedia Iranica*, (ed.:Ehsan Yarshater), 1982, Vol. II, Fasc. 4, ss. 394-395.

⁸Kitabın Türkçesi için Hassan Arfa, *Kürtler*, (çev. Faysal Nerse), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2006.

oluşturan, Atatürk ve Rıza Şah bölümünde, Rıza Şah'ın yaptığı inkılâpların Atatürk'ten ilham alınarak, gerçekleştirildiği izlenimini verir. Atatürk vurgusundan kaçınmakla birlikte, okuyucu, Atatürk Türkiye'si'ndeki inkılâpların hemen hemen aynılarının yapıldığını görebilir.

Hasan Arfa'nın yaşadığı dönem, tarihsel olayları ve olgularıyla yorumlandığında, Osmanlı Devleti'nin zorlu bir sürecidir. Artık yüzyıllardır bulunduğu geniş coğrafyaya hâkim olan Devlet-i Aliye'nin ufalarak asıl milli hattına çekildiği; bunun ardından siyasal varlığının sonuna yaklaştığı ama hala Batı emperyalizmine karşı en güçlü Doğu ve özelde İslam devleti olduğu bu zorlu süreçte Arfa'nın siyasal fikrinin İslamcı çizgide şekillendiği ve Osmanlı Devleti'ne karşı sempati doludur. Yaşanan olaylar karşısında, İran'dan umudunu kesen Arfa'nın Osmanlı Devleti'nin Batı emperyalizmine karşı tek başına direniyor olması empati kurmasını kolaylaştıran olgulardır. Bu amaçla daha on beş yaşında bir geç olarak, Osmanlı yanında savaşmak için Fransa'dan kalkarak Trablusgarp savaşına gönüllü katılmak için Tunus sınırına kadar gelir ama polis tarafından tutuklanarak geri gönderilir (s.25-26). Eğitim amacıyla İstanbul'a 1912 Şubatında geldiğinde hiç yabancılık çekmediğini söylemesinde, İstanbul'da geniş bir İranlı topluluğunun yaşaması ve İranlı akrabalarının olmasının etkisinin yanında, kendisini Müslüman ve Osmanlı Devleti'ni İslam devleti olarak görmesinin payı büyüktür. İstanbul'a gelmesinin nedeni olarak, Türkiye ve İran arasında bir ittifak kurarak, diğer İslam ülkelerini Batı emperyalizmine karşı ayağa kaldıracak bir ateş yakma hayali için bir adım olarak görür. Bu sırada kendisini, “idealizme dolu ama hiçbir Müslüman ülkede bulunmamış, Hıristiyan eğilimli ve sonradan Müslüman olmuş bir annenin himayesinde yetişmiş biri” olarak tanımlamaktadır (s.27). Harbiye'ye girmeden önce Türkçe öğrenmeye çalışıyor ama oldukça zorlanıyor; ancak Türkçedeki çok sayıdaki Farsça kelimenin olması işini kolaylaştırdığını vurguluyor.

Eğitim amacıyla bulunduğu dönem İstanbul'un en hararetli siyasal tartışmalarının gündemde olduğu; yönetimin sıkıntılı olduğu; Trablusgarp'ın kaybedildiği ve patlak verecek Balkan Savaşı arifesidir. 1895 Ermeni ayaklanmasının hala hatırlandığı; kendi deyimi ile “polislin sessiz kalması sonucu İstanbullu Kürt hamallarının on bin Ermeni'yi katlettiği”nin unutulmadığını vurguluyor (s.30). Harbiye'nin orta kısmının bulunduğu Çengelköy'deki okula başladığı sırada Balkan Harbi'nin patlak verdiği;

harple ilgili haberlerin okulda büyük moral bozukluğu yarattığı; okulda iki yüzden fazla öğrencinin gönüllü olmak için başvurduğunu ama genç olduklarından kabul edilmediklerini zikreder (s.32). Balkan Savaşı'nın ilk safhasının yenilgiyle sonuçlanması ve kolera salgınının baş gösterdiğini zikreden Arfa, kendi okullarının yaralı ve hasta askerler için kullanıldığını; bunun, tüm İstanbul halkı gibi, kendileri üzerinde büyük yıkım yarattığını; acı içinde inleyen askerleri gördükçe umutsuzluğa kapıldıklarını belirtir. Düşmana karşı kin doludurlar ve Halepli bir arkadaşı ile okuldan kaçıp Çatalca'daki cepheye katılıp savaşmaya karar verirler. Bir gece okuldan kaçıp Belgrat ormanlarını aşıp Karadeniz kıyısından cepheye ulaşırlar. İlk kez gerçek bir harbin içinde on beş gün geçirirler (s.34-36).

Okulda, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden gelen, Türk, Arap, Arnavut ve Kürt öğrencilerin olduğunu; kendi aralarında gruplar oluşturduklarını; zaman zaman aralarında sürtüşme ve kavgaların olduğunu ve kendisinin de Arnavut grup içinde yer aldığını belirtir (s.32). Şahit olduğu Babıâli baskını ve Balkan hezimetini sonrası, kamuoyunun etkisi ile İslam birliği fikrine yöneldiğini ve bunun, 1913 yılı içinde çıkan Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki Kuveyt krizi ile pekiştiğini belirtir (s.38-39). 1913 yazında babasının isteği üzerine okuldan ayrılır ve ilk kez İran'ı görür ve 1914'te İstanbul üzerinden Avrupa'ya gider. İstanbul'da kaldığı birkaç gün içinde Osmanlı kamuoyunda yoğun bir İngiliz düşmanlığının olduğunu görür (s.61).

1914 Nisanında İsviçre'de askerî okula başlar ama I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, Ruslara karşı savaşmak ve Türk ordusuna katılmak için, babasından izin ister; başta izin vermeyen babası sonra ona gerekli parayı ve izni vererek, İsviçre-Fransa-Avusturya üzerinden 1916 Şubatında İstanbul'a ulaşır. Ancak İstanbul'da orduya katılma isteği geri çevrilir; bunun üzerine Viyana'ya giderek oradan Rusya üzerinden İran'a gidip jandarmaya katılmak ister. Önce ailesi ile görüşmek için Fransa'ya gelir; casus olduğu şüphesi ile gözaltına alınır.(s.66-70).

1919 yılı içinde okulunu bitirip İran'da jandarmaya katıldıktan sonra Arfa'nın 1922 yılı içinde Türkiye üzerinden Avrupa'ya ailesini görmeye gittiğini görüyoruz. Burada bir parantez açarak Arfa'nın Ermeni sorununa değindiğini ve altı yüz binden az olmayan Müslüman'ın Ermenilerce katledildiğini ve Avrupa ve ABD halkının bunu bilmediğini vurguluyor

(s.147). Ağrı-Erzurum-Trabzon üzerinden 1922 Ocağında İstanbul'a gelir. Geçtiği yerlerin tarihi, coğrafyası, kültürü ve etnik yapısı ile bilgi verirken onun İranlılığı belirginleşir. Geçtiği yerlerin eski İran toprakları olduğunu ve etnik ve kültürel olarak İran etkisinin uzun yıllar geçmesine rağmen hala devam ettiğini iddia eder. Sakarya Savaşı'nın hemen sonrası İstanbul'da iyimser bir havanın olduğu zikreder (s.152-156).

Hasan Arfa'nın hatıralarında İran ve Atatürk vurgusu, ilk kez 1927'de İngiltere'den İran'a döndüğünde İran'ın bağımsızlığı ve modern yönlü değişimi üzerinedir. “Şah inanıyordu ki, Atatürk gibi, Avrupa baskısına millî direnç gerektiği”; geleneksel başlık (Serdari) yerine Avrupalı şapka, batılı kadın giyim kuşamının İranlı kadınlar arasında benimsenmesi, yeni modern okulların açılması, motorlu taşımacılığın gelişmesi, ordunun modernizasyonu ve millî görevi olan yurt savunmasındaki başarısı, vergilerin toplanabiliyor olması ve denk bütçenin gerçekleştirilmesi gibi İran'daki yeni durumu özetleyen vurguları, Atatürk Türkiye'sindeki gelişmelerle nerdeyse birebir örtüşür (s.200-202). Arfa'nın, ilk üst düzey Türk yetkilileri ile karşılaşmış tanışması 1932 yılına rastlar. Başlarında Celal Bayar ve Tevfik Rüştü Aras'ın olduğu, ticaret ve sınır görüşmeleri için gelen, iki Türk heyetine karşı sınır görüşmeleri içindeki İran heyeti içinde Arfa da yer alır. Atatürk dönemi Türk İran ilişkilerinde bir dönüm noktası olan sınır görüşmeleri, Türkiye'nin, Ağrı Dağı'nın tamamını Türkiye'ye bırakan ve buna karşılık Van'ın doğusunda, tarihi Kotur Ovası olarak geçen, arazinin İran'a bırakılması önerisi uzun tartışmalara neden olduğu; Türk heyetinin önerinin şaha sunulup onun hakemliğinin kabul edilmesini istediği ve bunun üzerine bu öneriyi Rıza Şah'a bildirme ve onun görüşünü alma görevi Arfa'ya verilir. Bu tarihî görüşmede Rıza Şah'ın tarihe geçen, “şu tepe veya bir başka tepenin hiçbir önemi yok... Düşmanlarımızın beklediği düşmanlık yerine, Türkiye ve İran karşılıklı menfaatleri gözetken samimi dostluk kurmalıdır. Eğer biz ittifak eder ve birleşirsek hiç kimseden korkmam” sözlerinin tek tanığı Arfa'dır (s.230-231).

Arfa, Rıza Şah'ın Türkiye gezisinin Atatürk'ün bir daveti üzerine gündem geldiğini; “Rıza Şah'ın, Rusya ve Büyük Britanya'nın artan baskılarına karşı denge için, Türkiye ile yakınlaşma siyasetinden çok şeyler bekliyordu” diye yazar (s.243-244). Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinde İran heyetinde kimlerin bulunduğunu Arfa'dan öğreniyoruz: Dış İşleri Bakanı

Kazemi ve üst seviyede üç memur sivil; generaller Cihanbani, Afhami, Osmanlı Harbiyesi'nden mezun olan Kopal ile Albay Arfa ve bir teğmen askeri ekibi oluşturur. 10 Haziran 1934'te Türkiye sınırına ulaşan Rıza Şah ve yanındakileri Ali Sait Paşa, Fahrettin Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü karşılar ve eşlik eder (s.244-245). Arfa, Türkiye sınırından geçip Aras nehri boyunca ilerlerken Sovyet sınırına bakıp, ailesinin beşiği olan Erivan'da artık hiçbir Müslümanın yaşamadığını; Ermeniler tarafından ya sürgün edildiğini ya da katledildiğini zikreder (s.244).

Trabzon'da Yavuz zıhlısına binen Rıza Şah'ın büyük bir dikkatle dinlediği zıhlının silah ve ekipmanları ile bilgiler verildiğini söyleyen Arfa'dan onun savaş aletlerine meraklı olduğunu öğreniyoruz. 16 Haziran'da Ankara'ya ulaşan heyeti Ankara Garı'nda Atatürk ve devlet erkânın karşıladığını yazan Arfa'nın Atatürk ile yüz yüze ilk karşılaşmasıdır. Simokin ve frank giymiş Atatürk'ün bir tarafında sivil, diğer tarafta askeri protokolün olduğunu söyleyen Arfa devamla, "Parlayan gözleri ile Şah'a bakan Gazi gülümseyerek yaklaştı ve birbirlerini tartarcasına gözlerine bakıp el sıkıştılar. Bu inceleme, devrin iki büyük adamının arasındaki tarihi dostluğun başlangıcı idi. Şahın 1922'de başlayan politikası şu an tamamlandı. İran reformcusu görüş alışverişinde bulunmak ve müttefik edinmek için meslektaşını ziyaretine gelmişti. Bu konuda ne kadar başarılı olduğunu daha sonra görebilecekti. Şu anda bir biri ile karşılaşan iki yönetici fiziksel ve mental olarak farklı olsalar da, ideallerinde, olağanüstü güçlü karakterlerinde ve kendilerinden kaynaklanan otoritelerinde benzerdiler" diyor (s.246). Arfa'nın tanımlaması ile orta boylu, açık tenli, düzgün yüz hatları olan ve her yana bakıyormuş hissi uyandıran mavi gözlü Atatürk'ün otoriter bir sesi, komuta eden bir karakteri ve müthiş bir cazibesi olduğunu vurguluyor.

Şahın onuruna verilen akşam yemeğinde, bayan davetli olmamasına rağmen, Ankara Konservatuvarı'ndan bir grup kız öğrenciden oluşan koronun Avrupa operalarından bir demet sunduğunu vurgulama ihtiyacı duyan Arfa'nın ifadelerinden İran'da olmayan ve olmasını istediğinin bu tür yenilikler olduğunu çıkarmak yanlış olmaz. Rıza Şah'a takdim edilen dönemin İş Bankası müdürü Celal Bayar için Atatürk'ün sarf ettiği, "ben ona bir çuval gümüş verdim ve o bana bir banka yarattı" sözleri hiçbir Celal Bayar biyografisinde geçmez (s.247). Arfa'nın gözlemleri arasında Ankara

şehri de vardır; onun niye başkent olduğuna verdiği cevap Yunan işgaline karşı savunmanın Ankara'dan başladığını; bundan dolayı Ankara'nın vatansever bir ruh taşıdığını ve bir sembol haline geldiğini vurgular. Eski ile yeni Ankara arasında bir ayırım çizen Arfa, yeninin sürekli gelişim halinde olduğunu (s.248); ki otuz dört yıl sonra tekrar geldiğinde geniş bulvarları; aydınlık caddeleri ve düzenli dükkânları ile onun tam bir Avrupa şehri olduğunu vurgulayacaktır (s.419).

Arfa, Atatürk'le Rıza Şah'ın baş başa akşam yemeği yediğinden bahseder; akıllara şu soru gelir acaba nasıl anlaştılar. Tek bildiği yabancı dilin Fransızca olduğunu bildiğimiz Atatürk'ün Farsça bilmediğine; biyografilerinde tek bildiği yabancı dilin Rusça olduğu yazan Rıza Şah'la Atatürk elbette Türkçe konuştular. Çünkü Rıza Şah hakkında yazılan bazı biyografilerde annesinin Erivan doğumlu Azerbaycan Türklerinden olduğu yazılıdır.⁹ Rumeli ve Azerbaycan şivesi ile Türkçe konuşan ve anlaşılan iki büyük devlet adamını hayal etmek ne güzel olmalıdır. Arfa, Atatürk döneminin müzik yasağı konusuna da değinir ve dönemin Dışişleri Bakanlığının sekreteri olan Numan Menemencioglu'un kendilerini Türk müziği dinletmek için evine götürdüğünü ve Gazi'nin Doğu ile ilgili her şeyi bastırma isteğinin bir sonucu olan bu uygulamadan, Türklerinin müziklerine çok bağlı olduğundan ve bunu engelleyemeyeceğini anladığından sonradan izin verdiğini belirtir. Arfa'nın hatıralarında bahsettiği bir başka konu da soyadı kanununun bu ziyaret sırasında ve Rıza Şah'ın Meclisi ziyareti sırasında çıktığını öğreniyoruz (19 Haziran 1934). Yazar, İran'da yıllar önce uygulamaya geçen bu kanun Türkiye'de, o anda Şah'ın onuruna, meclisten geçtiğini söyleyerek ülkesi adına bir övünme meselesine dönüştürmektedir (s.249).

Atatürk ve Rıza Şah arasında, iki ülkenin ittifakının ne gibi sonuçlar doğuracağı konusunda ipuçları veren ve başka kaynakların da bahsettiği, poker oyununda Şah'ın Atatürk'ün tavsiyelerine uyararak oynaması ve İngiliz elçisini yenmesi sonrası Atatürk'ün, "Gördüğünüz gibi birlikte hareket ettiğimizde kazanıyoruz" sözlerini Arfa da hatıralarında zikreder. Bir başka örnekte, bu gezi esnasında, Atatürk'ün liderliğinde Türkiye'nin İran'a dostça

⁹Ayrıntılı bilgi için Celal Metin, **Emperyalist Çağda Modernleşme-Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011, s. 276.

yaklaşımına Rıza Şah'ta her hareketi ve sözüyle karşılıksız bırakmaz. Arfa'nın hatıralarında zikrettiği ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa'yı onurlandıran, “sizin her iki ordunun da Genelkurmay Başkanı olmanızı dilerim” sözleri, Rıza Şah'ın iki ülkenin ittifakından beklentinin nerelere kadar uzanabileceğinin ipuçlarını da üretir (s.249).

Arfa, Atatürk ile Rıza Şah'ın iki farklı özelliğinden bahseder. Rıza Şah'ın düzenli bir hayatı olduğunu bize anımsatan erken yatmasına karşılık, Atatürk'ün alkol kullanması, oyun ve sohbetle gecenin geç vaktine kadar zaman geçirdiğine ilave olarak, o gün şahit olduğu Atatürk'ün çok içtiğini; “siviller ve hatta generaller içki yarışında onunla yarışmıyorlardı ve sırayla herkes tek ben kalıncaya kadar bıraktı. Bu onun hoşuna gitti ve şerefime kadeh kaldırıp bana ‘siz gerçek bir süvari subayısınız’ dedi. ‘Sizi 6. Süvari Alayı’nın komutanlığına atıyorum’ dedi. Sonraları içerken zaman zaman ekstra emirler verdiğini duydum. Generaller ve Bakanların emirleri not edip yapacaklarını söyleyip ertesi gün teyit etmeden uygulamadıklarını öğrendim ki aynı akşam bu noktada ikinci bir gözlemim daha oldu... Tren Uşak İstasyonu'na ulaştığında, gece yarısı olmasına rağmen platform Atatürk ve Rıza Şah'ı karşılamak üzere toplanmış olan insanlarla dolu idi. Atatürk pencereyi açtığında çok sayıda vatandaş onun eline dokunmak için harekete geçti ki Gazi bu durumdan çok memnun görünüyordu. Aniden yüzü öfke ile doldu, elini hızla geri çekerek müthiş bir sesle bağırdı, ‘Böyle bir melun, insanlık düşmanı nasıl olur da elimi tutmaya cesaret edebilir. Çabuk yakalayın’. Pencereden dışarıya baktığımda Atatürk'ün elini sıkmaya çalışan bir molla gördüm ve adam beyaz türbanını havaya fırlatıp yaşadığı korku ile büyük bir ustalıkla kalabalığın arasında kayboldu. Halk türbana doğru hücum etti fakat adam kaybolmuştu. Gazi bağırıyordu. ‘Yarın bu şehir yerle bir olsun, vali gelsin’. Vali üzerinde sabahlık, elinde şapka ile arabaya titreyerek ve korkmuş olarak bindi ve İnönü'ye onu şehirden uzaklaştırmasını istedi. Vali, ‘emredersiniz paşam’ diyerek ayrıldı ve paşa da not defterine bir şeyler yazmayı sürdürdü. Elbette ertesi gün herhangi bir şey olmadı fakat olayı unutmayan Atatürk mollaların caminin dışında o şekilde giyinmelerini yasaklayan emrini verdi ve aynı emir diğer din mensupları içinde geçerli olacaktı.”(s.250).

Arfa'nın anlattığı iki olay da izaha muhtaçtır. İlkinde Atatürk muhatabını ölçmek için kendisine bu tür makam teklifi yapıldığında nasıl

davranacağını görmek istemiş olabilir. Atatürk'ün insanları tanımak için bazen yaptığı uygulamalardandır. Atatürk'ün sofrası ve içkisi ile ilgili birçok kaynak Atatürk'ün fazla içmediğini; hele sarhoş olduğuna dair bilgiler ve buna şahit olan insan sayısı sınırlıdır. Bazen fevri emirler verdiğini ve bunu sonra tashih ettiğini bazı kaynaklar zikreder. İkinci olaya gelince tamamen yazarın hayal ürünü olduğu açıktır. Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun 1927'de çıkmış ve uygulamaya girmiştir; olay doğru ise o kıyafeti giren adam kanuna aykırı hareket etmiştir ve Atatürk'ün gözünün içine sokarcasına elini sıkıya kalkışması anlaşılması zor bir durumdur. Olay trende geçerken ve Atatürk'ün valisi bulunduğu şehre ziyarete gelmişken valinin sabahlıkla dolaşması akıl alacak iş değildir; Atatürk'ün trenle geldiği açıkken, onunla görüşmek için valinin arabaya binmesi bir başka tezattır. Böyle bir olayın geçtiğini ima edecek başka bir kaynak olmadığı için yazarın yazdıklarını teyit etmek mümkün değildir. Hele kılık kıyafetle ilgili derin hassasiyetlerin olduğu bir dönemde geçtiği varsayılan böyle bir olayın başka tanıkların gözünden kaçmış olması da mümkün değildir.

Rıza Şah'ın Türkiye seyahatinin yapıldığı zaman Türkiye'de dil çalışmalarının yoğun olduğu ve belli bir aşamaya geldiği bir dönemdir. İstanbul'da boğaz bölgesinde askerî manevralar esnasında yazar, Atatürk'ün Şah'la sohbet ederken “ordu” gibi birçok askerî terimin Türkçeden yabancı dillere geçtiğini söylediğini; kendisinin de “hurrah” kelimesinin bütün ülkelerde kullanıldığını ve Rusya'da saldırırken kullanıldığını; bu kelimenin Türkçede saldırı anlamına gelen “vurha” ifadesinden türediğini söylediğimde Atatürk'ün çok memnun olduğunu söyler. Ayrıca yazar, Leh tarzı giyinmiş süvari birlikleri için kullanılan “uhlan”ın Leh ordusunda ücretli askerlik yapan Tatarların “oğlan” kelimesinden türediğini belirtir (s.251-252).

Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti yirmi altı gün sürmüş; Atatürk ziyarete katılan Rıza Şah'ın mahiyetine, kendi imzasının bulunduğu altın saat hediye ettiğini zikreden yazar, Rıza Şah'ın daha büyük beklentilerine rağmen, gezinin yine de başarılı olduğunu; iki ülke arasında sıkı bir dostluğunun kurulduğunu; Atatürk'ün bizzat yazara “Cumhurbaşkanı olmamış olsaydım, İran'a gidip Şah'ın hizmetinde bulunmak isterdim” dediğini; Rıza Şah'ında kendilerine, “büyük bir liderle tanışma imtiyazına sahip olduklarını” belirtir. Yazar, Türkiye-İran ilişkilerinin eski dönemlerde sınır sorunları ve Şii-Sünni

çekişmesinden dolayı her zaman kötü olduğunu ama Gazi ve Şah'ın politik becerileri sayesinde düzeldiğini belirttiikten sonra, “Şah, Türkiye’de başarılı olan ilerlemeyi incelemekle kendi ülkesinden her açıdan çok daha farklı olan daha gelişmiş bir ülkeyi incelemekten çok daha fazla kâr etti ve dönüşünde hemen orada öğrendiklerini uygulamaya koymaya başladı. Siyasi bakış açısıyla, kendisini eskisine oranla daha az izole edilmiş gibi hissetti ve dış siyasette daha rahat davranmaya başladı” diyerek gezinin asıl sonuçlarının ne olduğunu bize gösterir. Ayrıca Arfa, Türkiye-İran ilişkilerinin daha sonraki dönemlerde, karşılıklı dostluk temelli sürdüğünü ama neden daha ileriye gitmediğini sorgular ve bunun nedeni olarak Sovyet faktörü ve Atatürk’ün Türkiye’yi Doğu’ya dâhil etmemek istemesinin asıl neden olduğunun altını çizer (s.252-253).

Hasan Arfa'nın resmî görevle Türkiye'yi ikinci ziyareti Atatürk'ün cenaze törenine katılma emri ile gerçekleşir. Atatürk'ün cenaze törenine İran üç üst düzey subayla katılır: General Nahcevani, General Kopal ve Hasan Arfa. Irak üzerinde Türkiye'ye ve Ankara'ya ulaşan heyet Ankara Palas'ta misafir edilir. Yazar, Albay Asım Gündüz'den Orta Doğu'daki gelişmeler hakkında çok faydalı bilgiler edindiğini belirtir. Atatürk'ün cenazesinin İstanbul'dan, onun gibi, Yeni Türkiye'nin sembolü olan başkent Ankara'ya getirilip, birçok devletin gönderdiği askerî ve diplomatik temsilciler eşliğinde ve gözü yaşlı kalabalık bir halk katılımıyla, büyük bir törenle defnedildiğini belirttikten sonra yazar, Atatürk'ün son anları ile ilgili olarak, “İstanbul’da öldükten sonra bu ateistin (!) baş ucunda mollalar sırayla Kur’an okudular ve özel dualar ettikleri ilginç bir nottur. Atatürk, bunun yapılmaması yönünde emirler vermekten kaçınmıştı” demektedir (s.267-268). Yazar, eski dostu olan İngiliz büyük elçisi ile yaptığı görüşmeden sonra, Türkiye'nin dış politikası üzerinde durur. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasından sonra Türkiye-Sovyetlerle ilişkilerinin giderek bozulduğunu; Atatürk'ün İngiltere ve Fransa ile yakın ilişkiye girdiğini; Başbakan İnönü ve dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın bu yüzden görevden alındıklarını ve başbakanlığa Celal Bayar'ın getirildiğini ve bu yüzden Bayar'la İnönü'nün birbirlerine düşman olduklarını zikretmektedir (s.269).

Arfa Hatıralarının bir bölümünü Rıza Şah ve İran üzerine görüşlerine ayırır. Yazar, Rıza Şah'ı kalbi ülkesi için çarpan ve İran'ın birinci sınıf bir

devlet olması için çabalayan milliyetçi ve kendisinin kahramanı olarak görür. İran'da yapılan inkılapları neden ve niçin yapıldığı üzerinde durur. Rıza Şah'ın esin kaynağının Atatürk olduğunu zikretmekten özenle kaçınır ama Türkiye'de yapılanların birkaç yıl ara ile İran'da yapıldığını anlamak zor değildir (s.279 vd.). Atatürk'ün inkılapları veya yaptıkları ile ilgili iki yerde vurgu yapmaktan yine de kendini alamaz. Türkiye'de hukuk alanında yapılan inkılaplar ile İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün çalışmaları örneği üzerinden, kadınların eğitim alması ve çalışma hayatına dâhil olması konusunda Rıza Şah'ın Atatürk'ü örnek aldığını vurgular (s. 288-291).

Hasan Arfa'nın bakış açısından Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sırasındaki tutumu yadırganır. Irak'ın İngilizlerce ve İran'ın İngiliz ve Sovyet ordularınca işgali sırasında Türkiye'nin kılını bile kıpırdatmadığından ve Sadabat Paketi'nin işe yaramadığını vurgular (s.413). Yerine kurulan Bağdat Paketi'nden da pek umutlu değildir ve iki ülkenin böyle bölgesel bir pakta gitmesinin temel nedenin Sovyet baskısı olduğunu; İran'ın ABD ve İngiltere'nin isteği üzerine girdiğini; halkın da bu yönde eğilimi olmasının belirleyici olduğunu vurgular (s.413-414). 12 Ekim 1955'de İran'ın Bağdat Paketi'na resmen girmesi ile Türkiye gibi, Batı Bloğuna dâhil olduğunu ve bunun da doğru bir karar olduğunu zikreder. Daha sonra CENTO adını alacak yeni oluşuma karşı olumsuz bir havanın olduğunu zikreder (s.414).

Arfa'nın hatıralarından, bugün için orijinal olduğu kadar önemli olan bir gelişmeden, 1958'de İran'da Kum şehrinden başlayıp Türkiye'de Mersin veya İskenderun'a kadar uzanan bir petrol boru hattı yapmanın gündeme geldiğini ama bunun o günkü şartlarda gerçekleştirilemediğini; bunun yerine İran'ın Hazar kıyısındaki petrolü taşımak için Kuzey-Güney hattında Kızıl Deniz'e ulaşan bir hattı yapmayı tercih ettiğini öğreniyoruz (s.426).

Arfa'nın resmî görevle Türkiye'yi üçüncü gelişi Ankara'ya İran Büyükelçisi olarak atanması ile gerçekleşir. Babasının elli yıl önce bıraktığı yerden görevi devraldığını söylediği elçilik görevi üç yıldan fazla sürecektir (s.418). Dostça karşılandığı Ankara'yı çok değişmiş ve gelişmiş bulur. "Türkiye'de boş yere eski havayı aradım. Eski Rusya'da ve Sovyet Rusya'da olduğu gibi, eskilerin yerini yenisi almış; traşlı beyler, kısa etekli hanımlar ve dar pantolonlu gençler, benim zamanımın fesli efendiler, peçeli hanımlar ve kara bıyıklı –fesli oğlanların yerini almışlardı. Buna rağmen yeni nesilde

keşfettiğim en büyük şey Türkler hala Türk; İslam hala halkın büyük çoğunluğunu elinde tutuyor; bugünün gençliği arasında esas fikir İslam ve milliyetçilik kadar, Batılılaşma da yer alıyor ve dün olduğu gibi, bugün de bu fikirler Türkleri canlandırıyor.” (s.422).

Hasan Arfa, her İranlı gibi Mevlana'nın Farsça yazmış olmasından dolayı, onu İran'a ait görür ve Türkiye'ye gelen İranlıların en çok ziyaret ettikleri yer olarak Konya'yı ve Mevlana'yı gösterir. Gerçekte İran'la doğrudan maddi-manevi hiçbir bağlantısı olmamakla birlikte, İranlıların ısrarla sahiplenmeye ve İran'la ilişkilendirmeye çalıştıkları Mevlevilik ve Bektaşilik-Alevilik Arfa'nın gözünden kaçmaz ve hemen bağlantı kurmaya ve sahiplenmeye yönelir. Arfa, geçmişte, Atatürk döneminde Mevleviliğin ve Bektaşiliğin, diğer dinî kurumlar gibi, bastırılmasına ve resmî olarak yasaklanmasına rağmen gizli gizli ayinlerini yapmayı sürdürdüklerini ve toplumun her kesiminden taraftarı olduğunu zikreder (s.423). “Dünyada hiçbir ülke Türkiye kadar geçmişi hatırlatmaz” diyen Arfa'nın bir başka ilgi alanı Türkiye'nin etnik yapısıdır. Nüfusunun 28 milyon olan Türkiye'de iki büyük etnik grup olduğunu, Türklerden sonra Kürtlerin 2-3 milyon arasında olduğunu; bunlara “Dağ Türkü” ve Kürtçenin Türkçenin bir diyalekti diyen Türklerin aksine onların konuştuğunun Türkçeden çok, saf Farsça ağız olduğunu iddia eder. Türkiye'deki diğer büyük etnik grupları saydıktan sonra, 28 milyonun 23-25 arasının Türkçe konuştuğu, inandığı, düşündüğü ve hissettiğini yazar (s.424).

Arfa'nın gözünden Türkiye'nin 1959 yılı içinde dış politikasında öne çıkan konuların başında Bağdat Paketi'nden ABD'nin bile umudunu kestiğini ve bunun yerine Türkiye, İran ve Pakistan'la ikili anlaşmalar yaparak, Sovyet Rusya baskısını hisseden bu ülkelere yeni bir destek verdiğini söylemektedir. Bunun yanı sıra Türkiye'nin o sıra en önde gelen dış politik sorununu Kıbrıs meselesi olduğunu ve bunun için ciddi görüşmeler yapıldığını zikreder (s.426-427).

27 Mayıs askerî darbesini gün gün yaşayan ve birçok olaya bizzat şahit olan Arfa, darbenin en önemli sebebi olarak İnönü ve Bayar arasındaki kin ve nefret olduğunu; Menderes'in destekçilerinin köylüler, dindarlar ve geleneksel çevreler iken, üniversite öğrencileri, akademisyenler, subaylar ve genellikle entelektüel tabakanın karşıtları oluşturduğunu vurguladıktan sonra Türkiye'de yaşananların ideolojik olarak İslamcılarla Batılılaşma

tarafklarının m¼cadelesi olarak g¼r¼r. ¼ğrenci olaylarına polis m¼dahalesinin ve arkasından Mecliste CHP'ye karşı sindirme ve Tahkikat Komisyonu ¼alıřmalarının siyasal durumu gerginleştirdiğini belirten Arfa, askeri darbenin Harp Okulu ¼ğrencilerinin başlarında Okul Komutanı Sıtkı Ulay ve diğerkomutanlarının olduđu¼nl¼y¼r¼y¼řlerinin sonunda geldiğini belirtir. Menderes'in T¼rkiye'nin, başta Eskişehir olmak¼zere, batı b¼lgelerinde yaptığı karşı mitinglerin sonu¼vermediğini ve 27 Mayıs sabahı 4.30 sıralarında silah sesleri ile uyandığını ve askerî darbenin başarılı bir şekilde ger¼ekleřtiğini h¼k¼metine bildirdiğini yazar. Darbe sonrası yaşananları ve Yassıada yargılamaları hakkındaki h¼km¼, yaşananların ve yapılanlarının utan¼verici olduđu¼zerinedir (s.428-430). Hasan Arfa T¼rkiye'deki g¼rev s¼resi dolunca şah'ın isteđi¼zerine Pakistan B¼y¼kel¼çiliđi g¼revi i¼in 1961 Eyl¼l¼nde T¼rkiye'den ayrılır.

Yukarıda ana noktalar¼zerinde durduğumuz Hasan Arfa'nın Atat¼rk ve T¼rkiye¼zerine hatıraları, T¼rkiye-İran iliřkileri¼zerinden okunabileceği gibi, T¼rkiye'nin yaşadığı tarihsel d¼n¼ř¼m¼n¼n bir İranlı, M¼sl¼man, Doğulu ve batılı eğitim almış bir asker ve diplomat g¼z¼nden nasıl olduğunu g¼rmemizi de sağlayabilecek yorumlar i¼erir. Kullandığı politik ve ¼znel dil, yer yer olumsuzluk y¼klense de, Atat¼rk'¼n b¼y¼k lider vasfını teslim etmesi ve T¼rkiye'nin g¼çl¼ devlet olma yolunda kat ettiği imajla uyumludur. Yazar'ın, İranlı ve M¼sl¼man kimlikle, Osmanlı Devleti-T¼rkiye algısını oturttuğu yer ve T¼rkiye-İran ittifakına y¼klediđi anlamlar g¼z¼n¼nde bulundurulduğunda g¼n¼m¼ze ışık tutacak bir zihniyete veya beklentilere kapı aralaması da m¼mk¼nd¼r. Son s¼z olarak, T¼rkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk d¼nem tanıklarını birer birer kaybettiğimiz şu g¼nlerde d¼nemin olay ve olgularını tarihsel bir ger¼eklik i¼inde yazmak isteyen bir tarihçi i¼in d¼nemin tanıkların kullanılabilir bilgi bırakmadan g¼ç etmeleri¼z¼nt¼ vericidir. ¼yle ki¼lke dışında bu işi yapanlardan haberdar olup, bunların yazdıklarını karşılaştırmalı bir tarih s¼zgecinden ge¼irerek kullanılılır bilgiye d¼n¼řt¼rme¼k ¼nemli hale gelmektedir. Bu ¼alıřma bu ama¼ doğrultusunda kaleme alınmıştır ve tarihimizin bazı noktalarını aydınlatabilmiş ya da yeni sorulara yol a¼mıřsa amacına ulaşmış demektir.

KAYNAKÇA

ARFA, General Hassan, **Under Five Shahs**, John Murray, London, 1964.

ARFA, Hassan, **Kürtler**, (çev. Faysal Nerse), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2006.

AZIMI, F., “Arfa, Hassan”, **Ancyclopaedia Iranica**, (ed.:Ehsan Yarshater), Vol. II, Fasc. 4, 1982, ss. 394-395.

BAYKARA, Tuncer, **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999.

HUTTON, Patrick H., **History as an Art of Memory**, University of Vermont, London, 1993.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., **Tarih Araştırmalarında Usul**, genişletilmiş 4. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1995.

METİN, Celal, **Emperyalist Çağda Modernleşme-Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.

TOSH, John, **Tarihin Peşinde**, (çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

VALİZDE, İsmail (ed.), **Hatıraha**, Tahran, 2505 (1976).

ESKİŞEHİRLİLERİN ANILARINDA MİLLİ MÜCADELE

Sadık SARISAMAN*

ÖZET

Bu bildiri Afyonkarahisar Garnizon Komutanı Mahmut Boğuşlu tarafından yaptırılan röportajların çözümlenmesi ve değerlendirilmesi sonucunda oluşturulmuştur. Kara Kuvvetleri Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı'nın 25 Ocak 1982 tarih ve 3305-82/81-518 sayılı yazıları gereğince Eskişehir'in köy ve kasabalarında da Millî Mücadele'ye şahit olmuş olan kişilerle röportajlar yapılmıştır. Röportaj yapılan kişilerin o dönemde çocukluk ve yetişkinlik çağında oldukları görülmektedir. Bu kişilerin bazıları Gazi olup Millî Mücadele'de fiilen yer almışlardır.

Bu bildiri bir sözlü tarih çalışmasıdır. Burada ele alınan sözlü kaynaklar ana kaynak niteliğindedir. Bu kaynaklardan elde edilen bilgiler Eskişehir mahallî tarih araştırmaları açısından son derece önemlidir. Bu yönüyle röportajlar büyük kıymete haizdir. Bu röportajlar Eskişehir'in Millî Mücadele'ye katkısı ve bu dönemdeki sosyal hayatın kavranması ile ilgili olarak da kıymetli bilgiler vermektedir. Yazılı kaynaklarda görülemeyen teferruatları öğrenebilmek bu sayede mümkün olacaktır.

Röportajlardan hareketle Eskişehir ve çevresinde Yunan işgali döneminin özellikleri ortaya konulacaktır. Yunanlılar tarafından gerçekleştirilen angarya, gasp, darp, tecavüz uygulamalarının hangi boyutlara ulaştığı irdelenecektir. Yunanlıların bu yörede büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ile yiyecek maddelerini gasp etmeleri örneklerle anlatılacaktır. Ücret ödenmeksizin malına el konulan vatandaşların mağduriyetine işaret edilecektir. Yine eşya naklettirme, siper kazdırma, su taşıtma, yol ve köprü yapımında çalıştırma gibi angarya uygulamaları örneklendirilecektir. İlaveten köylerin işgallerinin ve kurtuluşlarının ne zaman ve nasıl gerçekleştiğinden bahsedilecektir. Yunan askerlerinin evlerini işgalleri neticesinde komşularına sığınmak zorunda kalan veya göç ederek yerinden yurdundan olan halkın çektiği sıkıntılara dikkat çekilecektir. Yunan ordusunun gelişi ile beraber yerli Rumların tutumlarında meydana gelen değişikliklere de değinilecektir. Bununla birlikte

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yunanlıların yerel halka karşı kullandıkları yerli işbirlikçiler ve faaliyetleri hakkında da bilgiler verilecektir. Köy ve kasabalardaki Yunan mevzilerinin yerleri belirtilecektir. Yunan kuvvetlerinin geri çekilmeleri sırasında yaşananlar, beraberlerinde götürdükleri insanlardan bahsedilecektir. Köylerin ve kasabaların yakınlarında cereyan eden büyüklü, küçüklü çete savaşları, iki tarafın da istihbarat anlamında halktan nasıl faydalanmaya çalıştıkları örnekleriyle ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sözlü Tarih, Eskişehir, Millî Mücadele, Anılar.

NATIONAL STRUGGLE IN THE MEMORIES OF PEOPLE FROM ESKİŞEHİR

ABSTRACT

This notification is constructed by evaluating interviews depended on Mahmut Boğuşlu who is a garrison commander in Afyonkarahisar. In accordance with official writing with the date of 25 January 1982 and the number of 3305-82/81-518, interviews have been made with the persons who witnessed to national struggle in Eskişehir's villages and towns. This official writing belongs to Land Forces domestic west region commandership. These people, who are interviewed, were children at that time. Some of them are veteran and played an important role in national struggle.

This notification is a verbal history study. Verbal sources which are under debate here are the main sources. The data or information which are derived from these sources, are very important in terms of Eskişehir's historical researches. For this reason, interviews are valuable. These interviews give valuable data about social life in that period. It is going to be possible to learn details which cannot be seen in written documents or sources by this help.

The characters of Greek invasion period are going to be introduced in Eskişehir and its environment by means of interviews. It is going to scrutinize the dimension of forced labour, extortion, battery and rape which were made by Greek people. It is going to be explained that Greek people extort bigwips, sheep and goats and also foods by using cases. It is going to be focused on victimization of citizens whose goods were taken by Greeks without paying cost. Some forced labours such as Transfer goods to some places, digging bulwark, to have people carry water and to make people work in building road and bridge are going to be indicated in this study. In addition to this, it is going to be presented that when and how invasion and salvation of the villages occurred. Because of Greek's invasion, the problems of people who migrated from their cities or towns to the other foreign places are going to be focused. On the other hand, the changes in native Greek people's behaviour types by arrivals of Greek Military forces are going to be explained. However, some information about native collaborators who were used by Greeks for native people and these native collaborators' activities are going to be presented. The places or positions of Greek's emplacements are going to be indicated. While Greek military forces were retreating, what occurred? This question will be answered. And the people who were taken away by Greeks will be explained. Large and small gang wars which occurred near villages and towns, and how two sides taken advantage of the people are going to be proved by the cases.

Key Words: Oral History, Eskişehir, National War, Memories.

GİRİŞ

Kara Kuvvetleri Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı'nın 25 Ocak 1982 tarih ve 3305-82/81-518 sayılı yazıları gereğince Eskişehir'in köy ve kasabalarında Millî Mücadele'ye şahit olmuş olan Eskişehirliyle röportajlar yapılmıştır¹. Kara Kuvvetleri Yurtiçi Batı Bölge Komutanı Mahmut Boğuşlu anıların tespiti amacıyla köy ve kasabalardaki öğretmenleri, imamları ve muhtarları görevlendirilmiştir. Boğuşlu anıların dosya ya da kaset halinde 19 Mayıs 1982 tarihine kadar Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı'na teslim edilmesini istemiştir. Röportajların bir kısmı yazıya dökülmüş, bir kısmı ise kasete alınmıştır. Röportaj yapılan kişilerin o dönemde çocukluk ve yetişkinlik çağında oldukları görülmektedir. Bu kişilerin bazıları gazi olup Millî Mücadele'de fiilen yer almışlardır.

Bu röportajlar “ana kaynak” niteliğinde olup Eskişehir'in mahallî tarih araştırmaları açısından son derece önemlidirler. Röportajların Millî Mücadele'nin sosyal boyutlarının ortaya çıkarılmasında ve Eskişehir'in işgal yıllarındaki sosyal hayatı hakkında kıymetli bilgiler verdiği görülmektedir. Arşiv kaynaklarında ulaşılamayan yerel tarihe ait bazı teferruatları bu kaynaklardan öğrenebilmek mümkün olmuştur.

Bu bildiri söz konusu röportajların değerlendirilmesi sonucunda oluşturulmuştur. Röportajların tamamını değerlendirmek kitap çalışması olacak boyuttadır. Bu yüzden bildiride örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Eskişehir'in çeşitli yörelerinden bazı yerleşim birimleri seçilmiştir. Bu yerleşim birimleri Han ilçesinden Akhisar Köyü, Çifteler'den Arslanlı ve Emekin Köyleri, İnönü'den Dereyaylak Köyü, Mahmudiye ilçesinden Güllüce Köyü, Mihallıçık'dan Yukarıdudaş Köyü, Seyitgazi'den Büyükkaya Köyü, Günyüzü ve Sivrihisar'dır.

¹Bu röportajların hazırlanmasında emeği geçenlerin tamamına başta Mahmut Boğuşlu Paşa olmak üzere teşekkürü borç bilirim. Ayrıca kasetleri muhafaza eden ve faydalanmamıza imkân veren Çevre ve Orman Bakanlığı Doğa ve Millî Parklar Genel Müdürlüğü Afyonkarahisar Şube Müdürlüğü'ne de teşekkür ederim.

1. Köylerin İşgali

Yunan ordusu tarafından köylerin işgali sırasında halkın direniş gösterdiğine dair her hangi bir şahit anlatımı mevcut değildir. Akhisar Köyü tanıkları köylerinin işgale uğramadığını ifade etmişlerdir². Seyitgazi İlçesi Büyükyayla Köyü'nün Temmuz-Ağustos aylarından başlayarak Ekim-Kasım aylarına kadar 3 ay gibi bir zaman işgal altında kaldığı belirtilmiştir³. Fethiye Köyü şahitleri işgalin 15 Ağustos 1919 tarihinde gerçekleştiğini bildirmişlerdir⁴. Tanıkların ifadesine göre Arslanlı Köyü 1921 yılının yaz mevsiminde, bir bayram arifesinde hasat zamanı işgal edilmiştir. Mehmet Çiftçi kağrı ile ekin tarlasına doğru giderken Yunan Ordusu'nun 7,5'lik sahra topu ile Türk çetelerine ateş etmesine şahit olmuştur. Hatta Yunanlılar kendisini ve küçük kardeşini bir müddet yanlarında tutmuşlardır⁵. Günyüzü'nün işgali de 3- 4 Ağustos 1921 tarihine rastlamaktadır⁶. Mahmudiye ilçesi Güllüce Köyü'nün işgal tarihi Temmuz 1921'dir. Ancak, Yunanlılar bu köyde karargâh kurarak sürekli kalmış değillerdir⁷. Seyitgazi'yi işgalleri ise kuzeyden Eskişehir yolu istikametinden gerçekleşmiştir⁸. Çifteler ilçesi Eminek Köyü'nün işgali 1920 Temmuz

²Eskişehir İli Han İlçesi Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?), Röportajı Yapan: (?), Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Akhisar Köyü İlkokulu (?). (Kaynak kişiler ilk geçtikleri dipnotlarda ait oldukları il, ilçe, köy ve doğum tarihleri ile birlikte gösterileceklerdir. İlaveten röportajı yapan, röportajın yapıldığı tarih ve yer de belirtilecektir. Aynı kişinin müteaddit defalar dipnotta gösterilmesi ise sadece ad ve soyad verilerek yapılacaktır.)

³Eskişehir İli Seyitgazi İlçesi Büyükyayla Köyü (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?), Röportajı Yapanlar: (?), Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Büyükyayla Köyü İlkokulu (?).

⁴Eskişehir İli Seyitgazi İlçesi, Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz, Röportajı Yapanlar: (?), Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Fethiye Köyü İlkokulu (?).

⁵Eskişehir İli Çifteler İlçesi, Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi, Röportajı Yapan: Mustafa Çiftçi, Röportajın Yapıldığı Yıl: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Arslanlı Köyü.

⁶Eskişehir İli, Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya, Röportajı Yapan Günyüzü Merkez İlkokulu Müdürü Yusuf Yaman, Röportaj Tarihi: 7 Nisan 1982, Röportajın Yapıldığı Yer: Günyüzü Merkez İlkokulu.

⁷Eskişehir İli, Mahmudiye İlçesi, Güllüce Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?), Röportajı Yapan Güllüce Köyü İlkokulu Müdürü, Röportaj Tarihi: 27 Nisan 1982, Röportajın Yapıldığı Yer: Güllüce İlkokulu (?).

⁸Eskişehir İli, Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral, Röportajı Yapan Seyit Gazi Lisesi Tarih Öğretmeni Hüseyin Koynak, Röportaj Tarihi: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Seyit Gazi Lisesi (?).

ayında mahsul biçme zamanında olmuştur.⁹Mihalıçcık ilçesi Yukarıdudaş Köyü 1921 yılı kurban bayramından bir gün önce, arife günü işgal edilmiştir. Bu köyde öğleden sonra Aşağıdudaş Köyü tarafından top sesleri duyulmuştur. 10,15 Türk askeri mukavemet göstermişse de işgale engel olamamıştır. Köylü ise her hangi bir direnişte bulunmayarak teslim olmuş, halkın bir kısmı dağa kaçmış, birkaç kişi de korkudan kuyulara saklanmıştır. İmam ve muhtar vasıtasıyla Yunanlılarla irtibata geçilmiş, halk camiye kapanarak Yunanlıların gelişini beklemiştir. Bir Yunan alayı gelmiş, köyde bir gün kalıp ertesi gün ayrılmıştır¹⁰. Yunanlılar köyde Rahim Mutu'nun babası Muhacir Hasan'ın evine gelerek aile büyüklerini çağırışlardır. Orada Yunan komutanı ile tanışık çıkıncı kumandan kendi askerlerine köye kimsenin girmemesi konusunda emir vermiştir. Böylelikle köyde herhangi bir zarar olmamıştır¹¹.

2. Köylerin Kurtuluşu

Fethiye Köyü 2 Eylül 1920 tarihinde istiladan kurtulmuştur¹². Akhisar Köyü'nden 1921 yılının Ekim ayının son haftasında saat 16-17 sıralarında Yunan askerlerinin hareket halindeki yan koluyla Türk askerinin 1 mangalılık keşif kolu arasında yarım saat süren karşılıklı silahlı çatışma oldu. Çatışmalar köyün batı yönünde İmmet Gıran mevkiinde meydana geldi¹³. Yunan kuvvetleri 1921 yılı Ekim ayının son haftasında Eskişehir tarafından merkez Bostanlı Köyü'ndeki mekâna mevkiine doğru ilerlerken yan kolu

⁹Eskişehir İli, Çifteler İlçesi, Eminekin Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı, Röportajı Yapan Eminekin Köyü İlkokulu Müdürü Burhaneddin Ada, Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Eminekin Köyü İlkokulu.

¹⁰Eskişehir İli, Mihalıçcık İlçesi, Yukarıdudaş Köyü'nden 1902 (?) Doğumlu Mustafa Dumaz ve 1911 (?) Doğumlu Hacı Ali Yaman (Eğitmen), Röportajı Yapan: Yukarıdudaş Köyü İlkokulu Müdürü Mehmet Akkan, Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982, Röportajın Yapıldığı Yer: Yukarıdudaş Köyü İlkokulu (?).

¹¹Eminekin Köyünden Millî Mücadele Tanığı.

¹²Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

¹³Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?).

köyün batı kısmında yaylalardan geçti¹⁴. Çürüttüm Köyünün güneyinde, Nasuh tarafında çarpışmalar olmuştur¹⁵.

Günyüzü'nün kurtuluş tarihi 30 Ağustos 1921'dir¹⁶. Sakarya Nehri'nin Günyüzü kısmında kuvvetli çarpışmalar olmuştur. 15 km mesafede Kayakent Köyü yakınında bulunan Musluk Boğazı'nı geçememişlerdir¹⁷. Ekrem Başkaya “*Sakarya harbi bozgununda sonra süvari askerlerimiz uğradı, sevindik ağladık ve tekrar ağladık. Cenabı hak bizlere de bu günleri gösterdi diye*” sözleriyle kurtuluş sevincini anlatmıştır¹⁸. Şahitlerin anlatımına göre 10- 12 Ağustos 1921 tarihleri arasında bir Yunan uçağı saat 10.30'la 11.00 arasında Günyüzü üzerinde 10-15 dakika kadar uçmuş, konutların üzerine değil de bahçelere ve dış kısımlarına doğru 8- 10 bomba atmıştır¹⁹. Güllüce Köyü tanıkları halkın bir gün Türk askerlerinin gelip kendilerini kurtaracağı inancını taşıdıklarını ifade etmişlerdir. Güllüce Eylül 1922'de kurtulmuştur²⁰. Seyitgazi'de ise şehrin kurtuluşu öncesindeki çatışmalar ilçenin doğusunda bulunan Avnan Bayırı yamacında ve tepede cereyan etmiştir. Yunanlılar akşam ezanı zamanında sessizce kaçıp gitmişlerdir. Aynı günün gece yarısı ise Türk kuvvetleri şehre girmiştir. Bir tank “*Hiç unutmam bizim halk -pis koku gitti mis koku geldi- diye bağırdı. Hepimiz dışarılara koştuk*” ifadelerini kullanmıştır²¹. Çifteler Eminek Köyü ise 7 – 8 ay Yunan işgalinde kaldıktan sonra köyü terk etmişlerdir. Yunan kuvvetleri Kaymaz – Hamidiye hattından Kırız'a doğru çekilmiştir.²² Yunan kuvvetlerinin Dereyaylak civarını boşaltmaları ise Kütahya yönünden

¹⁴Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?).

¹⁵Eskişehir İli, Seyitgazi İlçesi, Çürüttüm Köyü'nden (?) Doğumlu İsmail Girgin, Röportajı Yapan: Çürüttüm köyü İlkokul Öğretmeni ve Müdürü Ethem Zeybek, Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Çürüttüm Köyü İlkokulu (?).

¹⁶Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

¹⁷Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

¹⁸Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

¹⁹Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

²⁰Güllüce Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Şahidi.

²¹Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral.

²²Eminekin Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı.

gelen Musrat, Kümbet, Yeniköy, Kümbet Nemli hattından Eskişehir'e gitmeleri ile mümkün olmuştur²³.

3. Köylerdeki Türk Kuvvetleri

Şahitlerin anlatımına göre Akhisar Köyü'nde iki Türk süvari keşif mangası bulunuyordu. Köyün yerleşimi iki farklı mahalle halinde olduğundan mangalar ayrı mahallelerde idi. Süvariler her gün köyün batısında kalan Çakmaklı Tepesi'ne kadar giderek keşif yaparlar, Yunan askerlerini gözetleyip ikinci vakti köye geri dönerlerdi. Mangalar keşif raporlarını düzenli olarak Çifteler ilçesi Yazılıkaya Köyü'nde bulunan Türk askerî birliğine verirlerdi²⁴.

Bu keşif mangaları Sakarya Savaşı sonrasında köye yerleşmiş, Büyük Taaruz'a kadar görev yapmıştır. Keşif mangalarının komutanları Teğmen Zeki Efendi ile Üsteğmen Mehmet Efendi idi²⁵. Köylü imkânları ölçüsünde bu mangalarına yiyecek, giyecek vermiş, hayvan yemi yardımında bulunmuştur. Düşman köyün faydalandığı su değirmenini yaktığı için bu askerlerin ekmeği el değirmenleri ile öğütülüyordu²⁶.

4. Türk Çeteleri

Millî Mücadele şahitleri köylerine Türk çetelerinin geldiğinden köyleri civarında çatışmalar yaşandığından da bahsetmişlerdir. Örneğin Büyükyayla Köyü tanıkları köyün güneyinde Gökbahçe Köyü ile Büyükyayla arasında Yunan keşif kolu ile Türk kuvvetleri arasında bir çarpışma olduğunu belirtmişlerdir²⁷. Bir tanık Yunan askerlerinin "çete var mı?" sorusuna çevrede hiç çete olmasa da "çok çete var" cevabını vererek onları korkuttuklarından bahsetmiştir²⁸. Köyün kuzeyinde Köyaltı mevkiinde arazi

²³Eskişehir İli, İnönü İlçesi, Dereyalak Köyü'nden 1314 (1898) Doğumlu Kamil Öz, Röportajı Yapan: Dereyalak Köyü İlkokul Müdürü Sami Karagöz, Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Dereyalak Köyü İlkokulu (?).

²⁴Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?)

²⁵Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?)

²⁶Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?)

²⁷Büyükyayla Köyü (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?).

²⁸Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

içinde Türk çeteleri ile çarpışma oldu²⁹. Yukarıdudaş Köyü'nde Keşif kolu olarak Edip Alayı bulunuyordu³⁰. Bir şahidin anlatımına göre Güllüce Köyü'nde bir öğle sonrası silah sesi duyulmuş, köyün güney ve batısında Türk çeteleriyle Yunan askerleri arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Köye Türk keşif kolları da gelmiştir³¹. Fethiye Köyü'nde de bir Çarşamba sabaha karşı silah sesleri duyulmuş, köyün güneybatı tarafında çarpışmalar olmuştur³².

5. Yunanlıların Kurdukları Teşkilat

Yunanlılar işgal ettikleri yerlerde özellikle istasyonları kontrol altına almaya çalışmışlardır. Bu sebepten öncelikle istasyonlarda karakollar oluşturmuşlardır. İhtiyaca göre köylerde de karargâhlar kurmuşlardır. Köylerin çıkışında kurdukları çadırli karargâhlar vasıtasıyla köye giriş ve çıkışları kontrol etmişler, vesika ile giriş çıkışa izin vermişlerdir. Köylüler tarlaya çalışmaya giderken bile vesika almak zorunda kalmışlardır. Aynı zamanda köylerde halkın evlerine de askerlerini yerleştirmişlerdir. Kamil Öz'ün anlatımına göre Kümbette bir Yunan karakolu bulunuyordu. Köy muhtarları karakol komutanlarına ziyafet vermek durumunda kalıyorlardı³³. Seyitgazi'de de Yunanlıların bir ekmek fırınları vardı. İlçenin güneyindeki boğazda Alaca mevkiinde cephanelikleri bulunuyordu. Topları cephaneliğin karşı tarafında idi³⁴.

6. Halktan Kılavuz Olarak Yararlanma

Hem Türkler hem de Yunanlılar halktan kılavuz olarak faydalanmışlardır. Örneğin Akhisar Köyü Millî Mücadele şahitleri halkın Türk ordusuna kılavuzluk yaptığını ifade etmişlerdir.³⁵ Eminek Köyü

²⁹Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftci.

³⁰Yukarıdudaş Köyü'nden 1902 (?) Doğumlu Mustafa Dumaz ve 1911 (?) Doğumlu Hacı Ali Yaman.

³¹Güllüce Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?).

³²Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

³³Dereyalak Köyü'nden 1314 (1898) Doğumlu Kamil Öz.

³⁴Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral

³⁵Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?)

şahitleri de Yunanlıların komşu köylere doğru giderken köyden kılavuz aldıklarını bildirmişlerdir³⁶. Arslanlı Köyü'nden Mehmet Çiftçi ise Yunanlıların küçük kardeşini yol bilmediğini söylemesine rağmen kılavuz olarak götürdüklerini, daha sonra da “*Bizi çetelerin içine götürdün*” diye kafasına kılıç vurarak darp ettiklerini anlatmıştır³⁷.

7. Gasp

Millî Mücadele şahitlerinin anılarında dikkati çeken en önemli husus gasptir. Röportaj yapılanların tamamı Yunanlıların gasp ettikleri mallardan bahsetmişlerdir. Gasp edilen mallar arasında binek hayvanları, etinden, sütünden, yününden, yumurtasından faydalanılan hayvanlar, insan ve hayvan yiyecekleri bulunmaktadır. Gasp edilen öküz, at ve eşekleri nakliye işlerinde kullanmışlardır. Yunanlıların gasp olayını gerçekleştirirken köy muhtarlarını görevlendirdikleri de görülmüştür.

Gasp olayları ile ilgili olarak birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Büyükyayla Köyü tanıkları işgal sırasında köyden manda, inek, tavuk gibi hayvanların alındığını belirtmişlerdir³⁸. Çürüttüm Köyü'nden İsmail Girgin “*Bütün hayvanlarımızı aldılar, zararı hesaplayamam*” ifadesini kullanmıştır. O, Yunan askerlerinin meydanda ne bulursa aldıklarını da ilave etmiştir³⁹. Dereyalak Köyü'nden Kamil Öz'ün ifadesine göre de Yunanlılar süvari birlikleri halinde gelerek köyden arpa, hayvan ve yiyecek toplamışlardır. Kamil Öz köyden 200–250 bin civarında büyük ve küçükbaş hayvan gasp edildiğini iddia etmiştir⁴⁰. Günyüzü'nden Ekrem Başkaya da 500' e yakın büyükbaş, 8000 bin civarında küçükbaş hayvana ve sayısız kümes hayvanına el konulduğunu söylemiştir⁴¹. Yunanlıların her yerde gasp faaliyetinde buldukları bilinmektedir. Fakat belirtilen rakamların abartı olduğu da açıktır. Çünkü bu köyde o tarih itibarıyla bu kadar küçük ve büyükbaş hayvan mevcut olamayacağı açıktır.

³⁶Eminekin Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı.

³⁷Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi.

³⁸Büyükyayla Köyü (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?).

³⁹Çürüttüm Köyü'nden (?) Doğumlu İsmail Girgin.

⁴⁰Dereyalak Köyü'nden 1314 (1898) Doğumlu Kamil Öz.

⁴¹Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

Fethiye Köyü'nden Celil Durmaz “*Yunan askerleri çete sorar, yumurta, tavuk ne varsa toplar giderlerdi*” demiş, köyden iki çift öküz, bir toklu, at, tavuk ve arpa gasp edildiğini ifade etmiştir⁴². Arslanlı Köyü'nden Mehmet Çiftçi de hane başına beş yumurta, bir tavuk, üç kilo ekmek, bir sığır aldıklarını, bahçelerden patatesleri dahi çıkarıp götürdüklerini belirtmiştir. O, kaçarken de iki eşek, iki öküz ve araba götürdüklerinden bahsetmiştir⁴³. Bir şahit de “*Yunanlılar hayvanların hepsini sürüp gittiler*” ifadesini kullanmıştır⁴⁴.

8. İnsanlık Dışı Diğer Uygulamalar

Yunan işgali döneminde çeşitli gerekçelerle sivil insanlara darp uygulaması yapıldığına dair örnekler çoktur. Yunanlıların darp gerekçelerinin başında, Kuvayimilliyeye yardım etmek gelmektedir. Yunanlılardaki Kuvayimilliyeye korkusu ve halkın bu kuruluşa destek olduğu inancı zamanla paranoya haline dönüşmüştür. Darp gerekçelerinin diğer önemli sebebi silah aramaktır. Zira Yunanlılar halkın elindeki silahların bir gün kendilerine yöneleceğini düşünüyorlardı. Anılarda Yunanlıların silah aramak bahanesiyle halka işkenceler yaptıkları sıklıkla belirtilmiştir. Hatta silah toplamak amacıyla halkın sorgulandığı ve darp edildiği mekânlar arasında camiler de bulunmaktadır. Güllüce Köyü şahitlerinin anlatımına göre Yunan askerleri halka baskı yapmış. Erkekleri bir odaya kadınları bir odaya doldurarak korkutmuş, darp olmuş, ancak herhangi bir ölüm olayı vuku bulmamıştır⁴⁵. Çürüttüm Köyü şahitlerinden İsmail Girgin başından geçen bir olayı şöyle anlatmıştır: “*Köyümüzün deresinde hayvan otlatırken bir Yunan askeri tüfeği ile dereden balık avlıyordu. Avladığı balıkları almam için beni suya attı ve o balıkları vermeme söyledi. Su derin ve soğuktu. Boğulmak üzere iken başka bir asker yetiştirdi, beni kurtardı*”⁴⁶. Seyitgazi’den Recep Oral ise Seyitgazi bölgesi cephe sınırı olduğu için Yunanlıların kötü

⁴²Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

⁴³Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi.

⁴⁴Yukarıdudaş Köyü'nden 1902 (?) Doğumlu Mustafa Dumaz ve 1911 (?) Doğumlu Hacı Ali Yaman.

⁴⁵Güllüce Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?).

⁴⁶Çürüttüm Köyü'nden (?) Doğumlu İsmail Girgin.

davranışlardan kaçındıklarını ifade etmiştir⁴⁷. Yunanlıların zaman zaman inanç hakkına saygı göstermedikleri görülmüştür. İbadethane olarak kalması gereken camilerden başka amaçlarla faydalanmışlardır. Örneğin Dereyaylak Köyü'ndeki camiye hububat deposu olarak kullanmışlardır. Enigazi- Darcı- Yenice- Elmacık- Arslanlı- Gazelap köylerinden topladıkları arpaları bu camide toplamışlar bilahare Tokat Yenihan'a nakletmişlerdir⁴⁸. Yunanlıların insanlık dışı uygulamalarından bir tanesi de insan kaçırmaktır. Bu hususta da bölge halkının anlatımları mevcuttur. Örneğin Arslanlı Köyü'nden bir kişiyi Atina'ya kadar götürmüşlerdir⁴⁹. Kırka ve İdrisyayla köylerinden de beşer esir alıp götürmüşlerdir⁵⁰.

9. Yangınlar

Şahitlerin ifadesine göre Yunanlılar geri çekilirken halkın evlerini yakıp yıkmışlardır⁵¹. Ekrem Başkaya geldiklerinde değil, giderlerken her türlü kötülüğü ve “şerefsizliği” yaptıklarını belirtmiştir⁵². Bu arada Güllüce Köyü de Ağustos 1921'de Yunanlılar tarafından yakılmıştır⁵³. Sakarya Savaşı sonrasında Yunanlılar Akhisar Köyü'ndeki su değirmenini yakmışlardır⁵⁴. Arslanlı Köyü'nden Mehmet Çiftçi de kaçarken tarlalardaki ekinleri yaktıklarından bahsetmiştir⁵⁵. Eminek Köyü şahitleri de geri çekilen Yunan ordusunun yangın çıkarttığını söylemişlerdir⁵⁶.

⁴⁷Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral.

⁴⁸Dereyalak Köyü'nden 1314 (1898) Doğumlu Kamil Öz.

⁴⁹Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi.

⁵⁰Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

⁵¹Mevcut kaynaklar ve araştırmalar da Yunanlıların şehir, köy ve kasabaları yaktıklarını doğrulamaktadır. Bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi**, C II, (haz: Uğurhan Demirbaş vd.), Ankara, 1996, s. 313; Mustafa Turan, **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 8.

⁵²Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

⁵³Güllüce Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?).

⁵⁴Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?).

⁵⁵Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi.

⁵⁶Eminekin Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı.

10. Bazı Anılar

Dereyalak Köyü'nden bir gazi köyden iki kişi olarak Söğüt'e 61. Fırka 18. Alay 3. Tabur'a katıldıklarını, Bozüyük'te bir hafta talim yaptıktan sonra Gündüzbey- Tavşancıl- Derince ve Köseler Köyü'ndeki çarpışmalara katıldıklarını söylemiştir. Gazi *"Benim yaşıım küçük ve cılız olduğum için heyet bana bir senelik tebdil hava verdiler ve (bundan sonraki) savaşa katılamadım"* demiştir⁵⁷.

Gazilerden Mehmet Öztöngül'ün anıları da şöyledir: *"Yunanlılar geldiğinde Haymanadaydım. 22 gün 22 gece çakmak çaldım. Kan gövdeyi götürdü. İzmir'e ilk giren askerlerdenim. Yunanlılar ellerinden gelenleri yapıp kaçıyorlar. Caddeden geçiyorum bir ihtiyar pencereden seslendi. Durdum yanıma geldi. -Yavrum bir şey dersem kabul eder misin- tabi diyorum. -Gözünden öpebilir miyim- şaşırıyorum yavaşça öp dedim. Gözümünden sevgi ile öptü yüzünü kibleye doğru döndü yakardı. Dua etti. Duyduğum söz Allah'ım bu güne çok şükür. Bunların yüzünü bir daha bana gösterme bana doğru döndü. -seni niye öptüm biliyor musun?- hayır dedim, kendisi anlattı. -Yunanlılar İzmir'i ilk işgal ettiklerinden bu yana çok çektik. Yunanlılar sırtımıza bindiler, çok şeyler yapıldı. O zaman and içtim ilk Türk askerinin gözünü öpeceğim dedim. Onun için öpüyorum"*⁵⁸.

Fethiye'den Celil Durmaz da bir fırsatını bularak Yunan askerlerini öldürdüğünü anlatır. Onun anlatımı da şöyledir: *"Bir gün yine babam köyde hiç kimsede tuz yok bana Düver'e (Kütahya'nın) git tuz al, gel dedi. Tuz almaya gittim. Oradan gelirken cepheye uğradım. İki silah aldım, iki makineli tüfek mermisi (iki sandık) aldım. Beş yüz mermide üzerime çapraz yaptım ve apış kurup oturdum. Şöyle düşünüyordum: bir yunan çıksa da silahımı atsam, öldürsem diye düşünürken aniden dört tane yunan süvarisi çıktı ve derhal silahımı ateşledim. İkisini vurdum, ikisini de atlardan düşürdüm. Fakat kendim de yalnız olduğumdan hemen oradan kaçmak mecburiyetinde kaldım"*⁵⁹.

⁵⁷Dereyalak Köyü'nden 1314 (1898) Doğumlu Kamil Öz.

⁵⁸Eskişehir İli, Seyitgazi İlçesi'nden 1315 (1899) Doğumlu Mehmet Öztöngül, Röportajı Yapan: Seyitgazi Lisesi Tarih Öğretmeni Hüseyin Koynak, Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: Seyitgazi Lisesi (?).

⁵⁹Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

11. Angarya

Yunanlıların sivil halka angarya uyguladıkları da bilinen bir gerçektir. Onların angarya uygulamalarını muhtarlarla birlikte koordine ettikleri görülmüştür. Angarya uygulamaları mevzi kazdırmak, odun kestirmek, su, erzak ve eşya taşıtmak şeklinde gerçekleşmiştir. Angarya uygulamaları ile ilgili olarak çok sayıda anı mevcuttur. Bir şahit odun kesmek ve taşımak işinde çalıştırıldıklarından bahsetmiştir⁶⁰. Mehmet Çiftçi de “*Köycek su taşıttılar. Mevzi çukurlarının kazdırılması için hepimizi çalıştırdı*” demiştir⁶¹. Güllüce Köyü’nde de 6 – 7 kişinin angarya işlerinde çalıştırıldığı belirtilmiştir⁶². Bir başka anıda da grup grup götürerek angaryada çalıştırılarak geri bırakıldıklarından bahsedilmiştir. Bir şahit “*Mevzi kazmak, su taşımak ekme taşımak hepsini yaptırdılar*” demiştir⁶³. Kamil Öz Yunanlıların kendilerine yardım etmek üzere onar kişilik gruplar halinde yaklaşık yetmiş seksen kişiyi kağrı ve hayvanlarla götürdüklerini bildirmiştir⁶⁴. Ekrem Başkaya da köyden 25- 30 kişiyi 14 km mesafede olan Sakarya nehrine erzak, eşya ve Türklerden gasp ettikleri malları çektirmek için çalıştırdıklarını, Bunun için kağrı ve öküzlere el koyduklarını söylemiştir. Onun ifadesine göre kağrı ve öküzleri Sakarya Zaferinden sonra iade etmeyerek alıp götürmüşlerdir⁶⁵. Mustafa Dumaz ise bütün bunlardan farklı olarak Yunanlıların köylerinden kimseyi çalıştırmadıklarını söylemiştir⁶⁶.

12. Tekâlif-i Harbiye

Eskişehir’deki Millî Mücadele şahitlerinin çoğunluğu Tekâlif-i Harbiye Kanunu gereğince Türk ordusuna bağışlarda bulduklarını, karşılığında para almadıklarını ifade etmişlerdir. Bazıları ise bir kısmının parasının

⁶⁰Çürüttüm Köyü’nden (?) Doğumlu İsmail Girgin.

⁶¹Arslanlı Köyü’nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi.

⁶²Güllüce Köyü’nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?).

⁶³Seyitgazi İlçesi’nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral.

⁶⁴Dereyalak Köyü’nden 1314 (1898) Doğumlu Kamil Öz.

⁶⁵Günyüzü İlçesi’nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

⁶⁶Yukarıduş Köyü’nden 1902 (?) Doğumlu Mustafa Dumaz ve 1911 (?) Doğumlu Hacı Ali Yaman.

alındığını, bir kısmının bağışlandığını söylemiştir⁶⁷. Akhisar Köyü şahitleri 40 kadar sığır,400 kadar koyun, keçi, 400 kilo arpa, 200 kile buğday verdiklerini ifade etmişlerdir. Bunların parasının bir miktarını aldıklarını, çoğunun kaldığını söylemişlerdir. Köylünün ihtiyaç duyulan bedeni hizmetlerde de bulunduğu, kağıt arabalarıyla cephaneye taşındığı belirtilmiştir⁶⁸. Celil Durmaz da Tekâlif-i Milliye olarak Fethiye Köyü'nden eldiven, çorap, arpa, buğday verildiği, ancak karşılığı alınmadığını ifade etmiştir⁶⁹. Bir şahit de ellerindeki fişek ve cephaneyi devlete verdiklerini, savaş sonunda kendilerine bir miktar ödeme yapıldığını söylemiştir⁷⁰. Yukarıdudaş'dan Mustafa Yılmaz da köyden hükümete yiyecek ve eşya yardımı yapıldığını, karşılığında para alınmadığını söylemiştir. Mustafa Yılmaz nakliye için köy halkından yararlandığını, kendisinin de Bababat'a kadar erzak taşıdığını, 40 günde geri döndüğünü açıklamıştır⁷¹. Güllüce Köyü şahitleri ise Tekâlif-i Harbiye Kanunu gereğince devlete bir şey vermediklerini ifade etmişlerdir⁷².

13. Şehit Mezarları

Şahitlerin anlatımına göre Akhisar Köyünde Millî Mücadele'ye katılan 12 kişiden 1 tanesi şehit düşmüştür⁷³.Büyükayla Köyü'nden Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi'ne yaklaşık 21 kişi katılmış 13'ü şehit düşmüş 8'i ise gazi olarak geri dönmüştür⁷⁴.

⁶⁷Oysa Tekalifi Millîye Emirleri hakkında araştırma yapmış olan Serpil Sürmeli halktan alınan malların karşılığının savaşı izleyen yıllarda ödendiğini ifade etmiştir. Hatta O, Osmanlı Hükümeti zamanından intikal eden Harp Yükümlülükleri ücretlerinin ödenmesi suretiyle halkın mağdur edilmesinin önüne geçildiğini yazmıştır. Bkz. Serpil Sürmeli, **Millî Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 170.

⁶⁸Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları.

⁶⁹Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

⁷⁰Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

⁷¹Yukarıdudaş Köyü'nden 1902 (?) Doğumlu Mustafa Dumaz ve 1911 (?) Doğumlu Hacı Ali Yaman.

⁷²Güllüce Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?)

⁷³Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları (?)

⁷⁴Büyükayla Köyü (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?)

Şahitlerin ifadelerine göre Çifteler'e bağlı Kadıkuyusu Köyü yakınlarında bir şehit mezarı mevcuttur⁷⁵. Günyüzü'nde işgal sırasında Yunanlılar tarafından darp edilen iki kişi şehit düşmüştür. Gümüşkonak Köyü yakınında bir şehit mezarı bulunmaktadır. Bu kişi ırz meselesine mani olmak isterken Yunan askerleri tarafından şehit edilmiştir. Şehit edildiği yere naaşı getirtilip defnedilmiştir⁷⁶. Seyitgazi'nin güneyinde Cevizli yolu çıkışındaki boğazda şehit mezarları vardı. Bugün bu mezarlar mevcut değildir⁷⁷. Recep Oral ise bir şehidi bizzat gömüğünü söylemiştir. Onun bu konudaki anlatımı şöyledir: “*Savaş sırasında Kale bayırının arkasında Avdan bayırına doğru çıkıyorduk. Yanımda babam, cevzlidir bir arkadaşı Çorapsız İbrahim vardı. Yolun kenarında Taşın altına tam nişan vaziyeti çömelmiş tam teçhizatlı silahı kucağına dayamış eli tetikte hala ateş eder vaziyette bir şehit bulduk. Hemen orada bir mezar kazarak gömdük. Silahı hariç hiçbir şeyini almadık*”⁷⁸.

Yukarıdudaş Köyünde de bir şehit mezarı mevcuttur. Şahitlerin anlatımına göre bu mezardaki şehit köyden Süleyman adında birisidir. O, Yunan kuvvetlerinin köye girmesi üzerine “*bugün için doğduk bugün için öleceğiz*” diyerek eline davar kırkma makasını almış ve Yunan askerlerinin üzerine yürümüştür. İlk anda askerin silahını elinden almış, onu bu silahla öldürmek istemiş, silah boş olduğu için makasla öldürmüştür. Diğer Yunan askerleri müdahale ederek Süleyman'ı şehit etmişlerdir. Şehit olan şahsın cenazesi köyümüzün mezarlığına defnedilmiştir⁷⁹.

14. Yunan Mezarları

Şahitlerin anılarında Yunan mezarlarından da bahsedilmektedir. Bu hususta birkaç örnek vermek gerekirse Bahşayış köyünün Kırklarçam mevkiinde bir yunan mezarı vardır⁸⁰. Seyitgazi'nin güney doğusundaki

⁷⁵Arsıslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftci.

⁷⁶Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

⁷⁷Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral.

⁷⁸Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral.

⁷⁹Yukarıdudaş Köyü'nden 1902 (?) Doğumlu Mustafa Dumaz ve 1911 (?) Doğumlu Hacı Ali Yaman.

⁸⁰Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

Avdan yolunun sağ tarafında, kale bayırının arkasından avdan bayırına çıkılan yerde, yol kenarında Yunan askerine ait bir mezar vardır⁸¹.

15. Mevziler

Millî Mücadele şahitleri Yunan ordusunun hazırladığı mevziler hakkında da bilgiler vermişlerdir. Buna göre Çörezin Sarıkaya ve Erikli Köyü'nün kazmacı bayırı denen yerlerde Yunan mevzileri bulunuyordu⁸² Arslanlı Köyü çevresine de mevzi kazmıştı. Fakat bu köyde çok kalmadığı için kazılan yerler bilahare kapanmıştır.⁸³ Yukarıdudaş Köyü'nün doğusunda Yunan mevzileri mevcuttu⁸⁴. Öte yandan Arslanlı Köyü güneyinde Koyağın tepeleri ve Karadağ mevkiinde Türk istihkâm bölüğünün kazdığı mevziler de vardı⁸⁵.

16. Yunan Askerlerinin Disiplini ve Komutanlarına İtaat Derecesi

Millî Mücadele şahitleri Yunan askerlerinin disiplin durumu hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Çürüttüm Köyü'nden İsmail Girgin'e göre Yunanlılar komutanlarından çok korkarlardı, disiplinli idiler.⁸⁶ Aynı şekilde Arslanlı Köyü'nden Mehmet Çiftçi de disiplinli olduklarını, köyde bile dörtlü kol halinde yürüdüklerini ifade etmiştir⁸⁷. Bazı şahitler de Yunan askerlerinin disiplin durumunun "katı" olduğunu⁸⁸, komutanlarının sözünü dinlediklerini belirtmişlerdir⁸⁹. Fethiye Köyü şahitlerine göre ise Yunan askerleri disiplinsizdiler. Bu konuda Celil Durmaz'ın anlatımı şöyledir: "*Köyümüze Salihler köyü tarafından gelirler ve acayip gürültü ederler ve yunan askerlerinin gelişlerini, ineklerin, tavukların ve diğer*

⁸¹Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral.

⁸²Büyükayla Köyü (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı (?).

⁸³Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi.

⁸⁴Yukarıdudaş Köyü'nden 1902 (?) Doğumlu Mustafa Dumaz ve 1911 (?) Doğumlu Hacı Ali Yaman.

⁸⁵Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi.

⁸⁶Çürüttüm Köyü'nden (?) Doğumlu İsmail Girgin.

⁸⁷Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftçi.

⁸⁸Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

⁸⁹Eminekin Köyü'nden (?) Doğumlu Millî Mücadele Tanığı.

*hayvanların bağışmalarından derhal anlardık ve ekseriyetle sabaha karşı gelirdi*⁹⁰.

17. Yunanlılardan Kalan Malzemeler

Millî Mücadele şahitleri Yunanlılardan kalan silah ve malzemeler hakkında da bilgi vermişlerdir. şahitlerin anlatımına göre Yunanlıların terk ettikleri silah, cephane ve malzemelerin çoğu Türk kuvvetleri tarafından toplanmıştır. Halen ellerinde Yunanlılardan kalma malzeme bulunduğunu söyleyen hiçbir şahit mevcut değildir. Örnek vermek gerekirse Recep Oral Seyitgazi'de fener gibi önemsiz bazı eşyalar bıraktıklarını, bugün itibariyle elde hiçbir şey bulunmadığını söylemiştir⁹¹.

18. şiir ve Marşlar

Millî Mücadele şahitleri dönemin havasını yansıtan şiir ve marşlardan da bahsetmişlerdir. Örneğin askerin psikolojisine vurgu yapan iki şiir şöyledir:

*Martinime güvene de güvene,
Gide gide gitmez oldu dizlerim,
Hararetten görmez oldu gözlerim,
Gide gide bir çalıya rastladım*⁹².

XXXXXXXXXXXX

Sabah erken kalktım

Çantama baktım.

⁹⁰Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) Doğumlu Celil Durmaz.

⁹¹Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral.

⁹²Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesi, Ertuğrul Köyü'nden (?) Doğumlu Bekir Öcalan, Röportajı Yapan: (?), Röportajın Yapıldığı Tarih: Nisan 1982 (?), Röportajın Yapıldığı Yer: (?).

*Ağlaya sızlaya
Boynuma taktım.
Ana ben bu canı
Millete sattım.
Dini bir aşkına
Giden kuzular.
Ah! Anam, aman
Hallerim, yaman!*

*Sabah kalktım, güneş parlıyor
Oturmuş çeteler mavzer yağlıyor.
Sabahtan kalktım çadır kapalı
Binbaşı geliyor, eli kamalı.
Yunanın askeri saman kafalı,
Ah! Aman aman hallerim yaman!
Haymana çöllerinde kaldık bir zaman⁹³.*

Sürekli devam eden savaşların halk üzerindeki etkilerine değinen bir şiirden iki mısra şöyledir:

*Seferberlik şimdi de бүktün belimi
Evde de koydun al duvaklı gelini.⁹⁴*

Türklük vurgusu yapan bir şiir şöyledir:

⁹³Arslanlı Köyü'nden, (?) Doğumlu Mehmet Çiftci.

⁹⁴Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesi, Mülk Köyü, soruları cevaplayan: Fatma Özkaracan

*Türk'tür şarkın şanlı büyük milleti
Kırdı esaret zilletini tan ağarıp şafak sökende.
Cihan altına boyanır, hayat benim.
Kuvvet benim, millet benim, şan benim.
Asya'da sultan benim, hakan benim*

*Dün bendim garbı ezen, inleten
Fermanımı kaftan kafa dinleten
Geçti günler birçok renge boyandı.
İşte bugün uyandım öyle his ki.
Ana nedir, baba nedir, evlat nedir dinlemez
Eğer oğlum, sen insan isen bunları
Bu yunanı çiğne ez⁹⁵.*

X XXX

Bir şiirde ise zaferi şöyle müjdelenmiştir:

*Şu Soma'nın dağına
Mermi düştü bağına
Ben süngüyü sapladım
Ciğerinin dağına
Ölüm ölüm kim düşünür*

⁹⁵Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesi, İstiklalbağı Köyü'nden (?) Doğumlu Halil Topbaş, (?) Doğumlu Mahmut Çetin, (?) Doğumlu Mustafa Arslan ve (?) Doğumlu Hasan Ekşiye.

*Ne kalır vatanda
Asker haydi ileri
Asker marş ileri...
Ateşe başladılar
Topçular ulaştılar
Kahrolası Yunanlılar
Denizlere kaçtılar.⁹⁶*

Yunanistan'ın Anadolu topraklarını işgal etmeye kalkması, Türk milletine kafa tutması milletin onuruna dokunmuştur. Onur kırıklığını anlatan bir şiir herkesin malumdur:

*Ankara'nın taşına bak
Gözlerimin yaşına bak
Yunan Türkü esir almış
Şu feleğin işine bak⁹⁷.*

⁹⁶Eskişehir İli Dağköplü köyünden 1317 doğumlu Ahmet oğlu Abdullah Aydoğan

⁹⁷Eskişehir İli Seyit Gazi Ayvalı Köyü, Millî Mücadele Tanıkları

SONUÇ

Millî Mücadele şahitlerinin anıları dikkate alındığında işgal sırasında halkın direniş gösterdiğine dair her hangi bir bilgi mevcut değildir. İşgaller sonrasında Yunanlılar istasyonlarda ve kritik yerlerde karakollar kurmuşlar ve kontrol noktaları oluşturmuşlardır. Bu kontrol noktaları vasıtasıyla halkı sıkı bir denetime tabi tutmuşlardır. Öyle ki tarlaya çalışmaya giden köylülerin bile vesika almalarını zorunlu kılmışlardır. Bununla birlikte istihbarata da büyük önem vermişlerdir. Muhtarlardan, çobanlardan, hatta çocuklardan istihbarat amacı ile faydalanmışlardır.

İşgal döneminin en belirgin yönlerinden birisi Yunanlıların vatandaşın elindeki malları gasp etmesidir. Millî Mücadele şahitlerinin kahir ekseriyeti köylerindeki malların gasp edildiğinden bahsetmişlerdir. Yunanlıların halka çeşitli bahanelerle, özellikle de Kuvayımilliye'ye destek oldukları ve silahları teslim etmedikleri gerekçeleriyle sık sık darp uygulandığı da görülmüştür. Ayrıca Yunanlılar halka mevzi kazdırmak, eşya taşımak vb. sebeplerle yoğun bir şekilde angarya uygulamışlardır. İnsan hakları ve dönemin uluslararası sözleşmelerine riayet etmediklerini gösteren pek çok olay mevcuttur.

Öte yandan bu anılar sayesinde yeri bilinmeyen şehit mezarları, köylerdeki Yunan mevzilerinin yerleri gibi pek çok konuda bilgi sahibi olunabilmiştir. Yine Yunan ordusunun özellikleri, disiplin durumları hakkında da bilgi sahibi olunabilmiştir.

KAYNAKÇA

Kaynak Kişiler

Çifteler İlçesi Arslanlı Köyü'nden Mehmet Çifçi.

Çifteler İlçesi Eminekin Köyü'nden Millî Mücadele Tanığı.

Günyüzü İlçesi'nden 1317 (1901) Doğumlu Ekrem Başkaya.

Han İlçesi Akhisar Köyü'nden Millî Mücadele Tanıkları.

İnönü İlçesi Dereyalak Köyü'nden 1314 (1898) Doğumlu Kamil Öz.

Mahmudiye İlçesi Güllüce Köyü'nden Millî Mücadele Tanığı.

Mihalıççık İlçesi-Yukarıdudaş Köyü 1911 (?) Doğumlu Hacı Ali Yaman.

Mihalıççık İlçesi Yukarıdudaş Köyü'nden 1902 (?) Doğumlu Mustafa Dumaz.

Sarıcakaya İlçesi Dağküplü Köyü'nden 1317 (1901) Doğumlu Abdullah Aydoğan.

Seyitgazi İlçesi'nden 1315 (1899) Doğumlu Mehmet Öztöngül.

Seyitgazi İlçesi'nden 1324 (1908) Doğumlu Recep Oral.

Seyitgazi İlçesi Büyükyayla Köyü'nden Millî Mücadele Tanığı.

Seyitgazi İlçesi Çürüttüm Köyü'nden İsmail Girgin.

Seyitgazi İlçesi Fethiye Köyü'nden 1320 (1904) doğumlu Celil Durmaz.

Sivrihisar İlçesi Ertuğrul Köyü'nden Bekir Öcalan.

Sivrihisar İlçesi İstiklalbağı Köyü'nden Halil Topbaş.

Sivrihisar İlçesi İstiklalbağı Köyü'nden Hasan Ekşiye.

Sivrihisar İlçesi İstiklalbağı Köyü'nden Mahmut Çetin.

Sivrihisar İlçesi İstiklalbağı Köyü'nden Mustafa Arslan.

Sivrihisar İlçesi Mülk Köyü'nden Fatma Özkaracan.

Kitaplar

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi**, C II, (Haz: Uğurhan Demirbaş vd.), Ankara, 1996.

SÜRMEĒİ, Serpil, **Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

TURAN, Mustafa, **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

TÜRKİYE'DE TAKRİR-İ SÜKÛN DÖNEMİNDE UYGULANAN SANSÜR

Gülben MAT*

ÖZET

Takrir-i Sükûn Kanunu, Şeyh Said İsyanı nedeniyle 4 Mart 1925 tarihinde çıkarılmıştır. Bu kanun isyanın bastırılması, asayiş ve güvenliğin sağlanması amacıyla İsmet Paşa Hükümeti tarafından hazırlanmış ve TBMM'de kabul edilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu'yla İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kurulması da sağlanmıştır. Kanun, iki yıllık bir süre için çıkarılmış, sonrasında iki yıl daha uzatılmıştır. Takrir-i Sükûn ve İstiklal Mahkemeleri'nin çalışmalarını kapsayan bu dönem, Türk Devrimi'nin yerleşmesi açısından önemlidir.

Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümete geniş yetkiler tanımıştır. Hükümet de bu kanuna dayanarak, basın, haberleşme ve yazışmalara sansür uygulamıştır. Ayrıca bazı gazete ve dergiler kapatılmış ve dönemin önde gelen bazı gazetecileri de yargılanmıştır.

Bildiride, Takrir-i Sükûn dönemindeki sansür uygulamaları, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulduğumuz belgelere göre değerlendirilecektir.

* Okt. Dr., Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, gulben.mat@ege.edu.tr.

THE CENSORSHIP THAT WAS APPLIED IN TURKEY AT THE TIME OF LAW ON THE MAINTENANCE OF ORDER

ABSTRACT

The Law on The Maintenance of Order enacted on 4 March 1925 due to the riot of Sheikh Sait. This law was prepared by the Cabinet of Ismet Pasha and accepted at the (Grand National Assembly of Turkey) GNAT to deal with the riot and to maintain law and order. Independence Tribunals were also re-established by The Law on The Maintenance of Order. The Law had been put into effect for two years and then it was extended for another two years. This period, which comprehends The Law on The Maintenance of Order and the operations of Independence Tribunals was so important in terms of Turkish Revolution to be solidly entrenched.

The Law on The Maintenance of Order provided the government with broad authorities. The Government applied censorship on press, communication and correspondence by virtue of this law. Moreover, some of the newspapers and periodicals were closed and some of the leading journalists of that period were also tried.

In this paper, censorship practices in the period of The Law on The Maintenance of Order will be evaluated according to the documents that we found in the Record Office of Prime Ministry (Republic).

GİRİŞ

Tarihin her döneminde özgürlükler ve özgürlüklerin sınırları tartışılan konular arasında yer almıştır. Toplumun, devletin, bireyin çıkarları arasında nasıl bir dengenin kurulması gerektiği antik çağda Platon'dan, modern yönetimlerin düşünce temellerini atan Rousseau'ya kadar birçok düşünür tarafından tartışılmış, hala da tartışılmaya devam etmektedir. Devlet bireylerin genel iradesini mi temsil etmelidir? Yoksa kendi varlığı için gerekirse genel iradenin aksi yönünde karar alabilir mi? Yasalar esnetilebilir mi? gibi önemli sorular bugün de hukukçular, sosyal bilimciler tarafından tartışılmaktadır¹. Sansür devlet tarafından basın, haberleşmenin, tiyatro ve sinemanın değişik nedenlerle sınırlandırılması olarak nitelendirilir.

Sansür her türlü yayının, sinema ve tiyatro eserinin hükümetçe önceden denetlenmesi işi, yayın ve gösterilmesinin izne bağlı olması, sıkı denetim olarak tanımlanmıştır². Başka bir ifadeyle sansür, her türlü yayın, haber ve bir yerden diğer yere gönderilen şeylerin, gönderilerine ulaşmadan önce gerektiğinde devlet tarafından kontrolü; bazı fikirlerin yazılıp yayılmasının engellenmesidir.

Sansür, siyasi sistemin korumakla yükümlü hissettiği kamu otoritesini veya sosyal ve ahlaki düzeni bozabilecek olan ya da bozabileceği varsayılan düşünce ve görüşlerin kısıtlanmasına da denir. Günümüzde geniş anlamı ile “*özgürlüklerin kullanılmasının denetimi*” olarak da tanımlanmaktadır³. Bir düşüncenin sansür edilmesi için konuşulması ya da yazılması gerekmektedir. Sansür düşünce ve söz özgürlüğünün dolayısıyla da basın ve haberleşme özgürlüğünün denetlenmesiyle ilgilidir. Sansür, her şeyin zararlı ve kötü tarafının bulunabileceği gibi fikrin de kötüsünün, toplum ve insanı olumsuz yönde etkileyip, tahrip edenin bulunduğu gerçeğinden doğmuştur. Bu kelime dilimize de Fransızcadan geçmiştir.⁴

¹Ender Korkmaz, “Mondros Mütarekesi Döneminde Sansür”, <http://atatürkilkeleri.istanbul.edu.tr/ydta-19-20-korkmaz.pdf>, s. 29-30.

²Türkçe Sözlük, C II, TDK, Ankara, 1998, s. 1906.

³Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul, 1990, s. 7.

⁴Türkçe Sözlük, s. 1906; <http://sansur.nedir.com/>

Sansür kavramı haberleşme var oldukça onunla birlikte devam edecek olan bir olgudur. Dolayısıyla sınırları ve gerekliliği de her daim tartışılacaktır. Sansür genel olarak dört ana başlık altında incelenebilir. Bunlar: siyasi, dinî, ahlaki ve akademik sansür olarak adlandırılır. Bunların dışında da sansür çeşitleri olabileceği gibi yayımdan ve duyurudan önce ya da sonra da sansür uygulanabilir.

Sansür, insanlık tarihinin eski zamanlarından itibaren şu ya da bu şekilde değişik ölçülerde uygulanmıştır. Ancak insanların temel hak ve özgürlüklerinin bilincine vardığı, düşünce ve basın özgürlüğünün yaygın kabul gördüğü çağdaş toplumlarda baskı aracı olarak nitelenmekte ve kapsamı giderek daraltılmaktadır.

Sansürü meşru kılan üç temel dayanaktan söz edilebilir. Birincisi, otorite sahipleri tarafından yanlış ya da tehlikeli olarak değerlendirilen düşüncelerin bastırılması ya da cezalandırılması yolundaki inançtır. İkincisi ise birinci kısımdaki düşünceyi haklı çıkaran seçkin bir tutumu ifade etmektedir. Üçüncüsü de toplumun benimsemediği topluma ters gelen fikirlerin bastırılması düşüncesidir. Bunlar da sansürü meşrulaştıran diğer yaklaşımlardır. Bunların dışında sansürü, birey ve toplum arasında bir dizi öncülük mücadelesi olarak görenler de bulunmaktadır.⁵

Türkiye’de basının geçirdiği gelişme ve aşamalar, dört bölümde incelenebilir. Bunlar: Tanzimat Dönemi Basını (1839-1876), Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Dönemi Basını (1876-1908), Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Dönemi Basını (1918-1923), Cumhuriyet Dönemi Basını’dır.⁶

Osmanlı Devleti’nde basına ilişkin ilk düzenlemeler 1864’te çıkarılan ve 1909 yılına kadar yürürlükte kalan Matbuat Nizamnamesi’dir.⁷ Bu nizamnamede hükümdar ve ailesine, nazırlara hakaret edilmesi, meclisleri, mahkemeleri ve devletçe kurulan heyetleri kötülecek yazılar, devlet memurları aleyhinde kötü yazı yazılması, yabancı diplomatların kötülenmesi konularında yazı yazan gazetelerin kapatılacağı belirtilmiştir.⁸

⁵<http://www.filozof.net>

⁶Barış Bulunmaz, “Türk Basın Tarihi İçerisinde Demokrat Parti Dönemi ve Sansür Uygulamaları”, e-dergi.marmara.edu.tr/, C X, S 37, Ocak 2012, s. 205.

⁷Hıfzı Topuz, **Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 44-45.

⁸Topuz, **a.g.e.**, s. 45.

1876 Kanun-i Esasi'nin 12. maddesinde “*matbuat, kanun dairesinde serbesttir*” hükmü getirilmiştir. Ayrıca çıkarılan bir kararname ile basına sansür konmuştur.⁹1877’de Matbuat Kanunu hazırlanmışsa da II. Abdülhamit tarafından yürürlüğe konmamış ve bu dönemde basın üzerinde sansür yoğun bir şekilde uygulanmıştır.¹⁰ Bu dönemde basına yönelik sansür ilk olarak 1878’deki Sıkıyönetim Nizamnamesi’nin uygulanmasıyla başlamıştır. Önceleri sadece siyasi içerikli gazeteler sansürden geçirilmiştir. 1882’den itibaren de çeşitli gazete ve dergiler sansür kapsamına girmiştir.¹¹ Bu dönemde: “*Türkçe ve azınlıkların dilleriyle yayınlanan gazetelerin sansürü, Türkiye’de ve dışarıdan gelen yabancı dillerde basılan gazetelerin sansürü, yerli ve yabancı kitap sansürü*” gibi üç türlü sansür uygulanmıştır.¹²

1908 yılında Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe konarken yeni maddeler eklenmiştir. Dönemin gazetecileri hürriyet ortamından yararlanarak, artık yazılarını sansüre göndermeme kararı almışlardır. Böylece sansür kendiliğinden kalkmıştır. Çünkü hükümetin basını denetleme yetkisi kalmamıştır. Ancak sonraları yapılan anayasa değişiklikleri ile ülkemizde “*sansür yasağı*” basın hürriyetinin vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur.¹³1909 yılında da dönemle ilgili yazılarda izin isteme yerine “*beyanname verme*” sistemi getirilmiştir.¹⁴ 1913 yılında bu kanunda da değişiklik yapılmış ve gazetelerin hükümet tarafından kapatılabileceği öngörülmüştür. Kanun 1914 yılında tekrar değişikliğe uğratılmış, ister savaş isterse barış zamanında olsun askeri konularda ve devletin savunmasını ilgilendiren konularda haber yayınlanması sansüre bağlanmıştır.

1919-1923 yılları arasında sıkıyönetim döneminde sansür tüm yayınları kapsayacak şekilde uygulanmıştır.

Cumhuriyet döneminde kabul edilen 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’ndan basın üzerinde önceki uygulamanın devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu durum uzun sürmemiş, 1925 tarihli Takrir-i

⁹Topuz, a.g.e., s. 47.

¹⁰Bulunmaz, a.g.m., s. 206.

¹¹Topuz, a.g.e., s. 54.

¹²Topuz, a.g.e., s. 54.

¹³Özkan Tikves, “Basın Özgürlüğü ve Sansür Yasağı”, <http://web.deu.edu.tr/hukuk/yilbirsayibir/tikves9.pdf>

¹⁴Topuz, a.g.e., s. 85.

Sükûn Kanunu'nun 1. maddesi ile “irtica, isyana ve memleketin nizam-ı içtimaiyesini ve huzur ve emniyet, tahrikât, teşvikat, teşebbüsât ve neşriyatı hükümet, Reis-i cumhurun tasdiki ile re'sen ve idareten men'e mezundur” hükmü ile basın özgürlüğü oldukça kısıtlanmış ve bu hususlara riayet etmeyenlerin İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmaları kabul edilmiştir. 1925'te Şeyh Sait İsyanı'nın çıkmasında İstanbul basınındaki eleştirilerin etkili olduğu ileri sürülmüş, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkmasından sonra da **Tanin, Tevhid-i Efkâr, Sebülürreşat, Aydınlik, Resimli Ay, Vatan, İstiklal, Son Telgraf, Orak Çekiç, Millet, Sada-yı Hak, İstikbal** vb. gazeteler başta olmak üzere İstanbul'da ve Anadolu'da muhalif gazete ve dergiler kapatılmıştır.¹⁵ Yazarlar Ankara ve Elazığ İstiklal Mahkemeleri tarafından tutuklanmışlardır. Yazarlara yargılamalar sonucunda değişik cezalar verilmiştir.¹⁶

1931'de cumhuriyet döneminin ilk basın kanunu yayınlanmış, 1935'te de Ankara'da ilk Basın Kongresi toplanmıştır. Böylece basının toplum üzerinde yarattığı etki ve kamuoyu oluşturma gücü bir bakıma tescillenmiştir.¹⁷

1937 tarihli Matbuat Kanunu'yla gazete çıkarma, mahallin en büyük mülkiye memuruna bir beyanname verilmesine bağlanmış, ayrıca basım ve basımevleri ile ilgili hükümler de bu kanunda belirtilmiştir. 1938'de yapılan değişiklikle ise gazete ve dergiler için “para depo etme” koşulu, süreli yayınlar için de “ruhsatname alma sistemi” getirilmiştir. Aynı kanun hükümete “memleketin umumi siyasetine dokunacak” neşriyatı yapanların gazetelerini kapatma yetkisi tanımıştır. Kanun 1946 yılında yeniden değiştirilerek ilk şekline dönmüş, 1950 yılında ise yerini 5680 sayılı kanuna bırakmıştır. 1961 ve daha sonra çıkarılan 1982 Anayasalarında basın ve yayın ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasına neden olan Şeyh Sait ayaklanması; dış politikada Musul meselesinin gündemde olduğu, içte ise huzursuzluğun arttığı, partiler arası ilişkilerin yavaş yavaş gerginleştiği,

¹⁵Mete Tunçay, “Basın ve İstiklal Mahkemeleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., C I, İstanbul, 1983, s. 212.

¹⁶Ali Gevgilili, “Türkiye Basını”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., C I, İstanbul, 1983, s. 214.

¹⁷Bulunmaz, a.g.m., s. 207.

Nasturi ayaklanmasının da bastırıldığı bir dönemde, Genç ilinin Piran köyünde 13 Şubat 1925'te başlamıştır.¹⁸

Ayaklanmanın gerekçesi Şeyh Sait tarafından sonradan şöyle açıklanmıştır: *“Hilafet kaldırılmıştır. Zamanın imamı kalmamıştır. Hâlbuki zamanın imamına biat etmeden ölen Müslüman, Peygamber'in şefaatinde mahrum kalır. Vaktiyle şeyhülislamlik dairesi olan binada şimdi kızlarla Romanya Üniversitesinden gelen Hıristiyan öğrenciler beraber oturup çay içmişlerdi. Dinin dünya işlerinden ayrılması caiz değildir. İslam ulemasına göre dinin, dünya işleri ile ilgili hükümleri tıpkı ibadet gibidir.”*¹⁹

Şeyh Sait ayaklanmasının geniş çaplı bir olay olduğu anlaşılınca, Fethi Bey Hükümeti seferberlik ilan etmiştir. Ordunun doğuya sevki sağlanmıştır. Gerekli olan mali kaynak da bütçeye ek ödenek olarak konulmuştur. Siyasi olarak, ayaklanma bölgesinde sıkıyönetim ilanı ve Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'nun ilk maddesinin, dinin siyasete alet edilmesini engelleyici bir hükümle değiştirilmesi tedbirleri alınmıştır.²⁰ Hükümetçe alınan ilk önlemlere karşın ayaklanmanın bölgeye hızlı bir şekilde yayılması Elazığ'dan sonra Muş ve Diyarbakır'ın saldırıya uğraması ve basında yer alan haberler, TBMM'deki ılımlı havanın değişmesine neden olmuştur.²¹

Başbakan Fethi Bey'in ayaklanmayı bölgesel bir eylem olarak algılaması ve sert müdahalede gecikmesi, kısa sürede ayaklanmanın hızlı ve geniş bir alana yayılmasına neden olmuştur. Ayaklanmanın kısa sürede geniş bir alana yayılması Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde tartışmalara neden

¹⁸Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genkur. Yay., Ankara, 1972, s. 84; Ayrıca Ayaklanma ve Şark İstiklal Mahkemesi için Şark İstiklal Mahkemesi Savcısı A. Örgöevren'in anılarına bkz. Ahmet Süreyya Örgöevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yay., İstanbul, 2007; yine ayaklanmanın ayrıntıları için bkz. Mehmet Aydoğan, *İç İsyanlar ve Şeyh Said İsyanı*, Noktakitap, İstanbul, 2012, s. 361-447.

¹⁹Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam (1922-1938)*, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 210.

²⁰Ergün Aybars, *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s. 42-43; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 141-142; Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yay., Ankara, 1992, s. 162-163.

²¹Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu (Birinci Bölüm) (1923-1938)*, Bilgi Yay., Ankara, 1995, s. 115-116.

olmuş, 21 Şubat'ta Elazığ, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri illeriyle Erzurum ilçesinin Kiğı ve Hınıs ilçelerinde sıkıyönetim ilan edilmiştir.²² İsmet Paşa Hükümeti döneminde, doğudaki sıkıyönetim önce bir ay, sonra yedi ay iki kez de birer yıl uzatılarak 23 Kasım 1927'ye kadar sürmüştür.²³ Bölgede ilan edilen sıkıyönetim 2 yıl 9 ay sürmüştür.²⁴

Ancak sıkıyönetim ilanına karşın, hükümet güçlerinin bir üstünlük sağlayamaması Fethi Bey Hükümetinin istifasına neden olmuştur. Yeni kabineyi İsmet Paşa kurmuş ve hükümet 3 Mart 1925'te güvenoyu alarak göreve başlamıştır. Hükümet programında, ayaklanmanın öncelikle hızlı bir şekilde bastırılması, ülkenin bölücü eylemlerden korunması, huzurun sağlanması, devlet otoritesinin sağlamaştırılması için alınacak tedbirler üzerinde durulmuştur. Bu tedbirlerin başında ülke genelinde seferberlik ilan edilmesi, huzurun sağlanması için özel bir kanunun çıkarılması gelmektedir. 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu²⁵ çıkarılmış, biri Ankara'da diğeri ayaklanma bölgesi Şark'ta olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi kurulmuştur.²⁶

Basın hürriyetlerinin kaldırılması süreci 30 Aralık 1924'te Tok Söz gazetesinin kapatılması ile başlamıştır. Tok Söz gazetesi "*tehlikeli bir gerici akıma sebep olabilecek yayınlardan ötürü*" kapatılmıştır.²⁷ Gazetenin sahibi Abdülkadir Kemali Bey hükümet aleyhindeki yazılarından dolayı

²²Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker**, İmge Yay., Ankara, 1997, s. 87.

²³Sıkıyönetim ilanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gülben Mat, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Sıkıyönetimler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Kemal Arı, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 117-123.

²⁴Üskül, **a.g.e.**, s. 85.

²⁵Takrir-i Sükûn Kanunu; "*Madde 1- İrtica ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale baisbil'umum teşkilat ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı Hükümet, Reisicumhurun tasdikiyle, re'sen ve idareten men'eme'zundur. İşbu af'al erbabını Hükümet İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edebilir. Madde 2- İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene müddetle mer'iyül icradır. Madde 3- İşbu kanun tabikatına İcra Vekiller Heyeti me'murdur.*" **Düştur**, C VI, 4 Mart 1925, Kanun No: 578, s. 144.

²⁶Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, C I-II (1920-1927), DEÜ Yay., İzmir, 1988, s. 279; Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş vd. "Takrir-i Sükûn Dönemi", **Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923-1940)**, YKY, C 1, İstanbul, 2003, s. 60.

²⁷Alpay Kabacalı, **Türk Basınında Demokrasi**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1999, s. 132.

yargılanarak 6 ay hapse mahkûm edilmiştir.²⁸ Orient News, “*yabancı uyruklu yazarların elinde olduğu halde İstanbul’un bakımsızlığını konu eden ve böylece iç işlere karışma niteliğinde bulunan yayınlarından ötürü*” ve Keskin gazetesi de “*yasalar gereği usul işlemlerini yapmadığından dolayı*” kapatılmışlardır. **Sada-yı Hak** gazetesi hakkında da “*BMM üyelerini küçümser yayında bulunduğu gerekçesiyle*” kovuşturma başlatılmıştır.²⁹ Şeyh Sait isyanı çıkınca siyaset ve basın alanlarında serbestlik ortadan kaldırılmıştır.

4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümete bütün muhalif girişimleri “*resen ve idareten men etme*” yetkisi vermiştir. Hükümet, 6 Mart 1925’te kanunun birinci maddesine dayanarak; İstanbul’da **Son Telgraf, İstiklal, Aydınlık, Tevhid-i Efkâr, Orak Çekiç, Sebilürreşat, Tanin, Vatan** (Hükümeti destekleyici yayın yapma beklentisini karşılamadığı için bu gazete kapatılmıştır. Yerine çıkan **Millet** gazetesi de aynı akıbete uğramıştır. Ahmet Emin Yalman’ın **Vatan** gazetesi 15 yıl yayınlanmamıştır) adlı gazete ve dergileri zararlı ve yıkıcı yayın yaptıkları gerekçesiyle kapatmıştır.³⁰ Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Şeyh Sait ayaklanması sebebiyle millete, orduya ve memurlara yayınladığı beyannamede “*Cumhuriyetin özgürlük ve iyiliklerini, kendi kendine cumhuriyeti bozacak yayın ve tasarımlara ve cumhuriyetin ordusu ve subaylarını herhangi bir sebeple küçümseme ve önemsememeye aracı sayacak olanların en şiddetli yasal hükümlerle cezalandırılmaları kararlaştırılmıştır.*”³¹

İçişleri Bakanlığının isteği üzerine 3 Mayıs 1925’ten itibaren sıkıyönetim bölgelerine dışarıdan gelen gazete, dergi ve postalara sansür uygulanmıştır. Seferberliğin 31 Mayıs’ta sona erdirilmesini takip eden günlerde de asker terhisine başlanmıştır. 3 Mayıs 1341 tarih ve 1846 sayılı Kararname ile “*Havali-i Şarkıye’de İdare-i Örfiye mıntıkasında tatbik edilecek Sansür Talimatnamesi*” kabul edilmiştir. Bu Talimatnameye 31

²⁸Nuri Kayış- Serhat Hürkan, **Sansürsüz Sansür Tarihi (1795-2011)**, Sinemis Yay., Ankara, 2012, s. 43.

²⁹Kabacalı, **Türk Basımında Demokrasi**, s. 132.

³⁰Nuri Kayış-Serhat Hürkan, **a.g.e.**, s. 43; Aybars, **a.g.e.**, s. 280; Kabacalı, **Türk Basımında Demokrasi**, s. 134.

³¹**Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (Bugünkü Dille)**, ATAM Yay., Ankara, 2006, s. 569.

Mayıs'ta yapılan bir ekle, Fransızca gazete ve mektuplara da sansür uygulanmaya başlanmıştır.³²

Talimatnamenin 15. maddesi şöyledir: “*İdare-i örfiye muntıkası dâhilinde intişar eden bilumum gazete ve risaleler kayıt edilecek. Sansüre tabidir.*”

16. maddesi de şudur: “*İdare-i örfiye muntıkasına hariçten ithal olunacak bilumum gazete ve risaleler sansürce görüldükten sonra tevzi-i olunur.*”³³

Hükümet tarafından ya da mahkeme kararıyla Takrir-i Sükûn döneminde kapatılan süreli yayınlar yukarıda sayılandan daha fazladır. Bunlar arasında; **Yoldaş** (Bursa), **Presse de Soir**, **Resimli Ay**, **Hafta**, **Vatan**'ın yerine çıkarılan **Millet** (İstanbul), **Sada-yı Hak** (İzmir), **Doğru Söz** (Mersin), **Kahkaha** (Trabzon), **İstikbal** (Trabzon), **Tok Söz**, **Sayha** (Adana) gibi yayınlar da yer almaktadır.³⁴

Mete Tunçay eserinde sansürün nasıl uygulandığı konusunda güvenilir bilgilerin olmadığını ancak konuyla ilgili on yıl sonra basında çıkan bir habere dayanarak sansürün geniş kapsamlı ve uzun süreli bir nitelik taşıdığını ifade etmiştir.³⁵ Eserinde; “*Geri alınan yasak kararı Takrir-i Sükûn Kanunu'nun tatbiki sırasında bazı yabancı gazetelerin memlekete sokulması yasak edilmişti. Vekiller Heyeti bu gazetelerden bir kısmının Türkiye'ye girmesine izin vermişti (Şam, Antakya ve Halep'te çıkan Arapça, Türkçe, Ermenice ve Fransızca bazı gazeteler).*”³⁶ Sansür talimatnamesi bu konudaki boşluğu doldurmaktadır.

Hükümet tarafından bazı gazeteler kapatılırken, bazı gazeteciler de tutuklanarak İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmışlardır. Şeyh Sait davasına bakan Şark İstiklal Mahkemesi, 7 Haziran'da ara bir kararla ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırttıkları gerekçesiyle bazı gazetecileri tutuklatmıştır.

³²BCA, 30 18 1 1.13.25.20

³³BCA, 30 18 1 1.13.25.20

³⁴Nuri Kayış- Serhat Hürkan, a.g.e., s. 43; Kabacalı, **Türk Basımında Demokrasi**, s. 134; Tunçay, a.g.e., s. 149; Turan, a.g.e., s. 119; Ayrıca bkz. Nurşen Mazıcı, “1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/809/10292.pdf

³⁵Tunçay, a.g.e., s. 148.

³⁶Tunçay, a.g.e., s. 148.

Tutuklanan gazeteciler arasında; Eşref Edip, Abdülkadir Kemali, Velit Ebuuziya, Fevzi Lütfi, Sadri Ethem, İlhami Safa, Gündüz Nadir, Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Suphi Nuri, İsmail Müştak yer almaktadır. Bu gazeteciler yargılanmak üzere Elazığ'a gönderilmiş, Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmışlardır.³⁷ Bir süre sonra Vatan gazetesi de kapatılmıştır.³⁸ Ankara İstiklal Mahkemesi de Hüseyin Cahit Yalçın ve arkadaşlarını yargılamıştır.³⁹ Tutuklanan gazeteciler bir süre sonra serbest bırakılmıştır.

Hükümetin sıkıyönetim aracılığıyla uyguladığı ilk ve son sansür bu uygulama olmuştur. Ayaklanma bastırıldıktan sonra sansür uygulaması kaldırılmış, sansür rejimine son verilmiştir. Sansür, olağanüstü şartlar nedeniyle sadece sıkıyönetim ilan edilen yerlerde uygulanmıştır. Teşkilat-ı Esasi'ye Kanunu'nun 77. maddesinde yer alan basın özgürlüğü esasları, kısa bir aradan sonra tekrar yürürlüğe girmiştir.⁴⁰

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Diyarbakır merkez olmak üzere genel bir müfettişlik kurulmuştur. Sonradan bölge geniş olduğundan bu müfettişlik sayısı üçe çıkarılmıştır. Hükümetin verdiği önerge üzerine Meclis, bir süre sonra bazı ailelerin ve kişilerin Batı'ya göç ettirilmesi için hükümete yetki vermiştir.⁴¹ Ancak Batı'ya sürgün edilen bu ailelere, ayaklanma bastırılıp, olağanüstü tedbirler ortadan kalktıktan sonra memleketlerine geri dönme izini verilmiştir. Hükümet ayaklanma bastırılıp, yeni meselelerin çıkmayacağına güven duyduktan sonra yumuşak bir politika izlemeye başlamıştır. 1928 yılında çıkarılan bir kanunla üç ay içinde teslim olanlara af tanınmıştır. Bazı şeyhler teslim olmuşlardır. Ancak doğuya

³⁷ Aybars, **a.g.e.**, s. 331-337; Tunçay, **a.g.e.**, s. 149.

³⁸ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Türkiye İş Bankası Kül.Yay., İstanbul, 2006, s. 149.

³⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 126-127; Aybars, **a.g.e.**, s. 331-337.

⁴⁰ Aybars, **a.g.e.**, s. 288; 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 77. maddesi "*Matbuat, kanun dairesinde serbesttir ve neşredilmeden evvel teftiş ve muayeneye tabi değildir.*" Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Türkiye İş Bank. Kül. Yay., İstanbul, 2000, s. 136.

⁴¹ Aybars, **a.g.e.**, s. 289; ayrıca bkz. Ergün Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, s. 71-79.

hizmet götürülmesi savaş yıllarında tüm memur kadrolarının yitirilmesinden dolayı güçlüklerle neden olmuştur.⁴²

Şeyh Sait ayaklanması nedeniyle hükümetin Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarması, basına getirilen kısıtlamalar ve idam cezalarını uygulama yetkisi ile donatılan İstiklal Mahkemeleri'nin başlattığı soruşturmalar, iktidardaki CHF ile muhalefet partisi olan TCF arasında ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. TCF programında dinî düşünce ve inançlara saygılı olduğunu belirtmiş, partinin bazı üyelerinin konuşma ve davranışları da ayaklananları dolaylı da olsa etkilemiştir.⁴³ Ankara İstiklal Mahkemesi de 3 Haziran 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatmıştır.⁴⁴

Hükümet tarafından 3 Mayıs 1925 tarihinde çıkarılan bir kararname ile “*İdare-i Örfiye muntakası dâhilindeki Sansür muameleatı hakkında talimatnamedir*” başlığı altında on altı maddelik sansür yönetmeliği kabul edilmiştir.⁴⁵ Bu yönetmeliğe göre; sıkıyönetim ilan edilen yerlerdeki postanelere bırakılan ve diğer postanelerden gelen bütün mektuplar, şehir merkezleri de sansüre bağlıdır. Sansür memurlarının askeri görevlilerden seçileceği belirtilmiştir. Sansür edilecek mektupların üzerinde “*sansür edilmiştir*” ifadesi ve resmi mühür gereklidir.

Ayrıca sansür memurları tarafından kontrol edilen mektupların, içeriğinin açıklanması yasaklanmıştır.⁴⁶ Buna uymayan görevliler hakkında hukuki işlem yapılacağı belirtilmiştir. Yönetmeliğin dördüncü maddesinden, sansür memurlarının da denetlendiğini, kanun çerçevesinde kontrol edildiğini anlıyoruz.

Posta ve telgrafhaneler tarafından sansür edilecek mektup ve telgraflar kayıtlı bir şekilde sansür memurlarına resmi bir liste şeklinde verilecektir. Listenin bir örneği sansür memurları tarafından imzalanıp, posta ve telgraf memurlarına iade edilecektir. Sansür memurlarının sakıncalı gördüğü

⁴²Aybars, **a.g.e.**, s. 292.

⁴³Turan, **a.g.e.**, s. 131.

⁴⁴Aybars, **a.g.e.**, s. 364; Turan, **a.g.e.**, s. 135.

⁴⁵BCA, 30 18 1 1.13.25.20; **Düştur**, Üçüncü Tertip, C 6, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934, s. 683-685.

⁴⁶BCA, 30 18 1 1.13.25.20

mektup ve telgrafların, posta ve telgrafhanelerdeki kayıtlarının yanına “*tevkif edilmiştir*” açıklaması ve imzası yer alacaktır. Memurlar tarafından tutulan mektup ve telgrafların, sahiplerine geri verilmeyeceği de bu talimatnameden anlaşılmaktadır.⁴⁷

Hükümete ait resmi yazışmalar sansüre bağlı değildir. Ayrıca değerli mektuplarla, posta paketleri ve ticari eşyaların örnekleri posta memurlarına verilmeden önce sansür memurları tarafından bu eşyaların sahipleri ve posta memurlarının yanında kontrol edilecek, uygun görülürse sansür mührü vurulup, sevk evrakıyla birlikte görevlilere teslim edilecektir.⁴⁸

Postaneler tarafından postaların açılışı esnasında sansür memurları hazır bulunacaklardır. Ayrıca sansür edilmemiş mektuplar ve diğer postaların gönderilmesine göz yuman memurlar hakkında kovuşturma yapılacağı on birinci maddede ifade edilmiştir. Yine posta paketleri sansür memurları tarafından incelenip, aralarında özel mektup ya da haberleşmelerin olduğu görülürse, bunların sahipleri hakkında hukuki işlem yapılacağı ve konunun o yerin en büyük mülki memuruna bildirileceği ifade edilmiştir.⁴⁹

Bankalara ait bazı evraklarında sansüre bağlı olduğu yönetmelikten anlaşılmaktadır. Çünkü bankalara nakit ödenmesi, havale vb. işlemlerin İstanbul'daki şube ya da merkezlerine gelecek emirlerin, sansür memurlarınca incelenmesi ve sansür memurları tarafından o yerin en büyük hükümet görevlisine konuyla ilgili bilgi verilmesi istenmiştir.

Sansür yönetmeliğinden sıkıyönetim bölgelerinde Türkçe dışında başka bir dilde mektup ve telgraf yazılmasının ve gönderilmesinin yasaklandığı, yine sıkıyönetim bölgelerinde bütün gazete ve dergilerin kayıt edilerek sansürden geçtikten sonra dağıtılacağı anlaşılmaktadır.⁵⁰

25 Mayıs'ta İçişleri Bakan vekili Mahmut Sadık Bey tarafından Başbakan İsmet Paşa'ya gönderilen bir yazıda şu ifadeler yer almıştır: “*Havali-i Şarkıye'de İdare-i örfiye muntıkası dâhilinde sansür muamelaatının tatbiki hakkında tanzim edilecek mevki-i mer'iyetvaz'ı Heyet-*

⁴⁷BCA, 30 18 1 1.13.25.20

⁴⁸BCA, 30 18 1 1.13.25.20

⁴⁹BCA, 30 18 1 1.13.25.20

⁵⁰BCA, 30 18 1 1.13.25.20

i Celile-yi Vekiliyece takrir edilen 3 Mayıs 1341 tarihli talimatnamede yalnız Türkçe muharrir mektup ve telgrafnamelerin kabul ve sevki tahrir olduğu halde mintika-yımezkure dâhilindeki bazı merakize ekseriya lisan-ı ecnebiye ile muharrir mektup ve telgrafname dahi gelmekte olmasına binaen evvelce sansür tatbik edildiği zamanlarda olduğu vechle Türkçeden gayr-ı hiç olmazsa Fransızca yazılmış olanlara dahi müsaade edilmiş ve sansür talimatnamesine bu yolda bir fıkra ilavesi lüzumu posta ve telgraf ve telefon Müdüriyet-i Umumiyesi'nden 20 Mayıs 341 tarih ve 736 numaralı (numrolu) tezkire ile iş'ar edilmiş olmakla bu babda tanzim olunan madde-yimüzeyile kaydıyla merbuten arz ve takdim kılınmıştır.” Dolayısıyla sıkıyönetim bölgelerine gelen yabancı dildeki mektup ya da yazışmaların en azından Fransızca olanlarının serbest bırakılması, Fransızca haberleşmelerin sansüre bağlı olması ve bu konuda 3 Mayıs'ta çıkarılan yönetmeliğe ek yapılması istenmiştir.⁵¹ Bunun üzerine 3 Mayıs 1925'te çıkarılan sansür talimatnamesine ek bir madde konmuş, sıkıyönetim bölgelerine gönderilen Fransızca yazılmış, mektup ve telgrafların sansürden geçirildikten sonra kabul edilip, dağıtılacağı belirtilmiştir.⁵² Güney sınırlarından gelecek gazete ve dergilerin Türkiye'ye girişi de yasaklanmıştır.⁵³

Sansür uygulanması sırasında ülkeye girişi yasaklanan Şam, Antakya ve Halep'te çıkan Türkçe, Arapça, Ermenice ve Fransızca bazı gazetelerin, Türkiye'ye girmesi Bakanlar Kurulu tarafından 1935 yılında serbest bırakılmıştır.⁵⁴

Milli Mücadele Dönemi'nde 6 Mayıs 1920'de bir sansür talimatnamesi çıkarılmıştır. Bu talimatname 19 maddeden oluşmuştur. Talimatnamenin ilk maddesi, İstanbul ile her çeşit yazışmanın yasaklanması, sahildeki ilk sansür merkezlerine İstanbul'dan gelen resmi yazışmaların durdurulup, yine İstanbul'a geri gönderilmesi ile ilgilidir. İkinci madde İstanbul'dan Anadolu'ya gelen gazetelerin sahil sansür merkezlerinden geriye gönderilmeleri ile ilgilidir. Bu gazeteleri ve resmi evrakı geri göndermeyen memurların Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre yargılanacakları da

⁵¹BCA, Yer No: 30 18 1 1. 14.33.12, Dosya No:53-35

⁵²BCA, Yer No: 30 18 1 1. 14.33.12, Dosya No:53-35

⁵³BCA, Yer No: 30 1 18 1 1. 13.14.19, Dosya No:86-47

⁵⁴Nuri Kayış- Serhat Hürkan, a.g.e., s. 46.

talimatnamenin ikinci maddesinde belirtilmiştir.⁵⁵ Dolayısıyla İstanbul basını Anadolu hareketinden bahsetmemiş, Ankara'da bu yayınların Anadolu'ya girmesini engelleyerek misilleme yapmıştır.⁵⁶ 3 Mayıs 1925 tarihli Sansür Talimatnamesi hazırlanırken, 6 Mayıs 1920'de kabul edilen bu sansür kararname dikkate alınmıştır.⁵⁷ Bunu Sansür Talimatnamesi hazırlanırken yapılan yazışmalardan 16 Nisan 1925 tarihine ait bir belgeden anlıyoruz.⁵⁸

Bildiride sözü edilen sansür talimatnamesi sıkıyönetim ilan edilen bölgeler için geçerlidir. 1920'de kabul edilen talimatnamede Anadolu'da Sansür Müfettişliği Dairesi beş bölgeye ayrılmış, Anadolu sahil ve iç kesim olarak da sansür merkezlerine bölünmüştür. Ancak 3 Mayıs 1925 tarihli Sansür Talimatnamesi önceki talimatname ile ortak bazı maddeleri içermekle beraber, talimatnamede sansür merkezlerinden söz edilmemiştir.⁵⁹

⁵⁵BCA, Yer No: 30 18 1 1. 14.33.12, Dosya No:53-35

⁵⁶Yücel Özkaya, **Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)**, ATAM Yay., Ankara, 2007, s. 55.

⁵⁷Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay., 1943, s. 215-217.

⁵⁸BCA, Yer No: 30 18 1 1. 14.33.12, Dosya No:53-35

⁵⁹BCA, Yer No: 30 18 1 1. 14.33.12, Dosya No:53-35

SONUÇ

Şeyh Sait Ayaklanması üzerine düzenlenen askeri harekât üç ayda tamamlanmış, ancak iki yıl süreyle çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu iki yıl daha uzatılarak dört yıl yürürlükte kalmıştır. Olay üzerine kurulan İstiklal Mahkemeleri ise ilk dönemin sonunda 7 Mart 1927’de kaldırılmakla birlikte, 1922 yılında çıkarılan İstiklal Mehakimi Kanunu 1949 yılına kadar kullanılmasa da yürürlükte kalmıştır.⁶⁰

Bildiride 3 Mayıs 1925’te yürürlüğe giren sansür talimatnamesinin içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Sansür talimatnamesi sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde geçerli olmuştur. Sıkıyönetim bölgelerine ulaşan ve diğer postanelerden gelen bütün haberleşmeler vilayet merkezleri de dâhil olmak üzere sansüre bağlanmıştır. Sansür memurları askeri görevlilerden seçilip, tayin edilmektedir. Sansür edilecek mektupların zarfları üzerinde “*sansür edilmiştir*” ifadesi ve resmi mühür vurulması gereklidir. Sansür memurları tarafından uygun görülmeyen mektup ve telgraflara el konulduktan sonra, postanedeki kayıtlarının yanına “*tevkif edilmiştir*” açıklaması yazılmış ve imzalanmıştır.

Sansür memurları tarafından kontrol edilen mektupların içeriği hakkında bilgi verilmesi yasaklanmış, bu hususa dikkat etmeyen görevliler hakkında kanuni işlem yapılacağı belirtilmiştir. Posta ve telgraf haneler tarafından sansür edilecek mektup ve telgrafların kayıt altına alınıp, resmi bir liste ile sansür memurlarına verileceği, listenin bir kopyasının sansür memuru tarafından imzalanıp, posta ve telgraf memurlarına iade edileceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla sansür işleminin nasıl uygulandığı hakkında ayrıntılı bilgi edinmekteyiz.

Talimatnameden hükümete ait olan resmi yazışmaların sansüre bağlı olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sansür memurları da görevlerinden dolayı denetlenmektedirler.

Bankalarda nakit ödenmesi, havale vb. işlemlerin, İstanbul’daki banka ve şubelerine gelecek emirlerin, sansür merkezlerinde kontrol edildikten sonra, o yerin hükümet yetkilisine bildirilmesi istenmiştir. Talimatnameden

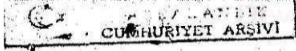
⁶⁰Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş vd. “Takrir-i Sükûn Dönemi”, **Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923-1940)**, s. 60.

sadece haberleşme, mektup vb.nin değil, banka işlemlerinin de kontrol edildiği anlaşılmaktadır. Hükümet bu şekilde ayaklanmaya dışarıdan mali destek olup olmadığını kontrol etmiş olabilir.

Türkçe dışında sıkıyönetim bölgesinde mektup ve telgraf yazılması ve gönderilmesi yasaklanmıştır. Ancak 3 Mayıs 1341 tarihli talimatnameye bir süre sonra yapılan bir ekle, Türkçe dışında Fransızca yazılan mektup ve telgrafnamelerin, sansürden geçirilerek kabul edileceği bildirilmiştir.

Sıkıyönetim bölgelerinde gazete ve dergiler kayıt altına alınmış ve bölgeye dışarıdan gelen bütün gazete ve dergiler sansürden geçirilerek dağıtılmıştır. TakrİR-i Sükûn Kanunu'yla başlayan dönemde, Sansür Talimatnamesi'nin uygulanması ile güney sınırlarından gelecek bütün gazete ve dergilerin yurda girişi yasaklanmış, haberleşmeler kontrol altına alınmış, hükümet bu önlemlerle ortamı yatıştırmıştır.

Ek-1

باسمه وکالت
 علم مخصوص مدیریتی
 صدر

1846

دایره وکالت جبهه سن ۱۳۲۵ هجری قمری ۱۹۰۶ میلادی
 دولت عثمانیه در اردلانیه علیه دایره وکالت سن ۱۳۲۵ هجری قمری
 درجه وکالت سن ۱۳۲۵ هجری قمری ۱۹۰۶ میلادی
 درجه وکالت سن ۱۳۲۵ هجری قمری ۱۹۰۶ میلادی

[Handwritten signatures and stamps in Ottoman Turkish script, including names like 'Mehmed', 'Ali', and 'Mustafa']

جواباً بایزله حق اورانه ۱ جواب اولدین هرراده تکلیف و توفیق دستانک دوی دجا اولمورد.

01	01	013	25	2
----	----	-----	----	---

GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA İLE İLGİLİ “TAŞ İLİ” GAZETESİ’NDE ÇIKAN HABERLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Cihat YILDIRIM*

ÖZET

Taş İli gazetesi İçel vilayetinin resmî yayın organıdır. Gazetenin 1923-1927 yıllarına ait nüshaları TBMM arşivinde mikrofilm kataloğunda 270 sıra numarası ile kayıtlıdır. Gazete, İçel vilayetinin resmî yayın organı olduğu için bu vilayette cumhuriyetin ilk yıllarına dair siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel, eğitsel, zirai ve sportif faaliyetlerle ilgili haber ve yorumları ihtiva etmektedir. Gazete tetkik edildiğinde cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan inkılâplarla ilgili haber ve bilgileri içerdii gibi resmî yayın organı niteliğı dolayısı ile hükümetler tarafından yapılan resmî tebligatlara, atama, tayin ve yeni hazırlanan kanunlara da yer verilmiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın İçel’e, özellikle vilayet merkezi olan Silifke’ye ayrı bir değer verdiği bilinmektedir. Bu çerçevede ülkenin değişik yerlerinde teşkil edilen çiftliklerden birisi Silifke’de yer almaktadır. Bu çiftlik, bölgedeki tarımsal üretimin modernizasyonu ve bu üretimin artırılmasına yönelik çalışmaların yapıldığı bir yerdir. Bu münasebetle Gazi Mustafa Kemal Paşa bölgeye yaptığı bütün yurt gezilerinde mutlaka Silifke’ye uğramış ve çiftlikteki çalışmalarını yerinde gözlemleyerek yetkililere talimatlar vermiştir.

Taş İli gazetesi Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın bölgeye yaptığı gezileri muhabirleri vasıtası ile takip ederek detaylı bir şekilde haber yapmıştır. Gazetenin Gazi Mustafa Kemal Paşa ile ilgili haber ve yorumları bunlarla sınırlı değildir. Zira Gazi Paşa’nın diğere yurt gezileri TBMM’deki konuşmaları, dinî ve millî bayramlarda yayınlamış olduğu bildiri ve beyannamelere de gazetede yer verilmiştir. Gerek Anadolu Ajansı ve gerekse ulusal basında çıkan haber ve yorumlar da alıntılar yapılarak yeniden Taş İli gazetesinde yayınlanmıştır. Bütün Bunları dikkate aldığımızda gazetede ki ilgili haber ve yorumları tetkik ederek Gazi Mustafa Kemal

*Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Sabire Yazıcı Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Paşa'nın cumhuriyetin ilk yıllarındaki faaliyetleri, yayınlamış olduğu bildiri, beyanname ve konuşmalarını tespit ve değerlendirme imkânı bulmuş olacağız.

Anahtar Kelimeler: Gazi Mustafa Kemal Paşa, Taş İli Gazetesi, İel, İel Vilayet Gazetesi.

AN EVALUATION OF NEWS THAT APPEARED IN THE “TAŞ İLİ” NEWSPAPER RELATED TO GAZI MUSTAFA KEMAL PAŞA

ABSTRACT

The “Taş İli” was the official publication organ of the İçel province. The copies of the newspaper for the years 1923-1927 are registered with the sequence number 270 in the microfilm catalogue of the Parliament Archive. Since the newspaper was the official organ of the İçel province, it contains the news and reviews related to political, economic, social, cultural, educational, agricultural and sporting activities during the republic’s first years. Analysis of the newspaper shows that it contained news related to reforms which took place during the early years of the republic along with the information on official notifications, appointments, assignments and newly developed laws of the government since it was the official organ in its nature.

It is known that Gazi Mustafa Kemal Pasha paid specific attention to İçel, especially to its province center Silifke. In this context, one of the farms established in different part of the country is located in Silifke. This farm is a place where modernization of agricultural production in the region and efforts to increase production of these structures are located. That is why when Gazi Mustafa Kemal Pasha travelled to this part of the country, he always visited Silifke in order to observe the farm works and to give instructions to the authorities. The “Taş İli” newspaper, by means of reporters following Gazi Mustafa Kemal Pasha’s trips to the region, had published detailed news. Bu the newspaper’s news is not limited with commentaries related to Gazi Mustafa Kemal Pasha.

The newspaper had also published the other trips of Mustafa Kemal to the country, his speeches in the Parliament, his notices on religious and national holidays. All news and commentaries published in the Anadolu Agency as well as other national media were republished as quotations in the “Taş İli” newspaper. If we take into account all these, we can find the opportunity to identify and evaluate Gazi Mustafa Kemal Pasha's activities in the early years of the republic, including his published papers, declarations and speeches.

Key Words: Gazi Mustafa Kemal Pasha, The “Taş İli” Newspaper, İçel, The Newspaper of the İçel Province.

GİRİŞ

Taş İli gazetesi İçel vilayetinin resmî yayın organıdır. Gazete günümüzde İl Özel İdaresi olarak adlandırılan Nafia Başmühendisliği tarafından yayınlanmıştır.¹ Gazetede baş makalelerin büyük bir kısmı Nafia Başmühendisi olan Behram Münir Bey'e aittir. Gazetenin 1923-1927 yıllarına ait nüshaları TBMM arşivinde mikrofilm kataloğunda 270 sıra numarası ile kayıtlıdır. Ancak söz konusu tasnifte bulunan nüshalar 93. sayıdan itibaren mevcuttur. Dolayısı ile ilk 92 sayı mevcut değildir. Bu ilk sayılara ulaşamadık. Muhtemelen 93. sayıdan itibaren gazetenin nüshaları TBMM'ye gönderilmeye başlanmış olmalıdır. İncelediğimiz nüshalar itibariyle gazete İçel'in ve vilayet merkezi olan Silifke ile Anamur, Gülnar, Mut ve Gazipaşa kazalarının yakın tarihine ışık tutacak niteliktedir.

Gazete resmî yayın organı olması dolayısı ile İçel Vilayet Meclisi'nin gündemini ve aldığı kararları yayınlamış, her türlü mahkeme ilanlarına, tayin ve atamalara yer vermiştir. Bu yönü ile İçel vilayetinin 1920'li yıllardaki bürokratik yapısı hakkında bilgi edinmemize imkân vermektedir. Birçok resmî ilan ve ihale duyuruları da bu gazetede yer almıştır. Diğer yandan tarım, ticaret, hayvancılık ve orman işleri ile ilgili ilan, haber ve yorumların yer aldığı gazete İçel'in 1920'li yıllardaki iktisadi yapısı hakkında da bir fikir edinmemize imkân vermektedir. Bütün bunların yanında sağlık ve eğitim gazetede yer alan önemli konu başlıkları arasında bulunmaktadır. Günümüzde “üçüncü sayfa haberleri” olarak nitelenen asayiş ile ilgili haber ve bilgileri de bulmak mümkündür

Taş İli gazetesi, Gazi Mustafa Kemal Paşa hakkında birçok yayın yapmıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, İçel vilayetine özel bir önem vermiş, güney vilayetlerimize yaptığı gezilerde mutlaka ziyaret etmiş ve yurt genelinde tarım ve hayvancılığı modernleştirmek amacıyla kurduğu numune çiftliklerinden birini de Silifke'de kurmuştur. Gazi Paşa'nın bu ilgi ve alakasını Silifkeliler de karşılıksız bırakmamış ve onun yolunda gitme ve cumhuriyet değerlerine sahip çıkma gayretini göstermişlerdir. **Taş İli** gazetesi de yayın politikasını gerek vilayetin resmî yayın organı olması ve gerekse İçellilerin cumhuriyet değerlerine bağlılıkları dolayısı ile bu istikamette sürdürmüştür. Gazetenin inceleme imkânı bulduğumuz

¹İzzet Aslan, **Atatürk Silifke'de**, Kemal Matbaası, Adana, 1981, s. 175.

nüshalarında Gazi Mustafa Kemal Paşa ile ilgili haber ve yorumları, bu haber ve yorumların niteliğine göre tasnif ederek ele almaya çalıştık.

Tebrik, Teşekkür ve Destek Telgrafları

Gazi Mustafa Kemal Paşa ile ilgili olarak gazetenin inceleme imkânı bulduğumuz nüshalarında bazı telgrafların yayınlanmış olduğunu görmekteyiz. Bu telgraflar kutlama ya da destek amaçlı yayınlanmış telgraflardır. Gazetenin ülke gündemi ile yakından alakadar olduğu da yayınlarından anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere 1925 yılının ilk aylarında Şeyh Sait İsyanı olarak isimlendirilen isyan ülkenin en mühim iç meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İsyanın bastırılması için ülkede seferberlik ilan edilmiş, Doğu ve Güneydoğudaki birçok vilayet ve kazada bu isyanın etkileri görülmüştür. **Taş İli** gazetesi hem isyanın gidişatı ve asilere karşı verilen mücadele ilgili bilgiler vermiş ve hem de seferberlikle ilgili resmî duyuruları sayfalarına taşımıştır. İçel vilayeti ve ahalisi bu isyanın bastırılması noktasında hükümetin yanında yer almış, seferberlik uygulamalarına riayet ettiği gibi bu desteği aleni bir biçimde de ilan etmiştir. Bu bağlamda Silifke halkı Türk Ocağı'nın Silifke şubesinde ocak heyeti ile bir araya gelip isyanla ilgili görüş alışverişinde bulunduktan sonra hükümete destek kararı alınmış ve bu karar, Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Paşa'ya, Büyük Millet Meclisi'ne, **Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye** ve **Tanin** gazetelerine birer telgrafla bildirilmiştir. “Silifke’de Tezahürat” haber başlığı ile bu telgraf **Taş İli** gazetesinde yayınlanmıştır. Silifke Türk Ocağı Reisi Said imzalı telgrafta şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Genç ve havalisinde tezahür eden hadisatın cumhuriyet ve mevcudiyetimize tevcih edilmiş açık bir süikasd ve ihanetle mahmul olduğunu kemal-i yeisle anlayan biz İçil vilayeti halkı böyle hainâne harekâtta bulunan asileri imha etmek hususunda hükümetimize her türlü müzaheret ve fedakârlığa hazır bulunduğumuzu ve harekât-ı vakıanın müsebbiplerini kemal-i nefretle tel’in ettiğimizi arz eyeriz.”²

Hükümetin isyanı bastırma konusundaki uygulamalarının desteklendiği ve cumhuriyeti hedef alan asilerin de telin edildiği bu telgrafta Gazi Mustafa

²Taş İli, S 101, 2 Mart 1925, s. 2.

Kemal Paşa bir teşekkür telgrafı ile cevap vermiştir. Gazete, Türk Ocağı tarafından Gazi Paşa'ya çekilen telgrafın hemen altında Gazi Paşa'nın cevabi telgrafını yayınlamıştır. Cevabi telgraf şöyledir:

“Silifke Türk Ocağı Reisi Said Bey'e

C- Halkın ibraz buyurduğu yüksek idraki ve cumhuriyet-perverlik hissiyatını kemal-i şükran ve memnuniyetle müşahede ediyorum. Muhterem halkımızın her taraftan yükselen hararetle lanet ve nefret hisleri karşısında irtica teşebbüslerinin ebediyen eriyeyeceğine itimadım katidir.

Cümleye selam ve hürmetlerimin tebliğini rica ederim efendim.

Reis-i Cumhuriyet Mustafa Kemal”³

Taş İli gazetesi yayınlamış olduğu bu destek ve cevabi mahiyetteki teşekkür telgrafları ile ilgili olarak *“halkın gösterdiği tezahürat-ı vatan perverâne şayan-ı takdirdir”* şeklinde bir yorum yapmıştır.

Gazi Mustafa Kemal Paşa söz konusu isyan sürecinde hükümete destek veren İstanbul Darü'l Fünun'una da benzer şekilde bir teşekkür telgrafı göndermiştir. *“Gazi Paşanın Darülfünun Eminine Teşekkürü”* başlıklı haberin detayında *“harekât-ı irticaa karşısında İstanbul Darü'l Fünun'un izhar ettiği hissiyat-ı vatan perverânedan dolayı Darü'l Fünun Emmini'ne teşekkürü mütezemmin bir telgraf çekmiştir”⁴* denilmektedir.

Diğer yandan Silifke İdman Yurdu Reisi Şefik Bey de Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya, Şeyh Sait İsyanı dolayısı ile duydukları üzüntü ve ıstırabı dile getiren bir telgraf çekmiştir. Gazi Paşa'da cevabî telgraflarında Şefik Bey'e hassasiyetlerinden dolayı teşekkürlerini ifade etmiştir.⁵ **Taş İli** gazetesinin 6 Mayıs 1925 tarihli nüshasında Silifke İdman Yurdu Reisi Şefik Bey'in Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir başka telgraf daha yayımlanmıştır. Bu telgraf Büyük Millet Meclisi'nin açılışının yıldönümü münasebetiyle gönderilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa da *“tebrikatınıza teşekkür ederim efendim”⁶* şeklinde cevap vermiştir.

³Taş İli, S 101, 2 Mart 1925, s. 2.

⁴Taş İli, S 102, 9 Mart 1925, s. 1-2.

⁵Taş İli, S 109, 6 Mayıs 1925, s. 1.

⁶Taş İli, S 109, 6 Mayıs 1925, s. 1.

Taş İli gazetesinin 6 Mayıs 1925 tarihli nüshasında, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Ramazan Bayramı münasebetiyle Silifke Halk Fırkası nezdinde İçel ahalisine gönderdiği bir tebrik telgrafı yayınlanmıştır. Tebrik telgrafı şu şekildedir:

“Silifke Halk Fırkası'na

Ramazan Bayramı'nı aziz vatandaşlarıma hararet ve muhabbetle tebrik ederim.

Bu günlerde cumhuriyet şanlı ordusunun kahramanlığı ve bütün evlad-ı vatanın muzafferiyeti, ihaneti cumhuriyet mahkemelerinin pençe-i adaletine teslim etmiş olmakla bir defa daha parlak bir muzafferiyet ihraz etmiştir.

Bu suretle Türklerin beynelmilel en temiz ve en yeni desatir-i medeniyetle cidden şayan-ı itibar ve şayan hürmet bir mevcudatı olduğunu bir daha ispat etmiş bulunuyoruz.

Şüphe yoktur ki cumhuriyet düşmanlarına karşı milletimizde bu nokta mevcut oldukça iktisadî ve medenî inkişafatımızın feyizli neticeleri süratle tebşir ve tevsî edecektir.

Aziz vatandaşlarını ve bu anda cumhuriyeti sulh altında, düşman karşısında müdafaa eden evlatlarımızı tekrar tebrik ve cumhuriyetimize muvaffakiyet ve saadet temenni ederim.

Türkiye Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal”⁷

Gazi Mustafa Kemal Paşa bir yandan bayramı tebrik ederken diğer yandan ordumuzun asiler karşısında kazandığı başarılarından duyduğu memnuniyeti ifade etmekte ve cumhuriyet düşmanları karşısında milletimizin devlet ve hükümetine verdiği destekten duyduğu memnuniyeti de ifade etmektedir.

Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılması hususunda uygulanan seferberlik kapsamında silâh altına alınanlar, tenkil faaliyetleri neticelenince terhis edilmişlerdir. Gazi Mustafa Kemal Paşa “seferber askerlerin terhisleri hakkında”⁸ bir beyanname yayınlamıştır. **Taş İli** gazetesinin 10 Haziran

⁷Taş İli, S 109, 6 Mayıs 1925, s. 1.

⁸Taş İli, S 114, 10 Haziran 1925, s. 1.

1925 tarihli nüshasında bu beyanname yer almıştır. Beyanname “*Erkan-ı Harbiye –i Umumiyeimizin iş’arına nazaran son irticayı tenkil etmek için silâh altına celb edilmiş olan seferber evlad-ı vatanın terhisleri zamanı gelmiştir*” ifadeleri ile başlamaktadır. Asilerin akıbeti ile ilgili olarak “*Büyük Millet Meclisi’nin verdiği salâhiyetlerle İstiklâl Mahkemeleri’nin ve Divan-ı Harplerinin anasır-ı irticayı ve isyanı mahkemeye devam etmeleri tabiidir*” denilmektedir.

Beyannamede, seferberliğe iştirak eden askerler için övgü dolu sözler sarf eden Gazi Mustafa Kemal Paşa seferber askerler için: “*Cumhuriyeti müdafaa için düşman üzerine koşan kahraman ordumuzun seferber askerlerini muhabbet ve memnuniyetle tebrik ederim.*” demiştir. Diğer yandan ordumuzun erkân-ı harbiyesini ve onun reisi olan Fevzi Paşa’yı da tebrik eden ifadelere yer verilen beyannamede: “*ordumuzun muhterem reisi kıymetli Fevzi Paşa hazretlerine itimat ve şükranlarımızı tekrar ifade ve ilan etmek isterim.*” denilmektedir. Beyannamede, yapılan seferberlik çağrısına halkımızın vakit kaybetmeden riayet etmiş olmalarının ehemmiyeti üzerinde durulduktan sonra, Hava Kuvvetleri’nin ülkenin müdafaası noktasında taşıdığı değer vatandaşlara hatırlatılmaktadır. Gazi Mustafa Kemal Paşa imzalı beyanname “*avdet etmeye başlayan evlatlarımızı muhabbet ve minnet ile tekrar selamlarım*” ifadeleriyle bitmektedir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya gönderilen ve **Taş İli** gazetesinin inceleme imkânı bulduğumuz nüshalarında yayınlanan bir diğer telgraf 5 Ocak 1927 tarihlidir. Bu telgraf Meclis-i Umumi-i Vilayet’in açılışı münasebetiyle çekilmiş ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine şükran duyguları ifade edilmiş, Gazi Mustafa Kemal Paşa’da cevabi telgrafla İçel Valisi Fahri Bey’in şahsında teşekkürlerini bildirmiştir.⁹

Gazi Mustafa Kemal Paşa İle İlgili Haber ve Yorumlar

Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın ülkemizdeki bazı şehirlere heykellerinin dikilmesi hususu 1925 yılında gündeme gelmeye başlamıştır. Millî Mücadele hareketinin önderi ve cumhuriyetin ilanı ile başlayan yenileşme ve modernleşme programının lideri olan Gazi Paşa’ya milletin sevgi ve

⁹Taş İli, S 188, 5 Ocak 1927, s. 1.

muhabetinin bir ifadesi olmak noktasında dikilecek heykeller önem arz etmektedir. Bu noktada öncelikle İstanbul, Ankara ve Konya’ya Gazi Paşa’nın heykellerinin dikilmesi gündeme gelmiştir. Konu ile ilgili olarak **Taş İli** gazetesi 5 Ağustos 1925 tarihli nüshasında “*Gazi’nin Heykelleri*”¹⁰ başlıklı bir haber yayınlamış ve bu haberde Gazi’nin heykellerinin İstanbul, Ankara ve Konya’da yapılacağı duyurulurken heykellerin “İstanbul’da sivil, Konya’da müşir ve Ankara’da at üzerinde olarak yapılacağı ve heykellerin iki ay sonra hazır olacağı bildirilmektedir. Ancak söz konusu heykellerin planlandığı gibi kısa sürede hazırlanamadığı görülmektedir. Zira gazetenin 29 Eylül 1926 tarihli nüshasında müteferrik haberler başlığı altında Konya heykeli ile ilgili olarak “*Gazi Paşa hazretlerinin Konya’ya rekz edilecek heykeli Haydar Paşa İstasyonu’nda vagona tahmil edilmiştir*”¹¹ şeklinde bir haber söz konusudur. Bu da ilgili heykelin yaklaşık bir yıllık süre sonunda hazırlandığını göstermektedir.

Bir süre sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın bir heykelinin de Silifke’ye dikilmesi gündeme gelmiş ve Vilayet Meclis-i Umumisi bu hususu değerlendirerek tunçtan imal edilmiş bir heykelin alımına karar vermişlerdir. Konu ile ilgili meclis kararı **Taş İli** gazetesinin 10 Mart 1926 tarihli nüshasında şu şekilde haber yapılmıştır:

“Gazi Paşa’nın Tunçtan Mamul Heykelinin Rekzi Meclis-i Umumice Kabul Olunmuştur

*Memleketin halaskârına karşı vazife-i takdirkâriyesinin ufak bir cüz’ünü gösterebilmesi en büyük borçlarından birisi olduğunu takdir buyuran Meclis-i Umumi-i Vilayet, Gazi Paşa Hazretleri’nin tunçtan bir heykelinin celb ve memleketin münasip bir mahalline rekzi kabul edilerek celbine tevessül olunmuştur.”*¹²

Silifke’ye Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın anıtının dikilmesi için 1926’da karar alınmış olmasına rağmen bu işin gerçekleşmesi yıllar almıştır. Sebebini tespit edemediğimiz bir nedenden dolayı anıt meselesi uzamış ve 1931’de İçel valiliğine tayin edilen Tevfik Sırrı Bey’in gayretleri ile mesele yeniden gündeme gelmiştir. Yapılan hazırlıklar neticesinde anıt 19 Mayıs 1934’de

¹⁰**Taş İli**, S 121, 5 Ağustos 1925, s. 1.

¹¹**Taş İli**, S 174, 29 Eylül 1926, s. 1.

¹²**Taş İli**, S 150, 10 Mart 1926, s. 1.

dikilmiştir.¹³ Anıtın dikildiği tarih itibariyle Silifke artık vilayet merkezi değil İçel vilayetinin bir kazası konumundadır. Zira 30 Mayıs 1933 tarih ve 2197 sayılı kanun çerçevesinde İçel (Silifke) ve Mersin vilayetlerinin İçel ismi altında birleştirilmesi ve vilayet merkezinin Mersin şehri olmasına karar verilmesi neticesinde kaza statüsüne düşmüştür.¹⁴ Ancak bu düzenlemeden bir yıl sonra da olsa anıtın dikilmesi, Gazi Paşa'ya karşı Silifkelilerin derin sevgi ve muhabbetinin bir göstergesidir.

1926 yılı Eylül ayında Silifke'den bir heyet Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı ve Ankara'daki diğer devlet ve hükümet yetkililerini ziyaret etmiştir. Bu ziyaret ile ilgili olarak 15 Eylül 1926 tarihli nüshada "*Silifke Arz-ı Tazimat Heyeti*"¹⁵ başlıklı bir haber yayınlanmış ve Vali Mehmed Fahri Bey başkanlığındaki heyetin Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne vilayet adına arz-ı tazimat etmek üzere Ankara'ya hareket ettikleri ifade edilmiştir.

Taş İli gazetesi 22 Eylül 1926 tarihli nüshasında Silifke Heyeti'nin Ankara temaslarını **Türk Sözü** gazetesinden alıntı yaparak "*Arz-ı Tazimat Heyetimiz Gazi'nin Huzurunda*" başlıklı bir haberle okurlarına duyurmuştur. Söz konusu haber şu şekildedir:

"Arz-ı Tazimat Heyetimiz Gazi'nin Huzurunda"

Ankara 18 [hususî haberler]-Silifke Tazimat Heyeti dün sabah Gazi Paşa Hazretleri tarafından kabul edildi. Heyet Gazi'nin huzurunda bir buçuk saat kadar kalmış ve fevkalade iltifata mazhar olmuştur.

Gazi Paşa heyete bu sene muhakkak Silifke'yi ziyaret edeceklerini vaad buyurmuşlardır.

Heyet bugün Büyük Millet Meclisi Reisi'ni, Başvekil İsmet Paşa Hazretleri'ni, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretleri'ni ziyaret etti."¹⁶

Gazi Mustafa Kemal Paşa sadece bir komutan değil aynı zamanda Türk milletini geri kalmışlıktan kurtarmayı kendine hedef edinmiş inkılâpçı bir

¹³Aslan, a.g.e., s. 314.

¹⁴Aslan, a.g.e., s. 302.

¹⁵**Taş İli**, S 172, 15 Eylül 1926, s. 1.

¹⁶**Taş İli**, S 173, 22 Eylül 1926, s. 1.

liderdir. Onun inkılâpçı ve yenilikçi kimliği **Taş İli** gazetesinde yayınlanan makalelerde de sürekli vurgulanmıştır. **Varlık** gazetesinde Ali Rıza imzalı olarak yayınlanan “*Cumhuriyet*” başlıklı makale, **Taş İli** gazetesinin 12 Ağustos 1925 tarih ve 122 sayılı nüshasında **Varlık**’a atıfta bulunularak yayınlanmıştır. Bu makalede cumhuriyet idaresine kavuşmaktan dolayı duyulan minnet ve şükran duyguları ifade edilirken “*muazzez vatanımızı bu saadete kavuşturan büyük Gazi ve müncimiz Mustafa Kemal Paşa Hazretleridir*”, “*Mustafa Kemal bu iki büyük isim muazzez milletimizin saadet ve selametini kefildir. Şimdiye kadar vatanımızda nice zamandan beri birçok evlad-ı vatanın kalbi cumhuriyet aşkıyla yanıyordu. Fakat bir türlü vuslat mümkün olamamıştı. Çünkü evvelce büyük münciye kavuşamamıştı*”¹⁷ denmiştir.

Gazi Paşa’nın Silifke’ye seyahatleri ya da Silifke ile ilgili faaliyetleri yanında diğer faaliyetleri hakkında da zaman zaman haberler ve yorumlar **Taş İli** gazetesinde yayınlanmıştır. Ulusal gazetelerden ya da ajanslardan Gazi Paşa hakkında elde edilen haberler de yayınlanmıştır. Gazetenin 27 Ekim 1925 tarih ve 132 sayılı nüshasında yer alan ve **Yeni Gün**’e atfedilen haber bu manada dikkat çekicidir. Bu haberde; “*Gazi Paşa Hazretleri Öksüz Yurdu’nu ziyaret etmişler, yavrularımızın yalın ayak olduğunu görmüş ve bu feci vaziyetten son derece müteessir olarak mektebi gözyaşlarıyla terk etmişlerdir*”¹⁸ denilmektedir. Haber Gazi Paşa’nın eğitime, kimsesiz çocuklara gösterdiği özeni vurgularken çocukların vaziyeti karşısında duygulanması da insan olarak ne denli hisli ve hassas bir mizaca sahip olduğunu da göstermektedir.

Silifkeliler Gazi Paşa’nın Silifke ve Silifkelilere gösterdiği yakınlık, muhabbet ve ilginin bir yansıması olarak onu yakından takip etmektedirler. Bunun bir göstergesi olarak, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1927 yılında yapılacak olan Büyük Kongresi’nde Gazi Paşa’nın irad edeceği nutku canlı dinlemek ve halka dinletmek istemişlerdir. Bu maksatla eski mebuslardan Haydar Bey ve İhtiyat Zabitanından Fahri Beyler tarafından bir telsiz telefon

¹⁷**Taş İli**, S 122, 12 Ağustos 1925, s. 1.

¹⁸**Taş İli**, S 132, 27 Ekim 1926, s. 4.

cihazı sipariş edilmiş ve cihazın Karşyaka'daki Millet Bahçesi'ne yerleştirilmesi planlanmıştır.¹⁹

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Silifke Seyahatleri ve Gazi Çiftliği'nin Teşekkülü

Gazi Mustafa Kemal Paşa cumhuriyetin ilk yıllarında sıklıkla yurt gezilerine çıkarak sürekli halk ile temas halinde ve iç içe olamaya gayret etmiştir.²⁰ Özellikle büyük inkılâpların gerçekleştiği bu süreçte halk ile iç içe olmak, hem inkılâpları halka anlatmak açısından önemli olup hem de bu değişimin halk üzerindeki yarattığı etkileri yerinde görmek ve gözlemlemek noktasında önemlidir. Gazi Paşa bu inkılâpların Türk milletinin destek ve gayretleri ile hedeflerine ulaşacağını bilincindedir. Bu bilinçle sürekli milletle temas halinde olmuştur. Bu bağlamda Gazi Mustafa Kemal Paşa çıktığı yurt gezileri vesilesiyle dört defa Silifke'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretleri 27 Ocak 1925, 12 Mayıs 1926, 11 Şubat 1931 ve 20 Şubat 1935 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Biz bu bildirimize temel teşkil eden **Taş İli** gazetesinin elimizde mevcut olan nüshalarından hareketle ilk iki ziyaretleri hakkında değerlendirmelerde bulunacağız.

Gazi Mustafa Kemal Paşa Silifke'ye yaptığı ilk seyahatte Ankara'dan Mersin'e trenle gelmiştir. Mersin'deki temasları sırasında Sadık Bey²¹ öncülüğünde bir heyet Silifke'den Mersin'e gelerek Gazi Paşa'yla görüşmüştür. Gazi Paşa, Silifke'den gelen heyete teşekkür ve memnuniyetini ifade etmiş ve ertesi gün Silifke'ye gideceklerini bildirmişlerdir.²² **Taş İli** gazetesi bu ilk seyahati 3 Şubat 1925 tarih ve 97 sayılı nüshasında manşetten haber yapmıştır. Gazete, Gazi Paşa'nın bir fotoğrafına yer verdiği ve "Rıfat" imzalı haberin manşetinde "*Türklük İlminin Zi-Şan ve Zi-Şeref Müncii Azamı Reis-i Cumhuriyetimiz Gazi Paşa Hazretleri*" ifadelerini kullanmıştır. Seyahatin Mersin'den itibaren bütün detayları ile aktarıldığı haberde bu ziyaretin Silifke için taşıdığı tarihi değere vurgu yapılmıştır. Zira Silifke tarihsel süreçte Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti dönemlerinde devlet

¹⁹**Taş İli**, S 209, 8 Haziran 1927, s. 1.

²⁰Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998.

²¹Sadık Taşucu.

²²Aslan, **a.g.e.**, s. 137-138.

büyüklerinin gelip geçtiği, uğradığı ya da ziyaret ettiği bir yer değildir. Bu bakımdan bir devlet başkanı olarak Reis-i Cumhur Gazi Paşa'nın bu ziyareti tarihsel bir nitelik taşımaktadır. Gazete bu durumu “*Sultanların, hakanların görmediği fatihlerin tenezzül etmeyerek ayak basmadığı bu iç diyara büyük inkılâbın büyük müncisi gelecekti*”²³ şeklinde ifade etmiştir.

Gazi Paşa eşi Latife Hanım ile birlikte Mersin'e geldiği halde Mersin-Silifke arasındaki seyahatin otomobil ile yapılacak olması ve yolların bozukluğu sebebiyle Latife Hanım'ı Mersin'de bırakıp Silifke'ye hareket etmiştir. Gazi Paşa'ya Nafia Vekili Diyarbakır Mebusu Feyzi, Rize Mebusu Fuad, İkinci Ordu Müfettişi Fahrettin Paşa, Reis-i Cumhur Baş Kâatibi Tevfik Bey ve yaverleri refakat etmektedir. Ayrıca Silifke'ye davet için Mersin'e giden Sadık Bey başkanlığındaki heyet de bu yolculuğa refakat etmektedir.

Gazi Paşa'yı karşılamak üzere İçel Vali Vekili Fahri Bey başkanlığında bir heyet vilayet hududuna kadar gitmişlerdir. Gazi Paşa vilayet hududunda kurbanlar kesilerek ve yol güzergâhında bulunan köylerin ahali tarafından alkış ve tezahüratlarla karşılanmıştır. Bu arada güzergâh üzerindeki duraklardan Lamas'ta, Lamas Suyu kenarında bir saat kadar istirahat etmişlerdir. Bu sırada Gazi Paşa, Lamas ve civar köylerden gelen köylülerle hasbihal ve onlara iltifat ederek onlardan köylerinin durumu hakkında malumat almıştır.²⁴

Dört saatlik bir yolculuğun neticesinde Gazi Paşa ve beraberindeki heyet Silifke'ye vasil olmuştur. Gazi Paşa'nın Silifke'yi teşrifleri kaleden atılan toplarla ilan edilmiştir. Yol güzergâhında toplanan ahali yaşa nidalarıyla ve alkışlarla Gazi Paşa'yı karşılariken Ana Mektebi'nin talebeleri de ellerinde bayraklarla en önde merasime iştirak etmişlerdir.²⁵ Gazi Paşa otomobilden inerek ahaliyi selamlamış ve bu arada yine kurbanlar kesilmiştir. Mağaralı Aziz Ağa, Gazi Paşa'nın otomobilden inerek ayak bastığı yerde ayrıca iki kurban daha kesmiştir. Şehrin, bu gün için Gazi Mahallesi olan mevkide gerçekleşen karşılamadan sonra Gazi Paşa yürüyerek ve kendisini karşılamaya gelen ahali ile selamlaşarak, tarihî köprüden geçmiş ve ikameti için tahsis edilen Tüccardan Hacı Hulusi

²³Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 1.

²⁴Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 1.

²⁵Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 1.

Efendi'nin konağına gelmiştir. Burada Ana Mektebi talebelerinden beş yaşındaki Mürüvvet isimli öğrenci Gazi Paşa'yı okuduğu bir şiirle karşılamıştır. Şiirden etkilenen Paşa kızlarımızın tahsil-i maarife heveskâr olmalarının istikbalimiz için hayırlı olduğunu beyanla öğrenciye iltifatlar etmiştir. Vali Vekili Fahri Bey'le görüştüktan sonra askerî ve mülkî erkân ve eşrafla bir araya gelen Gazi Paşa ayrıca Gülnar ve Mut kazalarından gelen heyetlerle de görüşmüştür.²⁶

Bu görüşmelerden sonra Gazi Paşa akşam yemeğini takiben dinlenmeye çekilmiştir. Silifkeliler bu özel ziyaretten fazlası ile memnun olmuşlardır. Bu memnuniyeti ifade için akşam, Silifke İdman Yurdu mensubu gençler fener alayı tertip etmişler, yürüyüşü Gazi Paşa'nın misafir edildiği konağın önünde tamamlamışlar ve hatta burada “yaşasın muhterem gazimiz, yaşasın cumhuriyetimiz”²⁷ sloganları atmışlardır.

Gazi Paşa, ziyaretin ikinci günkü temaslarına konağa gelen eşrafi suret-i hususiyede kabul edip onlarla samimi sohbet ederek başlamıştır. Bu arada Silifke'de mevcut lisenin tam devreli bir hale dönüştürülmesi, bir kız mektebinin açılması zarureti ve maarif hususunda vilayetin bazı eksikliklerinin giderilmesi isteğini içeren ve halk tarafında tanzim edilen bir dilekçe Lütfi Bey tarafından Gazi Paşa'ya takdim edilmiştir. Ayrıca memleketin maarife olan ihtiyacı sözlü olarak da arz edilmiştir.²⁸

Hacı Hulusi Efendi Konağı'ndaki görüşmelerini tamamlayan Gazi Paşa, yine yürüyerek halk ile birlikte Vilayet Konağı'na geçmiştir. Resmî kurumların yetkililerinden bilgi alan Gazi Paşa buradan belediyeye geçmiştir. Belediyeden sonra Türk Ocağı'na hareket etmiş ve burada verilen çay ziyafeti eşliğinde Silifke ahalisi ile uzun uzun sohbet etmiştir. Türk Ocağı Reisi Said Bey Gazi Paşa'ya hitaben ziyaretin ehemmiyetine vurgu yapan, yaşanan tarihsel süreçte Gazi Paşa'nın tarihi misyonuna atıfta bulunan ve cumhuriyet değerleri ile inkılaplara sadık kalarak Gazi Paşa'nın rehberliğinde memleketin ilerleyeceğine olan inanca vurgu yapan bir konuşma yapmıştır. Said Bey konuşmasında ocağın faaliyetlerinden, ocak bünyesinde açılan okuma yazma kurslarından ve müsamere faaliyetlerinden

²⁶Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 2.

²⁷Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 2.

²⁸Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 2.

bahsetmiştir. Said Bey Gazi Paşa'ya hitaben yaptığı bu konuşmada, İçel vilayetinin doğal zenginliklerinden bahsetmekle birlikte ulaşım yetersizliği yüzünden maden ve zirai zenginliklerden istifade edilemediğini belirterek Karaman'dan Silifke'ye gelecek bir demiryolunun Taşucu Limanı'na bağlanması ile İçel'in iktisadî bakımdan gelişme ve kalkınma imkânı bulacağını ifade etmiştir. Gazi Paşa gösterilen teveccüh dolayısı ile teşekkür etmiş ve Türk Ocağı hatıra defterine “*Silifke Türk Ocağı'nı bu muhitat için kıymetli bir feyz ocağı olarak gördüm. Mensuplarını tebrik ederim*”²⁹ ifadelerini yazarak imzalamıştır.

Türk Ocağı ziyaretinden sonra Gazi Paşa Silifke İdman Yurdu'nu ziyaret etmiştir. Burada da gençlerin alkış ve tezahüratları ile karşılanmış ve Gazi de alkışlarıyla gençlere iştirak etmiştir. İdman Yurdu'nun Umumî Kâtibi Şefik Bey tarafından Gazi Paşa'ya hitaben bir konuşma yapılmıştır. Gençlerle çay içip sohbet eden Gazi Paşa, İdman Yurdu'nun hatıra defterine şunları yazmıştır; “*Silifke Merkez İdman Yurdu'nda kıymetli ve gayur gençlerin temasında geçirdiğim dakikalar benim için unutulmaz bir hatıra teşkil edecektir*”. Ayrıca İdman Yurdu'nun teberru defterine de “*Silifke Merkez İdman Yurdu'na küçük bir muavenet olmak üzere bin lira takdim ediyorum*”³⁰ ifadelerini yazmıştır.

Gazi Paşa, İdman Yurdu'ndan alkışlarla ayrılmış ve Halk Fırkası binasına giderek burada fırka azalarıyla hasbıhal etmiş ve oradan da Orta Mektep'i ziyarete gitmişlerdir. Burada bir küçük musiki ziyafeti ile karşılanan Gazi Paşa Mektep Müdür Muavini Hulusi Bey ve öğrenciler tarafından okunan nutukları ve şiirleri dinlemiş neticede mektep hatıra defterine “*Bu nur ocağında istikbalin parlak güneşleri tulu halinde meşhuddur*”³¹ ifadelerini yazmıştır. Mektep ziyaretinden sonra Gazi Paşa, sokak kenarlarında kendisini görmek üzere bekleyen Silifke ahalisini selamlayarak Taşucu Nahiyesi'ne hareket etmiştir. Taşucu yolunda Gülümphaşalı Köyü'nde bir zafer takı hazırlanmış ve burada köy eşrafından Ahmet Ali Kâhya kurbanlar kesmek suretiyle Gazi Paşa'yı karşılarken, yirmi dakikalık bir mesafede Bolacalıkoyuncu Köyü Muhtarı Hasan Ağa ve köy

²⁹Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 2.

³⁰Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 3.

³¹Taş İli, S 97, 3 Şubat 1925, s. 3.

ahalisi de Paşa'yı kurbanlarla karşılamışlardır. Ayrıca Çavuşbucağı Köyü Muhtarı Yahya Kâhya ve köy ahalisi tarafından da Gazi Paşa bir sığır kurban edilmek suretiyle karşılanırken, Taşucu'nda Gazi Paşa civar köylerden gelen ahali ve bucak ahalisinden oluşan kalabalık bir kitle tarafından karşılanmıştır. Gazi Paşa, Taşucu'nda belediye ve hükümet dairesini ziyaret ederek malumat aldıktan sonra kendisini karşılamaya gelen ahali ile sohbet etmiş ve daha sonra beraberindeki heyetle Sadık Bey'in konağına geçerek burada onuruna verilen yemeğe iştirak etmiş ve akabinde öğleden sonra yine ahalinin samimi tezahüratları arasında Silifke'ye dönmüştür. İzzet Aslan "Atatürk Silifke'de" isimli eserinde Gazi Paşa'nın o gün Taşucu'nda Sadık Bey'in konağında kaldığını, geceyi burada geçirdiğini ifade etmektedir.³² Ancak **Taş İli** gazetesinde yukarıda teferruatını verdiğimiz gezi ile ilgili haber, Gazi Paşa'nın Taşucu ziyaretinin günü birlik olduğunu ortaya koymaktadır. İzzet Aslan söz konusu eseri bu ziyaretten yıllar sonra yazmış olduğu için gezi ile ilgili detayları yanlış aktarmış olabilir. Biz burada gazete haberini esas alacağız. Zira haber bu seyahatten birkaç gün sonra yayınlanmıştır. Gazi Paşa, Taşucu dönüşü Silifke'de köprübaşında askerî ve mülki erkân ile ahali tarafından karşılanmıştır. Gazi Paşa burada otomobilden inerek ahali ile ayakta kısa bir görüşme yapmıştır. Bu esnada eşraftan Emin Efendi Silifke-Mersin yolunun yenilenmesi hususunda bir dilekçe takdim ederken yolun Silifke ahalisi için ne derece önemli olduğunu sözlü olarak da izah ettikten sonra "*Ey muhterem Gazi! Memleketimizi ve şu gördüğün öksüz gazileri unutmayınız*" demiştir. Gazi Paşa dilekçeyi inceledikten sonra gereğini yapacaklarını vaat etmişlerdir. Ayrıca Silifke İdman Yurdu Azası Lütfi Bey'de ahalinin samimi talebi olarak baharda tekrar kendilerini Silifke'ye davet etmiştir. Gazi Paşa gördüğü bu samimi karşılama ve misafirperverlikten duyduğu memnuniyeti ifade eden şu sözlerle Silifke'ye ve Silifkelilere veda etmiştir; "*Silifke'ye geldiğimden çok memnunum, gösterdiğiniz samimi tezahürata teşekkür ederim, beni unutmayacağınızı bilirim, sizi kalbimden çıkarmam, Allah'a ısmarladık.*"³³

Bu ziyaretle ilgili olarak **Taş İli** gazetesinin 3 Şubat 1925 tarih ve 97 sayılı nüshasında Behram Münir imzalı ve "*Yevm-i Meserret*"³⁴ başlıklı bir

³²Aslan, a.g.e., s. 171 vd.

³³**Taş İli**, S 97, 3 Şubat 1925, s. 3.

³⁴**Taş İli**, S 97, 3 Şubat 1925, s. 4.

yazıya yer verilmiştir. Bu yazıda Gazi Paşa'nın millî kurtuluş hareketinde Türk milletine öncülük ederek üstlenmiş olduğu liderlik misyonuna vurgu yapılmıştır. Ayrıca ziyaretin Silifke ve İçel ahalisi açısından taşıdığı önem ifade edilirken, İçel ahalisinin Gazi Paşa'ya gösterdiği samimi misafirperverlik için **Taş İli** gazetesi adına da teşekkür edilmiştir.

Bu ilk ziyaretten Gazi Paşa'nın gayet memnun kaldığı veda sözlerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu memnuniyet bundan sonra da İçel vilayeti ve vilayetin meseleleri ile yakından alakadar olacağını göstermektedir. Bu yakın alakanın en önemli işareti de Bodosaki Çiftliği'nin hazine tarafından yapılan müzayedesine iştirak ederek çiftliği satın alıp, burada bir numune çiftliği kurması olmuştur. Çiftlik arazisi on bin doksan dönüm ziraata uygun, iki bin beş yüz yirmi dört dönümü kayalık, sazlık, kumluk olmak üzere toplam on iki bin altı yüz dört dönümdür. Bu çiftlik hazineye ait olup Bodosaki Çiftliği namıyla bilinmektedir. Hazine tarafından çiftliğin satışı için “otuz yedi bin lira” bedel ile bir müzayede açılmıştır. 13 Mayıs 1925 tarihinden itibaren iki aylık süreyle müzayedeye katılım söz konusu olacaktır. **Taş İli** gazetesinin 20 Mayıs 1925 tarihli nüshasında müzayede şartları ilan edilmiştir. 24 Haziran ve 8 Temmuz 1925 tarihlerinde ilan tekrar edilmiş ve böylelikle toplamda üç defa müzayede ilanı yer almıştır.³⁵

Gazi Paşa ilk Silifke ziyaretlerinin nihayetinde Mersin'e dönerken çiftliği ziyaret edip incelemelerde bulunmuştur. O ziyaret esnasında muhtemelen bu çiftlik ile ilgili olarak bir takım düşünceler hâsıl olmuştur. Gazi Paşa ilk ziyaretlerinde edindiği güzel intibaların eseri olarak bu çiftliği satın almaya ve burada bir numune çiftliği kurmaya karar vermiştir. Çiftliğin satın alınması için Gazi Paşa, Ankara'ya ziyarete gitmiş olan Sadık Bey'e 10 Mayıs 1925 tarihinde bir vekâlet vermiştir. Bu vekâlete istinaden Gazi Paşa müzayedeye iştirak ederek çiftliğin kendi adına satın alınmasını sağlamıştır. Söz konusu vekâlet şu şekildedir:

³⁵**Taş İli**, S 111,20 Mayıs 1925, s. 3; S 116, 24 Haziran 1925, s. 4; S 117, 8 Temmuz 1925, s. 4.

“Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti Ankara

Kalem-i Mahsus Müdürlüğü

10.5.1341

Sayı:6/295

Hacı Mehmet Paşazade Sadık Bey, Silifke’de müzayedeye vazedilmiş olan Bodosaki’den müntekil hazine çiftliğinin namına müzayedesine iştirake ve ferağ muamelesinin intacına mezundur.

Gazi Mustafa Kemal”³⁶

Çiftliğin satış işlemi bu vekâletname ile gerçekleştirilmiştir. Müzayede süresi içerisinde bu çiftliği satın almak üzere herhangi bir talipli söz konusu olmamıştır. Ancak çiftliğin satışının bedava getirildiği şeklinde bir algı oluşmaması için usulen birkaç kişi ihaleye iştirak ettirilmiştir. Bu şahıslar tüccardan Ahmet Bey (Ovacık) ve Mahmut Şükrü Beylerdir. Söz konusu şahıslar ve Gazi Paşa’nın vekili Sadık Bey’in iştiraki ile müzayede gerçekleşmiş ve neticede sembolik olarak müzayedeye katılan şahısların çekilmesi ile müzayede Gazi Paşa da kalmıştır.³⁷

Çiftliğin Gazi Paşa tarafından satın alındığı haberi **Taş İli** gazetesinde “Emin” imzalı ve “*Gazi Paşa Çiftliği*”³⁸ başlıklı bir haber ile duyurulmuştur. Haber “*İç İl’in vakayi-i ruznamesi arasında bu hafta yeni ve şerefli bir hadisenin tezahürüne şahit olmakla müfehherat ve bahtiyarlık hiss ediyoruz. Bu hadise hazineye ait Bodosaki Çiftliği’nin iki aydan beri devam eden müzayedesine neticesinde Gazi Paşa Hazretlerine ihale ve ferağ edilmesidir*” ifadeleri ile başlıyor. Bu satışın alelade bir satıştan farklı olduğu da şu sebeplerle izah edilmektedir: Her şeyden önce çiftlik üzerindeki Bodosaki ismi artık kaldırılacak ve yerine Gazi Paşa’nın ismi konacaktır. Ayrıca satış işlemi tamamlandıktan sonra Gazi Paşa bu çiftliğe yeni zirai makine ve aletler göndermiş ve göndermeye devam etmektedir. Bu durum bölgede modern tarımın öğrenilmesi ve geliştirilmesi noktasında önem arz etmektedir. Emin Bey yazısında bu durumu şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Gazi Paşa Çiftliği tarz-ı idare ve istihsalatında takip edeceği müterakki sistemlerle halkımıza fen ve ilmin ziraat ilminde hâsıl ettiği malum*

³⁶Aslan, a.g.e., s. 172.

³⁷Aslan, a.g.e., s. 180.

³⁸**Taş İli**, S 120, 29 Temmuz 1925, s. 3.

terakkileri ve ziraatın inkişaf ve teali yollarını küşad edecektir. Bunun içindir ki çiftliğin hak-kı tasarrufundaki bu fahir tebdili memleketimiz namına en hayırlı bir hadise ve terakkiyat-ı ziraiyemizin yeni inkılâb-ı mes'udu olarak telakki ediyoruz.”³⁹ Haberin nihayetinde memleketin zirai hayatında gelişmeye yönelik iyi bir numune olacağı düşüncesiyle çiftlik ile ilgili tasarruflarından dolayı Gazi Paşa'ya duyulan minnet ve şükran ifade edilmiştir. Bu arada çiftliğin Nezaret-i Umumiyesi Hacı Paşazade Sadık Bey'e ve Müdürlüğü de Ziraatçı Nazım Bey'e verilmiştir.⁴⁰

Bodosaki Çiftliği'nin Gazi Paşa tarafından satın alınması ve “Gazi Paşa Çiftliği” ismiyle yeniden yapılandırılması Silifkelileri oldukça memnun etmiştir. Gazi Paşa'nın Silifke ziyaretleri ve akabinde çiftliği satın alması Silifke'nin yakın tarihindeki en önemli hadiselerdir.

Bu gelişmelerin ehemmiyeti **Taş İli** gazetesinin 5 Ağustos 1925 tarih ve 121 sayılı nüshasında, Behram Münir imzalı ve “*An-ı Mes'ud*”⁴¹ başlıklı bir yazı ile ifade edilmiştir. Söz konusu yazıda: Her memleketin, her şehrin tarihinde önemli mesut günler bulunduğundan bahisle Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Silifke'ye gelişlerinin de tarihî bir gün olduğu ifade edilmektedir. Özellikle Gazi Paşa'nın çiftliği satın alması, buraya modern tarım aletlerinin alınmasını sağlaması, idari anlamda modern tarımdan anlayan idareciler tayin etmesi, hayvanların ıslahı çalışmalarının çiftlikte başlaması, harap olan yolların yapılması ve Taşucu Limanı'nın yenilenmesi hususundaki çalışmaları ile Gazi Paşa'nın İçel'in ziraat, ticaret ve hayvancılığına dolayısı ile iktisadi hayatına katkı sağladığı hatırlatılarak onun şehre gelişi önemli bir gün olarak ilan edilmiştir.

Bu makalede özellikle İçel'in altı asırdır Türk idaresinde olduğu halde Türk idarecilerden layık olduğu ilgiyi nihayet Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Silifke'ye teşrifleri sayesinde görmeye başladığı vurgulanarak bunun bir “an-ı mesud” olduğu vurgulanmaktadır. Bu ziyaretin yıldönümlerinin kısa bir süre sonra kutlanması beklenirken, yıldönümü kutlamaları uzun yıllar gerçekleşmiyor. Burada vilayet statüsünün Silifke'den alınmış olmasının yarattığı olumsuz havanın tesiri olduğu kanaatindeyiz. Silifke ve Silifkeliler,

³⁹**Taş İli**, S 120, 29 Temmuz 1925, s. 3.

⁴⁰**Taş İli**, S 121, 5 Ağustos 1925, s. 1.

⁴¹**Taş İli**, S 121, 5 Ağustos 1925, s. 1.

kentin tarihinde önem arz eden bu ilk ziyaretin yıl dönümünü ilk ziyaretten kırk yıl sonra 1965'te ilk defa kutlamışlardır.⁴²Yıldönümleri bu gün hala kutlanmaktadır.

Gazi Paşa'nın Silifke'ye ikinci ziyaretleri bir yıl sonra Mayıs 1926'da gerçekleşmiştir. Bu ziyaretin gerçekleşeceği önceden haber alınmış ve karşılama için gerekli hazırlıklar yapılmıştır. **Taş İli** gazetesi, Gazi Paşa'nın bu seyahatini 12 Mayıs 1926 tarih ve 159 sayılı nüshasında manşetten duyurmuştur. Gazi Paşa'nın bir sivil fotoğrafının yer aldığı haber "*Hoş Geldiniz*"⁴³ başlığını taşımaktadır. "Emin" imzalı bu haberde Gazi Paşa'nın ziyaretinin ehemmiyeti üzerinde durulmuş, onun Millî Mücadele'den bu yana milletin bağımsızlığı uğruna verdiği mücadeleden ve şimdi de iktisadî kalkınma hususunda gösterdiği önderlik ve gayretten bahsedilmiştir. Bu ziyaret vesilesi ile vilayet muhitinde hâsıl olan sevinç, heyecan, saadet ve mutluluk ifade edilirken yazı "*Hoş geldiniz büyük Gazi, büyük halaskâr hoş geldiniz. Silifke'ye doğan güneş*" ifadeleriyle bitirilmiştir.

Bu ikinci ziyaretin detaylarına gazetenin 12 Mayıs 1926 tarihli nüshasında "*Vilayetimizin Mes'ud Günleri*"⁴⁴ başlıklı haberde yer verilmektedir. Buna göre Gazi Paşa beraberinde Fahrettin Paşa ve diğer maiyeti olduğu halde Ertuğrul Yatı ile 11 Mayıs 1926 günü akşam saat yirmi bir buçukta Taşucu İskelesi'ne gelmiştir. Burada Vali Fahri Bey ve İçel mebusları Emin ve Tevfik Beyler tarafından karşılanmıştır.⁴⁵ Geceyi Taşucu'nda Sadık Bey'in konağında geçiren Gazi Paşa daha sonra Silifke'ye gelerek vilayet ve belediyeyi ziyaret etmiştir.⁴⁶ Bu ziyarette de Taşucu'ndan Silifke'ye kadar ahali coşkulu bir şekilde Gazi Paşa'yı tezahüratlarla karşılamıştır. Tekrar Taşucu'na dönen Gazi Paşa Ertuğrul Yatı ile Numune Çiftliğine geçmiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın çiftlikteki temas ve faaliyetleri **Taş İli** gazetesinin 19 Mayıs 1926 tarih ve 160 sayılı nüshasında haber yapılmıştır. Gazetenin birinci sayfasında söz konusu seyahat ve çiftlik incelemelerini içeren bilgilere yer verilen haber "*Büyük Gazi'nin Silifke –Numune Çiftlik*

⁴²Aslan, a.g.e., s.175

⁴³**Taş İli**, S 159, 12 Mayıs 1926, s. 1.

⁴⁴**Taş İli**, S 159, 12 Mayıs 1926, s. 1.

⁴⁵**Taş İli**, S 159, 12 Mayıs 1926, s. 1.

⁴⁶Aslan, a.g.e., s. 188.

Seyahati’⁴⁷ başlığı ile yer almıştır. Bu habere göre; Gazi Paşa 13 Mayıs 1926 Çarşamba günü Taşucu İskelesi’nden Ertuğrul Yatı ile hareket ederek çiftlik yakınlarındaki iskeleye gelerek çiftliğe geçmiştir. Burada yeni ziraat makineleri ile hasat yapılırken hazır bulunmuş ve o gün akşama kadar tam bir çiftçi gibi tarlalarda meşgul olmuştur. Çiftlik ve mahsulât hakkında tetkiklerde bulunarak at ile çiftliğin etrafını gezmiştir. Yağmurların düzensiz yağmış olmasına rağmen hâsıllattan memnun kalmıştır. Gazi Paşa, çiftlikte ve çiftlik yakınlarında bulunan zeytin ve harnup ağaçlarını işaretle bu meyve ağaçlarının ıslah usullerinin halka öğretilmesini bu meyvelerden zirai olarak yararlanılmasını emir buyurmuşlardır. Çiftlikte sulu tarım için kanalet sistemi tesisi üzerinde durmuş ve bu hususta bir uzman istihdamına karar vermişlerdir.

Çiftliği Silifke - Mersin yoluna bağlayacak bağlantı yolunun yapımı hususunda gerekli talimatları veren Gazi Paşa, çiftliği sadece zirai alanda numune teşkil edecek bir çiftlik olarak değil aynı zamanda hayvancılık alanında da halka örnek teşkil edecek bir çiftlik olarak düşünmüştür. Bu maksatla Gazi Paşa, çiftlikte tavuk, koyun keçi vs. numune hayvanı yetiştirmek üzere fenni ve muntazam ağılların yapımını emir buyurmuşlardır. Diğer yandan çiftlik etrafında bulunan bataklıkların kurutulması hususunda gerekli talimatları veren Gazi Paşa çiftlikte inşa edilecek binaların planları üzerinde mühendislerden bilgi almıştır. Bu süreçte Vilayet Başmühendisi Behram ve Macar Mimar Radomesko bu bina projeleri hususunda Gazi Paşa ile birlikte çalışmışlardır. Gazi Paşa ayrıca Silifke’de -muhtemelen Taşucu’nda- üç dört odalı bir sayfiye evi yaptırmayı da planlamıştır. Macar Mimar Radomesko bu binanın planını Gazi Paşa ile birlikte çizmiştir.⁴⁸ Ancak planlanan bu sayfiyenin inşasından daha sonra vazgeçilmiştir. Cumhurbaşkanlığı için dinlenme köşkü birkaç yıl sonra İstanbul Florya’da kurulacaktır. Bu plan değişikliği Silifke’nin sosyal ve siyasal geleceği için bir kayıp olmuştur.⁴⁹

Gazi Paşa Silifke Numune Çiftliği’nde yaptığı üç günlük inceleme ve çalışmasını tamamlayarak 15 Mayıs 1926’da çiftlikten ayrılarak Ertuğrul

⁴⁷Taş İli, S 160, 19 Mayıs 1926, s. 1.

⁴⁸Aslan, a.g.e., s. 208.

⁴⁹Aslan, a.g.e., s. 208.

Yatı ile Mersin'e hareket etmiştir. Gazete, Gazi Paşa'nın Silifke ve Numune Çiftliği incelemelerinin detaylarını aktardığı bu nüshada ayrıca Baş Mühendis Behram Münir imzalı bir başmakale de yayınlamıştır. *“Türkiye Çiftliğinde Yapılacak İnkılab-ı Ulvinin Temel Taşlarını Gazi Paşa Hazretleri Numune İtلافına Seza Çiftlikleri Teşkil Eyleyecektir”*⁵⁰ başlıklı bu makalede, Gazi Paşa'nın çiftlikler tesis etmekle, modern tarımın eğitiminin yapıldığı mektepler açmakla ve modern tarım alet ve makinelerini bu çiftliklerde kullanarak, tarım alanında öncülük ettiği inkılâbın ehemmiyeti hakkında bilgi verilmiştir. Hususi olarak Silifke Numune Çiftliği'nde Gazi Paşa'nın emir ve direktifleri doğrultusunda 1925'den 1926'ya kadar bir yıllık süreçte yapılan değişim ve ıslah çalışmaları hakkında da bilgilerin yer aldığı bu makalede çiftliğin Silifke ve çevresinde ziraat ve hayvancılık hususunda halka örnek teşkil edeceği de ifade edilmektedir. Çiftliğin genelde ülke, özelde de bölgesel kalkınmaya hizmet edeceği vurgulanmaktadır.

Gazi Mustafa Kemal Paşa daha sonraki yıllarda yaptığı ziyaretlerde özellikle Numune Çiftliği ile yakından ilgilenmiş ve çiftlik bünyesinde bir ziraat mektebi açılması talimatını vermişlerdir. Silifke vilayet merkezi olma niteliğini kaybetmiş olsa da Gazi'nin ilgi ve alakası devam etmiştir. Bu bağlamda Tarım Kredi Kooperatiflerinin kuruluşu hususunda 1936 yılında 2386 sayılı kanun yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanun çerçevesinde dönemin çiftlik müdürü Sırrı Türkmen'in gayretleri ile “Silifke'de Atatürk Çiftliği ve Tekir Köyü Tarım Kredi Kooperatifi” kurulmuştur. Bu kooperatifin kuruluşunda da teşvik edici yine Gazi Mustafa Kemal Atatürk'tür. Zira Gazi Paşa 1500 liralık katılım payı ile kooperatifin 1 no'lu kurucu ortağıdır. Bu Gazi Paşa'nın ortak olduğu ilk ve tek kooperatiftir.⁵¹

Gazi Paşa bilindiği üzere vefatından önce yayınladığı vasiyeti gereği çiftliklerini devlete bağışlamıştır. Silifke Numune Çiftliği de devlet tarafından topraksız köylülere dağıtılmıştır. Çiftlikte ziraat mektebi düşüncesi ile yapılan bina bu mektebin açılmaması neticesinde ilkokul binası olarak eğitime hizmet etmiştir.⁵²

⁵⁰Taş İli, S 160, 19 Mayıs 1926, s. 1-2.

⁵¹Aslan, a.g.e., s. 336.

⁵²Aslan, a.g.e., s. 336.

SONUÇ

Başlangıçta da ifade edildiği üzere **Taş İli** gazetesi İçel vilayetinin ve vilayet merkezi olan Silifke'nin yakın tarihine ışık tutacak niteliktedir. Gazete vilayetın resmî gazetesi olma niteliğinden dolayı yayın politikaları da bu resmîyeti yansıtmaktadır. Kazaları ile birlikte Silifke'nin beşeri, iktisadi, sosyal ve kültürel tarihi açısından önemli bilgiler içermektedir.

Millî Mücadele'nin lideri, cumhuriyetin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa Silifke'ye büyük bir ehemmiyet vermiştir. Bölgeye gösterdiği ilginin bir delili olarak yurt gezilerinde sürekli Silifke'yi programına dâhil ettiğini görmekteyiz. Silifke'de bir “Numune Çiftliği” kurması da bu ilginin bir başka delilidir. Gazi Paşa'nın Silifke seyahatlerinden ve Silifke'de yaptığı yatırımlardan iktisadi kalkınma noktasında bir model oluşturma gayreti içerisinde olduğunu görmekteyiz. Zira modern tarım ve hayvancılığın uygulandığı ve muhitinde model olan bir çiftlik kurulmuş ve burada çağın gereklerinden olan modern tarım alet ve makineleri kullanılmıştır. Zira ve iktisadi kalkınma Silifke-Karaman yolunun inşası ve Silifke-Mersin yolunun yenilenmesi ile ulaşım noktalarında da bir yenilenme gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yolları uluslararası ticarete de etkili kullanmak üzere Taşucu İskelesi'nin yenilenmesi ve büyütülmesi gündeme gelmiş ve bu konuda yatırımlar yapılmıştır. Hatta Silifkeliler kentin ve vilayetın iktisadi kalkınmasına hizmet edeceği düşüncesi ile Taşucu İskelesi'ni Karaman'daki tren hattına bağlayacak bir tren yolunun inşasını talep etmektedirler Bu talep Gazi Paşa'nın ziyaretlerinde sürekli gündeme taşınmıştır.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bu ilgisini Silifkeliler karşılıksız bırakmamışlardır. Sürekli cumhuriyet değerlerine ve Gazi Paşa'ya bağlılık vurgusu yapmışlardır. Yurt gezilerinde gördüğü ilgi ve alaka Gazi Paşa'yı memnun etmiştir. Bildirimizin hacmi içerisinde yer veremediğimiz Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ve girdiği seçimlerde Silifke'den Gazi Paşa'nın beklentilerinin aksine fazla ilgi görmesi ve Silifke'de siyaset yapan şahısların şahsi çekişmeleri Gazi Paşa'da hayal kırıklıkları yaratmıştır. 1933 yılında zamanın politik mülahazalarının bir sonucu olarak ülke genelinde yapılan bir idarî düzenlemede İçel vilayeti ile Mersin vilayeti birleştirilmiş ve vilayet merkezliği Mersin'e alınmak suretiyle Silifke kazalığa

dönüştürülmüştür. Bu değişime rağmen Gazi Paşa'nın Silifke'ye ilgi ve alakası son bulmamıştır. Ancak Silifke'nin kazalığa dönüştürülmesi, Gazi Paşa'nın ikinci Silifke gezilerinde gündeme gelen Cumhurbaşkanlığı için planlanmış olan yazlık köşkün yapılmaması ve Anadolu- Suriye demiryolunun Taşucu'na bağlanmaması Silifke'yi ve kazalarını olumsuz etkilemiştir. Bu etki hem iktisadi hem kültürel ve hem de sosyal açıdan olmuştur.

Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen Silifke ve Silifkeliler Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya olan sevgi ve muhabbetlerinde bir kayıp yaşamamışlardır. Cumhuriyet değerlerine bağlılık noktasında da örnek teşkil edecek tavırlar ortaya koymuşlardır. Bu sevgi ve bağlılığın bir göstergesi olarak Silifkeliler, Gazi Paşa'nın bir anıtını vilayetliğin elden alınmasından hemen sonra hazırlayarak kent meydanına dikmişlerdir. Gazi Paşa'da hiçbir vilayette yapmadığı ölçüde Silifke'de tarımı teşvik etmeye devam etmiş ve burada kurulan tarım kredi kooperatifine kurucu statüde ortak olmuştur. Bütün bu hususlar bir devlet başkanı olarak Gazi Paşa'nın İçel'in yakın tarihinde özel yeri olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

ASLAN, İzzet, **Atatürk Silifke’de**, Kemal Matbaası, Adana, 1981.

ÖNDER, Mehmet, **Atatürk’ün Yurt Gezileri**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998.

Taş İli Gazetesi

Sayılar: 97, 101, 102, 109, 111, 114, 116, 117, 120, 121, 122, 132, 150, 159, 160, 172, 173, 174, 188, 209.

GAGAUZ TÜRKLERİNİN TARİHİNDE MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Todur ZANET*

ÖZET

Kurtuluş savaşını başarıyla tamamlayan yeni Türkiye devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in raporu doğrultusunda Besarabya'da yaşıyan Gagauz Türklerinin dil ve bilim sorunlarını zmek amacıyla buraya Türk dili öğretmenlerini ve çok sayıda kitap gönderdi, 300 Gagauz gencine Türkiye'de kontenjan ayırdı. Atatürk'ün başılattığı Gagauz Türkleri ile ilgili Türkiye'nin dış politikası hiçbir zaman değişmedi. İktisadi, sosyal ve kültür alanlarında Türkiye Gagauzlar'a sürekli yardımda bulunuyor. Bugün Gagauzlar ayaktaysa, dil ve tarihleri varsa, bu varlık Atatürk'ün de dikkati ve çalışmaları sayesinde muhafaza edildi.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Gagauz Türkleri, Hamdullah Suphi, Besarabya.

*Gagauz yazarı, Şair, folklorcu, araştırmacı, dramaturg, gazetacı, Ana Sz Gazetesi, Moldova Cumhuriyeti, Gagauziya, todur.zanet@gmail.com.

MUSTAFA KEMAL ATATURK IN THE HISTORY OF GAGAUZ TURKS

ABSTRACT

After successful completing the Turkish War of Independence the founder of the new Turkish state Mustafa Kemal Ataturk, in accordance with the report of the Ambassador of the Republic of Turkey to Bucharest in order to solve language and science problems of the Gagauz Turks living in Bessarabia sent there Turkish language teachers and a large number of books, reserved a quota for the 300 Gagauz youths. Turkish foreign policy, initiated by Ataturk towards the Gagauz Turks has never been changed. Turkey is continuously assisting Gagauzs in economic, social and cultural spheres. If Gagauzs are remaining standing, and have history, this presence was maintained also due to attention and the works of the Ataturk.

Key Words: Ataturk, Gagauz Turks, Hamdullah Suphi, Bessarabia.

GİRİŞ*

Bu çalışmanın amacı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Türk dunnâsının hem Gagauz Türklerinin candan ilgisini hem gelecekte kalan yaptıklarını taa bir kerâ açıklayıp, onların açıklamasına eni bilgi katkılarını vermâk.

ATATÜRK'ün Gagauzların istoriyasında ne kadar önemli olduunu gösterer o, ani hem Romın, hem Sovet vakıdında, hem Moldova'nın baamsız olduu gündän beeri, Gagauzlar herkerâ büyük saygılan hem sevgiyân anêrlar onu.

Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Gagauzlara yaptığı ilikleri açıklarkana, onların, Gagauz Türklerinin, köklerini, soy senselelrini, istoirasını hem Türk dunnâsının baaları hakkında bilgi vermektän da bu çalışmanın faydası olur.

Gagauzlar, Ortodoks Hristianı olan, büyük Türk dunnâsının bir parçasıdır. Onnar büünkü günden ayakta kaldılar, dilini, dinini, adetlerini hem kulturalarını korumaa becerdilər.

Gagauzlar kimdir hem neredän çekilerlär

Bu gündä bütün dünneydä yaşayan Gagauzların sayısı 300 bin kişiyä yakındır. Gagauzların en çoju, 155 bindän zeedä, yaşêêrlar – Moldova Respublikasının içersindä Gagauziya (Gagauz Yeri) avtonom bölgesindä. Bundan kaarä Gagauzlar çoklukta var Ukrayınada – 50 binä yakın. Sora, sayıya görä, Bulgaryada, Rusiyada hem eski Sovetlär devletlerindä, Türkiyedä, Greçiyada.

“İstoriya lüzgerleri hem devlet politikaları daatılar hem yok ettilär milletimizin taa çojuunu. İkiüz yılın içindä Gagauzların sayısı 1 milion 200 bin insandan yaklaşık 300 binä düştü. Cenklär hem geopolitika betelerininä milletimizi Balkannardan Basarabiyaya, Basarabiyadan da Sibiriyeyä,

*Bildiri Gagauz türkçesindä yazılı.

Kazahstana, Kafkaza, Ukraynaya, Braziliyeya, Argentinaya hem taa başka erlerä daattılar. Aaçlıkıan hem asimilätiya politikasınnan erittilär”¹.

İstoriyada, yazılı olarak, Gagauz lafı 20-ci üzyılına kadar siirek kullanılêr. Rus kaynaklarında Gagauz lafını seftä Basarabiyada 1817-ci yılında insan sayısı teftelerindä razgeleriz. Türkiye kaynaklarına görä, Türkiye’de Gagauzlar için ilk anmak 1328 yılında İstoyan Cansızov, “Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler”² yazısında razgeliner.

Eni istoriyada, Türkiye Cumhuriyetin kurucusunun Mustafa Kemal ATATÜRKün yaşadı zamanda, Gagauzlar için faydalı hem önemli bilgileri, ilkin **Ulus** gazetasında sora da ayırı kitabında, üzä çıkarêr Türk şairi, yazıcısı hem ayıncısı Yaşar Nabi NAYIR³. Söz gider 1934-1938 yıllar için, açan Türkiye Cumhuriyetindä Gagauzların Türkiye’ye göç edilmesi söz konusu ortaya çıkarılêr⁴.

İstoriya kıyatlarında Gagauzların hakkında o kadar aaz yazıların beterinä, Gagauzların dünneyä gelmesinnän ilgili olarak, ortaya pek çok çeşitli hem taa sık yannış teoriyalar çıkarıldı. Ama bu konuda bilim dünnäsi taa çok kayıl olêr onunnan, ani Gagauzlar, halk olarak, Aziyanın Altay taraflarında dünneyä gelmişlär.

Bir şüpesiz var nicä urgulamaa, ani Gagauzların bilinän istoriyası, başlayıp Altay topraklarından, neredän onnar halkların büyük göçlär dalgasınnan bilä, kendi soy senselesinnän barabar, başlêrlar Evropa tarafına gelmää da Balkannarın, büünkü gündä Dobruca dediimiz bölgesindä erleşerlär. Bu iş olêr VII-ci üzyılın ilk payında.

“630 yılında Doğu Gök-Türk Devleti dağılınca Hazarlar bağımsızlıklarını ilan ettiler ve Batı Karadeniz kıyılarına kadar ilerlediler. Bir iddiaya göre 650 yılında Hazarların yanında müttefikleri olarak Karadeniz’in batısına geçen Oğuz Türkleri bugünkü Gagavuzların

¹Todur Zanet, “GAGAUZLUK: Kultur, Ruh, Adetlär”, **Pontos**, Chişinău, 2010, s. 9.

²İstoyan Cansızov, “Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, C 17, İstanbul, 1328.

³Yaşar Nabi Nayır, **Balkanlar ve Türklük**, Ankara, 1936, s. 89.

⁴Önder Duman, “Atatürk Döneminde Romanya’dan Türk Göçleri (1923-1938)”, **Bahar**, S 45, 23-44, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2008, s. 36.

atalarıdır”⁵. Bu açıklamanın aslısını tanıdı Sovetlär Birliin Bilimnär akademiyası da, angısının bilim adamnarı XX-ci üzyılın 50-ci yıllarında Gagauzların arasında antropologiya aarştırmaları yapıp, dünneyä açıkladılar, ani Gagauzlar Türk kökenni halktır hem onnar, halk olarak, Altay tarafında oluşmuşlar⁶.

Gagauzlar Karadenizin kenarında Varna, Kavarna hem Balçık kasabalarını kurêrlar hem Kara denizdän Tunaya kadar topraklarda küülerdä yaşêrlar, kurup burada 1259-cu yılda baamsız Dobruca devletini, sora da – Uziyalet devletini. Bu devletlerin kurulması için Bulgar araştırmacısı Prof. Dr. Georgi ATANASOV ölä yazêr: “İlk sırada, bir şüpesiz kalêr o fakt, ani halizdän kumannarın evlatboyları – Srațimir, Balık hem Terter (Yoan = İvanko?) hem da üüsek saabi Çolpan, ani İvanko padişahlı zamanında diplomatmış, kurmuşlar Dobruca devletini. Belli iş, ani Terter da, Balık da çekilerlär anılmış Terteroba kuman soyundan, angısı taman 1240-cı yılın dolayında Bulgariyeyä geçer hem erleşer orada. Diil lââzım atılmaa ondan da, ani kuman beylerin rezidențiyasının adı, ölä denilän Karabuna Tuna bölümü, uyêr Dobruca devletinin padişahlarının rezidențiyasının Korvuna adınnan”⁷.

Bu devlettä padişahlık etmişlär Balık Bey, onun oolu Dobriç (Dobrotiç), Dobriçin oolu İvanko. Sayılêr, ani büünkü Dobruca toprakların adı kalmış Gagauzların padişahından Dobriçitan.

Dobruca devletin kurulması için Gagauz aydınadıcısı, profesor, protoierey Ay-Boba Mihail ÇAKİR ölä yazêr: “Padişah Mihail VIII Paleolog, ki birleştirsın deyni hem kaavileştirsın deyni Hristian olan Türk senselelerini Tuna boyunda, kayıl olmuş 1259 yapılısın orada Gagauz padişahlı hem ki Varna vilayetına gelsin KAYKAVUZ İZEDİN Anatoliyanın sultanı, angısını trondan düşürmüşlär hem zorluklara koymuşlar”⁸.

⁵**Gagavuz Türkleri**, T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı.

⁶Дьяченко В. Д., “Антропологическое исследование гагаузов Молдавской ССР”, КСИЭ, 1952, Вып. 15.

⁷Георги Атанасов, ДОБРУДЖАНСКОТО DESPOTSTVO. Къмполитическата, церковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век, ИК ФАБЕР, Велико Търново, 2009, s. 61.

⁸Mihail Ciachir, **Besarabicală Gagauzlarân İstoriasă**, Chișinău, 1934, s. 14.

Dobrucadevletin bayraa – al parçanın üzerinä biyaz bir horoz resimni bayrakmış. Taa sora, XX-ci üzyılın 80-90-cı yıllarında, eni kurulan Gagauz devletlerindä (Gagauz avtonomiyası, Gagauz Sovet Soñalist respublikası, Gagauz Respublikası), bu biyaz horoz, canavar kafasınan birliktä, genä bayraa koyuldu.

1417-ci yılda Dobruca devleti, baamsızlını kaybedip, Osmannı sınırlarına girmiş.

Gagauzların adınan ilgili dä çok teoriyalar var. Ama bir iş kesin belli – Gagauzlar tek Türk halkı, ani kendi adında OGUZ adını korumuşlar. Çeh araştırmacısı hem istorii Konstantin İREÇEK⁹ 1891-ci yılda urguladı, ani Gagauzlar kumannardan çekilerlär (rusça kumannara «узы», «гузы» deerlär). Konstantin İREÇEK yazêr, ani ilkin kim buldu Gagauz lafında “oguz” yada “uz” lafına yakınnı hem açıkladı bunu var Bulgar aydınadıcısı Petko Raçov SLAVEYKOV¹⁰.

XIX-cu üzyılın sonunda Gagauzların kökünü hem etnografiya kulturasını araştıran rus bilim adamı Valentin MOŞKOV¹¹, kayıl olup Konstantin İREÇEKın fikirlerinnän, yazdı: “Herliilm Gagauzların halk adına dönärsäk, ozaman, nicä sayêr akademik Vasiliy RADLOV¹², onu var nicä iki paydan olmasına bakmaa “gag” hem “auz”. Bitkincisi var nicä olsun kısaltma “aguz” yada “oguz” lafından...Ne düşer sölemää birinci “gag”elementi için, o var nicä olsun diişilmiş “gäk”, “gök” yada “gok” lafi, angısı açıklêr oguz halkının soylarından birisini”¹³.

Gagauzların kökleri için sa Ay-Boba Mihail ÇAKİR ölä yazêr: “Gagauzlar lafederlär pak Türkçä, ölä, nicä lafedärmiş eski zamannarda cümne insannar, angıları çekilmiş Türk halkından, Türk soyundan. Gagauzların dili, lafi taa aslı Türkçedir, taa paktır Osmaniya Türkçenin

⁹Constantin Jireček, **Das Fürstenthum Bulgarien**, Wien, 1891.

¹⁰Petko Raçov Slaveykov (1827-1895), Bulgar aydınadıcısı, poeti, folklorcusu hem publiştist.

¹¹Valentin Aleksandroviç Moşkov (1852- ölüm yılı bilinmeer), Rus etnografi, araştırmacısı hem lingvisti.

¹²Vasiliy Vasiliyeviç Radlov (haliz adı Fridrih Wilhelm Radloff) (1837-1918), akademik, büyük Rus türkologu, etnografi hem arheologu. Orhon yazılarını bulan bilim adamı.

¹³В. А. Мошков, “Наречия бессарабских гагаузов”, **Образцы народной литературы тюркских племен, изд. В. Радловым**, СПб., 1904, s. XVIII.

dilindän, zerä Osmaniyalar çok laf, çok söz almışlar farsizlerdän hem arablardan”¹⁴.

Gagauzlar Balkanlardan Basarabiyeyä sürgünü

XIX üzyılın başına kadar Gagauzlar Balkanlarda toplu, raatlık hem barış içindä yaşadılar. “Osmanı Türklär çok inan çok hatır vermişlär hakikat Gagauzlara” (CIACHİR, 1934:3). Ama Rus-Osmanı cenkleri başlayınca bu raatlık bozulêr. 1806-1812 yıllarda, Gagauzları, Dobrucada yaşayan başka halklarlan bilä, rus askerleri, esir alıp, başlêêrlar onnarın taa çoyunu Basarabiya topraklarına sürümää. Sürgünnär taa 1878-ci yıladan hep geeri kaçmaa savaşırlar. Ama 1878-ci yılda Prut deresindä sınır kapanêr da kalan Basarabiada kalêr.

Bu yıllar için resmi Rus propogandası hep yazardı, ani Gagauzlar hem başka Hristiyan halklar “Türk boyundruğu” (“турецкоего”) altından kaçmışlar. Son yıllarda açılan arhiv kaynakları artık dooruluu gösterer.

Rus istorii Dr. Lüdmila Kuzmiçöva yazêr: «болгары в Османской Турции были по преимуществу свободные крестьяне, работающие на переходящей от отца к сыну земле и платящие налог. При этом они не лишены права исповедовать свою религию – православие... Недаром даже русский царь Александр II, войдя со своей армией на территорию Болгарии в 1877 году, был потрясен высоким уровнем жизни болгарских крестьян, их крепкими домами, богатыми садами и виноградниками, белым хлебом на столе. «Кого же мы пришли освободить?» – спрашивал он. Ведь живут «братушки» под турецким игом во много раз лучше русских крестьян»¹⁵. (“Osmanı Türkiyedä Bulgarlar (*ozaman Gagauzlara da bulgar dermişlär* – nişan T.Z.) çounluunda özgür çiftçiydilər, çalışardılar bobadan oola geçän tarlalarda hem vergileri ödärdilər. Onnara hak verilärdi kendi dinini yınanmaa – Ortodoks Hristiannını... Boşuna diil, ani Rus çari II-ci Aleksandr, 1877-ci yılda ordusunnan Bulgariyaya girdii zaman, şaşılacak kalmış Bulgar

¹⁴Mihail Ciachir, **Besarabiealâ Gagauzlarân İstoriasâ**, Chişinău, 1934, s. 3.

¹⁵Кузьмичёва, Людмила, “Под османским владычеством”, **Senator Analitik Dergisi**, http://senat.org/Russia-Bulgaria/Osman_Bulgar.html

çiftçilerin üüsek yaşamak urundan, onnarın kaavi evlerindän, zengin meevalıklarından hem baalarlarından, sofralarda biyaz ekmektän. “Kimi biz geldik kurtarmaa?” – sorardı o. “Bratuşkalar” Türk boyundruğu altında Rus çiftçilerindän çok taa islää yaşêêrlar”)

Moldova Respublikasının Milli Arhivında bulunan belgelär Gagauzların Bulgariyadan Basarabiyeyä sürgünnünnän ilgili olaylara eni bir ışık verir.

1806-1812 yıllarında Rus-Osmannı cengi zamanı, Rus imperatoru I-ci Aleksandırın emirinä görä, «пожестоконнеобходимостивойны»¹⁶ (“cengin zorbalı läüzümnıyan”) Rus askeri başladı Tuna boyunda zengin hem verimni topraklarda erleşmiş küüleri hem kasabaları yakmaa (MRMA. F.1. Op.11. D.2393. L.11-15ob., 382.; Karamilä, 2009:20). Orada yaşayan Gagauzların çoyunu, esir alıp, nagay tatarlarından sora boş kalan Basarabıyanın Bucak adlı susuz hem kuru toloka kırlarına getirdilär. Bu işlär açıktan yazılı rus ofiêterlerin raportlarında.

Te ne o olaylar için yazêr Rus şarleri, ofiêterleri hem generalları:

1809-cu yilin Avgust ayın 19-da general Bagration: «христианские семейства из подданных Порты берутся нашими войсками в плен и переселяются в Главное в здешнее армии дежурство» (“Osmannı vatandaşlı altında bulunan Hristian aylelär bizim asker tarafından esir alınêrlar da ordunun Baş bekçiliinä gönderilerlär”) (MRMA. F.1. Op.1. D.832. L.141-143ob.; Karamilä, 2009:17).

Brigad-mayor Oldekor: «доставленных от генерал-лейтенанта Платова взятых в плен казачьими полками молдавских и болгарских 484 семьи на 397 каруцах, в коих в упряже 480 пар волов... отравило в Галац» (“kozaklar tarafından esir alınan Moldovan hem Bulgar 484 ayesi, 397 arabaylan hem 480 çift öküzlän... Galağa yollanıldı”) (MRMA. F.1. Op.1. D.832. L.147-178ob.; Karamilä, 2009:17).

Esir alınan insannar geeri kaçarmışlar. O kaçkınnı kestirmäk için emir veriler «установить за переселенцами надзор и залог «дабы ни один из них обратно за Дунай не возвратился» (“getirilän insannar göz altına

¹⁶Мария Карамиля, “Чишмикей: материалы по истории села (1809-2009 г.)”, Serbia, SRL, Kişinev, 2009, s. 20.

alınınsınar hem onnar için para koyulsun “biricii Tunanın öbür tarafına geeri dönmesin deyni”) (MRMA. F.1. Op.1. D.832. L.173-78, 129.; Karamilä, 2009:18).

Gagauzlar hem onnarlan bilä Basarabiyaya zorlan getirilän başka milletlä 1806-cı yıldan 1819-cu yıldan esir statusunda kaldılar. Sade 12 yıldan sora, 1819-cu yılın Dekabri ayın 29-da Rusiyanın Senatı aldı karar, ani Tunanın bu tarafına getirilän Gagauzları, onnardan ileri burayı kendilerindän gelän nemçelerin hem serbların statusunun bir parçasına yaklaştırmaa. Bu kararlan Gagauzlara 60-şar destina toprak baaşlandı hem vergi kolaylı uygulandı. Bakmadaan buna, nicä taa yukarda urgulandı, taa 1878-ci yıldan Gagauzlar hep savaşardılar geeri Dobruca topraklarına kaçmaa. Sora sınır kapanêr da 1918-ci yıldan, Basarabiyada bulunan Gagauzlar Rus İmperiyasında yaşêêrlar. 1918-ci yıldan 1944-cü yıldan da, Basarabiya Romniya içinä kaldı için, Romniyada yaşêêrlar.

Gagauzlar hem Mustafa Kemal ATATÜRK

Kurtuluş savaşını başardıktan sonra, eni Türkiye devletin kurucusu Mustafa Kemal ATATÜRK dünnäada olan Türk halklarına büyük ilgiylän bakêr. O halkların arasında vardılar Gagauzlar da, ani Romniyada, Bulgaristanda hem Greçiyada yaşardılar. Bu ilginin iki sebebi var: 1. Yabancı devletlerdä yaşayan Türk halkların Türklüü ayakta kalması hem asimilätiyadan kurtarılması; 2. İsteyän Türk halkların Türkiyeyä getirilmesi.

Ne düşer sölemää Gagauzlar için, bu sebeplerin ikisindän birincisi ön plana çıktı. Çünkü “1923-1933 ve 1934-1938 dönemleri olmak üzere iki ayrı kesitte incelenebilecek olan bu göçler neticesinde yüz binin üzerinde Türk, Anadolu'ya göç etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti her iki dönemde de sadece Müslüman Türklerin göçüne izin verirken, önemli bir nüfusa sahip Hristiyan Gagauz Türklerinin göçüne ise soğuk bakmış, bu husustaki talepleri geri çevirmiştir” (Duman, 2008:23).

Araştırmalar, dokumentlar, o dönemde yaşayan insanların yazıları hem annatmaları göstererlä, ani Mustafa Kemal ATATÜRKün Gagauzlara ayırı hem sıcak bir ilgisi vardı. Gagauzların ayakta kalması için, Türkiyenin “O

zamannar Romıniya devletinnän imzalanan annaşmalar Gagauzlara çok geniş soñial, ekonomika hem kultura olanaklar saalamıştı¹⁷.

1931-ci yılın İyün ayın 12-dä Romaniyada Türkiye Büükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver çalışmaa başlêêr. Başlayıp bu gündän, Türkiye Hükümetinä hem da aslı Mustafa Kemal ATATÜRKä Gagauzlarlan ilgili dooru hem dolu bilgilär gelmäâ başlêêr. Bu bilgileri toplamak için Büükelçi Hamdullah Suphi Tanrıöver başlêêr Basarabiyada hem Dobrucada yaşayan Gagauzların küülerini dolaşmaa.

“H. Suphi bey Gagauzların arasına geldiyindä Komrat'ta evimizdä kalırdı. Otel yoktu, onunnan birliktä gelennär, bobamın izininnän Komratlıların evlerindä musaafir edilärdi. Elçi beyin bobamnan konuştuklarını anımsıyorum. Ona görä geeri kalmış Gagauz toplumunu kalkındırmanın tek yolu – gençleri Türkiyedä etiştirmäk, sora onnari küülerinä geeri göndermekti. Küülerdä konuşulan Türkçenin geliştirmesini de Ankaranın gönderdii kitaplarla hem görevlendirdii Türk öğretmennerinnän, aynen şindi yapıldı gibi gerçekleştirmäkti” (Kaygı, 2000:4).

Sık buluşêr Hamdullah Suphi Tanrıöver Kişinevda yaşayan Gagauzların en büük din, kultura hem bilim adamınnan Mihail ÇAKİRLän da. O zamannar Basarabiyada Ay-BobaMihail ÇAKİR (27.04.1861–08.09.1938), üüredicilik Bakannın uurundan, bakarmış diil sade Gagauzların işlerinä, ama başka Türk milletlerin, nicä Tatarların, da işlerinä. Gagauz dilini okullarda üürenmäâ deyni hem bu uurda öğretmen hazıralmaa deyni, Ay-boba Mihail ÇAKİR danışêr Romıniya Hükümetinä izin için hem da Buharest Türkiye Büükelçisinä Hamdullah Suphi beyä yardım için, ani Gagauzlara deyni Türkiyedän üüredici hem kitab yollasınnar.

Gagauzların istoriyasında Mustafa Kemal ATATÜRKlän ilgili taa bir önemli sayfa var. Açan Ay-BobaMihail ÇAKİR yazêr hem 1933-1934 yıllarda tiparlêêr “Besarabiyalı Gagauzların istoriyası”¹⁸adlı kiyadını,

¹⁷Ali Kaygı, (Gheorghî CAICA), “Göçetmedään Komratı bir kerecik taa görmäk pek istiyorum. Moldova Türkiye Büükelçisinä Oğuz ÖZGEya bir mektub.”, **Ana Sözü Gazetası**, No. 1-2 (388-399), Kişinev, 23.09.2000, s. 4.

¹⁸Mihail CIACHIR, **Besarabicalä Gagauzlarân İstoriasâ**, Chişinău, 1934.

o,Türkiye Respublikasının kurucusuna Mustafa Kemal ATATÜRKâ büyük saygı duyarak, baaşlêr bu kiyadı ATATÜRKâ kendi imzasınnan.

Kendi buluşmalarında hem gezilerindâ Hamdullah Suphi Tanrıöver kendinâ deyni büyük bilgilerâ saabi olêr. “Hamdullah Suphi Bey Bükreş'e geldikten kısa bir süre sonra Gagauz Türkleri ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Nitekim “Gagauz Türkleri” başlıklı ilk raporu elçilik görevine atanmasının sadece yedi ay sonrasına, 18 Ocak 1932 tarihine aittir. Hamdullah Suphi Bey söz konusu raporda, Gagauzların tarihi, fiziki görünüşleri, örf, adet ve gelenekleri hakkında bilgiler vermekte ve “Türklüğünden şüphe edilemeyecek olan” bu kitlenin Türkiye'ye kabulü hususundaki ümit ve beklentisini şu cümleleriyle ifade etmekteydi: Eğer Türk milliyet perverliği, eski Rumeli'nin koskoca bir parçasında asırlardan beri ana dillerini sadakatla muhafaza eden bu eyi ahlak sahibi, sağlam ve güzel Türk halkı ile alakadar olmaya başlar ve bunlara tarihî hakikati telkin ile kendilerini Türk camiasına davet ederek başka milletler arasında büsbütün eriyip kaybolmalarına mani olursa ve nihayet ümit ve temenni ettiğim üzere Anadolu'nun kapılarını Türk ırkının bu öz evladına açar ve eski maruf tesamuhuna göre onlara dinî hürriyetleriyle beraber yer ve yurt gösterirse boş olan Anadolu kendisine sadakatla ve merbut kalacağı muhakkak olan yep yeni bir kuvvet kazanır... (BCA 030.10/246.666.30, Anzerlioğlu 2006: 40)”¹⁹.

Ay-boba Mihail ÇAKİRin hem başka Gagauz aydınların bu tekliflerini uygun görüp, büyükçe Tanrıöver konuyu Türkiye'ye bildirir. Bu teklifler Türkiye Cumhuriyetin kurucusunun Mustafa Kemal ATATÜRKün masasına geler. ATATÜRKün emirinâ görâ, Basarabiyada, Gagauzların öncâ dil hem bilim sorunlarını çözmââ deyni, Türkiye Hükümetin Kararınan Gagauz küüleirnä 30-dan zeedâ Türk dilindâ üüredici gönderiler hem çok sayıda kitablar yollanılêr. Bundan karâ Mustafa Kemal ATATÜRK, 300 Gagauz gencinâ kontenjan ayrılmasına izin verir, da, Gagauz çocukların arasından seçmâ yapıp, en iyilerini Türkiye'dâ eğtime almaa. Sora o çocukların çoyu Türkiye'dâ, Üniversiteleri başarıp, anılmış bilim adamnarı, muziğiannarı oldular.

¹⁹Önder Duman, “Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)”, **Bahar**, S 45, 23-44, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2008, s. 36.

“Sefaret çalışanlarını (yerel personel) Gagauzlardan seçmiş; ardından da bölgelerinde temayüz etmiş yerel liderlerin çocuklarına öncelik vererek ilk etapta yaklaşık 40 kişilik bir öğrenci grubunu öğrenim için Türkiye'ye göndermiştir. Daha sonra bu sayı 200'ü aşmıştır. Bunların bir kısmı tekrar ülkesine dönerek toplumuna Türklük bilinci ile hizmet ederken, Türkiye'de kalanlar da anavatana hizmeti yeğlemiştir. Bu grup arasında, Ege Üniversitesi'nde Rektör Yardımcılığı yapmış emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Emin Mutaf (Georgi Mutaf), Prof. Dr. Özdemir Çobanoğlu (Vasili Çoban) gibi çok sayıda Gököğüz Türkü bulunmaktadır”²⁰.

Türkiyeye gidän gençlerin arasında Gagauziyanın başkasabası Komratın ozamankı primarin (belediye başkanı) oolu Gheorghi CAÏCA (Ali Kaygı). Kendisi Türkiyedä hem Amerikada birär Universitet başarmış. 2000-ci yılda Kışinev TC. Büükelçisi adına yolladı mektubta kontenjan için bölä yazılı: “Komratlı bir Gagauzum. 1931-1932 yıllarında, Gagauzların boy hem soy bakımından Türk dünnäsının bir dalı olduklarını önä olarak Türk Elçisi Hamdullah Suphi bey, Komrat primarı bulunan bobama danışarak beni Galatasaray Lisesinä yolladı. O zamannar ATATÜRKün Türk okullarında 300 Gagauz gencinä kontenjan ayırılmasını buyurmuştu. Kısa zamanda kontenjan arttı hem çoyu Basarabiyalı, Dobrucalı Gagauz Türkiyedä okumaa başladı. Yunanistan hem Bulgaristan Gagauz küülerimdän gelebilen Gagauz çok aazdı” (Kaygı, 2000:4).

Türkiye Kultura Bakannın teklifinä görä, rejisör olarak, “Gagauzlar hem Gagauzluk” (Türkiyedä hem Gagauziyada bu film“Gagauzya Benim Topraam / Гагаузия Моя Родина” adı olarak tanındı) belgesel filmını hazırlarkana Mustafa Kemal ATATÜRKün Gagauzlara yolladı öğretemennär için hem o zaman için insannar bölä annattılar:

Georgiy Stefu (Kongaz küüyü) – “Vardı Hasan uçtili Turtüyadan haliz Türk, ani üüredirdi turetkiy yazık, Türkçä” (Zanet, 2011:32'59"-33'09");

Konstantin Yularcı (Kongaz küüyü) – “35, 36, 37 te o yıllarda vardı bizdä Türk dili. İstanbuldan getiridilär kitab. Üüredirdilär bizi üüredicilär Türkiyedän. Üüredirdilär Türk dilini” (Zanet, 2011:33'09"-33'26");

²⁰Necip Hablemitoğlu, “Şeriatçı Terör”ün ve Batının Kiskancındaki Ülke Türkiye, http://www.1001kitap.com/Guncel/Necip_Hablemitoglu/seriatci_teror_ve_bati/

Anastasiya Grozdeva (Kongaz küüyü) – “Gde-to, şansoram 36-da mı, te burdan insannar vardı, ani çocuklar, ani isteerlär üürenmää, da zoordu üürenmää, zerä paalydı romında üürenmää. Da Türk aldı onnarı. Orda yapardılar dokumentlerini Buharesttän. Taman da öldü Atatürk da kapandı granița. Kapandı granița, bän kaldım” (Zanet, 2011:33'26"-33'50").

Bu yıllarda Türkiye hem Büükelçi Hamdullah Suphi bey “Gagauzları Türkiye’ye getirip, Trakya bölgesine yerleştirmek istemiştir. Ne var ki, bu konunun görüşüldüğü yıllarda İkinci Dünya Savaşı çıkmış ve onların yaşadığı bölgelerden Besarabya Rusların, Dobruca’da Bulgarların eline geçtiğinden, Hamdullah Suphi’nin Gagauz Türklerini Türkiye’ye getirme hayali gerçekleşmemiştir. Ancak o herşeye rağmen yirmi kadar kız ve erkek Gagauz gencine Türkiye’de okuma imkânı sağlamıştır”²¹.

“Tanrıöver, Romanya'dan getirteceği Gagavuz Türkleri'nin Marmara Havzası'na yerleştirilmesini planlıyordu. Kayet İkinci Dünya Savaşı çıkmasaydı Gagavuzlar'ın Türkiye'ye göçü belki de büyük ölçüde çözümlenmiş olacaktı”²².

İkinci Dünya Cengin başlamadıynan hem Kızıl ordunun Basarabiyayı elinâ geçirilmesinnän Mustafa Kemal ATATÜRKün emirinnän Gagauzlara yapıldı bu çalışmak kesildi. Türkiyeyä üürenmää gidän Gagauz çocukları geeri dönämedilär. Onnarın senselelerini da ya kurşuna urdular, ya Sibiriyay kaldırdılar.

“İkinci Dünnä cengin patlaması, Basarabiyanın okupaııyası, Gagauz memleketinâ kendini adanmış olan bobamın Ruslar tarafından öldürülmesi, pek çok Gagauzun Sibirya, Kazakistan gibi erlerä sürgün edilmesi, Gagauzların geleceeni bir çırpınmada yok etti” (Kaygı, 2000:4).

Türkiyedän gelän üüredicilerin da kaderi farklı oldu. Onnar kim Romın ordusunnan geeri çekildi – kurtuldular. Türkiyeyä, kendi evlerinâ döndülär. Onnar sa kim kaçamadı, Rus askerin elinâ düştü da Stalin zamanında GULAG dediimiz lagerlerä atıldılar.

²¹“Hamdullah Suphi’nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagauz Türkleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVIII, 54, Kasım 2002.

²²Nuri Yavuz, **Akademik Bakış Dergisi**, Gazi Üniversitesi, C 4, S 7, K1ş-2010.

Türkiyedän gelän öğretmenlerin “çoğunluğu savaşıla birlikte Türkiye'ye dönerken, bazıları “görevleri henüz bitmediği” gerekçesiyle eğitim hizmetine devam etmişler. Ancak, Sovyet işgali ile bu öğretmenlerin tamamı “Türk Casusu” isnadı ile hep aynı cezaya, 25 yıl ağır hapis cezasına çarptırılarak Sibirya'daki toplama kamplarına gönderilmişler. Sonra, Stalin'in ölümünden sonra Kruşçev tarafından çıkarılan afla Gagauz Yeri'ne sadece biri dönebilmiş: Adı, Ali KANTARELLİ!..”²³.

Bu öğretmen için gözäl bir yazı yazdı anılmış Gagauz yazıcısı Nikolay BABOGLU: “Ben duudum 1928 yılda bir Gagauz-Türk aylesinde, küyümüzün adıydı Tatar-Kıpçak ama bugün sadece Kıpçak deerlar. Benim soyadını Babaoğlu, adıımı Kilisede Nikolay koymuşlar niçin ki annem-babam Hristian dinini kullanırmışlar.

1935-cı yılda açan ben 7 yaşımı doldurmuşum beni köyümüzde ilkokula verdiler. Benim öğretmenim bir çok yalpak romen kadınıydı. Ben küçük olarak baştan Romence konuşmayı hiç anlamazdım, necin ki evde içerimizde biz konuşurduk sadece Gagauz Türk dilinda...

Ne büyük sevinmelik oldu bizim okulumuzda açan 1937 yılda sölediler ki aftada iki dersimiz olacak Türkçe. Kim bizi öğredecek, nasıl olacak hiç bişey taa bilmezdik, ama çok merak ederdik, yinanamazdık ki olur olsun ders bizim ana dilimizde.

Eylül ayın birinde başlardı eni okul yılı. Bu günde Kıpçak okulun meydanında bizi okul öğrencilerini (bir 100-150 kişi) hepsimizi dizdilar kare. Bu karenin ortasında vardı 4-5 romen öğretmenleri, angularını biz artık bilirdik tanırdık ama onnarın aralarında vardı bir da eni gene bize yabancı bir adam. Giyimliydi o cat eni elbiseylen, başında vardı geniş kenarlı Avrupa şapkası, saa elinde asılıydı bastonu. Karede çocukların arasında başladı gezmea laf çünkü bu adam gelmiş Türkiyeden de bizim Türkçe öğretmenimiz olacakmış. O Romen öğretmenlerin yanında konuşurdu romen dilinde...

Sınıfımızın kapusuna derslerin programını asmıştılar. Benim üçüncü sınıfımda salılarda hem cumaalarda yazılıydı birer ders Türk dili.

²³Necip Hablemitoğlu, “Şeriatçı Terör”ün ve Batının Kışkancındaki Ülke Türkiye, http://www.1001kitap.com/Guncel/Necip_Hablemitoglu/seriatci_terror_ve_bati/

Okulumuzda hepsi çocuklar sadece bu eniliyi konuşurdular işittik ki ikinci sınıfta pazaertesi artık Türk dili olmuş, eni öğredici söylemiş kendi adını demiş uşaklara, ki onunla olur öle konuşmaa nice evde annelerimizden konuşuyoruz...

Geldi sali günü ikinci dersimiz Türkçe, nasıl meraklan beklerdik zil calsin, erleştiydik sıralarımıza beklerdik, ama aramızda vardı bir en huluz ürencimiz Kocabaş Koli o kapu aralığında bakardı gelecek mi. Bir da o hızla kaçtı erina ge-li-yor!

Girdi içeri eni öğretmen, biz hepsimiz askerde gibi kalktık ayaa, beklerdik hergünkü alışılmış selamı “Buna ziuu”, amma işittik eni selamı o dedi “Gün aydın!”. Biz bilmezdik nasıl cevap edelim, ama o başladı bizimden çok annaşılmış evdeki dilimizde konuşmaa: “Çocuklarım,- dedi o,- eter ayakça durdunuz, oturunuz!

Aramızda, sevinmelikten mi yoksa şaşmaktan mı bir gülüş koptu. Öğretmen devam etti gülmeyin dedi ben size Türkçe selam verdim “Gün aydın!”... Bana deyeceniz “Bay öğretmen”. Bunu o yazdı tebeşirle taftamıza, biz de yazdık tefterimize. Sonra söyledi ki o bizim Türk dili öğretmenimiz, sordu bizim sıraylan isimlerimiz, taa sora taftaya yazdı Türk dilin alfabetesini o pek az ayırırdı Romen alfabetesinden. Ö, ü kelemelerin altını çizdik. Öğretmen dedi ki bir aftadan sonra Türkçe kitaplar gelecek de başlayacaaz Türkçe okumaa. Ama bu ilk dersimizde sadece konuştuk. Bay öğretmen söyledi ki kitaplarımız Türkiye memleketinden demir yoluca gelecekler, ki bu kitapları bize Türkiye prezidenti Kemal paşa Atatürk hediye göndermiş. Taa sora o gösterdi haritada nerede Türkiye bulunuyor, anlattı ki orada insanlar hepsi bizimce Türkçe konuşuyorlar. Bize öğretmenimizin her bir sözü çok meraklı gelirdi. Düşünürdük acaba nasıl öle bir bütün memleket sadece Türkçe konuşuyor...

Geçti taa bir-iki afta Taraklı demir yol garından kitaplarımız geldi. Üçüncü sınıfta herkezimize ikişer kitap parasız verildi, birinin adydı “Mini mini Okumak Kitabı”. Onu ben şimdi de artık oldum 65 yaşında ama hep arşivimde anmak için tutuyorum.

Kitaplarımızı almak günümüz bizim bütün okulumuz için bir büyük bayram günü oldu. Teneffuslarda sadece Türkçe kitaplarımızı aktarıp bakardık. Biri birimize gösterirdik, artık taa onları sınıfta öğrenmedeen

okurduk hem annardık bu çok meraklıydı, bizim evdeki dilimizde kitaplar yazılıydılar...

Geçti taa biraz vakit biz hepten alıştıydık bizim bay öğretmenimize, Türkçe dersler o kadar tez geçerdiler ki etiştiremezdik dadına ermee. Biz salileri hem cumaalari bekleerdik nice Paskaliye yortularını. Yazardık, okurduk, ana dilimizde çok şiirlar ezberle öğrenirdik, masallar okurduk.

Benim babam da eni üretmenimizden tanışmıştı babamdan işittiydim ki öğretmenimizin haliz adı Ali Kantarelli'ymiş o yaşardı kiraylan köy başın primarin evinde. Bay öğretmen Türk dilini okuturdu bizim okulumuzda hem de küüyümüzün ikinci okulunda, o ikinci okulda da dört sınıf vardı.

Bay öğretmen Ali Kantarelli becardı benim Kıpçak köyümde öğretmenlik etti. 1937-1938-1939 yıllara kadar. Bizim köyde de evlendi.

Onun hanumun adıydı Talmaç İvanna. Bu insan Kıpçaklıydı. Ačan 1940 ta Moldovaya bolşevikler geldi, başka köylerimizden Türk öğretmenleri etiştirip gittileer. Türkiye'ye, ama benim öğretmenim Ali bey kaldı Moldovada bak aylesi vardı Kıpçakta. Da nasıl o zamanlar Sovyetlerde geçerdi hepsini suçlu yapmak, Ali Kantarelliye de suç buldular çünkü o Moldovada Türk casuzuymuş bu üzere hiçbir de suçsuz adamı Stalin apisee kapadı 25 yıla. Ama 15 yıldan çok yattı apista da Stalin geberdiyen kurtuldu geldi, ama Kıpçakta başka yaşamadı dişildi bir Borcak adında küyee, oradan da sora gitti yaşamaa Bolgrad şehrine. Oradan da işittim ölmüş 1980 yıllarda. Bolgrad şehrinde de bu güne kadar mezarı. N. Babaoğlu 5.XII.1995²⁴

Ali KANTARELLİ “Ölünceye kadar “Kemal”ın yani Mustafa Kemal ATATÜRK'ün öğretmeni olmayı sürdürmüş; çevresindekilere Türkçe öğretmiş; Türklük bilinci aşılamiş... Üç çocuğuyla dul kalan bir Gagauz kadınıyla evlenmiş; onları her Pazar Kiliseye götürdükten sonra evine dönüp müslümanlığın gereklerini yerine getirmiş. Bir başka ifadeyle, laikliğin ne olduğunu sevgi, saygı ve hoşgörü ile en köktendinci Ortodoks Gagauzlara da göstermiş, tek kelime ile örnek oluşturarak hayranlık uyandırmış...” (Hablemitoğlu, 1997:12)

²⁴Necip Hablemitoğlu, “Atatürk ve Dış Türkler (1)”, **Kırım**, 6, 21, Ekim-Aralık 1997, s. 3-13.

Sovet Rejimin kurulmasınan tekrar, nicä 1812-ci yılda, Gagauzların Türk dünnesinnän baaları koptu. Hepsi okul tarih kiyatlarında başladılar üüretmää, ani Türklär barbar hem cellat. Mustafa Kemal ATATÜRK'ün adı yasaklandı. Bu adı söyleyenär, “pantürkist” damgasınan hemen kapannara atıldılar.

Ne düşer Türkiyede kalan Gagauz çocukları için, onnara Sovet zamanında, yıllar geçtiynän da, şipion (casuz) gözünän bakardılar.

Bän küçükkän, bizim evä karşı, sokak aşırı, yaşardı benim üüredicilerimin Ekaterina Nikolaevna hem İvan İlyiç Tulba'nın aylesi. Bu aylä Stalin zamanda Sibiriyea kaldırıldı. Orada çok zeetlär çekti. Sora, Sibiriyedän döndüünän, bu evcezdä erleşti, çünkü kendi evlerindä sovet rejimi şkola açmıştı. Bölecä komşu olduk.

Bän on yaş dolaylarındaydım (1968-1969 yıllarında). Bir gecä uyandım ondan, ani yan odada, anam-bobam fisirdeyeräk neyi sa yavaş lafedärdilär. Korkuylan sordum: “Ne oldu?” Bana dedilär: “Bişey! Uyu, oolum!” Bän savaştım uyumaa, ama fisirdemäk bitmäzdi. Sabaalän, bobam birkaç kerä gidip-geldi üüredicilrimin evindän. Sora açıkladı: “Türkiyedä okuyan İvan İlyiç Tulbanın amucasından Dimitriy TULBAdan, kiyat gelmiş, ani isteerlär musaafirlää gelmää. Kiyat KGBya düşmüş. KGB ofiiterleri da gelmişlär da Ekaterina Nikolaevnadan hem İvan İlyiçtän zorlan imza almışlar, ani onnar kendi amucasının gelmesini istämeerlär”.

Ne kadar taa çok Sovet Sistemasi bu uurda baskı yapardı, okadar taa çok canımız çekärdi işitmää hem görmää o Türkiyeyi, ani kurmuştu büyük Mustafa Kemal ATATÜRK. Gecelerdä, yorgan altına saklanıp, bobamın “VEF” markalı radiosunda UKV kanallarında Türk radiosunu seslärdim. İlk kolaylık düştüünän da, 1988-ci yılda, İstanbulu vapurlan buazdan geçärkänä, Türkiye soluunu soludum. Sora da, Sovetlär yıkıldıynan, artık raat-raat başladık Türkiyeyä gitmää. 1992-dä da Türkiye Moldovaya geldi. Kişinevda ilktän Türkiyenin konsulosluu, sora da Büükelçilii açıldı.

Büünkü gündä Gagauzlar hem Atatürk

Mustafa Kemal ATATÜRKün tarafından Gagauz Türklerin uurunda kurulan Türkiyenin dış politikası hiç bir zaman diişmedi. Sovetlär sistemi

daaldıktan sora Türkiye Cumhuriyeti ekonomika, soşial hem kultura konularında Gagauzlara dayma yardımda bulunêr.

Türkiye Cumhuriyetin yardımınnan, Moldovada Türkiye Büükelçiliin, TİKA (Türk İşbirlii hem Koordinaşiya Agenstvosu Başkanlığı), eni kurulan YTB (Yurtdışı Türklär hem Akraba Topluluklar Başkanlığı) yolunnan Gagauz Yerindä işeylär kuruldu, bibliotekalar açıldı, Gagauz okulları için kitablar basılêr, Gagauz küülerindä saalık hem su projeleri gerçekleştiriler. Türkiye Universitetlerindä Gagauzlara deyni her yılın kontenjan veriler.

Mustafa Kemal ATATÜRKün hem Türkiye Cumhuriyetin Gagauzlara yaptığı yardımnar hem iyilikler Gagauzlar tarafından unudulmêr hem unudulmayacak.

Gagauz Türkleri Türkiye Cumhuriyetine hem onun kurucusuna Mustafa Kemal ATATÜRKä saygılarını duyarak, küülerin sokaklarına, Komrat bibliotekasına hem Valkaneş hastahanesinä “Mustafa Kemal ATATÜRK” adını koydular. Bu işlär taa 1991-ci yılda başladılar. Onnar için Ana Sözü gazetası bölä yazardı: “Bu ayın 15-dä Komrat kasabasında kasaba sovetinin sesiesi oldu... Kotovskiy adına sokaa artık Atatürk adına sokaa diişitirdilär” (Yardımlı, 1991:2).

Şindi neettä var Gagauziyanın baş kasabasında büük Mustafa Kemal ATATÜRKä anmak taşı koymaa.

SONUÇ

Gagauzların ayakta kalmasında hem büünkü gündä var olamasında Türkiye Cumhuriyetin kurucusunun Mustafa Kemal ATATÜRKün en büyük rolü var. Bunnar diil boş ve referans lafları. Bu sözlär halizdän dooru olan sözlärdir. Herliim büün Gagauzların dili hem istoriyası var sa, bu varlık ATATÜRKün zaametinnän hem çalışmalarinnan var oldu hem korundu. Hem büün da korunêr.

KISALTMALAR

MRMA – Moldova Respublikasının, Milli Arhivi

BCA – Türkiye, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

T.Z. – Todur Zanet

KAYNAKLAR

Arhiv Belgeleri

MRMA, F.1. Op.11. D.2393. L.11-15ob., 382.

MRMA, F.1. Op.1. D.832. L.141-143ob.

MRMA, F.1. Op.1. D.832. L.147-178ob.

MRMA, F.1. Op.1. D.832. L.173-78, 129.

BCA 030.10/246.666.30.

Kitablar Hem Makaleler

ANZERLİOĞLU, Yonca, “Bükreş Elçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri”, **Bilig**, 39, 2006, s. 31-51.

CANSIZOV, İstoyan, “Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, C 17, İstanbul, 1328.

CIACHIR, Mihail, **Besarabiealâ Gagauzlarân İstoriasâ**, Chişinău, 1934.

DUMAN, Önder, “Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)”, **Bahar**, S 45, Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığı, 2008, s. 23-44.

Gagavuz Türkleri, T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı.

HABLEMİTOĞLU, Necip, “Atatürk ve Dış Türkler (1)”, **Kırım**, 6, 21, Ekim-Aralık 1997.

HABLEMİTOĞLU, Necip, “**Şeriatçı Terör**”ün ve **Batının Kısıkcındaki Ülke Türkiye**,

[http://www.1001kitap.com/Guncel/Necip_Hablemitoglu/seriatci_terror_ ve_bati/](http://www.1001kitap.com/Guncel/Necip_Hablemitoglu/seriatci_terror_ve_bati/)

“Hamdullah Suphi'nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagauz Türkleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVIII, 54, Kasım 2002.

JIREČEK, Constantin, **Das Fürstenthum Bulgarien**, Wien, 1891.

KAYGI, Ali, (CAÏCA Gheorghi), “Göçetmedään Komratı bir kerecik taa görmäk pek istiyorum. Moldova Türkiye Büyükelçisine Oğuz ÖZGEya bir mektub”, **Ana Sözü Gazetesi**, No. 1-2, Kişinev, 23.09.2000, s. 388-399.

NAYIR, Yaşar, **Balkanlar ve Türklük**, Ankara, 1936.

NURİ, Yavuz, **Akademik Bakış Dergisi**, Gazi Üniversitesi, C 4, S 7, Kış-2010.

YARDIMLI, Sonti, “ATATÜRKÜN adına sokak oldu”, **Ana Sözü Gazetesi**, No: 83, (143) – 84 (144), 19.10.1991.

ZANET, Todur, “Gagauzlar hem Gagauzluk” Belgesel Filmi” (“Gagauzya Benim Topraam /ГагаузияМояРодина”), Т.С. Kültür Bakanlığı, 2011, <http://www.youtube.com/watch?v=9k-WAXIcPsk>

ZANET, Todur, “GAGAUZLUK: Kultur, Ruh, Adetlär”, **Pontos**, Chişinău, 2010.

АТАНАСОВ, Георги, ДОБРУДЖАНСКОТО DESPOTSTVO. Към политическата, церковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век”, **ИК ФАБЕР**, Велико Търново, 2009.

Дьяченко, В.Д., “Антропологическое исследование гагаузов Молдавской ССР”, **КСИЭ**, Вып, 15, 1952.

Карамия, Мария, “Чишмикей: материалы по истории села (1809-2009 г.)”, **Serbia**, SRL, Kişinev, 2009.

Кузьмичёва, Людмила, “Под османским владычеством”, **Senator Analitik Dergisi**, http://senat.org/Russia-Bulgaria/Osman_Bulgar.html

МОШКОВ, В.А., “Наречия бессарабских гагаузов”, **Образцы народной литературы тюркских племен**, изд. В. Радловым, СПб., 1904, s. XVIII.

ZEKİ VELİDİ TOGAN, ATATÜRK VE “TÜRK TARİH TEZİ” (BAŞKURT MUHACİR BİLİM ADAMI EPİSTOLYAR MİRASINDAN)

Marsil N. FARKHSHATOV*

ÖZET

‘Uzaklarda kalan oğlunuz’... Zeki Velidi Togan Avusturya başkentinden 5 Mart 1933’te Türkiye’nin birinci Cumhurbaşkanı’na yazmış olduğu mektubun bu lirik kelimelerle tamamlamıştır. Ama o mektup hayatın acı gerçekleriyle doludur ve ünlü Başkurt tarihçisinin yine bir kara yazmış mizgilinde ruhi haletin bütün renklerde göstermektedir. Üstelik Velidi’nin satırları onun 1920–30’lu senelerde Türkiye’de Türklerin tarihi hakkında doğmuş resmi görüşe münasebetin de belli etmektedirler.

Ayrıca Zeki Velidi’nin Rusya dışında bile yeniden göçmen olduğunu herkes bilmemektedir. O, 1932’ye kadar Türkiye’de yedi yıl kalmış, sonra İstanbul’dan Viyana’ya gitmiştir ve Batı Avrupa’da İkinci Cihan Savaşı başına kadar yani yedi sene kalmıştır.

İstanbul Darulfünunu muallimi ünlü bilim adamının Viyana Üniversitesinde okumaya başlaması zamandaşları arasında çok çelişkili sözler ve spekülasyonların doğmasına neden olmuştur. Çağdaş fenni edebiyatta da onun Türkiye’yi terk etmek zorunda kalması hakkında fazla malumat ve yaygın fikir yoktur. Zeki Velidi orada hala Atatürk’e karşı bir tarihçi olarak gösterilmektedir. Fakat bizim Budapeşte’de keşfettiğimiz ve makalemize orijinalini eklediğimiz yedi sayfalık daktilo yazımı mektup ‘Türk Tarih Tezi’nin doğuşu ve yayılışı hakkında çok yeni ve ilginç olgular ortaya koymakta ve Togan’ın cumhurbaşkanı Atatürk’ün millî tarih sahasındaki çalışmalarına destek olduğu hakkında mühim delil niteliği taşımaktadır.

*Prof. Dr., Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Rusya Fenler Akademisi (Ufa, Rusya), marsil@mail.ru.

**ZEKI VELIDI TOGAN, ATATURK AND THE “TURKISH HISTORY
THESIS” (ON THE CORRESPONDENCE OF THE BASHKIR
EMIGRANT HISTORIAN ZEKI VELIDI TOGAN)**

ABSTRACT

At the end of a letter to Mustafa Kemal Atatürk from March 5th 1933, Zeki Velidi Togan underlines his allegiance to the President of the Republic of Turkey. At the same time the letter clearly shows how Togan's conception of the history of the Turkic peoples relates to the *Turkish History Thesis* (*Türk Tarih Tezi*), the conception of history forwarded by official Turkish circles in the 1920s and 1930s.

It is not widely known that Togan had to live another exile after having left Soviet Russia in 1923: After a stay of seven years in Turkey he left Istanbul for Vienna and stayed in Western Europe until the outbreak of World War II. The question why the renowned dozent (*muallim*) at the *Darülfünun* of Istanbul went to Vienna to become once again a student led to many speculations, and historiography usually portrays Togan as a staunch opponent of Atatürk's views on history. The 7-page typewritten letter found by us in Budapest which is presented here in its entirety reveals interesting details of the genesis and the development of the *Türk Tarih Tezi* and shows that Togan supported in general Atatürk's activities in the field of researching the national history.

GİRİŞ

«Uzaklarda kalan oğlunuz...». Zeki Velidi (1937 ten itibaren Velidi Togan) 5 Mart 1933 senesinde Viyana’dan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya (1881–1938; 1934 ten itibaren Atatürk) yazdığı mektubu bu şairane yollarla tamamlıyor. Mektubun içeriği ise gerçekte hayatın icapları ile dolu ve tanınmış Başkurt bilim adamı ve politikacının dramatik hayatının sıradaki dönüm noktasında iken¹ gönlünün kargaşalıklı halini oldukça açık olarak yansıtıyor. Orada ayrıca 1920–1930 yıllarında Türkiye idareciler çevresince millî tarihe resmî bakış açısı ‘Türk Tarih Tezi’ ileri sürülmesinden dolayı onun Türk halklarının umumi tarihine kavrayışlı yaklaşımları açıkça görülmektedir.

1923 senesinde Sovyet Rusya’sını terk ettikten sonra Zeki Velidi’nin yurt dışında tekrar muhacirlik geçirdiği herkesçe bilinmiyor. 1932 senesinde Türkiye’de yedi sene kaldıktan sonra o İstanbul’dan Viyana’ya geçmiş ve Batı Avrupa’da İkinci Dünya Savaşı başına kadar yani yedi seneden fazla kalmıştır.

Dünyaca tanınmış bilim adamının İstanbul Darülfünunu (Arapça: ‘İlim mabedi.) 1933 senesi yaz–sonbaharında Avrupa tipi üniversite olarak oluşturulmuş muallim koltuğunu Avusturya üniversitesi öğrenci sandalyesine değiştirmesi gerçeği zamanında birçok fikir yürütmeye ve spekülasyonlara sebep olmuştur.

Günümüzdeki özel literatürde de bu sul konusunda yeterince açıklık yoktur. Zeki Velidi’yi geçen asrın 30’lu yıllarının başlarında Türkiye’de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa inisiyatifi ile üstün gelen Türki halkların tarihine ilişkin resmî konseptin² önde gelen

¹Bkz. T. Baykara, **Zeki Velidi Togan**, Ankara, 1989; M. N. Farkhshatov, “Povoroty sud’by Zaki Validi”, **Vestnik Akademii nauk Respubliki Bashkortostan**, N. 3, Nr. 2, Ufa, 1998, s. 53–56; M. M. Kul’sharipov- A. M. Yuldashbaev, **Zaki Validi kak politik i ucheniyevostokoved**, Ufa, 2010; v. b.

²Örneğin bkz.: Tarih (Geschichte, sc. des türkischen Völker) [Buchbesprechung], Die Welt des Islams, Bd. 15, Berlin, 1933, s. 58; H. Duda, Die nationale türkische Geschichtsschreibung, Stimmen aus dem Südosten, Heft 1/2, München, 1937/38, s. 26–28; R. Hartmann, Der zweite türkische Geschichtskongress, Orient-Nachrichten, Nr. 21, Berlin, 1937, s. 305–306; H. Scheel, Forschungsrichtungen und Wanderungen in der türkischen Geschichtswissenschaft, Geistige Arbeit, Nr. 7, Berlin, 1938, s. 7–8; B. Baykal, “Atatürk ve Tarih”, **Belleten**, C 35, Ankara, 1971, s. 531–540; E. Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında**

karşıtı olarak göstermeye çalışanları ağırlık basmaktadır. Ki bu yüzden “dürüstü arayan”-tarihçi ülkeyi terk etmek zorunda kalmış³.

Ancak bu Başkurt muhacir bilim adamının Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ile ve diğer Türk idari kuruluşlarla ve de Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde kısa sürede millî tarihe yeni bakış hazırlayan TTTC (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) 12 Nisan 1931 senesinde kurulmuş; 3 Ekim 1935 senesinde Türk Tarih Kurumu olarak değiştirilmiştir) ile ilişkilerine tek taraflı ve basitleştirilmiş bakıştır.

Zeki Velidi'nin Türkiye'deki durumu basit değildi – o ilim ve siyasetin kızıştığı ortamda bulunmuştur. Mütecessis bilim adamı olarak o zevkle ünlü Türk arşivlerinde ve kütüphanelerinde nadir şark el yazıları üzerinde çalışmış ve eski ve ortaçağ Türkler tarihi hakkında büyük bilimsel materyaller toplamış. Onun ansiklopedik bilimi hakkında efsaneler dolaşmaya başlamıştı ki bundan idareciler de yararlanmaya talep oldular.

Diğer taraftan o daha az zaman önce Lenin'le, Troçki'yle ve de Stalin'le ihtilal sonrası Rusya siyasetinin Olimpinde bulunan sonra Türkistan'da iki buçuk seneden fazla fikri olarak millî-kurtuluş hareketini yöneten bir insandı. Bu yüzden Zeki Velidi yeni vatanında “büyük siyaset” kategorisinde fikir yürütmeye bazen de hareket etmeye devam etmiştir. Türkiye sınırları ona dar gibi gelmiş, o fikren “Büyük Türkistan'da” yaşamış ki onun bağımsızlık günlerinin geleceğine kesin olarak inanıyordu ve bu vakanın Türkiye'nin yardımından maruz kalmadan geleceğini sabırsızlıkla bekliyordu. ‘Yabancı'nın’ bu tür fikir ve tavırları Türk hükümeti tarafından her zaman anlayışla karşılanmamıştır.

1930 yılları başında cumhurbaşkanı inisiyatifi ile Türk tarihçileri Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti çatısında birleştiginde ve genç Cumhuriyette Türki halkların tarihinin yeni konseptini hazırlamaya ve popülerleştirmeye

(1931–1993) **Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentizene**, Çeviri A. Berktaş, İstanbul, 1998; v. b.

³Örneğin bkz.: A. M. Yuldashbaev, **Istoriik, voshedshiy v istoriyu** (Politicheskaya i nauchnaya deyatel'nost' professora Stambul'skogo universiteta Akhmetzaki Validi Tugan), Ufa, 1992, s. 26–28; G. Khoseynov, **Ekhmetzeki Velidi Tugan: Tarikhi-biografik kitap**, Ofo, 2000, s. 199–201; v. b.

başladığında Velidi'nin şahsiyeti ve konumu arasında ikileşme kritik noktaya ulaşmıştır.

Ve tabii ki bir gerçek Türk olarak “Cemiyetin” üyelerinin ve arkasında duran hükümet başının yeni fikirlerini Başkurt bilim adamının hararetle ve kayıtsız şartsız takdir edeceği bekleniyordu. Türklerin ortaçağ ve yeni tarihi uzmanı olarak Velidi'nin otoritesi oldukça büyüktü ve onun desteği yeni Türk tarih çalışmalarına daha fazla ilmi saygınlık verecekti.

Ancak olaylar farklı olarak gerçekleşti. Zeki Velidi o zamanlarda biraz başka fikirlerle yanıyordu. O Avrupa'nın ilmi merkezlerinin birinde iki-üç sene çalışmayı ve eğitim almayı orada başta şarkiyatçılar olmak üzere uzmanlar çevresinde zengin batı literatürü ve belgeler sayesinde Rusya ihtilali sebebiyle kesilen lisans eğitimi bitirmek ve tezini savunmayı hayal ediyordu. Bu yüzden 1931 senesinin sonbaharında biz onu Viyana üniversitesi felsefe fakültesi öğrencileri arasında görüyoruz.

Mustafa Kemal ise Velidi'nin Türkiye'de bulunmasını ve kendi bilimini şahsen millî tarih ilmine bağışlamasını istiyordu. Bu yüzden eğitimine ara vererek Velidi İstanbul'a dönmek mecburiyetinde kalıyor ve otoriteli bilim adamları tarafından hazırlanan ve “resmî kullanım” amaçlı basılan “Türk Tarihinin Ana Hatları”⁴ eleştirim yazısına da katılıyor. Orada özlü olarak Türk Tarih Tezi yani ilk çağlardan günümüze dek Türki halkların tarihine resmi bakış anlatılmaktadır.

Zeki Velidi baştan beri aldında siyasi talep üzerine hazırlanan çalışma yattığının farkında idi ve ana fikir ile konseptini eleştirmek anlamsız ve tehlikeli olduğunun farkındaydı hâlbuki onlar onun kendi fikirlerine baya yakın idiler. Bu yüzden o sadece birkaç özel düzeltme ile sınırlı kalıyor.

O başta evvel Rusya şimdi ise Türkiye tebaası politikacısı ve bilim adamı olan Sadri Maksudi Arsal (1878–1957) olmak üzere bu kitabın yazarlarını eski ve ortaçağda Orta Asya'da yani Türklerin eski vatanında sürekli kuraklık yaşandığı ve dolayısıyla diyarın durmadan çölleşmesi ve bunun da Türklerin anavatanlarından göç etmelerinin etken faktör olmasını

⁴Türk Tarihinin Ana Hatları, Ankara, 1930, s. 606; Türk Tarihinin Ana Hatları, Methal Kısmı, Ankara, 1931, s. 86; Yine bkz.: Tarih, C 4, İstanbul, 1931.

savlarını argumalı olarak eleştiriye tutuyor. Velidi'nin kanınca ise Türklerin göçünün ana etken faktörü onların anavatanlarında nüfus artışı olmuştur.

Kendi eleştirel fikirlerini muhacir bilim adamı 2–11 Temmuz 1932 senesinde Ankara'da düzenlenen İlk Tarih Kongresi'nde tekrar dile getirmiş⁵ ve bu herkesçe yeni tarih konseptine takdir edildiği ortamda ahenksizlik yaratmıştı. Bazı delegeler Sadri Makudi, Şamsetdin Günaltay (1883–1961; 1949–1950 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olmuştur) ve başkalar kendi şahsi çıkarlarını güderek bu durumla yararlanmaya ve Velidi'yi Türk umumi-siyasi hayatından ebediyen yerinden etmeye acil davrandılar. Yüksek kürsüden cumhurbaşkanı nezdinde ona karşı “tarihî kaynakları sahteleştirme” ve “millî ihanet” gibi ağır suçlamada bulunmuşlardır.

Hem de kendisi savunma için söz alamıyor. O daha evvel en azından kendi akademik publikasyonlarında ilmî açıdan onunla hemfikir olan tarihçi arkadaşlarının da desteğini görmüyor. Mustafa Kemal ise kendi görüşünü açık olarak belirtmiyor. Ancak büyük ihtimalle bilim adamının tarafı ve tavrından memnun kalmamıştır. Bir asker olarak o bunu itaatsizlik serkeşlik olarak kabul etmiştir. Genel olarak ağır böbrek hastalığı geçiren 1930'ların cumhurbaşkanına başkaların fikrine hazımsızlık umumi hayatla şahsi ve hatta diktatöre has idareye eğilim hastı. Onun çizdiği “genel istikametten” hangi şekilde sapma şahsine zahiren bağlılığı göstermeme gibi görünüyordu⁶.

Neticede Zeki Velidi tamamen tecrit edilmişti. Ancak o umutsuzluğa kapılmadı çünkü fikrinde onun kayıpsız varyantı – başkent üniversitesinde eğitimini ve tezi üzerinde çalışmasını tamamlamak için Avusturya'ya gitmek

⁵Z. Velidi, “Orta Asya'daki Kuraklığa Dair”, **Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Muzakere Zabıtları**, İstanbul, 1932, s. 167–176; Z. Velidi, “Orta Asya'daki Kumaltı Şehirlerine Dair”, **Ibid/A.g.e.**, s. 369–376. Yine bkz.: “Zeki Velidi Bey Geldi: Darülfünundan İstifa Eden Tarih Müderrisi Neler Anlatıyor”, **Cumhuriyet**, İstanbul, 18 Temmuz 1932; “Zeki Velidi Bey'in İddiaları: Darülfünun Müderrisi Milli Tarih Kongresinde Neler Söylemişti?”, **Ibid**; Z. Velidi, **On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey**, İstanbul, 1934; Z. Velidi Togan, “Über die Bevölkerungsdichte Zentralasiens im Mittelalter”, **Wirtschaft und Kultur: Festschrift zum Geburtstag von Alfons Dopsch**, 70, Wien; Leipzig, 1938, s. 424–433; T. Baykara, **Zeki Velidi Togan**, s. 20–24; v. b.

⁶Örneğin bkz.: D. Gronau, **Mustafa Kemal Atatürk oder Die Geburt der Republik**, Frankfurt am Main, 1994; A. G. Ushakov, **Fenomen Atatyurka: Turetskiy pravitel', tvorets i diktator**, Moskva, 2002; A. Zhevakhov, **Kemal Atatyurk**, Moskva, 2008; v. b.

vardı. Ki gitmek için her şey hazırды – bunun hakkında daha tarihi kongre çalışmalarına katılmadan önce o kesin kararını vermiş ve gerekli tedbirleri almıştı. Ve 12 Ağustos’ta Velidi İstanbul Darülfünununda hocalık vazifesinden istifasını veriyor.

Böylece 1932 senesinin sonbaharında Zeki Velidi yine Viyana’daydı ve Macar hükümeti burslusu olarak kendini aktif olarak akademik ilimi çalışmalara veriyor. Ancak yarım sene sonra onu daha kesin içerik kazanmamış ve kendisinin deftettiği bazı kuşkular basmaya başlıyor. O bilinçaltında kendi tarihî vatanı Başkortostan-Türkistan’a şiddetle arzu ettiği dönüşü gözükmeyen bir geleceğe daha fazla aktarılmasını anlamaya başlıyordu. Sonuna dek Batı Avrupa’da kalmak ve Türk çevresi dışında yabancılıkta yaşama ve çalışma gibi bir gelecek ona hiç ilham vermiyordu.

Türkiye onun tek ikinci vatanı ve oraya geri dönüş yolu da ilk önce Mustafa Kemal’in kalbi üzerinden geçtiğini anlamaya başlıyor. İşte bu yüzden 1933 senesinin ilkbaharı başında Zeki Velidi daktilo makinesi ardına geçiyor ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’na yedi sayfalık mektup yazıyor ve orada aralarında fikrince sadece “boş söylentilere” dayanarak ortaya çıkan yanlış anlaşılmayı açıklamaya çalışıyor.

Mektubun içeriği baya zengin ve Zeki Velidi’nin biyografisinde şimdiye dek az bilinen bazı gerçeklere açıklık getirmektedir. Mesela ondan biz bilim adamının Mustafa Kemal’in millî tarihi öğrenme ve okutma alanındaki çabaları da dâhil olmak üzere Türkiye’yi çağdaştırma kursunu gönülden desteklediğini görüyoruz. Dolayısıyla Velidi’nin “Türk Tarih Tezine” tam muhalefeti söz konusu bile olamamaktadır. Sadece onun bazı TTTC üyelerinin profesyonel olmamalarına karşı oldukça pasif bir protestosundan ve ilmi araştırma alanında devletin bir nevi üstün dayatmasına karşı olduğundan bahsedebiliyoruz ki o zamanki Türkiye şartlarında bu oldukça fedakâr bir davranıştı.

Devamında biz geçen asrın 20. senelerinin sonlarında – 30. senelerin başlarında “Genel Türk Tarihine Giriş”, “Çağatay Ulusu” ve “Timur’un Erken Tarihi” adlı üç monografi hazırladığını ve metinlerini Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı ile Milli Eğitim Bakanlığına verildiğini ancak basılmadığını görüyoruz. Onları el yazısı belki bilim adamının

arşivinde⁷ veya Türk Devlet Arşivi'nde hala saklanmaktadır ve onları bulmak nasip olur.

Velidi'nin ünlü alman İslam bilimcisi Carl Heinrich Becker (1876–1933; 1925–1930 yy. Almanya Kültür ve Milli Eğitim Bakanı) ile mektup yazıştığı gerçeği ilgi çekicidir. Büyük ihtimalle onun dostane desteği sayesinde Başkort bilim adamı Macar hükümeti burslusu olabilmış ve Viyana üniversitesinde okuya ve ilmi araştırmalarda bulunabilmiştir. Benzeri bilgiler tüm dünyadan ender bilim adamları adları dâhil olmak üzere Velidi'nin araladığı geniş ilmi çevresini daha dolgun olarak hatırlamaya yardımcı olmaktadır. Velidi'nin savunduğu teze itiraz edenleri acımasızca nitelemesi dikkat çekmektedir ve onun sert ve isabetli hem de öldürücü Bolşevist politik tabirleri kavramış ihtilal devri adamı olduğunu göstermektedir.

Genel olarak belge her taraftan kayda değerdir. O, Zeki Velidi'ye ona has marifet ve noksanlıkları ortaya çıkararak bir nevi yeni nitelendirme vermekte. Karşımızda gerçekten ender bilim adamı deneyimli politikacı kendi saf hislerini açık olarak gösterebilen ve bazı kritik durumlarda dünyanın büyükleri karşısında kurnaz olabilen diri insanoğlunu görüyoruz. Bu yüzden Velidi'nin mektubunun metninin tamamının orijinal olarak yani Türkçesi aşağıda getirilmektedir.

Sonuç olara bu belgenin hayatı ve buluş tarihi hakkında birkaç söz. Büyük ihtimalle Velidi mektubunu alacak olana yollamıştır çünkü karşımızda mektubun taslağı değil temize geçirilmişinin bir nüshasıdır. Mustafa Kemal'in tepkisi ne olmuştur biz daha bilmiyoruz. İlerideki olan bitenler gösteriyor ki bilim adamı onun tarafından “affedilmemiş” ve Türkiye'ye ancak ilk cumhurbaşkanının ölümünden sonra dönebilmiş.

Genelde olduğu gibi bu belgenin bulunması da tesadüfe bağlıdır. 2005 senesinin haziran ayında Budapeşte'ye ziyaret esnasında 96 yaşındaki Profesör Laslo Kovaç (2012 senesini aralık ayında vefat etmiştir) elinde bulunduğu yine bir ünlü Başkort muhacir bilim adamı olan iş arkadaşı ve

⁷Z. Velidi Togan arşivinin önceden yapılan tasfirlemede o hakta bir az malûmat vardır (Bkz.: Togan N., İ. Arıcanlı, T. Baykara, “A. Zeki Togan'ın Kendi Tasnifine Göre Mesai Evrakı”, **Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Erzurum, 1989, Fasikül 1, S 13, s. 46–47).

dostu Galimcan Tagan’a (1891–1948) ait belgeleri bizlere samimiyetle vermişti. Onların arasında baya çok sayıda Zeki Velidi’nin hemşehrisi dostu ve silah arkadaşı G. Tagan’a yazdığı mektuplar ve onun Mustafa Kemal de dâhil olmak üzere başka şahıslara gönderdiği mektupların kopyaları vardı. Bizim inisiyatifle Profesör Kovaç tüm bu belgeleri Budapeşte’de bulunan Macaristan Milli Etnografi Müzesi arşivine teslim etti.

Zeki Velidi’nin Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektubunun orijinali⁸:

[S. 1]

Büyük Gazi.

Ankara Tarih Kongresi’nde “tarihte mahaz sahtekârlığı” ve “ihaneti millîye” gibi dünyada kimse tarafından işiteceğimi tasavvur etmediğim ithamata maruz kaldıktan sonra, kendimi bu iki cerimeden temizleyecek neşriyatta bulunmadan evvel zat-i devletinize yüz gösteremeyeceğimi, bir müracaat filan da bulunamayacağımı zannediyordum, fakat ithamların haksızlığını gösterecek bir risale neşrine ne vakit ve ne de maddi imkân buluyordum.

Derken, Ankara’da hakkımda yeni bir itham şayiası bulunduğunu duydum ki: güya ben Ankara Türk Tarih Tetkik Cemiyeti’nin, dolayısıyla zat-i devletinizin millî tarih sahasındaki faaliyetine karşı Avrupa âlimleri muhitinde propaganda da bulunuyormuşum. Bu yeni ithamı işitir işitmez zat-i devletinize ve Maarif Vekili Beyefendiye mektuplarla müracaat etmek mecburiyetini hissettim. Daha sözümün başında arz edeyim ki hakkımdaki bu yeni itham da evvelkileri gibi katiyen haksızdır. Bu ve buna benzer her nevi itham ve gıybetler zat-i devletinizi memnun edemediğim keyfiyetinden (geçen sene Temur Tarihi tedrisatıma ait yapılan jurnalciliklerde olduğu gibi) kendilerine bir hisse çıkarmak isteyen zebünkeşlerin uydurmalarından ve yahut benim Mustafa Kemal Türkiyesi’yle her hangi alakamın kesilmesini isteyen düşmanlarımın provakasyonlarından ibarettir.

Müsaade-yi âlilerinizle bunu izah edeyim:

⁸AEA (Macaristan Etnografya Müzesi Arşivi), 24/2004, № 20, S/ 1–7.

1) Evvela bendeniz burada o gibi propagandalarla uğraşmağa vakit bulamayacak derecede meşgulüm. Aynı T. T. T. C. gibi milli tarihimiz üzerinde çalışıyorum ve bugünkü mesaimin müstakbel netayici gerek zat-i devletiniz ve gerek cihan ilim âlemi nazarında bana yüz aklığın getirecek derecede mühim olduğuna inandığım için “olup geçmiş bir hadise” ile uğraşmaya lüzum görmüyorum. Daha Ankara’da iken istifamı müteakip 14 Temmuz’da Maarif vekili Eset Beyefendiye Viyana’da tahsilim müddetince, iki sene zarfında, bendenize talebe tahsisatı verilmesi hakkında bizzat müracaatım akim kaldıktan sonra (?; yeni de 1 söz bizim kopyada okunamıyor: (garbde ? – M. F.) ...ki bildiklerimden dört âlime vaziyetimi, açıkta kaldığımı anlatarak // [S. 2] 28 Temmuz tarihinde Fransızca mektup göndermiştim. O cümleden biri de geçen ay vefat eden sabık Prusya Maarif Nazırı Prof. Becker’e gönderilmişti ki eserlerimi cidden takip eden bir zattı. O da mektubu alır–almaz bana hususi muavenet tertibi hakkında diğer bazı profesörlere müracaatta bulunmuştur. Buda geçen senenin ağustos ayında, benim daha Budapeşte’de bulunduğum zamana ait meseledir. Gerek benim mektubumda ve gerek profesörün müracaatında kimsenin aleyhinde propaganda denilecek bir söz yoktur. Benim mektubum ise zaten İstanbul’dan resmi posta ile gönderilmişti. Mezkûr mektuptan sonra da kimseye ne de TTTC’nin neşriyatı ve faaliyeti hakkında ne bir şey yazmış ve ne de aleyhtar bir kelime söz söylemişimdir. Bazı Alman gazete ve mecmualarında intişar eden yazılarıyla katiyen alış-verişim yoktur; onlar için ben mesul edilemem.

2) Saniyen bendeniz tarih kongresinde okunmak üzere 10 Temmuz tarihinde Yusuf Akçura Bey’e tahriren takdim olunan, fakat maalesef okunmadan kalan beyanatıma, bilhassa oradaki şu cümlelere daima sadık kaldım:

“Türkiye’de bugün Gazi büyük Türk millî gurur ve heyecanını yaşatıyor. Bu hareket sil gibi aşır taşıyor. Bu muazzam hareket birçok yenilikler yaratacaktır. Ben hissediyorum bu büyük hareket sayesinde umum Türk tarihine, halk edebiyatına, eski Türk medeniyetine ait bütün külliyyat bir hamlede Türkçe intişar edecek, millî medeniyetimizin ihyası ve yeniden itilası ateşin ve münevver Türk milliyetperverlerinin mucit elleriyle Gazi’nin yüksek rehberliği altında yeni bir yola girecektir. Bu muazzam hareket yalnız kitap sahifesinde kalmayıp hayatın kendisinde birçok eserler vücuda

getirecektir. Çünkü bu bir ferdî hareket değil, kitlesel harekettir. Ben candan isterim ki bu medeni harsi cereyandan hariç Türkleri de müstefit olsunlar. Milli tarihimizi öğrenme harekâtı ancak başlangıçta olduğu zaman bu yolda candan çalışan bendeniz bu hareket muayyen bir merkezden idare olunan kitlesel ve muazzam bir şekil aldığı zaman bununla ancak candan alakadar olabilirim. Millî tarihi öğrenme yolundaki mesaimi şimdikinden başka bir şerait dâhilinde devam ittirmek icap ederse yine bu cemiyet için faydalı olabilmek (gelecek 2 söz okunamıyor: amalinde çalı? – M. F.) ...şırım. Çünkü Türk tarihine karşı alevlenen aşkın taratıcı kudretine// [S. 3] inanıyorum. 1930 senesi kışında ancak üç dört formadan ibaret olan Türk Tarihi tekâmül ederek cihanşümül bir Tarih şekline döndü. Şimdi kitabın yeni tab-ı arafesinde Şarki Türkistan asariatika teherriyatına ait eserlerin istifade olunmuş olduğunu görüyoruz. Yüce kongre belki daha toplanır, her nerede olursam bu kongrenin müstakbel içtimalarında faydalı uzuv olabilmek en yüce emelim olacaktır. Büyük Gaziye, Tarih Cemiyeti’ne ve kongreye en samimi hürmetlerimi ve her hususta emirlerine amade bulunduğumu arz eylerim”.

Geçen sene Temmuz 10’unda yazılan bu cümleler benim için bugün de düsturdur. İstanbul Darülfununundaki kürsümden ayrılmak mecburiyetinde kalmam keyfiyeti şark, bilhassa Türk hayatiyle alakadar olan bazı âlimler arasında ehemmiyetle telakki olduğu bir hakikattir. Fakat bendeniz bu gibi telakkileri TTTC aleyhinde propaganda için istifade etmek şöyle dursun Maarif vekili Beyefendiye yazdığım mektupta da zikrettiğim veçhile sırası geldiğinde bu gibi telakkilerin tashihine çalışıyorum. Burada geçen Teşrinisani 21’inde Graf Klebelsberg namına bir abide rekzi dolayısıyla yapılan bir ziyafette tarihçi profesörlerin huzurunda birisi “Gazinin fikri içtihat tanımadığı”ndan ve beni istifaya mecbur etmesinden bahsettiğinde istifamın şahsıma ait mesele olduğunu, Ankara tarih kongresinde benim ile eski siyasi hesaplarımı görmek isteyen Rusyalı bir şarlatanla, benden evvel darülfünunda İslam tarihi tedris etmiş olan ve şimdi Türk tarihi kürsüsüne göz dikmiş olan esbek bir sarıklı hocanın ilmi mevzu üzerendeki münakaşayı şahsi taarruza çevirerek beni tarihte mahez sahtekârlığı ve ihanet-i milliyede itham ve tahkir eylemeleri ileri gelmiş olduğunu, yoksa ne Reis-i cumhur ve ne de hükümet tarafından istifa teklifi vaki olmadığını, bilakis istifanamemin kabulüne darülfünun kendisini selahiyettar görmeyip Maarif Vekâletine

göndermiş olduğunu ve vekâlet de bu istifayı ancak benim Türkiye’den mufarekatimden sonra Ağustos ayında bir emrivaki olarak kabul etmiş olduğunu anlattım. Keza geçen ay buraya gelmiş olan bir Lehli (Krakovlu) lisaniyat müderrisi ile bir hadise oldu. Bu zat buralı prof. Geigerin Konferansı’nı müteakip vaki olan bir musahabede Zat-i devletinizin eski Yunanlıları, // [S. 4] Türk göstererek neşrettirdikleri eserden alay tarzında bahsetti, fakat kitabın münderecatına ait verdiği tafsilattan bu eserin müderris Yusuf Ziya beyefendinin Almanca olarak neşredilen kitabı olduğu anlaşıldı. Ben de bunu izah ettim ve dedim ki: “Gazinin Avrupa lisanlarına tercüme ve neşredilen Büyük Nutuklarından başka bir kitabı yoktur; milli tarihle cidden alakadar oluyorsa da bunun teferruatıyla uğraşmaya devlet işleriyle meşgul olduklarından vakitleri yoktur. Millî tarihe ait tetkikatla meşgul olmak için ayrıca bir cemiyet tesis etmişlerdir. Gazinin bu hasada maksadı: bugüne kadar Türk mekteplerinde tarih namına İslam tarihi ve yahut gelişi güzel (orijinalinde: höznel. – M. F.) umumi tarih tercümeleri tedris edilmiş olması neticesinde *Türk münevverlerinin kafasında Türk milletinin mazisi hakkında hâsil olan kaosu ortadan kaldırmak, milli tarihi öğrenmek ve öğretmek hususunda evvelce hâkim olan ihmalkârlığın fena neticelerinden kurtulmak ve zayıat-ı inkılabî tedbirlerle telafi etmek, millî tarihin tasnif ve tedrisini Türk milletinin şerefiyle mütenasip muayyen bir şekle sokmak*, işte Gazinin gayesi budur ve bu yolda muvaffakiyetler elde edilmektedir; mesele daha ziyade mektep ve terbiye meselesidir, yoksa büyük bir asker ve siyasi racul sıfatıyla tanınan bu zatın şimdi de tarihe ait keşfiyat yaparak meşhur âlim kesilmek hülyasına düşmüş olması değildir”. Zannederim benim bu mealdeki sözlerim orada bulunanlara iyi intiba bırakmıştır.

Yine geçen ay buradaki “Tabiat Muhipleri Cemiyeti” (Verein der Naturfreunden) azaları huzurunda “Türkiye’de inkılaptan sonra seyahat şeraiti” hakkında malumat verdim. İnkılabın ve zat-i devletinizin büyük rolünden ve memlekette asayiş tam olup, seyyahlar istedikleri yerlere gidip, istedikleri dağlara tırmana bileceklerini, her vilayette eski derebeyleri yerine münevver adamlar vali ve münevver zabıtlar komandan tayin edilmiş olduğundan her yerde yardım göreceklerini anlattım.

Yani ben Ankara Kongresi’nde okunmak için ne yazdımsa hepsine sadığım. Zaten bendiniz Türkiye’deki muazzam milli medeniyet harekâtı

gibi bir harekâta karşı bulunmak gibi bir işle neden meşgul olurum? Bundan ne kazanırım?, ben bu hareketin semeredar neticeleriyle alakadar birisi isem neden kendi dalımı kendi elimle keserim?; bilhassa, // [S. 5] ki böyle ehemmiyetsiz bir propaganda ile ne de o muazzam harekete birer zarar iras edebileceğimi ve ne de bundan kendim bir şey kazanacağımı iyi bilen birisiyim.

3) Salisen: bendeniz bu milletin siyasi ve medeni mukadderatıyla candan alakadar olan bir oğlu, dâhil ve hariçte tanınmış bir tarihçisiyim; zat-i devletiniz ise zamanımızda Türk mevcudiyetinin merkezinde bulunan kahramanı sıfatıyla hem benim milli-siyasi ideallerimin mülhemi ve tarih sahasındaki mesaimin esası temel mevzususunuz. Ben isterdim ki Avrupa’daki mesaimin itmamından sonra Türkiye’deki medeni harsi işlerde faydalı görülecek olursam bu defa Ankara’da, yani huzur-u âlinize daha yakın bir yerde bulunayım, muasır Türklüğün merkezini, mihverini yakından öğreneyim. Fakat daha bozkırlardan getirdiğim bazı tabiatlarım vardır: ben aranmadığım zaman kendimi göstermek, sorulmayan suale cevap vermek için sokulmam, fakat arandım mı bütün mevcudiyetimle, olduğum gibi görünürüm ve kimsenin hoşuna gidecek sun’i muamele ve harekette bulunamam, keza sorulursam bildiğim ve inandığımdan başka bir şey söyleyemem. Bu tabiatım dolayısıyla bazen zat-i devletinizden uzak düşebilirim ve vakitte “işte bu böyledir, böyle oldu, ne yapalım” der kalırım ve bundan dolayı zat-i devletinize karşı derin ve samimi hürmet duygum, inkıyadım hiç bir zaman eksilmez. Bir mesele hakkında sorulursam bildiğimi, içtihat ve kanaatimi huzur-u âlinize açıkça arz ederim, fakat kabul buyurmazsanız yahut kızarsanız yabancılara gidip te gıybetinizi söylemek gibi alçaklığa hiç bir zaman tenezzül etmem, bilhassa ki Türk millî medeniyetini ihya yolundaki mesainize karşı yat-illerde propagandada bulunarak hatırı-âlinizi temelinden rencide edecek hamakata hiç bir zaman irtikâp etmem. Bendeniz bir defa Rusya siyasi firarisi oldum; Türkiye’ye de bu memleketin dâhili siyasi meselelerine hiç bir zaman karışmamak kararıyla geldim ve yedi sene orada yaşadığım halde bu esasa sadık kaldım, onun içindir ki 1930 sene bidayetinde Marmara Köşkü’ne davet edildiğime kadar ne zat-i devletinizi ve ne de İsmet Paşa Hazretlerini gidip taciz etmedim. Şimdiden sonra da hiç bir zaman hiç bir mevki bahasına ne de siyasi memur ve mebus ve ne de Türkiye’deki birer fırkaya aza olurum. Şu

halde zat-i devletinizi cidden alakadar eden bir mesele, yani // [S. 6] milli kültür sahasındaki faaliyetinize karşı aleyhtar propagandada bulunarak birden “siyasi kahraman” kesilmek ve gerçekten Cumhuriyet Türkiye’si’nin siyasi firarileri saffına girmek istemem. Onun için hakkımdaki bu yeni ithamlara, ufak insanların uydurduğu yalan ve ufak gıybetlere hiç ehemmiyet vermemenizi samimi kalbimden rica ve istirham eylerim.

Sonra da bir ricam ve şikâyetim var:

Geçen 1930–[19]31 senelerinde telif olunan “Çağatay Ulusu” ve “Temur Bekin İlk Hayatı”⁹ unvanlı iki eserim Riyaset-i cumhur kâtibi Yusuf Hikmet Beyefendi’nin elinde bulunmaktadır. Mezkûr iki eser “Türk tarihine ait materyal ve izlenmeler” unvanlı serinin ikinci ve üçüncü ciltlerini teşkil edecektiler¹⁰. Zat-ı devletleri müsaade buyursalar bu mezkûr iki cilt TTTC namına neşredilse çok memnun olurum. Sonra da imkân oldukça mezkûr serinin dördüncü cildi olmak üzere Temur’un fütuhâtına ait cildi hazırlardım.

Şikâyetim de zat-i devletinizin bendenize karşı dargınlığı şayiası dolayısıyla Türkiye’deki herhangi ilmî müessese ve neşriyatla ve şahıslarla temas hususunun gayrimümkün bir hale gelmiş olduğuna aittir. Türkiye’deki bildiklerim, dostlarım, darülfünun arkadaşlarım, hatta Türkistanlı muhaceret arkadaşlarımla temas hemen hemen kesilmiş gibidir ve yahut münasebette bulunanlar başka adres ve vasıtalarla yazmak mecburiyetini hissediyorlar. Arkadaşlardan birisi benim eserlerimi mahaz sıfatıyla zikretmek bile hatalı olduğunu yazıyor. Ben hariçte olduğum zaman bile memleketteki ilmi neşriyatta, mecmualarda, darülfünun neşriyatında makaleler neşriyle iştirak etmek isterdim, hâlbuki şimdi ancak ecnebi neşriyatında çalışmak yolu kalıyor. Bu keyfiyetin zat-i devletinizin arzu buyurmadıkları bir süratle husule gelmiş olduğuna kani’im. Binaenaleyh önüme çıkan bu müşkülâtın izalesi hususuna ehemmiyet verilmesini candan arzu ederim. Çağatay //

⁹“Bek” kelimesi Türkistan şivelerinde “Bek” ve “Biy” (yahut: “Bey”) şekillerinde iki nev’ telaffuz olunur ve iki manada kollarılır. Bunlardan “Bek” kelimesi Garb Türkçesindeki “bey”in ifade ettiği “seigneur”, siyasi ve askeri rütbe olarak kullanılır; “Biy” ise Türk yasasıyla hükmeden hâkim, kadı manasında kullanılır. Onun için şark Türk tarihindeki şahıs isimlerinde bu iki telaffuzun her ikisine de tesadüf olunur: “Temurbek”, “Ulugbek”, “İdügebek”, “Mayqıbiy”, “Asanqaygı-biy” ve saire (Zeki Velidi dipnotu. – M. F.).

¹⁰Bu serini iki cildi Türk tarihine ait umumi bakışlarımı ihtiva eden eserdir. Ki daha 1930 senesinde verilmiştir (Zeki Velidi dipnotu. – M. F.).

[S. 7] ve Temur tarihine ait eserlerimin neşrine müsaade edilirse ve bu husus gazetelerde de inikas ederse bu şayiaların, keza TTTC ye karşı muhalefetim hakkındaki uydurmaların esassızlığı anlaşılmasına da sebep olurdu.

Türk milletinin ve Türkiye'nin parlak medeni istikbali yolunda bu milletin sadık bir oğlu sıfatıyla çalışmağa her vakit bel bağlayıp hazır bulunduğuma, zat-i devletinizi Türk'ün büyük ve emsalsiz inkılapçı rehberi tanıdığuma, sadakat ve samimiyetime emin olmanızı tam hulus-u kalble rica ve istirham ederek hatm-i kelim eder ve bilvesile derin tazimatımı arz eylerim.

Uzarlarda kalan oğlunuz.

(İmzası yok)

1909 – 1939 YILLARI DÖNEMİNDE BULGARİSTAN İLE TÜRKİYE ARASINDAKİ İLİŞKİLERİ DÜZENLEYEN EN ÖNEMLİ ANDLAŞMALAR VE SÖZLEŞMELER

Cengiz HAKOV*

ÖZET

Bulgaristan 1908 tarihli Genç Türkler devriminin kendisi için doğurduğu elverişli durumdan faydalanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam bağımsızlığını ilân etmiştir. Bu tarihsel adımı 19 Nisan 1909 yılında imzalanan İstanbul Bulgar-Türk Protokolü ile onaylanmıştır. Bu protokol ile “Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti Bulgaristan’ın yeni siyasi durumunu kabul etmiştir.” Bundan sonra Bulgaristan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, iki bağımsız egemen devlet arasında imzalanan antlaşmalar ve sözleşmeler temeli üzerinde gelişmektedir.

1912-1913 Balkan savaşları yarımadanın coğrafi haritasını temelden değiştirmiştir. Her iki savaştan en kârlı çıkan Yunanistan ile Sırbistan topraklarını ve nüfuslarını hemen hemen katlamışlardır. Balkan savaşlarına en büyük katkıda bulunan Bulgaristan ise, topraklarını % 17, ahalisinin de %8 çoğaltmıştır. Türkiye bu savaşlarda tamamıyla yenilmiştir ve Balkanlar’daki topraklarının %83’ünü, nüfusunun da % 62’sini kaybetmiştir.

18 Ekim 1925 tarihinde Ankara’da Bulgaristan Çarlığı ile Türkiye Cumhuriyeti arasında Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada iki ülke arasında sağlam barış, samimi ve sonsuz dostluk kurulduğu belirtilmekte, aralarındaki diplomatik ilişkilerin uluslararası hukuk temelleri üzerine oturtulacağı ilân edilmektedir. İki taraf arasında Ankara Antlaşması’ndan sonra imzalanan bir dizi sözleşmelerle Bulgaristan Çarlığı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler uluslararası normlar düzeyine çıkarılmıştır.

*Prof. Dr., Bulgar Bilimler Akademisi (BBA), Balkan Araştırmaları Enstitüsü, cengizhakov@hotmail.com.

THE MOST IMPORTANT TREATIES AND AGREEMENTS REGULATING THE RELATIONS BETWEEN TURKEY AND BULGARIA WITHIN THE YEARS 1909-1939

ABSTRACT

Bulgaria took advantage of the favorable situation after the Young Turk Revolution of 1908 to proclaim its final independence from the Ottoman Empire. This historic act was confirmed by the Turco-Bulgarian Protocol of Constantinople of 19 April 1909, by which the "Ottoman imperial government recognized the new political status of Bulgaria." Henceforth the relations between Bulgaria and Turkey developed on the basis of signed treaties and agreements between the two countries in their capacity of independent sovereign states.

The Balkan Wars (1912-1913) radically changed the geographical map of the Balkans. Greece and Serbia made the most of this situation and they almost doubled their territories and populations. Bulgaria, which had made the highest contribution to the outcome of the Balkan Wars, increased its territory only by 17% and its population by 8%. The biggest loser of these wars was the Ottoman State, which lost 83% of its territory and 62% of the population of its Balkan provinces.

The final end of the Balkan wars was brought by the Constantinople Bulgarian-Turkish Peace Treaty of September 29, 1913. This treaty defined the new Bulgarian-Turkish border and settled the issues related to nationality, the exercise of political and civil rights of the Bulgarians in Turkey and the Turkish-Muslim population in Bulgaria.

On October 18, 1925 in Ankara, the Treaty of Friendship between the Kingdom of Bulgaria and the Republic of Turkey was signed. This treaty spoke of establishing indestructible peace, sincere and endless friendship between the two countries and building their diplomatic relations on the basis of the international law.

After the Ankara Treaty, a number of other bilateral agreements were concluded, by which the relations between the Kingdom of Bulgaria and the Republic of Turkey took the most desirable form of international relations.

1877–1878 Rus–Türk Savaşı ve ardından Büyük Devletler’in Berlin Kongresi sonucunda Osmanlı İmparatorluğu’na vassal Bulgaristan Prenslığı ve Doğu Rumeli Özerk Bölgesi meydana getirilmiştir. Adı geçen prenslikle özerk bölge 1885’te birleşmiş, 1908’de de Bulgaristan Prenslığı Osmanlı İmparatorluğu’ndan tam bağımsızlığını ilân etmiştir. Bu olaylardan sonra Bulgar–Türk ilişkileri Çarlık Bulgaristan’la Osmanlı İmparatorluğu¹, iki egemen devlet olarak, arasında imzalanmış olan antlaşmalar temelinde gelişmiştir. Bulgaristan’ın bağımsızlık ilânı 1878 Berlin Antlaşması’nı ihlâl sayıldığı için bu durum Bulgaristan ile Büyük Devletler arasında belli bir gerilim yaratmıştır. Öte yandan Bulgaristan’la Türkiye arasındaki ilişkiler birdenbire gerginleşerek işler kendi aralarında bir savaşın patlak vermesi tehlikelerine kadar varmıştır. Eninde sonunda Rusya’nın aracılığı ile bu gerginliğe barışçı çözüm getirilerek 19 Nisan 1909 tarihinde İstanbul’da imzalanmış olan Bulgar–Türk Protokolü gereğince Bulgaristan Türkiye’ye 82 milyon frank tazminat ödemiştir.² “Osmanlı İmparatorluk hükümeti Bulgaristan’ın yeni politik durumunu tanıdığını” ya da başka sözle Çar Ferdinand başkanlığındaki Çarlık Bulgaristan’ın bağımsızlığını tanımıştır. Adı geçen protokol bağımsız Bulgaristan’la Türkiye arasında imzalanan ilk diplomatik belgedir.³

Balkan Savaşları (1912-1913) Balkanlar’ın siyasi haritasını kökten değiştirmiştir. Bu savaşlardan birincisi Balkan Birliği devletleri ile Türkiye arasında, ikincisi de Bulgaristan’la onun Balkan Birliği’ndeki müttefikleri arasındaki savaştır. Bu savaşlar sonucunda Türkiye Balkanlar’daki kendi topraklarının % 82’sini, nüfusunun da % 62’sini kaybetmiştir. Bulgaristan kendi topraklarını % 17, nüfusunu da % 8 oranında artırmıştır. Kendi topraklarını % 91, nüfusunu da % 67 oranında artırmış olan Yunanistan ile kendi topraklarını % 80, nüfusunu da % 41 oranında artırmış olan Sırbistan bu savaşlardan en kazançlı çıkmışlardır. Romanya aslında hiç savaşmadan Güney Dobruca’yı kendi topraklarına katmıştır.⁴

¹G. P. Genov, **Bulgaristan’la İlgili Uluslararası Hareketler ve Antlaşmalar**, Sofya, 1940, s. 347-353.

²Genov, **a.g.e.**, s. 349.

³Genov, **a.g.e.**, s. 353.

⁴G. Markov, **Balkanlaştırma**, Sofya, 2011, s. 236.

17 Mayıs 1913 Londra Barış Antlaşması'ndan ve 28 Temmuz 1913 Bükreş Barış Antlaşması'ndan sonra 29 Eylül 1913 tarihinde İstanbul'da Bulgar–Türk Barış Antlaşması'nın⁵ imzalanmasıyla Balkan savaşlarına nihayet bir son verilmiştir. Yakınlaşan Birinci Dünya Savaşı'nı dikkate alan Büyük Devletler, Türkiye ile Bulgaristan⁶ arasındaki barış antlaşmasının bir an önce imzalanmasında ısrar etmektedirler. Türkiye Bulgaristan'a karşılıklı yarara dayalı bir barış antlaşmasının akdedilmesini ve ayrı bir sözleşme imzalanmasını teklif etmiştir.⁷

İstanbul'daki Bulgar–Türk Barış görüşmeleri 8–28 Eylül 1913 tarihleri arasında yürütülmüştür. Bulgar heyetinin başında Balkan Savaşları sırasında Çar Ferdinand'ın ilk yardımcısı General M. Savov bulunmaktadır. Bulgar heyetinin daha Sofya garında uğurlanması sırasında Çar Ferdinand General M. Savov'a Bulgaristan'la Türkiye arasında bir barış antlaşmasının olduğu gibi, gizli bir siyasi antlaşmanın da imzalanması⁸ gerekliliğinden bahsetmiştir. Görüşmelere Vezir-i Azam Sait Hilmi Paşa ile General M. Savov'un kutlama konuşmaları ve en kısa zamanda başarıyla sonuçlanması dilekleriyle başlanmıştır. Bulgar heyetinin teklifi üzerine Barış Toplantısı Başkanlığına Talât Paşa getirilmiştir.

Bulgar heyeti, Doğu Trakya toprakları sorunu ile Bulgar–Türk yeni sınırı sorununun halledilmiş olduğunu ve kendisinin bu sorun konusunda bir şey yapamayacağını daha görüşmelerin başlangıcında anlamıştır. Fakat Ege Denizi'ne çıkışın Bulgaristan için büyük önem taşıdığını hesaba katan Bulgar heyeti, Batı Trakya'daki Türk askerlerinin Meriç nehrinin sol yakasına çekilmesi sorununu ortaya koymuştur. Dahası, Bükreş Barış Antlaşması gereğince bu topraklar Dedeağaç, Gümülcine ve Ksanti ile birlikte Bulgaristan'a verilmişti. Fakat Türkiye, Bulgar–Türk yeni sınırının belirlenmesinden ve Bulgaristan'daki Türk Müslüman topluluğunun

⁵A. Toshev, **Balkan Savaşları**, C II, Polovdiv – Sofya, 1931, s. 419-425.

⁶T. Vlahov, “1913-1915 Döneminde Türk – Bulgar İlişkileri”, **İstoričeski Pregled / Tarihsel Bakiş Dergisi**, Yıl XI, C I, Sofya, 1955, s. 20-25.

⁷**Bulgaristan'ın Avrupa Savaşı'na Müdahalesiyle İlgili Diplomasi Kaynaklı Belgeler**, 1913-1915, C I, Sofya, 1920, s. 43.

⁸A. Toshev, “1913 İstanbul Barış Antlaşması'nın İmzalanması Üstüne”, **Balgarska Misal Derisi**, C 2, Sofya, 1930, s.101.

haklarının garanti altına alınmasından önce askerlerini geri çekmeyi kabul etmemiştir⁹.

Türkiye, İstanbul görüşmeleri sırasında Bulgaristan'la barış antlaşmasının imzalanması için şu şartları öne sürmüştür: Malko Tarnovo ve Mustafa Paşa (Svilengrad) sınır kasabaları etrafındaki küçük toprakları Bulgaristan'a, Edirne, Kırklareli (Lozengrad) ve Dimetoka ile birlikte Doğu Trakya'dan Meriç'e kadarki topraklar Türkiye'ye kalacaktır¹⁰. Türkiye'nin almış olduğu böyle bir tutumu değiştirecek hali olmayan ve kendisine Ege Denizine çıkışının sağlanmasıyla ilgilenen Bulgaristan, Türkiye'nin Barış Antlaşması'nın imzalanması için getirmiş olduğu şartları, yani Bulgar–Türk yeni sınırının belirlenmesi ve Bulgaristan'daki Türk Müslüman topluluğunun haklarının garantilenmesi teklifini kabul etmiştir¹¹.

Bulgar–Türk İstanbul Barış Antlaşması 29 Eylül 1913 tarihinde törenle imzalanmıştır¹². Adı geçen antlaşmaya göre Bulgaristan'la Türkiye arasındaki yeni sınır, Karadeniz'in Rezve ırmağı ağzından başlayarak Stranca Dağı'ndan geçip Kuzey-Batı'dan Edirne'yi dolanıp Meriç nehri boyunca aşağıya iner ve Meriç'in sağ kolu boyunca Ege Denizi'ne uzanır. İki taraf, 15 günlük bir süre zarfında diğer tarafın topraklarında bulunan askerlerini geri çekmeyi taahhüt etmişlerdir. Bulgaristan'daki Türk Müslüman Topluluğu diğer Bulgar uyrukluların faydalandıkları aynı haklardan faydalanacaklardır. Türkiye'deki Bulgar topluluğu da ülkedeki diğer Hristiyan toplulukları gibi aynı haklardan yararlanacaktır. Antlaşma imzalandıktan hemen sonra yürürlüğe girmiş, onay belgeleri de 15 günlük bir süre zarfında değiş tokuş edilmiştir.

Bulgaristan'la Türkiye devlet başkanları Bulgar–Türk İstanbul Barış Antlaşması'nın imzalanmış olması dolayısıyla kendi aralarında kutlama telgrafları teati etmişlerdir. Çar Ferdinand'ın telgrafında “Bu hareket, bizim aramızdaki tüm eski ve yeni çelişkilere son verdirтип ülkelerimiz açısından verimli bir barış ve yararlı bir dostluk uğruna yeni bir çağ başlatmaktadır”

⁹Merkez Devlet Arşivi (MDA), f.176K, op.2, a.e. 1391, yaprak 171.

¹⁰T. Vlahov, a.g.e., s. 28.

¹¹MDA, f.176K, op.2, a.e. 1388, yaprak 376.

¹²S. Stefanov, **Uluslararası Hareketler ve Antlaşmalar (1648-1918)**, Sofya, 1958, s. 333-338.

denmektedir¹³. V. Sultan Mehmet'in telgrafında da “Bu antlaşmanın her iki ülke için mutlu bir gelecek ve refah yolunu açacağı, iki halk arasında da samimi dostluk ilişkilerine başlatacağı” belirtilmiştir.

1913 Bulgar–Türk İstanbul Barış Antlaşması, Bulgaristan'la Türkiye açısından feci sona ermiş olsa da bu iki ülkenin Birinci Dünya Savaşı'na Üçlü İttifak'tan yana müttefik olarak katılmalarına yardımcı olmuştur. Adaletten yoksun olan 1919 Nöyü Barış Antlaşması'nı¹⁴ kabul etmek zorunda bırakılmış olan Bulgaristan'dan farklı olarak, Mustafa Kemal (Atatürk) yönetimindeki Yeni Türkiye, haksızlığa dayanan 1920 Sevr Barış Antlaşması'nı¹⁵ kabul etmemiştir. Türk halkının Birinci Dünya Savaşı galiplerine karşı yürütmüş olduğu Kurtuluş Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazları üzerinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açmıştır. 1923 Lozan Barış Antlaşmasıyla¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti uluslararası diplomatik tanımını kazanmıştır.

Türk halkının Kuruluş Savaşı Bulgaristan'da belirli bir ilgiyle izlenmiştir, çünkü bu savaşın başarılı sonu, Birinci Dünya Savaşı sırasında galip devletlerinin yenik devletlere dayatmış oldukları adaletsiz barış antlaşmalarından oluşan Versay Sistemi'nin çökertilmesinin başlangıcı olabilecekti¹⁷. Bu yüzden 1923'ün başlarında Bulgaristan Başbakanı Aleksandar Stamboliyski, Bulgaristan'ın Edirne Başkonsolosu Todor Markov'u özel bir görevle Mustafa Kemal'e (Atatürk) göndermiştir. O sıralarda İzmir'de bulunan Mustafa Kemal ile Todor Markov arasında Yeni Türkiye ile Bulgaristan arasında dostane iyi komşuluk ilişkileri kurulması hususunda çok samimi ve içtenli görüşmeler yürütülmüştür¹⁸.

Ankara Hükümeti, 1923'ün Mayısında iki ülke arasında normal diplomatik ilişkilerin kurulması için görüşmelere başlanması hususunda

¹³A. Toshev, a.g.e., s. 469.

¹⁴G. D. Kesjakov, **Bulgaristanın Diplomasi Tarihine Katkısı**, Nöyü Antlaşması, C II, Sofya, 1926, s. 86-102.

¹⁵N. Erim, **Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, T.T.K., Ankara, 1953, s. 525-691.

¹⁶İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, 1920-1945, C I, T.T.K., Ankara, 1983, s. 85-244.

¹⁷MDA, f. 176K, op.4, a.e. 2401, yaprak 144.

¹⁸**Belgelerde Mustafa Kemal Atatürk ve Türk – Bulgar İlişkileri (1913-1938)**, Bölüm III, Belge 29, Ankara, 2002, s. 227-241.

resmi teklifte bulunmuştur¹⁹. Ne var ki, Antanta'nın Ankara Hükümeti ile görüşmelere başlamaması hususunda, özellikle de 9 Haziran 1923'te Bulgaristan'da askeri darbe gerçekleştirilip Başbakan Aleksandar Stamboliyski'nin öldürülmüş olması yüzünden Bulgar–Türk görüşmeleri yaklaşık iki yıl sürüncemede bırakılmıştır. Görüşmelerin tamamlanmasını süratlendirmek için gönderilmiş olan Galatasaray mezunlarından Bulgar diplomatı Simeon Radev, İsmet İnönü ile ilk görüşmesinde ona “Biz, bütün komşularımızla, özellikle de mazimizin, hatıralarımızın, menfaatlerimizin bağlı bulunduğu Türkiye ile dostluk ilişkileri istiyoruz.”²⁰ demiştir.

18 Ekim 1925'te Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti ile Çarlık Bulgaristan arasında Dostluk Antlaşması imzalanmıştır²¹. Bu antlaşmada iki ülke arasında sarsılmaz bir barışın, samimi ve sonsuz bir dostluğun kurulmasından, ülkelerimiz arasında uluslararası hukuk temelinde diplomatik ilişkilerin kurulmasından, antlaşmaya ek olarak varılmış olan sözleşme ile protokolün onun ayrılmaz bir kısmı olduğundan söz edilmektedir. Antlaşmada bir ticaret sözleşmesi ile tahkim sözleşmesinin imzalanması gerekliliği denmiştir.

Antlaşmaya ek protokol, Bulgaristan'la Türkiye'deki azınlıkların haklarıyla ilgilidir. Azınlıklar konusunda aynı şartlarda yapılmış uluslararası antlaşmalar dikkate alınarak iki ülke arasındaki azınlıklar hakları karşılıklı temeline dayalı olarak ele alınmıştır. Bulgaristan Türkleri için bu 1919 Nöyyi Antlaşması, Türkiye'deki Bulgarlar için de 1923 Lozan Antlaşması'dır. Adı geçen antlaşmalara göre her iki ülkenin yurttaşları kanunlar karşısında eşittir ve ırklarına, dil ve dinlerine bakılmaksızın eşit yurttaşlık ve siyaset haklarından faydalanmakta, kendi dillerinden ve dinlerinden serbestçe kullanıp yararlanacaklardır. Protokolün C bendi gereğince, İstanbul'daki Bulgar mülkleri hariç, Doğu Trakya'dan Bulgaristan'a göç etmiş olan Bulgarların gayrimenkulleri ile Balkan savaşlarından sonra Bulgaristan'a geçmiş ve kendileri de Türkiye'ye göç etmiş olan Türk topraklarındaki Müslümanların gayrimenkulleri, buldukların devletin sahipliğinde kalmıştır. 1925 Ankara Antlaşması'na

¹⁹MDA, f. 176K, op.4, a.e. 1367, yaprak 26.

²⁰MDA, f. 176K, op.4, a.e. 2977, yaprak 61.

²¹Belgelerde Mustafa Kemal Atatürk ve Türk – Bulgar İlişkileri (1913-1938), Bölüm I, Belge 4, Ankara, 2002, s. 51-67.

ek sayılan bu protokol 1913 İstanbul Antlaşması'nın geçerliliğine son verdirilmiştir²².

Antlaşma eki olan sözleşme, Bulgaristan ve Türkiye yurttaşlarının yaşama ve çalışma koşullarıyla ilgilidir. Onlar her iki ülkede de aynı haklardan faydalanmaktadırlar. Kırsal kesimlerdeki mülkler haricinde menkul ve gayrimenkullere sahip olacaklar; bir ülkeden diğerine gönüllü olarak göç edebilecekler; ticaret, çeşitli zanaat v.s. gibi her türlü işle meşgul olabileceklerdir²³.

Ankara'da imzalanmış olan Bulgaristan'la Türkiye Arasında Dostluk Antlaşması, her iki ülkenin parlamentolarınca onaylandıktan sonra 17 Ağustos 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bulgaristan'la Türkiye arasındaki iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin siyasi diplomatik ve uluslararası hukuk temelleri bu antlaşmayla atılmıştır²⁴.

Ondan sonra 1928 ve 1930'da Ticaret ve Deniz Seferleri Antlaşması; 1929'da Tarafsızlık, Uzlaşma, Adli Davalar ve Tahkimlik Antlaşması; 1929 Suçluların Karşılıklı Olarak Teslim Edilmesi Sözleşmesi; 1933'te Ticaret Anlaşması ve Veterinerlik Sözleşmesi imzalanmıştır²⁵. 1925 Ankara Antlaşması ile onun ardından yapılmış olan farklı ikili antlaşmalar sayesinde Bulgaristan'la Türkiye arasındaki ilişkiler uluslararası ilişkilerin en çok tercih edilen şeklini almıştır.

Ne var ki, 1933'te Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanmış olan Türk-Yunan Sınırının Garanti Altına Alınması Paketi Bulgaristan'da belirli bir huzursuzluğa neden olmuştur²⁶. Buna neden, Bulgaristan'ın Batı Trakya aracılığı ile Ege'ye çıkış yapma iddialarıdır²⁷. Bu bağlamda Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ile Dışişleri Bakanı Tevfik R. Aras, Bulgaristan tarafının bu kuşkuvarını dağıtmak amacıyla 1933'ün Eylülünde Sofya'yı resmi ziyarette bulunmuşlardı. İsmet İnönü, Bulgaristan Başbakanı Nikola Mushanov'a Türk-Yunan Paktına katılmasını ve paktın üçlü pakt olmasını

²² A.g.e., Bölüm I, Belge 4, s. 53-59.

²³ A.g.e., Bölüm I, Belge 4, s. 59-67.

²⁴ A.g.e., Bölüm I, Belge 5,6,7,8,9,10, s. 68-148.

²⁵ A.g.e., Bölüm III, Belge 33,34, s. 265-269.

²⁶ **Olaylarla Türk Dış Politikası**, C 2, Ankara, 1989, s.101.

²⁷ K. Manchev-V. Bistrichky, **Bulgaristan ve Komşuları**, Sofya, 1978.

teklif etmişti. N. Mushanov bu teklifi kabul etmemiştir, çünkü kabul edilmesi, Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne çıkış iddialarından gönüllü olarak vazgeçmiş olması anlamına gelecektir. Bulgaristan'ın Türk-Yunan Paktını onaylamamış olmasına rağmen bu durum Bulgar-Türk dostluk ilişkilerine olumsuz etki yapmamıştır. 1929'da yapılmış olan Tarafsızlık, Uzlaşma, Adli Davalar ve Tahkimlik Antlaşması süresinin daha beş yıl uzatılmış olması bunun bir ifadesiydi.

17 Şubat 1941 tarihinde Ankara'da imzalanmış olan Bulgar -Türk Beyannameside Bulgaristan'la Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerinin varlığının bir kanıtıdır. Beynamede²⁸ birbirine karşı en dostane duygularla dolu olan iki hükümetin iyi komşuluk ilişkilerindeki karşılıklı güveni koruyup daha da geliştirmeye kararlı oldukları da belirtilmektedir.

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekir ki, savaş öncesi dönemde imzalanmış olan Bulgar-Türk antlaşmaları sayesinde, Bulgaristan, öteki Balkan ülkelerinden hangisine göre olursa olsun, Türkiye ile en iyi dostluk ilişkilerine kavuşmuştur.

²⁸Zora Gazetesi, 18 Şubat 1941.

KAYNAKÇA**Merkez Devlet Arşivi (MDA)****Zora Gazetesi**

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk–Bulgar İlişkileri (1918-1938), Ankara, 2002.

Bulgaristan'ın Avrupa Savaşına Müdahalesiyle İlgili Diplomatik Belgeler, 1913-1915, C I, Sofya, 1920.

Olaylarla Türk Dış Politikası, C 2, Ankara, 1989.

TOSHEV, A., “1913 İstanbul Barış Antlaşması'nın İmzalanması Üstüne”, **Balgarska Misal Derisi**, C 2, Sofya, 1930.

VLAHOV, T., “1913–1915 Döneminde Türk–Bulgar İlişkileri”, **İkonomiçeski Pregled/Ekonomiye Bakış Dergisi**, Yıl XI, C I, Sofya, 1955.

ERİM, N., **Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, T.T.K., Ankara, 1953.

GENOV, G. P., **Bulgaristan'la İlgili Uluslararası Hareketler ve Antlaşmalar**, Sofya, 1940.

GENOV, G. T., **Bulgaristan'ın Diplomasi Tarihine Katkısı**, Nöyyi Antlaşması, C II, Sofya, 1926.

MARKOV, G., **Balkanlaştırma**, Sofya, 2011.

MANCHEV, K.-BISTRICHKY, V., **Bulgaristan ve Komşuları**, Sofya, 1978.

SOYSAL, İ., **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, (1920-1945), C I, Ankara, 1983.

STEFANOV, S., **Uluslararası Hareketler ve Antlaşmalar (1648-1918)**, Sofya, 1958.

TOSHEV, A., **Balkan Savaşları**, C II, Plovdiv – Sofya, 1931.

TURKISH-ITALIAN DIPLOMATIC RELATIONS FROM 1923 TO THE SECOND WORLD WAR

Stefano TRINCHESE*

ABSTRACT

The paper focuses on the diplomatic relations between the Republic of Turkey and Italy in the interwar period (1923-1939) and during the Second World War using the sources of the Western diplomats' resident in Ankara at the time. The relations between Italy and Turkey changed in content over time due to expansionist policy of Italy that started at the beginning of the XX century and continued and strengthened during the fascist period. In particular, the Franz von Papen's paper reveals the dual attitude of invitation and distrust of Hitler's Germany towards the intelligent foreign policy of Turkey, who has as main inspiration the lesson of Atatürk. At the same time the papers of the Apostolic Delegate of the Holy See Angelo Giuseppe Roncalli, the future Pope John XXIII, recount the evolution of the internal situation in Turkey better than any other political narrative and also reflect the mistrust and resistance of large sections of Italian public opinion towards the aggressive policy of Italian fascism. The apparent alignment of the Italian and in the case of the clergy, reveal differences and conflicting positions that do not leak out from the history of military events.

*Prof. Dr., Dean of the Faculty of Letters, Art and Social Sciences, in Contemporary and European History, at UniversitàdegliStudi "G. D'Annunzio" Chieti-Pescara, Italy, s.trinchese@unich.it

The paper focuses on the diplomatic relations between the establishment of the Republic of Turkey and Italy, during the interwar period and goes through the study of the period of the Second World War.

Turkish relations with Italy are old and they date back on the modern era when the Republic of Genoa, Pisa and Venice signed commercial treaty with the Sublime Porte. Bonds between Italy and Turkey developed during the 18th century. In fact in that period many commercial activities were opened in the Ottoman Empire by Italian merchants.

These relations have been further strengthened during the Ottoman Empire; in fact they maintained their cultural and commercial bonds. At the same time the Holy See attended many efforts to ensure bilateral relations with the Porte. What is more, the Catholic Church tried to get free from the protection of French Capitulations, but until 1914 it was quite hard, due to the disapproval of the Western Powers. Diplomatic relations between Italy and Ottoman Empire were established in 1856.

Foreign relations between Italy and the Ottoman Empire changed after the invasion of the coast of Tripolitania by the Italian army in 1911. The invasion found the Western Nations favourable; in fact from the end of the 19th century to the Libyan war agreements between Great Britain, France and Italy were signed. Britain would consolidate interests in Egypt, France her sphere of influence in Morocco and they all were favourable to the Italian invasion of Tripolitania. What is more, at the peace agreement in Lausanne (18 October 1912) Italy gained the Dodecanese Islands in the Aegean Sea.

During First World War the Ottoman Empire and Italy were in opposite camps. In fact the Allies decided how to divide the Empire after the war. As a result of that they concluded secret agreements with the satisfaction of Italy (inserir nota) that obtained the South of Asia Minor and France would have Adana.

In fact at the end of the war, Italy occupied the Turkish ports in the South of Anatolia. After the beginning of the War of Independence conducted by Mustafa Kemal, Italy more or less openly supported the nationalist claims, giving its help to the port of Antalya which was under Italian occupation. The Sèvres Peace Treaty gave Turkish nationalists further

proof that the Allies intended to dismember Turkey, and the Sultan and his government were incapable to defend their interests. One of the Sèvres provisions said that Turkey must give up all claims to the Aegean Islands in favour of Italy, and it defined three separate regions of influence for England, France and Italy. During the war of independence Turkish-Italian relations were not so cordial, due to the geographical position of Turkey and the interests of Italy in that area. Turkey, a crucial crossroads between Asia and Europe, knew how dangerous its privileged position in the Mediterranean Sea was. In 1923 Ataturk's diplomacy triumphed. In fact the Treaty of Sèvres was abolished and a new peace treaty was signed. The Lausanne Treaty, the Ataturk's deepest spiritual and intellectual work, is the foundation stone of modern Turkey, and a fundamental keystone for Turkish foreign relations and for the establishment of a progressive and new Turkey. Thanks to the actions taken by Mustafa Kemal Ataturk the nation was saved from the invasion of foreign forces. He ensured the territorial integrity and he created a sovereign and independent state, and was the great reformer of the 20th century Turkey.

Turkish foreign policy in the interwar period was influenced by Ataturk's vision and his strong personality. His resentment against the international community for being excluded and, as a consequence, for lack of recognition as an equal member was strong. As a consequence, he first started his work to seek international recognition as a sovereign state and to ensure peace in homeland. As a consequence it was classified by international historian and political observer as a neutral state or allied of the West (Vali, 1971:12; Di Casola, 1984). In fact the political analysts talked about neutral politics with the aim to maintain good relations with the largest number of states (Ataov, 1965: 23).

During the establishment of the Republic of Turkey, the new Turkish state had some goals. The creation of a national Turkish state which was the main goal of the national pact of 1920 and it stated the political and military goals of the War of National Liberation. Related with this main goal, the completion of independence was the second goal of Ataturk's foreign policy. There was no way of a mandate or that protectorate would be accepted. The third goal was modernization. Ataturk identified modernization with westernization and used both words synonymously. Turkey's western-

inclined foreign policy began in Ataturk's time in conjunction with efforts and modernization in the cultural sphere.

Kemal Ataturk had guaranteed to Turkey not only a certain national unity but also a considerable safety position in the international relations of the Balkan, Mediterranean and Middle East. The Kemalist Turkey's foreign policy, which was continued by his successor Ismet Inonu, was read by historians as a search for neutrality and balance in a context of high international instability. More precisely, policy analysts have talked about Ataturkist neutralist policy, based on the continuous and careful research by Ankara, between 1923 and 1938, to establish and maintain good relations mainly in the economic and commercial field, with the greatest possible number of countries in the area. Just think of the personal directive of Ataturk to maintain relations especially in trade with the Soviet Union and on the other hand, the policy of friendship with Britain in the Thirties, and what is more, the simultaneous series of agreements and treaties on one side with France and England on the eve and after the start of the war, and agreements with Hitler's Germany between 1939 and 1941-42.

With this and attentive and flexible policy, inspired by the Kemalist principles, which were capable of Real politik's agreements, Ataturk had managed to leave Turkey, which was defeated in World War I, from diplomatic isolation and he was able to ensure future solidarity with the major powers with a dense network of relations and economic and political agreements. In particular, the continuation of Kemalist policy by Inonu and the diplomatic skill of Tevfik Rustu managed to achieve solidarity in the Balkans as the Ottoman Empire was no longer able to impose in its declining phase.

It was the aggressive policy of fascist Italy after 1923 against King Zog of Albania and Greece to make Ankara not only distrustful to Rome, but also to play an important role in the implementation and management in the Balkan arrangements also on the political and strategic point of view with the creation of the new Balkan League between Turkey, Yugoslavia, Greece and Romania in 1934 for the stabilization of the territorial status quo, the improvement of international relations ushering in a decade in which Ankara

played a decisive role in maintaining the balance and stability of the Balkan area.

In doing so, consider the parallel policies towards the Arab League and in particular to Iraq, Turkey returned to the centre of a vast network of interests within the international organization, with a decade of successful continuity of this commitment to international equilibrium.

This whole policy that was inspired by the teaching of Atatürk the peacemaker, maintained an independent position in Ankara, non-aligned but close to the European powers, while increased the mistrust and distance from the aggressive Italian politics, military accident in 1923 to the occupation of Corfu military of Albania in 1939.

While Turkey was soon allied with western nations, Italy during the interwar period was allied with Germany. During the interwar period the relations between the two states were ambiguous. Ankara was afraid of Italian conduct during the previous year of the 20th century. Turkish concerns were based on the war of the 1911-1912. Moreover after the March of Rome in 1922, Mussolini took power in Italy. It was clear to the Turkish diplomacy how dangerous the Italian expansionist policy in Mediterranean Sea was, and the will of Mussolini to re-establish the Roman Empire around Mediterranean, the *Mare Nostrum* in his vision (Gentile, 1996: Trinchese, 2005). Italy's interest in the Eastern Mediterranean was a point of concern for Turkey. Italy is worried about balancing France power and the Little Entente, for that reason he maintained good relations with Greece and Turkey. As a result, Turkey and Italy signed a Treaty of Neutrality and Conciliation in 1928 to ensure peace and security; for that reason it was received with exaltation by the press of both countries. In fact Mussolini used words of admiration to describe the steps conducted by Atatürk. Thanks to his courage, after the Great War he rallied the population in defence of their homeland. He took a defeated, demoralized, medieval theocratic monarchy and reshaped it into a vibrant, progressive, democratic secular republic. The diplomatic visit of Italy by a delegation guided by the Turkish Prime Minister and the Minister of Foreign Affairs in 1932 enforced the Treaty. However Mussolini's will of expansion in Middle East deteriorated the Turkish-Italian relations. Despite the assurance of Mussolini to the

Turkish Ambassador in Rome, Ismet Inonu in 1934 said that the problem with their relationship with Italy was security concerns, and the will of Atatürk was to maintain peace and security for the new Turkey. Mussolini perceived a policy of enlargement in the south of Mediterranean Sea (Rodogno, 2003), and after the Mosul crisis with Great Britain, he was planning to invade Anatolia by taking advantage by the Dodecanese Islands as a standing point. The Abyssinian crisis in 1935 and the consequent remilitarization of the Straits by Turkey marked the lowest level of their relationship.

The relations became cool after the Abyssinian crisis in 1935. Turkey realized that there was a possibility to be invaded by the Italian troops. Italian efforts to strengthen fortifications and naval power in the Dodecanese islands supported this fears. During the Second World War, Turkey remained neutral during the war and only on February 23 1945 entered the war on the sides of Allies. After the war, Italy and Turkey became member, of NATO; as a consequence Turkey became a source of support of the Western Nations against the expansion of Soviet communism.

If we want to look over these relations we can go through the relations established in Turkey by Germany. During the interwar period Italy and Germany were allied.

Italy's entrance in war in June 1940 suggests a decided change in the Mediterranean balance of power. The choice of Italian neutrality during the nine long months between September 1939 and June 1940 had reassured the Mediterranean countries and Turkey primarily on the relative stability of the area and the maintenance of alliances. But the choice of field to fight alongside Germany proposed a completely new scenario. Ankara had always looked upon the policy of Mussolini to the East Mediterranean with lack of confidence.

Broadcasts by Radio Bari reflect sinister allusions to future re-balancing of the Oriental order, where Italy had to play a role of primary importance in the territories around Turkey, from Greece to Macedonia to the Levant and the Arabian Peninsula. The military choice re-proposed ancient nightmares of power rather feared from Ankara about the devastating role of Mussolini's Italy.

A special observatory to study Turkish foreign policy during the war and of course the Turkish sources currently available, it is precisely that of Western diplomats resident in Ankara at the time. In particular, the Franz von Papen's paper reveals the dual attitude of invitation and distrust of Hitler's Germany towards the intelligent foreign policy of Turkey, who has as main inspiration the lesson of Atatürk. At the same time the papers of the apostolic delegate of the Holy See Angelo Giuseppe Roncalli, the future Pope John XXIII, recount the evolution of the internal situation in Turkey better than any other political narrative and also reflect the mistrust and resistance of large sections of Italian public opinion towards the aggressive policy of Italian fascism. The apparent alignment of the Italian and in the case of the clergy, reveal differences and conflicting positions that do not leak out from the history of military events.

It seemed to realize at least potentially the old project of a new Christian order in the Orthodox Levant and in the Muslim world, such as to upset the delicate order established after the First World War and the strenuous alliances until then maintained to safeguard peace. Italian alliance with Germany could only lead to a rather passive and total adherence to the aggressive military policy in Berlin. Yet both within the country, and among the European opinion, the illusion of limited adhesion prevailed and even meditated which would prevent Italy and consequently to all the countries concerned an extension of the war also to the whole Mediterranean area. Indeed, in the eyes of not naïve observers, and generally more wide spread in popular opinion, the Italian neutrality, with bold paraphrase called "non-aggression", seemed to propose once again a mediating role of general equilibrium of Europe to Italy, as well as Mussolini had succeeded to spread with its European politics and the Danube from 1934 to 1936-37.

But in reality, the Rome-Berlin Axis strict rules imposed and only postponed the choice of war and the same neutrality was a supporting condition of Hitler's Germany. The events of the war in the Mediterranean since 1940 and quickly go down markedly from 1942 did the Italian imperial dream wane, a dream more rhetorical than realistic, a Mediterranean returning to be Roman and had only led to the disaster of the enlargement of the theatre of military operations and the involvement of the population until then liberated from the tragedy of war.

The rapid and overwhelming fall of the illusive African Empire and the loss of naval supremacy in the Mediterranean after the Battle of Cape Matapan made the situation totally uncontrollable. Every illusion of victory, though filtered by concealing of military defeats by the fascist censorship, vanished in 1942 and led to the fall of Mussolini's regime in 1943. In Turkey the conduct of events, this was closely followed by diplomacy and by the military, wisely advised to maintain a position of neutrality, while the aggressive policy of Italy doubled the mistrust of Ankara towards the Italia-German axis.

The reference to the foreign policy of Atatürk, the ability of political leaders as Saracoglu, managed to contain the pressures and proclivities toward the Axis exercised by diplomatic representatives even notice das Menemencioglu, with a policy carefully balanced between agreements with a feared and powerful Germany and with a Britain that needed in the long run taking in consideration. In those years arise the premises of Turkey's foreign policy on the side of Great Britain and the United States, in this second case continued even after the end of the war.

When the war started in Europe, Germany sent Franz Von Papen (1879-1969) as Ambassador of Third Reich in Ankara from 1939 to 1944. Between 1940 and 1943 Monsignor Angelo Maria Roncalli, Apostolic Delegate of the Holy See in Istanbul from 1934, received pressure to establish peace on behalf of the Third Reich's Ambassador in Ankara, Franz Von Papen. Papen's eagerness was directed towards obtaining peace mediation from Pius XII, pushed by delegate Roncalli's interest. What is real about these *advances* by the Hitlerian Catholic Ambassador is not yet clear. Even Papen's career didn't guarantee the thesis of dissonance with Hitler: Von Papen, a noble Catholic-Conservative from Westphalia, was expelled from the Centre, the party of catholic majority, because of his links to the right protestants, and then with the Nazis; during the period of Austria's *Anschluss*, Von Papen was one of the most diligent executors of Hitler's intentions and previously, in 1933, he mediated with the Prelate Kas, president of the Centre, an agreement with the Holy See which greatly benefitted the strengthening of the Hitlerian Regime. A similar curriculum would not suit other German Diplomats, it is therefore right to talk about a real "Von Papen enigma" (Trinchese, 1996; Trinchese, 2000).

In the secretary of state the doubt of the origin of Papen's pacifist offering was evident. Also Tardini in May 1942: "it is true that no Ambassador or confidant of Hitler would speak like this without permission"¹. At this point we meet Papen's faithful collaborator, the protestant Baron Kurt von Lersner, delegate in *Orientverein* in Turkey, in 1939, a German commercial interest towards the East. Lersner, who had also gained Roncalli's confidence, describes him in an official report as "tied to the old Imperial Regime and desirous of peace"², he managed to be received in the Vatican in May 1942 by Mons. Giacomo Testa, another friend of Roncalli's and his secretary's, afterwards successor of the Turkish Apostolic Delegation, and then Secretary of State Maglione in the Vatican gardens. Lersner who declared that he was talking for himself hoped for mediation with the Pope for peace, during the meeting³.

Both Maglione and Tardini were very doubtful about the contest and the aim of those proposals, while Mons. Montini was, even if very cautious, he believes it could be possible. Nevertheless it should be added that, on the contrary of what is given for granted in the recent Roncallian Historiography, Roncalli's behaviour towards Papen and Lersner's offers were not prudent or enthusiastic. Roncalli exposed how the Italian Governor in Ankara, Ottavio De Peppo, was well-informed about those diplomatic activities; but above all the Apostolic Delegate doubted about the truth and genuineness of Papen's ideas: "couldn't the insistence he wrote in autumn 1942- make you think of the Government's manoeuvres?"⁴ And later on, in an official report to the Secretary, he dared this precautionary judgement: "this man *exit seminare semen suum*. Does he follow any supreme order?"⁵. It is also true, nevertheless, that this was a common problem for Roncalli and Montini, because they had to distinguish between the Nazi defeat, a peaceful conclusion and Germany's salvation. These anxieties can also be seen from Ernst von Weiszächer's behaviour, just then named the Reich's Ambassador

¹"Actes et documentes du St. Siège relatifs à la IIe Guerre Mondiale", **Poliglotta Vaticana**, Città del Vaticano, 1970-1981, Vol. V, p. 576.

²**Ibidem**, p. 551.

³**Ibidem**, p. 575.

⁴**Ibidem**, p. 543.

⁵**Ibidem**, p. 550.

in the Vatican⁶. Even Mayron Taylor's documents, published by the Italian historian Ennio Di Nolfo, confirm such anxieties in the entourage of the Vatican⁷.

On July 7, 1943 the Principle Private Secretary of Aeronautics, Colonel Casero, told Mussolini that the aeronautic officer in Turkey, Stefano Trimboli, having discovered an undistinguished behaviour on apostolic Delegate (Roncalli's) behalf, had spoken to Prof. Ezio Bartolini, Turkish University Lecturer and "confident" of the Apostolic Delegate. Bartolini then approached Lersner, with whom he had a long conversation to which he also added a report. The most interesting thing was how you discover; that the highest Turkish authorities, starting from Minister Saracoğlu, were aware of those peace attempts, from Lersner's assertions and they were about internal sectional disagreement among the fascist leaders in Italy⁸. After this strong presentation of Lersner's character "Germany's and Versailles' plenipotentiary, was never enrolled in the Nazy Party, von Papen's close friend" and even considered "von Papen's relation" by the Ankara society, Bartolini describes the context of a letter sent to both Lersner and Roncalli: Lersner, "even if "a Luteran Protestant" affirmed that only the Pope could undertake "sufficient authority" to force the Mighty of the War to sit at the peace table together. Pius XII according to Lersner should have carried out what Benedict XV fail to do during the Great War, when Kaiser Wilhelm's power was on Nuncio Pacelli in Germany, as Lersner affirms⁹.

The Pope's intervention should have taken place immediately, before it was too late and others could anticipate his intentions: even the same Turkey or, as Lersner had thought previously, the King of Sweden. In connection to the voyage he made to the Vatican the year before, when he met, as we know, Maglione and Montini, and when the Pope refused an immediate and

⁶**Ibidem**, vol. VII, pp. 475.

⁷Di Nolfo E., **Vaticano e Stati Uniti 1939-1957**, Dalle carte di Mayron Taylor, Milano, 1978, p. 318.

⁸Col. G. Casero to Mussolini, Rome 7 July 1943, **Archives Ministry of Foreign Affairs Italy**, Rome. Thanks to Prof. Pastorelli for the Notice of following Documents.

⁹Prof. Bartolini, Teacher at Ankara University in 1912, to Military Attaché Italy, S. Trimboli, Rome 7 July 1943, **ibidem**.

direct intervention for fear of a refusal by the Powers at war. In that occasion Maglione affirmed that the Pope should have convened Hitler first¹⁰.

According to Lersner in this occasion the Pope should not have feared the eventual refusal of peace by the major Powers at war; on the contrary, on this occasion he would have strongly placed the foundations for Holy See's pacifist policy. As to the priority in convene the Powerful, Lersner doesn't place any choice: it is believed that Mussolini and Hitler would have considered the event, while Stalin would surely have refused it, considering his revolutionary aims¹¹.

Lersner's initiative, which pretended to join, the Pope's initiative to that of Mussolini's was differently judged by Bartolini in his wide report or Lersner (and Von Papen) plotted against Hitler together with the General Staff, or both were "a vanguard of the German Peace Offensive". But in both cases we have the certainty that the Nazi Germany was "exhausted". Lersner also declares to believe in von Weiszächer's initiative to maintain the peace plan in front of the Pope.

These pacific impulses, even if instruments of an even more complex action, link up to the reiterate attempts to influence the Holy See towards peace, through the mysterious telegrams of September 1944, signed by Lersner himself with the pseudonym *Marmara*. In both messages the unknown German officer, qualified by Roncalli through the Bern nunciature as "absolutely honest person", and notified how compromised the situation of German arms was; but that Germany was willing to fight to the last man, using "new terrible arms". Some of *Marmara*'s information came from "an American known to you", and it was accompanied by a complicated message from Ribbentrop on the internal situation of the German Power¹². From this point onwards the Holy See became even deafer towards presumed German attempts for a peace treaty. Even Pius XII suggests an official private reply by Tardini to Ribbentrop, while he decided that the Holy See would not have to interfere directly in the matter. What is more,

¹⁰**Ibidem**, CF. too "Actes et Documents (...)", cit., vol. V, p. 574

¹¹Prof. Bartolini to S. Trimboli, cit.

¹²"Actes et Documentes (...)", vol. XI, pp. 42, f

Tardini would have been sceptic and cautious when facing Weiszächer's new initiative¹³.

The episode therefore ended with an accentuated discretion by the Pope and his entourage. Roncall's documents indirectly refer to that new disillusion. But the future Pope John XXIII, when he spoke of peace and the East, thought of a greater horizon for future relationship among different men belonging to different churches. In this meaning his declaration, of 1939, "io amo i turchi" (I love Turkish people) should be read.

¹³**Ibidem**, vol. XI, pp. 692, f

BIBLIOGRAPHY

BRAUDE, B. e LEWIS, B., **Christians and Jews in Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society**, Vol. I, The Central Land, New York-London, Holmes and Meier Publishers inc., 1980.

CALDAROLA, C., (a cura di), **Religions and societies, Asia and the Middle East**, Berlin, s.n., 1982.

DEL ZANNA, G., **Roma e l'Oriente. Leone XIII e l'Impero Ottomano (1878-1903)**, Milano, Guerini, 2003.

DEL ZANNA, G., **I cristiani e il Medio Oriente (1798-1924)**, Bologna, Il Mulino, 2011.

DI CASOLA, M. A., «I rapporti tra Turchia e Santa Sede. Condizioni interne e scenario internazionale», in **Il Politico**, Univ. Pavia, 2004, anno LXIX, n. 3.

FAROQHI, S., **L'Impero Ottomano**, Bologna, Il Mulino, 2008.

FELDKAMP, M. F., **La diplomazia pontificia. Da Silvestro I a Giovanni Paolo II**, Milano, Jaca Book, 1998.

FRANZINETTI, G., **I Balcani dal 1878 ad oggi**, Roma, Carocci, 2010.

FROMKIN, D., **Una pace senza pace. La caduta dell'Impero Ottomano e la nascita del Medio Oriente moderno**, Milano, Rizzoli, 1992.

GENTILE, Emilio, **Le origini dell'ideologia fascista (1918-1925)**, Bologna, Il Mulino, 1996.

GRASSI, F. L., **Atatürk. Il fondatore della Turchia moderna**, Roma, Salerno editrice, 2008.

GRASSI, F. L., **L'Italia e la questione turca 1919-1923. Opinione pubblica e politica estera**, Torino, Zamorani, 1996.

LEWIS, B., **Il linguaggio politico dell'Islam**, Roma-Bari, Laterza, 1996.

LEWIS, B., **L'Europa e l'Islam**, Roma, Laterza, II ed., 2001.

LEWIS, B., **The Jews of Islam**, Princeton, Princeton University Press, 1984.

MANTRAN, R., (a cura di), **Storia dell'Impero Ottomano**, Lecce, Argo, 1999.

MARMARA, R., **Précis Historique de la Communauté latine de Constantinople et de son Eglise. De l' Empire byzantin à la République de Turquie**, Istanbul, Latin Katolik Ruhani Reisliği, 2003.

MOTTA, G. (a cura di), **I Turchi, il Mediterraneo e l'Europa**, Milano, Franco Angeli, 1998.

PRÉVÉLAKIS, G., **I Balcani**, Bologna, Il Mulino, 1997.

PIZZO, P., **Chiesa e Islam nell'età contemporanea. Tracrisi di coabitazione e prospettive di dialogo**, Roma, Aracne, 2008.

REINKOWSKI, M., **Ottoman Multiculturalism? The Example of the Confessional System in Lebanon**, Orient Institute of the Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, Beirut, 1999.

RICCARDI, A., **Mediterraneo. Cristianesimo e Islam tracoabitazione e conflitto**, Milano, Guerini, 1997.

RODOGNO, D., **Innuovoordine Mediterraneo. Le politiche di occupazione fascista**, Torino, Bollati Boringhieri, 2003.

RUMI, G. (a cura di), **Benedetto XV e la pace**, Brescia, Morcelliana, 1990.

SALVATORELLI, L., **La politica della Santa Sede dopo la guerra**, Milano, ISPI, 1937.

SHAW, S. J. & SHAW, E. K., **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. II Reform, Revolution and Republic. The Rise of modern Turkey 1808-1975**, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

TRINCHESE, S., **Roncalli e Von Papen. Rapporti diplomatici e strategie di impegno comune di due protagonisti del XX secolo**, Torino, Società Editrice Internazionale, 1996.

Il Cavalier tedesco, **La Germania antimoderna di Franz Von Papen**, Roma, Edizioni Studium, 2000.

Mare Nostrum, **Percezione ottomana e mito mediterraneo in Italia all'alba del Novecento**, Guerini, Milano, 2005.

(a cura di), **Le cinque edita del sultano. Turchi Armeni Arabi Greci ed Ebrei nel continente mediterraneo o del '900, L'Aquila**, Textus, 2005.

(a cura di), **Adriatico contemporaneo. Rotte e percezioni del mare comune tra Ottocento e Novecento**, Franco Angeli, Milano, 2008.

(a cura di), **Turchia d'Europa. Le ragioni di un ritorno**, Mesogea, Messina, 2012.

Articles

“Sul tramonto dell'Impero Ottomano (On the decline of the Ottoman Empire)”, in **Ricerche di storia politica**, 1, 2004, pp. 59-69.

“La Turchia kemalista e la politica internazionale tra il 1923 e il 1934 (Kemalist Politics and International Politics between 1923 and 1934)”, in **Rivista della cooperazione giuridica internazionale (Roma)**, 4 (gen-apr 2000), pp. 45-50.

ROMANIA AND TURKEY: 90 YEARS OF DIPLOMATIC RELATIONS (1923-2013)

Liliana BOŞCAN-ALTIN*

ROMANYA -TÜRKİYE: DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN 90 YILI (1923-2013)

ÖZET

Bu çalışma, Lozan Anlaşması'nın imzalanmasını müteakiben, 90 yıldır süregelen Romanya ve Türkiye arasındaki diplomatik ilişkileri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Makale, Romanya diplomatik arşivlerinde, Romen ve Türk Basınında ve aynı zamanda özel ve genel eserlerde bulunan yayımlanmayan (orijinal) belgeleri temel almaktadır. Çalışmanın ilk kısmı, Balkan içi anlaşmanın sonuçları altında, ilk amacı Avrupa'nın bu kısmında mevcut bölgesel statükonun sürdürülmesi olan, Romanya ve Türkiye arasında savaşlar arası dönemdeki ilişkilerle ilgilidir.

Her iki devlet arasında, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk işbirliği Lozan Konferansı sırasında, Romanya'nın Boğazlardan serbest geçiş prensibini savunduğunda gerçekleşmiştir. "Journald'Orient" dergisi şu ifadeyi kullanmıştır: "Konferansın ilk zorlu anlarında, İsmet Paşa bakan Diamandi'den aracı olmasını rica etmiştir". Lozan Anlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde sonuçlanırken, Romanya Bakanı I. Aurelian'ın tebrik mesajları Türk Dışişleri bakanına şu şekilde iletilmiştir: "Ülkelerimizin coğrafi konumu, birbirine yakınlığı ve Karadeniz, Romanya ve Türkiye arasında ekonomik ilişkileri yeniden kurmayı ve geliştirmeyi kolaylaştıran mükemmel bir iletişim yolunu işaret etmektedir..."

Aynı zamanda Mustafa Kemal tarafından yaratılan modern Türk Devleti'nin de amaçlarından bir kısmını oluşturan, Romanya dış politikasının amacı, her iki ülkeyle alakalı bütünlük ve egemenlikler temelinde, iyi ilişkileri devam ettirmektir.

* Assoc. Prof., The Faculty of History, University of Bucharest.

Romanya, Balkan devletleriyle iletişimi devam ettirmek ve bölgede barışı korumak için diplomatik faaliyetlerini devam ettirmiştir. Dostluk, saldırganlıktan kaçınma, Ara Buluculuk Anlaşması (17 Ekim 1933) ve Balkan Paktı (19 Şubat 1934) bölgedeki güvenliğe katkı için girilen çabaları temsil etmektedir.

Çalışmanın ikinci kısmı, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki iki ülke arasındaki ilişkileri temel almaktadır. Uluslararası politik duruma rağmen, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler mükemmeldi; örneğin, Romanya, Türkiye için ana petrol tedarikçisi olurken, Türkiye ise Romanya için özellikle önemli pamuk tedarikçisi haline gelecekti. Diplomatik seviyede, Romanya, Türkiye ve Almanya arasında arabulucu rolünü üstlenirken (1941-1943), Türkiye ise Romanya ve Müttefikleri arasında arabuluculuk yapmıştı (1943-1944).

Çoğunlukla Sovyet müdahalesinden kaynaklandığı üzere, iki ülke iki ayrı düşman koalisyon kutba kaymış, Türkiye Batı Avrupa ittifakına girerken, Romanya Sovyet ittifakına katılmış; böylece, 14 Mayıs 1955 tarihinde Varşova Paktı'nın bir üyesi haline gelmişti. Savaşlar arası dönemde ve İkinci Dünya Savaşı sırasındaki mükemmel ilişkiler, 1947 yılının sonuna gelindiğinde “soğumuştur”. Böylece, çalışmanın üçüncü kısmı, iki ülke arasında komünist dönemdeki (1947-1989) ilişkilerine eğilmiştir. 60'lı yıllardan başlayarak, iki ülke arasındaki iş birliği hakkındaki yüksek derecedeki çeşitli endişeler ve iki ittifaka bağlı iki ülke arasındaki genişleyen ilişkilere dikkat çekilmiştir. Romanya Komünist hükümetinin dış dünyaya açılım politikası bağlamında, iki ülke arasında herhangi ertelenmiş problem bulunmadığından, ilk adım Romanya-Türkiye ilişkilerinin yeniden başlatılması ve geliştirilmesi için ilk adımlar atılmıştı.

Ortak ziyaretler – Romanya Başbakanı Gheorghe Maurer'in Türkiye ziyareti ve sonrasında Türkiye başbakanının Romanya ziyareti – Balkan Devletleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için önemli yollardan biriydi. Politik ve diplomatik ilişkiler ilk başta gelişmişti; sonrasında bunu ekonomik olanlar takip etmişti. Böylece, Romanya ve Türkiye arasındaki ticari ilişkiler, 1961-1976 döneminde hükümetler seviyesinde uzun dönemli ticari anlaşmalarla gelişmiş; Romen-Türk ticaret ilişkileri % 26,7 oranında hacim olarak gelişme kaydederken, 1971-1976 arası dönemde %44,2 gelişme kaydetmişti.

Demir perdenin yıkılışından sonra, Romanya politik, diplomatik, ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmeye devam etmiş; ancak bunlar temelde bir değişiklik sergilememiştir. 19 Eylül 1991 tarihinde, Romanya ve Türkiye arasında Romanya cumhurbaşkanı Ion Iliescu ve Türk cumhurbaşkanı Turgut Özal “Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Anlaşması” imzalamışlardır.

Romanya ve Türkiye, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulan uzun dostluk ve gelenekle birbirine bağlanmıştır. Türkiye, Avrupa ve Asya arasında

Karadeniz'i Akdeniz'le birbirine bağlayan boğazların koruyucusu olarak önemli bir stratejik konuma sahiptir. Türkiye'nin boğazlar için önemli olduğu kadar, Romanya da Tuna için önemlidir. Her iki ülke coğrafi, tarihsel kader ve mükemmel bir iletişim ve yolculuk rotası olan ve iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişimini kolaylaştıran Karadeniz anlamında bir bütünü oluşturmaktadır. Bu ülkeler aynı zamanda Balkanlar'daki jeostratejik dengenin korunması açısından önemlidir.

Hem Romen hem de Türk diplomasisi dostluk ilişkilerini, iyi komşuluğu ve ülkeler arasında aktif iş birliğini kalıcı olarak canlandırmanın ve geliştirmenin yollarını aramışlar; gerçekte bu politika Romanya'nın bu dönemde seçtiği ana yollardan biri olmuştur.

Key Words/Anahtar Kelimeler: Romania, the Balkans, Great Powers, Turkey, Diplomacy.

During the First World War, Romania and Turkey have joined different coalition groups. Diplomatic relations between Romania and Turkey were broken on the 20th of August 1916 and they have been re-established on the 20th of July 1922, when N. Simionescu was appointed as Plenipotentiary Minister of Romania, while Cevat Bey represented Turkey's interest in Romania.

The first collaboration after the First World War between both states took place during the Lausanne Conference, when Romania sustains the principle of free circulation in the Straits. *Journal d'Orient* noted that Ismet Pasha, during the difficult moments of the conference, asked Minister Diamandi to mediate¹.

The Lausanne Treaty was concluded on the 24th of July 1923, and in the message of congratulations, the Romanian Minister I. Aurelian communicated to the Turkish Foreign Minister: "the geographical position of both our countries, their proximity and the Black Sea represent an excellent way of communication between Romania and Turkey, which facilitates the reestablishment and the development of the economical relation"².

In the Romanian-Turkish relations a certain amount of coldness was observed, the reason for this began after the Turkish connection with the Soviet Union and the matter of compensations for the Turkish emigrants from Dobrodja. After the declaration made by the Turkish Foreign Minister, who stated on the 5th of August, 1927, that: "Turkey wants to have a good relation with Romania"³, I. G. Duca told the Romanian Foreign Minister, N. that Romania wants to improve its relation with Turkey". After these exchanged messages, the Romanian-Turkish relations have improved, thus, in 1928 an economical commission was founded and in 1929 a Legation was established in Ankara, while in 1930, a Romanian Parliamentary delegation made a visit to Istanbul.

The aims of the Romanian foreign policy were to maintain good relations based on integrity and sovereignty respect with all the countries,

¹I. G. Duca, *Memorii*, Machiavelli, București, 1994, p. 286.

²A.M.A.E. (**Archive of Romanian Foreign Ministry**), fond 71/ "Turcia", vol.58, p. 29.

³A.M.A.E., fond 71/ "Turcia", vol. 58, p. 136.

which were also some of the purpose of the modern Turkish state, created by Mustafa Kemal.

Romania has sustained a diplomatic activity in order to maintain closed Balkans states and to keep the peace in the region. *The Friendship, Non-aggression and Conciliation Treaty* (October 17, 1933) and the *Balkan Pact* (February 19, 1934) represent the contribution to the joined effort for the security in the region.

The relations between Romania and Turkey have been intensifying though political and diplomatic contact exchanges. In the diplomatic field, on the 13th of May, 1934, with the occasion of the Turkish Foreign Affairs Minister's visit in Romania, N. Titulescu mentioned that: "I am sure that the Romanian-Turkish friendship will continue from now on"⁴.

In the economical field, on the 4th of October, 1935 and the 24th of January 1938, an economical treaty was signed. Prime Minister Bayar mentioned that: "because of this convention Turkey will be given the oil she needs, while Romania will obtain its necessity of cotton and rice"⁵.

One important moment in the Romanian-Turkish relations was the collaboration during the *Montreux Conference*⁶. In 1936, Turkey suggested that the regime of the Straits should be changed. In order to persuade the Romanian government to participate in the conference, on April 24, 1936, the General Secretary of the Turkish Foreign Minister, N. Menemencioğlu arrived in Bucharest. The Romanian-Turkish negotiations were finished with a positive agreement. N. Titulescu mentioned that: "I could say that the Straits are heart of Turkey and are also, Romanian lung". The new Treaty of Straits has managed to consolidate sovereignty of Turkey, and therefore, it became the guardian of the Straits.

The international situation become bad, which also determined the capacity of the Balkan Entente. On January 24, 1937 Yugoslavia concluded a political and military treaty with Bulgaria, without consulting the members of the Balkan Entente, and on 23 March with Italy. Agreement in

⁴N. Titulescu, "Pledoariipentrupace", Ed., *Enciclopedica*, Bucuresti, 1996, p. 397.

⁵AMAE, fond 71/ "Turcia", vol. 60, p. 31.

⁶*Ibidem*, vol. 59, p. 202.

Thessaloniki (1938) –which regulated the relations of Bulgaria with states of Balkan Entente, represented his last great moment of the Balkan Entente task to strengthen its purpose.

In 1938-1939 the evolution of events (Anschluss⁷, the München agreements, the **Sudet's problem** and then the collapse of Czechoslovakia's, which means the end of the Little Entente, occupation of Albania by Italy) mark a progressive abandonment of Balkan countries by France and the UK. Following the failure of the Anglo-Franco-Soviet negotiations, the USSR concluded a non-aggression pact with Germany on 23 August 1939 that affected the Balkan defensive alliance. Erosion of the Balkan Entente continue by sliding Bulgaria and Yugoslavia to the Axis powers, in spite of Turkey's negotiations (agreement with the UK, good relations with the USSR) or Romania and Greece (obtain the Franco-British guarantee) to improve the situation.

ROMANIA AND TURKEY DURING THE SECOND WORLD WAR (1939-1945)

In a short time after the Second World War began, Romania and Turkey announced their neutrality. The period from the *1st of September 1939 to the 1st of September 1940*, could be described through a Romanian diplomatic activity conducted in many directions.

First of all, Romania and Turkey tried to consolidate the unity of the Balkan Pact states.

Secondly, the Romanian diplomacy did not succeed to set up a *Neutral Block* between the Balkans Pact states and Bulgaria, Hungary and Italy. Furthermore, an important preoccupation of the Romanian diplomacy was for Turkey to try to mediate between Romania and the Soviet Union in order for them to reach a non-aggression agreement. In the 12th of September, 1939, G. Gafencu announced that Romanian Minister in Moscow said that: “the Turkish Foreign Minister should discuss in Moscow some matters that concern us, like the Russian attitude towards us, the Balkan Pact, our interest

⁷Austria and Germany united as one country.

in the Black Sea...if you find out some interesting proposal, do not avoid discussion in order not to waste any time, which is so precious today”⁸. The Turkish-Russian negotiations yielded no results. On October 24, S. Saraçoğlu told the Romanian Minister V. Stoica that: “Soviet intentions towards you are not friendly”. Minister V. Stoica asked S. Saraçoğlu what the Turkish intentions would be if the Soviet Union attacked Romania. S. Saraçoğlu answered that “if this event should happen, an attack against Romania, knowing that you will defend yourselves, represents a matter of concern not only for Romania and the Soviet Union, but also the Balkan states and us. In this case, the Turkish position will depend on its defence interest and we will establish a future course of action together with France and Great Britain”⁹.

In the *summer of 1940*, Romania was in an isolated position. It had no alliance with Poland, the Balkan Pact was just a bridge of ice melting under a blaze of war and, finally, in June 1940, France collapsed.

After France signed an armistice on the 26th of June 1940, Molotov gave the Romanian Minister a note from Moscow, asking Romania to return Bessarabia and the North of Bukovina. Romania forwarded this message to the Balkan Pact states, Germany and Italy. All these states asked Romania to give up its territories in order to keep the war far away from the Balkans region. Turkey’s answer was that it has taken military measures at the Bulgarian borders, but this did not indicate that the Turkish government understood to pass over the secret Soviet article included in the Balkan Pact. Due to the German pressure, on the 1st of July, the Tătărescu government gave up the French-British security agreement. Hungary and the Bulgarian ones followed the Soviet claims. Consequently, on the 30th of August 1940, Romania gave up to the North-Eastern part of Transylvania and on the 6th of September, the South of Dobrudja. In a diplomatic report concerning the Romanian-Turkish relations after the *Craiova Treaty*, it was mentioned that: “Although this has not been noted in the agreement concerning the

⁸ANIC, fond 71/“Turcia”, volume 61, p. 252.

⁹*Ibidem*, p. 253.

population exchanges, several thousand Turkish refugees from the South of Dobrugea received assistance from the Romanian authorities”¹⁰.

Because of those events, on the 6th of July, Minister Suphi Tanrıöver told the Romanian Foreign Affairs Minister that “if the Balkan Pact is left on someone’s bookshelf, it doesn’t mean that Romania and Turkey can’t reach a political agreement”¹¹.

After Romania lost 30% of its territory and King Carol II abdicated, on the 6th of September 1940, his son, King Michael assigned General Ion Antonescu as Prime Minister.

During the period from the *1st of September 1940 to the 23rd of August 1944*, relations between Ion Antonescu government and Turkey were marked by a series of events connected with Romania's approach to Germany, Romania’s participation in the war and negotiations of Romania with the Allies in order to sign an armistice.

The Ion Antonescu government followed an approach toward Germany and on the 5th of September 1940, Ion Antonescu renewed King Carol the second request to send a German military mission in Romania, thus alarming Turkey. Romania tried to assure Turkey that Germany does not intend to attack them. On the 19th of December 1940, Hitler orders the preparation of the *Barbarossa* plan, and wanted to assure the security of the southern flank. Things became serious when Italy suffered defeat in Greece (the 28th of October 1940) and Germany reached size until Turkish border. In the spring of 1941, Ion Antonescu cut off navigation between Romania and Turkish harbour, though, on the 15th of February, S. Tanrıöver communicated Ion Antonescu that: “Turkey guarantees security for the Romanian ships in the Turkish harbours”¹². Ion Antonescu did not know what Turkey’s reaction would be if Germany occupied the Balkans and also noted that: “I will not provide gasoline for the airplanes that could bomb Romania”. In the Ministry Council meeting, held on the 14th of February 1941, I. Antonescu suggested some solution for this problem: “Let the Turkish ship come to

¹⁰“Loc.cit., Diplomatical Report by A.Totescu”, cf. **Arh MAE**, volume 66, p. 432.

¹¹**Ibidem**, volume 61, p. 371.

¹²**Ibidem**, volume 62, p. 31.

Contantză and we will keep them there until our ship has returned from Istanbul”¹³.

During the Second World War, Turkey guided itself after the principle of “outside the war”. It signed a non-aggression agreement with Bulgaria, the Soviet Union and Germany. On the 18th of June, S. Tanrıöver asked A. Cretzianu to announce I. Antonescu that “a Turkish-German non-aggression agreement was signed, because for the last six months, I. Antonescu kept telling him “sign an agreement with Germany”¹⁴.

On the 22nd of June 1940, when Germany attacked the Soviet Union, new elements have emerged in the development of the Second World War. Turkey declared neutrality and Romania declared war to the Soviet Union. The next day after Romania joined the war in the East, S. Tanrıöver gave a note to the Romanian government which restated Turkey’s neutrality¹⁵.

During the Second World War, the belligerents, both the Axis and the Allies, wanted Turkey to join the war in each one’s coalition. In a conversation that took place on the 7th of July 1941, Mihai Antonescu asked S. Tanrıöver if “Turkey had any territorial claims”¹⁶. S. Tanrıöver answered that: “concerning territorial claims, Turkey was taken into consideration only at a general peace conference, because 30 million Turks are in the Soviet Union”. After the discussion with S. Tanrıöver, Mihai Antonescu noted that “it was not very clear weather Turkey wanted to join the Axis coalition”¹⁷. One year later, on the 4th of August 1942, S. Tanrıöver stated again that “Turkey will keep its neutrality even if Germany advances into the Caucasus region”¹⁸. This declaration was the result of Hitler’s plan to convince Turkey to adhere to the Axis in exchanges of its territorial claims.

However, neither the Axis nor the Allies managed to convince Turkey to join the war. The military situation had got worse since 1943, which has

¹³“Stenogramăședintelor Consilului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu”, **Meeting Minutes of Ministry Council**, Volume II, January-March 1941, published by **Romanian National Archives**, Bucharest, 1998, p. 237.

¹⁴AMAE, volume 62, p. 71.

¹⁵*Ibidem*, p. 73.

¹⁶*Ibidem*, p. 86.

¹⁷*Ibidem*, volume 37, p. 87.

¹⁸*Ibidem*, volume 62, p. 409.

determined the Romanian government, who kept a good relation with Turkey, to use these relations in order to establish some contacts with the Allies. After the Italian government signed armistice with the Allies, on the 3rd of September 1943, Romania renewed its conversations with the Allies, this mission being given to A. Cretzianu and F. Nanu who were assigned in Ankara and Stockholm. The Romanian government, who wanted to sign an armistice only if one of its conditions materialized: either the Allies landed in the Balkans, or Turkey got in the war. Both these conditions were broken: Turkey did not join in war and the Allies decided to land in France, not in the Balkans. However, the Romanian government and the Romanian opposition did know these facts.

While Romania continued its negotiations and waited for an answer from the Allies, Turkey broke the diplomatic relations with Germany on the 2nd of August 1944. This was a delicate moment in the Romanian-Turkish relations because Romania was in the Axis coalition. On the 1st of August, the Turkish Charge d’Affairs, Istignelly, mentioned that “Turkey did not break the diplomatic relations with Romania because we have mentioned the Finland precedent for the Allies and the Bulgarian one for Germany”¹⁹. The breaking of the Turkish-German relation was a subject taken into discussion by Hitler and I. Antonescu on the 5th of August 1944. As a response to the question of I. Antonescu “what measures Germany would take if Turkey opened the Straits for the Allies”²⁰, Hitler was silent.

On the 20th of August, the Soviet Army broke the Romanian flank. On the 23rd of August 1944, Mihai Antonescumet with the Turkish Charge d’affaires and stated that “the situation became serious, in two days’ time Bassarabia will be occupied by the Soviet Army. We want you to be our mediator and negotiate for an armistice between us and Allies”. Although, S.Saraçioğlu contacted the US’ and Great Britain’s Ministers, Turkey’s mediation did not take place because of the 23rd of August events in Romania.

The events of the 23rd of August brought changes not only in the internal field but also the external one. The *Wehrmacht* Army withdrew

¹⁹*Ibidem*, p. 275.

²⁰FRUS, *Europe*, volume IV, 1944, Washington, p. 190.

from the Balkans and the war lasted short because Romania stopped supplying the German Army with gasoline, Romania deciding to join the Red Army for the last period of the Second World War in Europe.

The presence of the Soviet Union Army in Bulgaria alarmed Turkey, who was afraid of the Soviets claims: the territorial ones and change of the regime of the Montreux Treaty. Although it did not take part in the war, Turkey had problems because of the economic collapse it suffered after Germany withdrew and had a little chance to improve trade exchanges with the states that were begun to be controlled by the Soviet Union.

THE SOVIETIZATION OF ROMANIA

Relations between Romania and Turkey, from 1944 to 1947 were marked by some high-mentioned events. The 3rd of November 1944, the General Secretary in the Romanian Foreign Affairs, E. Filloti, mentioned to the Turkish Charge d'Affairs, Istignelly, that: "the Romanian government wants to maintain relations with Turkey and to re-establish economical exchanges as soon as possible. In the present situation, Romania cannot take political initiative"²¹. One year later, the Romania Secretary at the Romanian Embassy, C. Dimitriu noted that "Turkey's expectations are normal because Romania must make a decision one way or the other... Turkey wants to maintain relations with Romania as it did in the past"²². In another diplomatic report made by the Romanian Minister, it was stated that "Turkey wished to maintain the friendship and the collaboration with Romania, as it did before the war, when it has found advantages in the political, economic and strategic fields". If the political relations did not improve, in the economical one it was mentioned that the Turks would not act friendly with Romania as long as they had the impression that Romania was making deals with the Soviet Company, know also by the terms

²¹AMAE, "Turkey, Dossier of Foreign Policy: 1945-1946".

²²AMAE, "Turkey- Dossier of Foreign Policy: 1945-1946", **Diplomatic Report** by C. Dimitriu from the 11th of July 1946, no.1/P.C., p. 14.

“sovrom” or “the Romanian-Soviet” terms that have suffered long-term discrimination”²³.

In a diplomatic report in April 1947, I. Magheru noted that “the relations with Turkey do not seem to get normal as a newspaper has published an article which stated that the Soviet Army will remain in Romania after the period established in the peace treaty”²⁴. In the next month, I. Magheru also mentioned that “relations with Romania continue to be cold just the ones to other countries considered by the Turks to belong in the Soviet influence area”²⁵.

The measure taken by Turkey against the communist organization determined a Romanian communist newspaper to answer very badly with headlines like: “*The Turkish Home Affairs have banned democratic parties and the trade union in Turkey*”²⁶, *Turkish government proclaims anti-trade union law*²⁷, *Leader of the Labour Party was arrested in Turkey, Turkey kept mobilized one million soldiers*, it is the only country who does not try to demobilize after a war in which it did not participate²⁸, can be noted. The reaction of Turkish newspaper to this campaign was like this: *The Romanian’s communist press attacks us; the delirium of the communist newspaper in Romania, Moscow’s servant learns to write*. The Secretary of the Romanian Embassy, C. Dimitriu, mentions that “the Romanian articles have changes the situation. The Turkish newspaper and the public opinion reacted vehemently”²⁹.

During the Second World War, Romania passed through the neutrality, the territorial losses and the alliance with Germany and changing the coalition. Turkey did not know directly the tragedy of the war and it has kept its neutrality but after the war, its economic situation became worse and in

²³**Ibidem**, “Dossier of Foreign Policy from 1947”, **Diplomatic Report of Romanian Charge d’affaires I. Magheru** on July, no. 48 874.

²⁴**Ibidem, Diplomatic Report** on April, no. 35 070/ the 28th of May, p. 3.

²⁵**Ibidem, Diplomatic Report** on May, no. 40 738 / the 17th of June, p. 2.

²⁶Romanian newspaper **Scântea**, seria III, year XVI, no. 707, the 21st of December 1946.

²⁷**Idem**.

²⁸Romanian communist journal: **Scântea**, series III, year XVI, no. 711, the 24th of December 1946.

²⁹**AMAE**, “Dossier of Romanian-Turkish Relations (1947:January-July)”. **Diplomatic Report** of C. Dimitriu no. 2002/ January 1947.

the external field it had to resist the Soviet pressure. While Romania adhered to the communist regime, in March 1947, after President Truman's initiative, the alignment of the Turks on the Western powers' side was obvious.

From 1948 to the end of the 1950s economic, political, social and cultural life in Romania followed the model and directives of Kremlin, disregarding internal realities and the necessities of Romania. This period would see the desecration of the traditional values of Romanian culture and *Sovietization* of every aspect of Romanian society. From 1948 until the middle of the 1950s the foreign policy followed by the Romanian communist regime was loyal to Moscow and there were no contacts with the Western World.

Relations between Romanian and the Soviet Union passed through some moments of tension during the rule of Nikita Khrushchev in the Kremlin. At the *Fourth Congress of the Romanian Workers' Party* in 1955, the idea of a Romanian way of building socialism, insisting upon the necessity of respecting the principles of national sovereignty, was discussed for the first time. Relations became cold when Khrushchev tried to impose the principle of economic division and specialization in the communist bloc³⁰. Despite these disagreements Khrushchev agreed, in 1958 to Gheorghiu-Dej's request that Soviet troops would be withdrawn from Romanian territory. After 1958, Romania assumed the risk of a policy that had been totally different to them and it began to get distant from the Soviet Union. Foreign trade was slowly reoriented also toward the West.

Between 1949-1956 the main issues mentioned by the representatives of the Turkish Embassy in Bucharest were related to the situation of Turkish citizens arrested³¹ in Romania, situation of Turkish minority in Romania, problems with movement of diplomatic personnel³², compensation due to the

³⁰According to the plan proposed the Soviet Union, the German Democratic Republic and the Czechoslovakia were to continue the process of industrialization, while Romania, Bulgaria, Poland and Hungary were to focus on the development of agriculture.

³¹AMAE, fond "Turcia/Dossier, Conversation on 9th of March 1951".

AMAE, fond "Turcia, Dosar Convorbiri, Conversation on 26th of January 1951 between M. Kayagil and Panescu".

³²In 1954, the charged affairs in Ankara, Gheorghe Mateisend the list of members of the Romanian Consulate in Istanbul, from 30th of April to October, followed by a long list of who have travel to Turkey, the resolution wrote by Romanian Ministry of Foreign Affairs on

nationalization of Turkish citizens in Romania, the implantation of microphones in Romanian and Turkish embassies and consulates, spying on each other³³.

On 17 September 1957, Romanian Prime Minister Chivu Stoica³⁴, addressed a message to governments of Albania, Bulgaria, Greece, Yugoslavia and Turkey in connection to development of multilateral cooperation and friendship between the countries in the Balkans, that Turkey did not respond to this message seems not yet benevolent in the international context.

FROM STALINISM TO ROMANIAN COMMUNISM (1960-1989)

Romania's most important manifestation of its independence under the leadership of Gheorghiu-Dej was the "April Declaration" of 1964, which called on Moscow to respect same standards as Western countries in its relations with the communist states. According to this declaration given the diverse conditions of building socialism, there can be no unique patterns or recipes; no one can decide what is good and what is not for other countries or parties.

During the period from 1965 to 1971 a series of diplomatic actions helped to strengthen Romania's role in the international community. The foreign policy initiated by Gheorghiu-Dej was continued and even enhanced by Nicolae Ceaușescu, who used visits by Brezhnev and Deng Zhao Ping to Bucharest to demonstrate his independence to the leaders of the communist world. A series of diplomatic actions that increased the international prestige of both Romania and Nicolae Ceaușescu (refusing to break diplomatic ties with Israel, establishing diplomatic relations with Federal Republic of Germany, refusing to take part in troop exercises of the Warsaw Pact, denouncing invasion of Czechoslovakia). President Ceaușescu became the

the document it was, who remain in the embassy (!) *cf.*, **AMAE**, fond "Turcia", Telegram no 4 774/6 .10.1954.

³³ **AMAE**, fond "Turcia", Telegram no 102 361/06.02.1954, Telegram no 101 980/09.02.1954.

³⁴ **Prime Minister of Romania** (October 21, 1955 – March 21, 1961).

West's favourite communist and leader of the free world began to visit Bucharest.

The policy of independence in foreign affairs pursued by the Ceaușescu regime during the previous decade was reduced during the period between 1971 and 1981. The focus was mainly on the amplification of relations of friendship and collaboration with the neighbour's socialist and Western country.

In the context of the Romanian communist government's policy of opening to the outside world, first steps were taken towards resuming and improving the Romania-Turkey relations, as there were not pending issues between the two countries.

The mutual visits – the first visit of Romania's Prime Minister Gheorghe Maurer³⁵ to Turkey, 25th and 31st of July 1966³⁶, then Turkey's Prime Minister visited Romania – were one of the important ways of promoting the relations between the Balkan states.

C. Mănescu³⁷ on February 8, 1967 said that “our position in the Balkans determines us to give special attention to this region, which was expressed by a number of proposals for an approach and cooperation. With our effort, Romania maintains friendly relations with all the socialist countries in the Balkans—Bulgaria, Yugoslavia and Albania—and the developed ones, Greece and Turkey³⁸.”

The political and diplomatic relations were first expanded, followed by the economic ones; thus, the commercial relations between Romania and Turkey developed on the long-term commercial agreements which were

³⁵ **Minister of Foreign Affairs** (July 15, 1957- January 15, 1958).

³⁶ Were sign :

— Agreement concerning scientific and cultural exchanges between Romania and Turkey (30.07.1966, Istanbul)

— Agreement concerning cooperation in tourism between Romania and Turkey (29.07.1966, Istanbul)

— Agreement concerning civil aviation between Romania and of Turkey (02.05.1966, Ankara)

³⁷ **Minister of Foreign Affairs** (1961-1972).

³⁸ Corneliu Mănescu, **La Roumanie et la securiteeuropeenne**, Institut Royal des Relations International, Bruxelles, 1967, p.113.

concluded at the governmental level during the period 1961-1976, the volume of the Romanian-Turkish trade exchange growing at a rate of 26.7%, whereas in the period of 1971-1976, it was 44.2%.

On May 19, 1967³⁹, İhsan Sabri Çağlayangil, Foreign Minister of the Republic of Turkey visited Romania and had several meetings with President Nicolae Ceausescu and on September 14, 1967 Romania was visited by Turkish Prime Minister Süleyman Demirel⁴⁰. Until the end of Cold War (1989) it was high-level visits between Romania and Turkey, increasing the development of political, economic and cultural relations.

RETURN TO DEMOCRACY

After the end of the Cold War, bipolarity has been replaced by a bi- to multipolar balance of power, and small states have begun enjoying much more liberty to decide about changing their foreign policies. Romanian foreign policy after 1990 shifted from isolation to dependence on the West (the EU and NATO). Romania joined the European Union (on January 1, 2007), also declared its public support for Croatia and Turkey joining the European Union. Romania shares a privileged economic relation with Turkey.

After the fall of the Iron Curtain, Romania continued the political, diplomatic, economic and cultural relations, but they did not essentially change. On the 19th of September 1991, Romanian President, Ion Iliescu and the Turkish President, Turgut Özal signed the “Treaty of Friendship, Good Neighbourhood and Cooperation” between Romania and Turkey.

Turkey and Romania keep close relations based on a high-level dialogue, in December 2011, during which the *Strategic Partnership Declaration* aiming at enhancing bilateral relations in every field, particularly in the political and economic domains, was signed.

³⁹**Turkish Minister of Foreign Affairs**, İhsan Sabri Çağlayangil (27.10.1965- 12.03.1971, 31.10.1977- 21.06.197, 21.06.1977-05.01.1978)

⁴⁰**Prime Minister of Turkey** (October 21, 1965 – March 16, 1971).

Economic and commercial relations constitute an important aspect of bilateral cooperation, Turkey is Romania's largest trading partner in the Balkans. Bilateral trade volume between the two countries was 4.7 billion Euros and 4.3 billion Euros in 2011 and 2012 respectively.

Romania works with Turkey to strengthen stability, security and good neighbourly relations in the Balkans, intensifying trade and economic cooperation in the region, including cross-border cooperation, improving transport infrastructure, communications, energy, investment promotion, development cooperation in humanitarian, social and cultural, and not least, enhanced cooperation on issues related to justice and home affairs, combating organized crime, illicit drug and arms trafficking, illegal migration and terrorism.

Both the Romanian and the Turkish diplomacies have permanently pursued to invigorate and develop the friendship relations, the good neighbourhood and the active cooperation between the countries, in fact one of the essential directions of the Romanian diplomacy at present.

Romania and Turkey are connected by a long friendship, tradition established especially after the First World War. Turkey has an important strategic position, as a bridge between Europe and Asia, protector of the Straits, which ties Black Sea to the Mediterranean Sea. Romania is important for the Danube, whereas Turkey is important for the Straits. Both countries are united by geography, historical destiny and the Black Sea, an excellent communication and navigation road, which made easier the improvement of the economic relations between them. They are also important for the conservation of the geostrategic balance in the Balkans.

BIBLIOGRAPHY

Unpublished Documents

Arhivele Ministerul Afacerilor Extene/Archive of Romanian Foreign Affairs Minister

- fund "Turcia/ Turkey (1945- 1980)"
- fund "Dosarespeciale/ Special Dossia (Turkey : 1950-1980)"

Arhivele National Istorice Centrale/The National Archives of Romania

- fund "Casa Regală/Royal House"
- fund "CC al PCR- Relații externe/Central Committee of the Romanian Communist Party-Foreign Relations"

Books and Articles

ALMOND, Mark, **The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceaușescu**, London, 1992.

BĂRBULESCU, Mihai-DELETANT, Dennis-HITCHINS, Keith-PAPACOSTEA, Șerban- POMPILIU, Teodor, "Istoria României/ History of Romania", Ed., **Enciclopedică**, București, 1998.

MĂNESCU, Corneliu, **La Roumanieet La Securiteeuropenne**, Institut Royal des Relations International, Bruxelles, 1967.

DELETANT, Dennis, **Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989**, M. E. Sharpe, 1995.

DELETANT, Dennis, **Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948-1965**, St. Martin's Press, New York, 1999.

DJLLAS, Milovan, **Conversations with Stalin** (trans. Michael B. Petrovich), New York, 1962.

FISHER-GALAȚI, Stephen, **The New Rumania. From People's Democracy to Socialist Republic**, Cambridge, 1967.

HLIHOR, Constantin-SCURTU, Ioan, “The Red Army and the Changing of the Political System in Romania, in Annals of the Academy of Romanian Scientists”, **Series on History and Archeology**, Volume 5, Number 2/2013, pp. 77-128.

HITCHINS, Keith, **Rumania 1866-1947**, Oxford, 1994.

-----, **Istoria României/History of Romania** (ed. Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan), Ed. ICR, Cluj Napoca, 2004.

-----, **România. Retragerea trupelor sovietice. 1958. Culegere de documente** (ed. Ioan Scurtu), București, Editura Didactică si Pedagogică, 1996.

Newspapers

Scântea

HARF DEĞİŞİKLİĞİNİN ARDINDAN BÜROKRAT VE MEMURLARIN DURUMU: MEMURLAR İÇİN AÇILAN KURSLAR

Niyazi ÇİÇEK*

ÖZET

Harf Devrimi'nin basın-yayın hayatına ve kütüphanelere nasıl yansıdığı incelenmiş olmasına rağmen kamu idaresine olan etkisi yeteri kadar ele alınmamıştır. Oysa 1 Kasım 1928'de çıkan "Yeni Türk Harflerin Kabulü Hakkında Kanun"un doğrudan etkilediği alanlardan biri, hiç şüphesiz kamu bürokrasisi olmuştur. Yazışmalardan idari işlemlere, bürokratlardan memurlara kadar kamu bürokrasisini meydana getiren birçok unsur bu değişimden nasibini almıştır. Belgesel analiz ve betimleme yönteminin kullanıldığı bu araştırmada, harf değişikliğinin ardından memur ve bürokratların kısa sürede yeni yazıyı nasıl öğrendikleri, onlar için açılan kurslar, öğretim programları ve imtihanları incelenmiştir. Yeni harfleri öğrenemeyen ve eski yazıyı kullanmakta ısrar eden memurların durumu da burada ele alınmıştır. Ankara ve İstanbul başta olmak üzere farklı illerdeki uygulamalar, çoğunlukla Cumhuriyet Arşivinden derlenen arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda, devrimin genelde kamu bürokrasisine, özelde ise bu bürokrasiyi yürüten memurlara olan etkisi açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Harf Devrimi, Kamu Bürokrasisi, Harf Devrimi-Memurlar, Harf Devrimi-Bürokrasi.

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, bilgibelgeci@hotmail.com.

THE STATUS OF BUREAUCRATS AND OFFICERS AFTER THE ALPHABET REVOLUTION: COURSES OPENED FOR OFFICERS

ABSTRACT

Although how Alphabet Reform reflected on press was investigated, broadcast life and libraries, its effect on public administration has not been dealt with sufficiently. In fact, one of the areas coming into use of Latin letters by abandoning Arabic letters by law introduced on 1 November 1928 affected directly was undoubtedly public bureaucracy. Many factors, which composed public bureaucracy from correspondences to administrative actions and from bureaucrats to officers, had its share of that change. In this research, in which documental analysis and description were used, how officers and bureaucrats learned new writing in a short time after letter change was investigated and also courses which were opened for them, curriculums and exams were investigated. The situation of officers who could not learn new letters and insisted on using old writing was discussed here. The practices in different provinces, especially in Ankara and Istanbul, were investigated. The subjects investigated were discussed in the light of archive records compiled from Republic Archives. In consequence of the research, the effect of the reform on public bureaucracy in general and its effect on officers operating this bureaucracy in particular were aimed to be revealed.

Key Words: Alphabet Reform, Public Bureaucracy, Alphabet Reform Officers, Alphabet Reform-Bureaucracy.

GİRİŞ

Harf değişikliğinin basın yayın hayatı¹, eğitim-öğretim ve kütüphaneler² gibi yakından etkilediği temel alanlardan biri hiç şüphesiz kamu bürokrasisidir. Yazışmalardan idari işlemlere, öğretmenlerden diğer kamu çalışanlarına kadar kamu bürokrasisini meydana getiren birçok dinamik bundan nasibini almıştır. Bu yazıda harf değişikliğinin memurları ne şekilde etkilediği, bu etkinin nasıl aşıldığı, Maarif Vekâletinin bu zor görevi nasıl yönettiği sorularına cevap aranmış; çok kısa sürede bu değişimi gerçekleştiren planlama ve örgütlenmenin yapısı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bunun için yeni harfleri bilen öğretmenlerin yetiştirilmesi, memurların eğitimi, açılan kurslar, ders malzemeleri ve okuma araçları ile yeni yazıyı kullanmayanların durumu incelenmiştir.

Kamu kurumlarında Latin harfleri uygulamalarının, 1 Kasım 1928’de kabul edilen 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabulü Hakkında Kanun’dan (THKHK) önce başlamış olduğunu, Latin harfleri ile hazırlanmış kurumlar arası yazışmalardan anlıyoruz. Bununla birlikte memurların yeni yazıyı öğrenmeleri, matbu evrakların Latin harfleri ile bastırılması, broşür ve tarife kitabı gibi basılı malzemenin yeni yazı ile hazırlanması, diğer faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk uygulamaların öncelikle memurlara kurslar açmak şeklinde olduğu görülmektedir. Örneğin 14 Ağustos 1928 tarihli bir belgeden Kula’daki cami ve mescitlerin imam, hatip ve müezzinlerinin, Zafer Mektebinde açılan yeni Türk harflerini öğretmek üzere açılan okuma ve yazma kurslarına katılmaları istenmektedir.³

Tüm idari işlemlerde Latin harflerinin kullanılabilmesi için kurumlardaki öncelikli çalışmaların, memurlara yeni yazının öğretilmesi şeklinde gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu sebeple yeni harf uygulamasının, önce çeşitli kurumlarda harf değişikliğinden peyderpey başladığı söylenebilir. Mesela her ne kadar yeni yazı ile belge hazırlanmasa da yazışma metninin altında yer alan imzaların Latin alfabesi ile atıldığı

¹Mathew Staunton-Olivier Decottignies, “Letters from Ankara: Scriptal Change in Turkey and Ireland in 1928”, **Ireland: Looking East**, ed. Christophe Gillissen, P.I.E Peter Lang S.A., Brussels, 2010, s. 55.

²Meral Alpay, **Harf Devriminin Kütüphanelere Yansıması**, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976.

³BCA, 51/13.108.7, s. 1.

bilinmektedir. 15 Ağustos 1928 tarihinden itibaren belgelerde yeni harfler kullanılarak atılmış imzalar görülmeye başlanmıştır. Sami Özerdim'in bildirdiğine göre o dönem Adalet Bakanı olan Mahmut Esat Bey, 1928 yılı Kasım ayında verilecek Hukuk Fakültesi diplomalarının yeni harflerle hazırlanmasını istemiştir.⁴

Bu arada öncelikle Maarif Vekâleti müfettişlerine kurslar açılmış, yeni harfleri öğrenecek müfettişlerin de öğretmenlere bu yazıyı öğretmeleri zorunluluğu getirilmiştir. İllerde de Valiler memurlara yeni yazıyı öğretmekle meşgul olmaktadır. Ayrıca üniversitelerde bu konuda konferanslar verilmekteydi. En önemlisi devlet matbaası için yeni harflerin döktürülmesiydi. Çünkü hükümet, yeni harflerin öğretilmesinin en yaygın şekli kurslarda yeni harflerle yazılmış kurs ve ders kitapları, aynı zamanda okuma eserleri ile mümkün olacağını çok iyi biliyordu. Bu yüzden özellikle bu dönem devlet matbaasına oldukça fazla iş düşmekteydi.

Özellikle Atatürk'ün Sarayburnu konuşması ile başlayan harflerin değiştirilmesi ve Latin harflerinin kabulü meselesi, henüz kanun çıkmamış olsa da 1928 yılının Ağustos ayını tam bir hazırlık dönemi haline getirmişti. Bu ayda yapılan planlarla 9 Eylül'de halk dersaneleri açılmaya başlamıştı. Bu dönemde özellikle Maarif Vekâletinin önderliğini yapmış olduğu birçok hareket başlamıştır. Bunların en önemlilerinden biri ilköğretim okullarında yeni harflerle eğitimin başlaması kararının alınmış olmasıydı.

Bütün bu hazırlık çalışmaları ve kurs programları yürütülürken kamu kurumlarında işlemler yeni yazı ile yapılmaya başlamıştı. Dolayısıyla aslında kanun çıkmadan, devlet daireleri resmi olarak Latin harflerini yazışmalarda kullanmaktaydılar. Bilal Şimşir, kitabında özellikle harf devrimiyle alakalı konuların yeni yazı ile yazıldığını belirtmektedir. Bu uygulamayı da Türkiye'nin Prag İşgüderi A. Cevat (Üstün) Türk Harfleri Kanunu'nun kabulünden bir ay önce 6 Eylül 1928 günü yeni harflerle ve yazı makinesiyle yazıp Hariciye Vekâletine (Dışişleri Bakanlığı) göndermiş olduğu yazıyı göstererek açıklamıştır.⁵Yine Eylül ayında bazı kurumların yayınlarında yeni yazıyı kullanmaya başladıklarını anlıyoruz. Örneğin Dâhiliye Vekâletinin

⁴Sami N. Özerdim, **Harf Devriminin Öyküsü**, 1962, <http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/kitap/ozerdim.pdf> (12.10.2006), s. 16.

⁵Bilal N. Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 219.

çıkarmış olduğu *İdare* dergisinin Eylül ayı sayısında özellikle yeni yazı ile ilgili haber, tebliğ ve diğer bilgilerin Latin harfleriyle yazılmış olduğu görülmektedir.⁶

Bu dönemde Hariciye Vekâleti yanı sıra diğer vekâlet ve idareler de yeni yazıyı hızlı bir şekilde kullanmaya başlamışlardır. Örneğin Cumhuriyet Gazetesi'nin 2 Ekim 1928 tarihli sayısında Dâhiliye Vekâletinde 1 Ekim'den itibaren tüm yazışmaların yeni harflerle yapılmaya başlandığı haberi verilmekteydi. Haberde yeni harflerle yazılmış elli kadar yazının farklı vekâletlere gönderilmiş olduğu belirtiliyordu.⁷ Aynı zamanda bu dönemde kurum amirlerinin uygulamaları sıkı takip ettiğini yayınlamış oldukları tamimlerden anlıyoruz. Dâhiliye vekilinin çıkarmış olduğu 24 Eylül 1928 tarih ve 6061 sayılı bir emirden başta nüfus müdürlükleri olmak üzere, tüm çalışanların yeni yazıyı başarılı bir şekilde kullanarak halka rehber olmaları gerektiği bildirilmekte; aynı zamanda, memurların yeni harflerle muhaberatla ne kadar başarılı oldukları konusunda vekâlete bilgi verilmesi talep edilmektedir.⁸

Görüldüğü gibi her ne kadar yeni harflerin resmi olarak kabulü 1 Kasım 1928'de gerçekleşse de aslında Ağustos ayında uygulamalara geçildiği çok belirgin bir şekilde görülmektedir. Kamu kurumlarındaki işlemlerin yeni harflerle yapılmaya başlanması, bazı yayınların henüz kanun çıkmadan Latin harfleriyle basılması buna işaret etmektedir.

Tüm bu uygulama ve çabalarda, şüphesiz kamu idaresinin belkemiği konumundaki memurların yeri yadsınamaz. Mevcut hükümetin Maarif Vekâleti kanalıyla öncelikle Latin harflerini öğretecek öğretmenleri yetiştirmeye gayret ettiği görülmektedir. Ardından bu öğretmenler, il ve ilçelerde görev yapan diğer kamu görevlilerine Latin harflerini öğretmişlerdir. Maarif Vekâleti, memurların yeni yazıyı öğrenmeleri konusunda, kurslar tertip edip, imtihanlar açmıştır.

⁶*İdare Dergisi*, (Eylül 1928).

⁷Şimşir, a.g.e., s. 229.

⁸“928.9.24 tarih ve 6061sayılı Emir”, *İdare*, 1/6, (Eylül 1928), s. 78.

Latin Harflerini Öğretecek Öğretmenlerin Yetiştirilmesi

Harf devrimiyle ilgili çeşitli kaynaklarda, Atatürk'ün 9 Ağustos'u 10 Ağustos'a bağlayan gece yaptığı Sarayburnu konuşmasından hemen sonra kamu kurumlarının yeni yazıya geçiş hazırlıklarına başladıkları bildirilir.⁹ Her kurum kendi hazırlığını yapmaya çalışırken, Maarif Vekâletinin diğer kurumlara hem öncülük hem de rehberlik ettiğini görüyoruz. Çünkü memur ve bürokratlara yeni Türk alfabesini öğretme görevi, Başvekil İsmet İnönü tarafından bu Vekâlete verilmişti.¹⁰ Zaten Vekâletin harf değişikliği ile ilgili bir yıl öncesinden başladığı hazırlık çalışmaları arasında öğretmenlerin yetiştirilmesi meselesi bulunmaktaydı. Vekâlet, yapılması gereken hazırlıkları ve alınması gereken tedbirleri sıralarken, ilkokullarda ders veren öğretmenlere yeni harfleri öğretmek için öğretmen kursları açılması gerektiği; ortaokul öğretmenleri arasında yeni harfleri bilmeyenler için okulun Türkçe öğretmenlerince derhal kurslar açılacağı ve bir ay içerisinde öğretileceği; her yörede gönüllü öğretmenler belirlenmesi gerektiği; onların köylerde yeni harflerle okuma-yazma faaliyetlerini yürütecekleri belirtilmiştir.¹¹

Durum böyle olunca Maarif Vekâletinin, öncelikle yeni yazıyı öğretecek öğretmenleri yetiştirmeye çalıştığını görüyoruz. Bu konudaki ilk bilgileri öğretmenlere, Türk harflerini hazırlayan Dil Encümeni üyelerinden İhsan Sungu vermiştir. Bu öğretmenler hem okullar için hem de devlet daireleri için yetiştiriliyordu. Maarif vekili Mustafa Necati imzasıyla bütün bakanlıklara gönderilen 20 Ağustos 1928 tarihli bir yazı ile 23 Ağustos 1928'de Türk Ocağında öğretmenlerle birlikte bakanlıkların ilgili görevlilerine bir konferans verileceği bildirilmekteydi.¹²

⁹Şimşir, a.g.e., s. 216-218; Abdullah Katırcı, **Harf Devrimine Yönelik Çalışmalar, Devrimin Gerçekleşmesi ve Uygulanışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 46-47.

¹⁰İlhan Sungu, "Harf İnkılabı ve Milli Şef İsmet İnönü", **Tarih Vesikaları**, I, (Haziran 1941), s. 16 [I-IX].

¹¹Bu yazıda kullanılan arşiv belgelerinin çoğunluğu, Türk alfabesinin kabul edilme aşamasında olduğu döneme ait olup Latin harfleri ile yazılmıştır. Henüz yeni harflere göre Türkçe imla kuralları tam olarak uygulanmadığından kelimelerde bir takım harf hataları ve yazım yanlışları görülebilmektedir. Bu tür kelimelere müdahale edilmemiş, belgede yazıldığı şekliyle kullanılmıştır. **BCA**, 180.09/3.16.3, s. 10.

¹²Şimşir, a.g.e., s. 216.

“Yeni Türk harfleriyle okuyup yazma meselesi ve kâidelerine ve yaşa ilerlemiş kimselerin yazıya kolayca alışabilmelerine dâir esaslar hakkında malumat vermek üzere, Talim ve Terbiye ve Dil Heyetleri azasından İhsan Beyefendi tarafından 23 Ağustos 1928 Perşembe günü saat onda Türk Ocağı içtima salonunda bu harfleri tadrîs edecek muallimler için bir muhasebe yapılacaktır. Arzu edildiği takdirde Vekâlet-i Celillerince de bu konferansta bulunmaları muvâfık görülecek zevâtın içtimada bulunabileceklerini arz ve bilvesile teyid-i hürmet olunur efendim.”

Konferansın, Atatürk’ün Sarayburnu’nda yeni harflerle ilgili yaptığı konuşmanın sonrasına rastlaması yeni yazı ile ilgili çalışmaların zaman kaybetmeye tahammülü olmadığı ve hemen başladığını bizlere gösteriyor. Latin harflerinin öğrenilmesiyle ilgili her türlü yükümlülüğü üstlenen Maarif Vekâleti, öncelikle bu harfleri öğretecek öğretmenlerin yetiştirilmesi için illerde Maarif Eminlerini (Millî Eğitim Bölge Müdürleri)¹³ harekete geçirmiş ve öğretmenler için kurslar açmıştır. 27 Ağustos 1928 tarihli bir yazıdan Sivas’ta Maarif Emîni Kazım Bey tarafından İsmet Paşa Mektebinde öğretmen ve memurlara yeni harflerle ilgili dersler verildiğini öğrenmekteyiz.¹⁴

Bu öğretmenler ilk olarak resmî daireler için yetiştiriliyordu. 23 Ağustos 1928 tarihinde öğretmenler yanı sıra vekâletlerden gelen görevlilere de yeni harflerin öğretilmesiyle ilgili bilgiler verildi. Harflerin uygulanması konusunda ilk örneklerin kamu idaresi olması sebebiyle önceliğin de memurlara verildiğini görüyoruz. Yine bu dönemde Maarif Vekili imzalı ikinci bir yazıyla vekâletlerde açılacak kurslar için ne kadar öğretmene ihtiyaç olduğu sorulmaktaydı.¹⁵

Vekâletler, yeni yazıyı öğretmek üzere kaç öğretmen istediklerini Maarif Vekâletine bildirdiler. Maarif vekili, Ankara’da bulunduğu süreler içerisinde çalışmalarını sürekli denetim ve takip etmiş, yeni harflerin

¹³1926 yılında kabul edilen 789 Sayılı “Maarif Teşkilâtına Dâir Kanun” da Türkiye 13 “Maarif Emîni” bölgesine ayrılmıştı. Her bölge eğitim-öğretim işleri “Maarif Emîni” unvanıyla tâyin edilen görevliler tarafından yürütülüyordu (F. Özer, “Mustafa Necati Bey (1894-1 Ocak 1929)”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8/13, 165-188, Mayıs 2005, s. 178).

¹⁴Burhan Paçacı, **Sivas Basınında Harf İnkılabı**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 1990, s. 41.

¹⁵Şimşir, **a.g.e.**, s. 212.

uygulanması konusundaki çalışmalarını sürdürmüştür. Başkent Ankara’da kurslar açılmakta ve vekiller de fırsat buldukça bu kurslara katılarak halka ve kursiyerlere moral vermekteydi. Bu kurslarla ilgili yayınlanan bir haberde, “Maarif vekili Necati Bey, yeni Türk harflerinin lisânımıza tatbîki için lüzum gelen tertibat ve tesîsâtı düzenlemek için, istişâreye başlamıştır. Cumartesiden itibaren, Maarif Vekâletinde bütün memurların mecbur olduğu bir kurs açılacak vekil de müdür de iştirâk edecektir” denilmekteydi. Yeni harflerin tanıtımı ve öğretilmesi için ilk iş olarak Maârif Vekâletinin memurlarından başlanmıştır.

İl ve ilçelerde vali, kaymakam, belediye başkanı ve maarif emini gibi yetkililer bir araya gelerek strateji belirlemeye çalışmaktaydılar. Örneğin Ankara’da yeni Türk harflerinin öğretilmesi için Ankara Belediye Başkanı, CHP yetkilileri ve Milli Eğitim Müdürünün yaptıkları toplantıda öncelikle yeni harflerin öğretmenlere öğretilmesine karar vermişlerdi.¹⁶

Öğretmenlerin yeni Türk alfabesini okuma ve yazmakla ilgili kurslara katılmalarının ardından sınava tabi tutuldukları bilinmektedir. Öğretmenler, üç kişiden meydana gelen komisyon nezaretinde sınavdan geçirilmişlerdir. Bu imtihan neticesinde başarılı olanlara bir belge verilecek; böylece okuma-yazmayı bildiklerini belgeleyerek görevlerine devam edeceklerdir. Dolayısıyla kurslar oldukça ciddi nitelikte olup, sonuçları mesleklerine devam edip etmemeleriyle ilişkiliydi. Çünkü başarılı olanlara belge verilirken, başarılı olamayanların on beş gün sonra yeniden sınava alınacakları, o zaman da başarılı olamazlarsa öğretmenliğe devam edememe riski ile yüz yüze kalacaklardı. 2 Ekim 1928 tarihinde başlayan imtihanların sonuçları, 10 Ekim 1928’de açıklanmış, kurslara katılan öğretmenlerin yüzde doksan beşi başarıyla geçmiş ve öğretmenliklerine yeni yazı ile devam etmişlerdir.¹⁷ Başarılı olanlar belgelerini almışlar, başarılı olamayanlar ve imtihana hiç girmemiş olanlar ise 10 Ekim’de tekrar imtihana alınmışlardır.¹⁸

¹⁶Selma Tuzkaya, **Harf İnkılâbı ve Balıkesir Basımına Yansımaları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2006, s. 101.

¹⁷Neriman Tongul, **Harf İnkılâbı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1990, s. 67-68.

¹⁸Sadık Sarısaman, “Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar Örneği)”, **Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 7, S 3, Aralık 2006, s. 107.

1928 yılının Eylül ayından itibaren eğitim-öğretimin yeni Türk harfleriyle başlayacak olmasından dolayı kurs programları öncelikli olarak öğretmenler için açılmış, takriben on beş bin öğretmen kurslarda yeni yazıyı öğrenmişlerdir.¹⁹

Kamu Görevlileri İçin Açılan Kurslar

Türk kültür hayatında köklü değişimlere sebep olan bu devrimin, ilk etkilediği alanlardan birinin kamu bürokrasisi olduğu bir gerçektir. Çünkü 1353 sayılı THKHK'da, bu devrimin ilk uygulama alanının devletin bütün kurum ve kuruluşları ile özel şirket ve organizasyonlar olduğu açıklanmıştı. Kanunun ikinci maddesinde 1 Ocak 1929'dan itibaren tüm devlet dairelerindeki işlemlerde yeni harflerle yazılmış olan yazıların işleme konulmasının mecburi olduğu; üçüncü maddede ise harflerin uygulama tarihinin tüm kurumlarda belirtilen günü geçemeyeceği; soruşturma dokümanı, basılı evrak ve defterler ile nüfus, evlenme cüzdanı ve kayıtlarının Haziran 1929'dan itibaren yeni harflerle yapılacağı emrolunmuştur.²⁰

Bir taraftan Latin alfabesiyle ilgili çalışmalar hızlı bir şekilde sürerken, başta kamu idaresi olmak üzere, tüm yurttaki yeni harflerin öğrenilmesiyle ilgili çalışmalar çoktan başlamıştı. İstanbul'daki Dolmabahçe kurultayından dönen başvekil İsmet İnönü bir hükümet programı çıkardı. 9 Eylül 1928 tarihli bu programın baş kısmında, “Umumi idare maariftedir. Her teşkilat maarife muavindir” denilerek, Harf Devrimi'nin kamu idaresinde bir an önce uygulanabilmesi için gerekli öğretim faaliyetlerinin Maarif Vekâleti tarafından yürütülecek bir görev olduğu ifade edilmekteydi.²¹ On dört maddelik bu programın ilk maddesi devlet memurlarının yeni alfabeyi öğrenmesine ayrılmıştı. Merkezde her vekâlete ve her genel müdürlükte görevlilere yeni yazı dersleri verilecekti. Öğretmenler Maarif Vekâleti tarafından görevlendirilecek, hem vekâletlerin merkez teşkilatı hem de taşra örgütleri

¹⁹Zeynep Korkmaz, **Atatürk ve Türk Dili (Belgeler)**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1992, s. 166.

²⁰“Türk Harflerinin Kabulü Hakkında Kanun”, (THKHK) Kanun No: 1353, **Resmî Gazete**, s. 1030, t. 03.11.1928, <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/463.html> (14/5/2010).

²¹Sungu, a.g.m.

vekâlet gözetiminde yeni harflere geçiş ile ilgili eğitim işlerini yürüteceklerdi. Bu hızlı uygulamayla Ekim (1928) ayının sonuna kadar tüm devlet memurları yeni yazıyı öğrenmiş olacaktı. İsmet İnönü, yeni yazı derslerinin ders ya da konferans şeklinde olabileceğini ve hiç kimsenin bundan muaf olamayacağını özellikle belirtiyordu. Bunun usulü ise yine vekâlet müsteşarları ile Maarif Vekâleti arasındaki görüşmeler neticesinde belirlenecek bir talimatname ile ortaya konulacaktı.

Yeni yazının öğretilmesiyle ilgili olarak 11 Eylül 1928’de tüm bakanlıkların müsteşarlarına, Müstakil Müdür-i Umumilere, Ziraat ve Emlak Bankaları Müdür-i Umumilerine, Başvekâlet Müsteşarı imzalı bir yazı gönderilmiş, bir gün sonrasına Müsteşar ve genel müdürler düzeyinde bir toplantı istenmiştir.

“Yeni harflerin talîm ve tadrîsi hakkında görüşülmek ve takip edilecek hatt-ı harekât tespit edilmek üzere, Eylülün on ikinci yarınki Çarşamba günü saat on dört buçukta Maarif Vekâleti Talîm ve Terbiye Dairesinde içtima edileceğinden zât-ı âlîlerinin de teşrif buyurmalarını arz ve ricâ ederim efendim.”²²

Latin harflerinin öğretilmesiyle ilgili çalışmaları yürütmek üzere Maarif Vekâletine her türlü yetki verilmiş olmasına rağmen, işin zamanında sonlandırılabilmesi ve Maarif vekiline yardımcı olmak amacıyla Başvekil İsmet İnönü’nün, uygulamaları Başvekâlet düzeyinde sıkı bir şekilde takip ettiği görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Başvekâlet, diğer kurumlarla Maarif Vekâleti arasında tam bir koordinasyon sağlayarak, kamu kurumlarında bu işin bir ay içerisinde bitirilmesini hedeflemiştir. Maarif Vekâletinin 11 Eylül’de çağrıda bulunduğu toplantıya icabet edilerek, 12 Eylül 1928 günü toplantı gerçekleştirilmiş²³ ve alınan kararlar 15 Eylül 1928 tarihli bir belgede şu şekilde açıklanmıştır.

“Müsteşar ve Müdür-i Umûmîlerin içtimasında ittihâz olunan mukarrerât

²²BCA, 30.10/144.32.3, s. 1.

²³Bilal Şimşir’in Türk Yazı Devrimi adlı eserinin 217. sayfasında bahsettiği “12 Eylül 1928 günü yapılan müsteşarlar toplantısında neler görüşüp kararlaştırıldığı kesinlikle saptanamadı. ...” biçiminde belirttiği toplantıda alınan kararlar burada verilenler olsa gerek.

1- Her vekâlet ve dairede yeni Türk harflerini iyice bilen ve yazanlar için Maarif Vekâleti tarafından dersler açılacaktır. Bir hafta müddetle devam edecek olan bu konferansların zamanları konferansa memur edilen zâtın alakadar dairenin mütelaası alınarak Maarif Vekâletince tespit olunacaktır. Bu konferanslar yeni Türk harfleri dolayısıyla aramızda vücûda gelen tadilât mevzu bahs olacak ve imlâ kavâidi îzah edilecektir. Konferansların netîcesinde müdâvimler bir yoklamaya tâbi tutulacaklar ve bu yoklamada yazdırılan bir sahifelik yazının verdiği neticeye göre edinilen noktalar tespit edilmiş olacaktır.

2- Konferanslar aşağıda birer grup hâlinde gösterilen dairelere bir arada olmak üzere grupların isimleri hizasında işaret edilen on bir mahalde verilecektir.

1- Başvekâlet, Şûrâ-yı Devlet, İstatistik, Diyânet İşleri, Dîvân-ı Muhâsebât, Mâliye, Rûsemât-ı Tapu ve diğer mâliyyeye merbût dâireler (Hukuk mektebinde)

2- Hâriciye ve Evkaf Müdür-i Umûmîleri (Hâariciyede)

3- Dâhiliye, Posta Telgraf, İskan, Emniyet-i Umûmiye, Jandarma ve Dâhiliyyeye merbût diğer dâireler (Hukuk mektebinde)

4- Adliye ve merbût dâireler (Gâzi mektebinde)

5- Sıhhiye Vekâleti ve merbût dâireler (Sıhhiye Vekâletinde)

6- Müdâfâ-yı Milliye, ve merbût dâireler (Sanâyi Mektebinde)

7- Nâfia ve merbût dâireler (Halk Fırkası Salonu)

8- Maarif (Maarif Vekâleti)

9- Ziraat Bankası (Himâye-i Etfal Çocuk Sarayında)

10- İktisat Vekâleti ve vilayet rûesâsı (Hukuk Mektebinde)

11- Şehremâneti (Cemiyet-i Umûmîyeyi Belediye Salonunda)

3- Konferans verecek zevâtı Maarif Vekâleti tespit ederek isimlerini alakadâr dâirelere bildirecektir.

4- Maarif Vekâletinin tayîn edeceği mütehassıslar şimdiki kadar memurlar için açılacak olan kursları teftîş edecekler ve müşâhedelerini

alakadâr dâirenin müsteşar veya müdür-i umûmîsini bildirmekle berâber Maarif Vekâletine de birer rapor vereceklerdir.

5- Her dâirede devam mecbûriyeti olmak üzere mevcûd az bilenlerle ve hiç bilmeyenler için olmak üzere ikişer kısım tefrîk olunacak ve Maarif Vekâleti ihtiyâca göre muallimlerini tesbît ve tayîn edecektir. Her dâire bizzat mesuldür. Muallimler yaptıkları yoklamaların neticesini her gün muntazaman alakadâr müsteşar veya müdür-i umûmîyeye vereceklerdir.”²⁴

Toplantıda bu işin merkez ve taşrada nasıl ve ne şekilde yapılacağı, öğretim metodu ve takip edilecek yol ile ilgili olarak ya önceden alınan kararların sözlü olarak tebliğ edilip görüş sorulduğu ya da bu konuda bazı ortak kararların alındığı anlaşılmaktadır.

Maarif Vekâleti koordinatörlüğünde tüm vekâletlerin, Eylül ayından itibaren kendi personeline eğitim vermek üzere öğretmenlerden ve kendi bakanlık görevlilerinden dersler aldırarak, bir an önce Latin alfabesinin kullanılmasına geçmeye çalıştıklarını görüyoruz. Örneğin Diyanet İşleri Reisliği, tüm il ve ilçe müftülüklerine göndermiş olduğu tamimle, yeni yazının bütün personel tarafından öğrenilmesi gerektiğini duyurmuştur.

“Sene-i hâliye Teşrîn-i sânisinin birinde yeni harflerle muhâbereye başlanacağından bilumûm rüesâ, müstahdem, vâizler, imâmlar, hatîblerin ve sâir me’mûrîn-i ilmiyenin resmî ve husûsî küşâd edilen kurslara devâmları ve harf-i sâire ile okuyup yazacak kadar ma’lûmât edinmeleri lüzûm-ı muktezâsı umûmen tebliğ olunur.”²⁵

Maarif Vekâleti ile öteki vekâletler arasında işbirliği sürerken Başvekâletin konuya müdahil olarak zamanı daha kısa tuttuğu görülür. Yeni yazıya geçiş hazırlıklarında eşgüdümü sağlamak için vekâletlerin müsteşarlarının çağrıldığı 12 Eylül 1928 günü yapılan müsteşarlar toplantısında, devlet görevlilerinin bir ay içinde yeni yazıyı öğrenmeleri kararı alınmıştı.²⁶

Yeni harflerin yaygın olarak kullanılabilmesi için bütün kurum ve kuruluşlar seferber olmuştu. Dâhiliye Vekâleti, Ekim ayından itibaren ilk

²⁴BCA, 30.10/144.32.4, s. 1.

²⁵BCA, 051.V08/2.7.19, s. 1.

²⁶Şimşir, a.g.e., s. 218.

aşamada haberleşmenin yeni Türk harfleriyle yapılacağını yayınladığı bir genelge ile bildiriyordu.²⁷ Bakanlık, Kanun çıkmadan memurları yeni harflere alıştırmak ve devletçe uygulanması zorunlu hale geldiği gün halkın ve devletin işlemlerinin kolaylıkla yapılabilmesi için vilayetlere, belediyelere ve sınır kuvvetlerine harflerin kullanılacağı yerlerle alakalı bir emir gönderdi. Bu emre göre 1 Ekim'den itibaren Türk harfleri aşağıdaki hususlarda kullanılacaktır:

- 1- Telgraflar,
- 2- Bütün şifreler,
- 3- Kısa yazı ve mektuplar,
- 4- Memurların derecelerine göre valilerin uygun göreceği bütün görevliler,
- 5- Telgrafhanenin çekeceği açık telgraflar,
- 6- Valiler ve diğer yöneticiler.

Türk harflerini kullanacaklar ve vekâleti bu konuda haberdar edeceklerdir. Vekâletin resmi yazılarında Arapça ve Farsça kurallar kullanılmayacaktır. Ayrıca, kısa, öz olması ve gereksiz sıfat ve unvanlardan arındırılması isteniyordu.²⁸

Bu dönem, başta yeni harflerin öğretilmesi kursları olmak üzere memurlar için programların yoğun olarak yürütüldüğü görülmektedir. 1 Kasım 1928 tarihli bir belgeden memurlar için stenografi kurslarının da açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Sözlük anlamı söylenen sözleri söylendiği kadar çabuk yazmaya elverişli kısa ve yalın işaretlerden oluşan yazı yöntemi olarak bilinen “stenografi”²⁹ kursları, Ankara merkezdeki memurlar için açılmıştı. Bu kursları, şimdiki yükseköğretim kurumu işlevini gören o dönemdeki Yüksek Tedrisat Müdürlüğü personelinin de katılmış olduğu yine aynı belgeden anlaşılmaktadır.³⁰

²⁷“928.9.26 tarih ve 1/2879 sayılı Tamim”, **İdare**, 1/6, (Eylül 1928), s. 79.

²⁸A.g.m.

²⁹**Türkçe Sözlük**, C 2, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, s. 1340.

³⁰**BCA**, 180.09/126.607.11, s. 1.

Devlet kurumlarının önemli bir kolunu, hiç şüphesiz askeri organlar oluşturmaktadır. Kamu bürokrasisinin bir ayağını meydana getiren askeri organlar da harf devriminden etkilenmiştir. Çoğu kurumda olduğu gibi bu etkinin mevcut idari işlemlerin yeni Türk harfleriyle yapılması şeklinde olduğu görülmektedir. Bu durum, yeni Türk alfabesinin kabulüyle ilgili kanunun üçüncü maddesinde yer alan “devlet dairelerinin her birinde Türk harflerinin uygulanma tarihi 1929 Ocak ayının birinci gününü geçemez...” maddesinin tabii bir sonucu idi.³¹ Bu yüzden gerek idari organların kararlarında gerekse Latin harflerle ilgili kanunda yeni yazıyı öğrenip kullanmakla mükellef bir grubun, devlet memurları yanı sıra ordu mensuplarının olduğu görülmektedir.

Başvekil İsmet İnönü, Maarif Vekâletine verilmek üzere hazırlanmış olduğu emirler içerisinde alfabenin öğretileceği bir grubun da ordu (jandarma) olduğunu bildirmiştir. El yazısıyla tutulmuş olan notların ikinci maddesi, ordu mensuplarının yeni yazıyı nasıl öğreneceklerine ve programlarına ayrılmıştır.³²

2. Ordü

Ordüğe müallimlik zabitan tarafından yapılacaktır.
Ancak zabıt-müallimleri Maarif Konferanslarla
yetkileyecek.

Zabıt-müallimler için hangi merkezlerde
kurs açılacaktır sa Maarife bildirilecek.

(Kol-ordü, Fırka merkezleri de ihtifaz
arzü olunur.)

~~Jandarma da esasen böyle dir.~~

İsmet İnönü'nün ordu mensuplarının yeni yazıyı
öğrenmeleriyle ilgili düşündüğü program (Sungu, Aynı
eser, s. IV)

³¹“Türk Harflerinin Kabulü Hakkında Kanun”.

³²Sungu, a.g.m., s. 13.

Görüldüğü gibi burada da yeni yazının öğretilmesi uygulamalarının ilk örneklerinden biri, kamu personeli olarak ordu mensuplarıdır. Kışla, ordu, birlik, okul gibi askeri kurumların, Maarif Nezareti ve ilgili maarif müdürlükleri ile yeni harflerin öğretilmesi konusunda çeşitli yazışmalar yaptıkları görülmektedir. “Deniz Telsiz Telgraf ve Elektrik Mektebi”, on jandarma ve beş hava astsubayına yeni yazının öğretilmesi için İstanbul Maarif Müdürlüğünden öğretmen talebinde bulunmuştur.³³ Ancak, okulun mevki bilmediği için Maarif Müdürlüğü bahsi geçen personelin okul civarında açılacak Millet Mekteplerine devam etmeleri gerektiğini bildirmiştir.³⁴

Askeri personelin yeni yazıyı öğrenmeleriyle ilgili olarak kullanılması gereken kitaplar, her ne kadar askeri matbaada basılsa da Maarif Vekâletinden de talep edilmiştir. “Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümeni”nde bulunan seksen iki er için gerekli alfabe, Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürlüğünden istenmiştir.³⁵ Yine 29 Eylül 1928 tarihli diğer bir belgeden “Sekizinci Fırka Karargâhındaki” erlere okutturulmak üzere elli adet alfabenin Devlet Matbaasından istenmiş olduğunu öğreniyoruz.³⁶

Askeri personelin yeni yazıyı öğrenmeleriyle alakalı olarak diğer bir kesimi de öğrenciler oluşturmaktadır. Maarif Vekâletine bağlı okullarda olduğu gibi askeri okullarda da yeni dönemde dersler Latin alfabesiyle yapılacaktı. Ancak, okulda kullanılan kitapların Latin harfleriyle basılıp kullanılması meselesi vardı. Genel Kurmay Başkanlığı bu işi kendi askeri matbaalarında bastırılacak kitaplarla çözmeyi düşünse de matbaasında henüz yeni harflerin kalıpları bulunmadığından, bunu devlet matbaası aracılığıyla halletmek istemekteydi. Askeriye kendi matbaasından kağıdını karşılamış, devlet matbaası da istenen kitapları basmıştı. Aynı belgeden bu bastırılan kitapların 13.135 nüshasının elifba (alfabe), 16.545 nüshasının da gramer kitabı olduğunu öğreniyoruz.³⁷

³³BCA, 180.09/2.2, s. 6.

³⁴BCA, 180.09/2.2, s. 7.

³⁵BCA, 180.09/3.16.6, s. 139.

³⁶Aynı yer.

³⁷BCA, 180.09/3.16.6, s. 140.

Kurs Sonrası İmtihanlar

Yeni yazı kurslarının ilk önce öğretmenler için açıldığı, 2-10 Ekim tarihleri arasında imtihandan geçtikleri, çoğunluğunun başarılı olduğu daha önce belirtilmişti. Öğretmenlerin yeni yazıyı öğrenmeleri kadar memurların da Latin alfabesini öğrenip bürokrasideki iş ve işlemleri yeni alfabeğe göre yürütmeleri, Harf Devrimi'nin başarısı için öncelikli önemdeydi. Bu yüzden o dönemki idare, devlet görevlilerinin hızla yeni yazıyı öğrenmelerini istiyor ve kurs faaliyetlerini oldukça ciddi takip edip, işi sıkı tutuyordu. Kurs programı genellikle beş haftalıktı. Memurlar kursun ardından imtihana tabi tutuluyorlardı.

Kurumlarda açılan yeni yazı kurslarının ilerlediği bir sırada, 17 Ekim 1928 günü İcra Vekilleri Heyeti, aldığı kararla devlet memurlarına kursun ardından yapılacak sınavdan geçme zorunluluğu getirdi.

“Maarif Vekâlet-i Celilesince yazılan 16.10.1928 ve 10407 numrolu tezkerede memleketin muhtelif yerlerinde açılmış olan me'mûrîn kurslarında yapılan tedrisât nihâyet bulmak üzere olduğundan me'mûrînün bu kurslardan ettikleri istifâdenin derecesi tayîn ve tespît olunmak üzere dikte ve kırâatten bir yoklamaya tâbi tutulmaları teklîf edilmiş ve keyfiyeti İcrâ Vekilleri Heyetinin 17 Teşrîn-i evvel 1928 tarihli içtimânda tezekkür edilerek maarıftan mütehasısın idâre ettiği kurslara bilcümle devlet memurlarının devâmı mecbûrî ve kurs nihâyetinde muallim tarafından imtihân edilerek netîcenin idâre rüesâsı ve muallim imzasile bir vesîkaya rabtî muvâfık görülmüştür.”³⁸

Heyetin bu kararı gereğince, 9 Kasım 1928'den başlanarak bütün devlet görevlileri yeni yazı sınavından geçirileceklerdi. Başarı gösterenlere, "Türk Harfleri ile Okuyup Yazabilir" diye birer belge verilecekti.³⁹ Belgeler kurs öğretmenin ve memurun bağlı bulunduğu daire başkanının imzasını taşıması gerekiyordu.

Bütün bunlar olurken Maarif Vekâleti kurslara devam eden devlet memurları için bir imtihan programı hazırlamıştı. Bu programı bütün valiliklere tamimle duyurdu. Tamimde şöyle deniyordu:

³⁸BCA, 30.18.1.1/30.62.6, s. 1.

³⁹Katırcı, a.g.e., s. 46-47.

“Vilayete

1- Âhıran İcrâ Vekilleri Heyetince ittihâz edilen ve tamîmen tebliğ olunan karâra tevfikân bilumûm devlet memurlarının yeni harf kurslarına devam ederek kurs nihâyetinde imtihâna girmeleri ve netîcenin de tescîl edilerek vesîkaya rabtı icâb etmektedir.

2- Memurlara verilecek vesîkalar devlet matbaasında tab' edilmektedir. Matbaaya tab'ının hitâmında lüzûm göstereceğiniz miktarda vesîka irsâl etmesi emr olunmuştur.

3- Memurların imtihânları için her tarafta lâzım olduğu miktarda imtihân komisyonları teşkîl etmek lâzımdır. Bu komisyonlar bizzat veya rüesâ memurundan size vekâlet etmek üzere intihâb edeceğiniz zâtın riyâseti altında olarak kurs mu'alliminden ve mıntika maarif eminliğince müntehâb bir zâtın teşkîl edecektir.

4- Evvelce kurslara devâm etmiş olup da imtihânları icrâ edilen ve muvaffakiyetleri tescîl olunan memurların ayrıca imtihân edilmelerine lüzûm yoktur. Kendilerine vürûdunda ehliyet vesikâsı takdîm olunacaktır. (Maarif teşkîlâtına mensûb mu'allimler evvelce imtihân edilmiş ve kendilerine vesîka verilmiştir. Ayrıca vesîka i'tâsına lüzûm yoktur.)

5- Kurslara hiç devâm etmemiş veya devâm edip de imtihâna dâhil olmamış memurların 8 Teşrîn-i sâni (8 Kasım) de imtihânlarının icrâsına başlanacaktır.

6- 8 Teşrîn-i sâni'de başlanan imtihânlarda muvaffak olamayan memurları yetiştirmek üzere 25 Teşrîn-i sâniye (25 Kasım) kadar nihâi kurslara devâm edecektir. Mevcûddan fazla kurs küşâdına lüzûm görüldüğü takdîrde bunlar derhal küşâd edilerek mu'allim tayîn etmesi husûsu maarif müdürlerinden talep edilecektir.

7- 25 Teşrîn-i sâni'de (25 Kasım) mukaddemâ muvaffakiyetleri tescîl edilmiş olan bilumûm memurların imtihânlarının icrâsına başlanacaktır. İmtihânlarda müşterek bir imlâ yazdırılarak kaligrafide nazar-ı dikkate alınacaktır.

8- 29 Teşrîn-i sâni'de (29 Kasım) nihâi memur kurslarına ait imtihânlarda hitâm bulmuş olacağını nazaran neticeye (...) bir rapor

gönderilecek ve bu rapor ber vech-i zîr muharrer mevaddan cevablarını ihtivâ edecektir.

A-Vilâyet dâhilindeki bilumûm memurların mikdârı (mu'allimler ve ordu mensûbîni hâriç)

B-Bunlardan ne kadarının 29 Teşrîn-i sâniye (29 Kasım) kadar muhtelif tarihlerde icrâ edilen imtihânları netîcesinde muvaffakiyet kazandığı.

C-25 Teşrîn-i sâni (25 Kasım) tarihine kadar kurslara devâm etmiş, imtihâna iştirâk eylememiş veya imtihânlarda muvaffak olmamış memurların mikdârı, isim ve memuriyetleri ile haklarında ne nev'î tedâbir (ne tür tedbirler) ittihâz olunduğu.

9- İşbu ta'mîmin birer sûreti vekâletlere takdîm edilmiş ve maarif eminliklerine gönderilmiştir efendim.⁴⁰

İmtihanlara giremeyen veya başarılı olamayanlara tekrar sınav hakkı verildiğini görüyoruz. Örneğin Afyonkarahisar'da kurs sonunda başarılı olamayan memurlar için 26 Kasım 1928 günü yapılan sınava 78 memur katılmıştır. Bu sınavda da başarısız olanlar için son bir şans daha tanınmıştı. 29 Kasım'da son bir imtihan daha yapıldığını öğreniyoruz. Şehir dışında ve sürekli seyahat esnasında olup sınavlara katılamayan memurların sınavları da Aralık ayı içerisinde gerçekleştirilmiştir.⁴¹

Hükümetin, memurların yeni yazıyı öğrenmeleri konusu üzerinde titizlikle durduğunu, hiçbir şekilde yeni yazıyı bilmeyen memur kalmaması için çalıştığını bu dönem sıklıkla açmış olduğu kurslar ve buna ilişkin çıkarmış olduğu tamimlerden anlıyoruz. Maarif Vekâletinin açmış olduğu kurslara devam edememiş veya devam edip de yeteri kadar başarılı olamamış memurların semtlerde açılacak kurslara mutlaka gitmeleri gerektiğini Dâhiliye Vekâletinin 6 Aralık 1928 tarihinde yayınlamış olduğu tamimden öğreniyoruz.⁴² Bu kursların, başta Ankara ve İstanbul olmak üzere yurdun her ilinde yürütülmeye çalışıldığı görülmektedir.

⁴⁰BCA, 180.09/3.14, s. 11.

⁴¹Sarısaman, a.g.m., s. 107.

⁴²Evelce açılan kurslarda muvaffak olamayanlar için açılacak kurslar hakkında "Dahiliye Vekâletinin 6436 sayılı tamimi", **İdare**, 1/9, Aralık 1928, s. 27.

İstanbul'da Yürütülen Memur Kursları

Harf Devrimi'nin amacına ulaşmasında özellikle hem merkez hem de taşradaki kurumlarda görev yapan memurların eğitimi önemli bir yer tutuyordu. Bu eğitimler, Ankara başta olmak üzere Anadolu'nun diğer il ve ilçelerinde hızla yürütülmekteydi. Maarif Vekâletinde 11 Eylül'de yapılan toplantının ardından merkezde müsteşar ve genel müdürler, memurların eğitimini yakından takip edip denetlerken, taşradaki uygulamaları ise valilikler kontrol etmekteydi.

Öğretim hamlesinin yürütüldüğü illerden biri de İstanbul'du. İlde yeni Türk harflerinin yaygınlaştırılabilmesi için Vali başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştu. Komisyon, yeni yazıyı öncelikle Maarif Vekâleti müfettişleri ve öğretmenlerin öğrenmesine karar verdi. Vilayet ve belediye memurları, cemiyet, belediye ve meclis salonlarında; halk ise diğer dairelerde yeni harfleri öğreneceklerdi. Üniversitede de bu konuda serbest konferanslar verilecekti.⁴³

Özellikle Valilik ve Belediye gibi İstanbul'daki okullar da bu işi gerçekleştirmek için adeta seferber olmuşlardı. İstanbul'daki memur eğitimleri hakkında, Maarif Müdüriyetine gönderilen bir takım yazılardan bilgi sahibi olmaktayız. Üsküdar Erkek Lisesi Müdürü Zeki Bey'in gönderdiği yazıdan yeni yazıyı memurlara öğretme görevlisi olarak Sıtkı ve Tevfik Beylerin tayin edildiğini; Pazar ve Salı günleri dışında haftanın dört günü önceden belirlenmiş olan saatlerde 128 memura ders verildiğini öğreniyoruz. Ancak, "60 kişiden fazla kimse alabilecek ne sınıf ne de salonumuz bulunmadığından gönderilecek memurların değil ayakta durmaları sınıflardan içeri girmeleri bile imkânı kalmayacağından nazarı dikkati âliyeleri celp eder" diyerek yerlerinin sınırlı olduğunu, İstanbul Belediyesi Üsküdar Şubesinden gönderilecek 64 memur için yerleri olmadığını ifade etmiştir. Yer darlığı ve öğretmen yetersizliğinden yakınan Okul Müdürü Zeki Bey, ayrıca bu yeni memurların Latin alfabesini öğrenmeleri için iki yeni öğretmenin tayin edilmesini gerektiğini önemle vurguladığını görmekteyiz.⁴⁴

⁴³Tuzkaya, a.g.e., s. 101.

⁴⁴BCA, 180.09/241.1208, s. 1.

İstanbul'daki yeni yazıyı öğrenme ve öğretme çalışmalarının ağırlıklı olarak İstanbul Maarif Müdürlüğü kanalıyla yürütüldüğü görülmektedir. 8 Eylül 1928 tarihli diğer bir yazıdan İstanbul Gümrük Müdürlüğü memur ve müstahdemlerine Türk harflerini öğretmek üzere saati 2,5 lira ücretle müfettiş Muharrem ve Şefik Beylerin tayin edilmesinin İstanbul Maarif Müdürlüğü tarafından uygun bulunduğu ve hemen derslere başlandığı bildirilmektedir.⁴⁵ Aynı şekilde Sıhhat ve Muavenat-ı İctimaiyye Vekâletine bağlı İstanbul İl Müdürlüğünün İstanbul Maarif Müdürlüğüne gönderdiği yazıdan, memur ve müstahdemlere yeni yazıyı öğretmek üzere görevlendirilen üçüncü mektep muallimlerinden İsmail Bey'in 6 Kasım 1928 tarihinde öğretime başladığını öğreniyoruz.⁴⁶ Dolayısıyla yeni yazıyı öğretmek için yapılan öğretmen tayinlerinin İstanbul Maarif Müdürlüğü aracılığıyla yürütülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Maarif Müdürlüğü, öğretmen tayini yanı sıra uygulamaları da takip etmekteydi. Yazının sonunda geçen "...her haftanın Salı günü neticei muvaffakiyetlerini mübeyyin raporunuzun Maarif idaresine tebliği..." açıklamasından yürütülen çalışmaların neticesinin haftalık olarak müdürlüğe bildirilmesinin istendiği anlaşılmaktadır.⁴⁷ Yeni yazının öğretilmesi programının tamamlanmasının ardından İstanbul Maarif Müdürlüğünden Tekel İşletme Müdürlüğüne gönderilen 13 Kasım 1928 tarihli diğer bir yazıda, öğretim programının tamamlandığını, bundan dolayı müfettiş Muharrem ve Şefik Beylerin ücretlerinin kesildiğinin valilikçe bildirildiği açıklanmaktaydı.⁴⁸

Diğer İllerdeki Kurs Faaliyetleri

Ankara'da ve İstanbul'da memurlara yönelik yeni yazıyı öğretme faaliyetleri, hem yayınlanmış kaynaklardan hem de arşiv belgelerinden yararlanarak kaleme alınmıştır. Bunların dışındaki illerde yürütülen memur ve öğretmenler için açılan kurs ve programları ise gerek o bölgenin yerel yayın organlarından, gerekse yine Harf Devrimi'nin o bölgelerde uyandırdığı yankı konusunda yapılmış olan yüksek lisans tezi gibi akademik çalışmalar

⁴⁵BCA, 180.09/241.1208, s. 2.

⁴⁶BCA, 180.09/3.14.1, s. 9.

⁴⁷BCA, 180.09/241.1208, s. 2.

⁴⁸BCA, 180.09/241.1208, s. 4.

aracılığıyla öğrenmiş bulunmaktayız. Dolayısıyla Anadolu şehirlerinde yürütülen memur eğitimleriyle alakalı olarak bu kaynaklardan çokça yararlanılmıştır.

Taşrada gerçekleştirilen okuma yazma faaliyetlerinin özellikle il ve bölgelerdeki Maarif Eminlikleri vasıtasıyla yürütüldüğü görülmektedir. 20 Mart 1926 tarihinde kanunlaşan “Yeni Maarif Teşkilatı Kanunu”na göre Türkiye eğitim-öğretim faaliyetlerinin yönetim ve idaresi bakımından illere göre değil bölgelere göre ayrılmıştı.⁴⁹ Bir ya da birkaç ilden meydana gelen eğitim bölgesine bir “Maarif Eminliği” bakmaktaydı. Bu eminlik, bölgelerindeki ilköğretim ve diğer eğitim kurumlarını denetlemek; aynı zamanda, öğretmenleri, müfettişleri, eğitim kadrosunda çalışan memur ve diğer görevlileri atama yetkisine sahipti.⁵⁰ Dolayısıyla yeni yazının hem memurlara hem de halka öğretilmesi konusundaki faaliyetleri bu eminlikler denetleyip takip etmekteydi.

Her şeye rağmen kurslara devam hususunda bir takım aksamalar olabildiğinden kursların denetim ve takibi kaçınılmazdı. Örneğin Diyanet İşleri Reisliği bu konudaki sorumluluğun daire amirlerinde olduğunu bir yazı ile kurumlara bildirmiştir.⁵¹ Ayrıca mülki amir olarak valiler ve kaymakamlar da kurs faaliyetlerini denetleyip kontrol edecekler, olası aksamaları ve problemleri Maarif Vekâletine bildireceklerdi.

Ankara ve İstanbul’da olduğu gibi Anadolu şehirlerinde de kursların verileceği yerler, yine hükümet binaları, okullar ve uygun olan salonlar olarak belirlenmişti.

İlçelerde de kursların açılması düşünülmüştü. Buralarda ilköğretim müfettişleri görevlendirilecek; onların yeterli olmadığı hallerde yeni harfleri

⁴⁹Bu tasnifte eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütecek organların teşkilatlanmasında şöyle bir düzen ve hiyerarşi bulunmaktaydı: Birkaç ilden meydana gelen bölge sorumlusu “Maarif Eminliği”, illerde “Maarif Müdürleri”, buna bağlı “İlk Tedrisat Müfettişlikleri”, ilçelerde “Kaza Maarif Memurları”, okullarda “Başmuallimler” ve öğretmen olarak da “Muallimler” şeklinde idi (Mehmet Bilir, “Mustafa Necati ve Halk Aydınlanması”, **80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu 10-11 Kasım**, Ed. Tülay Alim Baran, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 106).

⁵⁰Mustafa Ergün, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1982, s. 69-74.

⁵¹BCA, 051.V45/13.108.9, s. 1.

bilen liyakatli öğretmenler illerdeki kurs merkezlerinden kurs vermeye ehliyetli oldukları anlaşıldıktan sonra ilçelerde görev yapacaklardı.

Anadolu şehirlerinin bir kısmında Ankara'da olduğu gibi yeni harflerin kabulüyle ilgili kanun çıkmadan önce yeni harfleri öğrenme ve öğretme teşebbüslerinin başladığı görülmektedir. Örneğin Kastamonu'da Latin harflerini öğrenme hareketi, 18 Ağustos 1928 tarihinde valilik tarafından başlatılmıştı.⁵² Bu teşebbüsün 12 Eylül 1928 tarihinde Maarif Vekâletinde yapılan yeni Türk harflerinin öğretilmesi ile ilgili toplantıdan önce olması dikkat çekicidir. Kastamonu'da çıkan *Açıksöz Gazetesi*'nin verdiği habere göre Latin harflerinin öğrenilmesi için Maarif Emaneti (Millî Eğitim Müdürlüğü) tarafından program yapıldığı bildirilmektedir. Programa göre ilk kurs Maarif Emanetinde 25 Ağustos Cumartesi günü saat 16.00'da başlatılmıştır. Kursta Maarif Emîni Osman Nuri Bey ders vermiştir. Açılan bu kurslarda, yeni harfleri bilenler ile az bilenlere Muallimler Birliği salonunda, hiç okuma yazma bilmeyenlere ise Maarif Emaneti salonunda ders verilmiştir. Özellikle memurların katılabilmesi için kursun başlama saati 16.00 olarak belirlenmişti. Bu kurslara öğretim müfettişi ve öğretmenlerin devamının zorunlu olduğu, gramer kurallarını öğrenen öğretmenlerin ve müfettişlerin yeni kurslar açmak üzere kazalara gönderileceği bildirilmiştir.⁵³

Anadolu'daki kurslarda öncelik, yeni harfleri öğretecek olan kişilere verilmiştir. Kastamonu'da Maarif Emanetindeki kursun dışında lisede Türkçe öğretmeni olan Zeki Bey tarafından Cumhuriyet Okulunda ilköğretim müfettişleri ile bütün ilçelerin maarif memurlarına yönelik kurslar açılmıştır. Kursu katılan öğretmenler heyet huzurunda imtihana tabi tutularak, geçenlere sertifikaları verilmiş; ardından, yeni görev yerlerine gönderilmişlerdir. Bu arada ildeki diğer devlet dairelerinde de kursların açılmış olduğu görülmektedir. Jandarmanın Komutanlığı ile Belediyede, çalışanlara yönelik kurslar açılmıştır. Ayrıca tüm memurlar için 6 Eylül tarihinden itibaren İl Genel Meclisi salonunda başka bir kurs düzenlenmiş olduğu bildirilmektedir. Memurlara yönelik bu kurs, sabah ve akşam saatlerinde olmak üzere ikişer saat üzerinden planlanmıştır. Öğretmen olarak

⁵²Mehmet Serhat Yılmaz, **Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri 1928-1935 Kastamonu Örneği**, Berikan, İstanbul, 2009, s. 33.

⁵³Yılmaz, a.g.e., s. 34.

da Fransızca bilmesinden dolayı zaten Latin Alfabesine hâkim olan Fransızca öğretmeni Şakir Bey görevlendirilmiştir.⁵⁴

Açıksöz Gazetesi'nin “Kastamonu Maarif Emanetinden” başlıklı ilanında eğitim alan öğretmenler ve onların görevleri hakkında bir duyurunun yapıldığı görülmektedir. Bu habere göre ilkokul öğretmenlerinin tamamı için tatil süresi boyunca yeni harfleri okuyup imla kurallarını öğrenmek ve imtihan yoluyla bir belge almak zorunluluğu getirilmiştir. Bu belge, müfettiş, okul müdürleri ve öğretmenlerden meydana gelen bir komisyon nezaretinde yapılacak imtihan sonucunda, kendilerine verilecekti. Belgesini alan öğretmenler, 15 Eylül'den itibaren okullarına resmi olmasa da eğitim ve öğretime açacaklar, çocuklara yeni harfleri okumayı ve imla kurallarını öğreteceklerdi. 15 Ekim'den itibaren de okullarda resmi olarak eğitim-öğretime başlanacaktı. Bu uygulamada dikkat çeken bir husus, yeni harfleri öğrenemeyenlerin durumudur. Yani imtihanda başarılı olamayıp belge alamayanlar, başarılı oluncaya kadar öğretmenlik görevi yapamayacakları bildirilmiştir.⁵⁵ Sadece devlet memurlarının değil belediye başkan ve meclis üyelerinin de yeni harfleri öğrenmesi mecbur kılınmıştı. Dâhiliye Vekâleti onların da devlet memuru kabul edilmeleri ve sınava tabi tutulmaları gerektiğini bildirmiştir.⁵⁶

Kursları verecek olan öğretmenler de itina ile seçilmekteydi. Bu sebeple bir takım özellikler aranıyordu. Öncelikle yeni harfleri öğretecek olan öğretmenler, talim ve terbiye kurulu ile Milli Eğitim Müdürlükleri tarafından belirlenecekti. Seçilenler mutlaka yeni yazıyı bilecek imla kurallarına vakıf olacaklardı.

Görüldüğü gibi o dönem hemen her kurumda, merkezden taşraya, illerden ilçelere ülkenin dört bir köşesinde yeni yazının öğrenilmesi konusunda adeta bir seferberlik başlatılmıştır. Bunların bir örneğini Ödemiş Kaymakamlığının yapmış olduğu uygulamada görmekteyiz. Kaymakamlığın, müftü beyler marifetiyle ilçedeki tüm imam, müezzin, vaiz ve diğer çalışanları belli bir kurs programına aldığını, bu işin yapılış şeklini de bir talimatla belirlediğini öğreniyoruz:

⁵⁴Yılmaz, a.g.e., s. 35.

⁵⁵*Açıksöz*, Yıl 10, S 2334 (29 Ağustos 1928), s. 2'den naklen Yılmaz, a.g.e., s. 36.

⁵⁶Sarısamam, a.g.m., s. 105.

“1- Diyânet riyâsetinin emr-i ta’âmîmi üzerine Ödemiş’te mevcûd vâiz, eimme ve hutebâ ve mensûbiyet-i ilmiyeden olan bizler fetvâhânede her gün içtimâ’ ederek ber vech-i zîr husûsâtı karar aldık.

2- Kâimmakâm beyin müsâadeleri üzerine yeni hurûfâtın talîm ve tadrîsine ilâhiyat fakültesi me’zûnlarından Hüseyin Avni Efendi’yi mu’allim tayîn ettik.

3- Mûmâileyh Hüseyin Avni Efendi’nin dahi muvaffakiyetleriyle beher yevmiye bir buçuk lira ücret vereceğiz deyu ücreti her neticesine göre tediye edeceğiz.

4- Dersler her gün öğle namazını müteâkib müftü efendi medresesindeki câmî’-i şerîf derûnunda tadrîs edilecektir. Yalnız Cuma ve Cumartesi günleri tatildir.

5- Dersler her gün üççeyrek saat olmak üzere iki devrede onar dakika fâsıla ile devâm olunacaktır.

6- Mu’allim tarafından bir yoklama defteri tutulacak. Her gün devâm edenlerle etmeyenler yoklanacaktır.

7- İşbu husûsâtı taht-ı karar ve ta’ahhüde ettik.”⁵⁷

Memurlara yeni harflerin öğretilmesi konusunda ciddi adımlar atan illerden biri de Balıkesir olmuştur. Şehirde öğretmenlerle beraber yeni Türk harflerinin diğer memurlara da öğretilmesi çalışmaları hemen başlamıştır. Yapılan programa göre, Vilayet, Türk Ocağı ve Öğretmenler Birliği yeni Türk harflerinin hızlı bir şekilde öğrenilebilmesi için önemli görevler üstlenmiş ve faaliyetler yürütmüşlerdir. Türk Ocağı idare heyeti, Milli Eğitim Müdürü Şahap Bey ile 23 Ağustos akşamı, saat 21.00’da bir araya gelerek, yeni Türk harflerinin en kısa zamanda öğretilip yaygınlaştırılabilmesi için kursların açılmasına karar vermişlerdir.⁵⁸

Memurların ve halkın yeni harfleri öğrenebilmeleri için Milli Eğitim Müdürlüğü de Balıkesir’de kurslar açıyordu. Kadınlara mahsus olmak üzere Yeni Turan ve Mithat Paşa Okullarında, memurlar için Öğretmenler

⁵⁷BCA, 051.V35/46.3, s. 2.

⁵⁸Tuzkaya, a.g.e., s. 101.

Birliğinde kurslar açılmaktaydı.⁵⁹ Ayrıca, Türk Ocağı da en kısa zamanda memurlar için kurs düzenleyeceğini bildirmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla Balıkesir’de memurlara yönelik olarak Eğitim Müdürlüğü, Öğretmenler Birliği ve Türk Ocağı nezaretinde dört yerde kurs açılmıştır. Toplamda ise il merkezinde bulunan kursların 4’ü öğretmenler, 4’ü memurlar, 8’i umumi, 2’si hanımlar ve 1’i de hapisanedeki mahkûmlar içindi.⁶⁰ Bu kursların bir kısmı Latin harflerini bilenler, bir kısmı da Latin harflerini hiç bilmeyenlere yönelikti. Kurslarda okutulan ders kitapları, Maarif Vekâletinin Devlet Matbaasında bastırarak Valiliklere gönderdiğini biliyoruz.⁶¹

Balıkesir il merkezi yanı sıra her ilçede öğretmenlere, memurlara ve halka yönelik olarak en az 3 dershanenin var olduğunu öğreniyoruz. Milli Eğitim Müdürlüğü öğretmenlerin yoğunlukta bulunduğu yerler olan Manyas ve Gömeç’te de dersane açmıştır.⁶²

Memurlar için İstanbul ve Ankara’da hızlı bir şekilde başlayan yeni yazıyı öğretme programları, birçok Anadolu şehrinde de aynı dönemde başlamıştı. Balıkesir gibi Isparta’da da yeni harflerin öğretilmesi görevini Valilik ve Maarif Müdürlüğü birlikte üstlenmişlerdi. Dolayısıyla Isparta’da yeni yazının yaygınlaştırılması için, halka yönelik kursların yanında, resmi kurumlardaki memurlara da yeni harfleri öğretebilmek amacıyla kendi kurumlarında kurslar açılmıştı. Isparta’da belediye memurları için belediye binasında, adliye memurlarının yeni harfleri öğrenebilmesi için de adliye binasında sınıflar açılmıştı.⁶³ Ayrıca, bu durumu memurlara ve halka duyurmak için gazetelere ilanlar verildiği görülmektedir.

Isparta Gazetesi’nin 3 Ekim 1928 tarihli nüshasında şu duyuru oldukça dikkat çekicidir.

“Yeni Türk harflerini mahalle ve köy muhtar ve ihtiyar meclisi acele öğrenmeye mecburdurlar. Bilmeyenler a’zâ ve muhtar olamayacaklardır. Buna göre gayretin artırılması ve geceleri beyhûde yere şurada burada lalalakalarla vakit zâyî’ edilmeyerek bilenlerden bilmeyenler öğrenmeye

⁵⁹ Aynı yer.

⁶⁰ Tuzkaya, a.g.e., s. 104.

⁶¹ BCA, 180.09/3.16.6, s. 132.

⁶² Tuzkaya, a.g.e., s. 104.

⁶³ Babacan, aynı eser, s. 105.

devâm ile elâlem arasında hayat-ı içtimâiyeden intihar etmiş gibi câhil kalmak mevki'inden herkes kendini kurtarmalı umûma i'lân olunur.”⁶⁴

İlan, her ne kadar konuşma üslubuyla yazılmış gibi dursa da içerisinde hem tehdit kokan bir uyarı bulunmakta, hem de yeni Türk harflerini öğrenmenin lüzumundan bahsedilmekteydi. İlane göre bütün halk hiçbir bahane bulmadan ve gereksiz yere zaman harcamaktan kaçınarak, bu imkânı bir fırsat bilerek kendini kurtarmalıydı.

1 Ocak 1929 itibariyle bütün kamu kurumlarındaki işlemler yeni yazı ile yapılacağından zaten yurdun diğer bölgelerinde olduğu gibi Isparta'da da bütün devlet memurları zorunlu olarak yeni harfleri öğrenmekle meşguldü. Yine *Isparta Gazetesi*'nin 7 Kasım 1928 tarihli sayısında Valiliğin verdiği ilanda “ordu mensupları ve öğretmenler dışında bütün memurların, 8 Kasım 1928 yılında yapılacak yazılı bir imtihanla yeni alfabeyi iyi kullandıklarını ispatlamaları isteniyor, başarısız olacıklara yönelik kursların da 28 Kasım'a kadar devam edeceği bildiriliyordu.

“Makâm-ı Vilayetten

1- Ordu mensûbîninden ve mu'allimlerden mâ'adâ umûm me'mûrînden kursa devam etsin etmesin imtihân vererek isbât-ı ehliyet etmiş veya edememiş olanların 8 Teşrîn-i sâni 1928 tarihinde orta mektepte saat 14'te müteşekkil imtihân komisyonu tarafından imtihânları icrâ edilecektir. İmtihânda müşterek bir imlâ yazdırılacaktır. Münferit imtihân yoktur.

2- Bu imtihânda muvaffak olamayan memurları yetiştirmek üzere açılacak nihâi kurs 25 Teşrîn-i sâni 1928 tarihine kadar devâm edecektir.

3- 25 Teşrîn-i sâni 1928 tarihinde de muvaffakiyetleri tescil edilememiş olan bilumûm memurların nihâi imtihânlarının icrâsına başlanacağı alakadârlarınca ma'lûm olmak üzere ilân olunur.”⁶⁵

Daha önce de belirtildiği gibi kamu kurumlarının yeni harflerle işlem yapmaları zorunlu olduğundan, memurların bir şekilde yeni yazıyı öğrenmeleri gerekiyordu. Bundan dolayı Isparta'da Türk harflerini bildiklerini ispat etmemiş veya edememiş memurlar için Orta Mektepte 23

⁶⁴Aynı yer.

⁶⁵Babacan, aynı eser, s. 109.

Kasım 1928 tarihine kadar devam edecek bir gece kursu açıldığı duyuruluyordu. Bu kursun sonunda yine bir imtihan yapılacağı duyurulmuş; daha önceki kurslarda başarılı olamamış memurların bu kursa devam etmelerinin mecburi olduğu belirtilmişti.⁶⁶

Yeni yazının öğretilmesi konusunda memurlara yönelik kurs programlarının yürütüldüğü şehirlerden biri de Çorum'dur. İl merkezindeki kursun idare görevi ise, Ortaokulda Türkçe öğretmeni olan Bayram Lütfü Bey'e verilmiştir. *Çorum Gazetesi*'nin 13 Ağustos 1928 tarihli sayısındaki haberde, şehirde ilk kursun o gün açıldığı bildiriliyordu. Habere göre, öğretmen okulundan mezun olmayan öğretmenler ve müdür yardımcıları için Maarif Vekâletinin emri üzerine vilayet merkezinde, Latin harflerini bilenlerin kursu olan "B" kursu açılmış ve Ağustos'un on birinci gününden itibaren öğretime başlamıştır. İlk gün kursa 33 öğretmen katılmıştır. Kurs, 1 Eylül 1928 tarihine kadar devam etmiştir.⁶⁷ Balıkesir'in ilçelerinde olduğu gibi Çorum'un İskilip, Osmancık ve diğer ilçelerinde de gerek Maarif Müdürlükleri, gerekse Türk Ocağı aracılığıyla yeni yazıyı öğrenme kursları açılmıştır.

Çorum gibi diğer bir Anadolu şehri olan Afyon'da da memur eğitimlerinin oldukça sıkı yürütüldüğü görülür. Bu şehirde de yeni yazıyı öğretmek konusunda önceliğin öğretmenlere verildiğini, ilk açılan kursların öğretmenler için olmasından anlıyoruz. Çünkü Harf Devrimi'nin başarılı olabilmesi öncelikle öğretmenlerin bu yeniliğe sahip çıkmasıyla mümkün olabilirdi. Öğretmenler sadece yeni harfleri öğrenmekle kalmayacaklar, aynı zamanda öğrencilere ve halka öğreteceklerdi. Çünkü Maarif Vekâleti ilkokullarda eğitim-öğretime yeni harflerle başlama kararı almıştı. Dolayısıyla okulların açılış tarihi olan 15 Ekim'e kadar öğretmenlerin yeni yazıyı öğrenmiş olmaları gerekiyordu.

Afyon'da öğretmen kursları maarif idaresi tarafından açılmıştır. Kurslar iki grup halinde yürütülmekteydi. "Birinci grupta şimdiye kadar Fransızca harfleri hiç öğrenmemiş olanlar yer alacaklardı. Bu grubun kursu, merkez ilköğretim müfettişi Ali Rıza Bey tarafından yürütülecekti. Diğer gruba ise Fransızca harfleri tanyanlar devam ederek harflerin farklarını ve yeni imla

⁶⁶Aynı eser, s. 108.

⁶⁷Tongul, a.g.e., s. 26.

kurallarını öğreneceklerdi. Bu kurs da Türkçe öğretmeni Ahmet Sami Bey tarafından idare edilecekti.⁶⁸ Birçok ilde olduğu gibi Afyon'da da memurlar için kurslar açılmıştı. Sarısaman'ın bildirdiğine göre “Dumlupınar Okulunda” açılan bu kurs Kadınana Okulu başöğretmeni Mehmet Bey tarafından yürütülmüştü. Kursların ardından memurların ilk imtihanınının 20 Ekim 1928 tarihinde yapıldığını belirtmektedir.⁶⁹

Sınavlarda başarı oldukça iyiydi. Alınan olumlu sonuçlar, beklenenin çok üstündeydi. Devlet görevlileri, bir ay gibi kısa bir kurstan sonra yeni yazıyla okuyup yazmayı öğrenmişlerdi. Ancak, bu hızlı kurs programında herkes aynı başarıyı gösteremiyordu. Her ne kadar kurslarda memurların gösterdikleri gayret en üst düzeyde olsa da her memurun öğrenme kabiliyeti farklıydı. Yeni yazıyı kullanmakta zorlanan devlet görevlilerinin de bulunduğu görülmektedir.⁷⁰ Bundan dolayı okumada ve yazmada ilk başlarda acemilik çekildiğini itiraf etmek gerekir. Bu durumu Türkiye'deki Amerikan büyükelçiliğinin yazmış olduğu rapordan öğreniyoruz. Elçi raporunda “İstanbul'da yapılan sınavda kamu görevlilerinin 10-12 satırlık bir yazıyı genellikle 20-25 dakikada yazabildiklerini aktarıyordu.⁷¹ Aynı zamanda bu devrime direnç gösterenler ve Latin alfabesini öğrenmek istemeyenler de bulunmaktaydı.

Yeni Yazıyı Öğrenemeyenlerin Durumu

Latin alfabesine geçmek istemeyen ya da Arap harflerini kullanmakta ısrar edenler için devletin yasak, yaptırım ve cezalar getirdiği, karşılaşılan arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Eski yazı ile yazılan evrakların işleme konulmaması gibi bir takım yasaklar getirilmişti. Bu uygulamaların çeşitli cezalar verilmesi şeklinde yürütüldüğü görülmektedir.⁷²

⁶⁸Sarısaman, a.g.m., s. 105.

⁶⁹Aynı eser, s. 107.

⁷⁰Katırcı, a.g.e., s.46-67.

⁷¹NADB-867.402/28 – Türkiye'deki Amerika Elçiliğinden Amerika Dışişleri bakanlığına rapor, İstanbul, 26.11.1928, No. 589 (Bilal Şimşir, **Türk Harf Devrimi Üzerine İncelemeler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 80-81).

⁷²BCA, 180.09/3.16.8, s. 3.

Kamu çalışanlarının yeni yazıyla ilgili açılan kurslara devam ettikleri ve ardından bir imtihana tabi tutuldukları daha önce ifade edilmişti. Kamu görevlilerinin durumu, imtihanın sonucuna göre değerlendirilmekteydi.⁷³ İmtihanı geçemeyip, yeni yazıyı öğrendiklerini belgeleyemeyen kişilere ise ücretlerini vermeme gibi cezalar uygulanmıştır. Bunun bir örneğini Elazığ Valiliğince yürütülen bir işlemde görüyoruz. Valilik, camilerde görev yapan hademelerden yeni yazıyı öğrenmeyenlere maaş kesme cezası vermiş olduğunu Vakıflar Genel Müdürlüğüne gönderilen bir telgraftan öğreniyoruz.

“Hademelerin bir kısmına Teşrin-i sâni maaşları verilmiş bir kısmının da verilmekte iken bu hademelerin yeni yazı ile okuyup yazma bilmediklerinden makâm-ı vilayete maaşlarının verilmesine müsâade etmediği gibi yapılan evrak-ı sarfiye dâhi idaremizden almış ve bundan dolayı muamelemiz tezuhura uğramakla beraber hademe de maaşlarını alamadıklarından sızlanmaktadırlar. Bu hususta makâm-ı vilayete emir buyurulması.”⁷⁴

Genel Müdürlük, kendiside bir üst yazı ekleyerek telgrafı Başvekâlete intikal ettirmiştir.⁷⁵ Başvekil İsmet İnönü durumu değerlendirmiş, bahsi geçen kişilerin maaşlarının derhal ödenmesi gerektiğini bildirmiştir.⁷⁶

Maaşın ödenmemesi gibi yaptırımlar yanı sıra görevinden uzaklaştırma gibi cezaların da verilmesinden çekinilmediği yine karşılaşılan birkaç belgeden anlaşılmaktadır. Bahçecik Nahiyesi Müdürlüğünden Kocaeli Vilayetine gönderilen bir yazıda, köy imamlığı vazifesi yürüten bir kişinin yasak olmasına rağmen Latin harflerini öğretmek yerine ısrarla Arap harfleriyle ders verdiği belirtilerek cezalandırılması, hatta görevini sürdürmesinin uygun olmayacağı bildirilmiştir.⁷⁷

⁷³BCA, 30.18.1.1/30.62.6, s. 1.

⁷⁴BCA, 30.10/192.315.18, s. 3.

⁷⁵BCA, 30.10/192.315.18, s. 4.

⁷⁶BCA, 30.10/192.315.18, s. 2.

⁷⁷“Mumaileyhin 929 senesi içinde köy çocuklarına Arap hurufatı ile ders verdiği leffen takdim kılınan mahrem tahkik raporundan anlaşılmasına nazaran köy İmamlığında bulunması ezher cihet muvafık olamayacağı mutaleaten arz olunur efendim. 24/3/931. Bahçecik Nahiyesi Müdürü” (BCA, 51/8.69.32, s. 1).

Gizli veya açık bu tür uygulamaların o dönem özellikle yeni harflere muhalefet edenler tarafından denendiği görülür. Bundan dolayı Maarif Vekâletinin çıkarmış olduğu bir talimatname ile Arap harfleri ile eğitim yapmak yasaklanmıştır. Talimatnamenin içeriği, eski yazı ile ders yapmak için gizli veya açıktan dersane açanlar hakkındadır. Maarif Vekâletinin 21 Temmuz 1931 tarihli yazısı ile Bakanlar Kuruluna sunduğu bu talimatname teklifi, 23 Aralık 1931 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe konmuştur.⁷⁸

Harf değişikliğinin ardından yedi sekiz yıl geçmiş olmasına rağmen özellikle devlet dairelerinde bazı vatandaş ve memurların hâlâ alışkanlıklarını terk etmeyip Arap harfli yazışmalar yapmış olduklarından, Türk Ceza Kanunu'na yeni hükümler koymak gereği duyulmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisinde 11 Haziran 1936 tarihinde Türk Ceza Kanununun bazı maddelerinin değiştirildiği 3038 sayılı kanun kabul edildi. 23 Haziran 1936 tarihli ve 3337 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan bu kanunda, Ceza Kanununun yaklaşık yüz kırk üç maddesi değiştirilmişti. Bu maddelerden biri de “Salâhiyettar mercilerin emirlerine itaatsizlik” başlıklı 526. Maddesiydi.⁷⁹ Bu maddede Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında 1353 sayılı kanuna muhalefet edenlerle ilgili cezayı müeyyide açıkça ifade ediliyordu.

3038 sayılı kanunun ardından Dâhiliye Vekâleti başta olmak üzere tüm kamu kurumları bu müeyyideyi uygulamakla yükümlüydüler. Vekâlet, Trakya Umumi Müfettişliğine hitaben göndermiş olduğu 16 Kasım 1936 tarihli tamiminde, Arap harfli müracaatların kabul edilmemesini, 3038 sayılı kanunu referans göstererek, “I...kanunun 526. maddesi bu hareketi üç ay hapisle cezalandırmış ve aynı zamanda bu meşhut cürümler ile olacak müracaatların hiçbir muameleye tâbi tutulmadan imha edilmesi, tekrar

⁷⁸BCA, 30.18.1.2./24.8115, s. 1.

⁷⁹Madde 526- Her kim, salâhiyettar merciden kanun ve nizamlara aykırı olmayarak verilmiş bir emre itaatsizlik eder yahut âmnenin istirahat ve sâmeti veya madelet düşüncesile mercieden kanun ve nizamlara muhalif olmayarak ittihaz edilmiş bir tedbire riayet etmezse bir aya kadar hafif hapis veya elli liraya kadar hafif para cezasına mahkûm olur. Şapka iktisası hakkındaki 671 numaralı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkındaki 1353 numaralı kanunun koyduğu memnuniyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır (“Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun”, Kanun No: 3038, **Resmî Gazete**, [http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf](http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf) (07.10.2011)).

tamimen bildirilir. 2- Vilayetlere, Umumî Müfettişliklere ve Vekâlet dairelerine yazılmış, gazetelerde de ilân edilmiştir.”⁸⁰ demektedir, eski yazılı olarak gelecek evrakların yırtılıp atılmasını istemektedir.

⁸⁰BCA, 180.09/3.16.8, s. 2.

SONUÇ

Yeni Türk harflerinin halka öğretilmesinde öncü gücü üstlenen Maarif Vekâleti, memurlar için yürütülen kurs faaliyetlerinde de seferber olmuştur. Henüz THKHK çıkmadan başlanan hazırlık çalışmalarını vekâlet büyük bir titizlik ve özveri ile yürütmüştür. Başvekil İsmet İnönü'nün talimatıyla bütün kamu idaresi bu konuda Maarif Vekâleti ile birlikte çalışmıştır. Öncelikle yeni yazıyı öğretecek öğretmenler yetiştirilmiştir. Eylül 1928'de başlayan eğitim çalışmaları Ekim ve Kasım ayların da devam etmiştir. Bu bağlamda merkezde Vekâletin, taşrada vali ve kaymakamların koordinesinde Maarif Eminleri ve Maarif Müdürleri aracılığıyla memurlar için yeni kurslar açılmış, kurs sonunda imtihan yapılarak memurlara "yeni yazı ile okuyup yazabilir belgesi" verilmiştir.

Başvekil İsmet İnönü'nün emrinin ardından Maarif Vekâletinin yaptığı toplantı çağırısı ile bakanlık müsteşarları, genel müdürler ve diğer yüksek düzey bürokratların bir araya geldiği 12 Eylül 1928 tarihli toplantıda alınan kararların, özellikle kamu idaresinde yürütülen yeni harflerin öğretilmesi ve yaygınlaştırması işinin planlanıp yürütülmesinde yol haritasını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu toplantı kararlarına göre ilk uygulama, tüm bakanlıklar ve dairelerde yeni Türk harflerini bilenlere yönelik bir konferans programı tertip etmek olmuştur. Konferans verecek olanları Maarif Vekâleti tespit etmiştir. Konferansta özellikle yeni yazının Türkçe dil yapısına göre doğru yazılması konusunda imla kuralları izah edilmiştir.

Diğer önemli bir adımın yeni yazıyı öğretecek öğretmenlerini belirlenmesi olmuştur. Yeni yazıyı öğretecek öğretmenlere yönelik kurslar düzenlenmiştir. Yeni yazıyı bildiği, yapılan bir imtihanla tespit edilen öğretmenler yeni Türk alfabesini öğretmek üzere bakanlıklarda, il ve ilçelerdeki kamu idarelerinde görevlendirilmişlerdir. Yeni yazının öğretilmesi için memurlara, -Latin alfabesini az bilenler ile hiç bilmeyenler için olmak üzere- iki tür kurs tertip edilmiştir. Kurs sonunda 9 Kasım 1928'den başlanarak bütün devlet görevlileri yeni yazı sınavından geçirilmiştir. Başarı gösterenlere, "Türk harfleri ile okuyup yazabilir" diye birer belge verilmiştir. Memurlar, bu belge ile okuma-yazma bildiklerini belgeleyerek görevlerine devam etmişlerdir. Dolayısıyla kurslar oldukça

ciddi nitelikte olup, sonuçları memurların mesleklerine devam edip etmemeleriyle ilişkiliydi.

Yeni yazıyı öğrenmeyen kamu çalışanlarına çeşitli cezalar öngörülmüştür. Bu cezaların bir kısmı maaş kesintisi yapmak, görevden uzaklaştırmak ve emre itaatsizlikten soruşturma açmak gibi uygulamalardır. Cezai müeyyideleri uygulayabilmek için 11 Haziran 1936 tarihinde Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirildiği 3038 sayılı kanun kabul edilmiştir. THKHK'ya aykırı hareket edenlere, 3038 sayılı Kanunun 526. maddesine göre üç ay hapis cezası verilebileceği hükmü getirilmiştir.

KISALTMALAR

THKHK : Türk Harflerini Kabulü Hakkında Kanun

BCA : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

KAYNAKÇA

Yayınlananlar

“928.9.24 tarih ve 6061 sayılı Emir”, **İdare**, 1/6, (Eylül 1928), s. 78.

“928.9.26 tarih ve 1/2879 sayılı Tamim”, **İdare**, 1/6, (Eylül 1928), s. 79.

ALPAY, Meral, **Harf Devriminin Kütüphanelere Yansıması**, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976.

BİLİR, Mehmet, “Mustafa Necati ve Halk Aydınlanması”, **80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu 10-11 Kasım**, Ed. Tülay Alim Baran, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, (2009), s. 99-107.

“Dâhiliye Vekâletinin 6436 sayılı tamimi”, **İdare**, 1/9, (Aralık 1928), s. 27.

ERGÜN, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1982.

KATIRCI, Abdullah, **Harf Devrimine Yönelik Çalışmalar, Devrimin Gerçekleşmesi ve Uygulanışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

KORKMAZ, Zeynep, **Atatürk ve Türk Dili (Belgeler)**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1992.

ÖZER, Fuat, “Mustafa Necati Bey (1894-1 Ocak 1929)”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8/13, Mayıs 2005, s. 165-188.

ÖZERDİM, Sami N., **Harf Devriminin Öyküsü**, 1962, <http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/kitap/ozerdim.pdf> (12.10.2006).

PAÇACI, Burhan, **Sivas Basınında Harf İnkılabı**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 1990.

SARISAMAN, Sadık, “Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar Örneği)”, **Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 7, S 3, Aralık 2006, s. 93-135.

STAUNTON, Mathew-DECOTTIGNIES, Olivier, “Letters from Ankara: Scriptal Change in Turkey and Ireland in 1928”, **Ireland: Looking East**, ed. Christophe Gillissen, P.I.E Peter Lang S.A., Brussels, 2010.

SUNGU, İlhan, “Harf İnkılabı ve Milli Şef İsmet İnönü”, **Tarih Vesikaları**, I, (Haziran 1941), s. 10-19, [I-IX].

ŞİMŞİR, Bilal, **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

ŞİMŞİR, Bilal, **Türk Harf Devrimi Üzerine İncelemeler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

TONGUL, Neriman, **Harf İnkılâbı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1990.

TUZKAYA, Selma, **Harf İnkılâbı ve Balıkesir Basınına Yansımaları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2006.

Türkçe Sözlük, C 2, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, s. 1340.

“Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun”, Kanun No: 3038, **Resmî Gazete**,

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf> (07.10.2011).

“Türk Harflerinin Kabulü Hakkında Kanun”, (THKHK) Kanun No: 1353, **Resmî Gazete**, s. 1030, t. 03.11.1928,

<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/463.html> (14/5/2010).

YILMAZ, Mehmet Serhat, **Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri 1928-1935 Kastamonu Örneği**, Berikan, İstanbul, 2009.

Arşiv Belgeleri

- BCA, 051.V08/2.7.19, s. 1.
BCA, 051.V35/46.3, s. 2.
BCA, 051.V45/13.108.9, s. 1.
BCA, 180.09/126.607.11, s. 1.
BCA, 180.09/2.2, s. 6.
BCA, 180.09/2.2, s. 7.
BCA, 180.09/241.1208, s. 1, 2, 4.
BCA, 180.09/3.14, s.11.
BCA, 180.09/3.14.1, s. 9.
BCA, 180.09/3.16.3, s. 10.
BCA, 180.09/3.16.6, s. 132, 139, 140.
BCA, 180.09/3.16.8, s. 2, 3.
BCA, 30.10/144.32.4, s. 1.
BCA, 30.10/144.32.3, s. 1.
BCA, 30.10/192.315.18, s. 2, 3, 4.
BCA, 30.18.1.1/30.62.6, s. 1.
BCA, 30.18.1.2./24.8115, s. 1.
BCA, 51/8.69.32, s. 1.
BCA, 51/13.108.7.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRKİYE’DE YAYGIN HALK EĞİTİMİ

Fahri KILIÇ

ÖZET

Halk eğitimi kapsamında örgün eğitim olanaklarından hiç yararlanmamış insanların eğitimi ile ilgili ilk çalışmalar Milli Mücadele Döneminde Ankara’da başlatılmıştır. Maarif Vekâlet’inin bünyesinde dönemin önemli fikir adamları ve eğitimcilerinin yer aldığı Serbest Âli Dersler Müessesesi-i İlmiyesi adıyla bir yaygın eğitim kurumu oluşturulmuştur. Milliyetçilik ve halkçılık anlayışı çerçevesinde bu kurulun üyeleri tarafından verilen vaaz, ders ve konferanslarla halka Millî Mücadele’nin hedefi, önemi, özellikleri anlatılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, I. Maarif Kongresi’nde yaptığı konuşmasında millî bir eğitim politikası belirlenmesini ve bu hedeflere uygun bireyler yetiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile millî kimliğe sahip vatandaş yetiştirme yolunda önemli bir adım atılmış, John Dewey’in önerileri doğrultusunda; Danimarka’nın uyguladığı yetişkinler eğitimi temel alınarak bir halk eğitiminin yapılmasına karar verilmiştir. Maarif Vekâleti tarafından 1927 yılında Halk Dershaneleri ve Konferansları Talimatnamesi hazırlanarak ilk defa ülke genelinde kapsamlı bir programla amaçları belirlenmiş bir halk eğitiminin uygulanmasına başlanmıştır. İlköğretim çağını geçmiş ve hiç eğitim görmemiş çocuklar ile hiç okuma yazma bilmeyen yetişkinler için dersler; konferanslar şeklinde yürütülmüştür. Harf İnkılabının gerçekleştirilmesinin ardından yeni Türk alfabesini halka öğretmek için geniş kapsamlı yaygın eğitim programı uygulamak için Millet Mektepleri açılmıştır. Millet Mektepleri’nin yanı sıra, Türk Ocakları, Muallim Birlikleri ve Halk Evlerinde de halk eğitimi uygulamaları yürütülmeye başlanmıştır.

Bu kurumlarda verilen okuma-yazma ve yurttaşlık eğitimi Türkiye’nin eğitim ve kültür yaşantısı üzerinde somut etkiler yaratmış, toplumsal yapıda önemli değişimlere yol açmıştır. Bu çalışma, cumhuriyetin ilk yıllarında yaygın bir halk eğitimi vermek amacıyla yürütülen faaliyetleri kapsamaktadır. Çalışmanın

değerlendirme kısmında yaygın halk eğitimi ile elde edilen sonuçlar irdelenmektedir. Araştırma, döneme ilişkin arşiv kaynakları, gazete ve dergiler, tetkik eserler, makaleler, tezler ve anılara dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Cumhuriyet, Mustafa Kemal Paşa, Halk, Eğitim, Millet Mektepleri.

NON-FORMAL COMMON-PUBLIC EDUCATION IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC IN TURKEY

ABSTRACT

The first initiatives for the education of people who had never been able to take advantage of formal education began in Ankara during the Independence War. A non-formal education establishment named Serbest Âli Dersler Müessesesi-i İlmiyesi which included many important intellectuals and educators was formed within the Board of Education. Within the frame of nationalism and populism, the aims, importance and properties of the War of Independence were explained to the public in sermons, classes and conferences organized by members of this establishment. In his speech at the I. Education Congress, Mustafa Kemal Pasha indicated the importance of determining a national education policy and raising individuals in accordance to these aims.

An important step towards raising citizens with a national identity was taken with the passing of the Law on Unification of Education. In accordance to John Dewey's suggestions, it was decided that a common-public education would be established based on the adult education of Denmark. In 1927, Halk Dershaneleri ve Konferansları Talimatnamesi (Regulations of Public Courses and Conferences) was prepared by the Board of Education. This was the first nationwide common-public education with aims based on a comprehensive program to be implemented. The classes were formatted as conferences for children who had never been educated and were past their primary school age and illiterate adults. After the Alphabet Revolution, the National Schools were established to implement a wide reaching non-formal education in order to teach the new alphabet to the public. Along with the National Schools, common-public education was undertaken by Türk Ocakları (Turkish Hearths), Muallim Birlikleri (Teacher Confederations) and Halkevleri (Community Centers).

Literacy and citizenship education given by these establishments created tangible differences in the educational and cultural life in Turkey and caused important changes in the social structure. This study covers the activities undertaken in the first years of the Republic to provide non-formal public education. In the evaluation section of the study, the results attained by non-formal public education are examined. The study is based on archive records, newspapers and magazines from the period; studies, articles, theses and memoirs.

Key Words: Turkey, Republic, Mustafa Kemal Pasha, Public, Education, National Schools.

GİRİŞ

Kitle eğitimi, yetişkinler eğitimi, toplum eğitimi, temel eğitim, sosyal eğitim, yaygın eğitim ve benzeri adlar altında yürütülen eğitime halk eğitimi denilir. Örgün eğitim sistemine hiç girememiş veya bu sistemi tamamlamamış kişilere uygulanan eğitimin bir diğer adı da yaygın halk eğitimidir.¹Osmanlılarda örgün eğitim içinde yer alamamış kişilere camiler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, dergâhlar, kütüphaneler, sahaflar, kahvehaneler gibi yaygın eğitim kurumları aracılığıyla eğitim verilmiştir. Tanzimat Döneminde geleneksel hale gelmiş bu halk eğitim kurumlarının yanında bazı yeni kurumlar oluşturularak halk eğitimi çalışmaları daha bilinçli yürütülmeye başlanmıştır. Örgün eğitimin yaygınlaşmaya başlaması üzerine okuma-yazma bilenlerin sayısı artmış, birçok gazete dergi ve kitabın yayınlanmasının yolu açılmıştır. Devletin ilk resmi yayın organı olan Takvim-i Vekayi, Türkçe Fransızca, Rumca, Ermenice, Arapça, Farsça olarak yayınlanmıştır. Bu gazetenin ardından Ceride-i Havadis (1840), Tercüman-ı Ahval (1860) çocuklar için Mümeyyiz (1869) dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. Basında ve kitaplarda halkın eğitilmesinin yararlarından sıkça bahsedilmiş, eğitim öğretim yöntemlerinin etkin hale getirilmesi için çalışmalar yürütülmüş, Osmanlıca imlanın ve hatta alfabenin yeniden düzenlenmesi için görüşler dile getirilmiştir.²

Tanzimat Döneminde Türkiye’de ilk resmi halk eğitimi, Darül Fünun’da Fizik, Kimya, Tarih gibi alanlarda bilim adamları, gönüllü bürokratlar ve eğitimciler tarafından verilmiştir. Darül Fünun dışında halk eğitimi vermek amacıyla faaliyetler yürüten Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1860) Fransızca, İngilizce, Rumca, hukuk ve iktisat kursları açmış, *Mecmuayı Fünun* adında bir dergi çıkartmış, halkın ucuz kitap dergi ve gazete okuması için de bir kıraathane açmıştır. Benzer bir biçimde Cemiyet-i Tedriseye-i İslamiye (1864) isimli cemiyet de halkı okutmak, toplumsal yönden geliştirmek amacıyla Namık Kemal’in imla dersleri verdiği bir çırak okulu açmıştır. Okulda eğitim yaşını geçirmiş 20-30 yaş aralığındaki kişilere temel eğitim

¹Eşref Kılıç, “Yaygın Eğitim”, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, MEB Yayınları 91, Ankara, 1983, s. 469-491.

²Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö 1000-M.S.2011*, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 195-197.

verilmiştir. Bu kurum, halktan gördüğü ilgi üzerine yetim halk çocukları için Darüşşafaka Lisesini açmıştır.³

II. Meşrutiyet Döneminde ise ülkenin her yanında yoğun bir halk eğitimi çalışması başlamıştır. Bu çalışmayı özellikle siyasi partiler dernekler, okullar yürütmüş, basın da halkı teşvik etmiştir. Halk eğitimi faaliyetleri daha çok gece dersleri, konferanslar, kurslar biçiminde yapılmıştır. Okul eğitimi alamamış yaşlılara, kızlara, yoksul çocuklara, tutuklulara okuma yazma, hesap, iktisat, defter tutma, ziraat, elektrik, yabancı dil, dikiş, hastabakıcılık gibi bazı mesleki bilgiler öğretilmeye çalışılmıştır. Balkan Savaşları sırasında kurulan kadın dernekleri düzenledikleri konferanslarda, Türklere karşı yapılan insan hakları ihlallerini dile getirerek halkın bilinçlenmesini sağlamışlardır.⁴

Yine bu dönemde kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi dernekler de benzer faaliyetlerde bulunmuşlardır. Düzenledikleri konferanslarla halka Türklük duygusunu aşılama çalışmış, gece kursları, konferansları ile halk eğitimine katkıda bulunmuşlardır. Darülfünun Müderrislerinden İsmayıl Hakkı Bey, Türk Ocağında verdiği Terbiye-i Avam adlı konferansta halk eğitiminin önemi üzerinde durmuştur. Meclis-i Mebusan tarafından 1913 yılında kabul edilen Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati ile ilköğretim çağını aşmış yetişkinler için genel konularda, tarımla ilgili dersler verilmesi, yetişkinlere el becerilerinin kazandırılması için kurslar, derslikler, sanat okulları açılması kararlaştırılmıştır. Yine aynı yıl çıkarılan Özel Okullar Yönetmeliği ile özel kişiler tarafından açılacak kurslarda, dersliklerde işçilerin, çırakların, öğrenim çağını aşmış kişilerin yararlanmaları öngörülmüştür. 1914 yılında çıkarılan İl Genel Yasası ile işçiler ve yoksullar için gece okulları açılması planlanmıştır.⁵ I. Dünya Savaşı'nın ağır koşulları altında halk eğitimine yönelik çalışmalar daha çok çeşitli cemiyetler aracılığıyla ordu için yardım kampanyalarının düzenlenmesi ve kamuoyunun bilinçlendirmesi şeklinde yürütülmüştür.

³Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 946-950.

⁴Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 350-353.

⁵Cevat Geray, **Halk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 255-260.

a) Millî Mücadele Döneminde Yürütülen Halk Eğitimi

Halk eğitimi ile ilgili ilk çalışmalar Millî Mücadele Dönemi'nde Ankara'da Maarif Vekâletinin bünyesinde başlatılarak Yusuf Akçura'nın başkanlığında "Serbest Âli Dersler Müessesesi-i İlmîyesi" adıyla bir yaygın eğitim kurumu oluşturulmuştur.⁶ Fikir adamları ve eğitimcilerin yer aldığı kurul, Anadolu'da Millî Mücadele'nin hedefini, önemini, özelliklerini anlatarak halkı bilinçlendirmeyi amaçlamıştır.⁷ Mustafa Kemal Paşa, 15 Temmuz 1921 tarihinde Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'nde yaptığı konuşmasında bir millî eğitim politikasının belirlenmesini, Maarif Teşkilatı'nın da bu hedeflere uygun şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸ Daha sonra 1 Mart 1922 yılında TBMM'de bu konuda yaptığı diğer bir konuşmasında ise, "...Bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, evvela mevcut cahli, izale etmektir... Diyebilirim ki bütün köylüye okumak yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıyacak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki malumat vermek ve temel matematiği öğretmek, maarif programımızın ilk hedefidir."⁹ demiştir.

Halk eğitimi konusunda İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey'in başkanlığında kurulan hükümet programında, "...Halkın talim ve terbiyesi için gece dersleri ve çırak mektepleri tesis olunacak, halk lisaniyla ve halkın ihtiyacına muvafık kitaplar yazdırılarak tabii ve teksir ve memleketin her tarafına tevzi edilecektir. Maarif Teşkilatı, milletin her ferdine istidat ve kabiliyetini azami surette inkişaf ettirecek yolu açık bırakacaktır."¹⁰ hükümleri yer almıştır. Maarif Vekili İsmail Safa Bey döneminde Maarif Vekâleti'nin bünyesinde bir Halk Terbiyesi Şubesi kurulmuş, 3 Mart 1924 tarihinde çıkartılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile halk

⁶Cemil Öztürk, "Millî Mücadele Ankara'sında Bir Yüksek Öğretim Kurumu: Serbest Âli Dersler Müessesesi-i İlmîyesi", *Atatürk Yolu*, Yıl:7, C 4, S 13, Mayıs 1994, s. 55-63.

⁷Serbest Âli Dersler Müessesesi bünyesinde görevlendirilen, Ahmed Ağaoğlu, İsmail Hakkı ve Mehmed Emin Bey gibi aydınlar, halka pek çok konferans ve vaaz ile Lisaniyat, Tarih, Terbiye, İktisad-ı Nazari, Hukuk-ı Düvel, Maliye, İslâm Güzel Sanatları Tarihi, Devlet, İlahiyat, Sağlık ve Psikoloji gibi dersler vermişlerdir. Bkz. Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 22.

⁸*Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Temmuz 1921.

⁹*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, I. Dönem, C 18, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara, 1943-1981, s. 8.

¹⁰*TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Dönem, C 1, s. 423.

eğitimi konusunda daha kapsamlı bir devlet politikasının takip edilmesine karar verilmiştir.

Maarif Vekâleti tarafından 1924 yılında Türkiye'ye davet edilen Columbia Üniversitesinden John Dewey'in önerileri doğrultusunda; ¹¹Danimarka'nın uyguladığı yetişkinler eğitimi temel alınarak bir halk eğitiminin yürütülmesi öngörülmüştür. ¹² Kamu kuruluşlarının yanı sıra özel kuruluşların da halk eğitimine katkı vermesi amacıyla ilköğretim çağını geçirmiş ve hiç öğrenim görmemiş çocukları çalıştıran kuruluşların bu çocuklara temel eğitimi vermesi, 22 Mart 1926'da çıkarılan Maarif Teşkilatına Dair Kanun'un 6. maddesi ile kararlaştırılmıştır. ¹³

Maarif Vekâletinin halk terbiyesi şubesi tarafından 1927 yılında Halk Dershaneleri ve Konferansları Talimatnamesi hazırlanmıştır. Talimatnameye göre halk dershaneleri iki gruptan oluşturulacaktır. Birinci grupta, ilköğretim çağını geçmiş ve hiç eğitim görmemiş çocuklar ile hiç okuma yazma bilmeyen yetişkinler yer alacak, eğitim süresi iki yıl olan bu dershanelere 20 yaşına kadar ilköğretim görmeyenlerin devam etmesi zorunlu, 20-40 yaş arası olanların ise devam etmesi zorunlu tutulmayacaktır. İkinci grup dershanelere ise, daha geniş bir kitleye hizmet vermek amacıyla dersler, konferanslar şeklinde herkese açık tutulacak, devam zorunluluğu getirilmeyecektir. ¹⁴

Her bölgede açılması planlanan Halk Dershaneleri, karma eğitim vermesinin yanı sıra ihtiyaca göre kadın ve erkek dershaneleri olarak da açılabilir. Özel kuruluşlar da bünyelerinde çalıştırdıkları eğitim görmemiş ve ilköğretim çağını geçirmiş olan personelin eğitimini temin emek zorundadır. Ayrıca hapishanelerde de bu dershanelerden açılarak mahkûmlar da okuma yazma eğitimi göreceklidir. Halk Dershanelerinde her yıl asgari beş ay öğretim yapılacaktır, bu sürenin yılın hangi döneminde olacağına dershanelerin bulunduğu bölgedeki maarif emirlikleri karar

¹¹John Dewey, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1939, s. 13.

¹²İhsan Sungu Bey, bu konuda 1922 yılında verdiği bir konferansta yaygın halk eğitimi için Danimarka Halk Mekteplerinin örnek alınması gerektiğini daha önceden belirtmiştir. Bkz. Münir Raşid Öymen, "Muallim Mektepleri ve Terbiye Hareketleri", **Yeni Bilgi**, C 1, S 10, 1948, s. 18.

¹³**Milli Eğitimle İlgili Kanunlar**, C 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1953.

¹⁴**Maarif Vekâleti Mecmuası**, C 3, S 12, Ankara Devlet Matbaası, 1927, s. 131.

verecektir. Kadın ve erkek dershanelerinin ders, gün ve saatleri de ayrıca talimatnamede belirtilmiştir. Bu programa göre erkekler için haftada beş gece ikişer saat ders yapılırken kadınlar için haftanın üç günü pazartesi, perşembe ve cuma günleri öğleden sonra iki saat ders yapılacaktır.¹⁵

Halk Dershanelerinde eğitim gören okul çağını aşmış insanların okuma yazma seviyelerini göz önüne alarak özel kitaplar da hazırlanmıştır. Bu amaçla Maarif Vekâleti'ne bağlı Millî Talim ve Terbiye Heyeti 12 Şubat 1928 günü yaptığı toplantıda Halk Mektepleri ve benzeri okullar için “Halk Mekteplerine Mahsus Alfabe” adıyla yetişkinler için bir okuma yazma kitabının yazdırılması kararını almıştır. Bu kararın alınmasından sonra, Mustafa Şefik Bey'in hazırladığı Halk Mektepleri için “Güzel Alfabe” isimli kitap, Talim Terbiye kurulu tarafından incelenerek uygun bulunmuş ve Halk Mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmasına izin verilmiştir.¹⁶

Halk Dershaneleri, maarif bölgelerinde bulunan ihtiyaca göre ilkokul binalarında açılacaktır. Bu okulların başmuallimleri aynı zamanda Halk Dershanelerinin de müdürü kabul edilecektir. Maarif müdürleri bu kursların sevk ve idaresinden sorumlu olacak, maarif müfettişleri de denetim görevini üstlenecektir. Bu bilgiler de her yıl Maarif Vekâleti'ne iletilecektir. Görevlendirilen müdürler, öğretmenler, müfettişler ve müstahdemler için ayrıca ücret ödenecek, özlük hakları iyileştirilecektir.¹⁷

Her sınıfı başarı ile bitiren öğrencilere istedikleri takdirde eğitim durumunu gösteren bir belge ve ilk Halk Mektebini bitirenlere de törenle bir tasdikname verilecektir. Bu kurumların gelirleri ise Maarif Vekâleti'nin bütçesi, belediyeler ve özel idarelerin ayırdıkları paylar ile cemiyetler, müesseseler ve özel şahıslardan elde edilen bağışlarla sağlanacaktır. Maarif eminlikleri, bölgelerinde halkın dershanelere ilgisini arttırabilmek amacıyla halkın seviyesine uygun konularda yurt sevgisi ve gündelik hayatla ilgili eğitici konferanslar verecektir.

Yaygın halk eğitimi kapsamında açılan bu dershanelerle çeşitli nedenlerle okula gidememiş, istediği eğitimi alamamış vatandaşın edinmesi

¹⁵A.g.m., s. 132.

¹⁶Millî Talim Terbiye Kurulu Kararları, 12 Şubat 1928-2 Temmuz 1928.

¹⁷Cengiz Dönmez, *Tarihi Gerçekleri İle Harf İnkılabı ve Kazanımları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008, s. 349.

gereken temel eğitimin verilmesi amaçlanmıştır. Başta maarif teşkilatı olmak üzere çeşitli devlet kurumları ve belediyeler bu amacı gerçekleştirmek için Halk Dershanelerine gereken yardımı sağlamaktan kaçınmamışlardır. Böylece ilk defa ülke genelinde kapsamlı bir programla, amaçları belirlenmiş bir halk eğitiminin uygulanmasına başlanmıştır. 1927-28 yılları arasında 3304 Halk Dershanesi açılmış, 64.302 kişinin okuryazar olması sağlanmıştır.¹⁸

Gösterilen tüm gayretlere rağmen okuryazar sayısı istenilen düzeye çıkarılamamasının en önemli nedeni, Arap alfabesine dayanan Osmanlı alfabesidir. Bu alfabe ile yaygın bir halk eğitiminin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Edinilen bu tecrübelerden sonra gerçekleştirilen alfabe değişikliği sonucunda yaygın halk eğitimi için yeni bir uygulamanın başlatılması öngörülmüştür. Bu amaçla yaygın halk eğitim kurumu olarak daha önce açılmış olan Halk Dershanelerinin yerine “Millet Mektepleri”nin açılmasına karar verilmiştir.

b) Millet Mektepleri’nde Yürütülen Halk Eğitimi

TBMM tarafından 1 Kasım 1928 yılında Yeni Türk Harfleri’nin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Kanun, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın onayı ile Resmî Gazete’de yayımlanmış ve 3 Kasım 1928’de yürürlüğe girmiştir. Bunun üzerine hükümetin, yeni Türk alfabesini halka öğretmek için Millet Mektepleri’nin açılmasına dair önerisi TBMM tarafından 7 Kasım 1928 tarihinde kabul edilmiştir.¹⁹ Geniş kapsamlı yaygın bir halk eğitim programı uygulanacak olan mekteplerde, vatandaş işlerini aksatmadan okuryazar duruma getirilecek, eğitim öğretim süreleri iki, dört ve altı ay olarak düzenlenecek, mektep bulunmayan yerlerde yaşayanlar için, gezici mektepler açılacaktır. Mekteplerde gerekirse bütün memurlar görevlendirilecek, bu yöntemle yılda bir kaç yüz bin kişinin okuryazar olması sağlanacaktır.

¹⁸Bu dönemde Türkiye’nin 13.648.000 olan genel nüfusunun 1.126.000’i okuryazardır. Bkz. Cemil Öztürk, “Maarif Vekili Mustafa Necati Bey ve Harf İnkılabı”, **80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu**, Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 10-11 Kasım 2008, s. 158-170.

¹⁹TBMM Zabıt Ceridesi, III. Dönem, C 5, s. 26-29.

Alınan bu kararın ardından, Millet Mektepleri teşkilatının kurulması için İcra Vekilleri Heyeti tarafından 7284 sayılı kararname ile 52 maddeden oluşan bir Millet Mektepleri Talimatnamesi çıkartılmıştır.²⁰ Talimatname, Danıştay tarafından incelendikten sonra 11 Kasım 1928 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylanmış, 24 Kasım 1928 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Talimatnameden 15.000 adet basılarak bütün Maarif Müdürlüklerine dağıtılmış,²¹ talimatnameye uygun olarak açılacak Millet Mektepleri için hazırlıklara başlanmıştır.²² Ancak 22 Eylül 1929 tarihinde 1928 talimatnamesi üzerinde bazı değişiklikler yapılmış, bu değişiklikleri içeren 56 maddeden oluşan yeni talimatname aynı tarihte yürürlüğe girmiştir.²³ Yeni talimatname de kısa sürede çoğaltılarak dağıtımı yapıldıktan sonra uygulanmaya başlanmıştır.²⁴

Yeni talimatnamenin bir önceki talimatnameden temel farklılığı, halka okuma yazma eğitiminin yanı sıra gündelik hayatını kolaylaştıracak temel eğitimin de verilmesinin amaçlanmasıdır. Bu durum talimatnamenin amaç kısmında, “*Türkiye halkını okuyup yazmağa muktedir hale getirmek ve ona hayat maişetinin istilzam ettiği ana bilgileri kazandırmak maksadiyle Millet Mektepleri teşkilatı vücuda getirilmiştir.*”²⁵ ifadeleriyle belirtilmiştir.

Millet Mektepleri’nin idari, mali ve öğretim yapısı önce 1928 daha sonra da 1929 talimatnameleri ile belirlenmiştir.²⁶ Genel Başkanlığı ve Başöğretmenliğini, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa,²⁷ TBMM Başkanı, Başvekil ve İcra Vekilleri Heyeti, Erkân-ı Harbiye Reisi, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Kâtibi bu teşkilatın yürütücüleri olarak kabul edilmiştir.

²⁰Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1928, s. 4.

²¹Nihat Sami Özerdim, **Yazı Devriminin Öyküsü**, Ankara, 1978, s. 39.

²²Cumhuriyet, 22 Teşrin-i Sani 1928.

²³BCA, Fon Kodu: 30..18.1. 2, Sayı: 8410, Yer No: 5.48..16, Tarih: 22.9.1929.

²⁴Cumhuriyet, 19 Kânun-ı Evvel 1928.

²⁵Millet Mektepleri Talimatnamesi, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 4.

²⁶Millet Mekteplerinin yapısı hakkında 1928 ve 1929 tarihli talimatnamelerden yararlanıldığı için **MMT**, 1928, **MMT**, 1929 şeklinde kısaltma yapılarak dipnot gösterilmiştir. Bu kurum hakkındaki değerlendirmeler bu talimatnamelere göre özellikle de 1929 talimatnamesine göre yapılmıştır.

²⁷Resmî Gazete, 24 Kasım 1928, s. 1048. Millet Mekteplerinin açılmasını öngören Talimatnamenin, Resmî Gazete’de yayımlanıp yürürlüğe girdiği ve Mustafa Kemal Paşa’nın Başöğretmenliği kabul ettiği gün olan 24 Kasım,Türkiye’de 1981 yılından itibaren öğretmenler günü olarak kutlanmaktadır. Bkz. <http://www.meb.gov.tr.10.06.2011>.

Ancak teşkilatlanmasında ve faaliyetlerin yürütülmesinde bütün sorumluluk Maarif Vekâleti'ne bırakılmıştır.²⁸

Maarif Vekâleti'nin belirlediği ilkeler doğrultusunda, bütün ülkede Millet Mektepleri'nin kurulması, işleyişi ve idaresi ise valiliklere ait olacaktır.²⁹ Her vilayette Millet Mektepleri'nin kuruluşu ve idaresi vilayetin idari bölümlerine uygun olarak vilayet, kaza, nahiye, köy veya mahalle kurulları oluşturulacaktır. Bu kurullar buldukları mahallerde Millet Mektepleri'nin bütün gereksinimlerini temin etmekten sorumlu olacaklardır. Millet Mektepleri'nin eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürebilmek için en önemli gelir kaynakları, genel bütçeden ve il özel idare bütçesinden maarif için ayrılan ödeneklerle, yönetim kurullarının halktan topladığı bağışlar, ziraat, ticaret odaları, CHP, Türk Ocağı ve benzeri kuruluşlardan alınan yardımlar, yöre belediyelerinden yapılan katkılar ile devam etmeyenlerden alınan para cezalarından oluşmuştur.³⁰

Yaygın bir halk eğitiminin verilmesi amacıyla kurulan Millet Mektepleri'nde, açılan (A) dersanelerinde hiç okuma yazma bilmeyenlerin; (B) dersanelerinde ise, Arap harfleri ile okuma yazma bilenlerin yeni Türk alfabesini öğrenmesi sağlanacaktır. Ayrıca (B) dersanelerinde, okuma yazma öğrenmiş kişilere temel yurttaşlık eğitimi de verilecektir.³¹ Millet Mektepleri'nin eğitim süresi, (A) ve (B) dersanelerinde dört ay olacak, ilköğretim okulu bulunan her yerde, öğretmen sayısı kadar dersane açılacaktır. Millet Mektepleri ilk önce sabit, gezici ve özel olmak üzere üçe ayrılmakta iken, bunlara ilave olarak, Köy Yatı Dersaneleri ve Halk Okuma Odalarının açılması da kararlaştırılmıştır. Bu eğitim birimleri de kendi içinde (A) ve (B) dersaneleri olarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir.³²

Millet Mektepleri'nde (A) dersanelerinde haftada altı saatlik eğitimin içinde alfabe, kıraat, imla ve tahrir dersleri ile birlikte iki saat de hesap dersi

²⁸MMT, 1928, s. 5; MMT, 1929, s. 5.

²⁹MMT, 1928, s. 6-7; MMT, 1929, s. 7.

³⁰MMT, 1929, s. 10.

³¹M. Rauf İnan, "Yazı Değişimi, Çok Kısa Sürede Gerçekleşmiş Bir Devrim ve Gerçekleştirme Yöntemleri", **Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 169-186; Bkz. MMT, 1928, s. 4-5, MMT, 1929, s. 4-5.

³²MMT, 1929, s. 8.

verilmiştir. (B) dersanelerinde derslerin kapsamı biraz daha genişletilerek, Kıraat, Tahrir, Hesap ve Ölçüler, Sağlık Bilgisi ile Yurt Bilgisi derslerinin verilmesi kararlaştırılmıştır. Haftada altı saat verilecek olan bu derslerin bir saati Yurt Bilgisi, bir saati de Sağlık Bilgisi dersine ayrılmıştır. Bu derslere ait ders kitapları ise Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Heyeti tarafından yapılan incelemeler sonucu belirlenerek öğrencilere dağıtılmıştır.³³

Millet Mektepleri öğretimi, sabit ve seyyar dersaneler yanında, Köy Yatı Dersaneleri ve Halk Okuma Odaları aracılığı ile de sürdürülmüştür. 12-18 yaşları arasındaki köy çocuklarını okutmak amacıyla, il ve ilçe merkezlerinde açılmış Köy Yatı Dersanelerinin giderlerinin bir kısmı Millet Mektepleri bütçesinden karşılanmış, yoksul köy çocuklarından ücret alınmamıştır. Bu okullar, daha sonra açılacak Köy Enstitülerinin de ilk nüvesini oluşturmuştur.³⁴

Halk Okuma Odaları, Millet Mektepleri'nde okuma yazmayı öğrenmiş olan vatandaşlara okuma yazma alışkanlıklarını devam ettirmek ve çeşitli konularda daha fazla bilgi sahibi olabilmeleri amacıyla 1930 yılından sonra yoğun olarak açılmaya başlanmıştır. Halk Okuma Odaları için Maarif Vekâleti tarafından bir "Halk Okuma Odaları Rehberi" hazırlanarak yürürlüğe sokulmuştur. Halk Odalarında bulunan kitap, dergi, gazete vs. gibi kaynaklardan halkın yararlanması sağlanmış pek çok konuda konferanslar düzenlenerek; köyün, memleketin, dünyanın meseleleri anlatılmıştır.³⁵ Millet Mektepleri'nin bir yan kuruluşu olarak hizmet veren bu okuma odalarından, 1933 yılına kadar 119'u kentlerde, 659'u da köylerde olmak üzere, toplam 778 adet açılmış, buralara 5885'i kadın, 51.294'ü de erkek olmak üzere, 57.179 kişi devam etmiştir.³⁶

³³Cemil Öztürk-Arzu M. Nurdoğan, "Millet Mekteplerinde Yurttaşlık Eğitimi: Öğretim Programı ve Ders Kitapları", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S 5, İstanbul, 2001, s. 175-202.

³⁴**Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Şubat 1930.

³⁵**Halk Okuma Odaları Rehberi**, Maarif Vekâleti Yayınları, Ankara, 1929.

³⁶**Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Maarif Halk Okuma Odaları ve Umum Kütüphaneler İstatistiği (1933-1934)**, İstanbul, 1935.

Millet Mektepleri, bütün hazırlıkların tamamlanmasından sonra,³⁷ Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in hayatını kaybetmiş olmasına rağmen 1 Ocak 1929 günü yapılan resmi törenlerle açılmıştır.³⁸ Millet Mektepleri'nin daha ilk yılında 1.000.000'dan fazla insanın kayıt yaptırması bunlardan da yaklaşık 600.000 kişinin başarıyla mezun olması Mustafa Kemal Paşa'yı son derece mutlu etmiştir. Bu konudaki düşüncelerini 1 Kasım 1929'da TBMM'yi açarken yaptığı konuşmasında şu şekilde ifade etmiştir: *“Meclisimizin en büyük eseri olan Türk harfleri, memleketin umumi hayatına, tamamen tatbik olunmuştur. İlk müşkülât, milletin mefkûre kuvveti ve medeniyete olan muhabbeti sayesinde kolaylıkla yenilmiştir. Millet Mektepleri, normal tedrisat haricinde, kadın ve erkek yüz binlerce vatandaşın nurlanmasına hizmet etti. Bu mekteplerin daha fazla bir gayret ve şevk ile idame edilmesi lazımdır.”*³⁹

Millet Mektepleri'nde dörder aylık eğitim öğretim süreleri yalnızca okuma yazma öğretimi için kullanılmamış, yeni bir vatandaş yetiştirmenin aracı olarak da kullanılmıştır. Genç cumhuriyetin yurttaşlarının yetiştirildiği bu okullar 1936 yılından sonra da Ulus Okulları adıyla halkın eğitimi için faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Türkiye genelinde başta batı bölgeleri ve illeri olmak üzere önemli sonuçlar elde edilmiştir. Halk tarafından ilk yıllarda gösterilen yoğun ilgi zamanla azalmaya başlamıştır. Mustafa Necati Bey'in ani ölümü ve ardından yaşanan dünya ekonomik krizinin yarattığı sıkıntılara, uygulamadan sorumlu merkezi ve yerel yöneticilerinin olumsuz tavırları da eklenince Millet Mekteplerine ilk yıllardaki sağlanan ilgiyi bir daha sağlamak mümkün olmamıştır.⁴⁰

Fakat bu olumsuzluklara rağmen Millet Mekteplerinde, 1928-1951 yılları arasında yürütülen eğitim öğretim faaliyetleri sonucunda 66.197'si (A) dershanesi, 16.811'i (B) dershanesi olmak üzere toplam 83.008 dershane açılmıştır. Bu dershanelerde 57.227'si erkek, 12.820'si kadın olmak üzere toplam 70.047 öğretmen görevlendirilmiştir. Millet mektepleri (A) dershanelerinden 1.065.581'i erkek, 369.890'ı kadın olmak üzere toplam

³⁷“Millet Mektepleri Teşkili Hakkında Valiliklere yapılan Tamim”, **Maarif Vekâleti Mecmuası**, S XVII, Ankara, 1929, s. 89-90.

³⁸**Cumhuriyet**, 3 Ocak 1929.

³⁹**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (I-III)**, s. 378-381.

⁴⁰Ergün, **a.g.e.**, s. 105.

1.435.700 kişi; (B) dershanelerinden ise 274.692'si erkek, 80.342'si kadın olmak üzere toplam 355.034 kişi mezun olmuştur. Millet Mektepleri dershanelerinden 33 yılda toplamda, 1.790.734 kişi diploma alarak okuma yazmayı öğrenmiştir.⁴¹

c) Türk Ocaklarında Yürütülen Halk Eğitimi

Millet Mektepleri talimatnamesi ile Türk Ocaklarına da bazı sorumluluklar yüklenmiş, oluşturulan Millet Mektepleri idare kurullarının üyeleri arasına Türk Ocağı başkanları da dâhil edilmiştir. Bu dönemde Millet mektepleri eliyle yaygın eğitim faaliyetleri yürütülürken Türk Ocakları; mensuplarını ve binalarını bu teşkilatın hizmetine sunmaya devam etmiş, hatta daha Millet Mektepleri kurulmadan önce okuma yazma kurslarını şubelerinde halka öğretmeye başlamıştır.⁴²

Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Ağustos 1928 tarihinde Gülhane Parkı'nda Harf inkılabının gerçekleştirilmesine karar verildiğine dair konuşmasının ardından yeni Türk alfabesini halka tanıtmak ve öğretmek için hazırlıklara başlanılmıştır. Bu kapsamda 1928 yılının Ağustos-Eylül aylarında yeni Türk alfabesini öğretmek için Türkiye genelinde 76 Türk Ocağı şubesinde kurslar açılmış, 50.000 kişiye okuma yazma öğretilmiştir.⁴³ Türk Ocakları şubelerinde, açılan kurslarda karma eğitim yapıldığı gibi kadınlar ve erkekler için ayrı sınıflar da açılmıştır.⁴⁴

Millet Mektepleri 1 Ocak 1929'da açıldıktan sonra da Türk Ocakları yeni Türk alfabesini öğretmek için faaliyetlerini devam ettirmiştir. Cumhuriyet döneminde pek çok yenilikte olduğu gibi yeni Türk alfabesinin topluma benimsetilmesi konusunda da konuyu sahiplenerek yaklaşık 200 şubesi, donanımlı üyeleri ve örgütlü yapısıyla büyük bir katkı sağlamıştır. Bu faaliyetleri sırasında Muallimler Birliği, Ordu, Himaye-i Etfal, Yeşilay,

⁴¹BİUM, *Kültür İstatistiği*, s. 5.

⁴²Mehmet Serhat Yılmaz, *Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri 1928-1935 (Kastamonu Örneği)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s. 39-40.

⁴³*Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Eylül 1928.

⁴⁴Hüseyin Tuncer-Yücel Hacaloğlu-Ragıp Memişoğlu, *Türk Ocakları Tarihi (1912-1997)*, C 1, Ankara, 1998, s. 269.

Kızılay ve Cumhuriyet Halk Fırkası gibi kuruluşlarla da ortak kurslar düzenlemiştir.⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa, yeni Türk alfabesini halka tanıtmak amacıyla gittiği şehirlerde genellikle Türk Ocağı şubelerini de ziyaret etmiş, Ocaklılar tarafından yoğun ilgi görmüştür.⁴⁶ Yeni Türk alfabesinin topluma benimsetilmesinde Türk Ocağının yayın organı olan Türk Yurdu dergisi de haber ve yazılarıyla önemli bir rol oynamıştır. Türk Yurdu her sayısında Ocakların bünyesinde gerçekleştirilen kurslar hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş, taşra şubelerinin bu konudaki faaliyetlerini okuyucularına duyurmuştur.⁴⁷

Dergi ve kitap yayıncılığı, kütüphaneleri, dil ve edebiyata dair çalışmaları, köycülük faaliyetleri, kır gezileri, sportif müsabakaları, konferans ve film gösterimleri ile kuruluşundan itibaren Türk Ocakları halk eğitimi alanında önemli katkılar sağlamıştır. Ocakların bu özelliklerinin daha da geliştirilmesi fikri, Halkevlerini açma düşüncesinin temelini oluşturmuş, Ocakların büyük bir arzuyla yaptığı yeni Türk alfabesini topluma tanıtmaya ve öğretme görevini Halkevleri devralmıştır. Türk Ocaklarının Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu idealist çalışmaları Türkiye'nin sosyo-kültürel gelişiminin temelinde son derece etkili olmuştur.

d) Halkevlerinde Yürütülen Halk Eğitimi

Türkiye'nin siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamına önemli katkılarda bulunan Halkevlerinin Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi, Millet Mekteplerinin etkinliğinin azalmasından sonra okul çağını geçmiş insanlara bir yurttaşlık eğitimi verme amacıyla oluşturulmuş yaygın bir halk eğitim kuruluşudur. Talimatname gereği bütün halkevleri bu şubeyi kurmak

⁴⁵Günver Güneş-Müslime Güneş, "Türk Ocakları ve Harf İnkılabı", **80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 10-11 Kasım 2008, s. 187-197.

⁴⁶Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1975, s. 239.

⁴⁷Mehmet Tekin, **Harf İnkılabı: Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı**, Antakya, 1988, s. 78-79.

ve devam ettirmek zorundadır.⁴⁸ Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi, Halkevi binasının yanı sıra cezaevleri ve kahvehanelerle köylerde kurslar düzenlemiş, dersler vermiştir.

Bu şubelerde verilen okuma yazma kurslarının yanı sıra meslekî eğitime yönelik ihtiyaç duyulan yerlerde, şoförlük, motor, dikiş-nakış, tercümanlık gibi kırka yakın kurs açılmış, on binlerce kişinin buralara devam ederek diploma almaları sağlanmıştır.⁴⁹ Bu kursları bitirenlere devlet erkânının katıldığı görkemli törenlerle diplomaları verilmiş, böylece kurslara hem devletin hem de halkın ilgisinin artması sağlanmıştır.

Halkevlerinde Türkçe öğretimine ve yaygınlaşmasına yönelik çalışmaları da Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi yürütmüştür. Türkçe bilmeyen vatandaşlara anadil bilincini benimsetmek ve Türkçe öğretmek amacıyla bazı Halkevlerinde Türkçe kursları açılmıştır. Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisi'nin de desteğiyle bu konudaki çalışmaları bir "Halkevleri Türkçe Okuyup Yazma Kursları Talimatnamesi" hazırlayarak daha da kapsamlı ve programlı hale getirmiştir.⁵⁰ Bu talimatnameye uygun olarak 1939 yılında 184 halkevinde okuma yazma kursu açılmıştır. Ayrıca işçiler için fabrikalarda, mahkûmlar için hapisanelerde halkevleri tarafından okuma yazma kursları açılmıştır.

Tıpkı Millet Mektepleri'nde olduğu gibi (A) ve (B) olmak üzere iki gruptan oluşan okuma yazma kurslarında hiç okuma bilmeyenler (A) kurslarına, az okuma yazma bilenler veya okuma yazma bilgisini geliştirmek isteyenler ise (B) kurslarına kaydedilmiştir. Ayrıca önceleri Millet Mektepleri'ne bağlı bir birim olarak açılan Halk Okuma Odaları sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Millet Mektepleri'nde okuma yazma öğrenmiş vatandaşların okuma yazma alışkanlıklarını pekiştirmek amacıyla açılan bu odalar da halkevlerinin açılmadığı yerlerde özellikle köylerde faaliyet göstermiş, yaklaşık 500 odada okuma yazma kursları açılmıştır.⁵¹

⁴⁸Cumhuriyet Halk Fırkası Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1932, s. 16

⁴⁹CHF Halkevleri Talimatnamesi, s. 25.

⁵⁰Mustafa Özsarı, "Türk Dil Kurumu-Halkevleri Dil Çalışmaları", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, S 609, Ankara, 2002, s. 468-469.

⁵¹Kılıç, a.g.t., s.190.

Halkevlerinin Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi 22 farklı alanda faaliyet yürütmüştür.⁵² Bu faaliyet alanları arasında başta okuma yazma kursları olmak üzere yabancı dil kursları, güzel sanatlar ve pratik bilgiler kursları bulunmaktadır. Fakat bütün toplumu kapsayıcı örgün eğitim çağını aşmış bu insanlar için düzenlenen yaygın eğitim faaliyetleri yeterince ilgi görmemiş, katılımcı sayısı istenilen düzeye ulaşamamıştır. Örneğin, Türkiye'nin okuma yazma oranının yüzde 30'lar seviyelerinde olduğu bir dönemde 1944 yılında 103 halkevinde açılan kursa 8281 kişi katılmış, bu sayı 1945 yılında ancak 10.000 kişinin üzerine çıkabilmiştir.⁵³

⁵²Cevat Geray, **Halk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s. 349.

⁵³Selçuk Duman, **Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933-1951)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2008, s.103.

SONUÇ

Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bir yaygın halk eğitimi programı yürütülmüştür. Başta örgün eğitim kurumları olmak üzere Millet Mektepleri, Halk Odaları, Türk Ocakları, Halk Evleri ve Askerî Birliklerde bir yaygın halk eğitimi programı yürütülmüştür. Bu kurumlarda okuma yazma öğretiminin yanı sıra gündelik hayatta gerekli bilgiler de bu eğitimin bir parçası bir olarak verilmiştir.

Yaygın halk eğitiminin yoğun olarak yürütüldüğü Millet Mekteplerinin (A) dersanelerinde daha çok okuma yazma ve temel eğitim üzerine bir program takip edilirken (B) dersanelerinde bir vatandaşlık eğitim programı uygulanmıştır. Yurttaşlık eğitimi olarak da nitelendirilecek bu derslerle ulusal değerleri kavramış, cumhuriyete ve inkılaplara bağlı bireyler yetiştirme ideali gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi’nin ilk yıllarında Türk Ocakları da yaygın halk eğitimi faaliyetlerinin sürdürüldüğü önemli merkezlerin başında yer almıştır. Hemen hemen yapılan bütün yeniliklerin halka aktarıldığı ilk yerlerden birisi olan Türk Ocağı yeni Türk alfabesinin topluma benimsetilmesi için yaklaşık 200 şubesi, donanımlı üyeleri ve örgütlü yapısıyla büyük bir katkı sağlamıştır. Ayrıca cemiyetin yayın organı olan Türk Yurdu Dergisi de izlediği yayın politikası ile halk eğitimine destek vermiştir.

Millet Mektepleri’nde başlatılan eğitim öğretim faaliyetleri süreci Halkevlerinin, Halk Dersaneleri ve Kurslar Şubeleri tarafından devam ettirilmiştir. Okuma yazma bilmeyen veya okuma yazma öğrenmiş ama geliştirmek isteyen vatandaşlar bu kurslardan yararlanmışlardır. Ayrıca halkın bilgisini arttıracak, onlara belirli meslekleri öğretecek, el becerilerini geliştirecek, el sanatlarını destekleyecek halkının gereksinimleri doğrultusunda her türlü eğitim verilmiştir. Kursların çalışmaları özel yönetmeliklerle düzenlenerek, Halkevi üyesi uzmanların kurslarda gönüllü öğretmenlik yapmaları sağlanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi’nde alfabe değişikliğinden sonra yürütülen örgün ve yaygın halk eğitim faaliyetleri ile istatistik kurumunun verilerine göre okuryazar oranında istikrarlı bir artış sağlanmıştır. Türkiye’de yeni Türk alfabesinin kabul edildiği yıl, yüzde 10 olan okuma yazma oranı, 1935 yılında yüzde 15, 1945’de yüzde 30, 1955’de yüzde 40, 1965’de yüzde 48,

1975'te yüzde 62, 1985'de yüzde 63, 1990'da yüzde 67, 2000'de yüzde 93, 2010'da yüzde 97 seviyelerine çıkarılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük fedakârlıklarla başta Millet Mektepleri, Türk Ocakları ve Halkevleri olmak üzere çeşitli kuruluşlar aracılığıyla yürütülen yaygın halk eğitimi faaliyetleri, Türkiye'nin eğitim ve kültür yaşantısı üzerinde somut etkiler yaratmış, toplumsal yapıda önemli değişimlere yol açmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv**Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)****TBMM Zabıt Ceridesi****Gazete****Cumhuriyet Gazetesi****Maarif Vekâleti Mecmuası****Resmî Gazete****Kanun ve Emirler****CHF Halkevleri Talimatnamesi.****Cumhuriyet Halk Fırkası Halkevleri Talimatnamesi**, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1932.**Millet Mektepleri Talimatnamesi**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.**Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi**, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1928.**Milli Eğitimle İlgili Kanunlar**, C1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1953.**Milli Talim Terbiye Kurulu Kararları**, 12 Şubat 1928-2 Temmuz 1928.**Kitaplar****AKYÜZ, Yahya, Türk Eğitim Tarihi**, M.Ö 1000-M.S. 2011, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2011.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (I-III), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, Ankara, 1997.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif Halk Okuma Odaları ve Umum Kütüphaneler İstatistiği (1933-1934)**, İstanbul, 1935.

DEWEY, John, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1939.

DÖNMEZ, Cengiz, **Tarihi Gerçekleri İle Harf İnkılabı ve Kazanımları**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008.

DUMAN, Selçuk, **Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933-1951)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2008.

ERGÜN, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982.

ERGÜN, Mustafa, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

ERGİN, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

GERAY, Cevat, **Halk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.

GÜNEŞ, Günver - GÜNEŞ, Müslime, “Türk Ocakları ve Harf İnkılâbı”, **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Uluslararası Sempozyumu**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 10-11 Kasım 2008.

Halk Okuma Odaları Rehberi, Maarif Vekâleti Yayınları, Ankara, 1929.

<http://www.meb.gov.tr.10.06.2011>.

İNAN, M. Rauf, “Yazı Değişimi, Çok Kısa Sürede Gerçekleşmiş Bir Devrim ve Gerçekleştirme Yöntemleri”, **Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

KILIÇ, Eşref, “Yaygın Eğitim”, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yayınları 91, Ankara 1983.

ÖNDER, Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1975.

ÖZSARI, Mustafa, “Türk Dil Kurumu-Halkevleri Dil Çalışmaları”, **Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, S 609, Ankara, 2002.

ÖYMEN, Münir Raşid, “Muallim Mektepleri ve Terbiye Hareketleri”, **Yeni Bilgi**, C1, S 10, 1948.

ÖZERDİM, Nihat Sami, **Yazı Devriminin Öyküsü**, Ankara, 1978.

ÖZTÜRK, Cemil, “Maarif Vekili Mustafa Necati Bey ve Harf İnkılâbı”, **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Uluslararası Sempozyumu**, Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 10-11 Kasım 2008.

ÖZTÜRK, Cemil, “Milli Mücadele Ankara’sında Bir Yüksek Öğretim Kurumu: Serbest Âli Dersler Müessesesi-i İlmiyesi”, **Atatürk Yolu**, Yıl:7, C 4, S 13, Mayıs 1994.

ÖZTÜRK, Cemil-NURDOĞAN, Arzu M., “Millet Mekteplerinde Yurttaşlık Eğitimi: Öğretim Programı ve Ders Kitapları”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S 5, İstanbul, 2001.

TEKİN, Mehmet, **Harf İnkılâbı: Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay’da Yeni Yazı**, Antakya, 1988.

TUNCER, Hüseyin-HACALOĞLU, Yücel-MEMİŞOĞLU, Ragıp, **Türk Ocakları Tarihi (1912-1997)**, C 1, Ankara, 1998.

YILMAZ, Mehmet Serhat, **Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri 1928-1935 (Kastamonu Örneği)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

ÖNCESİ VE SONRASIYLA DÖNEMİN BASININDA CUMHURİYETİN İLANI

Bahattin DEMİRTAŞ*

ÖZET

Saltanatın hilafetten ayrılarak kaldırılması ve Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile Kurtuluş Savaşı önemli bir hedefine daha ulaşmıştır. Lozan Antlaşması'nın imzalanması ve Rauf Bey'in istifasından sonra yapılan yeni seçimlerin neticesine göre 2 Ağustos 1923'te Büyük Millet Meclisi yeniden açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanlığına seçildikten sonra Fethi Bey başvekil olmuştur. Aynı günlerde İstanbul gazetelerinin birinci sayfalarında cumhuriyetle ilgili haber, tartışma ve yorumlar yer alırken, hükümet yanlısı Ankara gazetelerinin bu tartışmalara karışmayarak 30 Eylül'e kadar suskun olduğu görülmektedir. 30 Eylül'de Yeni Gün başyazarı Yunus Nadi'nin "Hiç Yoktan Bir Mesele" başlıklı yazısı ile bu suskunluk bozulmuş ve 29 Ekim 1923 tarihine kadar artık Ankara ve İstanbul basını yeni rejimin getireceği sistem ve devlet yapısındaki değişimler hakkında görüşler beyan etmiştir. Nihayet, savaş yıllarının zorunluluğundan doğmuş olan Meclis hükümeti sistemini değiştirmeye ve cumhuriyetin ilanına sıra gelmiştir. Önce Fethi Bey Hükümeti, 27 Ekim'de beklendiği gibi istifa etmiş ve yeni bir hükümet krizi doğmuştur. Yürürlükteki anayasa uyarınca bu durumda meclisin hemen yeni vekiller heyetini oluşturması gerekmiştir. Ancak Mustafa Kemal tüm önde gelen taraftarlarına yeni hükümette görev kabul etmemelerini önceden tembih ettiğinden, yeni kabinenin kurulmasının olanaksızlığı ortaya çıkmıştır. İçine düştüğü çıkmazda kımıldayamaz hale gelen meclisin kendisine danışmaya karar vermesi üzerine, Mustafa Kemal duruma radikal bir çözüm düşünmüştür. Nitekim Mustafa Kemal, 28 Ekim'de bazı paşaları ve milletvekillerini Çankaya'ya yemeğe davet etmiş, ertesi gün cumhuriyeti ilan

*Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bdemirtas@gazi.edu.tr.

edeceklerini söylemiş ve gece, misafirler gittikten sonra da İsmet Paşayla birlikte Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun değiştirilmesi için bir teklif hazırlamıştır. Teklifte, devletin cumhuriyet olduğu; hükümetin reisicumhur tarafından meclis içerisinde seçilecek üyelerden oluşacağı; reisicumhurun devletin reisi olduğu ve başvekilin reisicumhur tarafından meclis içerisinde seçileceği hususları yer almıştır. Böylece 29 Ekim günü meclis, hazırlanan teklifi kabul etmiş ve cumhuriyeti ilan ederek Mustafa Kemal'i oylamaya katılan 158 üyenin tamamının oyu ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçmiştir. Cumhuriyetin ilanına karşı olumlu ve olumsuz tepkilerin yanı sıra, dış basının değerlendirmelerini de o dönem gazetelerinde görmek mümkün olmaktadır. Ankara ve İstanbul basınındaki iç çatışmalara siyasilerinde katılması ise cumhuriyet Türkiye'sini zorlu yılların beklediğinin habercisi olmuştur. Söz konusu bildirimizde yukarıda anlatılan sürecin detayları ve kaynakları ile objektif ve bilimsel anlatımı yapılmaya çalışılacaktır.

THE DECLARATION OF REPUBLIC IN THE PRESS AT THE TIME, WITH ITS PRE AND POST-PERIOD

ABSTRACT

Through the separation of the Caliphate from the sultanate, the abolition of the former and the signing of the Peace Treaty of Lausanne, the War of Independence reached an important goal. In accordance with the new elections held after the signing of the Peace Treaty of Lausanne and the resignation of Rauf Pasha, the Grand National Assembly of Turkey was opened again on September 2, 1923. After Mustafa Kemal Pasha was elected as the president of the assembly, Fethi Bey became the prime minister. At that time, the front pages of the newspapers of Istanbul featured news, discussions and commentary about the Republic, but the newspapers in Ankara were silent and were not making comments. On September 30th, the lead writer of the newspaper “Yeni Gün (New Day)”, Yunus Nadi, broke this silence by writing “An Issue for No Reason”, and until October 29th, the presses of Ankara and İstanbul stated viewpoints regarding the new system that the new regime would bring about and the changes in the structure of the state. Finally, all of the difficulties of the war came to an end and the declaration of the Republic was achieved. First of all, the government of Fethi Bey resigned on October 27th, and a new government crisis was born. In accordance with the constitution in effect, it was necessary for the assembly to constitute a new commission of deputies. However, Mustafa Kemal had warned all his prominent supporters not to accept positions in the new assembly, and therefore the new cabinet could not be formed. The new assembly finally decided to consult Mustafa Kemal, who solved this problem. He invited some generals and deputies to Çankaya on the October 28th and told them that they would declare the republic the next day. In the night, after the guests left, together with İsmet Pasha, he prepared a proposal to amend the constitution. In the proposal, it was stated that the state was a republic and that its president was to be elected by the members of the assembly. In this way, on October 29th, the assembly accepted the proposal and declared the republic. Mustafa Kemal became the first president of the republic, receiving the votes of all those who were present. With the declaration of the republic, it was possible to see positive and negative comments in the Ankara and Istanbul presses. The fact that politicians also participated in the internal conflicts going on in the Ankara and Istanbul presses foreshadowed the fact that difficult years were lying in wait for republican Turkey. In our paper in question, the purpose is to try to explicate the above-described process with its details and sources in an objective and scientific manner.

A. Cumhuriyetin İlanı Öncesi Basındaki Akisler

Yeni Türk devletinin yönetim şekli ne olabilirdi? Rauf Bey ile geriye bakan arkadaşlarının istedikleri gibi saltanat mı? Demokrat ve yenilikçi mebusların istedikleri gibi cumhuriyet mi? Cumhuriyet kabul edilecekse bu nasıl bir cumhuriyet, “presidentielle-riyasetçi” mi, parlamenter mi, sendikalist veya korporatif mi olacaktı? Bu işte bir an önce tartışılması ve halledilmesi gereken çok sayıda konu bulunuyordu. İşte bu tablo içinde Eylül ve Ekim 1923 cumhuriyet ve cumhuriyetin ilanı ile ilgili haber ve kaynamaların sıklaştığı bir dönem olmuştur.¹Aslında 1902 yılından beri cumhuriyet fikrine sahip olan Mustafa Kemal Paşa, 1919 yılında Erzurum’da bulunduğu günlerde Mazhar Müfit Bey’e, zaferden sonraki hükümet biçimini cumhuriyet olarak not ettirmişti. Üstelik o günlerde Anadolu’da bulunan General Harbord da onun cumhuriyetçi olduğunu görmüştü. Millî Mücadele devam ederken Fransa’da yayınlanan *Le Temps* 24 Ağustos 1919’da Anadolu’da bağımsız bir cumhuriyet ilan edilebileceğini yazmıştı. Amiral de Robeck de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a aynı şekilde bilgi vermişti.²Artık son olarak gelişmeler karşısında cumhuriyet lehinde bir kamuoyu oluşturmak istediği anlaşılan Mustafa Kemal, 22 Eylül’de, Avusturya’da yayınlanan *Neue Freie Presse* gazetesini muhabiri Mösyö Hans Lazar’ın bir sorusuna verdiği yanıtla şöyle diyordu: “*Yeni Türkiye’nin yenileşme işi daha sonuna varmamıştır. Türkiye, Teşkilatı Esasiye’nin henüz inkişafı yolunda son ve kat’i şeklini aldığı zannedilemez. Tadiller ve tashihler yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir.*”³Mustafa Kemal’in yaptığı açıklamada, 23 Nisan 1920’de kurulan sistemin cumhuriyet

¹Benoist Mechin, **Kaplan ve Pars, Mustafa Kemal**, C I, Çevirenler: Zahir Güvemli, Rasim Özgen, İstanbul, 1955, s. 146. Atatürk ve cumhuriyet fikri için bkz, Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s. 407 vd.; Hasan Rıza Soyak, **Atatürk’ten Hatıralar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007; Hulusi Turgut, **Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007; Mustafa Albayrak, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Tarihsel Gelişimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 80 vd.; Zeki Hafizoğulları, **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Fikri Temelleri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001; Ahmed Hidayet Reel, **Atatürk’e Ait Hatıralar**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1949, s. 55-57.

²Ergün Aybars, **Atatürkçülük ve Modernleşme**, Zeus Kitabevi, İzmir, 2006, s. 94.

³Bkz, İkdam, 23 Eylül 1923; Münir Hayri Egelı, **Atatürk’ten Bilinmeyen Hatıralar**, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, İstanbul, 1959, s. 42.

olduğunu fakat adının açıklanamadığı belirtiliyor, yapılacak işin yalnızca isim koymak olduğu ifade ediliyordu.⁴

Mustafa Kemal'in *Neue Freie Presse* gazetesine verdiği mülakattan sonra, gazetelerde konuyla ilgili tartışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. İstanbul ve Ankara'daki muhalif, muvafık ve muhafazakâr matbuat arasında birdenbire şiddetli münakaşalar, yazı düelloları başlayacaktır. Bu tartışmaların başlangıcı olan 25 Eylül'de, *Vatan* gazetesinde Ahmet Emin⁵ ve *İkdam* gazetesinde Ahmet Cevdet⁶, cumhuriyet rejiminden yana tavır gösterecektir. *İleri* gazetesinde Refik Bey'in; "*İslamiyet esasen doğrudan doğruya cumhuriyet esasına müstenittir. Bu günkü idarenin şekli fiiliyat sahasında cumhur-ı idareden farklı değildir*"⁷ şeklinde açıklamasına rağmen Tevhid-i Efkâr'da yazan Velid Ebuuzziya yaşanan bu önemli gelişmeyi şaşkınlıkla değerlendirmiş ve bazı sorular sormuştur: "... *Şekl-i hükümetin cumhuriyet olup olmamasının bizce o kadar ehemmiyeti yoktur. Hâkimiyet-i milliye esası tam ve bihakkın muhafaza edilmek şartıyla her türlü şekl-i hükümetin memleketi terakki ve tealiye sevk edeceğinden eminiz. Yalnız bizim havsalamızın kabul edemediği nokta, birçok gazetecilerin ve muharrirlerin beş altı ay evvel bile en muvafık gördükleri şekl-i hükümetin bu kadar çabuk tebeddüle uğramasına iltizam etmeleridir. Bu hal bizi yalnız şaşırtmıyor biraz da korkutuyor. Çünkü bundan altı ay sonra aynı gazetelerin yine büsbütün başka bir şekl-i hükümeti tervice kâşımayacaklarını kim temin edebilir?...*"⁸ *İleri* gazetesi başyazarı Celal Nuri ise 26 Eylül'de kaleme aldığı "*Cumhuriyet-i Seniyye*" makalesi ile 23 Nisan 1920'den bu yana ülkede cumhuriyetin teşekkül etmeye başlamasına rağmen Velid Ebuuzziya gibi yazarların durumu ani yaşanan gelişmeler olarak değerlendirmesini eleştirmiştir: "...*Cumhuriyet bir kelimedir. Halk devleti, halk hükümeti, demokrasi nasıl birer kelime veyahut terkip ise cumhuriyette*

⁴Kadir Depsen, *Atatürk'ün İzinde*, Kozan Ofset Matbaacılık, Ankara, 2007, s. 160. *İkdam* gazetesinin Ankara temsilcisi Mecdi Bey'in Hans Lazar ile olan görüşmesi ve o günlere ait hatırası için bkz; Feridun Fazıl Tülbentçi, *Cumhuriyet Nasıl Kuruldu*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 38-42.

⁵Ahmet Emin, "Türkiye Halk Cumhuriyeti", *Vatan*, 25 Eylül 1925.

⁶Ahmet Cevdet, "Devletin Adı ve Şekli; Heyet-i Vekile", *İkdam*, 25 Eylül 1923.

⁷*İleri*, 25 Eylül 1923.

⁸Velid Ebuuzziya, "Cumhuriyet Bahsi de Nereden Çıktı", *Tevhid-i Efkâr*, 25 Eylül 1423.

öyle bir kelimedir. Mesele devletin alacağı isimde değil, asıl Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na vuku bulacak zammiyat ve ilavattadır."⁹

İstanbul da başlayan cumhuriyet tartışmaları az sonra mevcut idare sisteminin nasıl teşkil edileceği noktasına da gitmeye başlamıştır. Buna göre, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla yapılan değişiklikte yarı başkanlık modelindeki Fransız mı yoksa başkanlık modelindeki Amerikan sistemi mi kabul edilecektir? Ayrıca Cumhurbaşkanı seçilen kişi, aynı zamanda, meclis ve parti başkanı da olabilecek midir? 26 Eylül'de *Vatan* gazetesinde bu sorular ele alınmaya başlanmış ve Fransa ve Amerika'daki yapı hakkında bilgi verilmiştir. *Vatan*'ın tercihi ise Fransız sistemidir: "...Çünkü cumhuriyetlere has olan reis-i hükümetin intihap edilmesi usulüyle pek demokratik bir sistem olan kabine usulünü birleştirmektir. Diğer taraftan kabine reisliği ile hükümet riyasetini şahsında tecemmu ettiren bir şekli-i hükümet o kadar demokratik olmaz. Çünkü mesela Amerika reis-i cumhuru bir defa intihap edildikten sonra, dört sene zarfında meclisteki efkârın tahavvülatından müteessir olmayarak icra-yı hüküm edebilir. Amerika reis-i cumhuru ancak hıyanet-i vataniyeden dolayı ıskat edilebilir. Binaenaleyh dört sene için bir diktatör mevkiindedir. Diğer taraftan Fransız şeklindeki cumhuriyetlerde reis-i cumhur tarafından tayin edilen kabine reisi meclis-i mebusandaki efkârın tahavvülatına göre tebeddül edilebilir. Ancak, reis-i cumhur mevkiinde kalır."

¹⁰

Vatan gazetesinde olduğu gibi *Tanin*'de yazan Hüseyin Cahid de, cumhuriyet için en uygun sistemin Fransız sistemi olacağını ancak bu sistem üzerinde bazı yapısal değişiklikler olması gerektiğini iddia etmiştir. Cahid, hazırlanmakta olan yeni "*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*" tasarısında, Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı olmasından başka, meclis ve parti başkanlıklarına devam etmesine karşı çıkıyordu. Bunun bir hata olacağını altına çizen yazar aksi halde zararının çekileceğini açıkça ifade etmekteydi.¹¹ Aynı gazetede yazan Münir Müeyyed, yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Amerika ve Fransa Cumhuriyetleri sistemlerinin karışımından oluşacağını

⁹Celal Nuri, "Cumhuriyet-i Seniye", *İleri*, 26 Eylül 1923.

¹⁰*Vatan*, 26 Eylül 1923.

¹¹Hüseyin Cahid, "Etraflı Düşünelim", *Tanin*, 27 Eylül 1923. Hüseyin Cahid, 30 Eylül'de yazdığı "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda Tadilat" başlıklı bir başka yazısında aynı konuya bir kez daha değinecekti.

yazıyordu.¹² *İleri* gazetesinden Suphi Nuri ise Fransız sisteminin marazlarını ortaya “*Yaşasın Cumhuriyet*” başlıklı yazısında Hüseyin Cahid’in önerilerinden daha ötesini kaleme alıyor ve satırlarını şöyle bitiriyordu: “...Şunu iyi bilelim ki herkes ve her şeye rağmen fikirler, kanaatler, şekiller, hükümetler, devletler, siyasetler tebeddül eder. Rical gelip geçer fakat baki olan Türklerdir. Türkiye’dir. Biz iyi idare edilmek, mesut olmak, terakki etmek istiyoruz, işte asıl iş budur. Gayemiz bundan ibarettir. Eğer bize bu güzel şeyleri cumhuriyet verecek ise yaşasın cumhuriyet.”¹³

Cumhuriyet rejimine geçiş ve sistem tartışmaları gazetelerde olduğu kadar milletvekilleri arasında da ihtilafa neden olmuştur. *Tanin* gazetesi temsilcisi Münir Müeyyed, 29 Eylül’de gazetesine gönderdiği bir telgrafla: “... Mebuslardan bir kısmı Teşkilat-ı Esasiye de bazı tadilata taraftardır. Bunlar Gazi Paşa’nın vaziyetini teftiş ve meclis reisinin devlet reisi olmasını temin etmek arzusunda. Gazi Paşa’nın reis-i devlet ve meclis reisi olmasını isteyenler, hükümetin bugünkünden bir az daha salahiyyetli ve mesuliyetli olmasını arzu ediyorlar, ikinci kısmın nokta-i nazarı ise doğrudan doğruya cumhuriyet idaresinin tesisine ve Gazi Paşa’nın meclis ve fırka riyasetinden çekilmesine taraflardır...”¹⁴ yazarken aynı gazetenin bir başka muhabiri olan Tuğrul, Ankara’da iki grubun iki farklı görüşünden söz ediyordu. Tuğrul, bazı milletvekillerinin Teşkilat-ı Esasiye’yi savunurken, sayısı hiçte az olmayan diğer grubun cumhuriyeti bütün dertlere deva olarak gösterdiğini ileri sürüyordu.¹⁵ 30 Eylül 1923 tarihli *Vakit* gazetesinde ise cumhuriyet konusunda meclisin ikiye ayrıldığı ve bir kısım milletvekillerinin Gazi Paşa’nın Meclis Başkanı ve devlet reisi olmasını, diğer bir kısmının da Meclis Başkanı olmayıp, yalnız cumhurbaşkanı olmasını istedikleri öne sürülüyordu.¹⁶

Son olarak *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin bu tartışmaya, 5 Ekim’de yazdığı “*Gazi Paşa Hazretlerine Maruzat*” başlıklı açık mektupla katılmıştır. Ahmet Emin mektubunda: “...Dünyanın hiçbir unvanı, hiçbir imtiyazı yoktur ki sizi, bugünkü mevkiinizden daha yükseğe çıkarabilsin.

¹²*Tanin*, 2 Teşrin-i evvel 1923.

¹³Suphi Nuri, “Yaşasın Cumhuriyet”, *İleri*, 30 Eylül 1923.

¹⁴*Tanin*, 30 Eylül 1923.

¹⁵Tuğrul, “Türkiye Cumhuriyeti’ne Dair”, *Tanin*, 4 Teşrin-i evvel 1923.

¹⁶*Vakit*, 30 Eylül 1923.

*Aksine olarak, unvanların çoğalması, milletle sizin aranızda bir engel olabilir... Meclisin tabii başkanı olmanızdan bahsedener vardır. Bir icra başkanının teşri-i heyetin tabii başkanı diye gösterilmesi manasız ve yersiz bir unvandan başka bir şey olamaz. Parti başkanlığı unvanına gelince; bunun büyük zararları vardır...*¹⁷cümleleri ile Mustafa Kemal'e seslenmiştir. *Vakit* gazetesinden Mehmet Asım ve *İleri* gazetesinden Suphi Nuri'nin Ahmet Emin'in bu tavrını sorgulayan ve eleştiren yazılarından sonra Ahmet Emin, "*Milli Rehberlik Bahsi*" başlıklı yazısında Cumhurbaşkanının tarafsızlık misyonu üzerinde durmaya devam etmiştir.¹⁸ Onun bu düşüncelerine destek "*Mühim Bir Münakaşa*" başlıklı yazısıyla Hüseyin Cahid'den gelecektir. Cahid makalesinde, diktatörlüğe gidebilecek bir gidişattan uzak durulmasını isteyecektir.¹⁹

İstanbul basınının da Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda ki değişiklikler, cumhuriyet fikri ve cumhuriyetin nasıl sistemleştirileceği gibi konularda durulurken Ankara gazeteleri bu tartışmaya, *Yeni Gün* başyazarı Yunus Nadi'nin, "*Hiç Yoktan Bir Mesele*" başlıklı makalesi ile 30 Eylül'de dâhil olmuştur. Olayları soğukkanlılıkla değerlendiren Nadi, "...*İstanbul'daki arkadaşlarımıza haber verelim ki bütün bu velveleli münakaşalara karşı biz Ankaralılar bıyık altından gülüyoruz. Şimdiye kadar Ankara matbuatının bu bahse temas etmeyişi de cumhuriyet münakaşât ve muhakematının hiçbir yeni hadiseye istinat etmemekte oluşundandır. Filhakika ortada yeni bir idare şekline istihale ediyoruz suretinde yeni bir hadise yoktur. Gazi Paşa da Neue Freie Presse muhabirine fiil ve icra mevkiine çıkarılacak yeni bir hadiseden bahsetmiş değildir... Bütün bu izahat muhabire, Türkiye Devleti hakkında bir fikir vermek içindir. Fikir verildikten sonra سوالin cevabı kendiliğinden gelmiştir. Cumhuriyet!*"cümleleri ile bir taraftan muhalif basına alaycı bir dille gönderme yaparken diğer taraftan da Celal Nuri gibi yazarların devletin mevcut idaresi hakkındaki düşüncelerine destek çıkmıştır.²⁰

¹⁷Ahmet Emin, "Gazi Paşa Hazretlerine Maruzat", *Vatan*, 5 Teşrin-i evvel 1923.

¹⁸Ahmet Emin, "Milli Rehberlik Bahsi", *Vatan*, 7 Teşrin-i Evvel 1923.

¹⁹Hüseyin Cahid, "Mühim Bir Münakaşa", *Tanin*, 9 Teşrin-i evvel 1923.

²⁰Yunus Nadi, "Hiç Yoktan Bir Mesele", *Anadolu'da Yeni Gün*, 30 Eylül 1923.

İkdam gazetesinde Ahmet Reşit, 12 Ekim’de iki meclisli sisteme geçilmesi ve mebusların sayısının azaltılmasını önerirken²¹, o günlerde İstanbul ve Ankara basınında cumhuriyet konusundaki tartışmaların gereksizliği vurgulamasına rağmen, Velid Ebuuzziya’nın, 10 Ekim’de “*Gürültü Çoğalıyor*”²², 14 Ekim’de de “*Muârizlarınızdan Değil, Dostlarınızdan Sakınız*”²³ başlıklı yazıları ile hükümeti eleştirdiği ve rejim ile ilgili problemlerin kasten çıkarıldığını düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir. Aynı yazar, Anadolu Ajansı’nın 16 Ekim’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu değişikliği üzerine çıkan haberlerin hepsinin varsayımdan ibaret olduğunu duyurması üzerine bu sefer memnuniyetini satırlarına dökmüştür.²⁴ Anadolu Ajansı’nın açıklaması *Tevhid-i Efkâr*’ın cumhuriyet fikri ile ilgili çalışmalara yönelik alaycı tutumunu da ortaya çıkarmıştır: “...Bizim bildiğimize göre cumhuriyet, istasyon binalarında değil; millet meclislerinde doğar, istasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar. Fakat Ağaoğlu Ahmet ve Ziya Gökalp Bey gibi üstatlar, maşallah kendilerine pek güvenirlere. Onlara ısmarlanınca, istasyondan cumhuriyet, Kanun-u Esasi, Millet Meclisi’nden de ekspres treni çıkarmaları işten bile değildir. Yeni cumhuriyet, anlaşılan istasyonda hazırlandığı için bir sürat katarı gibi azami şiddetle ortaya atıldı; fakat çok geçmeden, galiba garpçı makinistleri pek beceriksiz oldukları için cumhuriyet treninin daha istasyondan çıkmadan istimi tükendi...”²⁵ 20 Ekim’de de *Tevhid-i Efkâr* cumhuriyetçileri eleştirirken gazetenin yazarı Ebuuzziya, “*Meclis Riyaseti ile Cumhurreisliği Bir Arada Olamaz*” başlıklı yazıda, bu iki makamda Mustafa Kemal’in olmasına karşı çıkmaya devam etmiştir.²⁶

Tevhid-i Efkâr’ın yukarıdaki tutumu yanında *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahid, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yapılması düşünülen

²¹*İkdam*, 12 Teşrin-i evvel 1923.

²²Velid Ebuuzziya, “Gürültü Çoğalıyor”, *Tevhid-i Efkâr*, 10 Teşrin-i evvel 1923.

²³Velid Ebuuzziya, “Muârizlarınızdan Değil, Dostlarınızdan Sakınız”, *Tevhid-i Efkâr*, 14 Teşrin-i evvel 1923.

²⁴Velid Ebuuzziya, “Cumhuriyet Bahsi Tavazzuh Ediyor mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Teşrin-i evvel 1923. Velid Ebuuzziya 20 Ekim tarihli, “Meclis Reisliği ile Bir Arada Olmaz. İkisinden Birini Tercih Etmelidir” yazısında ise cumhurbaşkanına, meclis ve parti başkanı olabilme hakkının verilmesini *Hakimiyet-i Milliye* ve *Cumhuriyet* eşkaline aykırı olduğunu yazacaktır.

²⁵*Tevhid-i Efkâr*, 19 Teşrin-i evvel 1923.

²⁶Velid Ebuuzziya, “Meclis Riyaseti ile Cumhurreisliği Bir Arada Olamaz”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Teşrin-i evvel 1923.

değişiklikler konusunda kamuoyunu aydınlatmadığı gerekçesiyle hükümeti suçluyordu.²⁷Bir başka *Tanin* yazarı olan İsmail Müştak ise “*Cumhur Riyaseti, Meclis Riyaseti*” başlıklı yazısında, cumhurbaşkanı ve meclis başkanlığının aynı kişiye verilmesine karşı çıkıyordu.²⁸*Akşam* gazetesinde yazan Necmeddin Sadak ise bu suçlamaları gereksiz ve ağır bulmaktaydı: “...*Matbuat yalnız yevmi siyaset dedikodusuyla ve mütemadiyen hücum ve tenkitlerle, incir çekirdeği doldurmayan münakaşalarla meşguldür. Çünkü müspet şeylerle meşgul değiliz, daha doğrusu itiraf edelim, bu gibi işleri bilmiyoruz, ekserisi hakkında malumatımız, fikrimiz bile yoktur... Biz ki müspet iş istiyoruz, biraz da müspet söz söylemeliyiz. Ancak hu surede hüsn-ü niyetimizi, samimiyetimizi ispat edebiliriz ve ancak bu suretle tenkitlerimiz tesirini kaybetmek tehlikesine maruz kalmaz.*”²⁹

B. Cumhuriyetin İlanı Süreci

Mustafa Kemal Paşa'nın *Neue Freie Presse* muhabiri Mösyö Lazar'a verdiği beyanatta cumhuriyet kelimesinden açıkça söz etmesi, yeni devletin başkentinin Ankara olacağına açıkça ortaya çıkması, Ankara ve İstanbul matbuatında başlayan polemiklerin artması, yeni bir ihtisas heyetinin kurulması, Mustafa Kemal'e yakın bazı muharrirlerin gazetelerinde yakında cumhuriyetin ilan edileceğine veya yeni cumhuriyetin başkanının Mustafa Kemal Paşa'nın olacağı yönündeki açıklamalar devam ederken iç siyaset oldukça karışmıştır.³⁰

20 Ekim 1923 tarihli *Akşam* gazetesinde yakın zaman içinde Ali Fuat Paşa'nın görev bölgesine gideceğinden bahisle yerine meclis ikinci başkanı olarak geçecek kimsenin merak konusu olduğu bildiriliyordu. Cumhurbaşkanı seçiminden sonra ikinci başkan, meclis başkanı olacağından konunun önemine dikkat çekiliyordu. Gerçekten de Ekim ayı sonlarına doğru kabinede baş gösteren buhran cumhuriyetin ilanına giden süreci hızlandırmıştır. Mustafa Kemal'in zamanlama açısından uygun bir an beklediği biliniyordu. Daha 11 Eylül günü meclisteki odasında yakın

²⁷Hüseyin Cahid, “Ne Var?”, *Tanin*, 24 Teşrin-i evvel 1923.

²⁸İsmail Müştak, “Cumhur Riyaseti, Meclis Riyaseti”, *Tanin*, 24 Teşrin-i evvel 1923.

²⁹Necmeddin Sadak, “Ne Oluyoruz?”, *Akşam*, 11 Teşrin-i evvel 1923.

³⁰Tülbentçi, *a.g.e.*, s. 44-45.

çevresiyle yaptığı toplantıda Yunus Nadi Bey'in, "*Cumhuriyeti en kuvvetli olduğumuz zamanda ilan edelim*" şeklindeki önerisine karşılık, "*En kuvvetli olduğumuz zaman bugündür*" yanıtını vermiştir.³¹ Bu görüşmeden kısa süre sonra meclis içinde kabineye karşı gittikçe şiddetlenen muhalefet, hükümetin istifasını gündeme getirmiştir. Zira o günlerde Ali Fuad Paşa Meclis İkinci Başkanlığı'ndan ayrılmıştır. Mustafa Kemal'in yaşanan bu gelişmelerden rahatsızlık duyması son derece doğaldır.³² Gerçekten de Atatürk'e ve Atatürk'ün programına karşı, Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Adnan Bey gibi zatların temsil ettiği bir muhalefetin gün geçtikçe kuvvetlendiği anlaşılmaktadır. Gerçi Ali Fuat Paşa ile Kazım Karabekir Paşa siyaset sahasından çekilmiş gibi gözükmeyi tercih etmişlerdi ama her tarafta emareleri aşikâr olan muhalefetle ilişkilerini tamamiyle kestikleri iddia olunamazdı. Atatürk bu iki paşanın askeri vazifeye nakledilmelerine rıza göstermiştir.³³

İkinci TBMM içindeki karışıklığın günden güne güçlenmesi ve bunların doğrudan doğruya Atatürk'e saldırmaya cesaret edemeyip, Vekiller Kurulu Başkanını hırpalaması üzerine Ali Fethi Bey 27 Ekim'de görevden

³¹ Atatürk, millî egemenliği gerçekleştirecek en iyi devlet şeklini cumhuriyet olarak görmüştür: "*Cumhuriyet, son dört yüz senelik idareler içinde beşeriyetin çarpına çarpına bulunduğu son çaredir. Cumhuriyet, baştanbaşa dâhili ve harici düşmanlar elinde esir kalmış Türk vatanını kurtarmış ve milletin hayat, istiklal ve namusunu temin etmiş, tecrübe edilmiş bir halk idaresidir.*" Ahmet Mumcu, **Atatürk'e Göre Millî Egemenlik**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1986, s. 27.

³² Namık Sinan Turan, **Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 211-212. Atatürk'ün Cumhuriyetin ilânını nasıl hazırladığını, Türk demokrasisini en ileri merhalesine nasıl bir düşünce ile ulaştırdığını Celâl Bayar şöyle anlatıyor: "...Teşrinievvel 1923 tarihlerinde Fethi Bey Heyeti Vekile reisi olarak bulunuyor, Dâhiliye Vekilliğini de uhdesinde muhafaza ediyordu. Malûm olduğu üzere o zamanlarda vekilleri, Heyeti Vekile reisi intihap etmez, Meclis her bir vekâlet için ayrı ayrı birer vekil seçerdi. O sıralarda Mecliste bilhassa Fethi Beyin şahsına ve icraatına karşı şiddetli tenkid ve tarizler başlamıştı. Fethi Bey, hükümet reisliği vazifesini daha iyi başarabilmek ümid ile Dâhiliye Vekilliğinden istifa etti. Bununla beraber muhalefet edenlere karşı kuvvetli bulunmak imkânını temin edemedi. Muhalefet artık Fethi Bey ve hükümetini vazifesini sü-künla ifa edemeyecek bir hale getirmişti. Nihayet Fethi Bey ve hükümeti istifa eyledi. Meclis havası karşısında Parti yeni hükümetin kurulması için bir namzed listesi hazırlamış, bunu ilân eyliyordu... Nihayet Atatürk'ün Partiye davet edilerek mevcut buhranın izalesi hususunda fikrine müracaata karar verildi. Vaktin hayli geç olmasına rağmen toplantıya gelen Atatürk buhranın halli için Cumhuriyet ilânından başka çare olmadığını söyledi." Celal Bayar, **Atatürk'ten Hatıralar**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 58-67.

³³ M. Kamran Ardaçoğlu, **Hilafet Meselesi**, Petek Yayınları, Ankara, 1955, s. 20.

çekilmiştir.³⁴Yürürlükteki anayasa uyarınca bu durumda meclisin hemen yeni vekiller heyetini oluşturması gerekirken, Mustafa Kemal tüm önde gelen taraftarlarına yeni hükümette görev kabul etmemelerini önceden tembih ettiğinden, yeni kabinenin kurulmasının olanaksızlığı ortaya çıkmıştır.³⁵ İçine düştüğü çıkmazda kımıldayamaz hale gelen meclisin kendisine danışmaya karar vermesi üzerine, 28 Ekim 1923 günü geç vakit toplanmış bulunan Halk Fırkası idare heyeti, Mustafa Kemal Paşa'yı davet etmiştir. Fırka idare heyeti reisi Fethi Bey'dir. Konuşma mevzuunu kabine buhranı ve yeni kurulacak kabineye alınacak şahıslar meselesi teşkil etmiştir. Mustafa Kemal toplantıdan ayrılıp gece geç vakit Çankaya'ya gitmek üzere Meclis binasını terk ederken, koridorlarda kendisini bekleyen Kemaleddin Sami ve Halit Paşalara tesadüf etmiş ve Paşaları akşam yemeğine Çankaya'ya çağırmıştır. İsmet Paşa'ya, Kazım Paşa'ya ve Fethi Bey'e de Çankaya'ya kendisiyle beraber gelmelerini söylemiştir. Mustafa Kemal, yemek esnasında, meşhur tarihi kararını bildirmiştir: “*Yarın, Cumhuriyet ilan edeceğiz!*” Orada bulunanlar bu fikre büyük bir sevinçle iştirak etmiş ve Çankaya'dan erkenden ayrılmışlardır. Yalnız İsmet Paşa Çankaya'da misafir kalmıştır. Atatürk onunla bir kanun layihası müsveddesi kaleme almıştır. 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilatlı Esasiye Kanunu'nun muayyen maddelerinde bazı değişiklikler yapmışlardır.³⁶

29 Ekim Pazartesi günü öğleden sonra Mustafa Kemal Paşa TBMM kürsüsüne çıkmış, heyecan ve inanç dolu bir sesle cumhuriyetin

³⁴Mumcu, **a.g.e.**, s. 108-109; Tülbentçi, **a.g.e.**, s. 49.

³⁵Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 53-54.

³⁶Ferhan Oğuzkan, **Devrimci Atatürk**, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1969; Ardakoç, **a.g.e.**, s. 20-21. İsmet İnönü, Nazmi Kal'a 28 Ekim 1923 gecesi yapılan toplantı izlenimlerini şöyle anlatmıştır: “...Onları kısaca selamladıktan sonra biz bize kaldık. Hiçbir konuşma olmadan diz dize oturduk. Ertesi günü çıkarılacak kanunu yazdık. O söyledi ben yazdım. Atatürk bunu ertesi günü nasıl çıkaracaktı? Kesin kararlı idi. Mutlaka çıkaracaktı. Neticeden kuşkuları yoktu. Dediğim gibi cumhuriyet esasen umumi vicdanda olgun bir hale gelmişti. Yalnız usul oyunları ile Büyük Millet Meclisi Hükümeti vaziyetinin sürüklenmesine ümit bağlayanlar vardı. Bu oyunla olabilirdi. Bu oyunu önlemek lazımdı. Kuşkusu bundan ibaretti Atatürk'ün. Oturduk süratle kanunu çıkardık. Ve ertesi günü olacak safhayı bir iki kelime ile aramızda geçirdikten sonra kanunu müzakereyi bekledik. Cumhuriyetin ilanı esasen umumi vicdanda olgun bir hale geldikten sonra bir emrivakinin kanunla kararlaştırılması şeklinde bir muamele idi. Bu kolaylığa gelmiştir ve ancak bir oyunla tehir olunabilirdi. Buna mani olmak lazımdı. Atatürk buna hazır.” Bkz., Nazmi Kal, **İsmet İnönü, Televizyona Anlattıklarım**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 84-88.

feyizlerinden bahsetmiştir. Meclis paşanın önerisini kabul etmiş ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanununun “1, 2, 4, 10, 11 ve 12.” maddelerini tadil etmiştir.³⁷ 364 sayılı olup “*Teşkilât-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tâdiline Dair Kanun*” başlığını taşıyan bu kanun, cumhuriyeti ilanının yanı sıra hükümet sistemiyle de ilgili önemli değişiklikler getirmiştir. Egemenliğin kayıtsız-shartsız millete ait ve TBMM’nin milletin tek ve gerçek mümessili olduğunun kabulünden ve saltanatın da kaldırılmasından sonraki yönetim biçimi, geniş anlamıyla cumhuriyetten başka bir şey değildir. Bu açıdan, 29 Ekim 1923 tarihli anayasa değişikliği, aslında var olan ama adı konmamış bir durumu açıklığa kavuşturmuştur. Aynı nedendir ki, cumhuriyet ilanı için yepyeni bir anayasa yapılmasına da gerek duyulmamış, mevcut anayasadaki değişikliklerle yetinilmiştir. Madde l’e eklenen bir cümle ile “Türkiye Devletinin şekli hükümeti, cumhuriyettir” hükmünü getirmiştir. Böylece, üç dört yıldır var olan fiilî cumhuriyetin adı konmuştur. Buna paralel olarak devlet başkanlığı makamı, yani dar anlamda cumhuriyetin gereği olan Cumhurbaşkanlığı oluşturulmuştur.³⁸ Anayasa’da yapılan bu değişiklikler sonrası Mustafa Kemal Paşa Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir.³⁹ Artık yeni ve değiştirilmiş Teşkilat-ı Esasiye hükümlerine göre ne başvekili nede vekilleri meclis seçmeyecektir. Cumhurbaşkanının seçeceği bir başvekil kendi kabine arkadaşlarını bulacak ve kabine listesi cumhurbaşkanına arz edildikten sonra meclise sunulacaktır. Cumhuriyetin ilanının ertesi gününde bu durum gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan listede başvekil İsmet Paşa’dır ve ileride adından çok söz

³⁷Neşet Halil, **Büyük Meclis ve İnkılâp**, TBMM Matbaası, Ankara, 1933, s. 28-29; Johannes Glasneck, **Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye**, Çeviren: Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara, 1977, s. 222-223; Özer Ozankaya, **Cumhuriyet Çınarı**, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 336-338; Albayrak, a.g.e., s. 91-94. 9 Ekim 1923 tarihinde anayasada yapılan değişiklikler ve TBMM’de yapılan görüşmeler için bkz., Nafi Demirkaya, **Atatürk ve İnönü Başkanlıklarında Cumhuriyet Yılları**, Sümer Matbaası, Ankara, 1942, s. 11-29; Sadi İrmak, **Atatürk Devrimleri Tarihi**, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1973, s. 192-206; Tülbentçi, a.g.e., s. 51-69.

³⁸Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 285-286; Suna Kili, **Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 49-50.

³⁹Mustafa Kemal Paşa cumhurbaşkanı seçildiği gün mecliste yaptığı konuşmada şöyle diyordu: “...*Daima muhterem arkadaşlarımın ellerine çok samimi ve sıkı bir surette yapışarak, onların şahıslarından kendimi bir an bile müstağni görmiyerek çalışacağım. Milletın teveccühünü daima istinad noktası telakki ederek hep beraber ileri gideceğiz... Türkiye Cumhuriyeti mes’ud olacaktır!*” Egeli, a.g.e., s. 43.

edilecek olan ve o zamana kadar Gazi'nin kurmay bürolarında çalışmış olan Recep Bey (Peker) Dâhiliye vekâletine getirilmiştir.⁴⁰

C. Cumhuriyetin İlanı ve Basın

30 Ekim'de Ankara ve İstanbul'da yayınlanan gazetelerde, cumhuriyetin nasıl ilanı edildiği açıklanırken, Halk Fırkası'nda ve TBMM'de yapılan görüşmelere ayrıntılı bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Örneğin *İleri Gazetesi*'nin Ankara muhabiri, cumhuriyetin ilan edildiği gündeki meclisin tarihsel görünümünü şu satırlarla aktarmıştır: “29 Teşrinievvel öğleden sonra, Kanun-u Esasî Encümeninin, Teşkilâtı Esasiye tadilâtı hakkındaki teklifi ruznameye kabul edilerek derhal müzakereye başlandı. Encümen namına Yunus Nadi Bey'in konuşmasından sonra Vasıf Bey söz aldı ve ezcümle dedi ki: “Türk Milleti hiçbir şahsın, hiçbir tâcidarın esiri değildir ve hiçbir vakit olmayacaktır. Türk, kendi kendisinin efendisidir. Türkiye'nin idaresi cumhuriyettir.” Müteakiben Eyüp Sabri Efendi, cumhuriyetin derhal kabul edilerek 101 pâre top atılmak suretiyle ilânını ve reiscumhur intihabını teklif etti. Maddeler kabul edildikten sonra Şair Mehmet Emin Bey, bir hitabede bulundu. Bunu müteakip Meclis azaları ayağa kalkarak hep bir ağızdan üç defa “Yaşasın Cumhuriyet” diye bağıldılar. Bundan sonra gizli reyle reiscumhur intihabına başlandı. Hazır bulunan 158 aza Mustafa Kemal'i reiscumhur seçti.”⁴¹

İleri gazetesinde olduğu gibi cumhuriyetin ilanının 30 Ekim'de yayınlanan gazetelerde çoğunlukla memnuniyetle karşılandığı görülmektedir.⁴² *İkdam* gazetesi yazarı Ahmet Cevdet 30 ve 31 Ekim'de yazdığı yazılarda cumhuriyetin ilanından duyduğu hoşnutluğu dile getirirken⁴³, Anadolu'da *Yeni Gün* gazetesi başyazarı Yunus Nadi:

⁴⁰Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam: Mustafa Kemal**, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 156-158; Sabiha Sertel, **Roman Gibi (Anılar)**, Ant Yayınları, İstanbul, 1966, s. 78.

⁴¹Mustafa Baydar, **Atatürk ve Devrimlerimiz**, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1973, s. 163-164.

⁴²Dış basınının cumhuriyetin ilanı ile ilgili haberleri için bkz., Bilal Şimşir, **Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu**, Türkçesi: Cüneyt Akalın, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999; Mustafa Yılmaz, **İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002.

⁴³Ahmet Cevdet, “Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet-Cumhuriyetin Envai”, **İkdam**, 30 Teşrin-i evvel 1923; Ahmet Cevdet, “Teşkilat-ı Esasîyemiz”, **İkdam**, 31 Teşrin-i evvel 1923.

“...Yaşasın Türkiye Cumhuriyet’i nidasına, Yaşasın II. Türkiye Büyük Millet Meclisi dahi takdirini de ilave etmekten kendimizi alamıyoruz.”⁴⁴ demiştir. *Akşam* gazetesinde Necmettin Sadak ise, cumhuriyet meselesinin dedikodu halinden çıkararak bir emri vaki halini aldığını ileri sürmüş ve cumhuriyetin ilanını tebrik etmiştir.⁴⁵ *Hakimiyet-i Milliye*’de, cumhuriyetin ilanı ile hem hükümet buhranının hem de şekil buhranının sona erdiğine değinilirken⁴⁶, 31 Ekim’de *Tanin*’de yazan İsmail Müştak “*Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı*” başlıklı yazısında “*Cumhuriyete bir neticeden ziyade tarihin güzergâh tekamülünde bir merhale demekte haiz olabilir.*” diyordu.⁴⁷ Aynı gün *İleri* gazetesinde, “*Cumhuriyetin ilanına mecburduk! Çünkü pek muhtaç olduğumuz muntazam ve faal bir hükümet tesisi için en doğru ve en kestirme yol budur. Cumhuriyetin ilanı ile biz İslamiyet’in esasına rüçû etmiş oluyoruz. Yeni Türk Devleti, cumhuriyetin ilanı ile artık hepimizin beklediği son kat’i şeklini almıştır.*” yazıyordu.⁴⁸

Cumhuriyetin ilanını olumlu karşılayan yukarıdaki görüşlerin dışında ilk olumsuz tepkiyi *Tevhid-i Efkâr* yazarı Velid EbuZZiya vermiştir. EbuZZiya, “*Efendiler İstical Ediyorsunuz*”ve “*Efendiler Devletin Adını Taktınız, İşleri de Düzeltilecek misiniz?*”⁴⁹ başlıklı yazılarında cumhuriyetin ilanı kararı karşısında hayal kırıklığını ifade ederken zamansız olarak yaşandığını iddia ettiği bu gelişmelerden Ahmet Ağaoğlu ve Celal Nuri’yi mesul tutmuştur.

İşlerin ilan edilen cumhuriyetle düzelebileceğine inanmayanlardan biri de kendisini bir cumhuriyetçi olarak nitelendiren Hüseyin Cahid’di.⁵⁰ Cahid, “...*Esas itibarıyla mevcut olan cumhuriyetin yalnız tarz-ı ilanı ve tespitinin*

⁴⁴Yunus Nadi, “Türkiye Cumhuriyeti”, Anadolu’da Yeni Gün, 31 Teşrin-i evvel 1923.

⁴⁵Necmeddin Sadak, “Türkiye Cumhuriyeti”, *Akşam*, 30 Teşrin-i evvel 1923.

⁴⁶*Hakimiyet-i Milliye*, 30 Teşrin-i evvel 1923.

⁴⁷İsmail Müştak, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı”, *Tanin*, 31 Teşrin-i evvel 1923.

⁴⁸*İleri*, 31 Teşrin-i evvel 1923.

⁴⁹Velid EbuZZiya, “Efendiler İstical Ediyorsunuz”, *Tevhid-i Efkâr*, 30 Teşrin-i evvel 1923; Velid EbuZZiya, “Efendiler Devletin Adını Taktınız, İşleri de Düzeltilecek misiniz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 31 Teşrin-i evvel 1923.

⁵⁰Falih Rıfki Atay, Çankaya isimli eserinde Hüseyin Cahid hakkında şunları yazar: “*Hüseyin Cahit, Tanin gazetesinin başında Ankara’ya savaşa geçmişti. Cahit, şüphesiz bir mürteci değildi... Gerçekte Mustafa Kemal’in istediği yeni Türkiye ve yeni Türk Cemiyeti ile Hüseyin Cahit’in ilk gençliğinden beri rüyasını gördüğü yeni zamanlar arasında hiçbir fark yoktu. Cavit de, O da iki tabii cumhuriyetçi idi. Öyle olmalı idiler...*” Bkz., Atay, *a.g.e.*, s. 416-417.

*biraz garip olduğunu da söylemek borcumuzdur. Bunda tabir-i amiyanesiyle, sıkboğaza getirilmiş gibi bir hal var. Bir taraftan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan mutasavver tadilatın henüz proje halinde olduğu, binaenaleyh bunlara bir şekl-i mahsus verilmeden hakkında idare-i kelama pek mahal görülmediği, daha fırkada müzakere edileceği, şöyle olacağı, böyle olacağı söylenip dururken diğer taraftan birden bire, birkaç saat içinde. Kanun-u Esasi tadilatı yapılvirmesi en munis tabiri ile gayr-ı tabii bir harekettir... ”⁵¹derken cumhuriyetin ilan edilme tarzına ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun değiştirilen 12. Maddesine tepki gösteriyordu. Hüseyin Cahid'in eleştirileri cumhuriyetin ilk hükümeti karşısında da devam ediyordu.⁵² İsmet Paşa tarafından kurulan kabine *Vatan* gazetesinde yazan ve cumhuriyetin bir “*emr-i vaki*” ile aceleye getirildiğini belirten Ahmet Emin tarafından da olumlu bulunmayacaktı.⁵³*

Yukarıdaki eleştirilere rağmen olayların gelişim sürecine bakıldığında Mustafa Kemal, daha çok liberalizmi ya da demokrasiyi değil, devrim programını ön planda tutmuştur. Millet egemenliği kavramına gönderme yapması milletin ya da temsilcilerinin devrim istedikleri anlamına değil, devrim yolunda devam etmeden milletin gerçekten egemen olamayacağı anlamına geliyordu. Bu durum kurtuluş yıllarında lider kadronun içinde yer almış bazı isimlerin ve İstanbul basınının muhalif cephede buluşması kaçınılmaz olmuştur.⁵⁴ İşte bu cephenin en önemli isimlerinden biri olan Rauf Bey muhalif basınının iki önemli siması ile bir araya gelmiştir. *Vatan* gazetesini sahibi ve başyazarı Ahmet Emin ve *Tevhid-i Efkar* gazetesini sahibi ve başyazarı Velid Ebuzyiya'nın Rauf Bey'le cumhuriyetin ilanı konusunda yaptıkları mülakatı gazetelerinde aktarmaları Hüseyin Cahid gibi bazı yazar ve çevrelerden destek görmüştür.⁵⁵ Aslında Rauf Bey'in mülakatında cumhuriyet aleyhine bir görüş göze çarpmamaktaydı. Tam tersine ona göre asıl olan sistemin milletin bağımsızlığını ve menfaatini temin etmesiydi. Her

⁵¹Hüseyin Cahid, “Yaşasın Cumhuriyet”, *Tanin*, 31 Teşrin-i evvel 1923.

⁵²Hüseyin Cahid, “Yeni Kabine”, *Tanin*, 1 Teşrin-i sani 1923.

⁵³Ahmet Emin, “İlk Cumhuriyet Kabinesi”, *Vatan*, 1 Teşrin-i sani 1923.

⁵⁴Turan, *a.g.e.*, s. 212-217.

⁵⁵*Hakimiyet-i Milliye*, *Vakit*, *Yeni Gün* ve *İleri* gibi gazetelerde Rauf Bey'in eleştirilmesine karşılık, *Vatan*, *Tanin*, *Tevhid-i Efkar* ve *İkdam*'da, Ahmet Emin, Velid Ebuzyiya, Hüseyin Cahid ve İsmail Müştak gibi gazete ve gazetecilerin Rauf Bey'i ve hür basını savundukları görülmektedir.

şeye rağmen tüm tepkileri üzerine toplayan Rauf Bey'e de hükümet yanlısı gazetelerin tepkisi büyük olmuştur. *Hakimiyet-i Milliye* başta olmak üzere Ankara basını tümüyle savunmaya geçmiştir. "*Müfsidler Hadlerini Bilmeliler*" başlığı altında sert bir yazıya yer verilen *Hakimiyet-i Milliye*'de, "*Muvazenesiz, şuursuz müfsidler buna mani olmak küstahlıklarına artık nihayet verilmelidir*" denilmekteydi. Özellikle Ankara'da oldukça ses getiren ve Mustafa Kemal ile yollarının ayrılmasının ilk işareti olan Rauf Bey'in beyanati parti içinde de tartışma oluşturmuş, kendisinden savunma istenmiştir. Halk Fırkası meclis grubu Ankara'ya dönmesi ve basında yer alan sözlerini açıklaması için Rauf hakkında bir çağrı çıkarmış ve Rauf Bey'in Mustafa Kemal'den katılmamasını rica ettiği toplantı 22 Kasım 1923'te gerçekleşmiştir. Konuyu görüşmek üzere toplanan Fırka Grubu'nda konuşan Rauf Bey, hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olması konusundaki ısrarını tekrarlamıştır.⁵⁶Sonunda parti Rauf Bey'in içinde bulunduğu durumu yeterince açıklamış olduğuna karar vermiş ve konunun kapandığı belirtilerek toplantıya son verilmiştir. Özellikle aşağı yukarı bir yıl sonra ortaya çıkacak gelişmeler göz önüne alındığında, hem Rauf Bey'inanılarında hem de Mustafa Kemal'in Nutuk'undan açıkça anlaşıldığı gibi, meclis grubunun hiç değilse bir kısmının ve bizzat Mustafa Kemal'in, bu sırada Rauf'un partiden ihraç edilmesini istemiş olması ilginç bir noktadır.⁵⁷

⁵⁶Turan, a.g.e., s. 217-219.

⁵⁷Zurcher, a.g.e., s. 57-60.

SONUÇ

O günlerde cumhuriyetin ilanından ziyade ilan şekli üzerinde basında ve kamu efkârında oldukça şiddetli tartışmalar olmuştur. Rauf Bey gibi Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşlarının da katıldığı bu tartışmalarda cumhuriyetin kimseye danışılmadan ve halk reyine arz edilmeden bir oldu bitti halinde ilan edildiği ileri sürülmüştür. Bu fikre Hüseyin Cahit gibi daha çeyrek asır evvel cumhuriyet rejimini istemiş olanların da katılmaları dikkati çekmiştir.⁵⁸ Ne var ki, muhalif İstanbul basını cumhuriyetin ilanında izlenen yöntemi eleştirmekle yetinmeyip, Ankara'ya karşı önce Hüseyin Rauf beyi, hemen ardından da -halifelik sorunu yaratarak- Abdülmecid Efendi'yi ön plana çıkartmaya çalışan bir yayın politikası izlemeye başlayınca, başlangıçla ortaya koymaya çalıştığı tezin inandırıcı olmadığı kanısının güçlenmesine yol açıyordu. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte başlayan bu tartışmalar, cumhuriyet kutlamalarına gölge düşürürken, Ankara ve İstanbul arasında zaten var olan gerginliğin de giderek tırmanmasına yol açıyordu. Fakat bundan sonra ki gelişmelerin seyrinin muhalif basının lehinde olduğu söylenemez.⁵⁹

⁵⁸İrmak, **a.g.e.**, s. 191-192.

⁵⁹Hasan Türker, "İlanından Sonra Cumhuriyet Tartışmaları", **Toplumsal Tarih**, S 60, Aralık 1998, s. 38-45.

KAYNAKÇA

ALBAYRAK, Mustafa, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

ARDAKOÇ, M. Kamran, **Hilafet Meselesi**, Petek Yayınları, Ankara, 1955.

ATAY, Falih Rıfki, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.

AYBARS, Ergün, **Atatürkçülük ve Modernleşme**, Zeus Kitabevi, İzmir, 2006.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam: Mustafa Kemal**, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981.

BAYAR, Celal, **Atatürk'ten Hatıralar**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

BAYDAR, Mustafa, **Atatürk ve Devrimlerimiz**, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1973.

DEMİRKAYA, Nafi, **Atatürk ve İnönü Başkanlıklarında Cumhuriyet Yılları**, Sümer Matbaası, Ankara, 1942.

DEPSEN, Kadir, **Atatürk'ün İzinde**, Kozan Ofset Matbaacılık, Ankara, 2007.

EGELİ, Münir Hayri, **Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar**, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, İstanbul, 1959.

GLASNECK, Johannes, **Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye**, Çeviren: Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara, 1977.

HAFIZOĞULLARI, Zeki, **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Fikri Temelleri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

HALİL, Neşet, **Büyük Meclis ve İnkılâp**, TBMM Matbaası, Ankara, 1933.

IRMAK, Sadi, **Atatürk Devrimleri Tarihi**, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1973.

KAL, Nazmi, **İsmet İnönü, Televizyona Anlattıklarım**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

KİLİ, Suna, **Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976.

MECHIN, Benoist, **Kaplan ve Pars**, Mustafa Kemal, C I, Çevirenler: Zahir Güvemli, Rasim Özgen, İstanbul, 1955.

MUMCU, Ahmet, **Atatürk'e Göre Milli Egemenlik**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1986.

OĞUZKAN, Ferhan, **Devrimci Atatürk**, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1969.

OZANKAYA, Özer, **Cumhuriyet Çınarı**, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

REEL, Ahmed Hidayet, **Atatürk'e Ait Hatıralar**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1949.

SERTEL, Sabiha, **Roman Gibi (Anılar)**, Ant Yayınları, İstanbul, 1966.

SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

ŞİMŞİR, Bilal, **Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu**, Türkçesi: Cüneyt Akalın, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.

TURAN, Namık Sinan, **Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2004.

TURGUT, Hulisi, **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl, **Cumhuriyet Nasıl Kuruldu**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

TÜRKER, Hasan, "İlanından Sonra Cumhuriyet Tartışmaları", **Toplumsal Tarih**, S 60, Aralık 1998.

YILMAZ, Mustafa, **İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002.

ZURCHER, Erik Jan, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Gazeteler

Akşam

Anadolu'da Yeni Gün

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

Tanin

Tevhid-i Efkar

Vakit

Vatan

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ASTRONOMİSİ

Yavuz UNAT*

ÖZET

Cumhuriyet tarihinin ilk üniversite reform hareketi olan 1933 Üniversite Reformu'yla İstanbul Darülfünunu lağvedilerek İstanbul Üniversitesi, 1944 yılında da Ankara Üniversitesi Astronomi Enstitüsü ve 1963'te enstitünün araştırma merkezi olarak Ahlatlıbel Gözlemevi kurulmuştur. İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin öncülük ettiği çağdaş astronomi çalışmalarına paralel çalışmalar, daha sonraları diğer üniversitelerin bünyesinde de sürdürülmeye başlanmıştır. Günümüzde astronomi çalışmaları, ODTÜ, İnönü Üniversitesi, Ege Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Erciyes Üniversitesinde bölüm olarak astronomi çalışmalarına katkı sağlayabilecek düzeyde devam etmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'deki çağdaş astronomi eğitimi ve araştırmalarının tarihsel bir dökümü yapılacak ve Türkiye'de astronomi biliminin kurumsallaşmasına öncülük eden ve katkı sağlayan bilim adamlarının çalışmaları değerlendirilecektir.

*Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, yavuzunat@hotmail.com.

TURKISH ASTRONOMY OF THE REPUBLICAN PERIOD

ABSTRACT

The first university in the Republic of Turkey was Istanbul University, which was founded in 1933. After that, this institution was followed by other institutes such as the astronomy institute in Ankara University in 1944, department of astronomy in Ege University in 1962-63. Also, observatories were founded in Turkey such as Istanbul University Observatory in 1935, Ahlatlıbel Observatory in 1963 and lastly TUBITAK National Observatory in 1997. In this article, working on astronomy will be put on paper in Turkey from 1923 to 2004 and studies and contributions of astronomers will be given.

GİRİŞ

Astronomi bilimi, Türkçe ifadeyle gökbilim, diğer fen bilimlerine göre ilk gelişen bilimler arasındadır. Bilimsel astronominin temelleri ilk olarak M.Ö. 2500'lerde Mısır ve Mezopotamya'da atılmış ve Antik Yunan döneminde gelişmiştir. Ortaçağ'da hem Doğu ve hem de Batı'da Antik Yunan astronomisi temelinde gelişmeye devam etmiş, Rönesans'ta Kopernik'in kurduğu Güneş Merkezli Kuram'la modern evreye ulaşmıştır. 17. yüzyılda ise Kepler, Galileo ve Newton gibi bilim adamlarıyla günümüz astronomisinin temelleri atılmıştır.

Tarih boyunca astronominin gelişimine Türklerin de katkıları bulunmaktadır. Diğer uygarlıklar gibi Türkler de gökyüzüne önem vermişler, gökyüzündeki hareketleri ilk olarak tanrısal ve metafizik güçlerle açıklamaya çalışmışlardır.

Türkler İslamiyet'i benimsedikten sonra açmış oldukları bilim ve eğitim kurumlarıyla ve buralarda yetişen bilim adamlarıyla bilimin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Türklerin açmış oldukları kurumlar arasında medreseler önemli bir yer tutmaktadır. Karahanlılar döneminde açılan ve Selçuklular zamanında gelişen medreseler uzun süre bilim ve eğitimin merkezi olduğu gibi astronomi eğitiminin de yoğun bir şekilde verildiği kurumlar olma hüviyetini korumuşlardır.

Astronomi biliminin gelişiminde kuşkusuz Ortaçağ'da tam teşekküllü bir bilim kurumu olarak ilk defa 9. yüzyılda İslam Dünyası'nda ortaya çıkan gözlemevleri önemli bir yere sahiptir. Ortaçağ İslam Dünyası'nda pek çok gözlemevi kurulmuş ve bu gözlemevlerinde kuramsal ve pratik astronomi alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu gözlemevlerinin bazıları ise Türkler tarafından kurulmuş ve işletilmiştir. 11. yüzyılda İbn-i Sina tarafından kurulan Hamedan Gözlemevi, yine aynı yüzyılda Ömer Hayyam tarafından kurulan Melikşah Gözlemevi, 13. yüzyılda Nasirüddin-i Tûsî tarafından kurulan Meraga Gözlemevi, 15. yüzyılda Uluğ Bey'in emriyle kurulan Semerkant Gözlemevi ve son olarak 1575 yılında Takiyüddin tarafından kurulan İstanbul Gözlemevi Türkler tarafından kurulmuşlardır. Ne yazık ki, İstanbul Gözlemevi o dönemde dünyada kurulan en iyi gözlemevleri arasında olmasına karşın 1580 tarihinde bilim dışı çevrelerce

yıkıtılmış ve Osmanlı Devleti o tarihten itibaren bilimde asla ileriye geçememiştir.

Türkler arasında önemli astronomlar da yetişmiştir. Fergani (9. yy), Beyruni (11. yy), Ali Kuşçu (15. yy), Takiyüddin (16. yy) bunlardan sadece birkaçıdır.

16. yüzyılda bilimde geri kalan Osmanlılar 18. yüzyılda yeni okullarla modern bilimleri elde etmeye çalışmışlardır. Modern astronomiye ilişkin bilgiler de bu tarihten sonra Osmanlılara girmeye başlamıştır. Ne var ki, Batı’da 18. yüzyılda artık kesin olarak kabul edilen ve modern astronominin temelinde olan Kopernik Kuramı Osmanlılarda ancak 1830’lardan sonra kesin olarak kabul edilmiştir.

1580 yılında İstanbul Gözlemevi’nin yıkılmasından sonra ikinci gözlemevi 1867’de bugünkü Kandilli Gözlemevi’nin de temeli olan Rasathane-i Amire adıyla kurulmuştur. Bu gözlemevi 1910 yılında müdür olarak atanan Fatin Gökmen’in gayretleriyle modern aletlerle takviye edilmiş ve Cumhuriyet Dönemi’ne taşınmıştır.

Cumhuriyet Dönemi’nde Astronomi Çalışmaları

Cumhuriyet Dönemi’nde genelde bilim ve özelde astronomi çalışmalarının başlangıcı 1933 üniversite reformudur. Cumhuriyet’in kuruluşundan 1933 reformuna kadar bilimde büyük bir değişim yaşanmamıştır.

Batı’nın gelişmişliğinin altında yatan temel motivasyonun bilim ve bilime dayalı aktiviteler olduğunu çok iyi fark etmiş olan Atatürk, bu gerçekliği tüm halka anlatabilmek için ünlü “Hayatta en hakiki yol gösterici ilimdir, fendir.” sözünü söylemek gereksinimini duymuştur. Bu söz aslında cumhuriyetin dayandırılacağı esasları da özetleyen bir belirlemedir. İçinde bulunulan çağın ve getirdiği yaşam biçiminin bilimsel bilgiye dayandığını ve gerçek gücün bu bilgi olduğunu her fırsatta vurgulayan Atatürk, “*Türk milletinin yürümekte olduğu ilerleme ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale müspet ilimdir*” diyerek cumhuriyetin ilanından sonra, bu düşüncelerini uygulamaya geçirecek kurum ve kuruluşların hızla kurulmasına yönelmiştir. Bilgiyi taşıyan ve yaygınlaştıran en önemli araç

olan alfabenin yenilenmesi ve buna bağlı olarak dilin gelişmesinin sağlanması gerektiğini çok iyi anlamış olan Atatürk öncelikle Harf Devrimi'ni gerçekleştirmiş ve bununla birlikte bir dizi köklü değişimi Türk insanının yaşamına sokmuştur.

Bilimin üretildiği ve sürdürüldüğü kurum olan üniversitenin, çağdaş uygarlık düzeyini belirleyen ulusların sahip olduğu kurumsal niteliklerle birlikte ülkede kurulması amacıyla, Darülfünun, 1933 Üniversite Reformu'yla birlikte, İstanbul Üniversitesi olarak yeniden açılmıştır. Gerçekleştirilen bu reformla birlikte, İstanbul Üniversitesi'nde yeni bir yönetim yapılanmasına gidilmiş, bilim dalları modern esaslara oturtulmuş, eğitim ve öğretimde çağdaş atılımlar gerçekleştirilebilmesinin önü açılmıştır. Bilginin üretilmesinde ve geliştirilmesinde, en az üniversiteler kadar önemli görevleri olan başka kurumlara da gereksinim vardır. Bu nedenle genç cumhuriyetin gelişim çizgisine koşut bir biçimde, bilimin yerleşmesini, yaygınlaşmasını ve toplumsallaşmasını, aynı zamanda bilim ve teknoloji alanında gerekli olan atılımların sağlanmasını yapmakla görevlendirilen bir dizi çeşitli araştırma ve geliştirme kurumları da zaman içerisinde kurulmuş ve Türk insanın yararlanmasına açılmıştır.

Cumhuriyet döneminde yaratılan olumlu koşullara bağlı olarak, üstün nitelikli, bilimin pek çok dalında yaptıkları çalışmalarla katkıda bulunmuş ve bu katkılarından dolayı, uluslararası bilim ödüllerine lâyık görülmüş çok sayıda Türk bilim adamı yetişmiştir. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ün kalkınma stratejisiyle başlayan canlılık bir süre sonra kendini bilim alanında da hissettirmeye başlamıştır. Bu dönemin yarattığı ivmelenmeyle, Cahit Arf, Ahmet Cemal Eringen, Ratip Berker, Mustafa İnan, Turhan Onat, İhsan Ketin, Sırrı Erinç, Feza Gürsey, Asım Orhan Barut, Behram Kurşunoğlu, Oktay Sinanoğlu, Gazi Yaşargil gibi dünya bilimine damgasını vuran çok önemli bilim insanları yetişmiştir.

Cumhuriyet dönemi astronomi çalışmaları da 1933 reformuyla başlar. Darülfünun lağvedilerek İstanbul Üniversitesi adıyla tekrar açıldıktan sonra aynı tarihte bir Astronomi Enstitüsü kurulmuştur. 1944 yılında da Ankara Üniversitesi Astronomi Enstitüsü ve 1963'te enstitünün araştırma merkezi olarak Ahlatlıbel Gözlemevi kurulmuştur. İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin öncülük ettiği çağdaş astronomi çalışmalarına paralel

çalışmalar, daha sonraları diğer üniversitelerin bünyesinde de sürdürülmeye başlanmıştır.

Bu çalışmada cumhuriyet dönemi astronomi çalışmaları üç ana başlık altında toplanacaktır. Öncelikle bu dönem astronomi çalışmaları kurumsal açıdan değerlendirilecek, daha sonra yetişen bilim insanlarımızın ulusal ve uluslar arası katkıları ele alınacak ve son olarak yayın olarak astronomi biliminin Türkiye’de durumu tartışılacaktır.

Dilhan Eryurt

A. Cumhuriyet Dönemi’nde Astronominin Kurumsallaşması

Astronomi çalışmaları, günümüzde birkaç üniversite ve bu üniversitelere bağlı olarak devam etmektedir. 1933 yılında İ.Ü. Fen Fakültesi bünyesinde Astronomi Enstitüsü ve 1936 yılında da bu enstitü için üniversite bahçesine küçük bir gözlemevi kurulmuştur. 1944 yılında Okyay Kabakçioğlu'nun gayretleriyle Ankara Üniversitesi'nde Astronomi Enstitüsü açılmış ve 1963 yılında da bu enstitüye bağlı Ahlatlıbel Gözlemevi hizmete girmiştir. Ege Üniversitesi Astronomi Bölümü ise 1962 yılında kurulmuş, Ege Üniversitesi Gözlemevi de Abdullah Kızılırmak tarafından 1965 yılında tamamlanmıştır. Yine 1962 yılında Bedri Süer tarafından Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde astronomi dersleri vermeye başlanmış ve sonraki yıllarda Dilhan Eryurt ve Hakkı Ögelman'ın çabalarıyla Fizik Bölümü içerisinde Astrofizik Anabilim Dalı kurulmuştur. 1987'de İnönü Üniversitesine Zeki Aslan'ın atanmasıyla burada astronomi dersleri vermeye başlanmış ve küçük bir de gözlem istasyonu kurulmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'deki astronomi çalışmalarını dört bölümde incelemek mümkündür.

1. 1933-1943 Başlangıç Dönemi, Birinci Kuşak Çalışmalar, İstanbul Üniversitesi Astronomi Enstitüsü'nün Kuruluşu ve İlk Dönem Astronomi Çalışmaları

Kreiken

Başlangıç Dönemi olarak adlandırdığımız I. Dönem'deki çalışmalar 1933-1944 yılları arasında kapsamaktadır.

Cumhuriyet döneminde ilk büyük atılım, İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü'nün kurulmasıyla başlamıştır. Bugün Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi'nde yer alan Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü, 1933 yılında İ.Ü. Fen Fakültesi bünyesinde Astronomi Enstitüsü adıyla Berlin Postdam Gözlemevi'nde çalışmış olan Ord. Prof. Dr. Erwin Finlay-Freundlich tarafından kurulmuştur. Enstitüde, 1 Ocak 1934'de Ord. Prof. Dr. W. Gleissberg göreve başlamış, 24 Eylül 1934 yılında Nüzhet Toydemir (Gökdoğan), 1935 yılında Dr. Tevfik Okyay Kabakçioğlu ve Paris Pişmiş çalışmalara katılmışlardır. Aynı yıl, Alman astronom Freundlich tarafından İstanbul Üniversitesi'nde İstanbul Üniversitesi Gözlemevi (IUO) kurulmuştur. 1 Eylül 1938'de de fotometri konusunda dünyaca ünlü Ord. Prof. Dr. H. Rosenberg göreve başlamış ancak kısa süre sonra vefat etmiştir.

Tevfik Okyay Kabakçioğlu Erwin Finlay Freundlich Nüzhet Gökdoğan

Enstitü 1933-1935 yılları arasında, Zeynep Hanım Konağı'nda çalışmalarını sürdürmüş, 1936-1937 ders yılından itibaren de İ.Ü. Merkez bahçesinde yer alan ve Prof. Dr. Arif Hikmet Holtan tarafından planı çizilip, Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından yaptırılan bugünkü binalarına taşınmıştır. 1958 yılında Prof. Nüzhet Gökdoğan bölüm başkanı olduğunda bölümün ikinci binası bitirilmiştir.

1958'den sonraki yıllarda Astronomi Enstitüsü bölüm haline gelmiş ve YÖK'ün fakültelerdeki bölümler üzerinde yaptığı düzenlemeler sonucu 1982'de Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü adını almıştır.

2. 1944-1962 Olgunlaşma Dönemi, İkinci Kuşak Çalışmalar, Ankara Üniversitesi Astronomi Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Astronomi Çalışmalarının Olgunlaşması

İstanbul Üniversitesi'nde Astronomi Enstitüsü'nün açılmasından 11 sene sonra Cumhuriyet Türkiye'sinde Astronomi alanında ikinci önemli gelişme Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Astronomi Enstitüsü'nün kurulmasıdır. Astronomi Enstitüsü 1944 yılında Okyay Kabakçioğlu'nun çabalarıyla kurulmuştur. Enstitünün ilk asistanı Dilhan Eryurt'tur. 1954 yılında Enstitünün başına E. A. Kreiken getirilmiştir. 1958 yılında da Ahlatlıbel Köyü yakınlarında gözlemevi kurma çalışmaları Kreiken'in¹ girişimleriyle başlamış ve 26 Ağustos 1963'te NATO ve ARGE tarafından

¹1964'te ölen Kreiken'in vasiyeti üzerine cenaze merasiminde tabutuna kırmızı beyaz karanfillerden yapılmış bir Türk bayrağı resmedildi ve arzusuna bağlı kalınarak cenazesi İstiklal Marşımız çalınarak kaldırılmıştır. 1973'te Uluslararası Astronomi Birliği genel kurulunda alınan bir kararla Ay üzerindeki bir krater Kreiken'in adı verilmiştir.

düzenlenen Yıldız Sistemlerinin Yapısı adlı Uluslararası bir sempozyumla Ahlatlıbel Gözlemevi hizmete açılmıştır. Gözlemevi 1964'te bağımsız bir araştırma enstitüsü olmuştur.

Böylece ilk kuşak astronomları diyebileceğimiz Nüzhet Gökdoğan, Tefik Kabakçoğlu, Paris Pişmiş, Metin Hotinli ve Edibe Ballı'nın ardından, Ankara Üniversitesi'nde Astronomi Kürsüsü'nün açılmasıyla Dilhan Eryurt, Bedri Süer, Abdullah Kızılırmak, Rümeyza Kızılırmak gibi ikinci kuşak astronomlarının yetişmeye başladığına tanık oluyoruz.

Edibe Ballı

Metin Hotinli

Paris Pişmiş

3. 1963-1981 Yaygınlaşma Dönemi, Üçüncü Kuşak Çalışmaları, Ege ve ODTÜ Astronomi Bölümlerinin Kuruluşu ve Astronomi Çalışmalarının Yaygınlaşması

Cumhuriyet Türkiye'si'nde Astronomi alanında diğer önemli gelişme Ege ve ODTÜ astronomi bölümlerinin kuruluşu ile yaşanmıştır. Böylece astronomi bölümleri yaygınlaşmaya başlamış ve bilimsel çalışmalar yoğunlaşmıştır.

1955-1956 öğretim yılında Tıp ve Ziraat fakülteleri kurulan Ege Üniversitesinin üçüncü fakültesi 1961-1962 öğretim yılında kurulmuş olan Fen Fakültesi'dir. Bu fakültenin Astronomi Kürsüsü, 1962-1963 öğretim yılında Matematik Kürsüsü'nün yönetiminde kurulmuş ve öğretim faaliyetine geçmiştir.

Başlangıçta diğer üniversite öğretim elemanları burada ders vermişler, 15 Ekim 1962-11 Ocak 1963 tarihleri arasında Dr. Fleckenstein, yabancı uzman olarak kürsüde çalışmaya başlamıştır. 8 Ocak 1963 tarihinde Astronomi Kürsüsü'ne Doç. Dr. Abdullah Kızılırmak ve As. Dr. Rümeyisa Kızılırmak atanmışlar ve böylece Astronomi Kürsüsü bağımsız şeklini almıştır. 1 Kasım 1965'de de Batı Almanya uyruklu Prof. Dr. Hans Kienle, kürsüdeki görevine başlamış ve 1969-1970 öğretim yıllarında Amerikalı Prof. Dr. T. L. Swihart, 1971-1972 ve 1972-1973 öğretim yıllarında ise Prof. Dr. R. H. Wilson sözleşmeli öğretim üyesi olarak bu kürsüde görev almışlardır.

Ege Üniversitesi Astronomi Kürsüsü kurulurken, okutulan astronomi derslerinin uygulamalarını yapmak, astronomi eğitimine yardımcı olmak, gökbilimcilere yetişme olanaklarını sağlamak, bilimsel araştırmaları yapmak, ulusal ve uluslararası gözlemleriyle bilimsel işbirliği kurmak, halkın astronomiye merakını giderecek faaliyetlerde bulunmak amaçlarını gerçekleştirmek için bir gözlemevi kurma çabalarına girilmiş ve başlangıçta küçük bir gözlemevi kurulmuştur.

Gözlemevi için bölgenin seçimi, Doç. Dr. Abdullah Kızılırmak, Doç. Dr. Recep Egemen ve yabancı uzman Dr. Fleckenstein'dan kurulu bir komisyonca yapılmış ve en uygun yer olarak Bornova'nın güney doğusuna rastlayan Kemalpaşa dağlarının eteğinde Kurudağ Tepesi seçilmiştir.

Gözlemevi'nde ilk gözlem, Doç. Dr. Abdullah Kızılırmak, Dr. Rümeyisa Kızılırmak, Sezai Hazer, Ünal Akyol ve Şükrü Bozkurt'un 22 Haziran 1965 gecesi "değişen yıldız" gözlemi olmuş ve Gözlemevi, 1967 yılında Fen Fakültesine bağlı "Ege Üniversitesi Rasathanesi" adıyla tüzel kişilik kazanmıştır. 1982 yılında ise gözlemevi, Fen Fakültesine bağlı Ege Üniversitesi Gökbilimleri Araştırma ve Uygulama Merkezi şekline dönüştürülmüştür.

1962 yılında diğer bir gelişme ODTÜ'de yaşanmıştır. Bedri Süer tarafından ODTÜ'de astronomi dersleri verilmeye başlanmış ve daha sonra bu üniversitede 1968 yılında, Dilhan Eryurt ve Hakkı Ögelman'ın gayretleriyle Fizik Bölümü içerisinde Astrofizik Anabilim Dalı kurulmuştur. 1969 yılında da bu kadroya Paris Pişmiş katılır. 1990 yılında da kuramsal

çalışmalar yanında gözlemsel çalışmaları da yürütebilmek için ODTÜ Fizik Bölümü Gözlemevi faaliyete geçer.

4. 1982-1994 Gelişme Dönemi, Dördüncü Kuşak Çalışmaları, Kandilli Gözlemevi'nin Boğaziçi'ne Bağlanması, TUG'un Kuruluşu ve Gözlemevi Bağlantılı Çalışmaların Artması

Bir kurum olarak gözlemevleri ilk defa İslâm Dünyası'nda ortaya çıkmıştır. Astronomi tarihinde oldukça önemli olan bu gelişme sayesinde gözlem yapmanın önemi anlaşılmış ve bu amaçla hükümdarların desteğiyle büyük gözlemevleri kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Murat döneminde İstanbul'da Tophane sırtlarında 1575 yılında Takîyüddîn tarafından İstanbul'da bir gözlemevi kurulmuştu. Bu gözlemevinde 16. yüzyılın en mükemmel gözlem araçları inşa edilmişti. Ancak 1577 yılında bir kuyruklu yıldız görülmesini ve 1578'de de veba salgını başlamasını fırsat bilenler, bir gözlemevinin kurulduğu her yerde felâketlerin birbirini kovaladığını, Uluğ Bey'in ölümünü de örnek göstererek kanıtlamaya çalışmışlar, Padişah da bu baskılar sonucunda gözlemevinin yıkılmasını emretmişti. 1580 yılında da Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa bütün gözlem araçlarıyla birlikte bir gecede gözlemevini yerle bir etmişti. Bu olay Osmanlılarda genellikle bilimsel çalışmaları, özellikle astronomi çalışmalarını olumsuz yönde etkilemişti.

Kandilli Gözlemevi

Takîyüddîn'in İstanbul'da kurmuş olduğu İstanbul Gözlemevi'nden yaklaşık 300 sene sonra, 1867 yılında, İstanbul Beyoğlu'nda

Parmakkapı'daki bir handa, Fransa'dan demiryolu yapımı için gelen Fransız mühendisi Coumbary'nin girişimleriyle bir gözlemevi kuruldu ve müdürlüğüne Coumbary getirildi. Bugünkü Kandilli Gözlemevi'nin temelini oluşturan ve Rasadhâne-i Âmire adıyla tanınan bu gözlemevi, 1873'te Viyana'da toplanan uluslararası meteoroloji ve astronomi kongresine Osmanlı delegesi olarak Coumbary'yi gönderdi ve burada alınan kararlar uyarınca Avrupa gözlemevleri ile resmî bağlantılar kuruldu. Her yıl hava tahmin özetleri ile Osmanlı topraklarındaki depremlere ve etkilerine ilişkin raporlar yayımlandı ve 1887 yılında 20 senelik meteorolojik gözlem sonuçlarını derleyen *Dersaadet Rasadhâne-i Âmire'sinin Cevv-i Havaya Dâir 20 Senelik Tarassudâtı Neticesi (1868-1887)* adlı bir kitap çıkarıldı. Diğer taraftan, bu gözlemevi, namaz vakitlerinin belirlenmesi ve duyurulması, Ay ve Güneş tutulması vakitlerinin saptanması, Tophâne ve Dolmabahçe'deki kulelerin saatlerinin ayarlanması, her sabah, İstanbul'un hava durumunun Paris, Roma, Petersburg, Viyana, Odesa, Atina, Sofya ve Belgrad gözlemevlerine duyurulması ve oralardan gönderilen bilgilerin işlenerek değerlendirilmesi görevlerini de yürüttü.

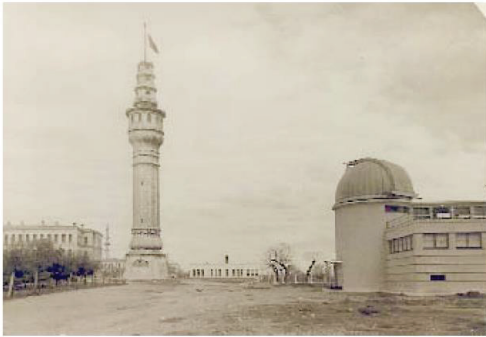
Coumbary'den sonra gözlemevinin müdürlüğüne, tahminen 1896'da Sâlih Zeki Bey getirildi; 1906 yılı sonlarına doğru Sâlih Zeki Bey, bu görevi bırakarak Dârü'l-Fünûn müdürlüğüne geçti. Rasadhâne-i Âmire, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) Maçka Kışlası'nın karşısına taşındı. 1909 yılına kadar aralıksız olarak özellikle meteorolojik gözlemlere yönelik etkinliklerini yürüten Rasadhâne-i Âmire, bu tarihte patlak veren 31 Mart Olayları esnasında binası ve âletleri tahrip edildiği için çalışmalarını kısa bir süre durdurmak zorunda kaldı.

1910'da dönemin Maarif Nâzırı Emrullah Efendi tarafından 1868'den beri görev yapmakta olan ve Rasadhâne-i Âmire'nin müdürlüğüne atanan Mehmed Fatih Gökmen (1877-1955), yeniden kurulması istenen gözlemevinin yeri için incelemeler yapmış ve bugünkü İcadiye Tepesi'nde, Fransız Meteoroloji Birliği aracılığıyla getirtilen ve birinci sınıf bir meteoroloji istasyonunda kullanılan âletlerle 1 Temmuz 1911 tarihinden itibaren sürekli ve düzenli bir biçimde meteorolojik unsurların ölçüm ve kayıtlarını başlatmıştır.

Fatin Gökmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından (1923), hükümete verdiği bir öneride, gözlemevinden ayrı bir meteoroloji teşkilâtı oluşturulmasının gerekli olduğuna değinmiş ve gözlemevinin Belçika'daki Uccle Kraliyet Gözlemevi gibi bir astronomi ve jeofizik gözlemevi olması için gerekli binaları yaptırmış ve âletleri satın aldırıştır. Böylece bugün de faaliyet hâlinde bulunan Kandilli Gözlemevi'nin temelleri atılmıştır.

Fatin Gökmen'in on beş yıllık bir çabayla Almanya'dan getirterek 1935 yılında monte ettirdiği 20 milimetrelik Zeiss marka teleskop ile ömrü boyunca topladığı matematik ve astronomi ile ilgili yazma ve basma eserlerden oluşan kitaplık, bugün de büyük bir önem taşımakta ve araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. 1982 yılında Kandilli Rasathanesi, Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlanmış ve ismi Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Gözlemevi (BUKOERI) olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nde ise bilimsel astronomi ve astrofizik çalışmalarının yapıldığı ilk gözlemevi, 1935 yılında, Alman astronom E. F. Freundlich tarafından İstanbul Üniversitesi'nde açılmıştır. Buradaki çalışmaları, 1963'de Ankara Üniversitesi Gözlemevi'ndeki, 1965'de Ege Üniversitesi Gözlemevi'ndeki, 1982'de Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Gözlemevi'ndeki ve 1991 yılında ise Ortadoğu Teknik Üniversitesi Gözlemevi'ndeki çalışmalar izlemiştir. 1997 yılında da özel Eyüboğlu Eğitim Kurumları Gözlemevi hizmete girmiştir.

İstanbul Üniversitesi Gözlemevi

Bu üniversitelerdeki gözlemevlerinde çok sayıda araştırmacı yetişmiş ve uluslararası düzey yakalanmaya çalışılmıştır. Ancak burada kullanılan teleskopların görece küçük çaplı olması ve bu gözlemevlerinin kuruldukları yerlerde iklim koşullarının gözleme elverişli bulunmaması nedeniyle yeni bir

gözlemevine duyulan ihtiyaç zaman içerisinde artmıştır. Bu nedenle, uygun bir yerde ulusal bir gözlemevinin kurulması düşüncesi gündeme gelmiş ve 1965'ten bu yana bu düşünce astronomlar tarafından geliştirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda, Antalya'nın Saklıkent ilçesinde bulunan, Bakırlıtepe'de ulusal gözlemevinin inşasına başlanmış ve 5 Eylül 1997'de TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi adı ile hizmete açılmıştır.

Türkiye'de bir ulusal gözlemevinin kurulması düşüncesi 1960'larda oluşmuş ve ilk önemli adım TÜBİTAK bünyesinde 1979 yılında "Uzay Bilimleri Araştırma Ünitesi" adı altında bir birimin kurulmasıyla atılmıştır. 1983 yılında bu birim, Ulusal Gözlemevi Yer Seçimi Gündümlü Projesi'ne dönüşmüş ve böylece uzun süreli bir çalışma başlamıştır.

Proje çerçevesinde ilk aşamada on yedi dağ belirlenmiş, bunlardan dördünde eş zamanlı olarak çeşitli astronomi gözlemleri yapılmış ve 1992 yılında TÜBİTAK ve DPT'nin işbirliği ile Ulusal Gözlemevi'nin kuruluş çalışmaları resmen başlamıştır.

1993 yılında 1900 metre yükseklikteki Saklıkent'ten 2550 metre yükseklikteki Bakırlıtepe'ye kadar 6,5 km'lik yol ile merkez binası ve 1995 yılında da 40 santimetrelik teleskop binasının yapımına başlanmıştır. Teleskopun montajı Ağustos 1996'da tamamlanmış ve ilk gözlem 17/18 Ocak 1997 gecesi yapılmıştır. 1998 yılı sonlarında teleskopun kalan mekanik ve optik parçalarının montajı da tamamlanmış ve bunu ince optik ayarlar izlemiştir.

Ankara Üniversitesi Gözlemevi

TUG, TÜBİTAK Başkanlığı'na doğrudan bağlı bir "enstitü" statüsünde çalışmalarını sürdürmektedir ve Yönetim Merkezi, Akdeniz Üniversitesi Yerleşkesi'ndedir.

Bugün bu gözlemevlerinin faaliyetleri dışında, İnönü Üniversitesi Astrolab İstasyonu (IUAS), Erciyes Üniversitesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü, Çukurova Üniversitesi Uzay Bilimleri ve Güneş Enerjisi Araştırma ve Uygulama Merkezi'ndeki çalışmalarını da eklemek gerekir.

Bu dönemde, astronomi çalışmaları çeşitli üniversitelerde astronomi araştırma merkezleri sayesinde oldukça yoğunlaşmıştır. 1979-1980 yıllarında Çukurova Üniversitesi'nde Hakkı Ögelman önderliğinde Güneş Evi inşa edilmiş ancak atıl durumda bırakılmıştır; 1991 yılında Mehmet Emin Özel başkanlığında Uzay Bilimleri ve Güneş Enerjisi Araştırma ve Uygulama Merkezi (UZAYMER) olarak yeniden faaliyetlerine başlamıştır. 1989 yılında, Zeki Aslan tarafından İnönü Üniversitesi Gökbilimleri Araştırma ve Uygulama Merkezi açılmış ve biri astrofizik, diğeri de astrometri olmak üzere iki istasyon kurulmuştur. 1992 yılında ise Paris Gözlemevi ile yapılan bir anlaşma çerçevesinde, Güneş, yıldız ve gezegen gözlemlerinin yapıldığı Danjon Astrolabı İstasyonu kurulmuştur. Bu istasyon 1998'de sökülüp ve Antalya'ya taşınmıştır. 1-2 Kasım 1997 tarihinde yapılan "Orta Öğretimde Temel Bilimler Sempozyumu" ile Eyüboğlu Eğitim Kurumları Gözlemevi hizmete girmiş ve öğrencilerin fen ve matematik bilimlerine yeni bir bakış açısı kazanmalarını sağlamıştır. İkinci Eyüboğlu Gözlemevi ise 1999-2000 öğretim yılında Çamlıca İlköğretim Okulu'nda açılmıştır. 1990 yılında ise Ankara'da DPT'nin isteği ile TÜBİTAK'ın bünyesinde TÜBİTAK - Mam Uzay Bilimi ve Teknolojileri Bölümü Ubitek kurulmuş, 1991 yılında Gebze'ye taşınmış ve bir Uzay Bilimleri Bölümü'ne dönüştürülmüştür. 1993 yılında ise Anadolu Üniversitesi'nde Uydu ve Uzay Bilimleri Araştırma Enstitüsü kurulmuştur. 1994 yılında da Kayseri Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fizik Bölümü içerisinde İbrahim Küçük tarafından astrofizik çalışmaları başlatılmış olup daha sonra 1999 yılında aynı fakültede yine Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü açılmıştır. 2009 yılında ise burada tam adı Astronomi ve Uzay Bilimleri Gözlemevi Araştırma ve Uygulama Merkezi olan UZAYBİMER kurulmuştur. Bu merkez temel uygulama ve araştırmaların yapılacağı bir astronomi gözlemevi olmasının yanında Türkiye'nin ilk ve tek radyo astronomi gözlemevidir. Temel çalışma alanları özellikle radyo bölge olan merkezimiz, radyo ve optik astronomi

alanında her türlü profesyonelle, eğitim elemanına, öğrenciye ve halka araştırma, uygulama ve öğrenme alanı sağlamayı amaçlamaktadır.

1997 yılında açılışı yapılan Ulusal Gözlemevi, TÜBİTAK'a bağlı bir kuruluştur. Antalya'nın 50 km kadar güneybatısındadır. Ulaşım, Saklıkent kayak merkezinden geçen bir yol ile sağlanmaktadır. Gözlemevi, eteklerinde Kayak Merkezi'nin pisti bulunan Bakırlıtepe zirvesindedir. 40 cm, 45 cm ve 1,5 mçaplarında üç teleskopu vardır.

2001 yılında ise Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi bünyesinde Astrofizik Araştırma Merkezi (ÇAAM) ve Ulupınar Astrofizik Gözlemevi kurulmuş (ÇUG) ve 2002'de faaliyetlerine başlamıştır. Bu kurumlar dışında Türkiye'de uzaya yönelik faaliyetleri gerçekleştirmek için de Türk Uzay Kurumu (TUK) ve Uzay Araştırmaları Çalışma Grubu (SPACETURK, 1999) kurulması yönünde girişimlere başlanmıştır..

Türkiye'de astronomi sevdirmek ve amatör astronominin yaygınlaşması için astronomi toplulukları da bulunmaktadır. Günümüzde faaliyet gösteren sekiz astronomi derneği mevcuttur.

1. TAD, Türk Astronomi Derneği; 1954 yılında kurulmuştur.
2. ASART, Ankara Üniversitesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü Astronomi Araştırma Topluluğu
3. METU Astrofizik Grubu

4. EÜAT, Ege Üniversitesi Astronomi Topluluğu: 1992 yılında, üniversitenin Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü akademik çalışanları ve öğrencileri tarafından kurulmuştur.

5. AMAD, Amatör Astronomi Topluluğu

6. AAT, ODTÜ Amatör Astronomi Topluluğu: ODTÜ Amatör Astronomi Topluluğu 1986 yılında kurulmuş ve bugüne kadar gökbilim alanında birçok çalışma yapmıştır. Esas amacı, gökbilim seven insanları bir araya getirmek, onlara gözlem yapma fırsatı vermek amatör olarak gökbilim üzerine gözlemsel çalışmalar yapmaktır.

7. Bilkent Üniversitesi Astronomi Topluluğu

8. AKAT, Ali Kuşçu Amatör Astronomi Topluluğu: Ali Kuşçu Astronomi Topluluğu (AKAT), 1997'de İstanbul'da, birkaç astronomi meraklısının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bir amatör astronomi topluluğu olan AKAT, İstanbul'da ve Türkiye çapında amatör astronomiye ilgi duyan insanları bir araya getirmek, çaba ve çalışmalarında kendilerini geliştirebilecekleri ve yardımlaşabilecekleri bir platform sunmaktır.

B. Cumhuriyet Dönemi'nde Astronomiye Katkı Yapanlar

Cumhuriyet döneminin ilk önemli astronomu kuşkusuz Fatin Gökmen'dir. Kandilli Gözlemevi'nin kurucusu ve ilk müdürü olarak tanınan Mehmed Fatin Gökmen (1877–1955), Sultan Selim Câmîi Muvakkithânesi'nde dönemin başmüneccimi Hüseyin Hilmi Efendi'nin yanında çalışırken Sâlih Zeki Bey'in dikkatini çekmiş ve onun teşvikiyle 1901 yılında yeni açılan Riyâziyyât Medresesi'ne (Matematiksel Bilimler Fakültesi) girmiştir. 1904 yılında buradan birincilikle mezun olan Fatin Gökmen, daha sonra aynı medresede gökbilim ve olasılık hesabı dersleri vermiştir. Onun öğrencilerinden biri Hüsni Hamid Dilgan'dır. Fatin Gökmen, 1909'da Rasadhâne-i Âmire'nin müdürlüğüne atanmış, 1 Temmuz 1911 tarihinden itibaren meteorolojik unsurların ölçüm ve kayıtlarını başlatmıştır ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından, bugün de faaliyet hâlinde bulunan Kandilli Gözlemevi'nin temellerini atmıştır. Onun oğlu da (Tarık Gökmen) astronomdur.

Türk Astronomi Derneği (1954) kurucularından Tarık Gökmen (1918–1985) Kandilli Rasathanesi'nin kurucusu Mehmet Fatin Gökmen'in oğludur. 1940'ta İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'ne girmiş ve 1951'de Astronomi-Matematik Bölümü'nden mezun olmuştur. 1952'de Kandilli Rasathanesi'ne asistan olarak göreve başlayan Tarık Gökmen, 1954'de doktorasını tamamlamış ve 1956'da İsviçre'ye giderek Neuchâtel Gözlemevi'nde zaman gökbilimi konusunda çalışmalar yapmıştır. Türkiye'ye döndükten sonra, Kandilli Rasathanesi'nde Zaman Bölümü'nü kuran Tarık Gökmen (1956-57), 1964'de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Kürsüsü'nde öğretim görevlisi olarak ders vermeye başlamış ve aynı sene içinde doçent olmuştur. 1974'de Kandilli Rasathanesi'nden ayrılan Tarık Gökmen, aynı yıl İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü'ne öğretim üyesi olarak atanmıştır.

Fatin Gökmen

Fatin Gökmen değerli astronomlar yetiştirmiştir. Bunlarda birisi Paris Pişmiş diğeri de Nüzhet Gökdoğan'dır.1911 yılında İstanbul - Ortaköy'de doğan Paris Pişmiş (ölümü 2005), Fatin Hoca'dan (Fatin Gökmen) klasik gökbilim dersleri almıştır. “Olgun” anlamına gelen “Pişmiş” soyadı Maliye Bakanı olan dedesine zamanın Padişahı tarafından verilmiştir. 1930-31 ders yılında Darülfünun Fen Fakültesi'nin Riyaziye Şubesine kayıt olmuş ve matematik bölümünden 1933'de mezun olmuştur. Riyaziye Şubesi'nin verdiği ilk kadın mezun Paris Pişmiş'tir. Hitler Almanya'sından kaçan bu profesörlerden matematik profesörü Erwin Finlay Freundlich'den gökbilim dersleri almıştır. Freundlich kendisine Galaksinin Kinematığı ve Dinamiği adlı bir tez konusu vermiş ve bu teze 1937'de doktorasını bitirmiştir. Yine Freundlich, kendisine dünyanın en önemli gökbilim merkezlerinden Harvard Gözlemevi'nde bir yıllık bir burs bulmuştur. Pişmiş, Harvard'da yıldızların

değişkenliği ve dönemlerini belirlemek amacıyla yapılan uzun vadeli bir projede çalışmıştır (1938). Burada Pişmiş, J.H. Oort, E. Frenlich, Van de Kamp gibi önemli gökbilimcilerle tanışma fırsatını da bulmuştur. Onun Harvard'da çalıştığı konulardan biri de, çift yıldızlardır. Bu çalışmasında, bunların birbirine yakın olduğunu, fiziki olarak bağlantılı olduğunu bulmuştur. Paris Pişmiş, 1942'de Harvard'da modern gökbilim ve astrofizik öğrencisi olan Fèlix Recillas ile evlenmiş ve birkaç ay sonra da Meksika'ya gitmiştir. Pueblo'daki Ulusal Astrofizik Gözlemevi'nin kuruluş çalışmalarına da katılmış olan Pişmiş, burada galaksinin dönmesine dair bir çalışma yapmış ve 1948 yılında Guggenheim bursuyla yeniden Birleşik Devletler'e gitmiştir. 1965'te Pişmiş'in kısaltılmışı olan "PIS" adıyla bilinen yeni yıldız kümeleri keşfetmiştir.²

1910'da İstanbul'da doğan Nüzhet Gökdoğan (ölümü 23 Nisan 2003), 1928 yılında bir devlet bursu kazanarak Matematik - Fizik lisansı yapmak üzere Fransa'ya gönderilmiştir. 1932 yılında Lyon Üniversitesinde Matematik lisansını tamamlamış 1933-1934 ders yılında da Paris Üniversitesinde "Diplôme D'études Supérieures" sertifikasını alarak ve Paris Gözlemevi'nde staj görmüştür. Nüzhet Gökdoğan, 1933 Üniversite Reformu ile birlikte 1934 tarihinde, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinde kurulan Astronomi Enstitüsünde ilk Türk doçenti olarak tayin edilmiş ve 1937 yılında kürsü profesörü Ord. Prof. Dr. F. Freundlich'in yanında doktora tezini hazırlayarak Fen Doktoru unvanını almıştır. 1936-1946 yılları arasında ise İstanbul Teknik Üniversitesi'nde matematik doçenti olarak ek görev yapmıştır. Prof. Dr. N. Gökdoğan Türkiye'de, üniversitelerimizde ilk kadın senatör ve ilk kadın dekan olmak şerefine de ulaşmış ve senatörlük görevini uzun yıllar sürdürmüştür. 1958 yılında Astronomi Kürsüsü'nü yönetmeye başlayan Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan 22 yıl kürsü ve bölüm başkanlığı görevini yürütmüştür. Ayrıca, 1954 yılında kurulan Türk Astronomi Derneği'nin kurucularından olan Prof. Dr. N. Gökdoğan 20 yıl kadar bu derneğin başkanlık görevini de yürütmüştür.³

²Dorrit Hoffleit, "Two Turkish Lady Astronomers", **Journal of the American Association of Variable Star Observers**, 33 (2), 2005, s. 127-129.

³Yavuz Unat, "Atatürk'ün Kızları'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kadın Astronomu, İlk Kadın Dekanı ve İlk Kadın Senatörü Nüzhet Toydemir Gökdoğan (1910-2003)", **Türkiye'de Bilim ve Kadın Çalıştayı**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 18-19 Kasım 2007, s. 67-88.

Türkiye’de astronomi alanında ilk doktora tezi ise Tevfik Okyay Kabakçioğlu’na aittir. "Überdie Mehrfachen Kommensurabilitäten im System Planetoid - Jupiter - Saturn" isimli tezi ile gökbilim dalında doktora yapan ilk Türk bilim adamı olan Tevfik Okyay (1910-1971) ilköğrenimini Uşak'ta, lise öğrenimini İzmir Atatürk Lisesi'nde yaparak 1929 yılında bu liseden mezun olmuştur. Aynı yıl, Milli Eğitim Bakanlığı'nca Almanya'ya gönderilen Kabakçioğlu, yüksek öğrenimini Maximilian Üniversitesi ile Münih Technische Hochschule'sinde yapmış ve 1934 yılında doktora sınavını vererek 1934'de Münih-Ludwig- Maximilian Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Daha sonra Berlin Üniversitesi Potsdam Gözlemevi'nde gökbilim stajı yapmış ve 1935 yılında Türkiye'ye dönmüştür. 1935'de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü'ne asistan olarak giren Tevfik Okyay Kabakçioğlu, aynı zamanda Yüksek Öğretmen Okulu'na öğretmen olarak, 1941 yılında da Fen Fakültesi'ne gökbilim doçenti olarak atanmıştır. 1971'de İTÜ Senato üyeliğine ve Temel Bilimler Fakültesi Nümerik ve Fonksiyonel Analiz Kürsüsü'ne profesör seçilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen Cumhuriyet Dönemi'nin ilk önemli astronomlarından başka Abdullah Kızılırmak, Edibe Ballı, Dilhan Ezer Eryurt ve Hakkı Ögelman'ı anmadan geçmek olmaz.

Abdullah Kızılırmak (1925–1983) Ege Üniversitesi Astronomi Bölümü ve Ege Üniversitesi Gözlemevi'nin kurucusudur. 1947'de Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nde matematik ve gökbilim diploması almış ve 1952'de bu üniversitede asistan olarak göreve başlamıştır. 1954-1956 yıllarında Almanya'da Heidelberg Gözlemevi'nde fotoğraf ve tayf ile yıldızların parlaklıklarının belirlenmesi konusunda araştırmalar yapmıştır. 1960 yılında doçent olan Kızılırmak, Ahlatlıbel Gözlemevi'nin kuruluş çalışmalarına da katılmış ve 1963 yılında İzmir'e giderek Ege Üniversitesi Astronomi Bölümünü kurmuştur. 1964'te Edinburg Gözlemevi'nde, 1966'da Virginia Üniversitesi'nde ve 1973'te Bamberg Gözlemevi'nde araştırmalar yapan Kızılırmak'ın göktaşları, özel yıldızların özellikleri, Samanyolu Gökadası'nın dönmesinin diferansiyel formülleri konularında önemli araştırmaları vardır.

Edibe Ballı (1916–1995) 1936 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Matematik-Astronomi Bölümü'ne Yüksek Öğretmen Okulu

öğrencisi olarak kaydolmuş ve 1940 yılında fakülteden mezun olmuştur. İlk görevi Samsun Lisesi Matematik stajyerliği olan Edibe Ballı 1941 yılında Prof. Gleissberg'in isteği ile fakülteye asistan olarak alınmış ve 1949'da doktorasını, 1951'de doçentliğini tamamlayarak 1952'de eylemli doçentliğe tayin edilmiştir. Ballı, 1955'de İtalya'da Floransa ve Capri gözlemlerinde Güneş ile ilgili araştırmalarda bulunmuş ve 1963 tarihinde de profesör olmuştur.

Dilhan Ezer Eryurt (1926-2012) ise matematiğe karşı özel ilgisinden dolayı liseden sonra İstanbul Üniversitesi Yüksek Matematik ve Astronomi Bölümüne girmiş ve 1946'da Tefik Oktay Kabakçioğlu'nun asistanı olmuştur. 1951'de doktora derecesini Michigan Üniversitesi'nde almış ve 1953'te Türkiye'ye dönmüştür. Ankara Üniversitesi Astrofizik anabilim dalında Prof. A. E. Kreiken'in yanında doçentliğini 1956 yılında tamamlamış ve 1959'da Kanada'ya, 1960-1961 yıllarında da American Soroptomist Federation Fellowship bursuyla Indiana Üniversitesi'ne bağlı Goethe Link Gözlemevine giderek burada yıldız modellerinde zamanının otoritesi Prof. M. Wrubel ile çalışmıştır. Sonrasında National Academy of Science bursuyla NASA'nın New York'ta yeni kurulan Goddard Uzay Araştırma Enstitüsünde Prof. Cameron ile çalışmaya başlayarak Güneş'le ilgili bilinen birçok hatayı hesaplamalarla düzeltmiş ve bu çalışmasıyla 1969'da NASA Apollo Başarı Ödülü almıştır. 1967'de ODTÜ'ye geçmiş ve 1968'de de TÜBİTAK'ın desteğiyle ilk "Ulusal Astronomi Kongresini" düzenlemiştir. 1991'de açılan ODTÜ Gözlemevi ise yine Dilhan Eryurt'un büyük katkısıyla gerçekleştirilmiştir. "Ulusal Gözlemevi Kurulması" konulu DPT projesinin öncülüğünü 1991 yılında yine Dilhan Eryurt yapmış ve sonrasında kurulan "TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi" 1997'de açıldığında Dilhan Eryurt'a onur plaketi verilmiştir.

Türkiye'de astronomi ve yüksek enerji fiziği alanlarında önemli katkıları olan bir diğer astronom da Hakkı Ögelman'dır (1940-2011). Eğitimini Robert Kolej ve DePauw Üniversitesi'nde tamamlayan Ögelman, doktorasını 1966 da Cornell Üniversitesi'nden almıştır. Bir süre NASA Goddard Space Flight Center'da ve Avustralya'da Sydney Üniversitesi'nde de çalışan Ögelman, 1969'da ODTÜ'ye gelmiş ve süpernovalardan gelen yüksek enerjili ışınımın atmosferde oluşturduğu ışığı izleyerek süpernova yakaladıkları çalışma az parayla öncü bilim yapmanın güzel bir örneğini vermiştir. Bu çalışma New Scientist'te haber olmuş, hatta yabancı

meslektaşlarının " 700 dolarlık aletlerinle neticeyi elde ettin, bizi çok pahalı bir deney yapmaktan kurtardın" sözleriyle hatırlanmaktadır. ODTÜ'de görevine son verilmesine karşın Danıştay kararıyla geri dönen Ögelman, 1977'de Çukurova Üniversitesi'ne geçmiş, Çukurova'da güneş enerjisi araştırmalarına başlamıştır. 1980 sonrasında eşiyile birlikte çalışmalarına Almanya'da devam ettiler.

TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi'nin (TUG) kuruluşunda da emeği geçen Ögelman 1995'te kısmî felç geçirdi ancak çalışmalarını aksatmadı. X ve gama ışını pulsarlarından novalara, süpernovalara, 2000'lerde büyük bir grup içinde çalıştığı Antarktika'daki Ice Cube (Buz Küpü) nötrino verilerine kadar geniş bir bilim alanında çalışmalar yaptı. NASA'nın Fermi-LAT yüksek enerji gama ışını uydusu verileriyle Andromeda galaksisinden ışımaya işaretini tespit etti. Ancak bu çalışmasını yayımlayamadan 2011 yılında vefat etti.

Üniversitelerimizdeki astronomi çalışmaları kadın ve erkek astronomlar tarafından yürütülmektedir. Ancak üniversitelerimizdeki kadın ve erkek astronomların sayılarına bakacak olursak kadın astronomların sayılarındaki azlık dikkat çekicidir. Üniversitelerimizde astronomi araştırmalarında kadın astronomlar % 30'luk, erkek astronomlar ise % 70'lik bir kısmı oluşturmaktadırlar.

Cumhuriyet Dönemi'ni 1950 öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayırırsak, 1950 yılı öncesine baktığımızda toplam 13 kadın astronom ve 31 erkek astronomun çalışmış olduğunu görüyoruz. Buna göre 1950 öncesinde çoğunluğu erkek astronomlar oluşturmaktadır. 1950 yılını sonrasında kadın astronom sayısı artmasına karşın genel olarak bakıldığında kadın astronomlarımız % 30'luk bir kısmı oluşturmaktadır.

Kadın astronomlarımızın sayıları az da olsa başarıları büyüktür. Kadın astronomlar her alanda oldukları gibi astronomi alanında da titizlikle çalışmışlar ve erkek astronomlardan sayıca az olsalar da en az onlar kadar başarılı olmuşlardır. Gelişmiş ülkelerin astronomiye ayırdığı bütçeye nazaran çok daha az bütçe ile çalışmalarına rağmen kadın astronomlarımız uluslararası alanlarda da isimlerini duyurmuşlardır. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi ve Uzay Bilimleri bölümünü bugüne getirenler arasında Nüzhet Gökdoğan, Edibe Ballı, Kamuran Avcıoğlu ve Fatma Esin gibi kadın astronomlarımız dikkati çekmektedir. Bunlardan bir kısmına yukarıda

değindik. Bunlar dışında bir başka önemli kadı astronom Janet Hanula Akyüz'dür (1943–2004). Dorrit Hoffleit, Janet Hanula Akyüz'ün başarılarından övgüyle şöyle söz etmektedir; “*Janet Hanula Akyüz bir başka Türk kızı, 1965 yılında Brandi de eğitimine başlamış ve Virginia Üniversitesinde devam etmiştir. Bir süre AAVSO'nun (American Association of Variable Star Observers) yöneticiliğini yapmıştır. 1982'de Ege Üniversitesinde yaptığı çalışmalardan dolayı ödül almıştır. AAVSO ile iletişimini hiç koparmadı Janet. Janet'in arkasından gidenler, onun izini takip edenler kolaylıkla başarıya ulaşacaklardır.*”⁴

C. Cumhuriyet Dönemi'nde Astronomi Yayınları

Türkiye'de astronomi alanındaki bilimsel çalışmalar 1933 yılı Üniversite Reformu'yla önce İstanbul Üniversitesi'nde başladığını görüyoruz. Bilimsel araştırmalar öncelikle tez çalışmalarıyla ortaya çıkmış ve gözlemlerinin kuruluşuyla Türk astronomlarının araştırma alanları genişlemiştir. Bu tarihten günümüze kadar hangi konular, hangi oranlarda, hangi yıllarda yapılmıştır? Bu tür soruların yanıtları astronomi tarihi için önemlidir. Bu yüzden Türk astronomların hangi konularda öncelikli olarak çalıştıklarının ipuçlarını veren ve 1982 yılına kadar olan çalışmaları kapsayan *Türkiye'de Astronomi Çalışmaları, 1923-1982* adlı eser Türk astronomi tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışmamızı hazırlarken 1982 sonrası astronomi çalışmalarını veren tam bir döküme ulaşamadık. Ancak İnönü'nün çalışması bu alanda kısmen de olsa önemli bir boşluğu doldurmaktadır.⁵Bilim tarihi çalışmalarında bir takım sonuçlara ulaşmak öncelikle yayımlanan eserlerin tanınmasından geçmektedir. Maalesef ki Cumhuriyet Türkiyesi'nin bilim dökümü henüz tam olarak

⁴Dorrit Hoffleit, a.g.m., s. 127–129; Tuba Uymaz, **Cumhuriyet Dönemi Astronomi Çalışmaları ve Kadın Astronomlar**, Ankara, Üniversitesi, Felsefe Bölümü Yayımlanmamış Lisans Tezi, Ankara 2006. Burada sayamadığımız daha pek çok değerli astronomumuz vardır. Bunlar arasında değerli bilim insanlarımızdan Adnan Ökten, Ethem Derman, Cemal Aydın, Mehmet Emin Özel, Salih Karaali, Semanur Engin, Dursun Koçer, Osman Demircan, Zeki Aslan, Zeki Eker, Ali Alpar, İbrahim Küçük, Feryal Özel ve 2006'da çok genç yitirdiğimiz Zekeriya Müyesseroglu hemen aklıma gelenlerden.

⁵Erdal İnönü, **1923-1966 Döneminde Türkiye'de Astronomi ve Astrofizik Dallarındaki Araştırmalara Katkısı Gösteren Bir Bibliyografya ve Bazı Gözlemler**, Editör: Feza Günergun, TÜBA Yayınları, Ankara, 2009.

çıkarılamamıştır. Türk astronomlarının astronomi bilimine katkılarını ortaya çıkarabilmek için öncelikle bu tür dökümlerin yapılması elzemdir.

Türkiye'de astronomi araştırmaları 1933 üniversite reformuyla, ilk önce İstanbul Üniversitesi'nde yabancı bilim adamları tarafından başlatılmıştır. Yabancı uyruklu bilim adamları, çalışmalarına ve katkılarına 1967 yılına kadar devam etmişlerdir. Türk astronomları ise, ilkin tez çalışmalarıyla bu alanda çalışmaya başlamışlar ve ilk yurt dışı bilimsel makale 1935 yılında yayımlanmıştır.

1933-1982 yılları arasında 440'ı Türk araştırmacılar, 77'si yabancı araştırmacılar, 150'si ortak olmak üzere toplam 667 yayın vardır. Takım çalışmasını gerektiren çalışmalar ve bunların sonuçlarının ortak yayınlarda verilmesi 1955 yılından sonra başlamış ve bu türden ortak yayınlar giderek artmıştır. Bu artışın en önemli nedenleri koordineli gözlemlerin artması, astronomlar arası iletişimin çoğalması ve daha sık yapılan bilimsel toplantılardır.

1983-1993 yılları arasında ise 50'si kitap, 178'i makale olmak üzere toplam 228 yayın yapıldığı tespit edilmiştir. Ne var ki, 178 makalenin çoğu Bilim ve Teknik benzeri popüler bilim dergilerinde yayımlandığı düşünülürse, bu dönemde alana katkı yapan yayınlara bir önceki döneme göre az olduğu anlaşılmaktadır. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, 1983-1993 yılları arasındaki yayınların tam listesi elimizde mevcut değildir. Doğal olarak 1993 – 2013 yılları arasındaki astronomi çalışmalarının da henüz tam bir dökümü yapılmamıştır. Ancak belirleyebildiğimiz değerler ise şöyledir: Bu tarihler arasında 941'i yurtdışında ve 26'sı yurtiçinde olmak üzere toplam 967 makale ve 20 kitap yayımlanmıştır. Bunlara ulusal ve uluslararası bildiriler dâhil değildir. Tam bir döküm elimizde mevcut olmadığından değerlendirmemizin de eksik olacağı açıktır.

Türk astronomlarının astronomi bilimine katkılarını verebilmek için yayınların Source Index (SI) ve Citation Index (CI) taramaları 1975-1989 yılları için Osman Demircan tarafından yapılmış ve 35 astronomun 120 makalesinin SI'e girdiğini ve 40 astronomun 681'nin başvuru aldığını belirlemiştir. 2000'li yıllardan sonra Türk astronomlarının uluslararası yayınları ve katkıları giderek artan bir grafik izlemektedir.

SONUÇ

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar astronomi çalışmalarını incelediğimizde şunları görmekteyiz:

1. Genel olarak kabul edilen görüşe göre ülkemizde astronomi çalışmaları 1933 Üniversite Reformu'yla başlamış ve Cumhuriyet Dönemi'nde astronomi bilimine gereken önem verilerek bu tür çalışmalar desteklenmiştir.

2. Bu destek çerçevesinde, Türkiye'de 1933'ten itibaren uluslararası düzeyde astronom yetiştirilmiş ve giderek artan bir sayıda da yetiştirmeye devam etmektedir. Ancak kimi değerlendirmelere göre astronomi alanında uluslararası katkılar oldukça düşük düzeyde görünmektedir. Buna karşın astronomlarımızın uluslararası alanlarda katkıları artmaktadır.

3. 1933-1967 arasında ağırlıklı olarak yurtdışından gelen yabancı astronomlarının yayınlarını görmekteyiz. Türk astronomlarının yayınlarının artması 1967'den sonra artmaya başlamıştır.

4. 1933 sonrasında kurulan astronomi bölümleriyle başta astronomlarımız kuramsal astronomi konusunda yoğunlaşmışlar ancak bu kuramsal çalışmaların gözlemsel çalışmalarla desteklenmesi gerektiği bilindiğinden bu konuya önem giderek artmış ve kısa sürede üniversitelere bağlı gözlemevleri açılmıştır. Ayrıca gözlemevleri konusundaki en önemli gelişme TUG'un kurulması ve bu çalışmaların hem devlet destekli ulusal bir program haline gelmesi ve hem de uluslararası bir boyuta taşınmasıdır. 2009 yılında Erciyes'te kurulan radyo teleskop da bu açıdan önem kazanmaktadır. Böylece radyo ve optik astronomi alanındaki çalışmalara da temel sağlanmış olmaktadır.

KAYNAKÇA

Cumhuriyet Dönemi Makaleler Bibliyografyası (1923-1999), T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Pusula Yayıncılık ve İletişim Ltd., Ankara, 2001.

DİZER, Muammer-ÖZGÜÇ, Atilla, **Türkiye’de Astronomi Çalışmaları 1923-1982**, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi, İstanbul, 1983.

DEMİR, Remzi-KALAYCIOĞULLARI, İnan, **Tantalos’un Çocukları, Cumhuriyet Dönemi’nde Bilim ve Tekniğe Genel Bir Bakış**, Bilim ve Ütopya Kitaplığı-2, İstanbul, 2010.

DEMİRCAN, Osman, "Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında Astronomi Çalışmaları", **Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında Bilim “Bilanço 1923-1988” Ulusal Toplantısı**, Kitap II, C I, Ankara, 1999, s. 145-157.

DEMİRCAN, Osman, "Türkiye'de Astronomi Çalışmaları", **Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye'de Bilim, II, Bilim ve Teknik**, Ankara, 1993, s. 100-107.

GÜNERGUN, Feza-KADIOĞLU, Sevtap, “Bilim İnsanlarının Ülkelerarası Yolculuğu: İstanbul Üniversitesi'nde Dört Yabancı Astronom (1933-1958)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C 13, S 1, İstanbul, 2011.

HOFFLEİT, Dorrit, "Two Turkish Lady Astronomers", **Journal of the American Association of Variable Star Observers**, 33 (2), 2005, s. 127–129.

İNÖNÜ, Erdal, **1923-1966 Döneminde Türkiye’de Astronomi ve Astrofizik Dallarındaki Araştırmalara Katkısını Gösteren Bir Bibliyografya ve Bazı Gözlemler**, Editör: Feza Günergun, TÜBA Yayınları, Ankara, 2009.

KIRBIYIK, Halil, “Cumhuriyet Türkiyesi’nde Astronomi ve Uzay Bilimleri Gelişimi”, **Yeni Türkiye**, S 23-24, Ankara, 1998, s. 2312-2317.

KOÇER, Dursun, "Cumhuriyet Türkiyesinde Astronomi Biliminin 75. Yılı ve Yeni Ufuklar", Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılı Münasebetiyle Düzenlenen **Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998): Son 25 Yılın Değerlendirilmesi ve Yeni Ufuklar Sempozyumu'nun (İstanbul, 19-20 Ekim 1998) Yeni Yayınlar**

ile Güncelleştirilmiş Bildiri Kitabı, Editör: Feza Günergun, Ankara, 2000, s. 165-184.

UNAT, Yavuz, “Atatürk’ün Kızları’ndan Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Kadın Astronomu, İlk Kadın Dekanı ve İlk Kadın Senatörü Nüzhet Toydemir Gökdoğan (1910-2003)”, **Türkiye’de Bilim ve Kadın Çalıştayı**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 18-19 Kasım 2007, s. 67-88.

UNAT, Yavuz, **Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim**, Bilimin Türk-İslam Kaynakları-1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

UNAT, Yavuz, “Cumhuriyet Dönemi Astronomi Çalışmaları”, **Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü, Atatürk Dönemi, 1920-1938**, C 2, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009, s. 819-822.

UNAT, Yavuz, “84 Yılda Astronomi”, **Cumhuriyet ve Bilim Kongresi, 3-5 Mayıs 2007**, C 48, S 1, 2009, s. 95-113.

UNAT, Yavuz, **Türk-İslâm Dünyası’nda Bilim**, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Konya Şubesi, Konya, 2013.

UNAT, Yavuz-KALAYCIOĞULLARI, İnan, “Cumhuriyet Dönemi’nde Astronomi Çalışmaları”, **XIV. Ulusal Astronomi Kongresi**, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 31 Ağustos – 4 Eylül, Kayseri, 2004.

UNAT, Yavuz- KALAYCIOĞULLARI, İnan, “Türkiye’de Modern Astronominin Yerleşmesinde Yabancıların Rolü”, **XVI. Ulusal Astronomi Kongresi**, 8-12 Eylül 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2008.

UYMAZ, Tuba, **Cumhuriyet Dönemi Astronomi Çalışmaları ve Kadın Astronomlar**, Ankara Üniversitesi, Felsefe Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara, 2006.

TÜRK SİNEMASININ 90 YILLIK ZENGİN BİRİKİMİ

Kurtuluş KAYALI*

ÖZET

Türk sinemasının doksan yıllık birikimi bir biçimde elitizmin ve populizmin birbirlerini ikame etme mücadelesiyle geçmiştir. Bir anlamda, Türk sinema tarihi böylesi bir mücadeleye sahne olan bir tarih olarak nitelenebilir. Belki de sinemanın yapılageldiği zamanın belirleyicileri çekilen filmlerin içeriklerini de şekillendirmiş görünmektedir.

Çekilen film sayısının yılda belli bir miktarı aştığı dönem 1930’lu yılların başlarından 1950’ye kadar ulaşan tarih kesitidir. Bu dönemin en başat yönetmeni Muhsin Ertuğrul’dur. Muhsin Ertuğrul’un yurt dışı deneyimlerinin birikimi ve tiyatrodaki işlevi zamanın ruhuna da uygun olduğu için elitist denebilecek bir sinema pratiğiyle karşılaşmayı beraberinde getirmiştir. Türk sinemasının seyirci kompozisyonu da bu tarz bir zihniyete yakın ve yatkın görünmektedir.

1950’li yıllar sinemanın taşraya da yaygınlaşmasıyla, Türk sinemasının belkemiğini oluşturan yönetmenlerin damga vurmaıyla halk kitlesinin yaygın olarak beğeniyle seyrettiği filmlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Muhsin Ertuğrul’un “Halıcı Kız” (1953) ile Türk sinemasındaki işlevi biterken Metin Erksan, Lütfi Akad gibi yönetmenlerin ayrıksı filmleri ile Muharrem Gürses, Memduh Ün ve Osman Seden’in popüler filmleri Türk sinemasının temel yapısını oluşturmuştur. Sözü edilen yönetmenlerin hiçbirinin Batıda bir sanat eğitimi ve batı tarzında film yapma yönelimi ve hevesi yoktur.

1960’lı yılların dinamizmi 1950’li yılların ortamından gelen yönetmenlerin toplumsal haksızlıklara karşı direncini toplumsal gerçekçi olarak nitelenen filmlerinde yansımıştır. Yılmaz Güney sineması ise bu farklılaşan ana ekseninde,

*Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, k_kayali@yahoo.com.

Metin Erksan ve Halit Refiğ'in filmlerinin oluşturduğu bir toplamın meşru devamcısı olarak kendisini göstermiştir. Hatta Halit Refiğ'in halk sineması olarak nitelediği aralarında kendi filmleri de olan filmlerin de Yılmaz Güney'in çoğu filmleriyle bağlantıları vardır. Popüler sinemanın bir versiyonu da gelişkin bir düşünsel içerik taşımaktadır.

Türk sinemasına ikinci Batılı müdahale sinematekle olmuş ve Türk Sinematek Derneği'nin benimsediği sinema Yılmaz Güney sonrası Yılmaz Güney'in sinema dünyasıyla hiçbir ilgisi olmayan ve halktan tümüyle kopuk devrimci sinema olmuştur. Devrimci sinemanın yenilenmesine ve sanat sineması söyleminin geliştirilmesine Antonioni'nin "Blow Up" filmini seyrederek sinema yapmaya niyetlenen İngiltere'de sinema ve sosyoloji eğitimi görmüş bir yönetmen vesile olmuştur. Zaman içinde bu elitist zihniyet artmış, elitist zihniyetin artması da popüler sinemanın bir tarz öneminin kavranmasıyla sonuçlanmıştır. Elitist sinema içinde düşünülen yönetmenler tipik "Yeşilçam filmleri" çekmeye yönelmişlerdir. Ve artık Ertem Eğilmez'in "dehası" keşfedilir olmuştur.

Zaman içinde farklılaşacak Türk sinemasının mücadele alanını belirleyen bu süreç gelecekteki Türk sinemasının nasıl bir renk alacağını gösterecek mahiyettedir. Birikim önemsendiği ve geçmişten beslenildiği sürece engin ve zengin bir Türk sinemasının oluşabileceği görülmektedir.

THE RICH ACCUMULATION OF THE 90 YEARS OF THE TURKISH CINEMA

ABSTRACT

In conclusion, what aimed to say is that the Turkish cinema with its different and diverse samples supplies a rich accumulation. Turkey's centennial near history influences these diverse approaches. Lütfi Akad's wisely written memories, "Between Light and Dark", draw a meaningful photo of 50 years Turkey with his own movies. The accumulation of Turkish cinema deriving from the concrete projection of the movies, presents a centennial cultural history of Turkey. Besides the genius directors of the Turkish cinema, the movies of the directors, who directs angled movies, morely exhibits corner stones from the political history of Turkey. In the movies of Turkey's important directors like Metin Erksan and Lütfi Akad, the political and cultural comments seem to precede Turkey's academic accumulation. In fact, it is obvious that the cinema which leans on Turkey's historical and cultural accumulation and nourishes from the daily life in Turkey will create a rich accumulation. Comparing to the other art fields, cinema is more connected with the cultural life of Turkey. Centennial Turkish cinema accumulation, with its diversity and with its concrete samples and trends that affects each other, is getting richer day by day. Therefore, in this respect the potential of the Turkish cinema is very high.

Türk sinemasının doksan yıllık birikimi bir biçimde elitizmin ve populizmin birbirlerini ikame etme mücadelesiyle geçmiştir. Bir anlamda, Türk sinema tarihi böylesi bir mücadeleye sahne olan bir tarih olarak nitelenebilir. Belki de sinemanın yapılageldiği zamanın belirleyicileri çekilen filmlerin içeriklerini de şekillendirmiş görünmektedir.

Yılda çekilen film sayısının belli bir miktarı aştığı dönem 1930'lu yılların başlarından 1950'ye kadar ulaşan tarih kesitidir. Bu dönemin en başat yönetmeni Muhsin Ertuğrul'dur. Muhsin Ertuğrul'un yurt dışı deneyimlerinin birikimi ve tiyatrodaki işlevi zamanın ruhuna da uygun olduğu için elitist denebilecek bir sinema pratiğiyle karşılaşmayı beraberinde getirmiştir. Türk sinemasının seyirci kompozisyonu da bu tarz bir zihniyete yakın ve yatkın görünmektedir.

Elitist ve popülist mahiyetteki sinemanın birinin bir yönetmen tarafından tercih edildiği söylenmemelidir. Zaman zaman değişse de yönetmenlerin hem sanat filmi tabir edilen filmler çekmeyi, hem de ticari filmler çekmeyi düşündükleri söylenmelidir. Hatta zaman zaman aynı yönetmenlerin hem sanat filmi hem de ticari film çekmek gibi bir hevesleri olmuştur. Belki de Muhsin Ertuğrul dışında neredeyse tüm yönetmenlerin bu tarz eğilimleri olduğunu düşünmek gerekmektedir. Bir anlamda bu durum öğretici bir tavır da beraberinde getirmektedir. Bunun nedenleri çeşitli görünmektedir. Muhsin Ertuğrul'un hem tiyatrodan gelmesi, hem de yurt dışında oldukça değişik ülkelerde sinema, tiyatro eğitimi görmesi ve deneyimi yaşaması bu durumun arka planını gösterecek mahiyettedir. Muhsin Ertuğrul'un sinema deneyiminin tam da 1950'li yılların başında bitmesi ister istemez bir durumun göstergesi olarak okunmalıdır. Ondan sonraki yıllarda, özellikle 1960'lı yıllarda da daha elitist, daha öğretmeci tarzda sinema yapmak isteyenler olmuştur. Bu meyanda Mustafa Gürsel, Alp Zeki Heper ve Ömer Kavur'un isimlerinin anılması anlamlı olabilir. Bunların ve başkalarının yurtdışında sinema eğitimi görmeleri farklılıklarını gösterecek bir husustur. Özellikle daha popüler mahiyette filmlerin yaygın olduğu dönemde sinemaya girmişler ve sinema deneyimleri özellikle ilk dönemleri itibarıyla - bazılarının neredeyse bütün dönemleri - sorunlu olmuştur. Biraz daha elitist tarzda film yapılan dönemlerde edebiyat

uyarlamaları Türk sinemasındaki elitist anlayışın önemli dayanaklarından bir başkası olmuştur. Sinema üzerine yazan çoğu eleştirmen ve akademisyen de bu tarz filmler konusunda olumlu tutum takınmışlardır. Örneğin bunların, bu tarz yönetmenlerin Muhsin Ertuğrul’la buluştukları yön de onun daha modernist mahiyetteki tiyatro oyunlarını filme çekmesiyle, dolayısıyla hazır seyirci potansiyeliyle karşılaşmasıyla bağlantılıdır. Özellikle 1980’li yıllardan sonra bir tarz sanat sineması yapma temayülü daha elitist metinlerin gündeme girmesini beraberinde getirmiştir. Konunun sinema salonlarının artık farklı yerleşim yerlerinde konumlanması ve artık filmlerin geniş salonlarda değil dar salonlarda seyredilmesiyle de bir ilişkisi var gibi gözükmektedir.

1950’li yıllara gelinceye kadarki dönem dönemin de özellikleri, hatta giderek siyasal özellikleri nedeniyle avam olmayan bir sinema olarak düşünülmüştür. Bunun böyle olmasında işin başında Muhsin Ertuğrul’un bulunmasının da etkisi olmuştur. Onun ötesinde belki de Yılmaz Güney sineması sonrasındaki devrimci sinema dönemi de dâhil olmak üzere sinema üzerinde yurtdışında en büyük deneyim sahibi yönetmen olarak Muhsin Ertuğrul görünmektedir. Bunun yanında o dönemde Muhsin Ertuğrul’un tiyatro yapması da onun ne tür bir seyirciye yönelik bir çaba içinde olduğunu göstermektedir. Bir anlamda Muhsin Ertuğrul hazır olan bir seyirci kitlesine yönelmiştir. Sözü edilen dönemde de sinema salonları büyük şehirlerdedir. Ancak bir noktaya da özellikle dikkat etmek gerekmektedir ki, o da devletin sinemayla dolaysız bir bağlantısının olmamasıdır. Bu bir anlamda geçiş dönemi yönetmenlerinin ortaya çıkmasını yol açtığı gibi, halk sineması olarak nitelenecek filmlerin çekilmesine sancısız geçişi de sağlamıştır.

1950’li yıllar sinemanın taşraya da yaygınlaşmasıyla, Türk sinemasının belkemiğini oluşturan yönetmenlerin damga vurmasıyla halk kitlesinin yaygın olarak beğeniyle seyrettiği filmlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Muhsin Ertuğrul’un “Halıcı Kız” (1953) ile Türk sinemasındaki işlevi biterken Metin Erksan, Lütfi Akad gibi yönetmenlerin ayrıkçı filmleri ile Muharrem Gürses, Memduh Ün ve Osman Seden’in popüler filmleri Türk sinemasının temel yapısını oluşturmuştur. Sözü edilen yönetmenlerin hiçbirinin Batıda bir sanat eğitimi ve batı tarzında film yapma yönelimi ve hevesi yoktur.

1960'lı yıllardaki kadar olmasa da Türk sineması belirgin bir biçimde yaygınlaşmıştır. İlk dönemde sinema üzerinde dar politik etki önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Genellikle Yeşilçam sineması olarak isimlendirilen sinemanın kurucu yönetmenleri o dönemde ortaya çıkmış ve bu tarz sinema 1960'lı yıllarda ortaya çıkan yeni yönetmenler tarafından daha muhkem bir hale getirilmiştir. Şöyle bir değerlendirme yaparken aşikâr bir tarzda görülür ki hakikaten ticari başarı sağlayan metinler/filmler genellikle film şirketi sahibi yönetmenler tarafından çekilmiştir. Bu anlamda Kemal Film sahibi, 1950'li yıllardaki sahibi Osman F. Seden'in her iki dönemde 1950'li ve 1960'lı yıllarda çektiği filmlere dikkat etmek lazımdır. Kemal Film'in çektiği bol kadrolu filmler ticari başarı sağlayan filmler olarak tebarüz etmiştir. Aynı durumu belli bir şekilde 1960'lı yıllarda sinemaya giren Ertem Eğilmez'in Arzu Film şirketiyle de bağlantılı olarak düşünmek mümkündür. Aslında bu iki yönetmenin çektiği filmler yanında Kemal ve Arzu Film'e çekilen filmler ticari Türk sineması açısından belirleyici ve şekillendirici olmuştur. Aslında Arzu Film ileriye dönük olarak neredeyse bir ekol de yaratmıştır. Meselenin anlaşılması açısından Ertem Eğilmez'in 1960 yılı öncesi yayıncılığı popüler yayıncılığın yaratılmasında da önemli bir gösterge olmuştur. Bir anlamda Türk toplumunu köklü bir şekilde tanınmasının işareti olmuştur. Aynı zamanda dönemde etkili şirket sahibi olan iki yönetmen daha vardır. Biri Atıf Yılmaz, diğeri de Memduh Ün. Hatta Atıf Yılmaz o dönemin starlarından Orhan Günşiray'la ortak olarak Yerli Film şirketini kurmuştur. Atıf Yılmaz hemen her döneminde Türk sinemasının en ticari filmlerini çekmiştir. Konunun bir şekilde anlaşılması açısından bu sinemanın bir anlamda şekillendiricilerine, etkileyicilerine de bakmak gerekmektedir. Mesela Sırrı Gültekin'in dediği gibi Sadık Şendil olmasaydı Ertem Eğilmez filmleri, onun komedi filmleri ortaya çıkmazdı. Bir de Atıf Yılmaz'ın sinema deneyimine bakıldığı zaman onun çok çeşitli tarzdaki insanlarla birlikte ortak çalışma içinde olduğu görülür. 1950'li yılların sonlarında o Yaşar Kemal, Halit Refiğ ve Yılmaz Güney'le aynı film projelerinin içinde olmuştur. Ve ömrü boyunca başı sonu belli filmler çekmek yanında ulusal sinemanın, devrimci sinemanın ve kadın filmlerinin en seyredilebilir örneklerini de çekmiştir. Bir de 1950'li yılların filmlerini gündelik olaylar, hayatta gerçekleşen olaylar şekillendirmiştir. "Kanun Namına"nın sadece Akad sinemasının değil, Türk sinemasının en önemli kilometre taşlarından biri olarak anlaşılmasının somut bir olaydan kalkarak çekilmesiyle bir

bağlantısı vardır. 1950-60 yılları arası Türk sinemasını dönemdeki gündelik hayat, belirgin olarak beslemiştir. Dönemin sıra dışı yönetmenleri de düşünsel anlamda önemli filmler çekerken çektikleri bu filmlerin mesajlarının 1960'lı yıllardaki filmlerinin mesajları kadar dar siyasal mahiyette olmadığını düşünmek gerekmektedir. Bu meyanda gösterilebilecek örnekler arasında “Dokuz Dağın Efesi” (1958) ile “Gecelerin Ötesi” (1960) üzerinde durulabilir. Bu dönemde dikkat çekilen “Gelinin Muradı”, “Düşman Yolları Kesti” ve “Kalpaklılar” filmlerine göre Metin Erksan'ın anılan iki filminin düşünsel çerçevesinin daha gelişkin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Genel anlamda değerlendirildiği zaman da o dönemin sıra dışı yönetmenleriyle daha doğrusu genel olarak bunlarla geleneksel Türk sinemasının sıradan yönetmen filmleri arasındaki mesafe o kadar uzun değildir. Bu durum 1960 sonrası sinemayı anlamak açısından da önemli bir noktadır.

1950'li yılların özellikle sıradan yönetmenlerine dikkat etmek gerekmektedir. Bunlar tabiri caizse bir kültür kompleksini yaratmışlardır. Bunlar ustasız bir sinemayı, kendi deneyimleriyle, sağduyuya yaslanan deneyimleriyle oluşturmuşlardır. Bunların becerisi 1950'li yıllar Türk toplumunda seyredilebilir, geniş bir seyirci kitlesi çekebilen filmler oluşturabilmiştir. Bunların yanında Yılmaz Güney sonrası devrimci sinema yapanlar içerden ve dışarıdan sinema yapma deneyimi anlamında beslenmişlerdir. 1950'li yıllardaki kitlesel bağ açısından Lütfi Akad'ın Muharrem Gürses filmlerinin etkililiği konusunda söyledikleri önemlidir. Türk sinemasının belkemiğini oluşturan melodramların ve komedilerinin en âlâlarının bu dönemin birikimi üzerine yaslanarak yapıldığı görülmektedir. Geleneksel Türk sinemasını kuran 1950'li yıllar yönetmenleri kitlelerin kültürüyle sıcak bir bağ kurmuşlardır. Türk sinemasının incelenmek bakımından en fazla ıskalanan dönemi bu dönemdir. Bu dönemin anlaşılmasıyla Türk sinemasının kimi bütünsel özelliklerinin, daha doğrusu ruhunun anlaşılmasının da yolu açılabilir.

1960'lı yılların dinamizmi 1950'li yılların ortamından gelen yönetmenlerin toplumsal haksızlıklara karşı direncini toplumsal gerçekçi olarak nitelenen filmlerinde yansıtmıştır. Yılmaz Güney sineması ise bu farklılaşan ana ekseninde, Metin Erksan ve Halit Refiğ'in filmlerinin oluşturduğu bir toplamın meşru devamcısı olarak kendisini göstermiştir.

Hatta Halit Refiğ'in halk sineması olarak nitelediği aralarında kendi filmleri de olan filmlerin de Yılmaz Güney'in çoğu filmleriyle bağlantıları vardır. Popüler sinemanın bir versiyonu da gelişkin bir düşünsel içerik taşımaktadır.

Türk sinemasına ikinci Batılı müdahale sinematekle başlamış ve Türk Sinematek Derneği'nin benimsediği sinema Yılmaz Güney sonrası Yılmaz Güney'in sinema dünyasıyla hiçbir ilgisi olmayan ve halktan tümüyle kopuk devrimci sinema olmuştur. Devrimci sinemanın yenilenmesine ve sanat sineması söyleminin geliştirilmesine Antonioni'nin "Blow Up" filmini seyrederek sinema yapmaya niyetlenen İngiltere'de sinema ve sosyoloji eğitimi görmüş bir yönetmen vesile olmuştur. Zaman içinde bu elitist zihniyet artmış, elitist zihniyetin artması da popüler sinemanın bir tarz öneminin kavranmasıyla sonuçlanmıştır. Elitist sinema içinde düşünülen yönetmenler tipik "Yeşilçam filmleri" çekmeye yönelmişlerdir. Ve artık Ertem Eğilmez'in "dehası" keşfedilir olmuştur.

1960'lı yıllarda Marksizmin de etkisiyle sinema daha siyasal bir renk almıştır. Daha doğrusu 1960'lı yılların ilk yarısında bu etki daha az belirgin, 1960'lı yılların ortalarından itibaren ise daha belirgin bir hal almıştır. Bu siyasal renk 1960'lı yılların ortalarında bir nebze artmış, 1970'li yılların başlarından itibaren ise daha bariz olarak artmıştır. Dikkat edilirse 1970 tarihi Umut ve Birleşen Yollar'ın çekildiği tarihtir. Burada bir noktaya daha dikkat etmek anlamlı olur. O da 1960'lı yılların ortalarına kadar daha modernist, 1960'lı yılların ortalarından sonra ise daha muhafazakâr mahiyette bir sinemanın ortaya çıktığı görülebilir. Bunun nedeninin başında köy kültürünün ve muhafazakâr değerlerin yüceltilmesi yanında Marksizmin Türkiye'de anlaşılış biçimi itibarıyla geleneksel değerler yorumu konusunda olumlu bir yerde durduğuna dair yaygın kanaat gelmektedir. Geleneksel bir sinema anlayışından ulusal sinema anlayışına yönelmek de bir anlamda bunu getirmiştir. Geniş bir çerçeveden bakıldığı zaman da Kemalizme yönelik olumlu yorumların giderek neredeyse Kemalizme karşı bir dirence dönüşme potansiyeli taşımaya başladığı görülebilir. Bu durumların bir biçimde film örneklerinden kalkarak anlatılması mümkün. Burada açılacak bir parantez meselenin düzgün bir şekilde temellendirilmesini beraberinde getirebilir. "Vurun Kahbeye"nin üçüncü versiyonu Kemalizme en mesafeli duranı olmuştur. 1965 yılına kadar kadın eksenli filmler çeken yönetmenlerin, örneğin Halit Refiğ'in meseleye modernist bir şekilde yaklaştığı görülebilir.

Daha sonraki dönemde 1960'lı yılları geçen/aşan bir tarzda “Bir Türk’e Gönül Verdim” ve “Fatma Bacı” gibi filmlerde eni konu muhafazakâr olarak nitelenebilecek eğilim ortaya çıkmıştır. Benzeri bir değişim dinamiğini hem sıra dışı hem olağan film çeken yönetmenlerde fazlasıyla görmek mümkündür. Bu iki özelliği olan örnek yönetmenler Atıf Yılmaz ve Halit Refiğ'dir. İki ayrı film tarzının birbiriyle birlikte varolduğu yönetmenler bunlardır. Dönemin bu anlamda da en tipik filmi “Aah Güzel İstanbul” (1966) filmidir. Bu film sol çevrelerin yerlilik arayışları açısından en belirgin özellikler taşıyan bir filmidir. Belki tarih olarak daha önce çekildiği için anılan Halit Refiğ filmlerine göre değer düzeyinde daha az muhafazakâr nitelik taşımaktadır. Bu durumun anlamlandırılış çerçevesinin bir ölçüde ulusal sinema kavramının anlamlandırılış çerçevesiyle bir bağlantısı bulunmaktadır. Atıf Yılmaz ve Halit Refiğ'in bir on yıl sonraki filmlerinin, yani 1970'li yılların sonlarındaki filmlerinin, özellikle 20 ve de 30 yıl sonraki filmlerin modernist özellikler taşıdığını söylemek gerekmektedir. 1980'li yıllarda kadın filmleriyle Atıf Yılmaz'ın harikalar yarattığını söyleyenlerin dönüp de başta “Aah Güzel İstanbul” olmak üzere 1960'lı yıllarda filmlerini incelemeye yönelmedikleri görülmektedir. Bu anlamda her iki yönetmen açısından da belirgin bir farklılaşma söz konusudur. Bu anlamda her iki türden filmler çekmek konusunda örnek olabilecek başka iki yönetmen de Yılmaz Güney ve Yücel Çakmaklı'dır. Bu iki yönetmenin çektiği filmler Atıf Yılmaz ve Halit Refiğ filmografisi gibi elli yıla yayılmasa da onların filmlerinde değerlere ve kadın konusuna yaklaşım tarzı daha bir istikrarlıdır. Bu çerçevede değerlendirildiği zaman geleneksel yerli sinema örnekleri çeken yönetmenlerin filmlerinde de 1960 yılları rüzgârının etkileriyle kimi değişiklikler olsa da rahat seyredilebilir nitelikleri devam etmektedir. Bu konuda ayn düşünceyi Vedat Türkali'nin senaryosunu yazdığı filmler için de söylemek mümkündür. Vedat Türkali de Türk sinemasına yönelik yaygın küçümseme konusunda rahatsızdır. O da iddialı olarak nitelediği filmler yanında dönemin koşulları çerçevesinde senaryolarını yazdığı filmler konusunda da benimseyici bir tavır içindedir. Eski Filmler başlığı altında bazı eski filmlerinin senaryolarının basılmasında da ısrarlı olmuştur. Türk sinemasının pratiği içinden gelen Vedat Türkali'nin kaleme aldığı senaryolar açısından da benzer ve farklı özellikler vardır. Genel anlamda bakıldığı zaman Metin Erksan'ın filmlerinin değerlere ve

kadına yaklaşım tarzı itibariyle mahiyet değiştirmediği de açık bir şekilde görölmektedir.

Bu noktada Nijat Özön'ün genellemesinin çok yerli yerine oturmadığı da kendiliğinden görölmektedir. Yılmaz Güney'in Lütfi Akad'ın sinemasını aşarak sürdüren yönetmen olarak niteleyen ve bu anlamda meşru mirasçısı olduğunu belirten genellemesi yukarıdaki tahliller nedeniyle gerçeklik taşımamakta, ağırlıklı olarak iki yönetmenin Halit Refiğ ve Metin Erksan'ın deneyiminin, daha çok da Halit Refiğ'in film pratiklerinin bir devamcısı olarak görmek daha gerçekçi bir tahlil olarak belirlemektedir. Lütfi Akad'ın altmışlı yıllarda bir susuş dönemi söz konusudur ve 1962 yılındaki "Üç Tekerlekli Bisiklet"ten sonra Yılmaz Güney'in sinemaya beş yıl ara verme dönemi söz konusudur. Daha sonra yaptığı filmler arasında da "Gelin-Düğün-Diyet"e kadar ciddiye alınan tek filmi olarak "Hudutların Kanunu" görölmektedir. Bu aşamada dikkat kesilmek gereken bir nokta da Lütfi Akad açısından da değer ve kadın konusuna yaklaşımı bakımından istikrarlı bir tutumun olduğudur. "Anneler ve Kızları" ile "Fatma Bacı" (1972) farklı dünyaların filmleridir ve "Arkadaş" a daha yakın olan "Fatma Bacı"dır. Bir de elitist mahiyette film çektiği söylenebilecek yönetmelerin çoğunun geleneksel Türk sinemasıyla bağlantısı vardır. Bunun en bariz kanıtı Yücel Çakmaklı ve Yılmaz Güney'in Türk sinemasının geleneksel yönetmenleriyle çalışmış olmalarıdır. Aynı şekilde Halit Refiğ'in ulusal sinema örneklerini sunarken halk sineması örneği olarak nitelenebilecek filmleri de çekmiş olmasıdır.

1970'li yıllar bir anlamda milli sinemanın da devrimci sinemanın da daha bir somutlaştığı ve giderek siyasallaştığı ve hatta dar anlamda siyasallaştığı yıllardır. Yılmaz Güney sineması da giderek siyasal bir renk almış ancak dar siyasal göndermeler Yılmaz Güney sonrası devrimci sinemada daha bir belirginlik kazanmıştır. Yücel Çakmaklı sonrası millî sinema da böyle olmuştur. Ve siyasallaşma zaman içinde belli bir tarihe kadar giderek azalmıştır. Bu tarih de 2000'li yıllar olarak nitelenebilir. Lütfi Akad'ın o dönemin başlarında, 1972-73-74 yıllarında çektiği "Gelin-Düğün-Diyet" filmi belirgin olarak her iki kesim tarafından mesafeli karşılanmıştır. Bunun daha doğru ifadesi düşünsel doğrultusunun arada kaldığı şeklinde bir kanaat belirginleşmiştir. Aynı dönemde geleneksel Türk sineması da 1960'lı yılların rüzgârının da etkisiyle daha sol bir renk almıştır. Veya mesele biraz

daha böyle algılanır olmuştur. Bunun en güzel göstergesi o dönemde, 1970’li yıllar Ertem Eğilmez filmlerinin bu tarz yorumlanması ve Ertem Eğilmez’in sinema serüvenini anlattığı Yedinci Sanat’taki konuşmasında alenen kendisini sosyalist olarak nitelemesidir. Genel anlamda dar siyasal doğrultuda seyreden filmlerin geleneksel sinemayla bağının kopmaya başlamasıdır. Bir de aynı dönemde “Canım Kardeşim”le Ertem Eğilmez’in başlattığı sola yönelik yönelime benzer şekilde Melih Gülgen de “Cemil” filmleriyle - ki bunun devamı olarak “Cemil Dönüyor”u çekmiştir-bu eğilimin devamacısı olmuştur. Biraz da döneme uygun bir şekilde sol içerikli filmler çekilmiştir. Bu filmlerin ilkinin 1975 yılındaki “Cemil”in final sahnesinde Cüneyt Arkın’ın kurşunlanarak öldürüldüğünde koltuğunun altında Doğan Avcıoğlu’nun Milli Kurtuluş Tarihi kitabı vardır. Bu dönemde dönemin rüzgârıyla bu tarz bir yönelim vardır. Melih Gülgen aynı zamanda o dönemde seks filmleri de çekmiştir. Ancak Türk sinemasındaki temel temayül haksızlığa karşı tepki noktasında odaklaştığı için toplumsal gerçekçi filmleri çağrıştıran filmlerle benzer noktaların Türk sinemasının olağan ürünlerinde de bulunduğu görülmektedir. Bir başka deyişle Türk sinemasının temel temayülünün belli ölçüde esnek bir sosyal gerçekçi film şeklinde olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle ikili yapı da birbirlerine yakın bir mecrada seyretmektedir. Hem durum böyledir hem de iki mecrada seyreden sinema süreç içinde birbirine yakınlaşmakta, birbirini daha fazla beslemekte, birbirine daha fazla tahammül eder hal almaktadır.

1980’li yıllarda bu yakınlaşmayı bir ölçüde engelleyen ve birbirini besleyen iki tutum söz konusudur. Bunlarda biri sanat sineması vurgusudur. Sanat sineması yapma ısrarı sinemacıları Türkiye’nin kültürel gündeminden uzaklaştırmaktadır. Sanat sineması pratiği olarak addedilen sinema bir biçimde Yılmaz Güney sonrası devrimci sinema gibi gündelik hayattan uzaklaşmış ve zaman içinde daha az seyredilir olmuştur. Bu tarz filmler hakkında bir niteleme meselenin sosyolojik boyutunu çok iyi tespit edebilir: “80’lerin sonlarına doğru çok tuhaf filmler yapıldı. Yapan dahi ne yaptığını bilmiyordu, anlamıyordu. Kimsenin anlamadığı kapkara filmler”¹ Bir yönü itibariyle de sanat sineması ve devrimci sinema, sinema yazınında belirgin

¹Türker İnanoğlu, “Sansürümü Kendim Yaparım”, Röportajı Yapan: Ayhan Hülagü, **Zaman**, Cumartesi Eki, 07.09.2013.

bir güç kazanmıştır. Bir anlamda Yılmaz Güney sineması ile yerli, geleneksel yerli sinema arasındaki mesafe Yılmaz Güney sineması ile devrimci sinema arasındaki mesafeden de daha az görünmektedir. Benzeri bir genellemeyi Yücel Çakmaklı sinemasıyla İslamcı sinema ve geleneksel Türk sineması açısından da yapmak mümkündür. Zaman içinde sanat sinemasında ısrar devrimci sinemayı ve İslamcı sinemayı düşünsel anlamda yumuşatmış görünmektedir. Ancak bu noktada devreye sanat sineması vurgusunun getirdiği kitleden kopukluk problemi gelmektedir.

1970’li daha da ağırlıklı olarak 1980’li yıllardan başlamak üzere düşünsel içeriği belirgin film yapanlar da Türkiye’de yapılagelen geleneksel sinemaya daha olumlu bakmaya başlamışlardır. Bu tarz bakış zaman içinde biraz abartarak da olsa Ertem Eğilmez’in “dehası”nın keşfedilmesiyle sonuçlanmıştır. Onun dışındaki geleneksel sinema örneklerine de olumlu bakılmıştır. Bu durum o kadar ileriye gitmiştir ki devrimci sinema içinde, düşünsel ya da pratik olarak mütalaa edilebilecek yönetmenlerin örneğin Engin Ayça ve Yusuf Kurçenli’nin “Soğuktu ve Yağmur Çiseliyordu” ve “Gönderilmemiş Mektuplar” gibi geleneksel Türk sineması tadında filmler yapmalarını beraberinde getirmiştir. Hatta Ayşe Şasa’nın senaryosunu yazdığı ve Yusuf Kurçenli’nin yönettiği “Ve Recep ve Zehra ve Ayşe” (1983) filmi bu konuda bir ara durak olarak nitelenebilir. Zaten Yeşilçam Günlüğü’nden, Ayşe Şasa’nın Türk sineması hakkındaki tespitlerinden kalkarak yukarıdaki genellemelere paralellik arz eden genellemeler yapmak mümkündür. Daha eski dönemde de Atilla Dorsay’ın “Memleketim” ve Mesut Uçakan’ın “Arkadaş” filmi hakkındaki nitelendirmeleri çok ayrı dünyalar olarak telakki edilen dünyalar arasındaki mesafelerin de hiç de fazla olmadığını göstermektedir. Bu durumun daha çok zaman içinde anlaşılır olduğunu söylemek gerekecektir. Ancak Dorsay ve Uçakan’ın tahlilleri filmlerin hemen yapıldığı zamanlardadır. Ve o zamanlarda geleneksel filmlerle devrimci filmlerden öte milli sinema ile devrimci sinemanın farklı dünyaların sinemaları olduğuna dair kesin ve keskin kanaatler vardır.

Son dönem Türk sinemasının ayrışma konusunda temel problemi sanat sineması vurgusundan kaynaklanmaktadır. Tabii temel mesele sanat sineması vurgusundan daha çok Türk sinemasının dünyaya açılmasıyla bağlantılıdır. Aslında dünyaya açılmasıyla bağlantılı olmanın ötesinde festivallerde başarı kazanmasıyla ilintilidir. Festival filmleriyle, Türkiye’de

farklı düşünsel doğrultuda gerçekleştirilen filmlerle Türk sinemasının geleneksel ürünleri arasındaki mesafe çok uzundur. Türk sinemasında son dönem sanat filmleri ve fazla köşeli devrimci sinema ve milli sinema örnekleri ile geleneksel Türk sineması örnekleri arasındaki mesafe bariz olarak uzun görünmektedir. Zaman içinde de devrimci sinema ve millî sinema örneklerinin köşeli niteliği bir anlamda sona ermiştir. Bir anlamda toplumsal gerçekçi filmlerle, devrimci filmler daha önceki dönemlerde havalanın almayacağı ölçüde artık Kanal 7 ve TGRT ekranlarında görülmektedir. Son dönemde ideolojik darlıklar başka alanlarda cereyan etmektedir. Son dönemdeki bu darlıklar nedeniyle Türk sinemasının eski döneminin farklılıklarını eşitlemek bu makalenin tavrı ve tarzı değildir.

Sonuç olarak söylenmek istenen husus Türk sinemasının değişik, farklı örnekleriyle zengin bir birikim arz ettiğidir. Farklı yaklaşım tarzlarının arkalarında Türkiye'nin yüzyıllık yakın tarihinin etkisi vardır. Lütfi Akad'ın bilgece yazılmış anıları, “Işık ve Karanlık Arasında” sadece kendi çektiği filmlerle çok anlamlı bir elli yıllık Türkiye fotoğrafı çizmiştir. Türk sinemasının birikimi, filmlerin somut izdüşümlerinden kaynaklanarak Türkiye'nin son yüzyıllık kültür tarihini sunmaktadır. Türk sinemasının dehalari dışında köşeli filmler çeken yönetmenlerinin filmleri Türkiye'nin daha çok siyasal tarihinden köşe taşları sunmaktadır. Türkiye'nin önemli yönetmenlerinin örneğin daha doğrusu öncelikle Metin Erksan ve Lütfi Akad'ın filmlerinde tarihsel ve kültürel yorumlar Türkiye'deki akademik birikimin daha bir önünde görünmektedir. Aslında Türkiye'nin tarihsel ve kültürel birikimine yaslanan ve Türkiye'nin gündelik hayatından beslenen sinemanın olağanüstü zengin birikim yaratacağı aşikâr görünmektedir. Diğer sanat dallarına nazaran sinema Türkiye'nin kültürel hayatıyla daha bir bağlantılıdır. Yüzyıllık Türk sineması birikimi farklılıkları itibariyle de karşılıklı birbirini etkileyen somut örnekleri ve akımları itibariyle de giderek zenginleşmektedir. Türk sinemasının potansiyelinin bu anlamda çok yüksek olduğu söylenebilir.

Zaman içinde farklılaşacak Türk sinemasının mücadele alanını belirleyen bu süreç gelecekteki Türk sinemasının nasıl bir renk alacağını gösterecek mahiyettedir. Birikim önemsendiği ve geçmişten beslenildiği sürece engin ve zengin bir Türk sinemasının oluşabileceği görülmektedir.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE HAVAYOLU ULAŞIMININ GELİŞİMİ

Nuray ÖZDEMİR*

ÖZET

Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşımda öncelik demiryollarına verilmiş ancak dönemin en hızlı ulaşım aracı olan havayoluna dair bir takım çalışmalar da başlatılmıştır. Yabancı şirketlere Türkiye-Avrupa arasında olduğu gibi başta Ankara-İstanbul olmak üzere büyük şehirler arasında da yük, yolcu ve posta taşıma işleri için bir takım imtiyazlar tanınması gündeme gelmiştir. Ancak 1930’lardan itibaren havayolu ulaşımının millileştirilmesi önem kazanmıştır. Türkiye’de hava hatlarının tesisi, meydan yapımı ve havayoluyla yolcu, posta ve eşya nakli için çalışmalar 1932 yılında hızlanmıştır. Amerika’dan uzmanlar çağrılmış hangi hava yolu güzergâhlarının daha güvenli ve daha ekonomik olduğu hakkında incelemelerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda havayolu ulaşımını devlet denetiminde örgütlemek amacıyla 20 Mayıs 1933’te Havayolları Devlet İşletme İdaresi kurulmuştur. Müdürlüğüne de ilk Türk havacılarından olan Fesa (Evrensev) Bey’in getirildiği kurum sivil hava yolları oluşturmak ve bu yollar üzerinde yük, yolcu ve posta taşımacılığı yapmakla sorumlu tutulmuştur.

İstanbul-Ankara arasında düzenli ilk uçak seferleri 17 Şubat 1934 tarihinde başlamıştır. Daha sonra Ankara-Adana, İstanbul-İzmir hatları açılarak diğer şehirlere de yaygınlaştırılmıştır. Teknik eksiklikler nedeniyle hava ulaşımı uzun süre sadece yaz aylarında yapılabilmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada havacılık alanında yaşanan gelişmelerin de etkisiyle Amerika’dan bir heyet çağrılarak Türk meydanlarının ıslahı konusunda görüş alınmıştır. Güvenli ve büyük uçakların alınması ile kış seferleri yapılmaya başlanmış yük, yolcu ve posta naklinde havayolu ulaşımı büyük rağbet görmüştür. Ulaşımda uçak kullananların sayısında günden güne artış yaşanmıştır. Bundan sonra yabancı devletlerle de hava ulaşımı anlaşmaları

*Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ozdemir_n@ibu.edu.tr.

yapılmıştır. İlk olarak 1947 yılında İstanbul-Atina arasında seferler başlamış ardından da Lübnan, Irak gibi ülkelerle karşılıklı hava seferleri yapılmasına dair anlaşmalar imzalanmıştır. Hızla modern havaalanları inşa edilerek Türkiye havayolu ulaşımında bölgede ve dünyada önemli bir konuma sahip olmuştur.

Bu çalışmada; Cumhuriyet döneminde Türkiye’de havayolu ulaşımında yaşanan gelişmeler incelenmiştir. Türkiye’de havayolu ulaşımının kuruluş ve gelişimine yönelik çalışmalar arşiv belgeleri ve dönemin basınına yansımaları çerçevesinde irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Havayolu, Ulaşım, Uçak, Meydan.

IMPROVEMENT OF AIRLINE TRANSPORTATION IN TURKEY IN THE REPUBLICAN PERIOD

ABSTRACT

Priority was given to rail transportation during the first years of Republic in Turkey but some work was undertaken about air transportation; the fastest means of transportation of the times. Foreign companies were given privileges in carrying cargo, passengers and mail especially in big cities such as Ankara and Istanbul following the practice between Turkey and Europe. However nationalization of air transportation became important after the 1930's. In Turkey, construction of air lines and airports and work towards transporting passengers, mail and goods accelerated in 1932. Experts from America were invited to examine which airway routes were safer and more economical. In this context, Airlines State Enterprises Administration was founded in May 20, 1933 to organize airline transportation under the direction of the State. The institution whose director was Fesa (Evrensev), one of the first Turkish aviators, was responsible from establishing civil air lines and undertaking transportation of cargo, mail and passengers.

First flights between Istanbul and Ankara started in February 17, 1934. Later Ankara-Adana and Istanbul-Izmir flights started as well. For a long time, flights were only taken during summers due to technical problems. After World War II, following the developments in the world in the field of aviation, a committee from America was invited to improve Turkish airlines. With the purchase of safe and large planes, flights in winter were possible and airlines were much sought after in transporting cargo, mail and passengers. The number of individuals who used airplanes for transportation steadily increased. Later contracts were signed with foreign countries. First foreign flight began between Istanbul and Athens in 1947 followed by contracts signed with countries such as Lebanon and Iraq for mutual flights. Modern airports were rapidly built and Turkey has gained an important position in the region and in the world in air transportation.

Current study investigates the developments in air transportation experienced in Turkey during Republican period. Research about the foundation and development of air transportation in Turkey was assessed with the help of archives and in the framework what was reflected in the world media.

Key Words: Republican Period, Airlines, Transportation, Plane, Port.

GİRİŞ

Teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak XX. yüzyılın başında en hızlı ulaşım sistemi havayolu olmuştur. Uçaklar öncelikle askeri amaçlar için kullanılmış ve zamanla savaşlarda ordulara üstünlük sağlayan önemli bir silah haline gelmiştir. Uçak ilk defa bir savaş aracı olarak Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanlar tarafından kullanılmıştır. Türk Genelkurmayı havacılığın önemini ve hava silahına sahip olmanın inkâr edilemez avantajını bu savaşta görmüştür. Türk ordusu 1912 yılı başlarında muhtelif tipte 17 uçağa sahip olmuş ve Türk havacıları ilk defa Balkan Savaşı'na katılmışlardır. Balkan Savaşı'ndan sonra İstanbul-Kahire seferi için Üsteğmen Sadık ve Yüzbaşı Fethi Bey'ler tarafından bir girişimde bulunulmuş ancak dönemin imkânlarının yetersizliği yüzünden iki uçak parçalanmış pilotlar da şehit olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti müttefiki Almanya'nın desteği ile hava kuvvetlerini kısmen geliştirme imkânı bulabilmiştir. Ancak savaşı sona erdiren Mondros Mütarekesi ile Türk Hava Kuvvetleri dağıtılmıştır. Millî Mücadele döneminde az sayıda bakımsız durumda olan uçaklardan faydalanılmaya çalışılmıştır.¹

Dünyada uçakların bir ulaşım aracı olarak kullanımının yaygınlaşması ise I. Dünya Savaşı'nın sonra ermesiyle olmuştur. Savaşın ertesinde Londra-Paris arasında İngiliz dışişleri evrakını taşımak amacıyla başlayan posta taşımacılığı zamanla gelişme göstermiştir. Savaşın bitmesiyle yüzlerce uçak, malzeme, teçhizat ile çok sayıda pilotun işsiz kalması üzerine bu kaynakların sivil hizmetler için kullanılması gündeme gelmiştir. Olası yeni bir savaşa karşı askeri havacılık faaliyetleri sürdürülürken şehirler ve ülkeler arasında hızlı bir yük ve yolcu taşıma aracı olarak uçaklar önem kazanmaya başlamıştır.² Avrupa ve Amerika'da günden güne büyüyen havayolu şirketlerinin faaliyetleri sonucunda havayolu ulaşımı kısa sürede yaygınlaşmıştır. Hatta bir Fransız havayolu kuruluşu olan Franco-Romen Şirketi'ne Osmanlı Hükümeti'nce 1922 yılı başında Fransa-Romanya-

¹Ajun Kurter, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1910-1914)**, C 1, Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, Ankara, 2006, s. 68-70.

²Hamdi Çaypın ar, **Sivil Havacılığın Doğuşu ve Bugünkü Durumu**, THK XI'nci Kurultayı Yayını, Ankara, 1949, s. 10; Şakir Feyzi, "Hava Yolculuğu Nasıl Oluyor?", **Akşam**, 22 Şubat 1924, s. 2.

İstanbul hattında hava taşımacılığı imtiyazı tanınmış ve Paris-İstanbul seferleri yapılmıştır.³

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasının ardından yabancı şirketler Türkiye'de havayolu ulaşımı için imtiyaz almak üzere harekete geçmişlerdir. İstanbul-Ankara-İzmir şehirleri arasında havayolu taşımacılığı yapmak üzere bir Rus Şirketi 1923 yılı başında TBMM Hükümetine müracaat ederken yine Kurtuluş Savaşı yıllarında Fransa-Romanya-İstanbul hattında seferler yapan Franco-Romen Şirketitarafindan da Ankara ile İstanbul arasında havayolu ulaşımı kurma teklif edilmiştir.⁴

Yeni Türk Devleti çağın en hızlı ulaşım aracı olan havayoluna bakışını 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde "*Tayyare ile posta nakliyatı icrasına müsaade olunması ve hudut-ı havaiyemizde merakib-i havaiye (hava taşıtları) işletmek hakkının Türk şirketlerine ve Türk tebaasına tahsisi.*" şeklinde belirlemiştir.⁵

Bir taraftan Lozan barış görüşmelerinde yabancılara kapitülasyonlar çerçevesinde tanınan imtiyazlardan kurtulmanın mücadelesi verilirken havayolu ulaşımında yabancı şirketlere imtiyaz tanıma konusunda dikkatli ve yavaş hareket edilmiştir. Türkiye sınırları içerisinde havayolu seferlerinin Türk Hükümeti tarafından yapılmasının ülke çıkarları için uygun olacağı görüşü hâkim olmuştur.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yabancı Havayolu Şirketlerinin İmtiyaz İstekleri

Hükümet, Rus ve Fransız havayolu şirketlerinin imtiyaz talepleri üzerinde çalışırken Avrupa ve Amerika'da birçok havayolu hattında faaliyet gösteren Alman havayolu kuruluşu olan Junkers Şirketi de eki bir Türk

³Tahir Çağa, **Hava Hukuku**, C I:Genel Kısım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1963, s. 60.

⁴"Tayyare İle Münakalat", **Vakit**, 20 Kânunusani 1923, s. 2; "Tayyare Postası İle Nakliyat", **Akşam**, 20 Kânunusani 1923, s. 3; "Tayyare Postası", **Vakit**, 27 Şubat 1923, s. 3.

⁵Gündüz Ökçün, **İzmir İktisat Kongresi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s.424.

havacısı olan Şakir Feyzi Bey⁶ aracılığı ile İstanbul-Ankara arasında hava nakliyatı için Türk Hükümetinden imtiyaz istemiştir. Bu talep o zamana kadar yapılan teklifler içerisinde en uygunu olarak görülmüştür. Junkers Şirketi'nin önerisinde Ankara-İzmir-İstanbul ve İstanbul-Ankara-Sivas-Diyarbakır-Erzurum-Kars hatlarının tesis edilmesi ve bunların İstanbul'dan Avrupa'ya, Kars'tan Rusya, Kafkaslar ve Basra Körfezi'ne bağlanması önerilmiştir. İstanbul'da bir sivil pilot okulu açılması, Yeşilköy (Ayastefanos) Askerî Meydanı'nın düzenlenmesi, bir uçak fabrikasının yapılması ve şirket çalışanlarının Türklerden seçilmesine karşılık hükümetin de Junkers Uçak Fabrikası'ndan her sene 40 uçak satın almayı taahhüt etmesi istenmiştir. Olası bir savaş durumunda ise şirket bütün malzeme ve tesisatı hükümetin emrine vermeyi de kabul etmiştir.⁷

Franco Romen Şirketi de daha önce yaptığı teklifi yeniden gündeme getirerek 1923 yılı Aralık ayında girişimlerde bulunmuştur. Şirket Ankara-İstanbul hattından başka Ayastefanos, Ankara, Sivas, Erzurum, Adana ve Mersin hava hatları için de imtiyaz istemiş ve bunun için teklifini hükümete sunmuştur.⁸

Hükümet bu talepler üzerinde çalışırken Junkers Şirketi diğer şirketler karşısında bu hattın imtiyazının kendisine verilmesini sağlamak için Ankara ile İstanbul arasındaki 350 kilometrelik mesafeyi iki buçuk saatte kat edeceği iddiasıyla bir test uçuşuna izin verilmesini istemiştir. Şirketin Ankara'daki temsilcisi Şakir Feyzi Bey hükümetten izin almış ve posta taşıma amaçlı deneme uçuşları için hazırlıkların tamamlanmasından sonra İstanbul-Ankara arasında ilk uçuşun 9 Şubat 1924 günü yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak hava koşullarının uygun olmaması nedeniyle ilk uçuş bir sonraki güne ertelenmiştir.⁹ Ertesi gün havanın iyi olmasıyla uçak kalkmış ancak bu sefer de uçağın motorunda yaşanan arıza nedeniyle kısa bir süre sonra inişe

⁶Şakir Feyzi Bey; Türkiye'nin en eski havacılarından biri olup Türkiye Nakliyat-ı Havaiye Anonim Şirketi'nin kuruculuğunu yapmıştır. Avrupa'da eğitim gördükten sonra I. Dünya Savaşı'nın başından sonuna kadar hava kuvvetlerinde çeşitli görevlerde bulunmuş, savaştan sonra da Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde "*vesait-i havaiye*" öğretmenliği yapmıştır. "İstanbul-Ankara Tayyare Seferleri", **Akşam**, 29 Şubat 1924, s. 3.

⁷Orhan Haydar, "Junkers Fabrikası'nın Teklifi Münasebetiyle İlk Teşebbüsler", **Vakit**, 12 Teşrinisani 1923, s. 3.

⁸BCA, Fon Kodu:230.0.0.0, Yer No:56.1..1, Dosya:34HY1, 27/12/1923.

⁹"Ankara'ya Gidecek Tayyare Kaldı", **Akşam**, 10 Şubat 1924, s. 1.

geçmek zorunda kalmıştır. İlk uçuşta böyle bir arıza yaşanması uçakla seyahat edecekler için endişeye yol açmıştır.¹⁰ Uçak 13 Şubat 1924 tarihinde İstanbul üzerinde iki deneme uçuşu yaptıktan sonra nihayet 14 Şubat 1924 tarihinde İstanbul-Ankara arasında yük ve posta taşıma amaçlı ilk test uçuşunu gerçekleştirebilmiştir.¹¹ Alman pilottan başka uçağın üç gazeteciden oluşan yolcuları Yeşilköy Askerî Meydanı'nda büyük bir kalabalık tarafından yolcu edilmişlerdir. Ayrıca o gün postaneye verilmiş olan Ankara postası da uçakla taşınmıştır. Ankara'ya ilk gidenler Matbuat Cemiyeti İdare Heyeti Müdürü Ahmet Şerafettin Bey¹², Tevhid-i Efkâr başyazarı Velid Ebüzziya Bey, karikatürist Ratıp Tahir Bey'ler olmuştur.¹³ Uçakla İstanbul'da çıkan sabah gazeteleri de Ankara'ya taşınmış böylece ilk defa başkentte gazeteler günü güne okunabilmiştir.¹⁴

Matbuat Cemiyeti İdare Heyeti Müdürü Ahmet Şerafettin Bey'in uçuşa dair izlenimlerini bildirdiği 14 Şubat 1924 tarihli telgrafı Vakit Gazetesi'nde şu şekilde yer almıştır:

“Üç saat beş dakikada Ankara'ya geldik. Büyük bir merasimle karşılandık. Dâhiliye Müsteşarı Münir, Matbuat Müdür-i Umumisi Ercümen, Posta Müdür-i Umumisi Fahri, Matbuat Müdürü Cevdet, İstihbarat Müdürü Alâeddin, Başvekâletten Ekrem Beyler ve gazeteciler tarafından istikbal edildik. Vaktiyle haberdar olmadıklarından fazla merasim yapılamadı. İki gün evvel büyük bir halk kitlesi ve mektepliler saatlerce beklemişler, arabalarla şehre gittik. İstanbul'dan Ankara'ya kadar yolda hiçbir arıza yoktur. Geyve arasında bir az sallandık, küçük bir kar tipisine de tutulduk. Bir otomobilde gibi seyahat ettik. Ankara'da bugün hava çok güzeldir...”

Junkers Şirketi'ne ait uçak 16 Şubat 1924 tarihinde yine gazetecilerden oluşan bir heyet ile geri dönmüş bundan sonra uçuşlar tekrarlanmıştır. İstanbul-Ankara arasında gerçekleştirilen bu ilk uçuşlar kamuoyu tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir. İlk uçuş denemesini yapanların gazeteciler

¹⁰“Tayyare Yine Gidemedi”, **Akşam**, 11 Şubat 1924, s. 1.

¹¹“Tayyare Gitti”, **Akşam**, 15 Şubat 1924, s. 1; “Posta Tayyaresi”, **Vakit**, 14 Şubat 1924, s. 2; İhsan Arif, “Posta Tayyaresi Nihayet Hareket Edebildi”, **Vakit**, 15 Şubat 1924, s. 1.

¹²“Üçü Beş Geçe Ankara'ya Vardılar”, **Vakit**, 15 Şubat 1924, s. 1.

¹³“Tayyare Gitti”, **Akşam**, 15 Şubat 1924, s. 1.

¹⁴“Ha Geliyor, Gelecek Derken”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Şubat 1924, s. 1,5.

olmasından dolayı basında uçuşa dair izlenimlere en ince detaylarına kadar yer verilmiştir. Gazeteci ve milletvekillerine zaman zaman Ankara ve İstanbul üzerinde deneme uçuşları da yaptırılmıştır. Örneğin 20 Şubat 1924 günü milletvekillerinden Falih Rıfkı, Kılıç Ali Beyler ile Matbuat Müdür-i Umumisi Ercüment Ekrem Bey Ankara üzerinde dolaştırılmıştır.¹⁵ Böylece yeni bir ulaşım aracı olan uçağın tanıtımı amaçlanmıştır. Uçakla yolculuğun otomobil ve tren seyahatinden daha rahat olduğu vurgulanarak havayolu ulaşımının propagandası yapılmıştır.¹⁶

Junkers Şirketi'nin başlattığı uçuşlar hava koşulları ve teknik sorunlar nedeniyle umut edildiği gibi düzenli bir şekilde gerçekleştirilememiştir. Bir haftadan fazla süren deneme uçuşlarından sonra Junkers uçağı İstanbul'dan Budapeşte'ye geri dönmüştür. Deneme uçuşları için özellikle kış mevsimi seçilmiş, Türkiye iklimi ve coğrafyasının tüm zorluklarını görmek amaçlanmıştır. Böylece Türkiye'de yapılacak hava seferlerinde kesintilerin yaşanmaması hedeflenmiştir. Düzenli uçuşlar için hangar inşası, meydanların hazırlanması, telsiz telgraf sisteminin kurulması gibi düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Hava koşulları incelenmiş ve motorda kullanılacak yakıtın çeşit ve derecesi de denenmiştir.¹⁷

Alman Junkers Şirketi'nin İstanbul ile Ankara arasındaki hava ulaşımı imtiyazını elde etmek için girişimleri Fransız havayolu şirketi Franco-Romen Şirketi'ni de harekete geçirmiştir. Şirket Ankara'ya bir temsilci göndermiş ve deneme uçuşu için izin istemiştir. Bu talep karşısında Dâhiliye ve Müdafaa-ı Milliye Vekâletlerinin onayı ile Nafia Vekâleti Franco-Romen Şirketi'ne de Junkers Şirketi'ne tanınan deneme uçuşu izini verilmiştir. Şirket daha kısa sürede ve daha düzenli uçuşların yapılacağını iddia ederek deneme seferleri için hazırlıkları başlatmıştır. Paris-Bükreş arasında sefer yapan uçaklardan ikisi Bükreş'ten İstanbul'a getirilmiştir. Hatta Franco-Romen Şirketi'nin Nafia Vekâletine; Junkers uçağı ile kendi uçaklarının aynı günde aynı yerden aynı miktarda yolcuyu alarak hareket etmesi ve netice ve

¹⁵“Ankara'da Tayyare Cevalanı”, **Akşam**, 21 Şubat 1924, s. 1.

¹⁶“Posta Tayyaresi Avdet Etti”, **Vakit**, 18 Şubat 1924, s. 1-2.

¹⁷“İstanbul-Ankara Tayyare Seferleri”, **Akşam**, 29 Şubat 1924, s. 3.

sürat itibariyle tercihin hükümetçe takdir edilmesini de teklif ettiklerine dair haberler gazetelerde yer almıştır.¹⁸

Franko-Romen Şirketi'ne ait uçakla 7 Nisan 1924 tarihinde İstanbul-Ankara arasındaki ilk deneme uçuşu gerçekleştirilmiştir. Ankara'ya hediye olarak İstanbul gazeteleri getirilmiş ve yol keşfi yapılacağından uçağa yolcu alınmamıştır.¹⁹ Daha sonra dört gazeteci yolcu olarak alınarak 12 Nisan 1924 tarihinde İstanbul'dan Ankara'ya hareket etmiş ve uçuşlar bir süre tekrarlanmıştır.²⁰ Ancak Franco-Romen Şirketi de deneme uçuşlarında umulduğu gibi düzenli seferler gerçekleştirilememiştir.

Junkers ve Franco-Romen şirketlerinin deneme uçuşlarından sonra Türkiye'de hava ulaşımı imtiyazını düzenleyecek ve şirketlere teklif edilecek koşulları tespit etmek amacıyla Ticaret Vekâletinin başkanlığında Nafia ve Müdafaa-ı Milliye Vekâletleri temsilcilerinin katılımıyla “*Nakliyat-ı Havaiye Komisyonu*” oluşturulmuştur. Komisyon, havayolu ulaşım şartlarını belirleyerek her iki şirkete de İstanbul-Ankara hattında üç aylık bir devre zarfında “*faaliyet, intizam ve sefer kuvvetlerini*” göstermelerine imkân verilecek bir deneme süresi teklif etmiş ve bunun sonucuna göre imtiyazın verileceğini bildirmiştir.²¹

Şirket temsilcilerince bu şartlar kabul edilmiş ve üç aylık deneme uçuşları için Franco-Romen Şirketi'nin iki uçağı 4 Eylül 1924 tarihinde İstanbul'dan Ankara'ya ilk seferlerini yapmışlardır.²² İlk seferde uçağa yolcu alınmazken Paris uçağı ile Bükreş'ten gelen postadan başkente ait olanlar Ankara postasına ilave olunmuştur.²³ İki buçuk saat süren seyahatten sonra

¹⁸“Bükreş-İstanbul Hava Nakliyatı”, **Vakit**, 24 Kânunuevvel 1923; “Ankara-İstanbul Arasında Yolcu Tayyareleri”, **Akşam**, 13 Mart 1924, s. 3; “İki Tayyare Daha Geliyor!”, **Vakit**, 18 Şubat 1924, s. 2.

¹⁹“Ankara'da Tayyareler”, **Vakit**, 8 Nisan 1924, s. 1; “Yeni Bir Tayyare”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Nisan 1924, s. 2.

²⁰“İki Tayyare Gitti”, **Akşam**, 13 Nisan 1924, s. 1; Tayyare Yola Çıktı, **Akşam**, 14 Nisan 1924, s. 1.

²¹“Hava Münakalatı Hakkında Hükümetin Teklifi”, **Vakit**, 10 Ağustos 1924, s. 3; “Ankara-İstanbul Nakliyat-ı Havaiyye Başlıyor”, **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1924, s. 3

²²“İstanbul'dan Ankara'ya”, **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1924, s. 2; “Tayyare Postası”, **Vakit**, 5 Eylül 1924, s. 3.

²³Paris-Ankara hava postaları Paris'ten itibaren Strazburg, Prag, Budapeşte, Belgrat, Bükreş, İstanbul yolunu takip etmişlerdir. İstanbul'dan Paris'e kadar olan mesafe 20 saatte kat olunmuş ve her yolcudan seyahat ücreti olarak 248 lira alınmıştır. Seferlerde zaman zaman

uçak Ankara’da büyük bir kalabalık tarafından karşılanmış, fotoğraf ve film çekimleri yapılmıştır. Posta ve 4 yolcu taşıyacak uçakların yolcuları 40 liraya mektupları ise 10 kuruşa taşıyacağı seferlerin 16 Eylül’den itibaren her gün düzenli olarak yapılacağı duyurulmuştur.²⁴ Fransız Şirketi 1924 yılı başında da Ankara-İstanbul arasında hava seferleri yapmış ancak sadece gazeteci, milletvekili gibi seçilmiş kimseler uçuş tecrübesi yaşabilmişlerdi. Bundan sonra dileyenin uçakla yolculuk yapabilecek olması kamuoyunda heyecanla karşılanmıştır. Franco-Romen Şirketi’nin o zamana kadar Paris-Bükreş arasında yaptığı başarılı seferler Türkiye’de ilk kez uçağa binecekler için bir referans olmuştur. Gazetelerde de uçağın rahatlığına vurgu yapan yazılar yer almıştır.

Junkers ve Franco-Romen Şirketlerine tanınan üç aylık deneme uçuşlarında Franco Romen Şirketi birkaç uçuş denemesinden öteye gidememiştir. Junkers Şirketi ise kış mevsiminin yaklaşması ve hükümetin havayolu ulaşımını düzenleyecek bir talimatname hazırlığı içinde olmasından dolayı deneme uçuşlarına başlamamıştır.

Hükümet, ulusal bir havayolu sistemi kurmak isteğiyle yabancı şirketlere imtiyaz tanımakta dikkatli ve biraz da isteksiz davranmıştır. Ancak mevcut kaynaklar demiryollarının yapımına aktarıldığından havayolu ulaşımında yabancı sermaye ve bilgisinden faydalanmanın zorunluluğu ikilemi yaşanmıştır. Türkiye sınırları içerisinde hava hatlarının işletilmesi hakkının sadece Türklere tanınmasının öncelikle ülke savunması açısından önemi düşünülmüştür.

Havayolu Ulaşımının Millileştirilmesine Yönelik Faaliyetler

Türkiye’de sivil havacılığın gelişmesi için Mustafa Kemal Paşa’nın emriyle 16 Şubat 1925 tarihinde Türk Tayyare Cemiyeti kurulmuştur. Askeri havacılığı desteklemek, ulusal havacılığı kurmak, havacılık sanayinin

yolcu bulunmadığından sadece posta taşınmıştır. Hüseyin Necati, “Ankara’dan-İstanbul’a Tayyare ile Seyahatin İntibaları”, **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1924, s. 2.

²⁴“Tayyare ile Hava Nakliyatına Başlandı”, **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1924, s. 1.

temellerini atmak ve geliştirmek, havacılığın önemini anlatmak, personel yetiştirme gibi konularda faaliyette bulunmak hedeflenmiştir.²⁵

Ticaret Vekâleti tarafından da Müdafaa-ı Milliye Vekâleti ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin görüşleri doğrultusunda uzun çalışmaların sonunda “*Seyrüsefer Havai Talimatnamesi*” hazırlanarak 9 Eylül 1925 tarihli kararname ile yürürlüğe konulmuştur.²⁶ Talimatnamenin dokuzuncu maddesi ile Türkiye hava kabotajı hakkını kullanacağını ilan etmiştir. Ülke sınırları içerisindeki hava hatlarında yapılacak taşımacılıkla ilgili şu karar alınmıştır:²⁷ “*Bir mukavele veya imtiyaz mevcut olmadıkça ecnebi ticaret tayyare ve balonları Türkiye Cumhuriyeti hududu havaiyesi dâhilinde iki nokta beyninde (arasında) nakliyat yapamaz.*” Bu düzenleme ile Türkiye dâhilindeki havayolu ulaşımı Türk uçaklarına bırakılmıştır.²⁸

Seyrüseferi Havai Talimatnamesi'nin yayınlanmasının ardından Ankara-İstanbul ve Ankara-Adana arasında Türk Tayyare Cemiyeti tarafından düzenli hava seferleri yapılması gündeme gelmiştir. Bu hatlarda Türk pilotların görev yapması üzerinde durulmuştur.²⁹ Bunun için Türk havacılığının ihtiyaç duyduğu teknik personeli yetiştirmek üzere Türk Tayyare Cemiyeti'nce 23 Nisan 1926 tarihinde Yeşilköy'de Tayyare Makinist Mektebi açılmıştır.³⁰ Ayrıca Junkers Şirketi ile yapılan bir anlaşma ile 6 Ekim 1926 tarihinde Kayseri Tayyare Fabrikası faaliyet göstermeye başlamıştır.³¹

Hükümet yabancı şirketlere Türkiye sınırları içerisinde hava nakliyatı imtiyaz tanımakta isteksiz davranırken dış hatlarda yabancıların faaliyet gösterme isteklerini hemen kabul etmiştir. Avrupa şehirleri ile İstanbul arasında hava postasının yaygınlaştırılmasına önem verilmiştir. Aero-Espresso Italiana Şirketi'nin İstanbul-Birindizi arasında uçuş yapma isteği kabul edilirken Alman Lufthansa Şirketi ile de İstanbul-Viyana-Berlin

²⁵ **Türk Tayyare Cemiyeti Nizamname-i Esasisi**, Ankara Matbaası, Ankara, 1341(1925), s. 1.

²⁶ **BCA**, Fon Kodu:30..18.1.1, Yer No:15.56..9., Sayı:2455, 9/9/1925.

²⁷ **Düster**, Üçüncü Tertip, C 6, Ankara Başvekalet Matbaası, 1934, s. 780.

²⁸ Tahir Çağa, **Hava Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1965, s. 67.

²⁹ “Ankara-İstanbul ve Ankara-Adana Arasında”, **Cumhuriyet**, 13 Eylül 1925, s. 1.

³⁰ “Tayyare Makinist Mektebi Dün Açıldı”, **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1926, s. 1.

³¹ “İlk Tayyare Fabrikası Bugün Açılıyor”, **Cumhuriyet**, 6 Teşrinisani 1926, s. 1.

arasında taşımacılık yapmak üzere 1928 yılında bir anlaşma yapılmıştır.³² Her gün İstanbul-Berlin arasında 14 saatte uçak ile mektup, gazete vs. taşınması kararlaştırılmış, uçak ile gönderilecek mektuplardan 22 kuruş ücret alınması öngörülmüştür.³³ Seferler 2 Mayıs 1930 tarihinde başlamıştır.³⁴ İstanbul-Paris arasında da Franco-Romen Şirketi tarafından düzenli uçak seferleri yapılmıştır.³⁵

İstanbul ile Avrupa ülkeleri arasında havayolu ulaşımı için yabancı şirketlerle anlaşılırken bir takım girişimlere rağmen iç hatlarda düzenli hava seferlerine bir türlü başlanamaması eleştiri noktası olmuştur. Yunus Nadi Cumhuriyet Gazetesi'nde yazdığı “Türkiye’de Tayyarecilik Ne Zaman?” başlıklı yazısında Türkiye’de şehirler arasında düzenli hava seferlerinin yapılamamasından duyduğu üzüntüyü şöyle ifade etmiştir:³⁶

“Hususile Tayyare Cemiyeti faaliyete başladı başlayalı Türk eşkari umumiyesi nihayet Türkiye’de dahi tayyareciliğin vücut bulacağına hükmetmişti. O gün bugün hep intizar ile geçiyor. İtiraf etmeğe mecburuz ki bu gidişle memlekette tayyareciliğe ait güzel ve heyecanlı fikirlerin yavaş yavaş kuvvetlerini kaybetmesinden cidden korkulmak lazımdır. Kayseri fabrikası yarım ve ortada bırakılalı üç sene oluyor. O işin ne gibi esbap ve şerait içinde akamete sürüklendiğini hakkı ile bilmesek bile eğer herhangi bir ihtilaf önünde yıkmaktan ziyade yapmak tarafı tercih olunsa idi şimdi o fabrikamız faaliyette bulunacak ve bu zihniyet müspet saha üzerinde yürümek zihniyeti olacağına göre ihtimal ki şimdiye kadar memleketimizde dahi tayyare seferleri başlamış, tayyarecilikte bir hayli ileri gidilmiş olacaktı. Vaziyet mateesssüf bu değildir. Memleket tayyareciliği unutacak hale geldi dersek bunu çok hafif bir ifade olarak kabul etmelidir. Tayyare Cemiyeti yavaş yavaş bir piyango müessesine döndü. Hâlbuki bunların hepsi vasıttadır. Gaye olan tayyarecilik bir türlü ortaya çıkamıyor. Bu gidişle ne zaman çıkacağı ise asla belli değil...”

³²BCA, Fon Kodu:30..18.1.1, Yer No: 28.16..16, Sayı:6321, 14/3/1928; Kuter Ataç, “Atatürk Döneminden Günümüze Hizmetler, Ulaştırma ve Bankacılık Sektörleri”, **Atatürk’ten Günümüze Türkiye Ekonomisi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara, 2002, s. 104.

³³“İstanbul Berlin Tayyare Nakliyatı”, **Cumhuriyet**, 21 Nisan 1930, s. 3

³⁴“İstanbul-Berlin Hava Postası”, **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1930, s. 2.

³⁵“Paris İstanbul Yolu Bir Güne İndiriliyor”, **Cumhuriyet**, 8 Ekim 1930, s. 1.

³⁶Yunus Nadi, “Türkiye’de Tayyarecilik Ne Zaman?”, **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1931, s. 1.

Amerikalı Uzmanların Türkiye’de Hava Hatları Kurma Çalışmaları

Türkiye’de hava hatlarının tesisi, meydan yapımı ve havayoluyla yolcu, posta ve eşya nakli için çalışmalar 1931 yılından sonra hızlanmıştır. Ulaşımında öncelik demiryollarına verildiğinden yabancı sermaye ve bilgisi olmadan Türkiye’de havayolu ulaşımının kurulamayacağı düşüncesi ile Amerikan Curtiss Wright Şirketi’nin Türkiye’de hava hatları kurmak isteğine sıcak bakılmıştır. Türk Hükümeti 23 Kasım 1931 tarihinde bu Amerikan şirketi ile bir yıllık deneme sözleşmesi yapmıştır. Buna göre 1932 yılı Şubat ayında Major Hulse’un başkanlığında Amerika’dan uzmanlar gelerek hangi hava yolu güzergâhlarının daha güvenli ve daha ekonomik olduğunu belirlemek için incelemelerde bulunmuşlardır.³⁷

Amerikalı uzmanlar Anadolu dâhilinde yedi bin kilometrelik bir uçuş yapmışlardır.³⁸ İstanbul, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Diyarbakır, Adana, Gaziantep, Urfa, Mardin ve İzmir’e gitmişlerdir. Hattın geçeceği şehirler ile güneydoğudaki vilayetlere ait posta gelirleri, mektup ve posta paketi miktarları, posta tarifeleri gibi haberleşme ve ulaşım dair bilgileri de öğrenmek istemişlerdir.³⁹

Amerikalı uzmanlar yaptıkları incelemeler sonucunda kurulacak hava hatlarını şu şekilde tespit etmişlerdir:

- 1-İstanbul-İznik-Yenişehir-Eskişehir-Ankara
- 2-Ankara-Karaman-Konya-Adana-Urfa-Gaziantep-Diyarbakır
- 3-Diyarbakır-Van
- 4-Diyarbakır-Elbistan-Kayseri-Ankara

³⁷BCA, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:61.411.4, Dosya:634, 19/6/1932; Major Hulse Amerika’da hava, liman ve meydanları uzmanı olarak tanınmış önde gelen havacıardan biridir. Binbaşı Robertson Amerikan ordusundan emekli olduktan sonra ismini havacılık ve hava hatları işlerinde duyurmuştur. Önce kardeşi ile birlikte bir hava posta hattı işletmiş ardında da yolcu uçakları yapmak üzere bir fabrika açmıştır. Bir süre sonra fabrikası Curtiss WrightGrubu tarafından satın alınınca bu şirketin müdürleri arasında yer almıştır. Bu sıfatı ile 1930 yılında Çin’de çok sayıda hava hattı tesis etmiştir. Diğer bir uzman Yüzbaşı Kun ise Amerika’da havacılık alanında çalıştıktan sonra Şili Hükümeti ile birlikte çalışarak burada bir uçak fabrikası kurmuştur. “Türkiye’de Hava Hatları”, **Cumhuriyet**, 23 Şubat 1932, s. 1,2.

³⁸“Hava Hatları”, **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s. 1.

³⁹BCA, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:59.398..6, Dosya:6112, 16/2/1932.

5-Ankara-Samsun-Trabzon

6-İstanbul -Konya-Antalya

Bu hatlardan İstanbul-Diyarbakır hattı ana hat olacak ve 11 saatte kat edilecektir. İstanbul-Ankara hattı ise Eskişehir'deki mola da dâhil 2 saat 45 dakika sürecektir. İstanbul Diyarbakır hattı Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan en kısa hava yolu olacaktır. Hava seferleri yapılacak şehirlerde meydan ve gözlem merkezleri yapılacaktır. Ücretler ise dünyanın her tarafında olduğu gibi yataklı vagon ücretinden biraz fazla olacaktır. Bu hatlarda Curtiss Wright uçakları işleyecek ancak uçaklar Türk pilotlar tarafından kullanılacaktır.⁴⁰ Amerikalı uzmanlar bu önerilerini hükümete sunduktan sonra 19 Mayıs 1932 tarihinde Türkiye'den ayrılmışlardır.⁴¹

Seferlerin başlayabilmesi için Curtiss Wright Şirketi ile bir de kiralık uçak sözleşmesi yapılmıştır. Pilot ve yardımcısından başka altı kişilik ve iki motorlu fiyatı 30 bin dolar olan uçağın kirası, sigorta ve nakliye masrafları hariç 10000 dolar olarak hesaplanmıştır. Meydan yapımı ise masraflı olduğundan askeri meydanlardan yararlanılması öngörülmüştür. Ankara imar planında hava meydanı olarak gösterilen Koşu Meydanı'nın üç ay sonra başlayacak seferlere hazırlanması, buradaki tribün ve ahırların kaldırılarak silindirajının yapılması yoluna gidilmiştir.⁴² İstanbul'da ise Yeşilköy Tayyare Meydanı'nda askerî uçak istasyonu pavyonlarından biri sivil uçuşlara tahsis edilmiştir.⁴³

İstanbul-Ankara Hattında Düzenli Uçuşları Başlatma Denemeleri

Curtis Wright Şirketi'nden kiralanan uçakların Türk Tayyare Cemiyeti tarafından işletilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁴ Türk Tayyare Cemiyeti'nce İstanbul-Ankara hattında uçuş için daha hazırlıklar tamamlanmadan Başbakan İsmet Paşa 15 Eylül 1932 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek için aniden gittiği İstanbul'a daha hızlı olduğu için havayolu

⁴⁰“Hava Hatları”, **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s. 1.

⁴¹“Türkiye’de Tayyare Nakliyatı”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1932, s. 1.

⁴²**BCA**, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:59.398..6, Dosya:6112, 16/2/1932.

⁴³“Hava Postaları Hazırlığı Başladı”, **Cumhuriyet**, 26 Ekim 1932, s. 2.

⁴⁴“Hava Postaları Başlıyor”, **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1932, s. 3.

kullanmayı tercih etmiştir.⁴⁵ Havayolu ulaşımını hızlı olmasıyla kazandırdığı zamandan dolayı İsmet Paşa bundan sonraki seyahatlerinde uçağı tercih etmiştir.⁴⁶

Kiralanan uçakların Amerika'dan Türkiye'ye getirilmesi zaman almıştır. İki Amerikan uçağı ve bunları kullanacak pilot ve makinistler 15 Kasım 1932 tarihinde İstanbul'a gelmiştir.⁴⁷ Uçaklar yapılış amacı dolayısıyla askeri tipte olmasa da savaş zamanlarında yaralı nakli gibi geri hizmetlerde kullanıma müsait özelliklere sahiptir.⁴⁸ Bunların kurulma işleri bir taraftan yapılırken hükümete ait bir uçakla İstanbul-Ankara arasında üç ay süre ile deneme uçuşlarına 2 Ocak 1933'te başlanmıştır.⁴⁹ Türk Tayyare Cemiyeti'nce Amerika'dan kiralanan iki uçak da 3 Şubat 1933 tarihinden itibaren deneme nitelikli seferler yapmışlardır.⁵⁰ Bu uçuşlarda amaç gerek hattın teknik ve idari işletilmesi hakkında bir fikir edinmek ve gerekse halkın ne derece ilgi göstereceğini anlamak olmuştur. İlk seferlerde resmi görevle İstanbul-Ankara arasında seyahat eden bazı devlet görevlileri taşınmıştır.⁵¹ Zamanla Amerika'dan kiralanan iki uçakla hükümet tarafından yürütülen seferlere ilgi ve rağbet de artmıştır. Daha kısa olan havayolunu tercih eden yolcular arasında özellikle kadınlar çoğunluğu oluşturmaya başlamışlardır.⁵²

Ancak kış mevsimi olmasından dolayı hava koşulları uçuşların yapılmasını zorlaştırmış zaman zaman uçuşlarda aksamalara yol açmıştır. Elde edilen tecrübeye göre iki uçak ile her gün muntazam sefer yapılamayacağı anlaşılmış ve uçak sayısının artırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Haftada üç gün cumartesi, pazartesi, çarşamba günleri İstanbul-Ankara arasında nakliyat yapılması kararı alınmıştır. Seferler resmen 27 Mayıs 1933 tarihinden itibaren halka açılmıştır.⁵³

⁴⁵“İsmet Paşa Ansızın İstanbul'a Geldi”, **Cumhuriyet**, 16 Eylül 1932, s. 1.

⁴⁶“Başvekil İsmet Pş. Dün Gene Tayyare ile Ankara'ya Avdet Etti”, **Cumhuriyet**, 17 Eylül 1932, s. 1.

⁴⁷“Ankara İstanbul Hava Yolu”, **Cumhuriyet**, 16 Kasım 1932, s. 2.

⁴⁸“BCA, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:60.404..12, Doysa:5245,27 /5/1933.

⁴⁹“Hava Postası”, **Cumhuriyet**, 4 Ocak 1933, s. 6.

⁵⁰“Ankara Hava Postaları”, **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1933, s. 1.

⁵¹“Ankara Postasını Yapan Tayyare Tehlike Atlattı”, **Cumhuriyet**, 3 Mart 1933, s. 1-2.

⁵²“Tayyareye Binen Hanımlarımız Çoğalıyor”, **Cumhuriyet**, 18 Mart 1933, s. 2.

⁵³“BCA, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:60.404..12, Doysa:5245,27 /5/1933.

Millî Müdafaa Vekâleti Hava Müsteşarlığı tarafından verilen ilanlarla İstanbul-Eskişehir-Ankara arasında hava postalarının başladığı ve saatleri aralıklarla kamuoyuna ilan edilmiştir. Türk Tayyare Cemiyeti'nin uçak saatleri ve koşullarına dair yaptığı duyuru gazetelerde şu şekilde yer almıştı:⁵⁴

"1-İstanbul-Ankara ve Ankara-İstanbul arasında işleyecek posta tayyarelerinde yolculuk yapacakların yol paraları, Ankara'da Tayyare Cemiyeti Umumi Merkezi ve İstanbul'da Cağaloğlu'ndaki İstanbul şubesi tarafından makbuz mukabilince alınacak ve yalnız bu makbuzlarla yolculuk yapılacaktır.

2-Beher yolcu için yol parası otuz beş liradır.

3-Her yolcu beraberinde on beş kiloya kadar eşya (parasız) götürebilecektir. Daha fazlası kabul edilmeyecektir. Yolcuların, beraberlerinde kendi kendine işial (tutuşma) eder yanıcı ve patlayıcı eşya bulundurmaları yasaktır.

4-Gazetelerin beher kilosundan yirmi kuruş nakliye ücreti alınacak ve karşılığında cemiyet tarafından aynı vecihle makbuz verilecektir.

5-Her gün bir tayyare sabah saat (8/30) ta Yeşilköy'den kalkarak (11/15) te Ankara'ya ve Ankara'dan da (14/15) te kalkarak (16/55) te Yeşilköy'e varacaktır. Tayyare gidiş ve gelişte Eskişehir'de yirmi dakika kalacaktır.

6-Makbuzlar muayyen gün ve tarih için verilir. O gün biletini kullanmayan yolcu yolculuk hakkını kaybeder ve başka bir gün için kullanamaz."

Ancak Türk Tayyare Cemiyeti'nce başlatılan İstanbul-Ankara seferlerinde de bir süreklilik sağlanamamış ve havayolu ulaşımının geliştirilmesi için yeni düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

⁵⁴"Tayyare Seferleri", *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1933, s. 6.

Havayolları Devlet İşletme İdaresi'nin Kuruluşu

Türkiye'de devletçiliğin benimsendiği 1930'lu yılların başında devletin havayolu ulaşımına da el atması görüşü hâkim olmuştur. Hava hatlarının tamamen millî olması savunulmuştur. Türkiye'nin tam bağımsızlık için demiryollarından yabancıların imtiyaz ve denetimini kaldırıp devlet demiryolları teşkilatı kurup tamamen ulusal bir demiryolu politikası izlediği gibi hava yolu ulaşımında da bir teşkilat kurarak ulusal bir hava yolu ağı kurması zorunluluğu ile hareket edilmiştir.⁵⁵

Bu düşüncelerle Türkiye'de hava yolları kurmak ve bu yollar üzerinde taşımacılık yapmak için 20 Mayıs 1933'te 2136 sayılı kanunla Ankara'da Millî Müdafaa Vekâletine bağlı ve sivil bir yönetime sahip *Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi* kurulmuştur.⁵⁶ Böylece hava yolu ulaşımı düzenli bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmıştır. Müdürlüğüne de ilk Türk havacılarından olan Emekli Pilot Binbaşı Fesa (Evrensev) Bey tayin edilmiştir.⁵⁷ Kurum sivil hava yolları oluşturmak ve bu yollar üzerinde yük, yolcu ve posta taşımacılığı yapmakla sorumlu tutulmuştur.

Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi'nin kuruluşta sahip olduğu filo 5 uçaktan oluşmuştur. Bunlar 4 koltuklu 2 adet Alman Junkers F13, 5 koltuklu 2 adet Amerikan King Bird ve 10 koltuklu bir adet Sovyet ATH 9 uçaklarıdır.⁵⁸ Havayolları Devlet İşletme İdaresi yirmi dört personel ile işe başlamıştır. Ülkenin uzak bölgelerini birbirine bağlamak ve mesafeyi en aza indirmek düşüncesiyle hareket edilerek Türkiye'nin büyük şehirleri arasında yolcu seferleri düzenlenmiştir.⁵⁹

İstanbul-Ankara arasındaki ilk düzenli uçak seferleri resmen 17 Şubat 1934 tarihinde başlamıştır. İlk uçuşta aralarında ikisi kadın dokuz yolcu

⁵⁵Şakir Hazım, "Hava Nakliyatının Faydaları. İyi Malzeme, İyi Teşkilat", **Kadro**, S 19, Temmuz 1933, s. 56-57.

⁵⁶**Resmî Gazete**, Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi Teşkilatı Hakkında Kanun, 27 Mayıs 1933, S 2411, s. 2507.

⁵⁷**BCA**, Fon Kodu:30..18.1.2, Yer No:37.42..5, S 14504, 3/6/1933.

⁵⁸**Dünden Bugüne Türk Hava Yolları (1933-1983)**, (Haz: İlyas Albayrak), Cen Ajans, İstanbul, 1983, s. 24.

⁵⁹Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, s. 91; Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi Bünyesi**, Özel İktisadi ve Ticari İlimler Yüksekokulu, İstanbul, 1967, s. 269.

Ankara'dan İstanbul'a taşınmıştır.⁶⁰Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi Müdürü Fesa Bey ilk sefer üzerine basına şu açıklamayı yapmıştır:⁶¹

“Ankara'dan İstanbul'a yaptığımız ilk tayyare postası çok iyi olmuştur. Tayyare Eskişehir'e kadar gayet müsait hava şeraiti içinde uçmuştur. Fakat Bilecik'ten sonra sis içinde kaldık. Mamafih pusula ile vaziyet tayin edildiğinden bu sis yola devam etmeğe mani olmamış ve İstanbul-Ankara hava yolculuğu iki saatte arızasız olarak yapılmıştır. Yolcular bu seyahati çok rahat geçirmişlerdir...”

Yapılan programa göre seferler pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri Ankara'dan, salı, perşembe ve Pazar günleri de Yeşilköy'den olmuştur. Seyahat ücreti olarak ise 40 lira belirlenmiştir.⁶²Hava seferleri zamanla Ankara-Adana, İstanbul-İzmir hatları açılarak diğer şehirlere de yaygınlaştırılmıştır. Havayolu ulaşımının özendirilerek daha çok rağbet görmesi için zaman zaman hükümet tarafından uçak biletlerinde indirimle gidilmiştir. Örneğin 1934 yılında Ankara-İstanbul 22,5, İstanbul-Diyarbakır 55, İstanbul-Kayseri 37,5, Eskişehir-Kayseri 27,5, Eskişehir-Diyarbakır 47,5, Ankara-Kayseri 17,5, Ankara-Diyarbakır 35, Kayseri-Diyarbakır 22,5, Ankara-Eskişehir 12,5 ve İstanbul-Eskişehir 12,5 liraya indirilmiştir. Ayrıca bütün merkezler arasında geçerli olmak üzere gidiş-dönüş bileti alanlara %20 indirim yapılması, asker ve polisler için yarım biletle seyahat imkânı tanınması İcra Vekilleri Heyeti'nce 11 Ekim 1934 tarihinde kabul edilmiştir.⁶³

Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi, Haziran 1935'te Bayındırlık Bakanlığına bağlanarak havayolu ulaşımında düzenlemeye gidilmiştir. Bayındırlık Bakanlığı personel sayısını artırıp üç adet uçak satın alarak çalışmalara başlamıştır. Uçuş eğitimine önem verilerek pilotluk ve makinistlik kursları görmek üzere Londra'ya bir heyet gönderilmiştir. Servislerin düzenli olması, konfor ve fiyatların ucuzluğuna dikkat edilmiştir. Taşımacılığın güvenle yapılması için uçaklarda telsizden yararlanılmıştır. Ancak yapılan düzenlemelere rağmen teknik eksiklikler nedeniyle ülkede

⁶⁰**Cumhuriyet**, “İstanbul-Ankara Hava Seferleri Başladı”, 18 Şubat 1934, s. 1.

⁶¹**Cumhuriyet**, “Ankara-İstanbul Hava Postası”, 20 Şubat 1934, s. 2.

⁶²“İstanbul-Ankara Hava Seferleri Başladı”, **Cumhuriyet**, 18 Şubat 1934, s. 1.

⁶³**BCA**, Fon Kodu:230.0.0.0, Yer No:48.70.3, sayı:14052/Dosya No:62-39, 11/10/1934.

hava seferleri ancak yaz aylarında yapılabilmektedir.⁶⁴ 25 Mayıs-31 Ağustos 1936 tarihleri arasında -yaklaşık üç ayda- İstanbul-Ankara arasında 230 sefer yapılmış 698 yolcu, 627 kilo 800 gram bagaj, 70 kilo 812 gram posta ve 4987 kilo 150 gram gazete taşınmıştır. Ayrıca halka uçakları tanıtmaya amaçlı yapılan şehir gezinti uçuşlarına aralarında 17 çocuğun da bulunduğu 803 kişi katılmıştır.⁶⁵

II. Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye’de Havayolu Ulaşımının Gelişimi

Türkiye’de sivil havacılık, 1938 yılında havayollarının Ulaştırma Bakanlığına bağlı “*Devlet Havayolları Umum Müdürlüğü*” adıyla katma bütçeli bir devlet teşkilatının yönetimine bırakılmasıyla gelişme göstermiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında dünyada havayolu ulaşımı alanında yaşanan gelişmeler Türkiye’de de etkisini göstermiştir. 1943 yılında altı uçakla 2.600 km’lik beş hat üzerinde uçulurken, 1945 yılında uçak sayısı on dört, hat sayısı dokuz ve şebeke genişliği 10.000 km’ye ulaşmıştır.⁶⁶ Devlet Havayolları Umum Müdürlüğü 1945 yılında ABD’den alınan 22-28 yolcu kapasiteli otuz adet DC-3 ve üç adet C-47 tipi uçağın filoya katılmasıyla Ortadoğu’nun en büyük havayolu seviyesine ulaşmıştır.⁶⁷ Türkiye 1944 yılında Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatı’na (ICAO) da kurucu üye olarak katılmıştır.⁶⁸

Savaş sonrası dönemde geniş halk kitlelerinde hayat standartlarının yükselmeye başlaması ve ticaret, tarım, sanayi alanlarındaki iş hacimlerinin artmasıyla havayollarına talep oldukça artmıştır. Bunun üzerine havaalanlarının uluslararası standartlara göre düzenlenmesi ve hava yolu ağının kurulması için gerekli tesislerin yapımı zorunluluğu duyulmuştur. Havayollarının bir hükümet işi olarak ele alınması düşüncesiyle 1946 yılında

⁶⁴“Londra’ya Ismarlanan Üç Yolcu Tayyaresi”, *Ulus*, 12 Mayıs 1936, s. 1; Ali Çetinkaya, “Türkiye’de Başarılan Nafia İşleri ve İleride Yapılacak İşler”, [Finansal Times’da yayınlanan makalenin aynı], *Bayındırılık İşleri Dergisi*, S 9, Şubat 1937, s. 42–43.

⁶⁵“Devlet Hava Yolları”, *Ulus*, 20 Eylül 1936, s. 1,3.

⁶⁶BCA, Fon Kodu, 30..1.0.0, Yer No:83,521..3, Dosya:E13, 26.10.1945.

⁶⁷*Ulaştırma ve Haberleşme*, Ulaştırma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 177.

⁶⁸İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Türkiye’de Ulaşımın Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, s. 2766.

Recep Peker Hükümeti programında havayolları ile ilgili çalışmalara önem verileceği açıklanmıştır. Programda havayolu politikası: “*Uçaklarımızı çoğaltmak ve mükemmelleştirmek, alanlarımızı milletlerarası şartlara uygun bir seviyeye çıkarmak, hava hatlarına önemli istikametlerde, her mevsimde işleyebilir bir kabiliyet vermek hedefimizdir.*”⁶⁹ şeklinde yer almıştır. İlk kez bir hükümet programında havayolu ile ilgili çalışmalara öncelik verilmiştir.

Havayolu ulaşımı alanında neler yapılması gerektiği ile ilgili etüt yapmak üzere Amerikan Sivil Havacılık Teşkilatı’ndan bir heyet Türkiye’ye çağrılmıştır. Heyet; Ankara, İstanbul, İzmir Elazığ, Malatya, Konya, Afyon, Eskişehir ve Balıkesir meydanlarını incelemiştir. Ankara, İstanbul, Adana, İzmir, Malatya veya Elazığ meydanlarının uluslararası meydan olarak yapılmasını, diğer meydanların radyo gibi tesislerle donatılarak yardımcı meydan olarak kullanılmasını, çok masraflı olan hava ulaştırmasının az masrafla temini amacıyla Hava Kuvvetleri ile Devlet Havayolları elindeki meydanların ortaklaşa donatılmasını ve kullanılmasını tavsiye etmiştir. Bu etütlerden sonra Ulaştırma Bakanlığı sivil havacılığın gelişmesi için gerekli radyo ve elektrik tesisleriyle bazı inşaat malzemesinin temini ve bunlara ait projelerin hazırlanması için Amerika’da Westinghouse Electric International Company ile 4.740.000 dolarlık, meydan ve tesislerin projelerinin hazırlanması ve bu projelerin uygulanması için de J. C. White Engineering şirketiyle 1.425.450 dolarlık sözleşme yapmıştır. İnşaatın yapılması için gerekli makinelerin Amerikan Ordusu’ndan satın alınması için 735.000 dolarlık kredi ayrılmıştır.⁷⁰

Alınan önlemler sonucunda; Ankara, İstanbul, İzmir, Adana meydanlarında kış seferleri yapılmaya başlanmış, Kasım-Aralık-Ocak (1946–1947) aylarında 394 seferden 360 seferi aksamadan sorunsuz yapılabilmektedir.⁷¹ Emniyetli ve büyük uçakların Türkiye’ye getirilmesi ile havayolu taşımacılığı hızlı bir gelişme göstermiştir. Türkiye’nin engebeli coğrafyası ve mesafelerin uzaklığı yolcu, eşya ve posta naklinde uçağın

⁶⁹İsmail Arar, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak Yayınevi, Ankara, 1968, s. 177.

⁷⁰“Hava Meydanları Şubesi”, Bayındırlık Dergisi, Aralık 1949, s. 40; **BCA**, Fon Kodu: 30.1.0.0., Yer No: 74.471..12, Dosya:E8, 15.8.1957; Yücel N. Mutlu, **Bayındırlık Bakanlığı Tarihi (1920-1988)**, Bayındırlık Bakanlığı Matbaası, Ankara, 1989, s. 124.

⁷¹**BCA**, Fon Kodu:30.1.0.0., Yer No:74.471..12, Dosya:E8, 15.8.1957; **BCA**, Fon Kodu:30.1.0.0., Yer No:14.81..4, 10.2.1947.

rağbet görmesine neden olmuş ve havayolu ulaşımını kullananların sayısı günden güne artmıştır. Uçulan mesafe 1946 yılında 71.000 km'ye ve yolcu sayısı da 3.109'a yükselmiştir.⁷²

Türkiye'de sivil havacılık 1946 yılına kadar sadece iç hatlarda yük ve yolcu taşımalarıyla sınırlı kalırken hava ulaşımında yaşanan gelişmeler sonucunda dışa açılım da sağlanmıştır. Yabancı devletlerle hava ulaşımı anlaşmaları yapmak için Dışişleri Bakanlığına yetki verilmiştir.⁷³ İlk olarak 1946 yılında Fransa ile Türkiye arasında anlaşma ile karşılıklı hava seferleri yapılmıştır.⁷⁴ İstanbul-Atina seferleri başlatılarak 1947 yılında Yunanistan ile Türkiye arasında hava ulaşımı sağlanmıştır.⁷⁵ Ayrıca Ortadoğu ile ilişkilere önem verilerek Lübnan, Irak gibi ülkelerle karşılıklı hava seferlerinin başlamasına dair anlaşmalar yapılmıştır.

Türkiye'nin jeo-stratejik konumu itibarıyla kıtalararası kavşak noktasında bulunmasından dolayı büyük hava alanları yapılarak uluslararası havayolu ulaşımında da önemli bir yere sahip olmak düşüncesi benimsenmiştir. Bu amaçla büyük havaalanları inşa edilmeye başlanmıştır.⁷⁶ Ancak liman yapımında gerek kamulaştırma, gerekse yapım konusunda gecikmeler ortaya çıkmış, Ulaştırma Bakanlığı yapımçı bir kuruluş olmadığından sorun yaşanmıştır. Bunun üzerine 11 Nisan 1949 tarihli 5367 sayılı kanunla her türlü hava ulaşımında kullanılan hava meydanlarının ve ilgili tesislerin uluslararası standartlara göre genişletilmesi ve yapımı Bayındırlık Bakanlığı'na verilmiştir.⁷⁷ Bayındırlık Bakanlığı Şose ve Köprüler Reisliğine bağlı olmak üzere bir *Hava Meydanları Bürosu* kurulmuştur. 1949 yılından itibaren Yeşilköy, Esenboğa, Adana, Trabzon'da büyük hava alanlarının yapımına başlanmıştır.⁷⁸

Artan havacılık faaliyetleri karşısında havaalanı ve uçak işletmeciliğinin farklı kuruluşlar yürütülmesi zorunluluğu ortaya çıkmış, uçak işletmeciliği

⁷²Cillov, **a.g.e.**, s. 269.

⁷³BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:111.42..2., Sayı:3/4333, Dosya:77-312, 13.6.1946.

⁷⁴BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No:112.73..16., Sayı:3/4968., Dosya:71-750 11.11.1946.

⁷⁵BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:61.410..41., Dosya:62146, 10.3.1947.

⁷⁶Cillov, **a.g.e.**, s. 269.

⁷⁷**Resmî Gazete**, Bilumum Hava Meydan ve Limanlarıyla Bunlarla İlgili Bina ve Tesislerin Bayındırlık Bakanlığına Yapılması Hakkında Kanun, 15 Nisan 1949, S 7183, s. 15965.

⁷⁸"Hava Meydanları Şubesi", **Bayındırlık Dergisi**, Aralık 1949, s. 40; BCA, Fon Kodu:30..1.0.0, Yer No: 74.471..12 , Dosya:E8, 15.8.1957, s. 8; Mutlu, **a.g.e.**, s. 124.

21 Mayıs 1955 tarih ve 6623 sayılı Kanunla kurulan Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı'na, havaalanı işletmeciliği ve hava ulaştırması hizmetleri, 28 Şubat 1956 tarih ve 6686 sayılı kanunla kurulan, tüzel kişiliğe sahip, katma bütçeli Devlet Hava Yolları İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.⁷⁹

⁷⁹**Cumhuriyetin 75. Yılında Ulaştırma ve Haberleşme**, Ulaştırma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 95.

SONUÇ

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke savunması açısından büyük önem taşıdığından daha çok askeri havacılığın geliştirilmesi için çalışılmıştır. Dünyada hızlı olmasından dolayı uçakların havayolu ulaşım aracı olarak kullanımı yaygınlaşırken Türkiye ulaşım sorununu çözmeye önceliği demiryollarına vermiştir. Havayolu ulaşımı tesis ve araç-gereç temini bakımından oldukça masraflı bir ulaşım sistemi olarak görülmüştür.

Dönemin en hızlı ulaşım sistemi olan havayolu ulaşımı Türkiye'de yabancı şirketlerle yapılan anlaşmalarla başlatılmaya çalışılmıştır. Junkers ve Franko-Romen Hava Şirketleri 1924 yılında İstanbul ile Avrupa şehirleri arasında seferler düzenlerken bir taraftan da Ankara-İstanbul arasında uçuş denemeleri yapmışlardır. Ancak Türkiye'nin bu iki büyük şehri arasında düzenli seferlerine bundan tam 10 yıl sonra başlanabilmektedir. Türkiye yabancı şirketlere imtiyaz tanımada yavaş ve isteksiz hareket etmiş havacılığın masraflı bir iş olmasından dolayı yabancı şirketlerin deneme uçuşlarında bir süreklilik sağlanamamıştır. Türkiye'de havayolu ulaşımını kurup denetleyecek bir devlet teşkilatının da olmaması uzun yıllar bu alanda bir otorite boşluğu yaşanmasına yol açmıştır.

Türkiye'de havayolu ulaşımı ancak II. Dünya Savaşı sonrasında gelişme gösterebilmiştir. Savaş sonrası dönemde geniş halk kitlelerinde hayat standartlarının yükselmeye başlaması ve ticaret, tarım, sanayi alanlarındaki iş hacimlerinin genişlemesi dönemin en hızlı ulaşım aracı olan havayollarına talebi artırmıştır. Havayolu ulaşımını kullananların sayısı günden güne artmıştır. Havayolu ulaşımı alanında cumhuriyetin ilk yıllarında itibaren oldukça yavaş bir gelişme yaşansa da zamanla modern havaalanları inşa edilerek 2000'li yıllarda Türkiye havayolu taşımacılığı sektöründe bölgede ve dünyada önemli bir konuma sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon Kodu:230..0.0.0, Yer No:56.1..1, Dosya:34HY1, 27/12/1923.

BCA, Fon Kodu:30..18.1.1, Yer No:15.56..9., Sayı:2455, 9/9/1925

BCA, Fon Kodu:30..18.1.1, Yer No:28.16..16, Sayı:6321, 14/3/1928.

BCA, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:59.398..6, Dosya:6112, 16/2/1932.

BCA, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:61.411..4, Dosya:634, 19/6/1932.

BCA, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:60.404..12, Dosya:5245,27 /5/1933.

BCA, Fon Kodu:30..18.1.2, Yer No:37.42..5, Sayı:14504, 3/6/1933.

BCA, Fon Kodu:230..0.0.0, Yer No:48.70..3, Sayı:14052/Dosya No:62-39, 11/10/1934.

BCA, Fon Kodu, 30..1.0.0, Yer No:83,521..3, Dosya:E13, 26/10/1945.

BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:111.42..2., Sayı:3/4333, Dosya:77-312, 13/6/1946.

BCA, Fon Kodu:30.1.0.0., Yer No:14.81..4, 10/2/1947.

BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No:112.73..16., Sayı:3/4968., Dosya:71-750, 11/11/1946.

BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:61.410..41., Dosya:62146, 10.3.1947.

BCA, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 74.471..12, Dosya:E8, 15/8/1957.

2-Sürelî Yayınlar

Akşam

Bayındırlık İşleri Dergisi

Cumhuriyet

Düstur

Hâkimiyet-i Milliye

Kadro

Resmî Gazete

Ulus

Vatan

3-Kitap ve Makaleler

ARAR, İsmail, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak Yayınevi, Ankara, 1968.

ATAÇ, Kuter, “Atatürk Döneminden Günümüze Hizmetler, Ulaştırma ve Bankacılık Sektörleri”, **Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara, 2002, s. 98-111.

CİLLOV, Haluk, **Türkiye Ekonomisi Bünyesi**, Özel İktisadi ve Ticari İlimler Yüksekokulu, İstanbul, 1967.

Cumhuriyetin 75. Yılında Ulaştırma ve Haberleşme, Ulaştırma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

ÇAĞA, Tahir, **Hava Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1965.

ÇAYPINAR, Hamdi, **Sivil Havacılığın Doğuşu ve Bugünkü Durumu**, THK XI'nci Kurultayı Yayını, Ankara, 1949.

ÇETİNKAYA, Ali, “Türkiye’de Başarılan Nafia İşleri ve İleride Yapılacak İşler”, [Finansal Times’da yayınlanan makalenin aynı], **Bayındırlık İşleri Dergisi**, S 9, Şubat 1937, s. 40-45.

Dünden Bugüne Türk Hava Yolları (1933-1983), (Haz: İlyas Albayrak), Cen Ajans, İstanbul, 1983.

Hüseyin Necati, “Ankara’dan-İstanbul’a Tayyare ile Seyahatin İntibaları”, **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1924, s. 2.

İhsan Arif, “Posta Tayyaresi Nihayet Hareket Edebildi”, **Vakit**, 15 Şubat 1924, s. 1.

KURTER, Ajun, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1910-1914)**, C 1, Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, Ankara, 2006.

MUTLU, Yücel N., **Bayındırlık Bakanlığı Tarihi (1920-1988)**, Bayındırlık Bakanlığı Matbaası, Ankara, 1989.

Orhan Haydar, “Junkers Fabrikası’nın Teklifi Münasebetiyle İlk Teşebbüsler”, **Vakit**, 12 Teşrinisani 1923, s. 3.

ÖKÇÜN, Gündüz, **İzmir İktisat Kongresi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

Şakir Feyzi, “Hava Yolculuğu Nasıl Oluyor?”, **Akşam**, 22 Şubat 1924, s. 2

Şakir Hazım, “Hava Nakliyatının Faydaları. İyi Malzeme, İyi Teşkilat”, **Kadro**, S 19, Temmuz 1933, s. 55-57.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, “Türkiye’de Ulaşımın Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, s. 2578-2768.

TOKGÖZ, Erdinç, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001.

Türk Tayyare Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, Ankara Matbaası, Ankara, 1341 (1925).

Ulaştırma ve Haberleşme, Ulaştırma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Yunus Nadi, “Türkiye’de Tayyarecilik Ne Zaman?”, **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1931, s. 1.

AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞMESİNDE TÜRKİYE'NİN ROLÜ (ARŞİV ÇALIŞMASI)

Abdullah MOHAMMADI*

ÖZET

Afganistan, Avrasya bölgesinin güneydoğusunu oluşturan, Orta Asya ile Orta Doğu ve güneydoğu Asya ülkeleri arasında bir geçit konumundadır. Jeopolitik öneminden dolayı bölgesel ve küresel güçler bu bölgede hâkim olmak istemişlerdir. Avrasya bölgesindeki yeni gelişmeler, Afganistan'ı yeniden önemli bir hale getirmiş dolayısıyla bölgesel ve küresel güçlerin mücadele sahasına dönüştürmüştür.

İpek Yolu güzergahında bulunan Afganistan, Kuşanlar, Gurlular, Gazneliler, ve Selçuklular döneminde bir Türk yurdu olmuştur. Günümüzde ise ülkede önemli bir Türk nüfusu yaşamaktadır. 1919 yılında İngilizlerden bağımsızlığını aldıktan sonra, Afganistan ile Türkiye arasında 1 Mart 1921 yılında ilk Türk – Afgan ittifakı Moskova'da imzalanmıştır. Sadece askeri düzeyde olmayan anlaşmaya göre Türkiye, Afganistan'a eğitim ve modernleşme konusunda yardımcı olacaktır. Mayıs 1928 yılında Afgan Kralı Emanullah Han Türkiye'yi ziyaret etmiş, kendi ülkesine döndükten sonra, Türkiye'yi bir model ülke olarak almıştır. Afgan Kralı Türkiye'deki yapılanları kendi ülkesinde yapmaya çalışmıştır. Türkiye'den bir uzman grup da Afganistan'ın modernleşme çabalarını destek vermek amacıyla Afganistan'a gitmiştir. Atatürk döneminde Türkiye, Afganistan'ın modernleşmesi ve yeniden yapılandırılması sürecinde aktif bir şekilde rol almıştır.

Türkiye ile Afganistan arasındaki din birliği, nispeten ırk birliği ve iki ülke arasındaki ortak bölgesel menfaatler her iki ülke açısından büyük önem arz etmektedir. Türkiye Müslüman bir NATO ülkesi ve Afganistan idarecileri nezdinde güvenilir bir devlet konumunda olduğundan dolayı, bölgenin önemli belirleyicilerinden biri durumundadır. Şu anda barış gücü adı altında Afganistan'da 1840 Türk askeri görev yapmaktadır. Bunun yanında Türkiye'nin, Afganistan'ın iki

*Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, abdullahmoh2000@gmail.com.

kentinde imar çalışmalarının devam ettiğini görmekteyiz. Türkiye eğitim alanında da Afganistan'ın çeşitli kentlerinde faaliyet göstermektedir. Türkiye uluslararası arenada da, Afganistan meselesi konusunda önemli bir ülke konumundadır. Son zamanlarda Afganistan'da artan şiddet olayların ardından, Afganistan – Pakistan ilişkileri kötüye giderken, iki ülke arasındaki sorunları gidermek amacıyla İstanbul'da 6. İstanbul Konferansı düzenlenmiştir.

Türkiye'nin eskiden olduğu gibi günümüzde de Afganistan'ın modernleşme çabalarına yaptığı katkılar bu bildirinin konusunu teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Afganistan, Modernleşme.

THE ROLE OF TURKEY IN THE MODERNISATION OF AFGHANISTAN (ARCHIVAL STUDY)

ABSTRACT

Afghanistan, located in the South-East of Eurasia, is a passage through Central Asia and the Middle East and the South-east Asian countries. On the basis of its significant geopolitical position, regional and global powers wanted to dominate this region. New developments in Eurasia region increased the importance of Afghanistan once again and turned it into a combat arena for the regional and global powers.

Located on the route of the Silk Road, Afghanistan was a homeland for the Turkic people during the reigns of Khusans, Ghurids, Ghaznavids and the Seljukians. Today, a considerable number of the Turkic people live in the country. After Afghanistan achieved its independence from the British in 1919, Afghanistan and Turkey signed the first Turkish-Afghan alliance treaty in Moscow on the 1st of March, 1921. According to the treaty, being more than a military agreement, Turkey would aid Afghanistan in the frameworks of its education and modernisation. In May 1928, Afghan King Amanullah Khan visited Turkey and took Turkey as a model country after his return to his country. Afghan King tried to follow Turkey's path in his country. A group of experts from Turkey went to Afghanistan in order to support modernisation efforts of Afghanistan. In the period of Atatürk, Turkey was an active player in the modernisation and restructuring of Afghanistan.

Common religion, partly common ethnic origin and common regional interests between Turkey and Afghanistan set vital importance between the two countries. Since Turkey is a Muslim country and a NATO member, and a reliable state before the eyes of the Afghan officials, it positions itself as one of the decisive powers within the region. Currently 1840 Turkish soldiers are on duty in Afghanistan under the name of peace force. On the other hand, we see that Turkey continues its construction works in two Afghan provinces. Turkey is also active in the country's education system in various provinces of Afghanistan. Turkey has positioned itself as an influential country in the international arena of the Afghanistan issue. As a result of increasing recent violent incidents in Afghanistan, relations between Afghanistan and Pakistan have been deteriorating. In order to resolve the issues between the two countries, the 6th Istanbul Conference was organised in Istanbul.

Turkey's contributions today to Afghanistan in its modernization efforts as always will form the subject of this statement.

Key Words: Turkey, Afghanistan, Modernisation.

GİRİŞ

Afganistan, Kuzeyden Türkmenistan, Güneyden eski Hint yarımadası ve Batıdan İran'la çevrilmiştir. Bölge, Hindistan, Çin ve İran'da oluşan imparatorlukların ve uygarlıkların karşılaşma noktası olmuştur. Özellikle İpek Yolu'nun bu ülkeden geçmesi hasebiyle her türlü etkiye açık duruma gelmiştir. Afganistan Budizm dininin doğuya ve İslam dininin Hindistan'a taşıyıcısı olmuştur.¹

Türk unsurları Türkistan ve Afganistan'da M.Ö. VII. yüzyılda Sakalar ve daha sonra Kuşanilerle yerleşmeye başlamıştır. Bölgede İslam dininin yayılmasıyla ve bölgede Türk asıllı devletlerin kurulmasıyla birlikte Türk nüfusunun iyice arttığını görmekteyiz.²

Afganistan eski Horasan bölgesidir. 1801 yılında ilk defa Afganistan adı İngilizler tarafından tüm bölge için kullanılmıştır. Afganistan bölge olarak önemli bir noktada durmaktadır.³ Afganistan, jeopolitik öneminden dolayı her zaman dış güçlerin mücadele ettiği bir alan olmuştur.

Afganistan'ın eski adı olan Horasan M.Ö II. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar zaman zaman ülkenin hepsini veya çoğunluğunu içine alan bir bölgenin adı olmuştur. Afganistan'da devlet kurmuş olan Yefteli hükümdarlarının bastırdıkları paraların üzerinde "*Horasan Şahi*" yazısı yer almıştır.⁴ Hatta Afgan Devleti'nin kurucusu olan Ahmet Şah Dürrani bile kendini "*Horasan Şahi*" olarak nitelendirmiştir. Afganistan adı resmî antlaşmalarda kullanılmamıştır. Bu isim ilk defa 1801 yılında İran ve İngiltere arasındaki antlaşmada geçmiştir.⁵

Peştun kabilelerin bölgeye hâkim olmalarından sonra Horasan yerine Afganistan ismi yavaş yavaş tüm bölge için yerleşmeye ve kullanılmaya

¹Debler Fişer, "The Far East and Avustralia", **Sirac Der**, Çev., Ali Cuya, S XII, İran-Kum, 1997, s. 55.

²Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (nşr. A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul, 2002, s. 27-46.

³Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul, 1997, s. 1.

⁴Hac Kazım Yezdani, **Pejuheş Der Tarihî Hazaraha**, Mehr Yay., İran-Kum, H. 1372, I, s. 88; Muhammed Hüseyin Yemin, **Historic Afganistan**, Kitap Neşriyat Yay., Afganistan-Kabil, 2001, s. 24, 25, 33.

⁵Seyit Asker Musevi, **The Hazaras of Afghanistan An Historical, Cultural, Economic and Political Study**, Çev., Esedullah Şefâi, Nakşi Simork Yay., İran-Tahrân, H. 1379, s. 25.

başlamıştır. Abdurrahman Han ve oğlu Habibullah Han zamanına kadar ülkenin kuzey ve merkez (Hazaracat) vilayetleri Afganistan olarak tanınmamaktaydı. Fakat 1919 yılından sonra Afganistan adı tüm ülke için geçerlilik kazanmıştır. İngilizlerin de Afganistan adını tüm ülke için kullandıkları görülmektedir.⁶

1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesi üzerine Dürraniler'in Sadozey kolunun reisi olan Muhammed Zaman Han'ın oğlu olan Ahmet Şah bunu fırsat bilip Dürrani kabilesinin reislerini toplayarak ilk Afgan Devleti'ni kurmuştur. Ahmet Şah, kurmuş olduğu devletin sınırlarını genişletmek amacıyla (1748–1760) yılları arasında Hindistan'da hâkim olan Babürlülere karşı dört sefer yapmıştır. Ahmet Şah'ın 1772 yılında ölümü üzerine oğlu Timur Şah (1772–1793) başa geçmiştir.⁷

1793 yılında Timur Şah'ın ölümünden sonra oğlu Zaman Han tahta geçmiştir. Mahmut Şah, kardeşini yenerek onun yerine geçmiştir. Mahmut Şah döneminde Fetih Han ve kardeşlerinin nüfuzları her gün artmaktaydı. Bunun üzerine Mahmut Şah'ın emriyle 1818 yılında Fetih Han öldürülmüştür. Fetih Han'ın kardeşi olan Dost Muhammed, kardeşinin intikamını almak için Mahmut Şah ile giriştiği savaşta galip gelmiştir. Böylece yönetim Dürraniler'in Sadozey kolundan el değiştirerek Barekzeyler'in (Muhammedzey) eline geçmiştir. Dost Muhammed Han'ın 1839 yılında ölümü üzerine oğulları arasında başlayan saltanat kavgası beş yıl sürmüştür. 1868 yılında büyük oğlu olan Şir Ali kardeşlerini yenerek tahta geçmiştir. Şir Ali Han Rus yönetimindeki Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Şir Ali Han'ın amcası olan Abdurrahman Han Afganistan tahtına geçmiştir.⁸

Abdurrahman Han'ın izlediği iç ve dış politikalar ülkeyi bir çıkmaza sürüklemiştir. O, Peştun olmayan diğer etnik gruplarını ortadan kaldırmak için her türlü insanlık dışı uygulamalarda bulunmaktan geri kalmamıştır.⁹

⁶Yezdani, *a.g.e.*, s. 88.

⁷Mehmet Saray, "Afganistan", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 405-406.

⁸Mehmet Saray, "Afganistan", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 406.

⁹Muhammed Nebi Müttaki, "Revabet-i Kuçiha ve Hazaraha", *Sirac Der.*, S XI/3, İran-Kum, 1376, s. 45.

Abdurrahman Han'dan sonra oğlu Habibullah Han, Afgan tahtına geçmiştir. O, babasının sürgüne gönderdiği insanları geri çağırması ve bu insanlardan aldıkları toprakları geri vererek babasının yaptığı zulümleri az da olsa kapatmaya çalışmıştır.¹⁰

19 Şubat 1919 tarihinde Habibullah Han'ın ölümü üzerine oğlu Emanullah Han, Afgan tahtına geçmiştir. Emanullah Han, başa geçtikten sonra ilk düşüncesi ülkenin bağımsızlığını ilan etmek ve yeni reformları getirmek olmuştur. Afganistan'ın bağımsızlığını tanımayan İngilizler ile Afganistanlılar arasında üçüncü Afgan-İngiliz savaşı patlak vermiştir. Bu savaşta başarı elde edemeyen İngilizler 8 Ağustos 1919 tarihinde Afganistan'ın bağımsızlığını kabul etmiş ve Ravulpindi Antlaşması'nı imzalamıştır.¹¹

Emanullah Han gezdiği birçok ülkelerde antlaşma imzalayarak 1 Mart 1921 tarihinde uzman öğretmen ve subay gönderme konusunda Türkiye ile antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmaya ek olarak "*Türkiye ve Afganistan Arasındaki Dostluk ve Teşrik-i Mesai Muahedenamesi*" adıyla başka bir antlaşma daha imzalanmıştır. Emanullah Han, getirdiği yenilikleri uygulamaya çalışmışsa da halkın tepkisini çekmiş ve bu tepkiler sonucunda 1929 yılında İtalya'ya gitmek zorunda kalmıştır.¹²

Emanullah Han'ın daha önce Fransa'ya sürgüne gönderdiği Nadir Şah, kardeşleriyle birlikte Peşaver üzerinden Afganistan'a girerek kısa bir zamanda Kabil'i kontrol altına almayı başarmıştır. Nadir Şah'ın Kasım 1933

¹⁰Mehmet Saray, "Afganistan", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 406-407.

¹¹Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara, 2002, s. 33.

¹²Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 197.

yılında Abdulhalik¹³ tarafından öldürülmesinden sonra oğlu Zahir Şah Afganistan tahtına geçmiştir.¹⁴

Davut Han, Zahir Şah'ı 1973 yılında kansız bir darbe ile devirmiştir. Davut Han Ordudaki Marksist subayların giriştiği bir darbeye Davut Han ve ailesi başbakanlık sarayında öldürülmüştür. Muhammed Tereki, Sovyetler Birliği'nin desteğini alarak Nisan 1978 yılında Afganistan'ın başbakanı olmuştur. Hafızullah Emin, Sovyetler Birliği'nin istediğinin hilafına Eylül 1979 yılında Muhammed Tereki'yi öldürterek Afganistan başbakanı olmuştur. Ama bu iktidar fazla sürmeyip Sovyetler Birliği Afganistan'a askeri bir müdahalede bulunarak Hafızullah Emin'i öldürdükten sonra Babrek Karmel'i başa geçirmiştir. Karmel'den sonra Necibullah başa geçince en büyük destekleyicisi olan Sovyetler Birliği'nin yardımlarını da kaybetmiştir. Necibullah'ın attığı ilk adım, direniş güçleriyle ateşkes ilan etmek olmuştur.¹⁵

Ekim 1996 yılında Kabil'in Taliban tarafından düşürülmesinden sonra Necibullah, yanında bulunan kardeşiyle birlikte idam edilmiştir.¹⁶

Necibullah hükümeti düşürülmeden önce, bazı Mücahit grupların liderleri Pakistan'da bulunan Peşaver kentinde bir araya gelerek Afganistan'da kurulacak olan İslami Devlet ile ilgili bazı anlaşmalar yapmışlardır. Afganistan İslam Devleti'nin ilk Cumhurbaşkanı iki ay süreyle Sıbgatullah Müceddedi seçilmiştir. Sıbgatullah Müceddedi'den sonra dört ay süreyle Burhaneddin Rabbani bu görevi yapmıştır.¹⁷

¹³Hazaralar, yeni olan Şah'ı desteklemişlerdir. Ama Nadir Şah yönetimi tamamen ele geçirdikten sonra Hazaralar'ın liderlerini Emanullah Han'ı desteklemek suçundan dolayı yakalatmıştır. Hazaracât'ın çeşitli yerlerinde ordu karargâhları yerleştirilmiş ve valileri Peştun kabilelerinden atamaya başlamıştır. 1933 yılında Saltanat Sarayında yapılan bir törende Nadir Şah, lisede okuyan ve 17 yaşında olan Abdulhalik tarafından öldürülmüştür. Afganistan kaynaklarında Abdulhalik'in öldürülmesiyle ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Abdulhalik idam edilmeden önce Zahir Şah'ın emriyle ilk önce parmakları ve dili kesilmiş, gözleri çıkartılmış, kulak ve burnu kesilmiş ve sonra idam edilmiştir.

¹⁴Mehmet Saray, "Afganistan", **DİA**, I, İstanbul, 1988, s. 406-407.

¹⁵Abdullah Hassan (Mohammadi), **Afganistan Kökenli Hazaraların Din Anlayışı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2004, s. 12.

¹⁶Mir Muhammed Meş'uf, "Sovyetler Birliğinin Tecavüzü ve Demokratik Halk Partisinin Hâkimiyeti", (yayınlanmamış makale), s. 3; Debler Fişer, a.g.m., s. 66-67.

¹⁷Ali Rıza Ali Abadi, **Afganistan**, Çap ve İntişarat Yay., İran-Tahran, 1996, s. 186.

11 Eylül saldırısından sonra ABD bu saldırılardan Taliban'ın içinde barındırdığı El-Kaide'yi sorumlu tutmuştur. ABD, Birleşik Cephesi'nin yardımıyla Taliban rejiminin sonunu getirmiştir. Bonn'da Birleşmiş Milletler'in yardımıyla mücahit gruplar bir araya gelerek bazı anlaşmalara varabilmişlerdir. Hamit Karzey ilk cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.

GELENEKSELLİK VE MODERNLEŞME

Her toplum ne kadar geleneksel veya tutucu olsa da değişme ile karşı karşıyadır.¹⁸ Zira tam anlamıyla statik veya durağan bir toplumdaki bahsetmek mümkün değildir.¹⁹ Her toplum sürekli olarak bir değişim süreci içindedir.²⁰ Bu bağlamda sosyologlar, toplumların oluş nedeni olarak değişmeyi göstermişlerdir.²¹ Toplumlar meydana gelen değişmeye paralel olarak toplumsal yapılar, toplumsal sistemler ve toplumsal kurallar devamlı bir değişiklik ve hareketlilik göstermektedirler.²² Ancak bu değişim,²³ toplumsal hayatın farklı alanlarında farklılık arz etmekle beraber hız bakımından her dönemde²⁴, toplumdan topluma farklı olabilir.²⁵ Teorik planda toplumlar meydana gelen bu değişim ve farklılaşmalar, sosyologlar tarafından gelişme veya modernleşme kavramlarıyla izah edilmiştir. Bazı düşünürlere göre gelişme, sürekli büyümeyi ve toplumun ekonomik yapısındaki değişimleri, modernleşme²⁶ ise sosyal, kültürel, siyasi ve

¹⁸Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir**, Çev. Nilüfer Çelebi, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 194.

¹⁹Sulhi Dönmezer, **Sosyoloji**, Hüsniyat Matbaası, İstanbul, 1974, s. 291.

²⁰Ahmet Eskicimalı, "Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye'nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü", 1923-1946", **B.Ü.E. Der.**, XIX, İstanbul, 2003, s. 15.

²¹Doğan Ergun, **100 Soruda Sosyoloji Elkitabı**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 57.

²²Vahap Sağ, "Toplumsal Değişme ve Eğitim Üzerine", **C.Ü.S.B. Der.**, XXVII, Mayıs 2003, s. 13.

²³Orhan Türkoğan, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözüm**, IQ Kültür San at Yay., İstanbul, 2004, s. 110.

²⁴T. B. Bottomore, **Toplumbilim**, Çev. Ünsal Oskay, Der Yay., Ankara, 2000, s. 330; Ali Esgin, **Anthony Giddens Sosyolojisi**, Anı Yay., Ankara, 2005, s. 358.

²⁵Bkz., Dönmezer, **a.g.e.**, s. 291; Charon Joel M., **Ten Question: A Sociological Perspective**, Çev. Menuçehr Saburi, Neşri Ney, Tehran, 1385, s. 273; Bilgiseven, **Genel Sosyoloji**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 265.

²⁶Halil İbrahim Bahar, **Sosyoloji, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu**, Ankara, 2005, s. 104-105; Ralph Schroeder, **Max Weber ve Kültür Sosyolojisi**, Çev. Mehmet Küçük, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1996, s. 166-167. Marx, modern çağ sorunlu bir çağ olarak görmüştür. Ona göre kapitalist düzende, sınıf mücadeleleri temel bölünmelerin kaynağı olarak

psikolojik değişme süreçlerini ifade etmektedir.²⁷ Toplumsal yapının bu çerçevede değişmesiyle birlikte toplumda mevcut olan değer yargıları, toplumsal kurallar veya roller,²⁸ toplumsal sistemler ve sosyal davranışlar bir “bütünlük” ve “süreklilik” içinde değişmektedir.²⁹ Dolayısıyla endüstrileşmeyle birlikte toplumlarda meydana gelen değişmeler daha fazla hız kazanmış, değişmelere paralel olarak sorunlar, bu sorunların çözüm arayışları ve tekrar yeni sorunlar ve çözümler birbirlerini izleyerek günümüze kadar gelmiştir.³⁰

Geleneksel dönemden sonra modern dönem gelmektedir. Ama unutmamak gerekir ki bütün toplumlarda değişim birdenbire ortaya çıkmayıp aşamalı olarak gerçekleşmektedir. Buna göre modern toplumlarda geleneksel döneme ait bazı izler hala varlığını sürdürebilir.³¹ Örnek olarak İngiltere’de her ne kadar sembolik olsa da Kraliçe hem dinin hem de devletin başı sayılmakta ve taç giyme merasiminde Anglikan kilisesinin inanç ve esaslarını koruyacağını yemin etmektedir.³² Kısaca “modernlik bazen gelenekselleşmiş, geleneksel düzen de modernleşmiş olabilir”.³³ Bu çerçevede modernliği eskiden tamamen ayırarak bir kopuş³⁴ noktası olarak algılamak ve aşırı uçlara kaymak hatalı sonuçlara sebep olabilir. Dolayısıyla

görmüştür: Bkz., Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998, s. 14-15. Weber’e göre demokrasi ve bürokrasi arasındaki ilişki modern toplumsal gerilimin en köklü kaynaklarından birisidir: Bkz., Anthony Giddens, **Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji**, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yay., Ankara, 1992, s. 14.

²⁷Kadir Canatan, **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 12.

²⁸Dönmezer, a.g.e., s. 292-293.

²⁹Niyazi Akyüz, **İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı**, Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 23.

³⁰Zeki Arslantürk-M. Tayfun Amman, **Sosyoloji (Kavramlar-Kurumlar-Süreçler-Teoriler)**, Çamlıca Yay., İstanbul, 2001, s. 392.

³¹Habil Şentürk, **Din Psikolojisi**, Esra Yay., Konya, 1997, s. 33.

³²Jacques Robert, **Batı’da Din-Devlet İlişkisi (Fransa Örneği)**, Çev. İzzet Er, İz Yay., İstanbul, 1998, s. 22.

³³Ali Akdoğan, **Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat, Rağbet** Yay., İstanbul, 2002, s. 49.

³⁴Andrew Davison, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 54.

geleneksel ile modern arasında devamlılık söz konusudur ve bu ikisini birbirinden tamamen ayrı düşünmek hatalı sonuçlara götürebilir.³⁵

Modernliği, Batı ülkelerinin bugün temsil ettikleri teknik, bilgi ve zihniyet olarak da söylemek mümkündür.³⁶ Bugün ise modernlik Batı toplumunun adeta bir simgesi haline gelmiştir.³⁷ Zira “Batı uygarlığının Rönesans ve Aydınlanma dönüşümünden sonra kazandığı kültürel değer ve sosyal ilişkilerin özümsemesi ile ortaya çıkan”³⁸ bir hayat şekli olarak tanımlanmıştır.

Nietzsche'nin bir asır önce Tanrı'nın ölümünden söz ettiği dönemi adeta tasvir etmiştir.³⁹ Bu bağlamda modernizm “tanrıdan kurtuluş” çabası olarak da yorumlana gelmiştir.⁴⁰ Böylelikle bireylerin diğer bireylerle ve içinde yaşadıkları toplumlarla ilişkilerini yeniden yapılandırılmasını sağlamıştır.⁴¹

Modernliğe, din⁴² ile ilişkisi perspektifinden bakıldığında artık tanrısal varlıklar ve kuvvetlerle dolu bir evren mevcut değildir.⁴³ Modernite akla önem vermekte ve bu yolla elde edilen bilgilere daha fazla itibar etmektedir. Akılla uyuşmayan her çeşit otoriteyi reddetmektedir.⁴⁴ Modernlik getirmiş

³⁵Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998, s. 12.

³⁶Giddens, **a.g.e.**, s. 11.

³⁷Mehmet Ali Kirman, **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü**, Rağbet ay., İstanbul, 2004, s. 156.

³⁸Ömer Demir-Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Vadi Yay., Ankara, 1997, s. 160.

³⁹Seyyid Hüseyin Nasr, **Bilgi ve Kutsal**, Çev., Yusuf Yazar, İz Yay., İstanbul, 2009, s. 103; Birol Dok, **Nietzsche'nin Nihilizmi**, Anekdot Yayınevi, Ankara, 2008, s. 51-97.

⁴⁰Philip A. Mellor, “Bilgi Çağında Din, Kültür ve Toplum”, Çev., İhsan Çapcıoğlu, **A.Ü.İ.F. Der.**, XXXXVIII/ 1, Ankara, 2009, s. 264.

⁴¹Peter Kivisto, **Sosyolojinin Temel Kavramları**, Çev., İhsan Çapcıoğlu ve Sefer Yavuz, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 2008, s. 166.

⁴²Modernleşmenin sonucunda ortaya çıkan özgürlük anlayışı, insanı her alanda özgürlüğe sevk etmiştir. Din de bu özgürlük anlayışından nasibini almıştır. Bu da toplumlarda zorunlu bir zihniyet değişikliklere yöneltmiştir. Bkz., Niyazi Usta, **Menzil Nakşiliği Sosyolojik Bir Araştırma**, Töre Yay., Ankara, 1997, s. 24.

⁴³Robert J. Wuthnow-P.L. Berger, **Din ve Modernlik**, Çev., Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 55.

⁴⁴Şaban Ali Düzgün, **Din Birey ve Toplum**, Akçağ Yay., Ankara, 1997, s. 179.

olduğu hesaplayıcı ve yasa koyucu çabalarıyla ahlaki meselelerine, tanrıya ve ruhun ölümsüzlüğüne olan inancın sarsılmasına sebep olmuştur.⁴⁵

Afganistan gibi ülkeler, hızlı toplumsal değişime ayak uydurmada zorlanmıştır. Bu geçiş süreci çok sancılı ve problemlili geçecektir. Bu süreçte toplumsal çatışma ve kargaşa yaşanabilir.⁴⁶ Afganistan'da modernleşme hareketleri, Emanullah Han'ın iktidara gelmesiyle başlamıştır. Emanullah Han Batı modelini örnek alarak, Afganistan'da modern ve millî bir devlet kurmak amacındaydı. Bu doğrultuda ülkede Batı yaşam tarzını ve düşüncesini yerleştirmeye çalışmaktaydı. Ama Emanullah Han'ın bu çabaları dine yani İslam dinine doğrudan bir saldırı olarak algılandı. Özellikle kırsal alanlarda mollaların ve dinî önderlerin öncülüğünde isyanlar başlatılmış ve sonuç olarak Emanullah Han ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁷ Afganistan'da modernleşmeyi savunan aydın kesim ile din adamları ve kabile mensupları arasında çatışma ve anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu çatışmalar, ülkede iktidarların ve hükümetlerin değişmesine sebep olmuştur.

Afganistan'da yapılan reform çabaları, birçok alanda tartışmalara yol açmıştır. Bu çerçevede kız çocuklarının eğitimi tartışmaların odak noktası olmuştur. Kız çocuklarının eğitimi için bazı reformlar yapılmıştır. Bu reformların arasında kız çocuklarını Türkiye'ye göndermek ve tesettürü kaldırmak gibi uygulamalar da vardı. Emanullah Han'ın bu gibi yenilik çabaları sonuç vermediği gibi ülkede büyük protestolara da sebep olmuştur.⁴⁸ Afganistan'da modernleşme ve yenilik hareketleri, Emanullah Han'ın döneminde başlayıp Emanullah Han'ın ülkeden kaçmasıyla birlikte sonuç vermeden bitmiştir.

⁴⁵Margaret M. Poloma, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev., Hayriye Erbaş, Eos Yay., Ankara, 2007, s. 337; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 23.

⁴⁶Canatan, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁷Myron Weiner and Ali Banuazizi, **The Politics of Social Transformatin in Afghanistan, Iran and Pakistan**, Syracuse University Pres, 1994, s. 333.

⁴⁸Mehmet Köçer, "Atatürk İnkilâbının Nadir Şah Döneminde Afganistan'ın Modernleşme Çabasına Etkisi", **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume ¾, Summer, 2008, s. 560.

TÜRK-AFGAN İLİŞKİLERİNİN ARKA PLANI

Türk kabilelerinin Orta Asya'ya yerleşmesiyle birlikte Türklerle Afganistan'da yaşayan kabileler arasında ilişkiler başlamış oldu. Bu ilişkileri, dinî, kültürel, siyasal ve ekonomik alanlarda görmek mümkündür. Gazneliler ve Selçuklular döneminde Afganistan, Türkler için önemli geçitlerden biri sayılmaktaydı. Türk devletlerinin Kuzey Hindistan'a yaptıkları fetih seferleri Afganistan üzerinden olmuştur.

İki ülke arasındaki ilişkiler ise Osmanlı döneminde II. Abdulhamid zamanında başlamıştır. Bu dönemde Osmanlılar, Ruslarla olan 93 harbi olarak bilinen savaşın sıkıntılarıyla uğraşmaktaydı. Afganistan'da ve Orta Asya'da Rusların nüfuzu her gün artmaktaydı. İngilizler de Rusların bölgedeki artan gücünü kırmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki manevi gücünü kullanarak dönemin Afganistan Emiri Şir Ali Han'a (1877) bir heyet göndermiştir. Ancak Afgan Emiri Osmanlı heyetinin tekliflerine sıcak bakmamıştır.⁴⁹ Afganistan Birinci Dünya savaşında tarafsız kalmıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra iki ülke ilişkileri farklı boyutlarda devam ederek, bu ilişkiler Afganistan'ın yeniden yapılandırılmasında ve modernleşmesine hız kazandırmıştır.

1 Mart 1921 tarihinde Moskova'da Türk heyeti ile Afgan heyetinin bir araya gelmesi sonucunda İngilizlere karşı İslam ülkeleri arasında dayanışmayı sağlayacak paktlar imzalanmıştır.⁵⁰ Türkiye-Afganistan arasında yapılan bu antlaşmanın hiçbir zaman geçerliliği olmamıştır. Ancak bu antlaşma sayesinde iki ülkenin uzak mesafelerine rağmen hem devlet hem de millet bazında dostluğunun kurulmasına vesile olmuştur.

Afganistan'da gerçek manada modernleşme sürecini başlatan Emanullah Han'dır. Emanullah Han ülkesinde başlattığı ıslahatları ve yenilikleri sürdürürken bir taraftan da bazı Avrupa ülkelerini görmek için 1927 yılında ülkesinden ayrılarak dünya turuna çıkmıştır. Emanullah Han en son Türkiye'ye gelmiş, Türk makamlarınca en üst düzeyde karşılanmıştır. Bu seyahat sırasında iki ülke arasında Moskova antlaşmasına ek olarak

⁴⁹Azmi Özcan, "Nadir Şah ve Afganistan", **a.g.e.**, (nşr. A. Ahmetbeyoğlu), s. 85-93.

⁵⁰Salim Cöğce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi**, Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999, Atam Yay., II, Ankara, 2000, s. 131.

“*Dostluk ve Teşrik-i Mesai Muahedenamesi*” imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre:

1. İki ülkenin birine üçüncü bir ülke saldırırsa, saldırı her iki ülkeye sayılacak,
2. Türkiye-Afganistan ülkelerine zarar verecek üçüncü ülke ile antlaşma yapılmayacak,
3. Türkiye, Afganistan’a eğitim ve askeri konularda yardımcı olacak,
4. İki ülke arasında ticaret hacmi arttırılacak.⁵¹

Emanullah Han ülkesinde başlattığı reform ve yenilikçi hareketleri sürdürürken, ülkenin sosyo-kültürel sorunlarıyla hiç ilgilenmemiştir. Kral, başlattığı reformların sonucunu hemen görmek istiyordu. Modernleşme adına yapılan bu reformlar sayesinde Emanullah Han 1929 yılında İtalya’ya kaçmak zorunda kalmıştır.⁵² Emanullah Han’ın ülkeden gitmesiyle hem modernleşme adına yapılan reformlar yarıda kalmış hem de Türkiye-Afganistan ilişkileri sekteye uğramıştır. İlişkiler Emanullah Han’ın ülkeden kaçmasından sonra sekteye uğramış, iki ülke makamlarının resmî bayramlarda birbirlerine göndermiş oldukları resmî mesajlardan öteye geçmemiştir. Nadir Şah döneminde iki ülke ilişkileri, Afganistan’a yardım etme noktasında tekrar başlamıştır. Ancak Afganistan, Emanullah Han’dan sonra sancılı ve acılı bir döneme girmiştir. Günümüz bile Afganistan toplumsal sorunlarını hala çözememiştir.

11 Eylül 2001 tarihinde Afganistan için yeni bir dönem başlamıştı. Ancak aradan 12 yılı aşkın geçmesine rağmen ülkenin durumu düzelmiş görünmemektedir. Bu yeni dönemde Türkiye, Afganistan’ın yeniden yapılandırılması konusunda eğitim alanından askerî ve sağlık alanına kadar yardım etmiştir. Bu yardımlar günümüzde hâlâ devam etmektedir. Her yıl Afganistan’dan 100 öğrenci burslu olarak Türkiye’nin çeşitli üniversitelerinde eğitim görmektedirler. Afganistan ordusunu eğitmek amacıyla her yıl belli aralıklarla Afganistan’dan Türkiye’ye subay ve asker

⁵¹Farid Ahamad Musa, **Türkiye-Afganistan Münasebetleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2004, s. 21-22.

⁵²Abdullah Hassan (Mohammadi), **a.g.e.**, s. 11.

gelmektedir. TİKA başkanlığında Afganistan'ın iki kentinde Türk imar ekibi görev yapmaktadır.

AFGAN MODERNLEŞMESİNDE TÜRK ETKİSİ

Askerî Alanda

1920 yılında Afganistan ordusunu modernize etmek amacıyla Cemal Paşa Moskova üzerinden Kabil'e gitmiştir. Cemal Paşa, Mustafa Kemal Atatürk'e göndermiş olduğu mektupta şöyle yazmaktadır: "25 subaydan kurulu bir heyet gönderecek olursanız Afganistan'da mükemmel bir ordu meydana getirebiliriz. Gerçekte burayı elde etmiş oluruz. Doğuda istediğimiz işlerde başarılı olabilirim, İngiliz dostlarının başına bela olacağıma ve sizin yükünüzü hafifleteceğime eminim"⁵³ bu mektup Mustafa Kemal'e ulaştıktan sonra "Savunma ve maliyemizce olumlu olması durumunda" Afganistan'a bir askerî heyet gönderilmesi konusunda Fevzi Paşa'ya vermiş oldukları 21 Aralık 1920 tarihli talimatta şöyle yazmaktadır: "Acizane fikrime göre bu heyeti oluşturacak subayların seçiminde ve kendilerine verilecek talimatta aşağıdaki hususlar dikkate alınmalıdır. Öncelikle, bu heyetin başlangıçta kesinlikle siyasi konularla uğraşmayıp sadece askerî görevlerini yerine getirmesi gerek, gerekirse Türkistan ve Buhara halkı ve askerlerine kendilerine fevkalade sevdirmesi, ikinci olarak, giden subayların görünürde Afgan hükümetinin adamları gibi görünmekle birlikte daima ve her zaman Türk hükümetinin bütün emirlerine tabi olacak ahlak ve dayanıklılıkta olanlardan seçilmesi ve Afganistan hizmetinde buldukları müddetçe istediği imkanı temin etme ve diğer hususlarda Türk ordusu kadrosunda dâhil bulundurulmaları, üçüncü olarak, bu heyetle telli ve telsiz telgraf muhaberesinin kurulmasına çalışılması, dördüncü olarak, Afganistan Dış İşleri Direktörü entrikalar sayesinde İslamiyet ve Türklüğün menfaatine aykırı bir şekilde hareket etmeye hazırlandıkları takdirde heyetimizin bu suretle hareketlerine mani olabilecek İslam ve Türk menfaatine hizmet eden bir Afgan grubunun iktidara getirebilecek kadar

⁵³Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri**, Kaynak Yay., İstanbul, 2002, s. 71-72.

sağlam bir yer edinmesi."⁵⁴ Türkiye'nin o dönemdeki zor şartlarına bakılırsa Afganistan ordusunun yeniden yapılandırılması için çaba göstermiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin İslam Türk olgusuna önem verdiği açıkça görülmektedir. Türkiye o dönemde Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıkmış, sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi anlamda sorunları mevcuttur. Ancak dönemin Türk Hükümeti yetkilileri Afganistan'ın jeopolitik önemini iyi okumaktadır.

Afganistan ordusunun modernleşmesi çabalarına katkı sağlamak amacıyla Türkiye'ye öğrenim için 25 Ağustos 1926 tarihinde 8 yüzbaşı daha sonra 8 Eylül 1926 tarihinde 30 subay getirilmiştir. Bu subayların maaşları da Türk hükümeti tarafından ödenmiştir.⁵⁵ Türkiye'ye gelen Afgan askerleri çeşitli askerî alanlarda eğitim almışlardır.⁵⁶ Askerî eğitimin yanı sıra Afgan ordusunun askerî malzeme ihtiyaçları da karşılanmıştır.⁵⁷ Ancak Türkiye'nin Afganistan ordusunun modernleşmesi için yaptığı yardımlar, Emanullah Han'ın ülkeyi terk etmesiyle sekteye uğramıştır.

Türkiye 2001 yılından itibaren İSAF barış gücü adı altında yardımlarını tekrar başlatmış oldu. Türkiye, Afganistan ordusuna eğitim desteği verdiği gibi, askerî malzeme ve teknik destek de vermektedir.

Sağlık Alanında

Afganistan'da Hilali Ahmer (Kızılay) Osmanlı Devleti döneminde kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde ise sağlık alanında yapılan yardım daha fazla olmuştur.⁵⁸

1930-1932 yılları arasında Afganistan'ın modernleşmesine katkı sağlayacak düşüncesiyle Türkiye'den Afganistan'a doktor kadrosu gönderilmiştir. Afganistan'ın ilk ve önemli üniversitelerinden Kabil Üniversitesinin Tıp Fakültesini kuran Prof. Dr. Kamil Rıfki Urga'dır. Aynı

⁵⁴ Genelkurmay Başkanlığı Arşivi, Belge No:36, Ankara 21.12.1920.

⁵⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Müdafaa-i Milliye, No: 10423,25, Ağustos 1926.

⁵⁶ Özlem Korkmaz, "Afganistan'a Türk Yardımı (1920-1960)", **a.g.e.**, (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), s. 209.

⁵⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, S. 4333, Fon Kodu: 30.11, Yer No: 21.69.16.

⁵⁸ Özlem Korkmaz, "Afganistan'a Türk Yardımı (1920-1960)", **a.g.e.**, (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), s. 217.

zamanda Tıp Fakültesinin ilk dekanı olarak da görev yapmıştır.⁵⁹ Prof. Dr. Kamil Bey Tıp Fakültesini kurduktan sonra Türkiye’den tıp alanında temel kitapları da Farsçaya çevirterek tıp fakültesinin kütüphanesini de oluşturmuştur. Aynı zamanda öğrencilerin kalması için de yurt inşa ettirmiştir. Türkiye’den tıbbin çeşitli alanlarında uzman doktorlar Afganistan’a gönderilmiştir.⁶⁰

2001 yılından sonra da bu yardımlar devam etmiştir. Türkiye’nin Afganistan’ın sağlık alanında modernleşmesi için ülkenin çeşitli kentlerinde, Kabil başta olmak üzere Samangan, Cevzcan ve Vardak gibi illerinde hastaneleri ve doktorları mevcuttur. Afgan doktor ve hemşireler de daha kaliteli hizmet verebilmek amacıyla kısa dönemli kurslar için Türkiye’ye gelmiştir.

Eğitim Alanında

Afganistan’da modern anlamda lisenin açılması 1904 yılında Habibullah döneminde açılan Habibiye Lisesidir.⁶¹ Ancak 1921 yılında Afganistan’ın modernleşmesine katkı sağlayacak modern anlamda liselerin açılması Emanullah Han dönemiyle birlikte başlamıştır. Bu dönemde Türkiye başta olmak üzere Avrupa’ya da okumak üzere öğrenci gönderilmiştir. Emanullah Han eğitime önem vermiştir. Ancak Emanullah Han’ın yanlış politikaları sonucunda eğitim için atılan adımlar kendi dönemiyle sınırlı kalmıştır. Emanullah Han ülkenin sosyo-kültürel yapısını iyi analiz etmeden geleneksel yapıyı bir gecede değiştirmeye kalkmıştır. Dönemin şartlarına bakılırsa Batılı düşünce akımları İslam’a karşı algısı vardır. Kralın bu anlamda yaptıkları İslam’a karşı olarak algılanmıştır. Hâlbuki toplumsal zihniyet ancak zaman içinde değişebilir.

⁵⁹ **Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri**, Genelkurmay Atese Başkanlığı Yay., Ankara, 2009, s. 71-72.

⁶⁰ Özlem Korkmaz, “Afganistan’a Türk Yardımı (1920-1960)”, **a.g.e.**, (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), s. 217-221.

⁶¹ Halil Bilal, “Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri”, **a.g.e.**, (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), s. 246.

Türkiye'deki çeşitli lise ve üniversitelerde okutulmak üzere pek çok Afgan gencine Türk hükümeti burs sağlamıştır.⁶² Türkiye'ye okumak üzere gelen Afgan öğrencilerin sayısı konusu ile ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak “*İzmir Erkek Lisesine on, Manisa Orta Mektebine de altı Afganlı öğrenci*” kaydı bulunmaktadır.⁶³

Ankara Kabil Büyükelçiliği görevini yapan Ahmet Han 26 Şubat 1922 yılında Eğitim Bakanı Vehbi Bey'den öğretmen istemiştir.⁶⁴ Bunun üzerine “*Afganistan'a altı öğretmen ve Afganistan Maarif Vezareti'ne müşavir olarak İsmail Hikmet Ertaylan, Kabil Muallim Mektebi için de bir müdür ve iki öğretmen gönderilmesine izin verilmiştir. Tıp Fakültesi'nde ve Kabil İlköğretmen okulunda görevlendirilmek üzere dört öğretmen daha Türkiye'den Afganistan'a gönderilmiştir.*”⁶⁵ Türkiye'den gönderilen uzman elemanlar sayesinde Afganistan'ın eğitim kurumları modernleşmeye ilk adımını atmıştır.

Emanullah Han döneminde modernleşme politikaları hız kazanmış, bu konuda Türk modeli uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak Afganistan'da modernleşme olgusu dine karşı algılandığından bazı din adamları ve dindar kesimin tepkisini çekmiştir. 1924 yılında kız okulların açılması, kadınlara verilen anayasal haklar gibi kanunlar ‘*din elden gidiyor*’ propagandasıyla karşı karşıya kalmıştır. Ülkenin bazı bölgelerinde din adamları liderliğinde isyanlar başlatılmıştır. İsyancılar devlet tarafından idam ettirilmiştir. İslahat kanunları devam ettirmeye çalışılmıştır.⁶⁶

1992 yılından bu yana Türkiye'nin verdiği destekle Afganistan'dan Türkiye'ye okumak üzere öğrenci gelmektedir. Afganistan'dan gelen öğrencileri iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup lisede, ikinci grup ise üniversitede okumak için gelenlerdir. Son iki yılda Türk Hükümetinin Afgan öğrencilere verdiği kontenjan arttırılmıştır. Böylece her yıl 100

⁶²Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, s. 73.

⁶³Özlem Korkmaz, “Afganistan'a Türk Yardımı (1920-1960)”, a.g.e., (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), s. 212-213.

⁶⁴Sarıhan, a.g.e., s. 230.

⁶⁵Özlem Korkmaz, “Afganistan'a Türk Yardımı (1920-1960)”, a.g.e., (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), s. 213.

⁶⁶Abdulvehhab Tarzi, “Efganistan”, **İslam Ansiklopedisi**, IV, MEB Basımevi, İstanbul, 1988, s. 173.

öğrenci okumak amacıyla Türkiye'ye gelmektedir. Bursun dışında da kendi imkânlarıyla okuyan Afgan öğrenciler mevcuttur. Şu anda çeşitli üniversitelerde okuyan Afgan öğrencilerin sayısı 1000'e yaklaşmıştır.

SONUÇ

Afganistan bulunduğu coğrafi konumundan dolayı eski çağlardan beri dış ülkelerin ve çeşitli kabilelerin gözünden kaçmamıştır. Afganistan'ın jeopolitik önemi hala devam etmektedir. Bu bölgenin önemini zamanın şartlarına göre okumak ve değerlendirmek lazımdır. Afganistan eski çağlarda ticaret, göç ve askerî yolların üzerindeki konumundan dolayı önemliydi. Bugün ise enerji hatlarının geçtiği veya geçeceği yollar üzerinde yer almaktadır. Dolayısıyla şunu diyebiliriz ki Avrasya ve Ortadoğu'daki yeni gelişmeler, Afganistan'ı önemli bir bölge haline getirmiştir.

Türkiye-Afganistan ilişkileri Osmanlı döneminde devlet düzeyinde başlamış Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ikili ilişkiler devam etmiştir. Ancak Afganistan, Türkler için bilinmeyen bir yurt değildir. Zira Afganistan, Kuşanlar, Gurlular, Gazneliler, ve Selçuklular döneminde bir Türk yurdu olmuştur. Günümüzde ise ülkede önemli bir Türk nüfusu yaşamaktadır.

Afganistan ne zaman iç sorunlarından kurtulmuşsa modernleşme politikalarını hızlandırmıştır. Afganistan'ın modernleşme süreci Habibullah Han döneminde başlar, Emanullah Han'la devam eder, Emanullah Han'ın ülkeden kaçmasıyla sekteye uğrar. Bu dönemde Afganistan'ın ıslahatlarına destek veren ve her konuda yardım eden tek ülke Türkiye'dir. Türkiye, Afgan ordusunun modernizasyonundan tutun sağlık, askerî ve eğitim alanlarına kadar yardım etmiştir.

Emanullah Han'ın 1929 yılında Afganistan'dan kaçmasıyla, ülke 2001 yılına kadar iç huzura kavuşmamıştır. 2002 yılında geçici hükümetin kurulmasıyla reformlar uzun zamandan sonra tekrar devam ettirilmeye çalışılmıştır. Türkiye, Emanullah Han dönemindeki gibi Afganistan'a her konuda yardım eli uzatmıştır. Bugün eğitim, sağlık ve güvenlik konularında Türkiye'nin büyük yardımları olmuştur. 2014 yılından sonra İSAF adı altında görev yapan barış gücü ülkeden çıkma planları yapmaktadır. Türkiye'nin, bu bölgede söz sahibi olmak istiyorsa, Afganistan'da eğitim, sağlık ve güvenlik konularında eskiden olduğu gibi yardımlarını devam ettirmesi gerektiğini düşünmekteyim.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Müdafaa-i Milliye, No: 10423, 25 Ağustos 1926.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, S 4333, Fon Kodu: 30.11, Yer No:21.69.16.

Genelkurmay Başkanlığı Arşivi, Belge No: 36, Ankara 21.12.1920.

Kitaplar

ABDULVEHHAB, Tarzi, “Efganistan”, **İslam Ansiklopedisi**, IV, MEB Basımevi, İstanbul, 1988.

AHMETBEYOĞLU, Ali, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 2002.

AKDOĞAN, Ali, **Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat**, İstanbul, 2002.

AKYÜZ, Niyazi, **İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı**, Ankara, 2007.

ALİ ABADİ, Ali Rıza, **Afganistan**, İran-Tahran, 1996.

ARSLANTÜRK, Zeki, M.- AMMAN, Tayfun, **Sosyoloji (Kavramlar-Kurumlar-Süreçler-Teoriler)**, İstanbul, 2001.

BAHAR, Halil İbrahim, **Sosyoloji**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara, 2005.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 2003.

BİLGİSEVEN, Kurtkan, **Genel Sosyoloji**, İstanbul, 1986.

BOTTOMORE, T.B., **Toplumbilim**, Çev. Ünsal Oskay, Ankara, 2000.

CANATAN, Kadir, **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, İstanbul, 1995.

CÖHÇE, Salim, “Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri”, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi**, Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999, Atam Yay., II, Ankara, 2000.

DAVISON, Andrew, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul, 2002.

DEMİR, Ömer-ACAR, Mustafa, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Ankara, 1997.

DOK, Birol, **Nietzsche’nin Nihilizmi**, Ankara, 2008.

DÖNMEZER, Sulhi, **Sosyoloji**, İstanbul, 1974.

DÜZGÜN, Şaban Ali, **Din Birey ve Toplum**, Ankara, 1997.

ERGUN, Doğan, **100 Soruda Sosyoloji Elkitabı**, Ankara, 2008.

ESGİN, Ali, **Anthony Giddens Sosyolojisi**, Ankara, 2005.

ESKİCUMALI, Ahmet, “Eğitim ve Toplumsal Değişme:Türkiye’nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü”, 1923-1946”, **B.Ü.E. Der.**, IXX, İstanbul, 2003.

FICHTER, Joseph, **Sosyoloji Nedir**, Çev. Nilüfer Çelebi, Ankara, 2004.

FİŞER, Debler, “The Far East and Avustralia”, Çev. Ali Cuya, **Sirac Der.**, S XII/3, İran-Kum, 1997.

Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, Ankara, 2009

HASSAN, Abdullah (Mohammadi), **Afganistan Kökenli Hazaraların Din Anlayışı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2004.

GIDDENS, Anthony, **Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji**, Çev. Ahmet Çiğdem, Ankara, 1992.

-----, **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, 1998.

JOEL, M. Charon, **Ten Question: A Sociological Perspective**, Çev. Menuçehr Saburi, Tehran, 1385.

KİRMAN, Mehmet Ali, **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 2004.

KIVISTO, Peter, **Sosyolojinin Temel Kavramları**, Çev. İhsan Çapcıoğlu ve Sefer Yavuz, Ankara, 2008.

KÖÇER, Mehmet, “Atatürk İnkılâbının Nadir Şah Döneminde Afganistan’ın modernleşme çabasına etkisi”, **Turkish Studies International**

Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume ¾, Summer, 2008.

MELLOR, Philip A., “Bilgi Çağında Din, Kültür ve Toplum”, Çev. İhsan Çapcıoğlu, **A.Ü.İ.F. Der.**, XXXXVIII/1, Ankara, 2009.

MEŞ’UF, Mir Muhammed, “Sovyetler Birliğinin Tecavüzü ve Demokratik Halk Partisinin Hâkimiyeti”, (yayınlanmamış makale).

MUSA, Farid Ahmad, **Türkiye-Afganistan Münasebetleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2004.

MUSEVİ, Seyit Asker, **The Hazaras of Afghanistan An Historical, Cultural, Economic and Political Study**, Çev. Esedullah Şefai, İran-Tahran, 1379.

MÜTTAKİ, Muhammed Nebi, “Revabet-i Kuçiha ve Hazaraha”, **Sirac Der.**, S XI/3, İran-Kum, 1376.

NASR, Seyyid Hüseyin, **Bilgi ve Kutsal**, Çev. Yusuf Yazar, 3. Baskı, İz Yay., İstanbul, 2009.

POLOMA, Margaret M., **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev. Hayriye Erbaş, Ankara, 2007.

ROBERT, Jacques, **Batı’da Din-Devlet İlişkisi (Fransa Örneği)**, Çev. İzzet Er, İstanbul, 1998.

SAĞ, Vahap, “Toplumsal Değişme ve Eğitim Üzerine”, **C.Ü.S.B Der.**, XXVII, Mayıs 2003.

SARAY, Mehmet, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul, 1997.

-----, Mehmet, **DİA**, I, İstanbul, 1988.

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri**, İstanbul, 2002.

SCHROEDER, Ralph, **Max Weber ve Kültür Sosyolojisi**, Çev. Mehmet Küçük, Ankara, 1996.

ŞENTÜRK, Habil, **Din Psikolojisi**, Konya, 1997.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Atatürk ve Afganistan**, Ankara, 2002.

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme**, İstanbul, 2004.

USTA, Niyazi, **Menzil Nakşiliği Sosyolojik Bir Araştırma**, Ankara, 1997.

WEINER Myron-BANUAZIZI, Ali, **The Politics of Social Transformatin in Afghanistan, Iran and Pakistan**, Syracuse University Pres, 1994.

WUTHNOW, Robert J.- BERGER, P. L., **Din ve Modernlik**, Çev. Adil Çiftçi, Ankara, 2002.

YEMİN, Muhammed Hüseyin, **Historic Afganistan**, Afganistan-Kabil, 2001.

YEZDANİ, Hac Kazım, **Pejuheş Der Tarihî Hazaraha**, I, İran-Kum, 1372.